

**WAS CHILDE AN ORIENTALIST?
AN UPDATED VIEW OF GORDON CHILDE'S *THE DAWN OF
EUROPEAN CIVILIZATION AND NEW LIGHT OF
THE MOST ANCIENT EAST***

Christian MESIA-MONTENEGRO*

Abstract. *This paper intends to provide an updated view of two essential books written by Vere Gordon Childe, *The Dawn of European Civilization* and *New Light on the Most Ancient East*, while trying to answer the following question: was Childe an Orientalist? In trying to answer this question I explore both books using the definitions provided by Edward Said in his book *Orientalism*, in which he analyses scholarly Western attitudes towards the East, and the way Western scholars embedded their cultural biases when explaining "Oriental culture" (and its material and nonmaterial manifestations. As a conceptual method of analysis, a deductive model is provided in order to answer this question.*

Keywords: *Gordon Childe, orientalism, cradle of civilisations, East, Western, cultural biases.*

Gordon Childe is, arguably, the best known archaeologist of the twentieth century. His work has been the subject of many theoretical debates since his death in 1957. Regarded as one of the most influential archaeologists working in Europe in the first half of the twentieth century, his work has been an influential source in the construction of knowledge in the subfields of European and Eastern archaeology. Books such as *The Dawn of European Civilization* and *New Light on the Most Ancient East* are examples of his genuine interest in these two areas, in his attempts to explain the rise of European civilisation. During the time in which Childe began his academic training and his archaeological inquiries, Europe was not only the centre of technological progress but also a social space with deep contradictions that led to two world wars. In this social environment, Childe begins his research.

More recently, the work of Edward Said has been extremely influential in the analysis of the academic world's social and political behaviour in relation to the East. In this respect, Said argued that most of the academic and literary writing done by British, French - and now American - scholars in relation to the East had an "Orientalist" essence.

My goal is to provide an updated view of the aforementioned Childe books answering the following question: was Gordon Childe an Orientalist, in the Said sense? This question has been previously addressed in a

* Scientific University of the South, Villa El Salvador, Peru; e-mail: cmesia@cientifica.edu.pe.

synchronic way by Trigger¹ and Nadeau.² More emphatic in his answer, Trigger states that Childe was a scholar opposed to Orientalism³ while Nadeau states that even though Childe's early writings reflected "the popular prejudices of an England of the 1920s which furthered the development of such institutions as 'Orientalism',"⁴ and that he "characterized the peoples of the Orient as existing upon a state of stagnation and degeneracy in contrast to true Europeans who had a peculiar vigour and genius,"⁵ he "sought from the archaeological record a substitute for the prevailing political history of his day that depicted history as a series of conquests,"⁶ hence redeeming himself from being labelled as an "Orientalist." Nadeau tries to offer a sole answer to this question while offering a fixed answer to a diachronic problem.

Thus, in order to answer the question that originates this essay, the definition of "Orientalist" will be analysed as well as the method that Said uses to discover an Orientalist vision of the Orient. Following his work, I propose a model of three categories, meant to answer the question stated above. Then, the model will be contrasted with *The Dawn of European Civilization* and *New Light on the Most Ancient East*. In regards to the former, the first edition has been analysed and for the latter, the third edition. This is done in order to gain a diachronic sense of Childe's intellectual production. Further works should be added in the future in order to attain a more comprehensive scope of the issue at hand.

Orientalism: Definitions and Methods

In 1979, Edward Said published *Orientalism*, a book in which he analyses the social behaviour of Western society in relation to the East and the different narratives constructed from the West that tried to explain the East, from a Western standpoint of superiority and colonialism. According to Said, Orientalism is

a way of coming to terms with the Orient that is based on the Orient's special place in European Western experience. The Orient is not only adjacent to Europe; it is also the place of Europe's greatest and richest colonies, the source of its civilizations and languages, its cultural contestant and one of its deepest and most recurring images of the Other.⁷

¹ Trigger 1980, p. 13, 23.

² Nadeau 1993, p. 312-315.

³ Ibid.

⁴ Nadeau 1993, p. 314.

⁵ Ibid.

⁶ Ibid.

⁷ Said 1979, p. 1.

Taking into consideration this definition, Orientalism is a vision intended to justify and impose one's understanding of events on the other, reducing one to the will of the other; "Orientalism is a style of thought based upon an ontological and epistemological distinction made between the Orient and (most of the time) the Occident."⁸ It is clear that this opposition is a product of political and economic factors such as the existence of British and French colonies in the Middle East or Near East.

Taking the late eighteenth century as a very roughly defined starting point, Orientalism can be discussed and analyzed as the corporate institution for dealing with the Orient - dealing with it by making statements about it, authorizing views on it, describing it, by teaching it, settling it, ruling over it: in short Orientalism as a Western style of dominating, restructuring, and having authority over the Orient.⁹

Academics involved in this discourse share a common consciousness in this respect, probably one imposed by the superstructure in which they were or are immersed. Thus, Orientalism becomes a social practice structured by a political institution and practiced by the intellectual body that is under the realm of that political institution. For many years, England and France ruled a vast part of the Orient, being responsible for the production of knowledge about it; then after World War II, and especially after the Afghanistan and Iraq invasions, the United States took the torch from England and France in the construction of knowledge about the Orient from the perspective of the one who holds power, a political practice reinforced by the current United States government.¹⁰

As Said acknowledges in his definition, Orientalism involves different layers of social practice. In these layers, two basic interconnected spheres can be identified, the abstract and the material one: "it will be wrong to conclude that the Orient was essentially an idea or a creation with no corresponding reality."¹¹ There is a material expression or material condition in which the idea is sustained as "material relations are the basis of all relations. These material relations are only the necessary form in which their material and individual activity is realized."¹² Therefore the understanding of these material conditions in specific times will enlighten the researcher regarding the growing body of ideas that sustained the social practice called,

⁸ Ibid., p. 2.

⁹ Ibid., p. 3.

¹⁰ Current attempts to ban citizens from seven Muslim countries from entering the United States, as well as racial profiling in regards to immigrants from the Near East are among the best examples of this practice.

¹¹ Said 1979, p. 5.

¹² Marx 1973, p. 4.

by Said, "Orientalism." And the same has to be done when analysing intellectuals involved in this social practice.

In this respect Said talks about a method developed in the understanding of Orientalist practices. He suggests two categories: strategic location and strategic formation. The first one is "a way of describing the author's position in a text with regard to the oriental material he writes about,"¹³ while the latter "is a way of analyzing the relationships between texts and the way in which groups of texts, types of texts, even textual genres, acquire mass, density and referential power among themselves and thereafter in the culture at large."¹⁴ There are specific conditions and positions that have to be found in the writer: a sort of model that could indicate whether the narrative could be labelled as an Orientalist social practice. In this respect, following Said, I propose the following model, one that I will use in analysing the work of Gordon Childe in relation with the Near East:

1) The location of the writer is in opposition to the Orient. If the writer comes from the Western world, there is a sense of membership with respect to the West and a sense of otherness in respect to the Orient.

2) The writer speaks on behalf of the Orient, without being part of the Orient (colonial appropriation).

3) The writer justifies - explicitly or implicitly - the political order of the West in regards to the East.

One can argue that a new approach to a specific field regarding the Orient will always be charged as having Orientalist connotations given the fact that

every writer on the Orient assumes some Oriental precedent, some previous knowledge of the Orient, to which he refers and on which he relies. Additionally, each work on the Orient *affiliates* itself with other works, with audiences, with institutions, with the Orient itself.¹⁵

In that sense, it also can be argued that all researchers from the first half of the twentieth century would have been biased in respect of the sources they used while developing their research. In this sense, the model's third point becomes crucial in identifying an Orientalist position. The other two points are relevant to the discussion but do not have the same hierarchical position as point three, this third point being not in the realm of strategic location nor that of strategic formation. I would argue that a third strategy would be necessary in Said's method, a strategy that explicitly deals with the political meanings of the writer, not only with position and formation. The political

¹³ Said 1979, p. 20.

¹⁴ Ibid.

¹⁵ Ibid.

structure is indeed embedded in location and position, but as I have mentioned, it is embedded and not explicit. This strategy I will call political strategy.

This model is not intended to give a definitive answer, as the model is not perfect itself, but at least will provide initial responses that could be validated with future work. Now we turn to the two aforementioned books.

The Dawn of European Civilization

In this book, Childe intends to understand the archaeological and social processes that led to the emergence of what he termed “European Civilisation,” using a wide range of archaeological information and showing an impressive knowledge of stylistic and morphological features. Childe makes the case that the seeds of European Civilisation lie in the Mesopotamian and Egyptian civilisations, but populations from the island of Crete reinterpreted these seeds.

In the process of diffusion and creation, the isle of Crete played a foremost role. Its geographical position enabled the Cretans to take advantage of advances made in the South and East without becoming dependent either on Egypt or on Sumer. At the same time the limited resources of their homeland obliged the islander to turn to maritime trade and thereby to diffuse their civilizations along the coasts of the Mediterranean and Black Sea.¹⁶

Childe spends several pages trying to make the case for the role of Crete in the diffusion and filtering of Oriental influences as if he was trying hard to make the case that the Orient does not directly influence Europe but that and Oriental presence exists in European prehistory through Crete. On one side, he elevates the Orient to the category of a bright and influential civilisation.

The idea of a south-eastern origin for the higher elements in European civilization finds its justification if, instead of groping among the epipalaeolithic remains of shell-heaps and cave shelters, we turn for a moment to the lands where the full light of history has shone from the beginnings of the third millennium before our era.¹⁷

But on the other side, he makes a distinction between the Orient and Crete, reinforcing the role of Crete in the reinterpretation of Eastern influence, locating an improved Orient in Crete, which in turn will be the Orient that Europe will get through the Mediterranean.

The Cretan artist was not limited to perpetuating the cruel deeds of a selfish despot nor doomed to formalism by innate conservatism of priestly

¹⁶ Childe 1925, p. 24.

¹⁷ Ibid., p. 22.

superstition. Hence the modern naturalism, *the truly occidental feeling* for life and nature that distinguish Minoan vase paintings, frescoes and intaglios. Beholding these charming scenes of games and processions, animals and fishes, flowers and trees *we breathe already a European atmosphere*.¹⁸

In this last quotation, Childe implicitly makes a judgement value regarding the political, artistic and religious conditions of the prehistoric Orient, explicitly saying that the Minoan civilisation was European in essence and acted as an intermediary in the transmutation of oriental discoveries to other parts of Europe. A difference is made between “us” (Europe) and the “other” (Orient). Childe, rather than focusing on the archaeological record of the Orient, pays attention to the description of archaeological features from Crete, trying to find their counterparts in Europe.

The Minoan religion has much in common with that of Egypt and Mesopotamia, but it was distinct from both and is further important for its wider Mediterranean relations. The deity worshipped under several forms was the great mother [...] The divine being was represented by symbols such as the baetylic pillar, the holy tree, and the double axe-objects which had a sacral significance not only in the East but throughout the western Mediterranean and in France and Britain. Doves and snakes in association with the divine cult again find echoes in Sardinia and Brittany.¹⁹

He not only differentiates Europe from the Orient but also explicitly argues for the superiority of European features over Oriental ones.

At the same time these enormous swords *vindicate conclusively the supremacy of West over East*, both in technical skills and originality, for nothing to compare with them was ever born in Mesopotamia and Egypt. *European civilization is henceforth armed to defend its independence*.²⁰

This attitude is contradicted by an effort to praise the achievements of the Orient that will be further discussed in the section devoted to *New Light on the Most Ancient East*, though such praise is sometimes apparent in such passages from *The Dawn of European Civilization* as the following: “In any case at the end of the fourth [millennium] the Sumerian civilization was so highly developed that we must wait until the nineteenth century for a comparison with northern Europe.”²¹

In dealing with the presence of Oriental features on the Iberic peninsula, Childe fluctuates between explanations giving pre-eminence to Western and Oriental influences. For the former, the peninsula was an original force that was highly influential upon societies of the Atlantic and

¹⁸ Ibid., p. 29.

¹⁹ Ibid., p. 30.

²⁰ Ibid., p. 36, my italics.

²¹ Ibid., p. 23.

Western Mediterranean but also as far as the Aegean isles and the Nile Valley; for the latter, “the cultures of Iberia are only poor reflections of the civilizations of the Eastern Mediterranean.”²² Childe pointed out that the natives of what is now Portugal sailed to western seas and took with them the idea of dolmen tombs to Brittany, Ireland and Denmark, while in 3000 BC, trading posts were established in Almeria, the Algarve and Andalusia by Eastern Mediterranean travellers who from these trading posts started trade with Britain, Ireland and Scandinavia. For him, these “Eastern Mediterranean travellers” were actually from Crete, as he suggests that

the collapse of the Minoan and Mycenaean thalassocracies in the twelfth century [BC] cut off all intercourse with the Aegean. The cultural decline which followed the deprivation of that Eastern stimulus shows how completely the civilization of Iberia had been dependant on that of the Aegean.²³

New Light on the Most Ancient East

Without being an expert on the Orient, Childe wrote this book based on the literature available at the time and on some unpublished reports that colleagues gave him access to. As in *The Dawn of European Civilization*, Childe uses a wide range of archaeological information, basically features such as morphology and style, in order to establish the relationship between Egypt, Mesopotamia and the Indus Valley. He does try to establish an evolutionary trajectory, based on diffusion and ecological determinism (which are strongly present in *The Dawn of European Civilization*) and on dialectics.

In due course we shall deal in detail with archaeology’s revelations that disclose no abstract evolution but the interaction of multiple concrete groups and the blending of contributions from far -sundered regions.²⁴

What is interesting about this book is that the references to Europe are restricted to the first chapter and the allusions to Crete are less relevant than in *The Dawn of European Civilization*. Also in regards to the Orient, the approach in this work is substantially different. Childe tries to establish the superiority of the oriental past in regards to Europe as can be seen in the way he begins the book by saying,

barely a thousand years ago Scotland and the rest of northern Europe were still sunk in the night of illiteracy and barbarism. A thousand years earlier and history’s light shines upon *our dark continent* merely from a few points on the shores of the Mediterranean.²⁵

²² Ibid., p. 129.

²³ Ibid., p. 137.

²⁴ Childe 1957, p. 7.

²⁵ Ibid., p. 1, my italics.

Unlike in *The Dawn of European Civilization*, where Childe emphasises the point that the Orient was filtered through Crete, here he indicates the close relationship between people from the Orient and Europe by suggesting that “some of the peoples of Oriental antiquity were close kinsmen to the Neolithic inhabitants of parts of Europe or descendants of the race of Paleolithic hunters who had lived there before.”²⁶ He goes further in claiming that it is necessary to study the Orient in order to understand Europe:

The prehistory and protohistory of the Ancient East is therefore an indispensable prelude to the true appreciation of European history. The latter is first mainly the history of imitation, or at best adaptation of oriental achievements. The record of the achievements themselves is enshrined in the former.²⁷

In *The Dawn of European Civilization*, he dedicates a whole chapter of his book to Crete, a chapter that is interestingly called “The Ancient East.” In *New Light on the Most Ancient East* the role of Crete is still the same; however, Childe now does not try to reinforce the primordial role of it but uses it as a proof of how “civilisation” was diffused from the Orient to Europe. Crete is no longer a filter, a place where the “true European spirit” emerges, reinterpreting despotic oriental features, but one of the places through which civilization was diffused:

Even the familiar cross design is faithfully reproduced in Anatolia, in Thessaly, and even on the Maros in Hungary. Could a more convincing proof of diffusion from Hither Asia to our continent be demanding? Early Minoan button seals, too, are descended from the same stock, but are thought to have reached Crete by a more circuitous route via Egypt.²⁸

It is really remarkable how his approach changed over the years. Since *New Light on the Ancient East* is dedicated to the Orient, his take on the Orient is a romantic one, which is supported by a wide knowledge of archaeological information. It is a romantic one because he praises the Orient as a cradle of civilisation. The same can be said about *The Dawn of European Civilization* in which he expresses a romantic view in regards to Europe, stating its superiority over the East.

The archaeologist’s spade has revealed a concrete record of man’s progress from savagery to civilization in the same region. It largely substantiates the traditions and deductions just summarized and at the same time it supplements them and enlarges their scope. But further it brings the

²⁶ Ibid., p. 2.

²⁷ Ibid.

²⁸ Ibid., p. 40.

reanimated body of most ancient Egypt into living contact with Europe's most remote past, infusing for a moment a glow of life into those pale lips.²⁹

The sophistication of the argument is the same, supported by a wide range of archaeological information, which led to Childe acquiring fame as the great synthesiser in archaeology. This sophistication is rooted in his profound knowledge of archaeological materials, but the arguments per se are rooted in specific attitudes towards the area he studied. Obviously - or maybe not - he would consider himself part of the "European Civilisation" as he obtained prestige in British lands even though he was born in a British colony.

Diffusion has always been a major component in Childe's syntheses, not a passive but active one: the difference is that as a Marxist, he applies a dialectic approach in explaining change. This would sound contradictory, but for Childe traits originated in one place were diffused through contact and reinterpreted by specific social or environmental conditions, which then could affect the meaning of the traits to be diffused again, in some cases diffused to places where those traits came from.

The Urban revolution would have been consummated first in Sumer during the Uruk period; Egyptian, Susian and Indian civilizations are explicitly later. But, as we have seen, neither are mere reproductions of the Sumerian. Even the script signs are quite distinct. It is indeed conceivable that the Egyptian clerks somehow learned from Sumer the device of investing pictograms with phonetic values [...] Both Egypt and India were undoubtedly in contact, direct or indirect, with Sumer before they achieved civilization. But the earliest form of its political counterpart, the State, was different in all regions.³⁰

In the book about the East, traits are flowing in three directions, to Egypt, Mesopotamia and India, being interpreted and kept in movement; constant movement of traits led to the emergence of complex social forms in these three areas which were subsequently exported to Europe. It is very interesting that the dialectic process stops in Crete where the island is just a route for the diffusion of traits, while in *The Dawn of European Civilization* the island becomes the centre of interpretation and reinterpretation.

Discussion

Now it is time to turn to the question that originated this inquiry: was Gordon Childe an Orientalist in the Said sense? For Said, an Orientalist deals with the Orient by

²⁹ Ibid., p. 7.

³⁰ Ibid., p. 238.

making statements about it, authorizing views, describing it, by teaching it, settling it, ruling over it: in short Orientalism as a Western style of dominating, restructuring, and having authority over the Orient.³¹

In answering the question, I proposed a model that would serve to arrive at a coherent answer to this question. I cannot help but say that this task has not been easy as I have approached two different moments of Childe's work in which probably two different answers would emerge, if those two books were analysed independently. It is also necessary to consider that each person is a product of specific and particular material conditions of existence.

The model Orientalist is as follows:

1) The location of the writer is in opposition to the Orient. If the writer comes from the Western world, there is a sense of membership with respect to the West and a sense of otherness in respect of the Orient.

As explained, in *The Dawn of European Civilization*, Childe takes a standpoint in relationship to the Orient which can be explained by the academic conditions in which he developed his career in England. In reference to Said's Strategic Location, Childe identifies himself as European, in spite of being Australian. Childe adopts a European consciousness in regards to the Orient, as expressed in the examples I have provided earlier in this paper, and he clearly treats Orient as the "other." Childe's location is in opposition to the Orient.

2) The writer speaks on behalf of the Orient, though not being part of the Orient (colonial appropriation).

Childe praises the Orient, but he does not embrace it as if it were his own; rather, he projects the Orient as a source of all technological and cultural achievements that were processed in Europe. He presents a romantic vision of the Orient's past, a vision that was well accepted among scholars of his time. In terms of Said's Strategic Formation, Childe's *The Dawn of European Civilization* could probably be understood as a subtle or unconscious effort to belittle the Orient in relation to Europe, as Childe implicitly makes a negative judgement value of the religion and political systems of prehistoric and protohistoric Oriental civilisations, a situation that changes in *New Light on the Most Ancient East* where his position is exactly the opposite. Childe cannot truly speak on behalf of the Orient as he maintains in both books his European affiliation. Childe does not talk about the Orient's present.

3) The writer justifies - explicitly or implicitly - the political order of the West in regards to the East.

³¹ Said 1979, p. 3.

This is the most important point of this model, which is what I earlier termed the author's Political Strategy. Childe was a Marxist, a member of the British Communist Party, which makes it reasonable to argue that it is not possible for Childe to justify - explicitly or implicitly - political oppression. But in *The Dawn of the European Civilization* he reasons that Europe is superior to the Orient. His continuous references to the superiority of Europe in technological terms, the reinforcement of Crete's role as a filter and a representative of the "true European spirit" tacitly differentiate Europe and the Orient and elevate Europe above the Orient. But if we take a look at the *New Light on the Most Ancient East* this approach has been severely moderated; au contraire, Childe argues for more direct links historically between Europe and the Orient, diminishing Crete's role, portraying it as a mere staging-post in the diffusion of Oriental traits to Europe.

The answer to the question that originated this paper is not easy in spite of the model created for answering it. The Gordon Childe who wrote *The Dawn of European Civilization* was an Orientalist, in Said's terms. But the one who wrote *New Light on the Most Ancient East* was not. An academic career goes through different stages, in which theoretical positions may vary according to specific material conditions.

Men enter into definite relations that are indispensable and *independent of their will*, relations of production which correspond to a definite stage of development of their material productive forces. The sum total of these relations of production constitute the economic structure of society, the real foundation, on which rises a legal and political superstructure and to which correspond definite forms of social *consciousness*.³²

This social consciousness may be challenged, but the specific social conditions in which an individual interacts with the rest of society could modify that consciousness. Childe was a product of his time, an exceptional scholar who fought adversity until reaching the acknowledgement he deserved. His attitude towards the Orient was modified in *New Light on the Most Ancient East* but further analysis of the rest of his work will be required in order to fully answer the question that guided this essay.

Bibliographical Abbreviations

Childe 1925 - Gordon Childe, *The Dawn of European Civilization*, London, 1925.

³² Marx 1973, p. 5, my italics.

Christian Mesia-Montenegro

- Childe 1957 - Gordon Childe, *New Light on the Most Ancient East*, New York, 1957.
- Marx 1973 - *Karl Marx on Society and Social Change*, edited by Neil J. Smelser, Chicago, 1973.
- Nadeau 1993 - Kathy Nadeau, *Gordon Childe and Orientalism: A Review of Bruce Trigger's Revolutions in Archaeology*, in *PQCS*, 21, September 1993, 3, p. 312-315.
- Said 1979 - Edward Said, *Orientalism*, New York, 1979.
- Trigger 1980 - Bruce G. Trigger, *Gordon Childe, Revolutions in Archaeology*, New York, 1980.

LISTA ABREVIERILOR

AAR-SI	- Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Istorice. Academia Română. București.
ActaArchHung	- Acta Archaeologica. Academiae Scientiarum Hungaricae. Budapesta.
ActaHASH	- Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae. Budapesta.
ActaMN	- Acta Musei Napocensis. Muzeul de Istorie a Transilvaniei. Cluj-Napoca.
Adevărul	- Adevărul. București.
AÉ	- Archaeologiai Értesítő a Magyar régészeti, művészt-történeti és éremtani társulat tudományos folyóirata. Budapesta.
AF	- Altorientalische Forschungen. Institut für Archäologische Wissenschaften, Abteilung Vorderasiatische Archäologie. Berna.
AH	- Archaeologia historica. Masarykova univerzita, Filozofická fakulta. Brno.
AHY	- Austrian History Yearbook. Center for Austrian Studies. Minneapolis MN.
AIEFCB	- Anuarul Institutului de Etnografie și Folclor „Constantin Brăiloiu”. Academia Română, Institutul de Etnografie și Folclor „Constantin Brăiloiu”. București.
AIAC	- Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie Cluj-Napoca. (este continuat de AIIGB).
AIIAI/AIIX	- Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie „A. D. Xenopol” Iași (din 1990 Anuarul Institutului de Istorie „A. D. Xenopol” Iași).
AIIGB	- Anuarul Institutului de Istorie „George Barițiu” Cluj-Napoca. (continuă AIAC).
AIIN	- Anuarul Institutului de Istorie Națională. Cluj-Sibiu.
AISC	- Anuarul Institutului de Studii Clasice. Cluj.
AJPA	- American Journal of Physical Anthropology. The Official Journal of the American Association of Physical Anthropologist. Baltimore.
Alba-Iulia	- Alba-Iulia. Alba Iulia.
Aluta	- Aluta. Studii și comunicări - Tanulmányok és Közlemények. Sfântu Gheorghe.
AM	- Arheologia Moldovei. Institutul de Istorie și Arheologie „A. D. Xenopol” Iași.
AMM	- Acta Moldaviae Meridionalis. Muzeul Județean Vaslui.
Anatolia Antiqua	- Anatolia Antiqua. L'Institut Français d'Études Anatoliennes d'Istanbul.
AnB	- Analele Banatului. Muzeul Național al Banatului (serie nouă). Timișoara.
Anistoriton	- Anistoriton / <i>Ανιστόριτον</i> . History and Archaeology Journal. Digital Journal (Grecia).

Lista abrevierilor

- Annales** - Annales. Économies, Sociétés, Civilisations. École des Hautes Études en Sciences Sociales. Paris.
- Antaeus** - Antaeus. Communicationes ex Instituto Archaeologico Academiae Scientiarum Hungaricae. Budapesta.
- AntAfr** - Antiquités africaines. Université de Provence. Paris.
- AnUB-ŞP** - Analele Universităţii din Bucureşti. Seria Ştiinţe Politice. Universitatea din Bucureşti.
- AO** - Arhivele Olteniei. Serie nouă. Institutul de Cercetări Socio-Umane. Craiova.
- Apulum** - Apulum. Acta Musei Apulensis. Muzeul Naţional al Unirii Alba Iulia.
- ArhMed** - Arheologia Medievală. Reşiţa. Cluj-Napoca.
- ArhVestnik** - Arheološki Vestnik. Institut za arheologijo. Ljubljana.
- Arts of Asia** - Arts of Asia. The Asian Arts & Antiques Magazine. Hong Kong.
- Astra Sabesiensis** - Astra Sabesiensis. Despărţământul Astra „Vasile Moga” Sebeş.
- AUASH** - Annales Universitatis Apulensis. Series Historica. Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia.
- Banatica** - Banatica. Muzeul de Istorie al judeţului Caraş-Severin. Reşiţa.
- BAR** - British Archaeological Reports (International Series). Oxford.
- BB** - Bibliotheca Brukenthal. Muzeul Naţional Brukenthal. Sibiu.
- BCH** - Bulletin de correspondance hellénique. L’Institut de correspondance hellénique d’Athenes. Atena.
- BCŞS** - Buletinul Cercurilor Ştiinţifice Studenteşti. Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia.
- BECh** - Bibliothèque de l’école des chartes. Revue d’érudition. Paris.
- BerRGK** - Bericht der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts. Frankfurt pe Main.
- BHAB** - Bibliotheca Historica et Archaeologica Banatica. Muzeul Banatului Timişoara.
- BJS** - The British Journal of Sociology. London School of Economics and Political Science. University of London.
- BMA** - Bibliotheca Musei Apulensis. Muzeul Naţional al Unirii Alba Iulia.
- BOR** - Biserica Ortodoxă Română. Patriarhia Română. Bucureşti.
- Boabe de grâu** - Boabe de grâu. Revistă de cultură. Bucureşti.
- BR** - Budapest Régiségei. Budapesti Történeti Múzeum. Budapesta.
- Britannia** - Britannia: A Journal of Romano-British and Kindred Studies. Society for the Promotion of Roman Studies. Londra.
- Brukenthal** - Brukenthal. Acta Musei. Muzeul Naţional Brukenthal. Sibiu.
- BS** - Balkan Studies. Institute for Balkan Studies in Thessaloniki. Salonic.
- BSNR** - Buletinul Societăţii Numismatice Române. Bucureşti.
- BTh** - Bibliotheca Thracologica. Institutul Român de Tracologie. Bucureşti.
- BudRég** - Budapest Régiségei. Budapesti Történeti Múzeum. Budapesta.

CAC	- Central Asia and Caucasus. Institute for Central Asian and Caucasian Studies. Luleå (Sweden). Institute of Strategic Studies of the Caucasus. Baku (Azerbaijan).
Carpații	- Carpații: Vânătoare, pescuit, chinologie. Cluj.
Castrum	- Castrum. A Castrum Bene Egyesület Hírlevele. Budapesta.
CCA	- Cronica cercetărilor arheologice. București.
Cercetări arheologice	- Cercetări arheologice. Muzeul Național de Istorie a României. București.
Chronica	- Chronica: annual of the Institute of History. University of Szeged.
Cibinium	- Cibinium. Analele Muzeului Etnografic „ASTRA”. Complexul Muzeal „ASTRA”. Sibiu.
CN	- Cercetări Numismatice. Muzeul Național de Istorie a României. București.
CNA	- Cronica Numismatică și Arheologică. Foaie de informații a Societății Numismatice Române. București.
CP	- Classical Philology. A Journal Dedicated to Research in Classical Antiquity. Chicago.
Crisia	- Crisia. Culegere de materiale și studii. Muzeul Țării Crișurilor. Oradea.
Dacia	- Dacia. Recherches et découvertes archéologiques en Roumanie. Nouvelle série: Revue d'archéologie et d'histoire ancienne. București.
Denarius	- Denarius. Slovenské národné múzeum - historické múzeum. Bratislava.
Der Unterwald	- Der Unterwald. Sebeș.
DolgCluj	- Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem - és Régiségtarából. Kolosvár (Cluj).
EDR	- Ephemeris dacoromana. Annuario dell'Accademia di Romania. Roma.
EHQ	- European History Quarterly. Sage Publications. New York.
EO	- Etnograficheskoye obozreniye. Institut etnologii i antropologii RAN. Moscova.
Erdélyi Múzeum	- Erdélyi Múzeum. Erdélyi Múzeum-Egyesület. Cluj-Napoca.
Études balkaniques	- Études balkaniques. Cahiers Pierre Belon. Association Pierre Belon. Paris.
European Archaeology	- European Archaeology/online. București.
FBW	- Fundberichte aus Baden-Württemberg. Stuttgart.
FI	- File de Istorie. Muzeul de Istorie Bistrița (continuată de <i>Revista Bistriței</i>).
FolArch	- Folia Archaeologica. Magyar Történeti Múzeum. Budapesta.
FUrb	- Forma Urbis. Roma.
Gasyrlar avazy	- Gasyrlar avazy. Ekho vekov. Kazan.
Germania	- Germania, Römisch-Deutscher Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts. Frankfurt am Main.
GM	- Golos minuvshogo. Federal'noye gosudarstvennoye byudzhethnoye obrazovatel'noye uchrezhdeniye vysshego obrazovaniya Kubanskiy gosudarstvennyy universitet. Krasnodar.
Godišnjak	- Godišnjak. Jahrbuch Knjiga. Sarajevo-Heidelberg.

Lista abrevierilor

- HEI** - History of European Ideas. International Society for the Study of European Ideas. Londra.
- Hierasus** - Hierasus. Muzeul Județean Botoșani.
- Hiperboreea Journal** - Hiperboreea Journal. Societatea de Istorie Balcanică. București.
- HOMÉ** - A Herman Ottó Múzeum Évkönyve. Miskolc.
- HSCP** - Harvard Studies in Classical Philology. Harvard University. Cambridge (SUA).
- IIER** - Issues in Educational Research. Western Australian Institute for Educational Research Inc. New South Wales, Australia.
- IJESE** - International Journal of Environmental & Science Education. Kazan.
- IJL** - International Journal of Linguistics. Makrothink Institute. Las Vegas.
- IPH** - Inventaria Praehistorica Hungarie. Budapesta.
- Istoricheskie** - Istoricheskie, filosofskie, politicheskie i yuridicheskie nauki, kulturologiya i iskustvovedenie. Voprosy teorii i praktiki. Tambov.
- Izvestiya ASU** - Izvestiya. Altayskiy gosudarstvennyy universitet. Barnaul.
- Jászkunság** - Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Tudományos Egyesület. Szolnok.
- JHE** - Journal of Human Evolution. Elsevier.
- JRGZM** - Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums zu Mainz.
- Közlemények** - Közlemények az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem - és Régiségtárából. Cluj.
- KST** - Kazı Sonuçları Toplantısı. Ankara.
- Kubaba** - Kubaba. Faculdade de Ciências Sociais e Humanas, Universidade Nova de Lisboa.
- Lumea nouă** - Lumea nouă. București.
- Lupta** - Lupta. Iași.
- Mannus** - Mannus. Gesellschaft für Deutsche Vorgeschichte. Leipzig.
- Maqarnas** - Muqarnas Online. An Annual on the Visual Cultures of the Islamic World. Cambridge.
- Marisia** - Marisia. Muzeul Județean Târgu Mureș.
- MCA** - Materiale și cercetări arheologice. București.
- ME** - Memoria Ethnologica. Centrul Județean pentru Conservarea și Promovarea Culturii Tradiționale Maramureș. Baia Mare.
- MEFRA** - Mélanges de l'École française de Rome - Antiquité. Roma.
- MEJSR** - Middle-East Journal of Scientific Research. International Digital Organization for Scientific Information. Deira, Dubai.
- MFME** - A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Studia Archaeologica. Szeged.
- Mir nauki** - Mir nauki, kulturni, obrazovania. Gorno-Altaysk.
- MN** - Muzeul Național. Muzeul Național de Istorie a României. București
- Mots** - Mots. Les langages du politique. ENS Editions. Paris.
- Muzeológia** - Muzeológia a kultúrne dedičstvo. Univerzita Komenského v Bratislave.
- Múzeum** - Slovenské národné múzeum. Bratislava.

Natura	- Natura. Revistă pentru răspândirea științei. București.
NK	- Národní knihovna: knihovnická revue. Národní knihovna České republiky. Praga.
Numizmatika	- Numizmatika. Slovenská numizmatická spoločnosť. Bratislava.
PA	- Patrimonium Apulense. Direcția Județeană pentru Cultură Alba. Alba Iulia.
PBF	- Prähistorische Bronzefunde. München.
PolSci	- Romanian Journal of Political Science. Societatea Academică din România. București.
Pontica	- Pontica. Muzeul de Istorie Națională și Arheologie. Constanța.
PQCS	- Philippine Quarterly of Culture and Society. University of San Carlos. Cebu.
PZ	- Prähistorische Zeitschrift. Deutsche Gesellschaft fuer Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte, Institut für Prähistorische Archäologie. Berlin.
Rațiunea	- Rațiunea. Revistă bilunară de liberă cugetare. București.
RB	- Revista Bistriței. Complexul Muzeal Bistrița-Năsăud. Bistrița (continuă File de Istorie).
RES	- Review of European Studies. Canadian Center of Science and Education. Toronto.
RevHisto	- Revista de Historiografia. Instituto de Historiografía Julio Caro Baroja. Universidad Carlos III de Madrid.
RHA	- Revue historique des armées. Ministère de la Défense. Paris.
RHSEE/RESEE	- Revue historique du sud-est européen. Academia Română. București, Paris (din 1963 Revue des études sud-est européennes).
RI	- Revista de Istorie (din 1990 Revista istorică). Academia Română. București.
RIR	- Revista istorică română. Institutul de Istorie Națională din București.
RMM-MIA	- Revista muzeelor și monumentelor. Monumente Istorice și de Artă. București.
Romantisme	- Romantisme. Revue du dix-neuvième siècle. Editeur Armand Colin. Paris.
România liberă	- România liberă. București.
Rossiyskaya istoriya	- Rossiyskaya istoriya. Akademicheskii nauchno-izdatel'skiy, proizvodstvenno-poligraficheskii i knigorasprostranitel'skiy tsentr Nauka. Moscova.
RRH	- Revue Roumaine d'Histoire. Academia Română. București.
RRSE	- Revista română de studii eurasiatice. Centrul de Studii Eurasiatice, Universitatea „Ovidius” Constanța.
SA	- Sociological Analysis. Oxford University Press. Oxford.
SAA	- Studia Antiqua et Archaeologica. Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași.
SAI	- Studii și articole de istorie. Societatea de Științe Istorice și Filologice a RPR. București.
SArcheologiczne	- Sprawozdania Archeologiczne. Instytut Archeologii i Etnologii PAN. Cracovia.

Lista abrevierilor

Sargetia	- Sargetia. Acta Musei Devensis. Muzeul Civilizației Dacice și Romane Deva.
SC	- Studii și comunicări. Asociația Folcloriștilor și Etnografilor din județul Sibiu (din 1992 devine Studii și Comunicări de Etnologie).
SCB	- Studii și cercetări de bibliologie. Academia RPR. București.
SCIV(A)	- Studii și cercetări de istoria veche. București (din 1974, Studii și cercetări de istorie veche și arheologie).
SCN	- Studii și Cercetări de Numismatică. Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan” București.
SJ	- Saalburg Jahrbuch. Bericht des Saalburg Museum. Mainz am Rhein.
SJAHSS	- Scholars Journal of Arts, Humanities and Social Sciences. Scholars Academic and Scientific Publishers (SAS).
SlovArch	- Slovenská Archeológia. Nitra.
SlovNum	- Slovenská numizmatika. Národný numizmatický komitet Slovenskej republiky a Archeologický ústav SAV. Nitra.
SM	- Svobodnaya mysl. Obshchestvo s ogranichennoy otvetstvennost'yu Politizdat. Moscova.
SMIM	- Studii și materiale de istorie modernă. Institutul de Istorie „Nicolae Iorga” al Academiei Române. București.
SMIMed	- Studii și materiale de istorie medie. Institutul de Istorie „Nicolae Iorga” al Academiei Române. București.
Socialismul	- Socialismul. București.
SP	- Studii de Preistorie. Asociația Română de Arheologie. București.
SS	- The Social Sciences. Western Social Association. Dubai.
Stâna	- Stâna. Revistă profesională și de cultură. Organ al oierilor din întreaga țară. Poiana Sibiului.
Steaua	- Steaua: literară, artistică și culturală. Uniunea Scriitorilor din România. Cluj-Napoca.
StudiaTC	- Studia Theologia Catholica. Universitatea „Babeș-Bolyai” Cluj-Napoca.
StudiaUBBH	- Studia Universitatis Babeș-Bolyai. Series Historia. Universitatea „Babeș-Bolyai” Cluj-Napoca.
Studii	- Studii. Revistă de istorie. (din 1974 Revista de istorie și din 1990 Revista istorică). Academia Română. București.
Suceava	- Anuarul Muzeului Județean Suceava.
SUCH	- Studia Universitatis Cibiniensis, Serie Historica. Universitatea „Lucian Blaga” Sibiu.
Syria	- Syria. Archéologie, art et histoire. Revue d'art oriental et d'archéologie. Institut français du Proche-Orient.
Századok	- Századok. A Magyar Történelmi Társulat folyóirata. Budapest.
TAD	- Türk Arkeoloji Dergisi. Ankara.
Telegraphul	- Telegraphul. București.
Terra Sebus	- Terra Sebus. Acta Musei Sabesiensis. Muzeul Municipal „Ioan Raica” Sebeș.
Thraco-Dacica	- Thraco-Dacica. Institutul Român de Tracologie. București.
Transilvania	- Transilvania. Centrul Cultural Interetnic Transilvania. Sibiu.

Tyragetia	- Tyragetia. Muzeul Național de Arheologie și Istorie a Moldovei. Chișinău.
UPA	- Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie. Berlin.
Vestnik Moskovskaya	- Vestnik Moskovskaya gosudarstvennaya khudozhestvenno-promyshlennaya akademiya imeni S. G. Stroganova. Moscova.
Vestnik Omskogo	- Vestnik Omskogo universiteta. Seriya Istoricheskiye nauki. Omskij Gosudarstvennyj Universitet. Omsk.
Vestnik Tatarskogo	- Vestnik Tatarskogo gosudarstvennogo gumanitarno-pedagogicheskogo universiteta. Filologija i kul'tura. Kazan.
VI	- Voprosy istorii. Institut russkoy istorii Rossiyskoy akademii nauk. Moscova.
VF	- Voprosy filosofii. Izdatel'stvo «Nauka». Moscova.
VTT	- Veszprémi Történelmi Társaság és Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság kiadványa. Veszprém.
WASJ	- World Applied Sciences Journal. International Digital Organization for Scientific Information. Deira, Dubai.
Xenopoliana	- Xenopoliana. Buletin al Fundației Academice „A. D. Xenopol” Iași.
Ziridava	- Ziridava. Muzeul Județean Arad.

ARTEFACTS FROM THE ARCHAEOLOGICAL REPOSITORY AND THEIR INTERPRETATIONS IN THE OFFICE: THE CASE OF A PREHISTORIC COPPER ORNAMENT FROM BOHOLT

Cristian Ioan POPA*

Abstract. *The present discussion is focused on a copper ornament discovered in the Coțofeni settlement from Boholt-“Ciuta.” Until now, it has erroneously been considered to be a necklace, but a direct analysis of the artefact has shown that it is, in fact, a bracelet with rolled ends. The issue with the terminology used in the case of such items has been discussed at length, as were the reasons why the ornament from Boholt is not a necklace but a bracelet ring, as were the very rare analogies for this type of item from a previous period (Cucuteni culture, “the pill-shaped handle” horizon).*

Keywords: *bracelet, necklace, Coțofeni culture, Eneolithic.*

A metal ornament was discovered approximately four decades ago, in a prehistoric settlement in Boholt (Șoimuș commune, Hunedoara County). According to the museum record, the artefact was subsequently the subject of a paper presented by Ioan Andrițoiu in Alba Iulia in 1981.¹ However, neither the paper nor the artefact were ever published in detail; a few years later, the author of the discovery merely made a few remarks regarding the object.²

Some references to the item were made later, but without actually showing it³ but simply relying on the functional classification made by Ioan Andrițoiu. The references were made in Horia Ciugudean’s syntheses from 2000 and 2002, two works with large circulation that are cited often.⁴ Although the piece has since been graphically illustrated,⁵ the discovery was the subject of new references, through different comparisons with other

* “1 Decembrie 1918” University of Alba Iulia, Romania; e-mail: cristi72popa@yahoo.com.

¹ Ioan Andrițoiu, *Un colier de cupru descoperit în așezarea de tip Coțofeni de la Boholt (jud. Hunedoara)* [A copper necklace discovered in the Coțofeni settlement in Boholt (Hunedoara County)]; the paper was presented at the Session of Scientific Communications entitled “Continuitate, unitate și independență în istoria poporului român” [Continuity, unity and independence in the history of the Romanian people], Alba Iulia, December 1981 (see also Basarab 1982-1983, p. 736).

² Andrițoiu 1985, p. 12, note 26, in which the author, while listing the four metal items attributed to the Coțofeni culture from southwestern Transylvania, evasively mentions the “Boholt (necklace).”

³ The item is held by the collections of the Museum of Dacian and Roman Civilization in Deva, under the inventory number 28.089.

⁴ Ciugudean 2000, p. 37; Ciugudean 2002, p. 100.

⁵ Kadar 2007, p. 165 (no. 207), 242 (no. 65), pl. 41/14.

types.⁶ Therefore, I believe it is necessary to clarify certain essential aspects with respect to this particular item and to publish the information available to us at this time.

The context of the discovery

The provenance of the metal item from Boholt is unclear. The information provided by Ioan Andrițoiu in the above-cited publications is quite scarce and highly uncertain.

The first professional archaeological research on this site was undertaken in 1974, when the aforementioned archaeologist from Deva probed the crest of the *Ciuta* Hill in Boholt,⁷ at an altitude of 448 meters (RAN code 91367.01).⁸ A fireplace was thus partially uncovered and, although it was labelled as the “hearth of a dwelling,” there is no other clue regarding the dwelling itself, which leads me to believe that the statement regarding the complex was merely an assumption.⁹ Potsherds, flint pieces and three bone tools were discovered.¹⁰ We do not know whether the entire material presented by Andrițoiu (**fig. 6**) was recovered exclusively from this context or from the entire dig, since it also includes a 0.25 m thick cultural layer. It is certain that in 1979, when the results of the research were published, there was no information regarding the metal item. What we do know is that certain surface surveys had been carried out here,¹¹ but making a connection between the artefact under scrutiny and these studies would be highly risky.

The sites at Boholt have been mentioned in the scholarly literature since the end of the nineteenth century. After a surface survey on *Ciuta* Hill, István Téglás noted the discovery of several potsherds with fingernail impressions, decorated through incisions or various applications, as well as several jasper, chalcedony and silex items, spread out over the crest. He also noted some similar materials from the neighbouring highlands of *Măgulicea*.¹² This information has also circulated in various publications from

⁶ Frânculeasa et al. 2014, p. 202.

⁷ Andrițoiu 1978, p. 66-67, no. 15.

⁸ See also <http://ran.cimec.ro/sel.asp?codran=91367.01>, accessed 21 December 2016. On this website, the name of the village is twice misspelled as “Boholț”, a village from the Brașov County.

⁹ Although the author includes Boholt on the list of Coțofeni settlements with surface dwellings (Andrițoiu 1992, p. 17).

¹⁰ Andrițoiu 1979, p. 19, pl. I/10-23; II/1-2.

¹¹ Andrițoiu 1988-1991, p. 30.

¹² Téglás 1891, p. 64. The materials are held by the Museum of Cluj (Téglás 1891, p. 64; Téglás 1902, p. 12; the information is cited from Luca 2008, p. 34, no. 50; Sava 2015, p. 20, 58, 238).

the first half of the twentieth century.¹³ A portion of the materials held by the Museum of Cluj were illustrated for the first time by Hans Reinerth in 1929,¹⁴ followed by Márton Roska in the early 1940s.¹⁵ However, neither could name their point of origin with certainty. Another lot from Boholt, which probably also originated from *Ciuta*, is held by the museum in Deva and remains still unique to this day¹⁶ (**fig. 6-7**). Since then, a considerably large number of scholarly texts have addressed this issue, but they merely summarise the information given by the aforementioned authors, with no new contributions.¹⁷

Description of the artefact

In 2006, I was able to create a drawing of the item under scrutiny after it had been subjected to a metallographic analysis. I was thus able to collate the data with the existing information. The ornament is made of a single wire with a round cross-section and a thickened middle (3-4 mm). The ends were thinned (1-1.5 mm) and rolled inwards in the shape of a spiral (**fig. 5a**). The entire wire was then curved, thus forming an ornament that seems to be an open-end bracelet enclosing an oval space of approx. 5 x 4 cm (**fig. 5b**). The deformation of the item modified its original form and probably occurred during prehistoric times. As a result of this mechanical intervention, one of the ends was straightened.¹⁸ We cannot know whether the broken coil was caused entirely by the same intervention from that period, or if it is the result of a cut made during the recent metallographic analysis.¹⁹ Uncoiled, the metal wire is approximately 16 cm long, to which we must add the missing piece, which would give it a total length of 17 cm.

The item has a relatively well preserved light green slip that provides clues regarding the raw materials used in its making: copper or bronze. Spectrometric analyses with atomic emission undertaken in Bristol have

¹³ Téglás 1902, p. 12; Wosinsky 1904, p. 27, no. 8; Schroller 1933, p. 76, no. 72.

¹⁴ Reinerth 1929, fig. 3/11, 17; 5/28-29.

¹⁵ Roska 1941, p. 52-53, no. 42, fig. 7-8; Roska 1942, p. 43, no. 150, fig. 39-40.

¹⁶ The following inventory numbers are assigned to: ceramics - 3610-3611; 3612-3625 (old numbers); 3844-3845; 3846-3859 (new numbers) and a stone axe - 4031.

¹⁷ Horedt 1956, p. 109; Andrițoiu 1971, p. 43; Roman 1976, p. 80, pl. 2, no. 118; Andrițoiu 1977, p. 553; Andrițoiu 1978, p. 66-67, no. 15; Andrițoiu 1989, p. 39-40; Andrițoiu 1988-1991, p. 30; Andrițoiu 1992, p. 17, 120, no. 14; Ciugudean 1996, p. 24-25, 40; Ciugudean 2000, p. 12, 37, 65, no. 91; Ciugudean 2002, p. 100; Gogâltan, Apai 2005, p. 29, 34; Rîșcuța, Andrițoiu 2007, p. 29-30, 37; Luca 2008, p. 34, no. 50; Rîșcuța 2013, p. 59; Sava 2015, p. 41, 58, 238, 249.

¹⁸ In order to offer an image of the item, I have made a graphic representation (**fig. 1/2**).

¹⁹ As I have already mentioned, I drew the item *after* these destructive analyses.

confirmed the visual assessments, indicating a copper item with a 93.83% concentration of copper (see the table below, after Manuela Kadar).²⁰

Item name	Assay-sample number	Sn	Pb	As	Sb	Ag	Ni	Au	Zn	Co	Fe	Hg	Cu%
Neck-lace	B77	n.d	683	n.d	1404	143	124	n.d	36	4	13	n.m.	93.83

n.m. = not measured; n.d. = not detected.

Functional ascription: Necklace or bracelet?

Ioan Andrițoiu, who noted the copper ornament from Boholt, assigned it to the *necklace* category. Under this categorization he also mentions it in the footnotes of an article²¹ and in the title of the scientific communication in which he presented the item.²²

For decades, other authors have also mentioned it in their works without showing a single image or presenting its features in much detail. In his syntheses on the metallurgy of Coțofeni communities, Horia Ciugudean also included the item under the *necklace* category and opined that it had no homologue in Coțofeni areas, but suggested that it did have a precedent represented by an item found in the Eneolithic cemetery in Decea Mureșului, as well as some chronologically closer analogies in the hoard found at Vel'ká Lomnica, in the Baden cultural area.²³ In a previous discussion on the Bronze Age bar bracelet prototype from Deva, Andrițoiu still referenced the item found in the necropolis in Decea Mureșului, which “represents the earliest known such item from the Danube-Carpathian region.”²⁴ Therefore, the item from Boholt could be understood as nothing more than a link between Eneolithic necklaces and Bronze Age necklaces from the Carpathian Basin region.

If we were to accept that the item from Boholt belongs to the necklace category, we would also have to consider that there are two sub-categories, dependent upon the method of manufacturing the wire: hammering or casting. The latter method is exclusively characteristic of the Bronze Age, the former defining a previous and, as such, archaic period of manufacturing technique. The following text discusses which sub-type our item belongs to.

²⁰ Kadar 2007, p. 165 (no. 207), 242 (no. 65).

²¹ Andrițoiu 1985, p. 12, note 26.

²² Basarab 1982-1983, p. 736.

²³ Ciugudean 2000, p. 37; Ciugudean 2002, p. 100.

²⁴ Original text: “constituie cea mai timpurie piesă cunoscută în ținutul carpato-dunărean”: Andrițoiu 1992, note 674; Andrițoiu 1993, note 154.

The first of the aforementioned precedents from the Carpathian Basin is represented by the discovery from the necropolis in Decea Mureşului (today Decea village, Alba County), where the oldest known necklace (15 cm in diameter) in Transylvania was found around the neck of the M4 body (**fig. 2**). It is also the oldest known necklace with rolled ends in Europe. István Kovács initially described the item as having simple, sharp ends (**fig. 1a**);²⁵ shortly after, this information was also used by Ion Nestor.²⁶ Over a decade later, Kovács published a Hungarian version of his study on the cemetery in Decea, offering new information regarding the metal ornament, since, after studying the grave in the museum, a rolled end was also found which, according to the author, could have only belonged to the necklace (**fig. 1b**).²⁷ However, there are still sceptics who doubt that the item from Decea Mureşului could have had rolled ends.²⁸ One of the more vocal sceptics is Blagoje Govedarica.²⁹ At that time, there were no other similar items. The only analogy from the necklace category was found on the left side of the Prut River, in a grave in Căinari (Republic of Moldova), but it has simple, straight ends.³⁰ The aforementioned analogies that can be made with later Eneolithic discoveries,³¹ such as the ones from Książnice associated with the Lublin-Volhynian Culture,³² are relative, since either they *only* reference their function as necklaces - all of these items have straight ends - or they are considered to be diadems, as is the case with the item from Gorodnitsa (Cucuteni Culture, phase A-B).³³ However we interpret things, it seems obvious that the earliest necklaces - both the item from Căinari (Republic of Moldova) and the one from Decea Mureşului - have

²⁵ Kovács 1932, p. 92, fig. 4/2.

²⁶ Nestor 1933, p. 73, pl. 10/1 and note 282, with the observation that “Ein Ösenhalsring (“ingot-torque”) fand sich entgegen der Behauptung Childes [...] in Decia nicht.”

²⁷ Kovács 1944, p. 7, fig. 5/2. This item was also cited by other authors, such as István Bóna (Bóna 1975, p. 282, who includes the finding in “Frühen BZ 1”), Ann Dodd-Oprişescu (Dodd-Oprişescu 1978, p. 88: “torque [...] extrémités en volutes” and note 9); Mária Novotná (Novotná 1981, p. 121-122, fig. 1/1), Florin Gogâltan (Gogâltan 1999, p. 160) and Alexandra Găvan (Găvan 2013, p. 158). Dragoş Diaconescu considered it to be a “stranded necklace” (Diaconescu 2009, p. 81-82).

²⁸ The version of the necklace with straight ends is present in Metalurgia 1995, p. 24 (“necklace”); Luca 1999, fig. 33/8 includes the necklace among local items (p. 34) with Steppe influences (p. 44); see also Mareş 2002, p. 130, 226, pl. 61/16.

²⁹ Govedarica 2004, pl. 1/8.

³⁰ Ibid., pl. 7/8; Dergačev 2002, pl. 10A/2; 92.

³¹ See the latest discussion on the matter in Frînculeasa et al. 2014, p. 201-202.

³² Wilk 2004, p. 227, fig. 47/3; 11/1.

³³ Kuna 1981, p. 33, pl. 20/C 13; Novotná 1981, p. 3; Bondár 2015, p. 109-110.

eastern origins, and they are the only ones to have been dated to the fifth millennium BC with certainty.³⁴

Other earlier items include those from central-northern Anatolia, discovered in Resuloğlu,³⁵ Balıbağ³⁶ and Oylum Höyük,³⁷ dated to the Anatolian Early Bronze Age, approximately from the mid-third millennium BC. Anca-Diana Popescu³⁸ also mentioned them, confirming the chronology proposed by Mária Novotná in her assessment of the older age of the Central European items.³⁹ The age of the European items is indirectly suggested through several discoveries that are connected to statuary. For instance, in the Gumelnița culture settlement (phase B₁) in Căscioarele, a bone statue was found bearing a (miniature) necklace made from a copper plate around its neck.⁴⁰ Furthermore, in the Cucuteni culture area of Ruginoasa, two male anthropomorphic statues were found, sculpted as if wearing ornaments around their necks that could also be considered necklaces.⁴¹

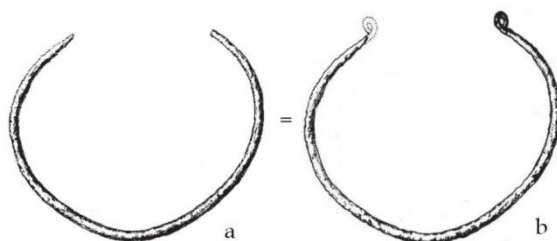

Fig. 1. The copper necklace from grave 4 of the necropolis in Decea Mureșului (a - the version with straight ends; b - the version with rolled ends) (after Kovács 1932 - 1; Kovács 1944 - 2)

³⁴ M. Novotná considers the necklace from Decea Mureșului to be the oldest one known, while also drawing attention to the corpse that was wearing it. The skull indicated trepanation, which would suggest that that person held a distinctive position within the community, since, in the Baden culture, the wearers of necklaces received special treatments and inventories (Novotná 1981, p. 125-126; Novotná 1984, p. 7, 11); see also Frînculeasa et al. 2014, p. 202, fig. 7. In their study, the authors erroneously include an item “from the grave in Marosdécse that remained uncertain” - the confusion between Decea Mureșului and the Hungarian name of the village (Marosdécse) is obvious. In the article cited by the authors (Ecsedy 1971, p. 12, notes 6 and 20), I. Ecsedy makes no such claim.

³⁵ Yıldırım 2006, p. 11, fig. 17/c-d.

³⁶ The item has two, symmetrical, decorative bosses on its body (Süel 1989, p. 150, fig. 5/16 = 18).

³⁷ Özgen 1989, p. 204-205, photo 9.

³⁸ Popescu 2013, p. 167-168.

³⁹ Novotná 1981, p. 122; Novotná 1984, p. 12.

⁴⁰ Mareș 2002, p. 130, 207, pl. 61/17.

⁴¹ Lazarovici, Lazarovici 2009, p. 39-40, 43, fig. 3-4; see also the more reserved Țurcanu 2011, p. 26.

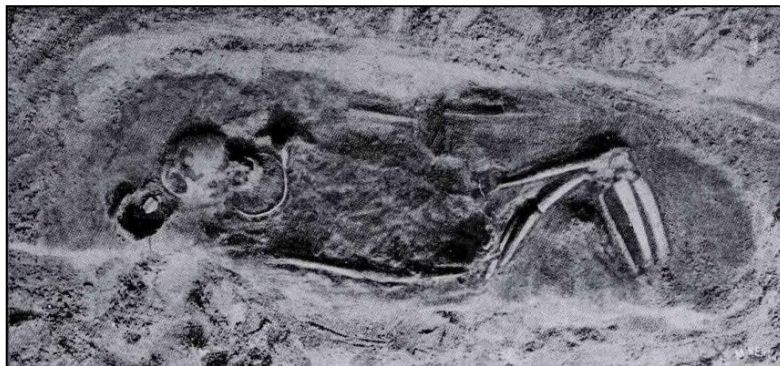

Fig. 2. Grave 4 of the necropolis from Decea Mureşului, showing the way in which the necklace was worn around the neck (after Kovács 1932)

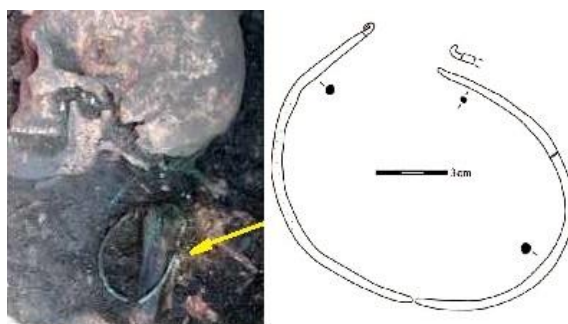

Fig. 3. Grave 5 in Ariceştii Rahtivani, containing a copper necklace, (after Frînculeasa et al.)

Later, necklaces with rolled ends reappeared in Central Europe in Baden culture areas. They reappeared in the now familiar funerary contexts, as attested to in the discoveries from Leobersdorf,⁴² Lichtenwörth⁴³ and Baden-Königsboblé.⁴⁴ More necklaces of this type were also found in the hoard discovered in Vel'ká Lomnica, having been preserved in a Late Baden vessel from the periphery of this ceramic style; however, their ends were not rolled, but bent.⁴⁵ This relatively ignored detail is important. Recently, an item similar to those from Slovakia was discovered in Ariceştii-Rahtivani, Romania, in a tumular grave associated with the Jamnaia culture. Its currently unique presence in this culture was emphasized, and it generated a

⁴² Kuna 1981, p. 53, pl. XXI/B 6; Novotná 1981, p. 122, fig. 1/3; Schasse 2010, p. 57, pl. 86/7.

⁴³ Novotná 1981, p. 122, fig. 1/4; Schasse 2010, p. 58, pl. 87/2-4.

⁴⁴ Novotná 1981, p. 122, fig. 1/6.

⁴⁵ Ibid., p. 122; Novotná 1984, p. 2, 9-10, 72, pl. 1/1-4 = 72/1-4.

discussion on Eneolithic and Bronze Age necklaces.⁴⁶ However, we must make an amendment regarding its classification: it does not have rolled ends, as the authors describe, but bent ends, just like the items from Vel'ká Lomnica. The uniqueness of the necklace from Ariceștii-Rahtivani (**fig. 3**) among the Jamnaia discoveries, found in the vicinity of the Coțofeni culture, raises interesting questions regarding the exchanges that were taking place between the populations in the Lower Danube area, as well as issues regarding its cultural classification. Even though proposing a certain cultural affiliation of the M 3B grave is quite difficult, it has been convincingly shown that the vessel from its inventory undoubtedly belongs to the Coțofeni culture.⁴⁷ The otherwise banal baked-clay pendant found around the neck of M 5A also seems to indicate Coțofeni culture, but, in the Coțofeni area, its shape is most often transposed in stone,⁴⁸ rarely in metal.⁴⁹ Another observation can be made regarding the M 5B inventory (which also includes the copper necklace) - although many analogies have been made with finds from the Baden and Coțofeni cultures,⁵⁰ the cup has much better correspondences in shape and style with the cups with different funerary purposes found in Early Bronze Age tumular graves in Transylvania. However, the early dating of the grave in Ariceștii-Rahtivani is surprising, since the C14 assay indicates the final quarter of the fourth millennium BC.⁵¹

Similar larger items with ends rolled outwards that seem to be made to be worn around the neck appear until the Late Bronze Age,⁵² but most of them are from Central Europe, from the Reinecke Bz A1-A2 period, and many specialists consider them to be pre-monetary tokens.⁵³ We cannot know whether it is relevant to seek connections between the necklaces found in Central Europe and the very old discoveries⁵⁴ from the east of the

⁴⁶ Frînculeasa et al. 2014, p. 192, 201-202, tab. 2, fig. 7/9, pl. 8/2, 5; 9/2; 10/5-9; Frînculeasa et al. 2015, p. 59, 61, 72, pl. 8/3; 9/2, 8; see also Preda 2015, p. 13-14, fig. 2/1.

⁴⁷ Frînculeasa et al. 2014, p. 190, 197, pl. 5. The analogies were well identified, the most relevant of which being with one of the vessels from the Coțofeni complex 5 in Silvașu de Sus (Luca et al. 2011, p. 19, pl. 5/2).

⁴⁸ Popa 2013, p. 31-36, fig. 1-2.

⁴⁹ Popa 2011, p. 39-41, fig. 1/2; 2.

⁵⁰ Frînculeasa et al. 2014, p. 197, pl. 8/2, 4; 9/1; 10/1-2.

⁵¹ Ibid., p. 205, tab. 2.

⁵² As are, for instance, the items from the hoard from Aiud (Petrescu-Dîmbovița 1998, pl. 23; 24/184, 187-188).

⁵³ Lenerz-de Wilde 1995; Junk et al. 2001, p. 356; Vandkilde 2005, p. 264, fig. 2; Jablonka 2014, p. 50.

⁵⁴ Novotná 1981, p. 121.

Mediterranean Basin (such as the discoveries from the hoard from Byblos).⁵⁵

There have been very few necklaces of this type dated to the Bronze Age found in Romanian territory. The western extremity offered two items from the Mureș culture area, specifically Beba Veche⁵⁶ (BT IIB) and the Cornești-Crvenka area, in the tell from Periam⁵⁷ (BM I) and Maglavit.⁵⁸ In Transylvania, necklaces have been found at the feet of certain mountains or in passes in three locations: Deva,⁵⁹ Cetea⁶⁰, or in north Muntenia, at Predeal;⁶¹ these items are known with certainty to have belonged to the Wietenberg culture. Examples from the Monteoru culture were found among funerary discoveries in Sărata Monteoru, Pietroasa Mică, Cândești and Cărlomănești.⁶²

According to the definition of a necklace, regardless of its origins, it is an item “made to be worn around the neck,” but it could also be “a metal object in the shape of a ring or a bracelet, used to bind other items together.”⁶³ The etymology of the Romanian term “colier”, from the lat. *collum* = “neck,”⁶⁴ should limit the functionality of the artefacts that the archaeologists call “necklaces” to their wearing only around the neck (Germ. Halsringe; Eng. neck ring), some of which have rolled ends, in the shape of loops (Germ. Ösenhalsringe). Florin Gogâltan⁶⁵ and Alexandra Găvan⁶⁶ call them “ear necklaces.”

⁵⁵ Hubert 1925, p. 15, pl. II; Gerloff 1993, p. 66-67, 86, fig. 4/1. See the similar Bronze Age discoveries from Egypt (Bittel 1933, p. 92-94, fig. 1-2).

⁵⁶ Gogâltan 1999, p. 91, 160-161, fig. 26/2.

⁵⁷ Roska 1942, p. 224, fig. 272/2; Gogâltan 1999, p. 102, 161, 208, fig. 26/1.

⁵⁸ Țârlea et al. 2009, p. 307-309, pl. 1 = 4.

⁵⁹ The ten necklaces that compile the hoard (Deva I) discovered in Deva, in *Dealul Cetății*, are representative examples for the southwestern Transylvanian space, which also includes the item from Boholt (see Nestor 1944-1945, p. 165-181, fig. 1-3; Petrescu-Dîmbovița 1977, p. 40, pl. 2/4-9; Andrițoiu 1992, p. 74, 78, 86, 91, pl. 67/1-10; Andrițoiu 1993, p. 90, 97, 100, 106, pl. III/1-10; Ciugudean 1996, p. 125-126, fig. 89; Popa 2005, p. 148-149, pl. 39-40/3-6; Soroceanu 2012, p. 32-34, pl. 11/3-6; 12/1-6).

⁶⁰ From the older discoveries from Cetea, Nikolaus Boroffka published a necklace fragment with rolled ends (Boroffka 1994, p. 29, 232, 237, pl. 146/2); see also Țârlea et al. 2009, p. 324-325, pl. 7/10.

⁶¹ Țârlea et al. 2009, p. 309-312, pl. 2 = 5.

⁶² A similar lost necklace was also discovered in the inventory of another grave; see Motzoi-Chicideanu, Gugiu 2004, p. 8, 17-20 (and the discussion), fig. 3/1 = 4/2; Motzoi-Chicideanu et al. 2007, p. 4, 12, fig. 4/1, 3.1.

⁶³ Original text: “piesă care se poartă în jurul gâtului”, “obiect metalic, de forma unui inel sau a unei brățări, folosit pentru prinderea laolaltă a unor piese,” (DEX 2012, p. 206).

⁶⁴ In Romanian, “gât”, Scriban 1939, p. 317, s.v. *collér*.

⁶⁵ Gogâltan 1999, p. 160.

⁶⁶ Găvan 2013, p. 158.

Therefore, due to the small diameter of its interior (approx. 5 cm), the item from Boholt cannot be considered an authentic necklace. Furthermore, there has been a complete lack of similar artefacts found in the Coțofeni culture area; nor have any similar contemporary items this small from which cultural exchanges could be inferred been found in neighbouring localities.

It would appear that we must seek the origin of this type of ornament in the Cucuteni-Tripolje culture area. Two items from the hoard of metal objects found in Gorodnitsa (dated to the Cucuteni A-B phase, possibly even the incipient Cucuteni B phase) were missing from the initial publication, but were subsequently mentioned by Mária Novotná. Although only one item was depicted,⁶⁷ (fig. 5/2) its similarity with the ornament from Boholt is visible. Their likeness regards both their crafting, from wire, and the rolling technique applied to the ends. They are also similar in diameter: 5.5 x 5.2 cm and 5.4 cm in the case of the items from Gorodnitsa⁶⁸ and 5 x 4 cm in the case of the item from Boholt.

Mária Novotná used the term “Ösenhalsringen”⁶⁹ for the two ornaments from Gorodnitsa, although, because of their small dimensions, they could not have been worn around the neck, not even by an *infans I* child. Therefore, I do not believe that they represent miniature replicas of necklaces, but a different type of ornament. Their sizes and shapes indicate that they are more likely bracelets worn around the wrists. The rolled ends could have both decorative and practical purposes, since the design would prevent damage to the skin or to clothing, especially important if the item also had a functional purpose, such as tightening the sleeves of a shirt.

There is another example of a copper bracelet which has also been investigated very little, first mentioned in old research conducted at Pecica-Șanțul Mare. M. Roska illustrated it schematically, together with other metal objects, mentioning that it originated from the oldest deposition of the settlement;⁷⁰ it was republished two decades ago in a drawing that indicates a bracelet (*Armringe*) with an oval section, a straight end and a rolled end (fig. 5/3).⁷¹ Judging by the Eneolithic materials discovered here in the first

⁶⁷ Novotná 1981, p. 122, fig. 1/2; Novotná 1984, p. 2, 11, note 14.

⁶⁸ Novotná 1984, p. 2.

⁶⁹ Novotná 1981, p. 122; Novotná 1984, p. 2.

⁷⁰ Roska 1942, p. 224, fig. 275/1. Another copper bracelet with straight ends is illustrated from the same source (Roska 1942, fig. 275/4; Petrescu-Dîmbovița 1998, p. 114, pl. 98/1270).

⁷¹ Petrescu-Dîmbovița 1998, p. 105, pl. 91/1159. The item, together with another bracelet published by Roska, is mentioned among the Eneolithic discoveries by V. Sava, but only in the older publication, offering no details regarding the rolled end (Sava 2015, p. 282, “two bracelets with open ends, made of at strap [made of wire, a.n.], rectangular in transversal section”). Furthermore, P. Roman published the second bracelet (“Kupferarmringe”) from the layer attributed to the Eneolithic horizon (Roman 1971, p. 85, fig. 34/3).

layer, we can determine that the ornament belongs to the “the pill-shaped handle” horizon. Therefore, it is chronologically closer to the item found in Gorodnitsa, but it is distinguished by its unique shape, having just one rolled end. What makes it more similar to the two aforementioned items is its small size, which once again supports the hypothesis that such items were used as bracelets. Their small interior diameter suggests that they were most likely worn by young girls. The possibility that they may have been used as secondary accessories, over another type of ornament, cannot be completely excluded, but there are no arguments in this respect.

The number of metal bracelets found in the Coțofeni culture area is rather small. Limiting the discussion to the confirmed stratigraphic contexts, we can only refer to two certain items, both of which are single-spiral items: one originating from the Coțofeni III dwelling in Sebeș-*Papuc*,⁷² and the other from Poiana Ampoiului-*Piatra Corbului*.⁷³ In terms of its dimensions, the bracelet from Sebeș is the most similar to the one from Boholt (**fig. 4/1**). Although it is deformed, we can imagine its similar shape. The Sebeș item, however, is different in terms of its rolled ends and rectangular cross-section. It also has a twist in its middle, but this may have occurred accidentally (perhaps in the same accident that destroyed its initial shape); I do not believe it represents a form of decoration. With respect to the manufacturing methods, the closest temporal and geographic analogies for the bracelet from Sebeș are the items found in tumular graves dated to the beginning of the Bronze Age in Mada⁷⁴ and Poiana Aiudului.⁷⁵

The bracelet fragment from Poiana Ampoiului has a circular cross-section, just like the item from Boholt. However, it is difficult to classify due to its small dimensions (**fig. 4/2**). A copper item from a Coțofeni III dwelling (L 8) from the Șincai-*Cetatea Păgânilor* site also seems to be deformed; its ends are very bent, but it is difficult to establish whether it is raw material or a finished item⁷⁶ (**fig. 4/4**). Another copper wire from

⁷² Ciugudean 2000, p. 37, pl. 134/4; Ciugudean 2002, p. 100, pl. 2/4.

⁷³ Ciugudean 2000, p. 37, pl. 134/5; Ciugudean 2002, p. 100, pl. 2/5. Note the stratigraphic position of the bracelet from Poiana Ampoiului, from a late Coțofeni III level, in which item from the Early Bronze Age also appeared (Ciugudean 1996, p. 63).

⁷⁴ The items were originally illustrated by M. Kadar, but they were erroneously attributed to the Coțofeni culture (Kadar 2007, p. 164, pl. 41/11-12). The complete publication of the discovery can be found in Rîșcuța et al. 2009, p. 267, fig. 10/2-3.

⁷⁵ The section of these bracelets is in the shape of the letter “D”; see Vlăsa et al. 1985-1986, p. 62, pl. XI/1; Petrescu-Dîmbovița 1998, p. 39, 41, pl. 25/201, in which the discoveries are attributed to the Coțofeni culture.

⁷⁶ Lazăr 1995, p. 253, pl. LXII/29; Lazăr 1998, p. 43, note 1, fig. 1/1 („the spiral”). M. Kadar considers the bracelet to be a secondary item (small wire) (Kadar 2007, p. 165, pl. 43/4). H. Ciugudean only illustrates the artifact, without discussing it (Ciugudean 2000, pl. 134/20; Ciugudean 2002, pl. 2/20).

dwelling 5 on the same site,⁷⁷ could also be the residue of a bracelet (fig. 4/3).

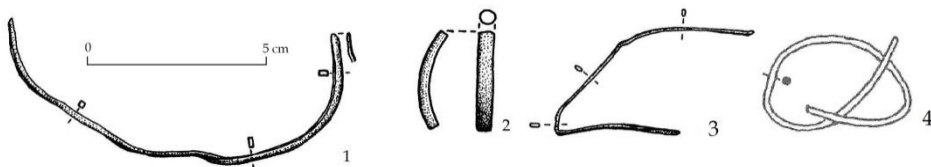

Fig. 4. Bracelets (1-2) or raw materials for a bracelet (3-4) from the Coțofeni culture: Sebeș-Papuc (1), Poiana Ampoiului-Piatra Corbului (2), Șincai-Cetatea Păgânilor (3-4) (after H. Ciugudean - 2, V. Lazăr - 4; 1, 3 - drawings C. I. Popa)

Two bracelets with rolled ends from the cemetery in Cruceni,⁷⁸ as well as a small spiral arm-guard (*Handschutzspiralen*) from the hoard found in Aiud,⁷⁹ similar to the item from Boholt, indicate a function connected to their being worn on the arm, and attest to the perpetuation of such artefacts until the Late Bronze Age (Bz D-Ha A).

Conclusions

Several conclusions can be drawn from this direct, typological and functional analysis of the metal object from Boholt.

The first important observation is that the item, due to its small dimensions, was not a necklace, but a bracelet. The substantial chronological gap between the Cucuteni A-B phase and the “the pill-shaped handle” horizon, where the only other analogies can be found, and the Coțofeni III phase, compel us to limit the discussion to finding the origins of this type of ornament. At the moment, there are no links between the two eras, which lie approximately 1,000 years apart, or between the necklaces with rolled ends. This absence of analogies is a result of what archaeologists call “the metallurgic decline”, which took place after the disappearance of the “the pill-shaped handle” horizon. However, just as in the case of the necklaces with rolled ends, we must also take into account the local, central-eastern European models, which, in time, proved to be older than the alleged “early” analogies from Anatolia and other eastern locales. Thus, there are two types of similar ornament, with identical closing systems and rolled ends, but with different usages: neck-rings (*Ösenbalsringen*) and bracelets (*Armringen*).

⁷⁷ Lazăr 1978, p. 56, pl. XXI/4.

⁷⁸ Petrescu-Dîmbovița 1998, p. 164-165, 171, pl. 144/1943; 147/2012.

⁷⁹ Ibid., p. 33, pl. 23/183.

An analysis of the context in which European Eneolithic bracelets have been found shows that over 75% were discovered in graves.⁸⁰ As such, it is important to note that the items from Coțofeni areas were found in settlements. The situation was “normalized” during the Early Bronze Age, when burials in Transylvania began to occur in greater numbers and the inventories always contained bracelets. The typological analysis threw up certain differences, but similarities as well. The chemical composition yielded similar results to other analogies: 93.83% Cu in the bracelet from Boholt; 92.14% and 94.06% Cu in the bracelets from the tumular grave at Mada.⁸¹ Although there are strong arguments in favour of assigning the metal object from Boholt to the Coțofeni culture (phase III) given by its discoverer, we must also consider the fact that there were other discoveries made here. On *Cînta* Hill, the discoveries were attributed to the Șoimuș cultural group, but we do not know whether they originate from the survey made in 1947 (in which such materials were not illustrated), or from the surveys mentioned later by I. Andrițoiu.⁸² A Șoimuș-type potsherd from Boholt was also published by M. Roska, from I. Téglás’s surface surveys; contrary to popular opinions, this practically represents the oldest illustration of this type of discovery from that cultural group.⁸³ The Early Bronze Age dwelling would have been smaller than the Coțofeni one, the latter being partially overlapped by the first.⁸⁴ However, given the shortage of metal objects from the Șoimuș group dwellings,⁸⁵ I believe that assigning the ornament to an Early Bronze Age horizon is implausible.

The ornament from Boholt must be reassessed in a future serious debate regarding the types of metal artefacts found in the Coțofeni culture area. Such an endeavour is necessary both in clarifying certain evolutionary-typological systems in which the item under scrutiny would have - erroneously - been an important link, and in the study of one of the very few copper objects known from Coțofeni settlements.

(translated by Anca Chiorean)

⁸⁰ Manzura 2003, p. 390.

⁸¹ Kadar 2007, p. 242, no. 63-64.

⁸² Andrițoiu 1989, p. 39-40; for the Șoimuș discoveries from Boholt, see also Andrițoiu 1992, p. 14, 19-20, 120, no. 14; Rîșcuța 2002, p. 25; Rîșcuța, Andrițoiu 2007, p. 29-30, 37, no. 15.

⁸³ Roska 1941, fig. 7/19. Although the oldest materials identified today as Șoimuș items belong to the old collections held by the museum from Deva, starting with the 19th century (Rîșcuța 1997-1998, p. 103-104; Rîșcuța, Andrițoiu 2007, p. 29) scholars believed that the first illustration of materials belonging to this cultural group were made by N. Harțuche by publishing the ones from Țebea (Andrițoiu 1989, p. 39; Andrițoiu 1992, p. 13-14).

⁸⁴ Andrițoiu 1992, p. 120, no. 14; Rîșcuța, Andrițoiu 2007, p. 37.

⁸⁵ Pescaru et al. 2006, p. 148; Rîșcuța, Andrițoiu 2007, p. 40; Popa 2015, p. 37.

Bibliographical Abbreviations

- Andrițoiu 1971 - Ioan Andrițoiu, *Topoare de cupru cu brațele „în cruce” în colecția muzeului din Deva*, in *Sargetia*, VIII, 1971, p. 37-44.
- Andrițoiu 1977 - Ioan Andrițoiu, *Constituirea și dezvoltarea colecției de arheologie a Muzeului Județean Hunedoara-Deva*, in *Sargetia*, XIII, 1977, p. 549-559.
- Andrițoiu 1978 - Ioan Andrițoiu, *Descoperiri arheologice la Crăciunești (com. Băița, jud. Hunedoara)*, in *Apulum*, XVI, 1978, p. 55-71.
- Andrițoiu 1979 - Ioan Andrițoiu, *Contribuții la repertoriul arheologic al județului Hunedoara*, in *Sargetia*, XIV, 1979, p. 15-34.
- Andrițoiu 1985 - Ioan Andrițoiu, *Preliminarele epocii bronzului în sud-vestul Transilvaniei*, in *Apulum*, XXII, 1985, p. 9-15.
- Andrițoiu 1989 - Ioan Andrițoiu, *Contribuții la cunoașterea bronzului timpuriu în sud-vestul Transilvaniei. Grupul cultural Șoimuș*, in *Thraco-Dacica*, X, 1989, 1-2, p. 39-56.
- Andrițoiu 1988-1991 - Ioan Andrițoiu, *Istoricul și stadiul actual al cercetărilor privind epoca bronzului în sud-vestul Transilvaniei*, in *Sargetia*, XXI-XXIV, 1988-1991, p. 25-31.
- Andrițoiu 1992 - Ioan Andrițoiu, *Civilizația traicilor din sud-vestul Transilvaniei în epoca bronzului*, BTh, II, Bucharest, 1992.
- Andrițoiu 1993 - Ioan Andrițoiu, *Metalurgia bronzului în sud-vestul Transilvaniei. Epoca bronzului (I)*, in *AnB*, n.s., II, 1993, p. 85-117.
- Basarab 1982-1983 - Maria Basarab, *Cronica activității științifice a Muzeului Județean Hunedoara-Deva pe anii 1981-1983*, in *Sargetia*, XVI-XVII, 1982-1983, p. 733-739.
- Bittel 1933 - Kurt Bittel, *Ösenbalsringe in Ägypten*, in *Germania*, 17, 1933, p. 91-94.
- Bóna 1975 - István Bóna, *Die mittlere Bronzezeit Ungarns und ihre südöstlichen Beziehungen*, Budapest, 1975.
- Bondár 2015 - Mária Bondár, *The Vörs Diadem: A Unique Relic of Late Copper Age Metallurgy: Supposition, Fact, New Results*, in *Antaens*, 33, 2015, p. 99-120.
- Boroffka 1994 - Nikolaus Boroffka, *Die Wietenberg-Kultur: Ein Beitrag zur Erforschung der Bronzezeit in Südosteuropa*, Parts 1-2, Bonn, 1994.
- Ciugudean 1996 - Horia Ciugudean, *Perioada timpurie a epocii bronzului în centrul și sud-vestul Transilvaniei*, BTh, XIII, Bucharest, 1996.
- Ciugudean 2000 - Horia Ciugudean, *Eneoliticul final în Transilvania și Banat: cultura Coțofeni*, BHAB, XXVI, Timișoara, 2000.
- Ciugudean 2002 - Horia Ciugudean, *The Copper Metallurgy in the Coțofeni Culture (Transylvania and Banat)*, in *Apulum*, XXXIX, 2002, p. 95-106.
- Dergačev 2002 - Valentin Dergačev, *Die äneolithischen und bronzezeitlichen Metallfunde aus Moldavien*, PBF, XX/9, Stuttgart, 2002.
- DEX 2012 - Ion Coteanu, Luiza Seche, Mircea Seche (coord.), *Dicționarul explicativ al limbii române*, Bucharest, 2012.
- Diaconescu 2009 - Dragoș Diaconescu, *Cultura Tiszapolgár în România*, BB, XLI, Sibiu, 2009.

- Dodd-Oprîtescu 1978 - Ann Dod-Oprîtescu, *Les éléments steppiques dans l'énéolithique de Transylvanie*, in *Dacia*, n.s., XXII, 1978, p. 87-97.
- Ecsedy 1971 - István Ecsedy, *A New Item Relating the Connections with the East in the Hungarian Copper Age (A Marosdélce-Type Grave in Csongrád)*, in *MFMEÉ*, 2, 1971, p. 9-17.
- Frînculeasa et al. 2014 - Alin Frînculeasa, Bianca Preda, Tiberiu Nica, Andrei-Dorian Soficaru, *Un nou tumul preistoric cercetat la Ariceştii Răbîvani (jud. Prabova)*, in *SP*, 11, 2014, p. 189-227.
- Frînculeasa et al. 2015 - Alin Frînculeasa, Bianca Preda, Volker Heyd, *Pit-Graves, Yamnaya and Kurgans along the Lower Danube: Disentangling IVth and IIIrd Millennium BC Burial Customs, Equipment and Chronology*, in *PZ*, 90, 2015, 1-2, p. 45-113.
- Găvan 2013 - Alexandra Găvan, *Metalurgia tell-urilor epocii bronzului din vestul României (II)*, in *Terra Sebus*, 5, 2013, p. 141-192.
- Gerloff 1993 - Sabine Gerloff, *Zu Fragen mittelmeerländischer Kontakte und absoluter Chronologie der Frühbronzezeit in Mittel- und Westeuropa*, in *PZ*, 68, 1993, 1, p. 58-102.
- Gogâltan 1999 - Florin Gogâltan, *Bronzul timpuriu și mijlociu în Banatul românesc și pe cursul inferior al Mureșului. Cronologia și descoperirile de metal*, BHAB, XXIII, Timișoara, 1999.
- Gogâltan, Apai 2005 - Florin Gogâltan, Emese Apai, *Contribuții privind bronzul timpuriu în Transilvania. I. Noi materiale aparținând grupului Șoimuș*, in Cristian I. Popa, Gabriel T. Rustoiu (eds), *Omagiu profesorului Ioan Andrișoiu cu prilejul împlinirii a 65 de ani. Studii și cercetări arheologice*, Alba Iulia, 2005, p. 21-49.
- Govedarica 2004 - Blagoje Govedarica, *Zepfträger - Herrscher der Steppen. Die frühen Ockergräber des älteren Äneolithikums im karpatenbalkanischen Gebiet und im Steppenraum Südost- und Osteuropas*, Balkankommission der Heidelberger Akademie der Wissenschaften 6, Mainz, 2004.
- Horedt 1956 - Kurt Horedt, *Ținutul hunedorean în secolele IV-XII*, in *Contribuții la cunoașterea regiunii Hunedoara / Sargetia*, 3, 1956, p. 101-116.
- Hubert 1925 - Henri Hubert, *De quelques objets de bronze trouvés à Byblos*, in *Syria*, 6, 1925, 1, p. 16-29.
- Jablonka 2014 - Peter Jablonka, *Globalisierung im 3. Jahrtausend v. und n. Chr. - Interpretationen archäologisch sichtbarer Kontakte von der Ägäis bis zum Indus von der nordwestlichen Peripherie aus betrachtet*, in *AF*, 41, 2014, 1, p. 41-62.
- Junk et al. 2001 - Margrit Junk, Rüdiger Krause, Ernst Pernicka, *Ösenringbarren and the Classical Ösenring Copper*, in W. H. Metz, B. L. van Beek, H. Steegstra (eds), *PATINA: Essays Presented to Jay Jordan Butler on the Occasion of His 80th Birthday*, Groningen/Amsterdam, 2001, p. 353-366.
- Kadar 2007 - Manuella Kadar, *Începuturile și dezvoltarea metalurgiei bronzului în Transilvania*, Alba Iulia, 2007.
- Kovács 1932 - Ștefan Kovács, *Cimitirul eneolitic de la Decia Mureșului*, in *AISC*, 3 (1928-1932), 1932, I, p. 89-101.
- Kovács 1944 - István Kovács, *A marosdélcei rézkori temető*, in *Közlemények*, IV, 1944, p. 3-21.

- Kuna 1981 - Martin Kuna, *Zur neolithischen und äneolithischen Kupferbearbeitung im Gebiet Jugoslawiens*, in *Godišnjak*, XIX, 1981, p. 13-81.
- Lazarovici, Lazarovici 2009 - Cornelia-Magda Lazarovici, Gheorghe Lazarovici, *Despre unele reprezentări antropomorfe masculine din cultura Cucuteni*, in *AMM*, XXX/I, 2009, p. 37-47.
- Lazăr 1978 - Valeriu Lazăr, *Așezarea Coțofeni de la Șincai (județul Mureș) (II)*, in *Marisia*, VIII, 1978, p. 33-56.
- Lazăr 1995 - Valeriu Lazăr, *Repertoriul arheologic al județului Mureș*, Târgu Mureș, 1995.
- Lazăr 1998 - Valeriu Lazăr, *Consideration on Some Objects of Copper Discovered at Șincai-“Cetatea Păgânilor”, Mureș County*, in *Apulum*, XXXV, 1998, p. 43-45.
- Lenerz-de Wilde 1995 - Majolie Lenerz-de Wilde, *Prämonetäre Zahlungsmittel in der Kupfer- und Bronzezeit Mittel-europas*, in *FBW*, 20, 1995, p. 229-327.
- Luca 1999 - Sabin A. Luca, *Sfârșitul eneoliticului pe teritoriul intracarpatic al României - cultura Bodroğkeresztúr*, BMA, XI, Alba Iulia, 1999.
- Luca 2008 - Sabin A. Luca, *Repertoriul arheologic al județului Humedoara*, second edition, BS, XXVI, Alba Iulia, 2008.
- Luca et al. 2011 - Sabin A. Luca, Dragoș Diaconescu, Cristian C. Roman, Sorin Tincu, *Cercetările arheologice de la Silvașu de Jos-Dealul Țapului. Campaniile anilor 2006-2010*, in *Suceava*, XXXVIII, 2011, p. 7-54.
- Manzura 2003 - Igor Manzura, *Copper Axes and Bracelets in the Cultural Context of Prehistoric Europe*, in Lolita Nikolova (ed.), *Early Symbolic Systems for Communication in Southeast Europe*, BAR International Series, 1139, Oxford, 2003.
- Mareș 2002 - Ion Mareș, *Metalurgia aramei în neo-eneoliticul României*, Suceava, 2002.
- Metalurgia 1995* - *Metalurgia neferoaselor în Transilvania preistorică*, Cluj-Napoca, 1995.
- Motzoi-Chicideanu, Gugiu 2004 - Ion Motzoi-Chicideanu, Despina Gugiu, *Un mormânt din epoca bronzului descoperit la Cărlomănești (jud. Buzău)*, in *SCIVA*, 52-53, 2001-2002 (2004), p. 5-41.
- Motzoi-Chicideanu et al. 2007 - Ion Motzoi-Chicideanu, Dorin Sârbu, Mihai I. Constantinescu, Nicu Sultana, *Cimitirul din epoca bronzului de la Cărlomănești-La Arman. Câteva date noi privind standardul funerar în cadrul culturii Monteoru*, in *European Archaeology - online*, March 2007.
- Nestor 1933 - Ion Nestor, *Der Stand der Vorgeschichtsforschung in Rumänien*, in *BerRGK*, 22, 1932 (1933), p. 11-181.
- Nestor 1944-1945 - Ion Nestor, *Études sur l'exploitation préhistorique de cuivre en Roumanie. Le dépôt de barres-colliers de Deva*, in *Dacia*, IX-X, 1944-1945, p. 165-181.
- Novotná 1981 - Mária Novotná, *Zur Stellung und Funktion einiger Typen der Bronzeindustrie in der älteren Bronzezeit*, in *SlovArch*, XXIX/1, 1981, p. 121-129.
- Novotná 1984 - Mária Novotná, *Halsringe und Diademe in der Slowakei*, PBF, XI, 4, Munich, 1984.

- Özgen 1989 - Engin Özgen, *Oylum Höyük 1988*, in *KST*, XI/1, 1989 (1990), p. 203-210.
- Pescaru et al. 2006 - Adriana Pescaru, Nicolae C. Rîșcuța, Roxana Stăncescu, Claudiu Doncuțiu, Daniel C. Țuțuianu, Romică Pavel, Lucian Savonea, Loredana Niță, Florin Dumitru, Alexandra Calboreanu, Simona Dumbravă, Mihaela Ion, Eugeniu Toma, Emanuel Tudor, Cristian Țuțu, Adrian Vasile, Monica Vintilă, *Dealul Mare, com. Vălișoara, jud. Hunedoara. Punct: Râști*, in *CCA. Campania 2005*, Constanța, 2006, p. 147-149.
- Petrescu-Dîmbovița 1977 - Mircea Petrescu-Dîmbovița, *Depozitele de bronzuri din România*, BA, XXX, Bucharest, 1977.
- Petrescu-Dîmbovița 1998 - Mircea Petrescu-Dîmbovița, *Der Arm- und Beinschmuck in Rumänien*, PBF, X/4, Stuttgart, 1998.
- Popa 2005 - Cristian I. Popa, *Modificări culturale la finalul Bronzului timpuriu și începutul Bronzului mijlociu în Transilvania*, in Cristian I. Popa, Gabriel T. Rustoiu (eds), *Omajiu profesorului Ioan Andrițoiu cu prilejul împlinirii a 65 de ani. Studii și cercetări arheologice*, Alba Iulia, 2005, p. 51-183.
- Popa 2011 - Cristian I. Popa, *Obiecte din metal din locuirea Coțofeni de la Bănița-Peștera Bolii (jud. Hunedoara)*, in *Crisia*, XLI, 2011, p. 37-51.
- Popa 2013 - Cristian I. Popa, *Stone Pendants from Coțofeni Culture*, in Iosif V. Ferencz, Nicolae C. Rîșcuța, Oana Țutilă Bărbat (eds), *Archaeological Small Finds and Their Significance*, Deva, 2013, p. 31-42.
- Popa 2015 - Cristian I. Popa, *În căutarea identității unei lumi. Cultura Coțofeni - între hățișul terminologic și practica „expunerii arheologice”*, in *Terra Sebus*, 7, 2015, p. 11-58.
- Popescu 2013 - Anca-Diana Popescu, *Considerații privind unele podoabe de aur din epoca bronzului de pe teritoriul României*, in Andrei Stavilă, Dorel Micle, Adrian Cântar, Cristian Floca, Sorin Fortțu (eds), *Arheovest I: Interdisciplinaritate în Arheologie și Istorie - In Memoriam Liviu Măruia*, Szeged, 2013, p. 163-174.
- Preda 2015 - Bianca Preda, *Considerations Regarding Barrow Burials and Metal Depositions during the Early Bronze Age in the Carpathian-Danube Area*, in *Hiperborea Journal*, 2, 2015, 2, p. 5-51.
- Reinerth 1929 - Hans Reinerth, *Siebenbürgen als nordisches Kulturland der jüngeren Steinzeit*, in *Mannus*, VII, 1929, p. 189-199.
- Rîșcuța 1997-1998 - Nicolae C. Rîșcuța, *Materiale arheologice aparținând bronzului timpuriu în colecția Muzeului din Deva*, in *Sargetia*, XXVII/1, 1997-1998, p. 103-128.
- Rîșcuța 2002 - Nicolae C. Rîșcuța, *Așezări și locuințe în cadrul grupului cultural Șoimuș*, in *Lucrările Simpozionului Național Cercetare și Istorie într-un nou mileniu*, Galatz, 2002, p. 24-29.
- Rîșcuța 2013 - Nicolae C. Rîșcuța, *Manifestări ale bronzului timpuriu în Depresiunea Bradului*, in *Sargetia*, n.s., IV (XL), 2013, p. 57-71.
- Rîșcuța, Andrițoiu 2007 - Nicolae C. Rîșcuța, Ioan Andrițoiu, *Istoricul cercetărilor, repertoriul descoperirilor și aria de răspândire a grupului cultural Șoimuș*, in *Apulum*, XLIV, 2007, p. 29-52.

Cristian Ioan Popa

Rișcuța et al. 2009

- Nicolae C. Rișcuța, Cristian I. Popa, Iosif V. Ferencz, *Cercetări arheologice la Balșa și Mada (jud. Hunedoara) și câteva observații privind necropolele tumulare din Munții Apuseni*, in *Apulum*, XLVI, 2009, p. 257-286.

Roman 1971

- Petre I. Roman, *Strukturänderungen des Endäneolithikums im Donau-Karpaten-Raum*, in *Dacia*, s.n., XV, 1971, p. 31-169.

Roman 1976

- Petre I. Roman, *Cultura Coțofeni*, BA, XXVI, Bucharest, 1976.

Roska 1941

- Márton Roska, *Az aeneolithikum Kolozskorpádi I. Jellegi emlékei Erdélyben*, in *Közlemények*, I, 1941, p. 44-99.

Roska 1942

- Márton Roska, *Erdély régészeti repertórium, I. Őskor*, Thesaurus Antiquitatum Transilvanicarum, I, Praehistorica, Cluj, 1942.

Sava 2015

- Victor Sava, *Neolithic and Eneolithic in the Lower Mureș Basin*, Cluj-Napoca, 2015.

Schasse 2010

- Claudia Sachsse, *Untersuchungen zu den Bestattungssitten der Badener Kultur*, vol. I-II, UPA, 179, Bonn, 2010.

Schroller 1933

- Hermann Schroller, *Die Stein- und Kupferzeit Siebenbürgens*, Berlin, 1933.

Scriban 1939

- August Scriban, *Dicționarul limbii românești*, Jassy, 1939.

Soroceanu 2012

- Tudor Soroceanu, *Die Kupfer- und Bronzezeit der frühen und mittleren Bronzezeit in Rumänien / Depozitele de obiecte din cupru și bronz din România. Epoca timpurie și mijlocie a bronzului*, Cluj-Napoca, Bistrița, 2012.

Süel 1989

- Mustafa Süel, *Balıbağı/1988 kurtarma kazısı*, in *TAD*, 28, 1989, p. 145-163.

Téglás 1891

- István Téglás, *A Csutai és Maguliczai őstelepekéről*, in *AE*, XI, 1891, 1, p. 64.

Téglás 1902

- Gábor Téglás, *Hunyadvármegye története*, Budapest, 1902.

Țârlea et al. 2009

- Alexandra Țârlea, Mihai Florea, Gheorghe Niculescu, *At the End of the Line: Two Ösenring Hoards from Romania*, in *AnB*, s.n., XVII, 2009, p. 307-335.

Țurcanu 2011

- Senica Țurcanu, *Obiecte de podoabă cucuteniene: coliere și pandative*, in *Lăcrămioara Stratulat*, Vasile Puiu, Lorin Cantemir, Lenuța Chiriță (coord.), *Al VI-lea Simpozion Internațional Cucuteni 5000 Redivivus. Științe exacte și mai puțin exacte*, Jassy, 2011, p. 17-30.

Vandkilde 2005

- Helle Vandkilde, *A Biographical Perspective on Ösenringe from the Early Bronze Age*, in Tobias Kienlin (ed.), *Die Dinge als Zeichen. Kulturelles Wissen und materielle Kultur. Internationale Fachtagung and der Johann Wolfgang Goethe Universität Frankfurt am Main*, UPA, 129, Bonn, 2005, p. 263-281.

Vlassa et al. 1985-1986

- Nicolae Vlassa, Matilda Takács, Gheorghe Lazarovici, *Mormintele tumulare din Banat și Transilvania din perioada eneolitică târzie*, in *ActaMN*, XXII-XXIII, 1985-1986, p. 59-78.

Wilk 2004

- Stanislaw Wilk, *Graves of the Lublin-Volhynian Culture at Site 2 in Książnice, District of Busko Zdroj 2001/2002, 2003 Exploration Seasons*, in *S.Archeologiczne*, 56, 2004, p. 223-260.

Wosinsky 1904

- Mór Wosinsky, *Az őskor mészbetétes diszítésű agyagművészége*, Budapest, 1904.

Yıldırım 2006

- Yıldırım Tayfun. *An Early Bronze Age Cemetery at Resuloğlu, near Uğurludağ, Çorum: A Preliminary Report of the Archaeological*

Work Carried out between Years 2003-2005, in *Anatolia Antiqua*, 14, 2006. p. 1-14.

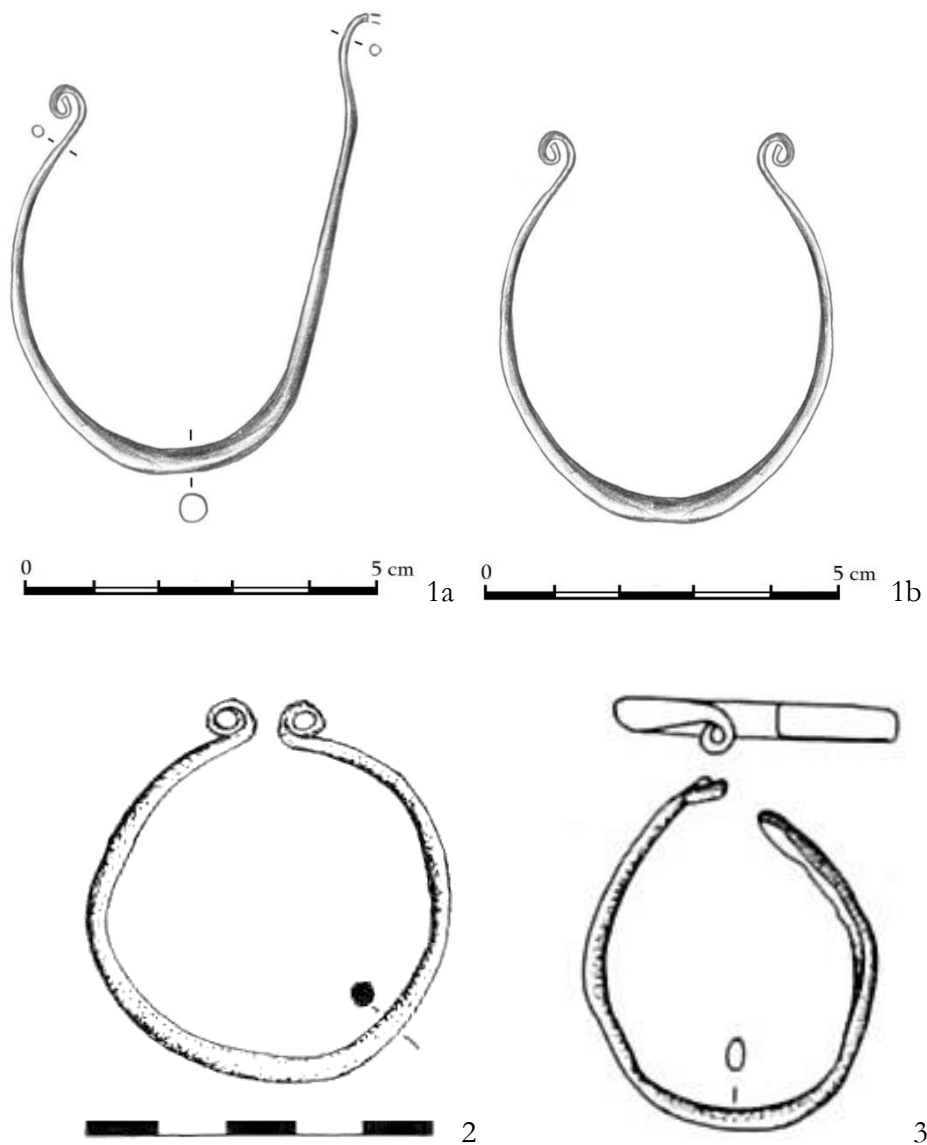

Fig. 5. The copper bracelet from Boholt (1a), with the attempt to reconstruct its initial shape (1b); bracelets from Gorodnitsa (2) and Pecica-*Șanțul Mare* (1a-1b - drawings C. I. Popa; 2 - after Mária Novotná 1981; 3 - after Petrescu-Dîmbovița 1998)

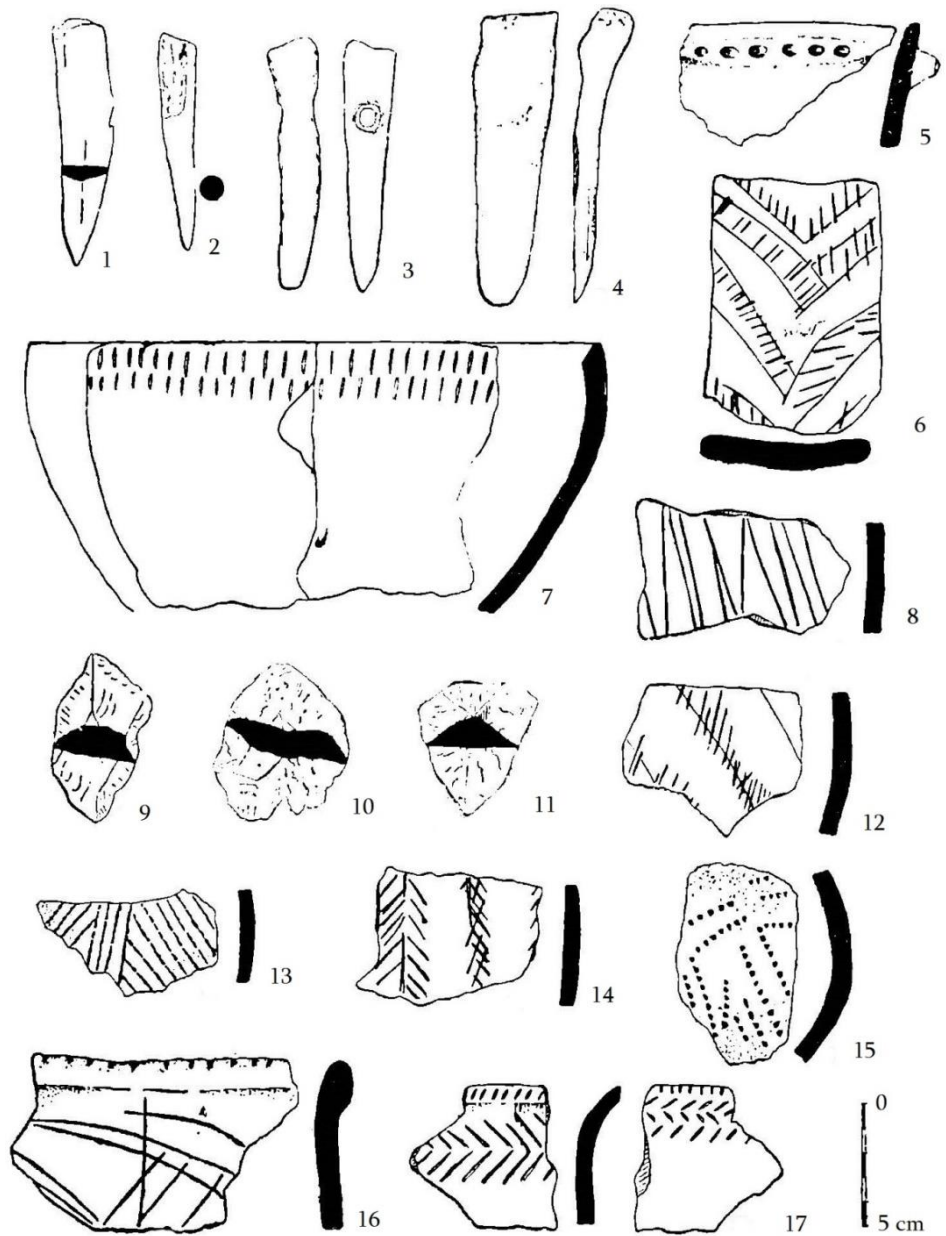

Fig. 6. Archaeological materials discovered in Boholt-Ciuta during the survey carried out by Ioan Andrițoiu (after Andrițoiu 1979)

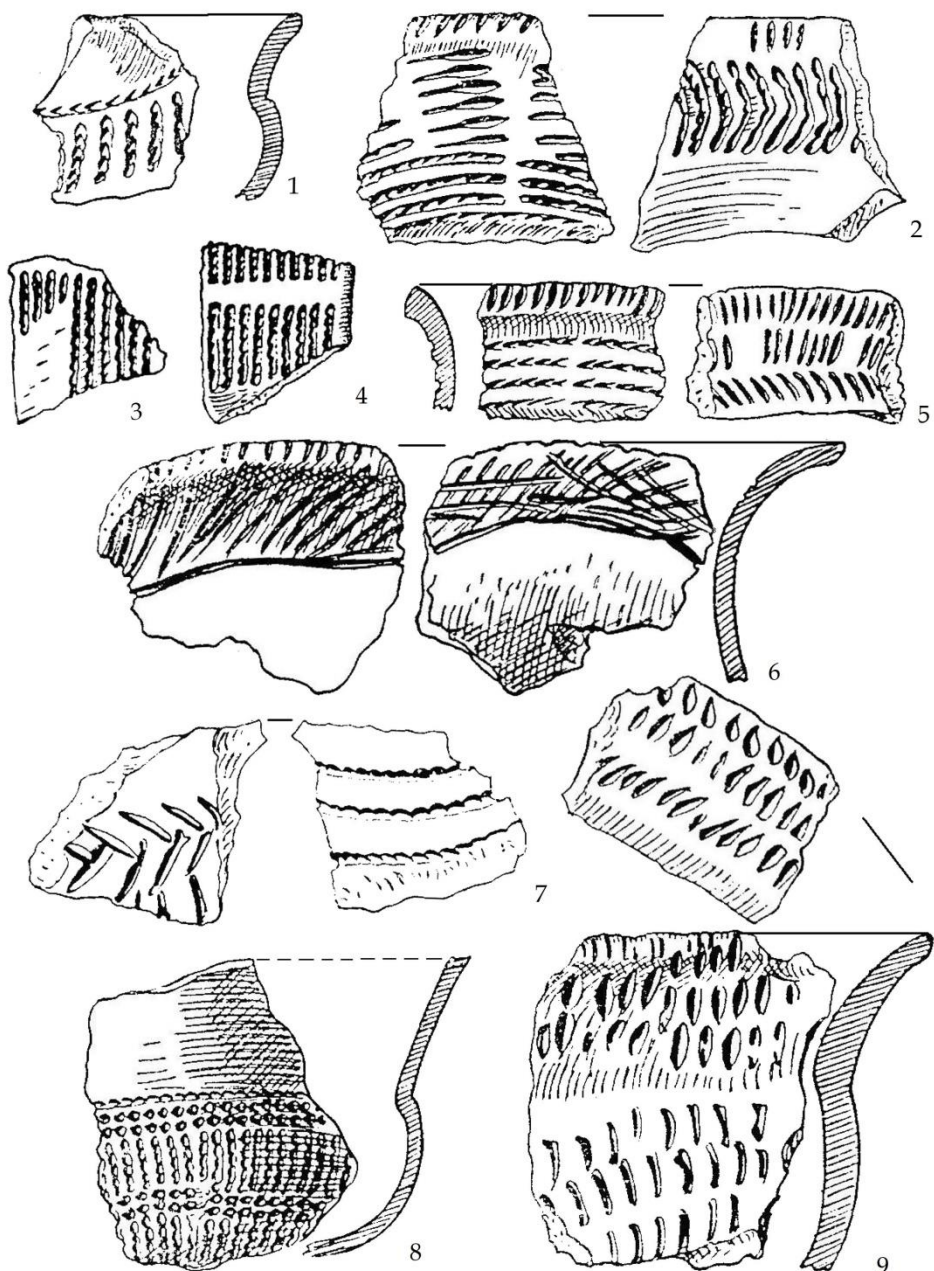

Fig. 7. Coțofeni III potsherds from older investigations carried out in Boholt-Ciuta (after Roska 1941)

LISTA ABREVIERILOR

AAR-SI	- Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Istorice. Academia Română. București.
ActaArchHung	- Acta Archaeologica. Academiae Scientiarum Hungaricae. Budapesta.
ActaHASH	- Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae. Budapesta.
ActaMN	- Acta Musei Napocensis. Muzeul de Istorie a Transilvaniei. Cluj-Napoca.
Adevărul	- Adevărul. București.
AÉ	- Archaeologiai Értesítő a Magyar régészeti, művészt-történeti és éremtani társulat tudományos folyóirata. Budapesta.
AF	- Altorientalische Forschungen. Institut für Archäologische Wissenschaften, Abteilung Vorderasiatische Archäologie. Berna.
AH	- Archaeologia historica. Masarykova univerzita, Filozofická fakulta. Brno.
AHY	- Austrian History Yearbook. Center for Austrian Studies. Minneapolis MN.
AIEFCB	- Anuarul Institutului de Etnografie și Folclor „Constantin Brăiloiu”. Academia Română, Institutul de Etnografie și Folclor „Constantin Brăiloiu”. București.
AIAC	- Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie Cluj-Napoca. (este continuat de AIIGB).
AIIAI/AIIX	- Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie „A. D. Xenopol” Iași (din 1990 Anuarul Institutului de Istorie „A. D. Xenopol” Iași).
AIIGB	- Anuarul Institutului de Istorie „George Barițiu” Cluj-Napoca. (continuă AIAC).
AIIN	- Anuarul Institutului de Istorie Națională. Cluj-Sibiu.
AISC	- Anuarul Institutului de Studii Clasice. Cluj.
AJPA	- American Journal of Physical Anthropology. The Official Journal of the American Association of Physical Anthropologist. Baltimore.
Alba-Iulia	- Alba-Iulia. Alba Iulia.
Aluta	- Aluta. Studii și comunicări - Tanulmányok és Közlemények. Sfântu Gheorghe.
AM	- Arheologia Moldovei. Institutul de Istorie și Arheologie „A. D. Xenopol” Iași.
AMM	- Acta Moldaviae Meridionalis. Muzeul Județean Vaslui.
Anatolia Antiqua	- Anatolia Antiqua. L'Institut Français d'Études Anatoliennes d'Istanbul.
AnB	- Analele Banatului. Muzeul Național al Banatului (serie nouă). Timișoara.
Anistoriton	- Anistoriton / <i>Ανιστόριτον</i> . History and Archaeology Journal. Digital Journal (Grecia).

Lista abrevierilor

- Annales** - Annales. Économies, Sociétés, Civilisations. École des Hautes Études en Sciences Sociales. Paris.
- Antaeus** - Antaeus. Communicationes ex Instituto Archaeologico Academiae Scientiarum Hungaricae. Budapesta.
- AntAfr** - Antiquités africaines. Université de Provence. Paris.
- AnUB-ŞP** - Analele Universităţii din Bucureşti. Seria Ştiinţe Politice. Universitatea din Bucureşti.
- AO** - Arhivele Olteniei. Serie nouă. Institutul de Cercetări Socio-Umane. Craiova.
- Apulum** - Apulum. Acta Musei Apulensis. Muzeul Naţional al Unirii Alba Iulia.
- ArhMed** - Arheologia Medievală. Reşiţa. Cluj-Napoca.
- ArhVestnik** - Arheološki Vestnik. Institut za arheologijo. Ljubljana.
- Arts of Asia** - Arts of Asia. The Asian Arts & Antiques Magazine. Hong Kong.
- Astra Sabesiensis** - Astra Sabesiensis. Despărţământul Astra „Vasile Moga” Sebeş.
- AUASH** - Annales Universitatis Apulensis. Series Historica. Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia.
- Banatica** - Banatica. Muzeul de Istorie al judeţului Caraş-Severin. Reşiţa.
- BAR** - British Archaeological Reports (International Series). Oxford.
- BB** - Bibliotheca Brukenthal. Muzeul Naţional Brukenthal. Sibiu.
- BCH** - Bulletin de correspondance hellénique. L’Institut de correspondance hellénique d’Athenes. Atena.
- BCŞS** - Buletinul Cercurilor Ştiinţifice Studenteşti. Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia.
- BECh** - Bibliothèque de l’école des chartes. Revue d’érudition. Paris.
- BerRGK** - Bericht der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts. Frankfurt pe Main.
- BHAB** - Bibliotheca Historica et Archaeologica Banatica. Muzeul Banatului Timişoara.
- BJS** - The British Journal of Sociology. London School of Economics and Political Science. University of London.
- BMA** - Bibliotheca Musei Apulensis. Muzeul Naţional al Unirii Alba Iulia.
- BOR** - Biserica Ortodoxă Română. Patriarhia Română. Bucureşti.
- Boabe de grâu** - Boabe de grâu. Revistă de cultură. Bucureşti.
- BR** - Budapest Régiségei. Budapesti Történeti Múzeum. Budapesta.
- Britannia** - Britannia: A Journal of Romano-British and Kindred Studies. Society for the Promotion of Roman Studies. Londra.
- Brukenthal** - Brukenthal. Acta Musei. Muzeul Naţional Brukenthal. Sibiu.
- BS** - Balkan Studies. Institute for Balkan Studies in Thessaloniki. Salonic.
- BSNR** - Buletinul Societăţii Numismatice Române. Bucureşti.
- BTh** - Bibliotheca Thracologica. Institutul Român de Tracologie. Bucureşti.
- BudRég** - Budapest Régiségei. Budapesti Történeti Múzeum. Budapesta.

CAC	- Central Asia and Caucasus. Institute for Central Asian and Caucasian Studies. Luleå (Sweden). Institute of Strategic Studies of the Caucasus. Baku (Azerbaijan).
Carpații	- Carpații: Vânătoare, pescuit, chinologie. Cluj.
Castrum	- Castrum. A Castrum Bene Egyesület Hírlevele. Budapesta.
CCA	- Cronica cercetărilor arheologice. București.
Cercetări arheologice	- Cercetări arheologice. Muzeul Național de Istorie a României. București.
Chronica	- Chronica: annual of the Institute of History. University of Szeged.
Cibinium	- Cibinium. Analele Muzeului Etnografic „ASTRA”. Complexul Muzeal „ASTRA”. Sibiu.
CN	- Cercetări Numismatice. Muzeul Național de Istorie a României. București.
CNA	- Cronica Numismatică și Arheologică. Foaie de informații a Societății Numismatice Române. București.
CP	- Classical Philology. A Journal Dedicated to Research in Classical Antiquity. Chicago.
Crisia	- Crisia. Culegere de materiale și studii. Muzeul Țării Crișurilor. Oradea.
Dacia	- Dacia. Recherches et découvertes archéologiques en Roumanie. Nouvelle série: Revue d'archéologie et d'histoire ancienne. București.
Denarius	- Denarius. Slovenské národné múzeum - historické múzeum. Bratislava.
Der Unterwald	- Der Unterwald. Sebeș.
DolgCluj	- Dolgozatok az Erdély Nemzeti Múzeum Érem - és Régiségtarából. Kolosvár (Cluj).
EDR	- Ephemeris dacoromana. Annuario dell'Accademia di Romania. Roma.
EHQ	- European History Quarterly. Sage Publications. New York.
EO	- Etnograficheskoye obozreniye. Institut etnologii i antropologii RAN. Moscova.
Erdély Múzeum	- Erdély Múzeum. Erdélyi Múzeum-Egyesület. Cluj-Napoca.
Études balkaniques	- Études balkaniques. Cahiers Pierre Belon. Association Pierre Belon. Paris.
European Archaeology	- European Archaeology/online. București.
FBW	- Fundberichte aus Baden-Württemberg. Stuttgart.
FI	- File de Istorie. Muzeul de Istorie Bistrița (continuată de <i>Revista Bistriței</i>).
FolArch	- Folia Archaeologica. Magyar Történeti Múzeum. Budapesta.
FUrb	- Forma Urbis. Roma.
Gasyrlar avazy	- Gasyrlar avazy. Ekho vekov. Kazan.
Germania	- Germania, Römisch-Deutscher Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts. Frankfurt am Main.
GM	- Golos minuvshogo. Federal'noye gosudarstvennoye byudzhethnoye obrazovatel'noye uchrezhdeniye vysshego obrazovaniya Kubanskiy gosudarstvennyy universitet. Krasnodar.
Godišnjak	- Godišnjak. Jahrbuch Knjiga. Sarajevo-Heidelberg.

Lista abrevierilor

- HEI** - History of European Ideas. International Society for the Study of European Ideas. Londra.
- Hierasus** - Hierasus. Muzeul Județean Botoșani.
- Hiperboreea Journal** - Hiperboreea Journal. Societatea de Istorie Balcanică. București.
- HOMÉ** - A Herman Ottó Múzeum Évkönyve. Miskolc.
- HSCP** - Harvard Studies in Classical Philology. Harvard University. Cambridge (SUA).
- IIER** - Issues in Educational Research. Western Australian Institute for Educational Research Inc. New South Wales, Australia.
- IJESE** - International Journal of Environmental & Science Education. Kazan.
- IJL** - International Journal of Linguistics. Makrothink Institute. Las Vegas.
- IPH** - Inventaria Praehistorica Hungarie. Budapesta.
- Istoricheskie** - Istoricheskie, filosofskie, politicheskie i yuridicheskie nauki, kulturologiya i iskusstvovedenie. Voprosy teorii i praktiki. Tambov.
- Izvestiya ASU** - Izvestiya. Altayskiy gosudarstvennyy universitet. Barnaul.
- Jászkunság** - Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Tudományos Egyesület. Szolnok.
- JHE** - Journal of Human Evolution. Elsevier.
- JRGZM** - Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums zu Mainz.
- Közlemények** - Közlemények az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem - és Régiségtárából. Cluj.
- KST** - Kazı Sonuçları Toplantısı. Ankara.
- Kubaba** - Kubaba. Faculdade de Ciências Sociais e Humanas, Universidade Nova de Lisboa.
- Lumea nouă** - Lumea nouă. București.
- Lupta** - Lupta. Iași.
- Mannus** - Mannus. Gesellschaft für Deutsche Vorgeschichte. Leipzig.
- Maqarnas** - Muqarnas Online. An Annual on the Visual Cultures of the Islamic World. Cambridge.
- Marisia** - Marisia. Muzeul Județean Târgu Mureș.
- MCA** - Materiale și cercetări arheologice. București.
- ME** - Memoria Ethnologica. Centrul Județean pentru Conservarea și Promovarea Culturii Tradiționale Maramureș. Baia Mare.
- MEFRA** - Mélanges de l'École française de Rome - Antiquité. Roma.
- MEJSR** - Middle-East Journal of Scientific Research. International Digital Organization for Scientific Information. Deira, Dubai.
- MFME** - A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Studia Archaeologica. Szeged.
- Mir nauki** - Mir nauki, kulturni, obrazovania. Gorno-Altaysk.
- MN** - Muzeul Național. Muzeul Național de Istorie a României. București
- Mots** - Mots. Les langages du politique. ENS Editions. Paris.
- Muzeológia** - Muzeológia a kultúrne dedičstvo. Univerzita Komenského v Bratislave.
- Múzeum** - Slovenské národné múzeum. Bratislava.

Natura	- Natura. Revistă pentru răspândirea științei. București.
NK	- Národní knihovna: knihovnická revue. Národní knihovna České republiky. Praga.
Numizmatika	- Numizmatika. Slovenská numizmatická spoločnosť. Bratislava.
PA	- Patrimonium Apulense. Direcția Județeană pentru Cultură Alba. Alba Iulia.
PBF	- Prähistorische Bronzefunde. München.
PolSci	- Romanian Journal of Political Science. Societatea Academică din România. București.
Pontica	- Pontica. Muzeul de Istorie Națională și Arheologie. Constanța.
PQCS	- Philippine Quarterly of Culture and Society. University of San Carlos. Cebu.
PZ	- Prähistorische Zeitschrift. Deutsche Gesellschaft fuer Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte, Institut für Prähistorische Archäologie. Berlin.
Rațiunea	- Rațiunea. Revistă bilunară de liberă cugetare. București.
RB	- Revista Bistriței. Complexul Muzeal Bistrița-Năsăud. Bistrița (continuă File de Istorie).
RES	- Review of European Studies. Canadian Center of Science and Education. Toronto.
RevHisto	- Revista de Historiografia. Instituto de Historiografía Julio Caro Baroja. Universidad Carlos III de Madrid.
RHA	- Revue historique des armées. Ministère de la Défense. Paris.
RHSEE/RESEE	- Revue historique du sud-est européen. Academia Română. București, Paris (din 1963 Revue des études sud-est européennes).
RI	- Revista de Istorie (din 1990 Revista istorică). Academia Română. București.
RIR	- Revista istorică română. Institutul de Istorie Națională din București.
RMM-MIA	- Revista muzeelor și monumentelor. Monumente Istorice și de Artă. București.
Romantisme	- Romantisme. Revue du dix-neuvième siècle. Editeur Armand Colin. Paris.
România liberă	- România liberă. București.
Rossiyskaya istoriya	- Rossiyskaya istoriya. Akademicheskii nauchno-izdatel'skiy, proizvodstvenno-poligraficheskii i knigorasprostranitel'skiy tsentr Nauka. Moscova.
RRH	- Revue Roumaine d'Histoire. Academia Română. București.
RRSE	- Revista română de studii eurasiatice. Centrul de Studii Eurasiatice, Universitatea „Ovidius” Constanța.
SA	- Sociological Analysis. Oxford University Press. Oxford.
SAA	- Studia Antiqua et Archaeologica. Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași.
SAI	- Studii și articole de istorie. Societatea de Științe Istorice și Filologice a RPR. București.
SArcheologiczne	- Sprawozdania Archeologiczne. Instytut Archeologii i Etnologii PAN. Cracovia.

Lista abrevierilor

Sargetia	- Sargetia. Acta Musei Devensis. Muzeul Civilizației Dacice și Romane Deva.
SC	- Studii și comunicări. Asociația Folcloriștilor și Etnografilor din județul Sibiu (din 1992 devine Studii și Comunicări de Etnologie).
SCB	- Studii și cercetări de bibliologie. Academia RPR. București.
SCIV(A)	- Studii și cercetări de istoria veche. București (din 1974, Studii și cercetări de istorie veche și arheologie).
SCN	- Studii și Cercetări de Numismatică. Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan” București.
SJ	- Saalburg Jahrbuch. Bericht des Saalburg Museum. Mainz am Rhein.
SJAHSS	- Scholars Journal of Arts, Humanities and Social Sciences. Scholars Academic and Scientific Publishers (SAS).
SlovArch	- Slovenská Archeológia. Nitra.
SlovNum	- Slovenská numizmatika. Národný numizmatický komitet Slovenskej republiky a Archeologický ústav SAV. Nitra.
SM	- Svobodnaya mysl. Obshchestvo s ogranichennoy otvetstvennost'yu Politizdat. Moscova.
SMIM	- Studii și materiale de istorie modernă. Institutul de Istorie „Nicolae Iorga” al Academiei Române. București.
SMIMed	- Studii și materiale de istorie medie. Institutul de Istorie „Nicolae Iorga” al Academiei Române. București.
Socialismul	- Socialismul. București.
SP	- Studii de Preistorie. Asociația Română de Arheologie. București.
SS	- The Social Sciences. Western Social Association. Dubai.
Stâna	- Stâna. Revistă profesională și de cultură. Organ al oierilor din întreaga țară. Poiana Sibiului.
Steaua	- Steaua: literară, artistică și culturală. Uniunea Scriitorilor din România. Cluj-Napoca.
StudiaTC	- Studia Theologia Catholica. Universitatea „Babeș-Bolyai” Cluj-Napoca.
StudiaUBBH	- Studia Universitatis Babeș-Bolyai. Series Historia. Universitatea „Babeș-Bolyai” Cluj-Napoca.
Studii	- Studii. Revistă de istorie. (din 1974 Revista de istorie și din 1990 Revista istorică). Academia Română. București.
Suceava	- Anuarul Muzeului Județean Suceava.
SUCH	- Studia Universitatis Cibiniensis, Serie Historica. Universitatea „Lucian Blaga” Sibiu.
Syria	- Syria. Archéologie, art et histoire. Revue d'art oriental et d'archéologie. Institut français du Proche-Orient.
Századok	- Századok. A Magyar Történelmi Társulat folyóirata. Budapest.
TAD	- Türk Arkeoloji Dergisi. Ankara.
Telegraphul	- Telegraphul. București.
Terra Sebus	- Terra Sebus. Acta Musei Sabesiensis. Muzeul Municipal „Ioan Raica” Sebeș.
Thraco-Dacica	- Thraco-Dacica. Institutul Român de Tracologie. București.
Transilvania	- Transilvania. Centrul Cultural Interetnic Transilvania. Sibiu.

Tyragetia	- Tyragetia. Muzeul Național de Arheologie și Istorie a Moldovei. Chișinău.
UPA	- Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie. Berlin.
Vestnik Moskovskaya	- Vestnik Moskovskaya gosudarstvennaya khudozhestvenno-promyshlennaya akademiya imeni S. G. Stroganova. Moscova.
Vestnik Omskogo	- Vestnik Omskogo universiteta. Seriya Istoricheskiye nauki. Omskij Gosudarstvennyj Universitet. Omsk.
Vestnik Tatarskogo	- Vestnik Tatarskogo gosudarstvennogo gumanitarno-pedagogicheskogo universiteta. Filologija i kul'tura. Kazan.
VI	- Voprosy istorii. Institut russkoy istorii Rossiyskoy akademii nauk. Moscova.
VF	- Voprosy filosofii. Izdatel'stvo «Nauka». Moscova.
VTT	- Veszprémi Történelmi Társaság és Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság kiadványa. Veszprém.
WASJ	- World Applied Sciences Journal. International Digital Organization for Scientific Information. Deira, Dubai.
Xenopoliana	- Xenopoliana. Buletin al Fundației Academice „A. D. Xenopol” Iași.
Ziridava	- Ziridava. Muzeul Județean Arad.

AN INTERPRETATION OF THE MALIA STONE INSCRIPTION IN TERMS OF THE CRETAN PROTOLINEAR SCRIPT

Ioannis K. KENANIDIS*
Evangelos C. PAPAITSOS**

Abstract. *The Malia Stone Inscription is an extraordinary inscription in the Cretan Hieroglyphic script, which is the only one known engraved on stone, excavated in 1937 at Malia, Crete. Because of its cuplike cavity on top, the stone is thought to be a Minoan altar. The inscription has drawn the attention of numerous archaeologists and researchers of the Aegean scripts who have attempted to read the entire inscription or the separate signs on it. This study has been conducted according to the theory of the Cretan Protolinear script, which is considered herein as the original script that all the Aegean scripts evolved from. The proposed interpretation concludes that the whole phrase is an invocation by a worshipper of his/her personal deity for the bringing of wealth and happiness.*

Keywords: *Malia Stone altar, Malia Stone inscription, Cretan Hieroglyphics, Cretan Protolinear script.*

Introduction

The Malia Stone Inscription is an extraordinary inscription in the Cretan Hieroglyphic (CH) script,¹ the only one known engraved on stone, excavated in 1937 at Malia, Crete.² Because of its cuplike cavity on top, the stone is thought to be a Minoan altar. The inscription has drawn the attention of numerous archaeologists and researchers of the Aegean scripts who have attempted to read the entire inscription or the separate signs on it (**fig. 1**).

Unfortunately, the inscription has been circulated in a slightly distorted form as copied firstly by Chapouthier,³ and then recopied by other researchers such as Ridderstad,⁴ in the form shown below (**fig. 2**).

In his publication, Chapouthier⁵ numbers the inscription's signs from right to left, which is surely wrong, as we know that the main way of writing

* Primary Education Directorate of Kavala, Greece; e-mail: ioakenanid@sch.gr.

** School of Pedagogical and Technological Education, Greece; e-mail: papakitsev@sch.gr.

¹ In this paper we used the following specific abbreviations: AHW - Akkadisches Handwörterbuch; CH - Cretan Hieroglyphic; CP - Cretan Protolinear; LA - Linear A; LB - Linear B; PSD - Pennsylvania Sumerian Dictionary, available online at: <http://psd.museum.upenn.edu/epsd/index.html>, accessed 20 April 2017.

² Ridderstad 2007, p. 1.

³ Chapouthier 1938.

⁴ Ridderstad 2007, p. 1.

⁵ Chapouthier 1938.

the Minoan scripts was from left to right. Indeed, CH is often written in different fanciful ways, for example, in vertical columns or around an image, but never in a row from right to left. Right to left would surely confuse the reader, as the ordinary Minoan script, Cretan Protolinear (CP),⁶ was always written from left to right. Moreover, writing from right to left would be considered inauspicious, if we judge from the fact that already in Homer the rightward movement was considered the auspicious one. For example, when a servant was serving food or wine, he/she had to do that starting from the person on the left and moving on in a row to the right; also the ancient Greek diviners would observe the birds while facing to the north, and they interpreted rightward flying as auspicious, while leftward flying birds were considered inauspicious. Alphabetic Greek was originally written “επι τα λαια” (leftwards, continuing the Phoenician tradition), but later, under the instruction of Pythagoras, it was stabilised as rightward, and the reason was not only practical; the rightward movement was also considered auspicious and that idea must have started from the Minoans - they would not write their CP rightwards if that was not auspicious in their eyes.

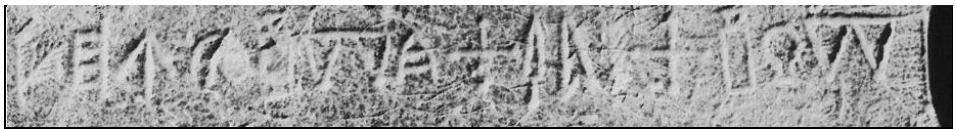

Fig. 1. Photograph of the Malia Stone inscription⁷

Fig. 2. The CH inscription on the Malia Stone according to Chapouthier⁸

Presentation

Before interpreting the signs on the Malia Stone inscription, it is necessary to present a more accurate image (fig. 3). The signs are numbered from left to right, while the numbers of the repeated signs are highlighted in the same colour. The inscription contains 13 different signs, three of which appear twice (5/13, 6/15, 8/12), thus giving a total of 16 signs.

⁶ Regarded herein as the script that all the Aegean scripts evolved from: Willetts 1977, p. 100; Papakitsos, Kenanidis 2016.

⁷ Olivier, Godart 1996.

⁸ Chapouthier 1938.

It is only common sense to accept that the inscription conveys nothing other than a dedicatory ritual phrase, accomplishing the offering of drink and food to the deity that the stone altar was dedicated to. All attempts to assign a different role to the stone and the inscription have resulted in ludicrous assumptions, such as that it served as a board game⁹ or a measure for agricultural goods.¹⁰ To measure agricultural goods, any bucket would be appropriate and would not require an inscription. It was not necessary for that purpose to devote hours to carving a stone that could not be carried and whose cup could hold no more than a handful of goods. As to a board game, any wooden board would be suitable. Again it was not necessary to devote so many hours of work to cutting, smoothing out and inscribing a stone. A board game should have some geometric pattern for placing the game's pieces. Instead, the Malia Stone has only this inscription, which could not serve the purpose of any game. We do not know of any Minoan game board found, and this is not the only stone offering table known in Minoan Crete: many analogous stone tables have been discovered there, all having both a shallow cavity for holding the ritually offered food and drink and a dedicatory inscription.

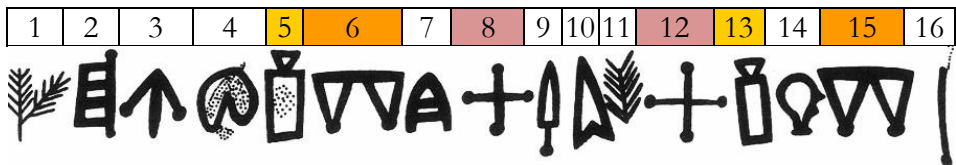

Fig. 3. Accurate depiction of the Malia Stone inscription
(after L. Godart, J.-P. Olivier)

This inscription is most interesting to us because of its affinity to CP. Most CH inscriptions have their signs fancifully turned in different directions, often in very manneristic forms, and arranged in such a manner that it is difficult to know the order in which the signs are to be read. In contrast, this CH inscription clearly follows the arrangement rules of the CP, which are well known from Linear A (LA) and even better from Linear B (LB).¹¹ We shall interpret the inscription's signs,¹² numbered as shown in **fig. 4**. So, according to CP,¹³ the whole inscription is read:

⁹ Hillbom 2005.

¹⁰ Ridderstad 2007, p. 1.

¹¹ See below the discussion of sign #3.

¹² Marked by “#”.

¹³ Kenanidis 1992; Kenanidis 2011; Kenanidis, Papakitsos 2015; Papakitsos, Kenanidis 2015.

“pu de ti ηə hi ho e lo pi po(s) te lo hi so ho wə!”

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16
pu	de	ti	ηə	hi	ho	e	lo	pi	po	te	lo	hi	so	ho	wə

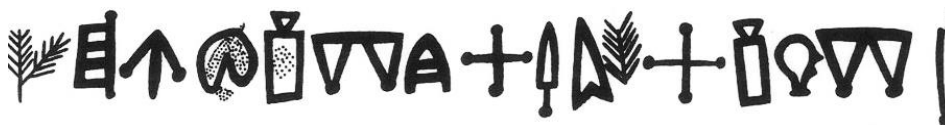

Fig. 4. The Malia Stone inscription with the phonetic values of signs

The “(s)” and the exclamation mark “!” of the above Latin-alphabet transliteration will be explained later. Some possible doubts need to be cleared. A Minoan writing sign is not identified until its pictorial origin is known, because every Minoan phonetic sign represented an object, which was explicit to the users of the script. Therefore, in identifying the signs of this inscription, the object that each sign represented should be identified firstly.

Identification

SIGN #1:

This is {pu} and not {ηi}. CH should well differentiate {pu} from {ηi}, as we see for example on the tablets designated KN Hh (08) 02 (**fig. 5a**) and KN Hh (08) 03 (**fig. 5b**), written by the same hand. The differentiation is due to the fact that {pu} represented a cultivated tree reproduced by asexual means, while {ηi} any tree found in the wild, reproduced by seeds, was represented by the fig tree with its characteristic big leaves sketched in the sign for {ηi}.

SIGN #2:

This is clearly the sign {de}, representing a metal ingot; one of the commonest signs on CH inscriptions.

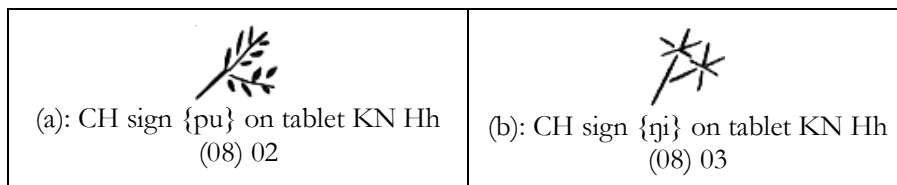

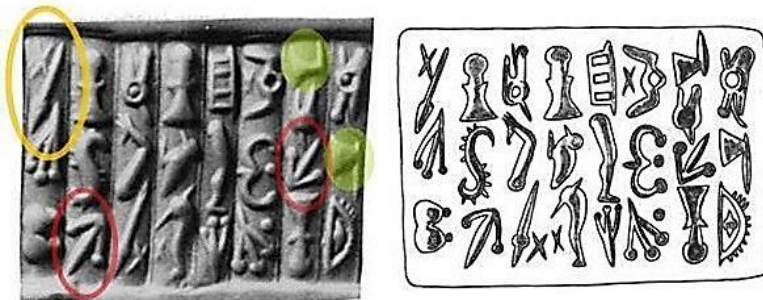
Fig. 5. CH signs {pu} and {ηi} by the same hand

SIGN #3:

Again one of the commonest CH signs, this sign is {ti}, representing an arrowhead. It should not to be confused with the spear {šo}, because CH clearly differentiates between the two, as the spear ({šo}) is depicted with a long shaft, while the arrow ({ti}) is represented by its metallic head alone. For example, on the prism of **fig. 6** we see the spear ({šo}) on the upper left, marked in yellow, while two occurrences of {ti}, which was much more common than {šo} in the inscriptions, are marked in red. In the same inscription, we can clearly see how each sign used to be drawn, facing in different directions, according to favourite habits of CH. For example, the axe sign {to}, seen twice on the right, is highlighted in green. The Malia Stone inscription is clearly differentiated from that habit, as we see the signs arranged in the mode of CP, which is:

- all signs are written on a straight (drawn or notional) line, from left to right;
- all signs are made as thin as possible (more tall than wide);
- all signs are shown standing upright, with pointed (or thinner) side up.

#314 [1] NEAPOLIS S (8/8) 01 / CMSVI, *

AM 1938.1166. Prisme à 8 facer (0.4 x 1,9 cm; Ø 0,9 cm). Agate veinée

Fig. 6. Prismatic seal with 8 rows of CH text¹⁴

This does not only show an influence from CP, which was the main mode of writing for the Minoans, but also helps us to identify and ascertain the pictorial origin of the signs.

SIGN #4:

This sign was badly copied by Chapouthier¹⁵ and the researchers who immediately followed, so it was previously impossible to correctly identify. As we can see in **fig. 3** and the photograph (**fig. 1**), the sign cannot be taken

¹⁴ Olivier, Godart 1996.

¹⁵ Chapouthier 1938.

for anything suggested by its form as copied (**fig. 2**). Sign #4 cannot be interpreted unless in the light of the discovery that every Minoan written sign was used for the Sumerian¹⁶ name of the object represented by it. The CP syllable {ηə} was certainly not used in Achaean Greek (i.e., LB), and generally not in languages conveyed by LA. So, it may be attested only in CH (**fig. 7**), where some signs seem to depict “eggs.” The word for “egg(s)” is found in Cuneiform as “nunuz” (basically “egg,” metaphorically “ovoid beads”). In AHW,¹⁷ “nunuz” is also glossed with the Akkadian *lipu(m)*

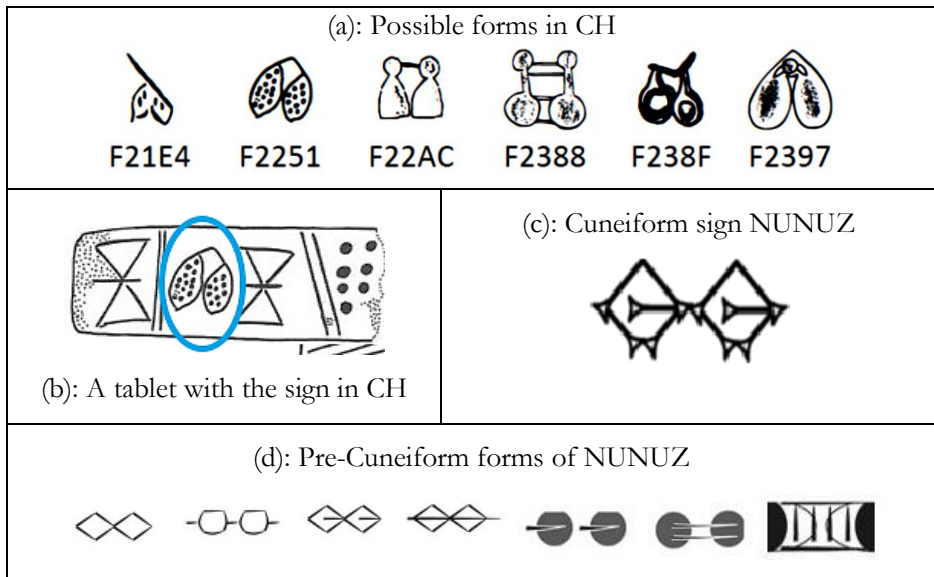

Fig. 7. About #4; CH and Mesopotamian Sumerian signs for eggs or testicles

“descendant.” This “nunuz” has been formed by reduplication (as apart from compounds and suffixed forms, all Sumerian nouns were monosyllabic); the sign NUNUZ (**fig. 7c**) was also read as “nuz,” “nus,” and “nunu.” So, the original Sumerian word for eggs must have been “ηə(θ);” the coda consonant is not very clear, but Cuneiform “z” stands for Sumerian /θ/.

¹⁶ The affinity of the Aegean scripts to Sumerian has been attested by: Kenanidis 1992; Fischer 2004, p. 34-40; Szalek 2008; Davis 2011, p. 65-68; Kenanidis 2011; Kenanidis, Papakitsos 2015; Papakitsos, Kenanidis 2015; Szalek 2015; Kenanidis 2016; Papakitsos, Kenanidis 2016.

¹⁷ von Soden 1958-1981.

SIGN #5(/13):

This sign has been shown in Kenanidis¹⁸ to depict a writing tablet that was called “hi(m)” in Sumerian (found as “im” in Cuneiform), so the sign had the phonetic value {hi}. Note here that by “h” we represent, for convenience, the sound /x/, traditionally rendered as “h;” the same convention is used in PSD.

SIGN #6(/15):

This sign has been shown in Kenanidis¹⁹ to depict a woman’s breasts, named “ho(p)” in old Sumerian. It is found in Cuneiform as “ubur” where -ur is a common noun-suffix, something analogous to a definite article. It was not a taboo in Sumerian language and script - where even signs representing male and female genitals were common. Far from being obscene, the female breast inspired respect and honour, presented even in public: noble ladies with bare breasts were often depicted in Minoan art. In Mesopotamia there was the same attitude, as can be seen in literature and art. In Sollberger,²⁰ there is also found a nobleman named “sur-ubur” (“The Hero of the Breast”). This Malia Stone inscription is particularly useful for ascertaining the pictorial origin of this sign: although there is a clear tendency, following the CP script, to make all signs slim and tall rather than wide, and to draw them with their pointed or thinner side up, this sign is drawn (both times) with the pointed side down, and significantly more wide than tall. The reason is obvious: a woman’s breasts could not be depicted apart from as normally seen in reality. They could not be depicted with the nipples upwards or both pointing to the right, for example, because the natural image of a woman’s breasts is this, with nipples hanging downwards. Other CH inscriptions show the signs turned in various directions, so they are not helpful in this aspect, but this particular inscription, which has the signs as ordinarily written (in CP), does reaffirm to us that the sign depicted is a lady’s breasts.

SIGN #7:

This sign is obviously the same as the sign “e” of LB (LB38); it represented a 3-storey building (an administrative or religious one, not a private house). The word is found in Cuneiform as “eš₃” (also note that the syllabic coda consonants were not pronounced in Sumerian, unless followed by the vowel of a suffix).

SIGN #8(/12):

¹⁸ Kenanidis 2011, p. 99-100.

¹⁹ Ibid., p. 124-125.

²⁰ Sollberger 1966.

This is obviously homomorph to the sign “ro/lo” of LB (LB2) and the sign “LO” of the Cypriot Greek syllabary. In Kenanidis,²¹ it is explained that its CP phonetic value was LO, not RO, and that it represented a gazelle, called “lo(h)” in Sumerian.

SIGN #9:

This clearly depicted a sword or knife, so it is homomorph to LB39, with phonetic value {pi}. More than the forms of LB39, the homomorph in LA and in Cypro-Minoan is close in shape to the sign on the Malia Stone. In Mesopotamian Sumerian script, the sign for sword/knife is depicted with its point down (**fig. 8**).

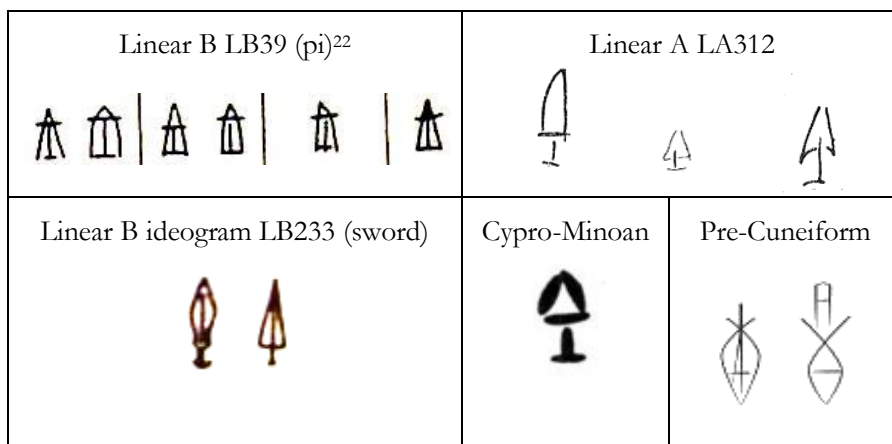

Fig. 8. The signs for sword/knife (pi)

SIGN #10:

This sign, more than all other signs in the inscription, calls for particular attention. We know that the CP sign for {po} depicted a vine, called “po(s)” in old Sumerian. However, the Minoan sign for vine (po), as we know it from LB, LA and Cypro-Minoan, was of a totally different image than that in the Mesopotamian Sumerian Script: while “vine” was represented in Minoan Linear scripts by a sketch of a vine supported by props, in the Mesopotamian script (Cuneiform and Pre-cuneiform) “vine” was represented by a sketch of the vine’s leaf, with point down (**fig. 9**). Such differences between the two types of script (Aegean on the one hand and Mesopotamian on the other) are many. But what is exciting here, is that the Malia Stone’s scribe chose a sign for {po} which is essentially the same as the Mesopotamian sign for vine, and not the sign we know for vine in

²¹ Kenanidis 1992, p. 23; Kenanidis 2011, p. 121-123.

²² Ventris, Chadwick 1956.

the Aegean Linear scripts. This means that the knowledge of the Mesopotamian sign for vine, as a sketch of the leaf, still survived in Minoan Crete at the time of the inscription. According to the tendencies of the CP script (see above, under SIGN #3), the vine-leaf sign was used with point up, and was made more slender than the corresponding Mesopotamian sign.

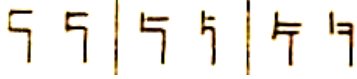

<p>Linear B LB11 (po)²³</p> 	<p>Linear A LA312</p> 	<p>Pre-Cuneiform</p>
<p>Linear B ideogram LB131 (wine)</p> 	<p>Cypriot Greek PO</p> 	<p>Cuneiform</p>

Fig. 9. The signs for vine/wine (po)

The phonetic changes from “pos-tan” to “ḡeš-tin” are easily explained by very common phonetic laws in the different dialects of Sumerian.²⁴ We said previously that the inscription is read:

pu de ti ḡə hi ho e lo pi po(s) te lo hi so ho wə!

and now it is the time to explain why the sign {po} might have been read as “pos” (and not simply “po”) in this text. It can be seen that the phrase is full of assonance characteristic of a poetic or a ritual/magical style of speech. The phrase can be divided into smaller parts as:

pu detiḡəhiho elopipo(so) telohisoho wə!

not that these were exactly the text’s words, but only to show the word-play and assonance. In particular, “elopipo(so)” corresponds in sound to “telohisoho;” this assonance would be even stronger if the sign {po} was here read “pos,” which would in fact sound “poso” because the Sumerian

²³ Ibid.

²⁴ Kenanidis, Papakitsos 2013.

language always required an epenthetic vowel in order to be able to pronounce a coda consonant.

It was indeed possible in CH to read a syllabic sign with not only its proper syllable, but also with its full name (even if the full name required a suffix or an epenthetic vowel to be pronounced), and that happened especially when the sign meant the thing that it depicted.²⁵ Therefore, this means that the sign {po} (vine leaf) was probably read “pos(o)” here and was used for the word “pos” that meant “a grapevine.” It was not uncommon to use a plant’s name in an incantation or a religious formula. We know of a Mesopotamian Sumerian incantation²⁶ written “giššinig giš-gi giš-an ki-sikil-le mú-a” and pronounced approximately thus: “šeniġi ġi ġi0-aan kee-segelee muda;” translated word by word as “a tamarisk of a canebrake, a tree of the sky (i.e., a tall tree), in earth pure (i.e., in a pure place) growing.” We could also refer to the importance of the vine as a symbol in the Christian religion. Although Christianity came much later, many Christian symbols have an ancient Mesopotamian origin, and the vine was important in religious contexts in Mesopotamia. We only mention here that Dumuzi’s sister’s name²⁷ was “ġeštġn-an-na,” meaning “the vine of heaven.”

SIGN #11:

The well-known sign for “te,” homomorph of LB4, depicted an ear of corn.

SIGN #14:

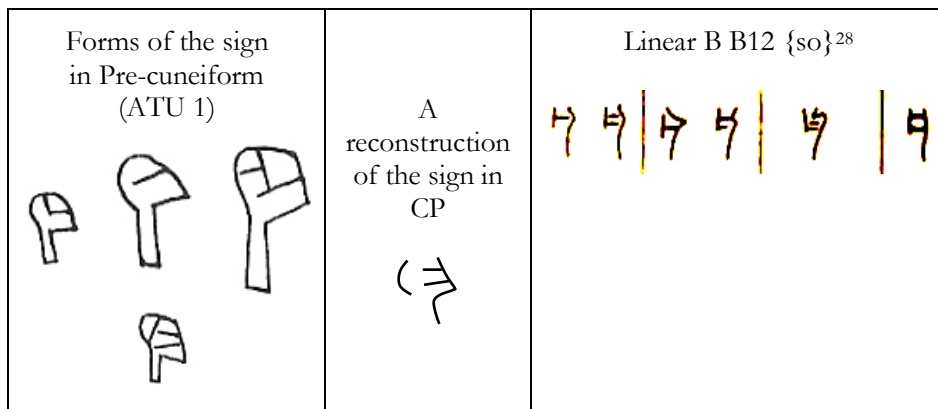

Fig. 10. The sign {so} (head)

²⁵ For more on this unusual mode of reading syllabic signs in CH, see: Kenanidis 2016.

²⁶ Bendt 1972, p. 92.

²⁷ Bendt 1972.

²⁸ Ventris, Chadwick 1956.

This is easily identified because it clearly depicts a human head in profile, facing rightwards. When a CH sign is of a known pictorial origin, then it is identified as a sign. The head sign is common in all types of Minoan and Mesopotamian writing. It is explained in full detail by Kenanidis²⁹ that the head sign stood for the syllable {so}, because “head” was “so(p)” in the old Sumerian that appears as “sa(ṭ)” in Cuneiform, according to the well known phonological correspondences between dialects.

SIGN #16:

It is questionable whether the sixteenth sign is really a sign. The photograph (**fig. 1**) shows that the stone is broken off right next to that sign, but, from what we can see, it does not appear that the sign continued onto the part that has been broken off. In other words, it appears that no part of that last sign is missing. Sign #16 is only a vertical line, quite a bit longer than the other, “ordinary” signs, and its bottom end is marked with a wide hole in the stone, as with the common practice in CH to mark the end of lines with holes. The top end, however, is not marked with any hole; it is, rather, tapering, as if the line was drawn from the bottom upwards and the chisel left the stone at the top of the vertical line, the way a stylus used to leave clay tablets. That vertical line, which is sign #16 of this inscription, is perhaps reminiscent of a line separating words. In LB, a small vertical line is used for the separation of words, but that is very short; even shorter than half of the sign’s height. In LA, there is often no word division mark used, while some tablets and stone inscriptions have words divided by small dots only. On the other hand, this final line of the inscription is about one-and-a-half times the height of the other signs. It is not really a word-dividing mark; if the scribe used a word division mark, that would also have been used within the text, not only at the end. In fact, LB (and LA, as explained) use word-dividing marks between words, but no such marks at the end of the text. The end of the text or of the phrase is only shown by an empty space at the end of the line or of the tablet. So it is clear that the sixteenth sign is not a word-dividing line, but works as a finalising mark.

A finalising mark pronounced as a syllable was necessary for every invocation, just analogous to pressing the “enter” key when we enter some words into the computer. Indeed, invocatory texts like this always have some finalising mark, orally given if not written. For example, Christian prayers end with “amen,” Muslim and Zoroastrian prayers end with “amin,” in Sanskrit there are several such finalising sacred words, such as “swāhā,” Vedic sacrificial formulas were concluded with “waṣaṭ” or “wāuṣaṭ,” on the hearing of which the performing priest would instantly immolate the

²⁹ Kenanidis 1992, p. 22; Kenanidis 2011, p. 126-129.

sacrificial victim. Such words as “swāhā,” “waṣaṭ” and “wāuṣaṭ” do not belong to any part of speech, and they are not used in a language, unless to finalise an invocation. As such words extend beyond all borders, it is quite likely that the Malia Stone invocation also ended with an exclamatory sound, similar to analogous exclamations in Sanskrit and other languages. By its shape, this sixteenth sign indicates the end of the invocation: it is shaped like a long border that forces the “walking” signs, the whole phrase, to stop. In some way, it is also open to the sky but rooted in the earth, as symbolised by the finalising hole at the bottom of the line (“earth”), while there is no such finalizing element at the top (“heaven”). So, the sign’s shape in itself is a finalising mark of the invocation.

Additionally, the same shape indicates how the sign was to be pronounced as the concluding invocatory exclamation. It is the shape of a simplified and stylised sign {wə} which represents a penis. It is also explained in Kenanidis³⁰ that the CP sign {wə} has been found in LA inscriptions (six variant forms of the sign are known in LA; a seventh variant is this CH occurrence on the Malia Stone). The sign was found mainly in stone offering tables’ inscriptions, written in LA. The sign’s phonetic value {wə} came from the Sumerian word “wə(s)” (found in Cuneiform as “UŠ”), which meant “erection; male vigour,” by synecdoche “penis.” As nasalisation was not written in the Minoan scripts, it is possible that “wə” was nasalised, in the mode of the most typical Sanskrit “bija” mantras, which normally have a “nāda” (vowel lengthening) and a “bindu” (nasalisation).

Interpretation

Now, to read the inscription as a whole, representing the nasalised “ə” as “ṣ” we have:

pu-de-ti-ṣə-hi-ho e-lo-pi-po(so) te-lo-hi-so-ho wṣ!

We divide the text into three parts in assonance to each other:

[1]: pu-de-ti-ṣə-hi-ho; [2]: e-lo-pi-po(so); [3]: te-lo-hi-so-ho.

In particular, [2] is in assonance to [3]. The whole phrase is concluded with the ritual exclamation “wṣ.” The whole phrase is an invocation to the worshipper’s personal deity to bring wealth and happiness. People in many parts of the world, at least in the eastern Mediterranean, honoured their personal deities; it is a concept similar to that of a guarding angel in Christianity. The concept is very clearly seen in the book of Jonah in the Bible: when the ship was in great danger due to the storm, every person in

³⁰ Kenanidis 2011, p. 52-53.

the ship prayed to his own personal deity, but Jonah was sleeping and snoring; they woke him up, saying “how can you be snoring! Get up and pray to your personal deity, so we may be saved from the storm!” As something about Jonah appeared suspicious, they added a question: “Who is your deity?” Jonah answered that he worshipped the one God, who is the maker and lord of heaven and earth. The people in the ship were awed to hear that; not that they did not believe in that one God, but they did not know people who worshipped the one supreme God as their personal deity.

Conclusions

It has been argued herein that the Malia Stone invokes the worshipper’s personal deity and not the universal God, which the Sumerians worshipped as An, because the symbol for God/An (the double axe) is not presented in the inscription. Furthermore, there is no symbol of the highest Goddess (her symbol being same as the sign {me}: LB13) nor even the symbol of union of the supreme forces, that being the same as the sign {pete} (LB62). Furthermore, it is estimated that the personal deity worshipped in this inscription was named after some plant(s), since we see the sign {po} (grapevine), probably used to mean “grapevine” in this text, and also the text starts with {pu} (fruit bearing tree). The part “te-lo” in the inscription might have been the Sumerian word “tel” (“complete”), written “til.”³¹ From time to time, the person who set up this offering table offered some food (e.g., grains) or drink (e.g., wine; given the connection of the deity to the grapevine) in the shallow pit of the stone (which, being about 15 cm in diameter, could take about a handful) and recited the magic words, which stood permanently on the stone as a permanent prayer. The notion of permanent prayer is similarly found on Tibetan prayer wheels.³²

Bibliographical Abbreviations

Bendt 1972	- Alster Bendt, <i>Dumuzi’s Dream</i> , Copenhagen, 1972.
Chapouthier 1938	- Fernand Chapouthier, <i>Inscription hiéroglyphique gravée sur un bloc de calcaire</i> , in <i>BCH</i> , 62, 1938, p. 104-109.
Davis 2011	- Brent Davis, <i>Cypro-Minoan in Philistia?</i> , in <i>Kubaba</i> , 2, 2011, p. 40-74.
Fischer 2004	- Steven R. Fischer, <i>History of Writing</i> , London, 2004.
Olivier, Godart 1996	- Jean-Pierre Olivier, Louis Godart, <i>Corpus Hieroglyphicarum Inscriptionum Cretae</i> , Études crétoises, 31, Paris, 1996.

³¹ PSD also gives: “di-til-la,” completed court case; “inim-til,” concluding statement.

³² Hunter 1985.

Ioannis K. Kenanidis, Evangelos C. Papakitsos

- Hillbom 2005 - Niklas Hillbom, *Minoan Games and Game Boards*, PhD thesis, Lund University, 2005.
- Hunter 1985 - Alwin Hunter, *Tibetan Prayer Wheels*, in *Arts of Asia*, 15, 1985, 1, p. 74-81.
- Kenanidis 1992 - Ioannis K. Kenanidis, *Eteokretes Megaletores*, Athens, 1992.
- Kenanidis 2011 - Ioannis K. Kenanidis, *Historical and Linguistic Studies: Cvepeker.doc*, Kavala, 2011.
- Kenanidis 2016 - Ioannis K. Kenanidis, *A 17th c. BC Minoan Votive Double Axe (Labrys): The Arkalochori Axe and Its Siblings*, in *Anistoriton*, In Situ, 15, 2016-2017.
- Kenanidis, Papakitsos 2013 - Ioannis K. Kenanidis, Evangelos C. Papakitsos, *Yet Another Suggestion about the Origins of the Sumerian Language*, in *IJL*, 5, 2013, 5, p. 30-44.
- Kenanidis, Papakitsos 2015 - Ioannis K. Kenanidis, Evangelos C. Papakitsos, *A Comparative Linguistic Study about the Sumerian Influence on the Creation of the Aegean Scripts*, in *SJAHSS*, 3 (1E), 2015, p. 332-346.
- Papakitsos, Kenanidis 2015 - Evangelos C. Papakitsos, Ioannis K. Kenanidis, *Additional Palaeographic Evidence for the Relationship of the Aegean Scripts to the Sumerian Pictography*, in *SJAHSS*, 3 (3C), 2015, p. 734-737.
- Papakitsos, Kenanidis 2016 - Evangelos C. Papakitsos, Ioannis K. Kenanidis, *Cretan Hieroglyphics: The Ornamental and Ritual Version of the Cretan Protolinear Script*, in *Anistoriton*, Essays 15, 2016, 2.
- Ridderstad 2007 - Marianna Ridderstad, *The Cretan Hieroglyphic Inscription on the Malia Stone Table*, in *Anistoriton*, In Situ 10, 2007, 3.
- von Soden 1958-1981 - Wolfram von Soden, *Akkadisches Handwörterbuch (AHW)*, Wiesbaden, 1958-1981.
- Sollberger 1966 - Edmond Sollberger, *The Business and Administrative Correspondence under the Kings of Ur*, Texts from Cuneiform Sources, 1, Michigan, 1966.
- Szalek 2008 - Benon Z. Szalek, *Eteocretan, Linear A, Etruscan, Lemnian, Carianan, Eteocypriot and Related Problems in the Light of Heuristics and Cryptology*, Szczecin, 2008.
- Szalek 2015 - Benon Z. Szalek, *Tartessian, Etruscan, Linear A, Sumerian and Related Problems in the Light of Heuristics and Cryptology*, Szczecin, 2015.
- Ventris, Chadwick 1956 - Michael Ventris, John Chadwick, *Documents in Mycenaean Greek*, Cambridge, 1956.
- Willetts 1977 - Ronald F. Willetts, *The Civilization of Ancient Crete*, Oakland, 1977.

LISTA ABREVIERILOR

AAR-SI	- Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Istorice. Academia Română. București.
ActaArchHung	- Acta Archaeologica. Academiae Scientiarum Hungaricae. Budapesta.
ActaHASH	- Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae. Budapesta.
ActaMN	- Acta Musei Napocensis. Muzeul de Istorie a Transilvaniei. Cluj-Napoca.
Adevărul	- Adevărul. București.
AÉ	- Archaeologiai Értesítő a Magyar régészeti, művészt-történeti és éremtani társulat tudományos folyóirata. Budapesta.
AF	- Altorientalische Forschungen. Institut für Archäologische Wissenschaften, Abteilung Vorderasiatische Archäologie. Berna.
AH	- Archaeologia historica. Masarykova univerzita, Filozofická fakulta. Brno.
AHY	- Austrian History Yearbook. Center for Austrian Studies. Minneapolis MN.
AIEFCB	- Anuarul Institutului de Etnografie și Folclor „Constantin Brăiloiu”. Academia Română, Institutul de Etnografie și Folclor „Constantin Brăiloiu”. București.
AIAC	- Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie Cluj-Napoca. (este continuat de AIIGB).
AIIAI/AIIX	- Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie „A. D. Xenopol” Iași (din 1990 Anuarul Institutului de Istorie „A. D. Xenopol” Iași).
AIIGB	- Anuarul Institutului de Istorie „George Barițiu” Cluj-Napoca. (continuă AIAC).
AIIN	- Anuarul Institutului de Istorie Națională. Cluj-Sibiu.
AISC	- Anuarul Institutului de Studii Clasice. Cluj.
AJPA	- American Journal of Physical Anthropology. The Official Journal of the American Association of Physical Anthropologist. Baltimore.
Alba-Iulia	- Alba-Iulia. Alba Iulia.
Aluta	- Aluta. Studii și comunicări - Tanulmányok és Közlemények. Sfântu Gheorghe.
AM	- Arheologia Moldovei. Institutul de Istorie și Arheologie „A. D. Xenopol” Iași.
AMM	- Acta Moldaviae Meridionalis. Muzeul Județean Vaslui.
Anatolia Antiqua	- Anatolia Antiqua. L'Institut Français d'Études Anatoliennes d'Istanbul.
AnB	- Analele Banatului. Muzeul Național al Banatului (serie nouă). Timișoara.
Anistoriton	- Anistoriton / <i>Ανιστόριτον</i> . History and Archaeology Journal. Digital Journal (Grecia).

Lista abrevierilor

- Annales** - Annales. Économies, Sociétés, Civilisations. École des Hautes Études en Sciences Sociales. Paris.
- Antaeus** - Antaeus. Communicationes ex Instituto Archaeologico Academiae Scientiarum Hungaricae. Budapesta.
- AntAfr** - Antiquités africaines. Université de Provence. Paris.
- AnUB-ŞP** - Analele Universităţii din Bucureşti. Seria Ştiinţe Politice. Universitatea din Bucureşti.
- AO** - Arhivele Olteniei. Serie nouă. Institutul de Cercetări Socio-Umane. Craiova.
- Apulum** - Apulum. Acta Musei Apulensis. Muzeul Naţional al Unirii Alba Iulia.
- ArhMed** - Arheologia Medievală. Reşiţa. Cluj-Napoca.
- ArhVestnik** - Arheološki Vestnik. Institut za arheologijo. Ljubljana.
- Arts of Asia** - Arts of Asia. The Asian Arts & Antiques Magazine. Hong Kong.
- Astra Sabesiensis** - Astra Sabesiensis. Despărţământul Astra „Vasile Moga” Sebeş.
- AUASH** - Annales Universitatis Apulensis. Series Historica. Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia.
- Banatica** - Banatica. Muzeul de Istorie al judeţului Caraş-Severin. Reşiţa.
- BAR** - British Archaeological Reports (International Series). Oxford.
- BB** - Bibliotheca Brukenthal. Muzeul Naţional Brukenthal. Sibiu.
- BCH** - Bulletin de correspondance hellénique. L’Institut de correspondance hellénique d’Athenes. Atena.
- BCŞS** - Buletinul Cercurilor Ştiinţifice Studenteşti. Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia.
- BECh** - Bibliothèque de l’école des chartes. Revue d’érudition. Paris.
- BerRGK** - Bericht der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts. Frankfurt pe Main.
- BHAB** - Bibliotheca Historica et Archaeologica Banatica. Muzeul Banatului Timişoara.
- BJJS** - The British Journal of Sociology. London School of Economics and Political Science. University of London.
- BMA** - Bibliotheca Musei Apulensis. Muzeul Naţional al Unirii Alba Iulia.
- BOR** - Biserica Ortodoxă Română. Patriarhia Română. Bucureşti.
- Boabe de grâu** - Boabe de grâu. Revistă de cultură. Bucureşti.
- BR** - Budapest Régiségei. Budapesti Történeti Múzeum. Budapesta.
- Britannia** - Britannia: A Journal of Romano-British and Kindred Studies. Society for the Promotion of Roman Studies. Londra.
- Brukenthal** - Brukenthal. Acta Musei. Muzeul Naţional Brukenthal. Sibiu.
- BS** - Balkan Studies. Institute for Balkan Studies in Thessaloniki. Salonic.
- BSNR** - Buletinul Societăţii Numismatice Române. Bucureşti.
- BTh** - Bibliotheca Thracologica. Institutul Român de Tracologie. Bucureşti.
- BudRég** - Budapest Régiségei. Budapesti Történeti Múzeum. Budapesta.

CAC	- Central Asia and Caucasus. Institute for Central Asian and Caucasian Studies. Luleå (Sweden). Institute of Strategic Studies of the Caucasus. Baku (Azerbaijan).
Carpații	- Carpații: Vânătoare, pescuit, chinologie. Cluj.
Castrum	- Castrum. A Castrum Bene Egyesület Hírlevele. Budapesta.
CCA	- Cronica cercetărilor arheologice. București.
Cercetări arheologice	- Cercetări arheologice. Muzeul Național de Istorie a României. București.
Chronica	- Chronica: annual of the Institute of History. University of Szeged.
Cibinium	- Cibinium. Analele Muzeului Etnografic „ASTRA”. Complexul Muzeal „ASTRA”. Sibiu.
CN	- Cercetări Numismatice. Muzeul Național de Istorie a României. București.
CNA	- Cronica Numismatică și Arheologică. Foaie de informații a Societății Numismatice Române. București.
CP	- Classical Philology. A Journal Dedicated to Research in Classical Antiquity. Chicago.
Crisia	- Crisia. Culegere de materiale și studii. Muzeul Țării Crișurilor. Oradea.
Dacia	- Dacia. Recherches et découvertes archéologiques en Roumanie. Nouvelle série: Revue d'archéologie et d'histoire ancienne. București.
Denarius	- Denarius. Slovenské národné múzeum - historické múzeum. Bratislava.
Der Unterwald	- Der Unterwald. Sebeș.
DolgCluj	- Dolgozatok az Erdély Nemzeti Múzeum Érem - és Régiségtarából. Kolosvár (Cluj).
EDR	- Ephemeris dacoromana. Annuario dell'Accademia di Romania. Roma.
EHQ	- European History Quarterly. Sage Publications. New York.
EO	- Etnograficheskoye obozreniye. Institut etnologii i antropologii RAN. Moscova.
Erdély Múzeum	- Erdély Múzeum. Erdélyi Múzeum-Egyesület. Cluj-Napoca.
Études balkaniques	- Études balkaniques. Cahiers Pierre Belon. Association Pierre Belon. Paris.
European Archaeology	- European Archaeology/online. București.
FBW	- Fundberichte aus Baden-Württemberg. Stuttgart.
FI	- File de Istorie. Muzeul de Istorie Bistrița (continuată de <i>Revista Bistriței</i>).
FolArch	- Folia Archaeologica. Magyar Történeti Múzeum. Budapesta.
FUrb	- Forma Urbis. Roma.
Gasyrlar avazy	- Gasyrlar avazy. Ekho vekov. Kazan.
Germania	- Germania, Römisch-Deutscher Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts. Frankfurt am Main.
GM	- Golos minuvshogo. Federal'noye gosudarstvennoye byudzhethnoye obrazovatel'noye uchrezhdeniye vysshego obrazovaniya Kubanskiy gosudarstvennyy universitet. Krasnodar.
Godišnjak	- Godišnjak. Jahrbuch Knjiga. Sarajevo-Heidelberg.

Lista abrevierilor

- HEI** - History of European Ideas. International Society for the Study of European Ideas. Londra.
- Hierasus** - Hierasus. Muzeul Județean Botoșani.
- Hiperboreea Journal** - Hiperboreea Journal. Societatea de Istorie Balcanică. București.
- HOMÉ** - A Herman Ottó Múzeum Évkönyve. Miskolc.
- HSCP** - Harvard Studies in Classical Philology. Harvard University. Cambridge (SUA).
- IIER** - Issues in Educational Research. Western Australian Institute for Educational Research Inc. New South Wales, Australia.
- IJESE** - International Journal of Environmental & Science Education. Kazan.
- IJL** - International Journal of Linguistics. Makrothink Institute. Las Vegas.
- IPH** - Inventaria Praehistorica Hungarie. Budapesta.
- Istoricheskie** - Istoricheskie, filosofskie, politicheskie i yuridicheskie nauki, kulturologiya i iskustvovedenie. Voprosy teorii i praktiki. Tambov.
- Izvestiya ASU** - Izvestiya. Altayskiy gosudarstvennyy universitet. Barnaul.
- Jászkunság** - Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Tudományos Egyesület. Szolnok.
- JHE** - Journal of Human Evolution. Elsevier.
- JRGZM** - Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums zu Mainz.
- Közlemények** - Közlemények az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem - és Régiségtárából. Cluj.
- KST** - Kazı Sonuçları Toplantısı. Ankara.
- Kubaba** - Kubaba. Faculdade de Ciências Sociais e Humanas, Universidade Nova de Lisboa.
- Lumea nouă** - Lumea nouă. București.
- Lupta** - Lupta. Iași.
- Mannus** - Mannus. Gesellschaft für Deutsche Vorgeschichte. Leipzig.
- Maqarnas** - Muqarnas Online. An Annual on the Visual Cultures of the Islamic World. Cambridge.
- Marisia** - Marisia. Muzeul Județean Târgu Mureș.
- MCA** - Materiale și cercetări arheologice. București.
- ME** - Memoria Ethnologica. Centrul Județean pentru Conservarea și Promovarea Culturii Tradiționale Maramureș. Baia Mare.
- MEFRA** - Mélanges de l'École française de Rome - Antiquité. Roma.
- MEJSR** - Middle-East Journal of Scientific Research. International Digital Organization for Scientific Information. Deira, Dubai.
- MFME** - A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Studia Archaeologica. Szeged.
- Mir nauki** - Mir nauki, kulturni, obrazovania. Gorno-Altaysk.
- MN** - Muzeul Național. Muzeul Național de Istorie a României. București
- Mots** - Mots. Les langages du politique. ENS Editions. Paris.
- Muzeológia** - Muzeológia a kultúrne dedičstvo. Univerzita Komenského v Bratislave.
- Múzeum** - Slovenské národné múzeum. Bratislava.

Natura	- Natura. Revistă pentru răspândirea științei. București.
NK	- Národní knihovna: knihovnická revue. Národní knihovna České republiky. Praga.
Numizmatika	- Numizmatika. Slovenská numizmatická spoločnosť. Bratislava.
PA	- Patrimonium Apulense. Direcția Județeană pentru Cultură Alba. Alba Iulia.
PBF	- Prähistorische Bronzefunde. München.
PolSci	- Romanian Journal of Political Science. Societatea Academică din România. București.
Pontica	- Pontica. Muzeul de Istorie Națională și Arheologie. Constanța.
PQCS	- Philippine Quarterly of Culture and Society. University of San Carlos. Cebu.
PZ	- Prähistorische Zeitschrift. Deutsche Gesellschaft fuer Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte, Institut für Prähistorische Archäologie. Berlin.
Rațiunea	- Rațiunea. Revistă bilunară de liberă cugetare. București.
RB	- Revista Bistriței. Complexul Muzeal Bistrița-Năsăud. Bistrița (continuă File de Istorie).
RES	- Review of European Studies. Canadian Center of Science and Education. Toronto.
RevHisto	- Revista de Historiografia. Instituto de Historiografía Julio Caro Baroja. Universidad Carlos III de Madrid.
RHA	- Revue historique des armées. Ministère de la Défense. Paris.
RHSEE/RESEE	- Revue historique du sud-est européen. Academia Română. București, Paris (din 1963 Revue des études sud-est européennes).
RI	- Revista de Istorie (din 1990 Revista istorică). Academia Română. București.
RIR	- Revista istorică română. Institutul de Istorie Națională din București.
RMM-MIA	- Revista muzeelor și monumentelor. Monumente Istorice și de Artă. București.
Romantisme	- Romantisme. Revue du dix-neuvième siècle. Editeur Armand Colin. Paris.
România liberă	- România liberă. București.
Rossiyskaya istoriya	- Rossiyskaya istoriya. Akademicheskii nauchno-izdatel'skiy, proizvodstvenno-poligraficheskii i knigorasprostranitel'skiy tsentr Nauka. Moscova.
RRH	- Revue Roumaine d'Histoire. Academia Română. București.
RRSE	- Revista română de studii eurasiatice. Centrul de Studii Eurasiatice, Universitatea „Ovidius” Constanța.
SA	- Sociological Analysis. Oxford University Press. Oxford.
SAA	- Studia Antiqua et Archaeologica. Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași.
SAI	- Studii și articole de istorie. Societatea de Științe Istorice și Filologice a RPR. București.
SArcheologiczne	- Sprawozdania Archeologiczne. Instytut Archeologii i Etnologii PAN. Cracovia.

Lista abrevierilor

Sargetia	- Sargetia. Acta Musei Devensis. Muzeul Civilizației Dacice și Romane Deva.
SC	- Studii și comunicări. Asociația Folcloriștilor și Etnografilor din județul Sibiu (din 1992 devine Studii și Comunicări de Etnologie).
SCB	- Studii și cercetări de bibliologie. Academia RPR. București.
SCIV(A)	- Studii și cercetări de istoria veche. București (din 1974, Studii și cercetări de istorie veche și arheologie).
SCN	- Studii și Cercetări de Numismatică. Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan” București.
SJ	- Saalburg Jahrbuch. Bericht des Saalburg Museum. Mainz am Rhein.
SJAHSS	- Scholars Journal of Arts, Humanities and Social Sciences. Scholars Academic and Scientific Publishers (SAS).
SlovArch	- Slovenská Archeológia. Nitra.
SlovNum	- Slovenská numizmatika. Národný numizmatický komitet Slovenskej republiky a Archeologický ústav SAV. Nitra.
SM	- Svobodnaya mysl. Obshchestvo s ogranichennoy otvetstvennost'yu Politizdat. Moscova.
SMIM	- Studii și materiale de istorie modernă. Institutul de Istorie „Nicolae Iorga” al Academiei Române. București.
SMIMed	- Studii și materiale de istorie medie. Institutul de Istorie „Nicolae Iorga” al Academiei Române. București.
Socialismul	- Socialismul. București.
SP	- Studii de Preistorie. Asociația Română de Arheologie. București.
SS	- The Social Sciences. Western Social Association. Dubai.
Stâna	- Stâna. Revistă profesională și de cultură. Organ al oierilor din întreaga țară. Poiana Sibiului.
Steaua	- Steaua: literară, artistică și culturală. Uniunea Scriitorilor din România. Cluj-Napoca.
StudiaTC	- Studia Theologia Catholica. Universitatea „Babeș-Bolyai” Cluj-Napoca.
StudiaUBBH	- Studia Universitatis Babeș-Bolyai. Series Historia. Universitatea „Babeș-Bolyai” Cluj-Napoca.
Studii	- Studii. Revistă de istorie. (din 1974 Revista de istorie și din 1990 Revista istorică). Academia Română. București.
Suceava	- Anuarul Muzeului Județean Suceava.
SUCH	- Studia Universitatis Cibiniensis, Serie Historica. Universitatea „Lucian Blaga” Sibiu.
Syria	- Syria. Archéologie, art et histoire. Revue d'art oriental et d'archéologie. Institut français du Proche-Orient.
Századok	- Századok. A Magyar Történelmi Társulat folyóirata. Budapest.
TAD	- Türk Arkeoloji Dergisi. Ankara.
Telegraphul	- Telegraphul. București.
Terra Sebus	- Terra Sebus. Acta Musei Sabesiensis. Muzeul Municipal „Ioan Raica” Sebeș.
Thraco-Dacica	- Thraco-Dacica. Institutul Român de Tracologie. București.
Transilvania	- Transilvania. Centrul Cultural Interetnic Transilvania. Sibiu.

Tyragetia	- Tyragetia. Muzeul Național de Arheologie și Istorie a Moldovei. Chișinău.
UPA	- Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie. Berlin.
Vestnik Moskovskaya	- Vestnik Moskovskaya gosudarstvennaya khudozhestvenno-promyshlennaya akademiya imeni S. G. Stroganova. Moscova.
Vestnik Omskogo	- Vestnik Omskogo universiteta. Seriya Istoricheskiye nauki. Omskij Gosudarstvennyj Universitet. Omsk.
Vestnik Tatarskogo	- Vestnik Tatarskogo gosudarstvennogo gumanitarno-pedagogicheskogo universiteta. Filologija i kul'tura. Kazan.
VI	- Voprosy istorii. Institut russkoy istorii Rossiyskoy akademii nauk. Moscova.
VF	- Voprosy filosofii. Izdatel'stvo «Nauka». Moscova.
VTT	- Veszprémi Történelmi Társaság és Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság kiadványa. Veszprém.
WASJ	- World Applied Sciences Journal. International Digital Organization for Scientific Information. Deira, Dubai.
Xenopoliana	- Xenopoliana. Buletin al Fundației Academice „A. D. Xenopol” Iași.
Ziridava	- Ziridava. Muzeul Județean Arad.

LA JUSTICE DANS LES POÈMES D'HOMÈRE*

Alexandr LOGINOV**

Justice in Homer's Poems

Abstract. *The article deals with the reconstruction of the court system in the Homeric Greece. We came to the conclusion that there were two types of courts in Homeric poems: the Mycenaean Royal Court and the Community Court. After the fall of the Mycenaean civilization, the community court survived in Greece, while the Royal Court was only mentioned in mythology and poems. The community court was based on vows made by its participants. The judge's role was to formulate vows which were to be pronounced by the participants. The participant who refused to pronounce his vow was considered to have lost the case.*

Keywords: *court, justice, Homer, vengeance, Hesiod.*

Mots-clés : *cour, justice, Homère, vengeance, Hésiode.*

La recherche sur la justice en Grèce de l'époque d'Homère pose beaucoup de difficultés. Cependant, il y a eu des réussites dans la reconstruction de la justice de cette époque.

M. Gagarin, R. Westbrook, L. Pal'tseva croient que les parties du conflit allaient au tribunal par consentement mutuel et que les jugements n'étaient pas obligatoires à exécuter¹. Selon L. Pal'tseva, la cour du temps d'Homère remplissait les fonctions d'un arbitrage, mais les parties tombaient d'accord pour exécuter la décision de la cour². D'autre côté, G. Tür croit que le procès se fondait sur les serments³. L'accusé devait prononcer un serment sous peine du châtimeut divin. Les juges avaient pour tâche de formuler ce serment. La vision de M. Lapteva s'approche à celle de G. Tür. Elle a mis en valeur les traits caractéristiques des cours de l'époque d'Homère : les serments, la caution, le nombre assez restreint des affaires examinées (seulement les questions de propriété foncière)⁴.

C'est à cause de ces divergences qu'on s'est adressé à ce problème. La tâche de cet article est d'examiner les sources qui permettent de juger sur les cours à l'époque d'Homère. Ce sont « L'Iliade », « L'Odyssée » aussi bien que « Les travaux et les jours » d'Hésiode et les faits de l'histoire du droit

* Dans le cadre de la bourse accordée aux jeunes savants par le président de la Russie MK-5989.2016.6. Une variante en langue russe, *Sud v homiërovskom eposie*, a été publiée en *Indo-European Linguistics and Classical Philology - XX (2). Proceedings of the 20th Conference in Memory of Professor Joseph M. Tronsky, June 20-22, 2016, Saint-Petersbourg, 2016*, p. 657-669.

** Université de droit d'État de Moscou, Fédération de Russie; e-mail: alonginus@yandex.ru.

¹ Gagarin 1973, p. 81-94; Westbrook 1992, p. 67-75.

² Pal'tseva 2002, p. 23.

³ Tür 2014.

⁴ Lapteva 2010, p. 7-8.

romain. Le but est de reconstruire la procédure judiciaire à l'époque d'Homère.

Dans cet article on part de l'hypothèse qu'il y avait deux types de cours à l'époque d'Homère. L'un était un institut sociale de la période mycénienne. L'autre était un organe administratif du pouvoir royal. La cour royale connaît son déclin après la chute de la civilisation mycénienne. C'est pourquoi on voit dans la plupart des cas les tribunaux communautaires chez Homère. Selon G. Tür, la juridiction des tribunaux communautaires subissait l'influence de la religion et se fondait sur les serments.

1. *La compétence du tribunal communautaire.*

Le tribunal communautaire apparaît dans la description du bouclier d'Achille :

« λαοὶ δ' εἰν ἀγορῇ ἔσαν ἀθρόοι· ἔνθα δὲ νεῖκος
ὠρώρει, δύο δ' ἄνδρες ἐνεΐκεον εἵνεκα ποινῆς
ἀνδρὸς ἀποφθιμένου· ὃ μὲν εὐχέτο πάντ' ἀποδοῦναι
δήμῳ πιφαύσκων, ὃ δ' ἀναΐνετο μηδὲν ἐλέσθαι·
ἄμφω δ' ἰέσθην ἐπὶ ἴστορι πείραρ ἐλέσθαι.
λαοὶ δ' ἀμφοτέροισιν ἐπήπυον ἀμφὶς ἀρωγοί·
κήρυκες δ' ἄρα λαὸν ἐρήτυον· οἱ δὲ γέροντες
εἶατ' ἐπὶ ξεστοῖσι λίθοις ἱερῶ ἐνὶ κύκλῳ.
σκῆπτρα δὲ κηρύκων ἐν χέρσ' ἔχον ἡεροφώνων·
τοῖσιν ἔπειτ' ἦισσον, ἀμοιβηδὶς δ' ἐδίκαζον.
κεῖτο δ' ἄρ' ἐν μέσσοισι δὺω χρυσοῖο τάλαντα,
τῶ δόμεν, ὅς μετὰ τοῖσι δίκην ἰθύντατα εἴποι »⁵.

Des gens se sont rassemblés sur l'agora. Il y a eu une dispute à propos de la rançon pour un homme tué. L'un jurait qu'il avait tout payé. L'autre niait d'avoir reçu quelque chose. Les deux se sont adressés au sage. Leurs compagnons criaient de deux côtés. Les aînés étaient assis sur les pierres lisses dans le cercle sacré, les sceptres des messagers qui criaient dans l'air aux mains. Quand on se rapprochait d'eux, ils prononçaient leurs décisions tour à tour. Au milieu il y avait deux talents d'or destinés à celui qui prononce le jugement le plus juste (*Il.* 18. 497-508)⁶.

Malheureusement, il est impossible d'analyser cette scène d'une manière détaillée dans le cadre de cet article. Cependant, il est à souligner que la cour n'intervienne pas dans la vengeance des particuliers. D'après le contexte, la vengeance de sang ou le paiement de la rançon aurait dû se

⁵ Le texte d'Homère est cité par l'édition de Thiel (Thiel 1991; Thiel 2010).

⁶ Sur les problèmes textologiques liés à cette scène et de son interprétation : Loginov 2015, p. 244-247.

produire sans le recours en justice⁷. Le tribunal communautaire n'examine que les questions liées à la possession du bien, les paiements, etc.

2. *Les membres du tribunal communautaire.*

On voit dans cette scène que les juges sont les aînés (*γέροντες*). Les fonctions de « ἴστωρ » sont obscures⁸. Dans *Il.* 23. 486 ce mot signifie « intermédiaire, arbitre » : Ajax et Idoménée prient Agamemnon d'être arbitre dans la compétition des chars. Chez Hésiode ce mot veut dire « sage » (*Op.* 792). On peut conclure de ce contexte et de la signification de ce mot dans la littérature postérieure que « ἴστωρ » peut vouloir dire « sage » dont l'opinion est importante pour les aînés et pour les parties du conflit.

3. *La procédure judiciaire.*

Le procès peut être comparé à *legis actio sacramento* dans le Rome ancien⁹.

De la même manière que celle qui est décrite chez Homère dans l'extrait du bouclier d'Achille, *legis actio sacramento* suppose la caution¹⁰ que celui qui a perdu doit payer pas à son adversaire, mais à la tierce personne. À Rome la caution se versait au trésor des pontifes, puis à *erarium*¹¹. Dans la description du bouclier l'aîné qui propose la décision la plus juste obtient la caution.

La scène sur le bouclier peut être comparé au *legis actio sacramento* parce que, dans les deux cas, la cour traite l'affaire de la possession du bien. Peut-être une convergence de plus : *legis actio sacramento* se fondait sur la prononciation des serments. On croyait que l'accusé, ayant peur de mettre les dieux en colère, ne pouvait pas prononcer un faux serment. Dans la scène sur le bouclier d'Achille le serment aurait fait partie du procès. Dans ce cas, les aînés auraient eu pour tâche de formuler les serments. La partie qui refusait de prononcer le serment, perdait le procès.

Il faut dire qu'à Rome de l'époque de centumvirat même en II-III siècles de notre ère¹² le procès de justice se produisait sous forme de *legis actio sacramento*¹³. Le tribunal des centumvirs se composait des « pères »-sénateurs¹⁴, qui étaient les aînés de leurs communautés et les chefs des lignées. Ainsi cette particularité permet - elle de comparer le tribunal des

⁷ Sur la vengeance des particuliers dans les poèmes d'Homère : Loginov 2016, p. 29-44.

⁸ Ce mot prendra la signification de « l'homme qui s'y connaît bien en droit, habile en quelque chose » (Liddell, Scott 1996, p. 842).

⁹ Voir : Cantarella 2005, p. 345-346.

¹⁰ Il faudrait noter que deux talents d'or sont déposés devant les juges. Le parties en ont probablement apporté par un.

¹¹ Zaykov 2012, p. 90.

¹² Bartoszek 1989, p. 66; Kofanov 2006, p. 485-486.

¹³ Wlassak 1899, p. 1939; Bartoszek 1989, p. 66.

¹⁴ Kofanov 2006, p. 119, 127-128.

centumvirs, qui se rassemblait à propos au forum aux temps de la République¹⁵, aux aînés du bouclier d'Achille qu'on voit sur l'agora.

Hésiode témoigne aussi des serments dans le processus judiciaire. Par exemple, dans « Les travaux et le jours » il prédit :

« οὐδέ τις εὐόρκου χάρις ἔσσειται οὐδὲ δίκαιου
οὔτ' ἀγαθοῦ, μᾶλλον δὲ κακῶν ῥεκτῆρα καὶ ὕβριν
ἀνέρα τιμήσουσι· δίκη δ' ἐν χερσὶ καὶ αἰδῶς
ἔσσειται· βλάβει δ' ὁ κακὸς τὸν ἀρείονα φῶτα
μῦθοισιν σκολιοῖς ἐνέπων, ἐπὶ δ' ὄρκον ὁμεῖται¹⁶ ».

« Il n'y aura aucune gratitude ni à celui qui jure vrai, ni à celui qui est juste, ni à celui qui est noble. Celui qui commet des crimes et des choses injustes sera honoré. La justice et la honte seront dans les mains. L'homme injuste nuira au juste, confirmant son mensonge par de faux serments » (*Op.* 190-195).

Dans cet extrait est on voit se dérouler un procès qui est proche à *legis action sacramento*. Une partie a la possibilité de se parjurer pour gagner le procès. Il faut aussi souligner le rôle que jouent les compagnons des parties du procès (*ἀρωγοί*) du bouclier d'Achille. Il est évident que ceux-ci peuvent faire les juges prendre telle ou telle décision par cris ou par force.

Dans un autre contexte Hésiode dit que Orcus, le dieu du serment divin, vient au moment où le jugement injuste est prononcé *αὐτίκα γὰρ τρέχει Ὀρκος ἅμα σκολιῆσι δίκησιν* (« parce que tout de suite après un jugement injuste Orcus s'y précipite ») (*Op.* 219). Orcus aurait dû être le patron des serments et celui qui châtie des parjures. Si le dieu qui est responsable des serments va punir pour une décision injuste, cela veut dire que le jugement dépend des serments.

Hésiode affirme que celui qui donne un faux serment aura une mauvaise progéniture :

« ...εἰ γὰρ τις κ' ἐθέλη τὰ δίκαι' ἀγορευῆσαι
γιγνώσκων, τῷ μὲν τ' ὄλβον διδοῖ εὐρύοπα Ζεὺς·
ὃς δὲ κε μαρτυρήσῃ ἐκὼν ἐπίορκον ὁμόσσης
ψεύσεται, ἐν δὲ Δίκην βλάβας νήκεστον ἀάσθη,
τοῦ δὲ τ' ἀμαυροτέρη γενεὴ μετόπισθε λείλειπται·
ἄνδρὸς δ' εὐόρκου γενεὴ μετόπισθεν ἀμείνων ».

« Si celui qui sait la vérité la prononcera, Zeus qui voit tout lui donnera des richesses. Si quelqu'un ment devant le tribunal de bonne volonté, ayant donné faux serment et faisant obstacles à la justice, il connaîtra des difficultés : il n'aura qu'une pauvre progéniture. La progéniture de celui qui jure vrai sera meilleure que de celui qui jure faux » (*Op.* 280-284).

Les basileus d'Hésiode peuvent être comparés aux aînés sur le

¹⁵ Wlassak 1899, p. 1939.

¹⁶ Le poème d'Hésiode est cité par l'édition de M. West (West 1978).

bouclier d'Achille aussi bien qu'aux centumvirs du Rome archaïque. Dans tous les cas il s'agit d'une élite dont les membres peuvent devenir juges. Voilà pourquoi dans Rome antique et en Grèce archaïque les cours servaient de source d'enrichissement des couches sociales privilégiées.

Le mot même qui dénote le « juge » prend la signification d'« aristocrate ». Dans « l'Iliade » Achille dit du sceptre :

« ...νῦν αὐτέ μιν υἷες Ἀχαιῶν
ἐν παλάμαις φορέουσι δικασπόλοι, οἳ τε θέμιστας
πρὸς Διὸς εἰρύεται ... ».

« Maintenant les fils des achéens l'ont à la main, les juges reçoivent les lois de Zeus » (*Il.* 1. 237-239).

Le mot *δικασπόλος* apparaît dans « L'Odyssée ». On dit de Télémachos :

« Τηλέμαχος τεμένη νέμεται καὶ δαΐτας εἴσας
δαίνυται, ἄς ἐπέοικε δικασπόλον ἄνδρ' ἀλεγύνειν ».

« Télémachos possède la terre et fréquente les festins destinés à un homme-juge bien mûr » (*Od.* 11. 185-186).

Sous « festin » on peut comprendre le repas après l'achèvement du processus judiciaire. Le processus se fondait sur le serment qui se composait de deux parties : l'affirmation du fait que celui qui prononce le serment a raison et de la promesse de faire l'immolation s'il a tort. C'est-à-dire que celui qui a perdu le procès devait faire l'immolation¹⁷. Puis les juges étaient invités au festin.

Peut-être qu'il s'agit de ce festin dans les lignes *Od.* 12. 439-440 qui décrivent le soir où le juge va au dîner :

« ὄψ' ἤμος δ' ἐπὶ δόρπον ἀνήρ ἀγορήθεν ἀνέστη
κρίνων νείκεα πολλὰ δικαζομένων αἰζηῶν ».

« Le soir où l'homme qui tranche les conflits de ces gens qui ont beaucoup de force, allait au festin de l'assemblée du peuple ».

Ce festin est une sorte de compensation aux juges pour leur travail. Les deux talents d'or, mentionnés dans la description du bouclier d'Achille sont destinés au juge qui propose la meilleure décision. Ces deux talents ne peuvent pas être considérés comme « sacramentum ». Le vrai équivalent de *sacramentum* est le bétail que celui qui perd le procès sacrifie aux dieux.

Les tribunaux communautaires comme on l'a déjà noté là-dessus, ne s'occupaient point des questions liées à la vengeance. Ces cours se fondaient historiquement sur les serments de deux parties. La présence des croyances

¹⁷ L. Kofanov dit de *legis actio sacramento* : « La forme du mot 'sacramentum' ('la promesse de faire sacrifice') fait penser à la tradition de faire immolation dans le cas où l'on perd le procès » (Kofanov 2006, p. 244-245).

religieuses s'y faisait sentir.

On ne peut pas prononcer les serments à propos de la vengeance, parce que la vengeance doit être effectuée par un particulier. Le refus de se venger peut anéantir l'honneur de l'héros et de sa famille. La vengeance doit obligatoirement se réaliser.

Dans les poèmes d'Homère il y a des épisodes où l'on voit l'état archaïque du tribunal communautaire. Dans « L'Iliade » Ménélas et Antilokhos se disputent à propos du deuxième prix dans la compétition des chars (Antiloque a gagné par ruse). Ménélas s'adresse aux juges ainsi :

« ἄλλ' ἄγετ', Ἀργείων ἠγήτορες ἠδὲ μέδοντες,
ἐς μέσον ἀμφοτέροισι δικάσσετε, μηδ' ἐπ' ἀρωγῆ »

« Chefs des achéens, rendez votre jugement en toute impartialité sans les tenants » (*Il.* 23. 573-574).

Il faut noter que Ménélas encourage les achéens à trancher le conflit μὴ δ' ἐπ' ἀρωγῆ - c'est-à-dire sans que les parties s'adressent à leurs tenants (ἀρωγοί du bouclier d'Achille). Ménélas veut que le processus soit le plus objectif possible.

Ménélas propose à Antiloque de prononcer le serment pour apprendre qui a raison :

« εἰ δ' ἄγ' ἐγὼν αὐτὸς δικάσω, καί μ' οὐ τίνα φημί
ἄλλον ἐπιπλήξειν Δαναῶν· ἰθεῖα γὰρ ἔσται.
Ἀντίλοχ', εἰ δ' ἄγε δεῦρο, διοτρεφές, ἦ θέμις ἐστί,
στὰς ἵππων προπάροιθε καὶ ἄρματος, αὐτὰρ ἰμάσθλην
χερσὶν ἔχε ῥαδινὴν, ἧ̄ περ τὸ πρόσθεν ἔλαυνες·
ἵππων ἀψάμενος γαιήοχον ἐννοσίγαιον
ὄμνυθι μὴ μὲν ἐκὼν τὸ ἐμὸν δόλω ἄρμα πεδῆσαι »

« Si je prend une décision, personne des dananéens n'aura rien contre, parce que cela sera juste. Antiloque, nourri par Zeus, fais le plus vite possible ce que prescrit l'usage : débout devant les chevaux, le souple fouet à la main, jure sur l'ébranleur du sol Poséidon que ce n'était pas de bonne volonté que tu as retenu mes chevaux (*Il.* 23. 579-585) ».

Antiloque refusera de prononcer le serment et reconnaîtra la victoire de Ménélas. Dans cette scène est décrit le processus judiciaire sous sa forme la plus simple. Ce qu'il y a de particulier, c'est que c'est Ménélas qui propose le serment et pas les juges. Ménélas dit qu'il prend cette décision lui-même (*ἐγὼν αὐτὸς δικάσω*) et qu'elle est juste (*ἰθεῖα γὰρ ἔσται*).

Si l'on juge d'après la scène sur le bouclier d'Achille, les parties choisissaient le prix pour le meilleur serment en avance. Ici c'est Ménélas qui formule le serment.

Si Antiloque avait juré, Ménélas aurait dû reconnaître sa défaite ou bien prononcer un serment lui-même. Dans le dernier cas les juges auraient

dû formuler un nouveau serment pour Antiloque. Les parties prononçaient les serments jusqu'à ce que quelqu'un admette qu'il a eu tort ou qu'on trouve un compromis.

Il est à souligner que la juridiction du sport ne diffère point de celle qui tranche les conflits liés à la possession du bien. Les chefs des achéens sont encouragés à rendre leur jugement dans une compétition sportive. Ulysse dans « L'Odyssée » dit que les troyens et Athéna étaient les juges dans une compétition pareille (*παῖδες δὲ Τρώων δίκασαν καὶ Παλλὰς Ἀθήνη*).

4. *La cour de la période mycénienne.*

On peut voir le procès où le roi joue le premier rôle dans « L'Odyssée » d'Homère :

« ἔνθ' ἦτοι Μίνωα ἴδον, Διὸς ἀγλαὸν υἱόν,
 χρύσειον σκῆπτρον ἔχοντα, θεμιστεύοντα νέκυσσιν,
 ἦμενον· οἱ δέ μιν ἀμφὶ δίκας εἶροντο ἄνακτα,
 ἦμενοι ἐσταότες τε, κατ' εὐρυπυλῆς Ἴαιδος δῶ »

« Là je vis Minos, le glorieux fils de Zeus, le scèptre d'or à la main, qui regne sur les morts, assis, eux ils le priaient de prononcer son jugement, eux assis et debout dans le palais de Hadès aux grandes portes » (*Od.* 11. 568-571).

Il est remarquable que le procès se produit dans le palais (*κατ' εὐρυπυλῆς Ἴαιδος δῶ*), et pas à l'agora (comme dans la scène sur le bouclier d'Achille). On peut y voir des réminiscence de la cour mycénienne¹⁸. Si l'on tient compte du niveau de développement de l'état à l'époque mycénienne, il paraît fort probable qu'il y ait eu la cour royale. Il est difficile de dire comment les fonctions se distribuait entre le tribunaux communautaires et la cour royale. Il est aussi difficile de juger sur les compétences de la cour royale et celles du tribunal communautaire. La cour royale servait probablement de cour de cassation ou de cour d'appel par rapport au tribunal communautaire. Mais si l'on se rend compte du fait que les tribunaux communautaires examinaient les affaires liés à possession, la cour royale pouvait traiter les affaires liées à la vengeance. À ce niveau de développement de l'état, la cour pouvait intervenir dans la vengeance des particuliers.

De toute apparence, la tradition continue dès la cour royale de l'époque mycénienne à l'époque d'Homère n'a pas eu lieu. Les tribunaux communautaires existaient peut-être avant l'apparition des états mycéniens. Ces tribunaux se rencontrent aux états avant l'apparition d'un fort pouvoir politique. Avec l'apparition des états mycéniens ces tribunaux auraient pu coexister avec les cours royales, y être subordonnés ou bien en subir l'influence. Cependant, les tribunaux communautaires se fondaient sur les

¹⁸ Les contextes des poèmes d'Homère où l'on voit les traces des cours royales mycénienne (Il. 2. 205-206; Il. 16. 542; Il. 8. 429-431; Il. 1. 541-542).

communautés et pas sur l'état. Après la chute de la civilisation mycénienne les communautés se sont conservées ainsi que leurs tribunaux¹⁹.

On peut être d'accord avec L. Pal'tseva et R. Westbrook que les parties s'adressaient volontairement à la cour aux temps d'Homère. Mais il est peu probable que le procès fût une cassation. L'idée de G. Tür que le procès était fondé sur les serments paraît très vraisemblable. Mais il faut préciser que la cour à l'époque d'Homère ne traitait pas les affaires liées à la vengeance. Il est aussi important de discerner deux types de cours décrits dans les poèmes d'Homère : la cour royale et le tribunal communautaire. Ce dernier existait dans la Grèce de l'époque mycénienne et après sa chute. Les idées de C. Pelloso sont peu convaincantes si l'on tient compte de ces contextes de poèmes d'Hésiode où l'on voit le rôle des serments et surtout si l'on compare ces serments au *legis actio sacramento* du droit romain. M. Lapteva ne décrit pas le déroulement du procès aux temps d'Homère, mais ses idées sur les traits caractéristiques du procès semblent justes à l'exception d'une chose : les témoins, selon elle, ne seraient pas évoqués dans les poèmes d'Homère et d'Hésiode. Les traits soulevés par L. Pal'tseva ne se rapportent qu'aux tribunaux communautaires.

On peut tirer de nos délibérations les conclusions suivantes : les parties du conflit tombent d'accord pour recourir à la procédure judiciaire.

Les membres de la communauté les plus respectés (les aînés et les basileus) peuvent devenir juges. Le procès se produit à l'agora avec la participation des tenants des parties du conflit. Ces derniers apportent le prix pour le juge qui propose la décision la plus juste. Les juges doivent proposer leurs solutions tour à tour. Finalement, ils formulent un serment en guise de jugement. Puis, une partie ou les deux prononcent le serment. Par ce serment on jure qu'on a raison et promet de faire sacrifice si l'on parjure. Si l'une des parties refuse de prononcer le serment, elle perd le procès. Si les deux refusent de le prononcer, les juges doivent formuler un nouveau serment. Les parties prononcent les serments jusqu'à ce que l'une ne refuse. Cette partie-là perd et doit faire immolation après laquelle les juges sont invités au festin.

Cette juridiction peut facilement être partielle : les juges peuvent être forcés à prendre telle ou telle décision, être corrompus, les parties peuvent donner un serment mal formulé ou faux, celui qui a perdu le procès peut ne pas exécuter la décision. De plus, la cour même est un instrument de pouvoir de l'élite.

Le système de vengeance à l'époque d'Homère était très élaboré²⁰. Malgré tous les défauts de la juridiction, la cour va intervenir dans la

¹⁹ Sur les communautés de l'ancienne Grèce : Polyakova 1983, p. 88.

²⁰ Loginov 2016, p. 29-44.

vengeance. Cependant, la cour dont les jugements ne sont pas toujours justes a un caractère plus progressif que la vengeance des particuliers.

Les imperfections du système pénal vont accélérer la désintégration des polis grecs de l'époque archaïque. Voilà pourquoi les questions de jurisprudence vont être examinées dans beaucoup de traités sur le droit de l'ancienne Grèce.

Abréviations bibliographiques

- Bartoszek 1989 - Milan Bartoszek, *Rimskoe pravo. Ponyatiya, terminy, opredeleniya*, Moscou, 1989.
- Cantarella 2005 - Eva Cantarella, *Violence privée et procès*, en Jean-Marie Bertrand (éd.), *La violence dans les mondes grec et romain*, Paris, 2005, p. 339-349.
- Gagarin 1973 - Michael Gagarin, *Dike in the Works and Days*, en *CP*, LXVIII/2, 1973, p. 81-94.
- Kofanov 2006 - Leonid L. Kofanov, *Lex et ius. Vozniknovenie i razvitiye rimskogo prava v VIII-III vv. do n.e. Lex et ius : iuris Romani origo et augmen VIII-III saeculis a.C.*, Moscou, 2006.
- Lapteva 2010 - Marina Yu. Lapteva, *Pravo i sud arkhaischeskoy Ionii*, en Vera V. Dement'eva (éd.), *Gorod v antichnosti i srednevekov'e : obshcheevropeyskiy kontext : doklady mezhdunarodnoy nauchnoy konferentsii, posvyashchennoy 1000-letiyu Yaroslavya. Chast 2*, Yaroslavl, 2010, p. 6-9.
- Liddell, Scott 1996 - Henry G. Liddell, Robert A. Scott, *Greek-English Lexicon*, Oxford, 1996.
- Loginov 2015 - Alexandr V. Loginov, *Sudebnaya stsena na « shchite Akhilla » v « Iliade » i protsess legis actio sacramento*, en E. S. Shugrina (éd.), *VII Mezhdunarodnaya nauchno-prakticheskaya konferentsia « Sudebnaya reforma v Rossii : proshloe, nastoyashchee, budushchee » (Kutafinskije chteniya). Sbornik dokladov. Kniga 1*, Moscou, 2015, p. 244-247.
- Loginov 2016 - Alexandr V. Loginov, *Le système de la vengeance dans les poèmes d'Homère*, en *SAA*, XXII, 1, 2016, p. 29-44.
- Pal'tseva 2002 - Larisa A. Pal'tseva, *Sud u Gomera o Gesioda*, en Eduard D. Frolov (éd.), *Mnemon. Issledovaniya i publikatsii po istorii antichnogo mira*, Saint-Petersbourg, 2002, p. 21-32.
- Polyakova 1983 - Galina F. Polyakova, *Nekotorye cherty sotsialno-ekonomicheskogo ustroystva grecheskikh obschestv II tysyacheletiya do n.e.*, en *Antichnaya Gretsia. Tom 1. Stanovlenie i razvitiye polisa*, Moscou, 1983, p. 89-127.
- Thiel 1991 - Helmut van Thiel, *Homeri Odyssea. Recognovit Helmut van Thiel*, Hildesheim, Zürich, New York, 1991.
- Thiel 2010 - Helmut van Thiel, *Homeri Ilias. Iterum recognovit Helmut van Thiel*, Hildesheim, Zürich, New York, 2010.
- Tür 2014 - Gerhard Tür, *Richter, Beweis und Urteil im Stadtrecht von Gortyn (Kreta, 5 Jh. v. Chr.)*. Loewe-Schwerpunkt « Außergerichtliche und gerichtliche Konfliktlösung ». *Arbeitspapier*, Vienne, 2014.

Alexandr Loginov

West 1978

- Martin L. West, *Hesiod, Works and Days*, edited with Prolegomena and Commentary by M. L. West, Oxford, 1978.

Westbrook 1992

- Raymond Westbrook, *The Trial Scene in the Iliad*, en *HSCP*, 94, 1992, p. 53-76.

Wlassak 1899

- Moriz Wlassak, *Centumviri*, en Georg Wissowa (éd.), *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, vol. 3, Stuttgart, 1899.

Zaykov 2012

- Andrey V. Zaykov, *Rimskoe chastnoe pravo v sistematicheskom izložhenii*, Moscou, 2012.

LISTA ABREVIERILOR

AAR-SI	- Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Istorice. Academia Română. București.
ActaArchHung	- Acta Archaeologica. Academiae Scientiarum Hungaricae. Budapesta.
ActaHASH	- Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae. Budapesta.
ActaMN	- Acta Musei Napocensis. Muzeul de Istorie a Transilvaniei. Cluj-Napoca.
Adevărul	- Adevărul. București.
AÉ	- Archaeologiai Értesítő a Magyar régészeti, művész-történeti és éremtani társulat tudományos folyóirata. Budapesta.
AF	- Altorientalische Forschungen. Institut für Archäologische Wissenschaften, Abteilung Vorderasiatische Archäologie. Berna.
AH	- Archaeologia historica. Masarykova univerzita, Filozofická fakulta. Brno.
AHY	- Austrian History Yearbook. Center for Austrian Studies. Minneapolis MN.
AIEFCB	- Anuarul Institutului de Etnografie și Folclor „Constantin Brăiloiu”. Academia Română, Institutul de Etnografie și Folclor „Constantin Brăiloiu”. București.
AIAC	- Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie Cluj-Napoca. (este continuat de AIIGB).
AIIAI/AIIX	- Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie „A. D. Xenopol” Iași (din 1990 Anuarul Institutului de Istorie „A. D. Xenopol” Iași).
AIIGB	- Anuarul Institutului de Istorie „George Barițiu” Cluj-Napoca. (continuă AIAC).
AIIN	- Anuarul Institutului de Istorie Națională. Cluj-Sibiu.
AISC	- Anuarul Institutului de Studii Clasice. Cluj.
AJPA	- American Journal of Physical Anthropology. The Official Journal of the American Association of Physical Anthropologist. Baltimore.
Alba-Iulia	- Alba-Iulia. Alba Iulia.
Aluta	- Aluta. Studii și comunicări - Tanulmányok és Közlemények. Sfântu Gheorghe.
AM	- Arheologia Moldovei. Institutul de Istorie și Arheologie „A. D. Xenopol” Iași.
AMM	- Acta Moldaviae Meridionalis. Muzeul Județean Vaslui.
Anatolia Antiqua	- Anatolia Antiqua. L'Institut Français d'Études Anatoliennes d'Istanbul.
AnB	- Analele Banatului. Muzeul Național al Banatului (serie nouă). Timișoara.
Anistoriton	- Anistoriton / <i>Ανιστόριτον</i> . History and Archaeology Journal. Digital Journal (Grecia).

Lista abrevierilor

- Annales** - Annales. Économies, Sociétés, Civilisations. École des Hautes Études en Sciences Sociales. Paris.
- Antaeus** - Antaeus. Communicationes ex Instituto Archaeologico Academiae Scientiarum Hungaricae. Budapesta.
- AntAfr** - Antiquités africaines. Université de Provence. Paris.
- AnUB-ŞP** - Analele Universităţii din Bucureşti. Seria Ştiinţe Politice. Universitatea din Bucureşti.
- AO** - Arhivele Olteniei. Serie nouă. Institutul de Cercetări Socio-Umane. Craiova.
- Apulum** - Apulum. Acta Musei Apulensis. Muzeul Naţional al Unirii Alba Iulia.
- ArhMed** - Arheologia Medievală. Reşiţa. Cluj-Napoca.
- ArhVestnik** - Arheološki Vestnik. Institut za arheologijo. Ljubljana.
- Arts of Asia** - Arts of Asia. The Asian Arts & Antiques Magazine. Hong Kong.
- Astra Sabesiensis** - Astra Sabesiensis. Despărţământul Astra „Vasile Moga” Sebeş.
- AUASH** - Annales Universitatis Apulensis. Series Historica. Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia.
- Banatica** - Banatica. Muzeul de Istorie al judeţului Caraş-Severin. Reşiţa.
- BAR** - British Archaeological Reports (International Series). Oxford.
- BB** - Bibliotheca Brukenthal. Muzeul Naţional Brukenthal. Sibiu.
- BCH** - Bulletin de correspondance hellénique. L’Institut de correspondance hellénique d’Athenes. Atena.
- BCŞS** - Buletinul Cercurilor Ştiinţifice Studenteşti. Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia.
- BECh** - Bibliothèque de l’école des chartes. Revue d’érudition. Paris.
- BerRGK** - Bericht der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts. Frankfurt pe Main.
- BHAB** - Bibliotheca Historica et Archaeologica Banatica. Muzeul Banatului Timişoara.
- BJJS** - The British Journal of Sociology. London School of Economics and Political Science. University of London.
- BMA** - Bibliotheca Musei Apulensis. Muzeul Naţional al Unirii Alba Iulia.
- BOR** - Biserica Ortodoxă Română. Patriarhia Română. Bucureşti.
- Boabe de grâu** - Boabe de grâu. Revistă de cultură. Bucureşti.
- BR** - Budapest Régiségei. Budapesti Történeti Múzeum. Budapesta.
- Britannia** - Britannia: A Journal of Romano-British and Kindred Studies. Society for the Promotion of Roman Studies. Londra.
- Brukenthal** - Brukenthal. Acta Musei. Muzeul Naţional Brukenthal. Sibiu.
- BS** - Balkan Studies. Institute for Balkan Studies in Thessaloniki. Salonic.
- BSNR** - Buletinul Societăţii Numismatice Române. Bucureşti.
- BTh** - Bibliotheca Thracologica. Institutul Român de Tracologie. Bucureşti.
- BudRég** - Budapest Régiségei. Budapesti Történeti Múzeum. Budapesta.

CAC	- Central Asia and Caucasus. Institute for Central Asian and Caucasian Studies. Luleå (Sweden). Institute of Strategic Studies of the Caucasus. Baku (Azerbaijan).
Carpații	- Carpații: Vânătoare, pescuit, chinologie. Cluj.
Castrum	- Castrum. A Castrum Bene Egyesület Hírlevele. Budapesta.
CCA	- Cronica cercetărilor arheologice. București.
Cercetări arheologice	- Cercetări arheologice. Muzeul Național de Istorie a României. București.
Chronica	- Chronica: annual of the Institute of History. University of Szeged.
Cibinium	- Cibinium. Analele Muzeului Etnografic „ASTRA”. Complexul Muzeal „ASTRA”. Sibiu.
CN	- Cercetări Numismatice. Muzeul Național de Istorie a României. București.
CNA	- Cronica Numismatică și Arheologică. Foaie de informații a Societății Numismatice Române. București.
CP	- Classical Philology. A Journal Dedicated to Research in Classical Antiquity. Chicago.
Crisia	- Crisia. Culegere de materiale și studii. Muzeul Țării Crișurilor. Oradea.
Dacia	- Dacia. Recherches et découvertes archéologiques en Roumanie. Nouvelle série: Revue d'archéologie et d'histoire ancienne. București.
Denarius	- Denarius. Slovenské národné múzeum - historické múzeum. Bratislava.
Der Unterwald	- Der Unterwald. Sebeș.
DolgCluj	- Dolgozatok az Erdély Nemzeti Múzeum Érem - és Régiségtárából. Kolosvár (Cluj).
EDR	- Ephemeris dacoromana. Annuario dell'Accademia di Romania. Roma.
EHQ	- European History Quarterly. Sage Publications. New York.
EO	- Etnograficheskoye obozreniye. Institut etnologii i antropologii RAN. Moscova.
Erdély Múzeum	- Erdély Múzeum. Erdélyi Múzeum-Egyesület. Cluj-Napoca.
Études balkaniques	- Études balkaniques. Cahiers Pierre Belon. Association Pierre Belon. Paris.
European Archaeology	- European Archaeology/online. București.
FBW	- Fundberichte aus Baden-Württemberg. Stuttgart.
FI	- File de Istorie. Muzeul de Istorie Bistrița (continuată de <i>Revista Bistriței</i>).
FolArch	- Folia Archaeologica. Magyar Történeti Múzeum. Budapesta.
FUrb	- Forma Urbis. Roma.
Gasyrlar avazy	- Gasyrlar avazy. Ekho vekov. Kazan.
Germania	- Germania, Römisch-Deutscher Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts. Frankfurt am Main.
GM	- Golos minuvshogo. Federal'noye gosudarstvennoye byudzhethnoye obrazovatel'noye uchrezhdeniye vysshego obrazovaniya Kubanskiy gosudarstvennyy universitet. Krasnodar.
Godišnjak	- Godišnjak. Jahrbuch Knjiga. Sarajevo-Heidelberg.

Lista abrevierilor

- HEI** - History of European Ideas. International Society for the Study of European Ideas. Londra.
- Hierasus** - Hierasus. Muzeul Județean Botoșani.
- Hiperboreea Journal** - Hiperboreea Journal. Societatea de Istorie Balcanică. București.
- HOMÉ** - A Herman Ottó Múzeum Évkönyve. Miskolc.
- HSCP** - Harvard Studies in Classical Philology. Harvard University. Cambridge (SUA).
- IIER** - Issues in Educational Research. Western Australian Institute for Educational Research Inc. New South Wales, Australia.
- IJESE** - International Journal of Environmental & Science Education. Kazan.
- IJL** - International Journal of Linguistics. Makrothink Institute. Las Vegas.
- IPH** - Inventaria Praehistorica Hungarie. Budapesta.
- Istoricheskie** - Istoricheskie, filosofskie, politicheskie i yuridicheskie nauki, kulturologiya i iskustvovedenie. Voprosy teorii i praktiki. Tambov.
- Izvestiya ASU** - Izvestiya. Altayskiy gosudarstvennyy universitet. Barnaul.
- Jászkunság** - Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Tudományos Egyesület. Szolnok.
- JHE** - Journal of Human Evolution. Elsevier.
- JRGZM** - Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums zu Mainz.
- Közlemények** - Közlemények az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem - és Régiségtárából. Cluj.
- KST** - Kazı Sonuçları Toplantısı. Ankara.
- Kubaba** - Kubaba. Faculdade de Ciências Sociais e Humanas, Universidade Nova de Lisboa.
- Lumea nouă** - Lumea nouă. București.
- Lupta** - Lupta. Iași.
- Mannus** - Mannus. Gesellschaft für Deutsche Vorgeschichte. Leipzig.
- Maqarnas** - Muqarnas Online. An Annual on the Visual Cultures of the Islamic World. Cambridge.
- Marisia** - Marisia. Muzeul Județean Târgu Mureș.
- MCA** - Materiale și cercetări arheologice. București.
- ME** - Memoria Ethnologica. Centrul Județean pentru Conservarea și Promovarea Culturii Tradiționale Maramureș. Baia Mare.
- MEFRA** - Mélanges de l'École française de Rome - Antiquité. Roma.
- MEJSR** - Middle-East Journal of Scientific Research. International Digital Organization for Scientific Information. Deira, Dubai.
- MFME** - A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Studia Archaeologica. Szeged.
- Mir nauki** - Mir nauki, kulturni, obrazovania. Gorno-Altaysk.
- MN** - Muzeul Național. Muzeul Național de Istorie a României. București
- Mots** - Mots. Les langages du politique. ENS Editions. Paris.
- Muzeológia** - Muzeológia a kultúrne dedičstvo. Univerzita Komenského v Bratislave.
- Múzeum** - Slovenské národné múzeum. Bratislava.

Natura	- Natura. Revistă pentru răspândirea științei. București.
NK	- Národní knihovna: knihovnická revue. Národní knihovna České republiky. Praga.
Numizmatika	- Numizmatika. Slovenská numizmatická spoločnosť. Bratislava.
PA	- Patrimonium Apulense. Direcția Județeană pentru Cultură Alba. Alba Iulia.
PBF	- Prähistorische Bronzefunde. München.
PolSci	- Romanian Journal of Political Science. Societatea Academică din România. București.
Pontica	- Pontica. Muzeul de Istorie Națională și Arheologie. Constanța.
PQCS	- Philippine Quarterly of Culture and Society. University of San Carlos. Cebu.
PZ	- Prähistorische Zeitschrift. Deutsche Gesellschaft fuer Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte, Institut für Prähistorische Archäologie. Berlin.
Rațiunea	- Rațiunea. Revistă bilunară de liberă cugetare. București.
RB	- Revista Bistriței. Complexul Muzeal Bistrița-Năsăud. Bistrița (continuă File de Istorie).
RES	- Review of European Studies. Canadian Center of Science and Education. Toronto.
RevHisto	- Revista de Historiografia. Instituto de Historiografía Julio Caro Baroja. Universidad Carlos III de Madrid.
RHA	- Revue historique des armées. Ministère de la Défense. Paris.
RHSEE/RESEE	- Revue historique du sud-est européen. Academia Română. București, Paris (din 1963 Revue des études sud-est européennes).
RI	- Revista de Istorie (din 1990 Revista istorică). Academia Română. București.
RIR	- Revista istorică română. Institutul de Istorie Națională din București.
RMM-MIA	- Revista muzeelor și monumentelor. Monumente Istorice și de Artă. București.
Romantisme	- Romantisme. Revue du dix-neuvième siècle. Editeur Armand Colin. Paris.
România liberă	- România liberă. București.
Rossiyskaya istoriya	- Rossiyskaya istoriya. Akademicheskii nauchno-izdatel'skiy, proizvodstvenno-poligraficheskiy i knigorasprostranitel'skiy tsentr Nauka. Moscova.
RRH	- Revue Roumaine d'Histoire. Academia Română. București.
RRSE	- Revista română de studii eurasiatice. Centrul de Studii Eurasiatice, Universitatea „Ovidius” Constanța.
SA	- Sociological Analysis. Oxford University Press. Oxford.
SAA	- Studia Antiqua et Archaeologica. Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași.
SAI	- Studii și articole de istorie. Societatea de Științe Istorice și Filologice a RPR. București.
SArcheologiczne	- Sprawozdania Archeologiczne. Instytut Archeologii i Etnologii PAN. Cracovia.

Lista abrevierilor

Sargetia	- Sargetia. Acta Musei Devensis. Muzeul Civilizației Dacice și Romane Deva.
SC	- Studii și comunicări. Asociația Folcloriștilor și Etnografilor din județul Sibiu (din 1992 devine Studii și Comunicări de Etnologie).
SCB	- Studii și cercetări de bibliologie. Academia RPR. București.
SCIV(A)	- Studii și cercetări de istoria veche. București (din 1974, Studii și cercetări de istorie veche și arheologie).
SCN	- Studii și Cercetări de Numismatică. Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan” București.
SJ	- Saalburg Jahrbuch. Bericht des Saalburg Museum. Mainz am Rhein.
SJAHSS	- Scholars Journal of Arts, Humanities and Social Sciences. Scholars Academic and Scientific Publishers (SAS).
SlovArch	- Slovenská Archeológia. Nitra.
SlovNum	- Slovenská numizmatika. Národný numizmatický komitet Slovenskej republiky a Archeologický ústav SAV. Nitra.
SM	- Svobodnaya mysl. Obshchestvo s ogranichennoy otvetstvennost'yu Politizdat. Moscova.
SMIM	- Studii și materiale de istorie modernă. Institutul de Istorie „Nicolae Iorga” al Academiei Române. București.
SMIMed	- Studii și materiale de istorie medie. Institutul de Istorie „Nicolae Iorga” al Academiei Române. București.
Socialismul	- Socialismul. București.
SP	- Studii de Preistorie. Asociația Română de Arheologie. București.
SS	- The Social Sciences. Western Social Association. Dubai.
Stâna	- Stâna. Revistă profesională și de cultură. Organ al oierilor din întreaga țară. Poiana Sibiului.
Steaua	- Steaua: literară, artistică și culturală. Uniunea Scriitorilor din România. Cluj-Napoca.
StudiaTC	- Studia Theologia Catholica. Universitatea „Babeș-Bolyai” Cluj-Napoca.
StudiaUBBH	- Studia Universitatis Babeș-Bolyai. Series Historia. Universitatea „Babeș-Bolyai” Cluj-Napoca.
Studii	- Studii. Revistă de istorie. (din 1974 Revista de istorie și din 1990 Revista istorică). Academia Română. București.
Suceava	- Anuarul Muzeului Județean Suceava.
SUCH	- Studia Universitatis Cibiniensis, Serie Historica. Universitatea „Lucian Blaga” Sibiu.
Syria	- Syria. Archéologie, art et histoire. Revue d'art oriental et d'archéologie. Institut français du Proche-Orient.
Századok	- Századok. A Magyar Történelmi Társulat folyóirata. Budapest.
TAD	- Türk Arkeoloji Dergisi. Ankara.
Telegraphul	- Telegraphul. București.
Terra Sebus	- Terra Sebus. Acta Musei Sabesiensis. Muzeul Municipal „Ioan Raica” Sebeș.
Thraco-Dacica	- Thraco-Dacica. Institutul Român de Tracologie. București.
Transilvania	- Transilvania. Centrul Cultural Interetnic Transilvania. Sibiu.

Tyragetia	- Tyragetia. Muzeul Național de Arheologie și Istorie a Moldovei. Chișinău.
UPA	- Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie. Berlin.
Vestnik Moskovskaya	- Vestnik Moskovskaya gosudarstvennaya khudozhestvenno-promyshlennaya akademiya imeni S. G. Stroganova. Moscova.
Vestnik Omskogo	- Vestnik Omskogo universiteta. Seriya Istoricheskiye nauki. Omskij Gosudarstvennyj Universitet. Omsk.
Vestnik Tatarskogo	- Vestnik Tatarskogo gosudarstvennogo gumanitarno-pedagogicheskogo universiteta. Filologija i kul'tura. Kazan.
VI	- Voprosy istorii. Institut russkoy istorii Rossiyskoy akademii nauk. Moscova.
VF	- Voprosy filosofii. Izdatel'stvo «Nauka». Moscova.
VTT	- Veszprémi Történelmi Társaság és Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság kiadványa. Veszprém.
WASJ	- World Applied Sciences Journal. International Digital Organization for Scientific Information. Deira, Dubai.
Xenopoliana	- Xenopoliana. Buletin al Fundației Academice „A. D. Xenopol” Iași.
Ziridava	- Ziridava. Muzeul Județean Arad.

UN MORMÂNT DE RĂZBOINIC DIN PRIMA EPOCĂ A FIERULUI DESCOPERIT LA BĂCĂINȚI-OBREJE (COM. ȘIBOT, JUD. ALBA)

Gabriel BALTEȘ*
Cătălin BORANGIC**
Ana FETCU***

A Warrior's Tomb from the Early Iron Age discovered at Băcăinți-Obreje (Șibot Commune, Alba County)

Abstract. *This article presents information derived from the discovery of a warrior grave at the archaeological site of Băcăinți-Obreje (Șibot Commune, Alba County). Whatever the ethnical-cultural affiliation of the warrior was, his funerary inventory, especially the features of the dagger and arrows (to which is added connection with Basarabi fine ceramics) suggest the grave dates back to the archaic period of Scythian culture in Transylvania: more precisely to the latter half of the sixth century and beginning of the fifth century BCE. The anthropologic analysis revealed that the fragments of human bones found during the rescue excavations belong to a male who died aged approximately 50 years old. Regarding his health, one can notice signs of a degenerative condition and dental pathologies.*

Keywords: *grave, warrior, Akinakes, Scythians, Basarabi culture, lesions.*

Cuvinte-cheie: *mormânt, războinic, akinakes, sciți, cultura Basarabi, leziuni.*

Introducere

În anul 2016, în urma unor cercetări arheologice preventive efectuate în situl arheologic de la Băcăinți-Obreje (com. Șibot, jud. Alba)¹, a fost descoperit un mormânt de inhumăție (M 1)² aparținând primei epoci a fierului, care avea ca inventar, arme, podoabe și ceramică. Situl arheologic este amplasat pe prima terasă a râului Mureș, pe partea sa stângă, la limita dintre județele Alba și Hunedoara, în punctul numit *Obreje*. Locul era deja cunoscut în literatura de specialitate prin publicarea în anul 1986 a urnei din

* Doctorand, Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia, România; e-mail: gabi_baltes@yahoo.com.

** Muzeul Național al Unirii Alba Iulia, România; e-mail: borangic@enciclopedia-dacica.ro.

*** Masterandă, Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia, România; e-mail: fetcuana@gmail.com.

¹ Cercetare arheologică preventivă în cadrul contractului „Exploatare agregate minerale (sat Băcăinți, com. Șibot, județul Alba)”, derulat între 03.01 și 30.03.2016, având ca responsabil de șantier pe dr. Radu Ota (raport de cercetare nr. 3178/16.09.2016). Din colectivul de cercetare au mai făcut parte Ilie Lascu și Florin Ciulavu, materialul arheologic rezultat fiind păstrat în colecțiile Muzeului Național al Unirii Alba Iulia.

² Complexul a primit pe șantier codul Cx 19, schimbat ulterior în M 1, cod pe care îl vom folosi în prezenta lucrare.

epoca bronzului de la Băcăinți³ (**fig. 1/1**). Mai târziu, în anul 2011, noi materiale arheologice, descoperite în cursul mai multor periegeze realizate în anii 1996-1997, au fost publicate de către Cristian I. Popa⁴.

Descrierea mormântului

Complexul (M 1) a fost identificat în caroul 18 D, la adâncimea de 0,44 m față de nivelul actual de călcare, într-un strat de pământ de culoare neagră, a cărui grosime variază în acest punct între 0,40 și 1,40 m, în prima terasă a râului Mureș. Groapa sepulcrală se adâncea cu circa 26 cm de la nivelul de conturare. Complexul funerar nu atinge stratul de pietriș aflat la baza depunerilor arheologice din sit, motiv pentru care, din cauza culorii uniforme a solului, a fost identificat doar în momentul în care s-au descoperit craniul și fragmentele ceramice care aparțineau inventarului funerar.

Orientarea mormântului era SE-NV, cu capul îndreptat spre SE. În mormântarea s-a făcut într-o groapă simplă, de formă dreptunghiulară și cu colțurile rotunjite, a cărei adâncime maximă a atins 0,70 m. Scheletul este păstrat parțial, lipsindu-i oasele palmelor, tălpilor și coastele. În această stare, oasele păstrate ale scheletului nu permit o estimare a înălțimii individului decedat, dar putem presupune că acesta era relativ robust. Defunctul a fost așezat întins pe spate, cu capul ușor aplecat spre humerusul stâng, identificat la adâncimea de 0,55 m față de nivelul actual de călcare. Brațul stâng era flexat din cot cu palma pe abdomen; brațul drept lipsește de la cot, ceea ce ne face necunoscută poziția lui inițială (**fig. 1/2-3**).

Mormântul descoperit la Băcăinți-Obreje este unul plan, caracteristică întâlnită la marea majoritate a mormintelor scitice, din perioada târzie a primei epoci a fierului din Transilvania⁵.

Forma simplă a gropii, fără amenajări, este comună grupului de inhumație scitic din Transilvania (Ciumbrud⁶, Cristești⁷, Târgu Mureș⁸ etc.), precum și mormintelor scitice din zona nord-pontică (Teasmin, Vorska)⁹, unde se întâlnesc amenajări funerare în gropi simple, cu inventar sărac, considerate caracteristice mai ales pentru perioada arhaică a grupului¹⁰.

În privința poziției defunctului, întins pe spate, aceasta are analogii solide în cadrul grupului scitic din Transilvania, începând cu faza arhaică,

³ Andrițoiu 1986, p. 35, fig. 3/5; Andrițoiu, Vasilev 1990-1993, p. 133, fig. 8/1.

⁴ Popa 2011, p. 675, nr. 16.

⁵ Vasilev 1980, p. 34.

⁶ Ferenczi 1966, p. 53.

⁷ Crișan 1965, p. 58-59.

⁸ Kovács 1915, p. 256.

⁹ Vasilev 1980, p. 35.

¹⁰ Vasilev *et alii* 1973, p. 28-29.

situație întâlnită în cazul mai multor morminte izolate (Aiud¹¹, Alba Iulia¹², Deleni¹³, Blaj¹⁴, Șoimuș¹⁵, Deva¹⁶, Orăștie¹⁷) sau necropole (Ciurbrud¹⁸, Ozd¹⁹, Cristești²⁰, Târgu Mureș²¹).

În legătură cu dispunerea inventarului funerar (**fig. 1/3**), a fost surprinsă situația următoare. Pe partea dreaptă a defunctului, în zona umărului, a fost descoperit, la adâncimea de 0,66 m, un fragment din lama unui de cuțit din fier. Tot în zona umărului drept a fost descoperit, la adâncimea de 0,60 m, un pumnal din fier de tip *akimakes*, din care doar mânerul și o mică bucată de lamă mai prezentau consistență materială în momentul prelevării, situație identică și în cazul tecii, din care s-au păstrat mici fragmente. Pe partea stângă, în zona membrilor inferioare, a fost descoperit un vârful de lance din fier, tot la picioare fiind depuse două vase ceramice: o strachină cu buza evazată și un vas de tip sac. Fragmentele ceramice provenite de la cele două vase erau împrăștiate spre latura stângă a mormântului, între adâncimile 0,44 și 0,68 m. În zona pieptului, dispersate, au fost descoperite 12 mărgelile din pastă vitroasă, iar pe partea dreaptă, tot în dreptul umărului, au fost descoperite cinci vârfuri de săgeată din bronz, cu trei aripioare, care nu au putut fi documentate (foto sau desen) din cauza faptului că, la momentul excavării, acestea au apărut pe rând, la diferite adâncimi, nefiind depuse în mănunchi. Putem presupune că această situație se datorează faptului că săgețile nu au fost puse într-o tolbă, ci așezate individual lângă defunct, cu vârful pe direcția orientării capului celui înmormântat.

Descrierea inventarului funerar²²

1. Vasele ceramice

1.1. Vasul ceramic de tip sac (nr. inv. 8785a) fost descoperit la adâncimea de 0,44 m, în poziție răsturnată, cu gura orientată spre picioarele defunctului. Deși spart în mai multe fragmente, a putut fi reîntregit, având următoarele dimensiuni: diametrul maxim = 27 cm, diametrul la gură = 24

¹¹ Crișan 1974, p. 107, pct. 2.

¹² *Ibidem*, p. 107, pct. 3.

¹³ Crișan 1965, p. 39-46.

¹⁴ Vasiliev 1970, p. 42.

¹⁵ Floca 1937, p. 60, 62-63, fig. 5-7; vezi și Floca 1969, p. 17; Crișan 1974, p. 108, pct. 18.

¹⁶ Floca 1937, p. 58-60, 63-64, fig. 1-4; vezi și Floca 1969, p. 16; Pârvan 1926, p. 358.

¹⁷ Boroffka 1998, p. 93-95, 97-98.

¹⁸ Ferenczi 1965, p. 77-104.

¹⁹ Vasiliev 1970, p. 42.

²⁰ Crișan 1965, p. 55-63.

²¹ Kovács 1915, p. 226-325.

²² Atât vasele ceramice, cât și piesele de metal au fost restaurate de colegul Dan Anghel (Muzeul Național Unirii Alba Iulia).

cm, diametrul bazei = 16 cm, înălțimea = 33 cm (**fig. 2/2a-c**). Vasul a fost confecționat dintr-o pastă amestecată cu nisip, având matricea grosieră. Prezintă culoarea cărămizie, fiind decorat cu patru butoni, dispuși asimetric sub buză. Acest tip de vas-sac (după unii de tip borcan²³) este o formă comună și răspândită pe întreaga perioadă a epocii hallstattiene, însă prin modul de execuție (pasta grosieră) și decor (butoni dispuși asimetric), se întâlnește mai cu seamă în orizontul târziu al primei epoci a fierului din Transilvania²⁴.

1.2. Vasul ceramic, de tip strachină (nr. inv. 8784), a fost descoperit spart în mai multe fragmente, la adâncimea de 0,44 m, în poziție răsturnată, cu gura în jos, dar a putut fi reîntregit, având următoarele dimensiuni: diametrul la gură = 38 cm, diametrul bazei = 13 cm, înălțimea = 18 cm (**fig. 2/1a-c**). Câteva fragmente se aflau poziționate deasupra vasului de tip sac, iar altele separat. Strachina are culoarea brun-cenușie la exterior și negru-cenușie la interior, fiind confecționată dintr-o pastă la care s-a folosit ca degresant un nisip fin; arderea a fost bună și uniformă, iar întreg vasul a fost bine finisat pe ambele fețe. Buza este evazată și decorată cu patru lobi mici, poziționați simetric. Recipientul are profilul în forma literei S, cu marginea scurtă (tipul *Vulpe I Da2*), formă identificată în necropola de la Ferigile²⁵; trecerea de la umăr la buza vasului s-a făcut lin (tipul *Vulpe I-varianta b*), cu lobi dispuși și orientați în același mod, similar cu descoperirile din așezarea de tip Basarabi de la Bernadea²⁶. Acest tip de strachină cu buza evazată este întâlnit în întreg spațiul culturii Basarabi, fiind prezent până în Hallstattul târziu²⁷. În cadrul grupului scitic din Transilvania, în mormintele de inhumație cu caracter preponderent arhaic, sunt cunoscute străchinile cu buza invazată și decor cu proeminente și caneluri, precum și cele simple, fără proeminente²⁸. Străchini cu buza evazată mai apar într-un mormânt scitic de incinerare din necropola de la Ciumbrud²⁹, precum și în necropolele tumulare aparținând fondului local din Banat (Moldova Veche-*Ostron*, Balta Verde, Berzasca ș.a.)³⁰. Prezența acestei variante, cu buza evazată, trebuie explicată prin influența fondului local în sectorul vestic al Mureșului mijlociu, unde prezența scitică pare că se „diluează” simțitor³¹.

²³ Vulpe 1967, p. 52-53, pl. XII/13.

²⁴ Ciugudean, Dragotă 2000, p. 270-271.

²⁵ Vulpe 1967, p. 41, 52-53, pl. III/9; XII/13.

²⁶ Ursuțiu 2002, p. 44, pl. XXIV/2.

²⁷ Ciugudean 1997, p. 152-154.

²⁸ Vasiliev 1980, p. 67.

²⁹ Ferenczi 1965, p. 104.

³⁰ Gumă 1993, p. 225-226.

³¹ Popa 2009, p. 45-49.

Asocierea celor două tipuri de vase, respectiv vasul sac și strachină, a mai fost surprinsă în cazul unui complex hallstattian descoperit la Pâclișa/Alba Iulia (jud. Alba), interpretat drept o „amenajare cu destinație funerară” și încadrat cronologic în faza finală a culturii Basarabi³².

2. Piesele din metal

2.1. Pumnalul *akinakes* (nr. inv. 8792) se află într-o stare de conservare precară (**fig. 3**), afectată fiind mai ales lama, care a fost extrem de corodată de șederea îndelungată în sol. Din lamă s-a putut preleva mulțumitor doar o parte din miez, cu lungimea de 19 cm, și o bucată din vârf, de aproximativ 4 cm, introdusă - și astfel protejată - în teacă. Lungimea exactă a armei nu poate fi precizată cu exactitate, dar după urmele oxizilor de fier imprimați în sol, ea măsoară circa 42-43 cm. Din teaca de fier s-a păstrat vârful (circa 4,5 cm) și numeroase fragmente mici de tablă, dispersate, cu excepția unuia de aproximativ 4 cm care s-a sudat natural de resturile lamei, în zona ei mediană. Lama are lățimea păstrată de aproximativ 3,2 cm și un profil lenticular, motiv pentru care putem deduce că arma avea două tășuri. Mânerul este din fier masiv și s-a păstrat mult mai bine. Lungimea lui este de 11,3 cm, incluzând în această cotă și dimensiunea manșonului de gardă, cordiform, care s-a păstrat de ambele părți. Diametrul tejei mânerului este de 2,1 cm, iar partea finală este terminată în forma literei T, ușor rotunjită la capete, cu deschiderea brațelor de 4,5 cm. Arma a fost depusă pe partea dreaptă a defunctului, în zona umărului, pe aceeași adâncime cu corpul.

Akinakes-ul cu lama lungă, având două tășuri și mânerul cu secțiunea rotundă, terminat printr-o bară transversală, se întâlnește mai cu seamă în perioada târzie a primei epoci a fierului, la est de Carpați, cum ar fi de pildă la Zăicești (com. Bălușeni, jud. Botoșani)³³, făcând parte din grupa centrală a Nistrului (bucovineană) și a celei din estul Carpaților (nemțeană)³⁴. Această variantă a fost încadrată tipologic de Al. Vulpe în categoria pumnalelor de tip *Cozia*, cu răspândire în perioada secolelor VI-V a.Chr.³⁵.

2.2. Cuțit de fier (**fig. 1/3**) din care s-a mai păstrat o bucată de lamă, conservată extrem de prost, depus tot pe partea dreaptă a scheletului, la circa 50 cm depărtare. Piesa s-a dezintegrat însă la prelevare.

2.3. Vârf de lance din fier (nr. inv. 8687) (**fig. 4/1**) descoperit la adâncimea de 0,68 m, la aproximativ 40 cm de gamba piciorului stâng, fiind îndreptat cu vârful spre talpă. Exemplarul are lama îngustă și nervură mediană. Tipul acesta, cu lama subțire și lungă, este caracteristic perioadei

³² Ciugudean, Dragotă 2002, p. 271-272, pl. 2/2-3.

³³ Buzdugan 1976, p. 251, pl. 8/7.

³⁴ Topal 2014, p. 25, pl. 9A/6.

³⁵ Vulpe 1990, p. 43-45, pl. 10/46.

târzii a orizontului scitic³⁶. Piesa este oxidată, dar întregă, putându-i fi precizate bine dimensiunile: lungimea = 48 cm, din care lama are 35 cm. Manșonul armei este lung, de formă tronconică și are marginea evazată sub formă de bordură. Acest tip de manșon se regăsește și în mormintele de înhumăție din Pannonia (Szilvásvár, Alsótelekes și Gyöngyös) din secolul VI a.Chr.³⁷, însă poate fi întâlnit și în nordul Dobrogei (necropola de la Celic-Dere)³⁸ sau în Moldova - unde exemplarul cunoscut din așezarea fortificată de la Rudi (r. Soroca, Rep. Moldova) a fost plasat cronologic în secolul V a.Chr. -, dar care se întâlnește chiar și pe parcursul secolului IV a.Chr. în spațiul nord-pontic. Astfel de arme au fost luate în discuție ca dovezi ale unei posibile coabitări a populației autohtone getice cu cea scitică³⁹. Poziția vârfului de lance la picioarele defunctului sugerează că arma a fost așezată întregă, cu coada din lemn lângă umăr și vârful în jos, într-o poziție atipică pentru acest tip de înmormântări.

2.4. Cinci săgeți depuse alături de războinic, din care s-au păstrat vârfulurile de bronz (**fig. 4/2-6a**). Acestea sunt de mai multe tipuri și anume: unul de tip *IId1*, cu vârf conic, trei aripioare și dulia scurtă⁴⁰ (**fig. 4/4-4a**), două vârfuluri sunt piramidale cu trei muchii, de tip *IIIb*⁴¹ (**fig. 4/2-3a**), iar două vârfuluri sunt de tip *Iib*, ovale, cu trei aripioare și tub scurt pentru tijă⁴² (**fig. 4/5-6a**). Patru dintre ele prezintă diverse defecte de turnare, sub forma unor mici găuri fie pe dulia, fie pe aripioare. Acestea se pot încadra cronologic în a doua jumătate a secolului al VI-lea și începutul celei de-a doua jumătăți a secolului al V-lea a.Chr.⁴³. Aceste variante târzii de vârfuluri sunt mai rar întâlnite în Transilvania și apar aproape întotdeauna în asocieră cu alte categorii de inventar. O bună analogie ne este oferită la Batoș⁴⁴ (jud. Mureș), unde în inventarul unui mormânt vârfulurile de săgeți sunt asociate cu un vârf de lance îngust, datat în perioada finală a epocii scitice arhaice⁴⁵. Săgeți de acest tip sunt caracteristice grupelor scitice Szentes-Vekerzung și Chotin, ce-și fac simțită prezența după mijlocul secolului VI a.Chr. în întreg spațiul panonic, precum și în lumea iliră⁴⁶.

³⁶ Kemenczei 2009, p. 354, pl. 134/2; Vasiliev 1973, p. 33.

³⁷ Kemenczei 2009, p. 43-44.

³⁸ Irimia 2005, p. 63-64.

³⁹ Levinschi 2015, p. 111, pl. 15/45.

⁴⁰ Mototolea, Potârniche 2011, p. 52, pl. IV/1.

⁴¹ *Ibidem*, p. 57, pl. V/28-29.

⁴² *Ibidem*, p. 49, pl. II/16-17.

⁴³ Vasiliev 1980, p. 74.

⁴⁴ Vasiliev 1966, p. 414.

⁴⁵ Vlassa 1960, p. 553.

⁴⁶ Vasiliev 1974, p. 48-51.

3. Mărgele din pastă vitroasă

În zona pieptului au fost descoperite 12 mărgele din pastă vitroasă (fig. 4/7-18). Acestea au fost descoperite la adâncimea de 0,66 m și sunt de mai multe tipuri și dimensiuni, astfel:

3.1. Mărgele de formă sferică, cu diametrul între 9,4 și 11 mm, policrome, cu puncte de culoare albastră și albă pe fond galben-brun (cu motivul „ochiului de păun”) (3 exemplare) (fig. 4/10-12);

3.2. Mărgele de formă cilindrică, de culoare albastruie (3 exemplare) (fig. 4/13-15);

3.3. Mărgele de formă cilindrică, de culoare gri-argintie (3 exemplare) (fig. 4/16-18);

3.4. Mărgele de formă cilindrică, de culoare galben-cenușie (nr. inv. 8793), cu diametrul de circa 7,5 mm (3 exemplare) (fig. 4/7-9).

Aceste tipuri de mărgele din pastă vitroasă sunt cunoscute în diferite medii cultural-etnice, pe întreaga perioadă a Hallstattului târziu⁴⁷. Din acest motiv ele nu oferă o încadrare cronologică sau culturală precisă, însă sunt binecunoscute și în lumea scitică nord-pontică, ceea ce explică prezența lor în cadrul grupului scitic din Transilvania⁴⁸.

Discuții asupra ritului și ritualului funerar

O analiză pe marginea acestei probleme, în cazul mormântului de la Băcăinți, pornește de la câteva elemente. Un prim aspect al discuției îl ridică ritul de înmormântare. Inhumarea întâlnită în faza finală a Hallstattului este caracteristică grupului scitic din întreg spațiul intracarpatic. Este binecunoscut faptul că în lumea scitică aflată la nordul Mării Negre această practică este aproape exclusivă⁴⁹, fiind întâlnită, de asemenea, și în cazul grupurilor scitice din Câmpia Tisei⁵⁰. Populația getică și tracii sud-dunăreni practicau în această perioadă incinerarea⁵¹. Există și cazuri în care în cadrul grupului scitic din Transilvania atât în mormintele descoperite izolat (Blandiana⁵²), cât și în necropole (Băița)⁵³, apare în perioada târzie a acestui grup practica incinerării.

Un alt aspect este cel al orientării mormântului, unul SE-NV (cu capul spre SE). Un mormânt similar a fost descoperit la Teiuș⁵⁴. În majoritatea mormintelor și necropolelor grupului scitic din Transilvania, dar și în cazul

⁴⁷ Vasiliev 1980, p. 101, cu trimitere la lumea sud-tracică și iliră, vezi nota 552.

⁴⁸ Illinskaia 1968, p. 141-142.

⁴⁹ *Ibidem*, p. 86.

⁵⁰ Párducz 1954, p. 25-89.

⁵¹ Vasiliev 2005, p. 40-42.

⁵² Horedt 1966, p. 261, 282, 285, fig. 16-17, 20, 22.

⁵³ Vasiliev 1976, p. 56.

⁵⁴ Vasiliev *et alii* 1973, p. 27.

celor din nordul Mării Negre, orientarea generală este una NV-SE (cu capul spre NV). Orientarea neuniformă a mormintelor izolate sau a celor din necropole (Blaj, Ozd ș.a.) reprezintă o caracteristică a grupei transilvănene, situația fiind surprinsă și în necropolele nord-pontice, unde nu este cunoscută o orientare uniformă a înmormântărilor⁵⁵. O excepție se poate observa în cazul cimitirelor de la Blaj și Ozd, unde se pare că există o grupare a mormintelor cu aceeași orientare. S-a presupus că acest obicei indică înmormântări familiale sau o diferențiere pe sexe: la Ozd s-a observat că pentru femei s-a folosit orientarea NV-SE, iar pentru bărbați cea SE-NV⁵⁶.

Din punct de vedere al ritualului funerar se observă faptul că poziția scheletului, întins pe spate, cu unul sau ambele brațe flexate pe abdomen, este destul de des întâlnit atât în cadrul grupului de înhumație din Transilvania (Blaj⁵⁷, Ciurbrud⁵⁸, Cristești⁵⁹, Ozd⁶⁰), cât și în cel al grupelor scitice din nordul Mării Negre. Ca analogie la acest aspect putem menționa necropola de la Aksiutiți, din grupul de pe râul Sulă⁶¹. Elemente de ritual, precum depunerea de ofrande cu ocazia banchetului funebru sau cele cu semnificație magico-religioasă, precum presărarea de realgar sau cărbune⁶², nu au fost surprinse în cazul mormântului de la Băcăiți-Obreje. Totuși, cele două vase surprind în contextul funerar dovada depunerii unor ofrande alimentare alături de cel decedat. În ceea ce privește depunerea de arme, regăsim un pumnal *akinakes*, un vârf de lance și vârfuri de săgeți, care sunt întâlnite în mormintele de înhumație atât în spațiul intracarpatic⁶³, precum și în cel nord-pontic⁶⁴. Poziția acestora merită discutată, deoarece diferă în general de situațiile cunoscute. Pumnalul *akinakes* este depus în poziția în care se purta sau în poziții apropiate, și anume în zona bazinului, pe partea dreaptă sau stângă, ori a femurelor⁶⁵, situația fiind diferită în cazul mormântului de la Băcăiți, unde pumnalul a fost așezat în zona humerusului drept, cu vârful în jos. De asemenea, în spațiul intracarpatic, lăncile se află poziționate fie pe partea dreaptă, fie pe partea stângă a humerusului, cu vârful orientat în sus, poziție care nu se regăsește în cazul

⁵⁵ *Ibidem*, p. 29.

⁵⁶ Vasiliev 1972, p. 21; Vasiliev, Zrinyi 1974, p. 90, 96.

⁵⁷ Vasiliev 1972, p. 26.

⁵⁸ Ferenczi 1966, p. 54.

⁵⁹ Crișan 1965, p. 58-59.

⁶⁰ Vasiliev, Zrinyi 1974, p. 100.

⁶¹ Vasiliev 1980, p. 43.

⁶² Marinescu 1972, p. 26.

⁶³ Vasiliev 1980, p. 43-55.

⁶⁴ Illinskaia 1968, p. 83-84.

⁶⁵ Kovács 1915, p. 312; Ferenczi 1965, p. 91; Horedt 1966, p. 282, p. 285; Vasiliev 1972, p. 22-27; Vasiliev, Zrinyi 1974, p. 122.

de față, unde lancea a fost depusă pe partea stângă a defunctului, cu vârful orientat în jos⁶⁶. Săgețile și resturile de tolbă sunt așezate de obicei în partea stângă, în zona femurului, între genunchi și bazin⁶⁷, situație care de asemenea nu se regăsește la Băcăinți, unde săgețile au fost așezate pe partea dreaptă, în zona humerusului, cu vârfurile orientate în sus.

Evident, o bună parte din elementele de rit și ritual practicate în acest caz există și corespund celor întâlnite în majoritatea mormintelor scitice din Transilvania, însă dispunerea inventarului funerar este mult diferită față de ce se cunoaște în acest moment.

Inventarul metalic al mormântului corespunde și el cu cel din necropolele scitice din Transilvania, însă ceramica își găsește analogii în descoperirile aparținând etapei finale a culturii Basarabi.

Analiza osteologică⁶⁸

Metodologie

Scheletul este reprezentat în proporție de aproximativ 60%, lipsindu-i părți anatomice cu concentrație mare de os trabecular, precum unele oase ale mâinilor și oasele picioarelor, părți ale vertebrelor și fragmente din centura pelviană. Părțile osoase sunt acoperite de un strat consistent de sediment de culoare gri-închis. Humerusul drept, femurul și osul iliac sunt afectate de exfoliere, fenomen datorat proceselor tafonomice (**fig. 5**).

Din trecerea prin sită a solului adiacent au rezultat numeroase fragmente osoase umane (părți ale viscerocraniului, fragmente din coaste, vertebre) și non-umane (2 părți atribuite unui os lung).

Indiciile de stabilire a vârstei la deces și a sexului au urmărit standardele propuse de către J. Buikstra și D. Ubelaker⁶⁹, utilizând informații adiționale din volumele lui W. Bass și M. Îșcan⁷⁰. Identificarea și descrierea leziunilor patologice și traumatice a fost realizată cu ajutorul lucrărilor lui D. Ortner⁷¹, C. A. Roberts și K. Manchester⁷², C. Rodríguez-Martín⁷³, T. Waldron⁷⁴ și C. A. Roberts⁷⁵. Statura nu a putut fi calculată datorită gradului de fragmentare al elementelor în cauză (oasele lungi).

⁶⁶ Vasiliev 1980, p. 54-55, pl. 2/4.

⁶⁷ *Ibidem*, p. 54-55.

⁶⁸ Oasele umane aparținând mormântului M 1 de la Băcăinți-Obreje au fost analizate din punct de vedere antropologic în Laboratorul de Antropologie al Universității „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia, cu rezultatele prezentate mai jos.

⁶⁹ Buikstra, Ubelaker 1994, p. 218.

⁷⁰ Bass 2005, p. 366; Îșcan, Steyn 2013, p. 517.

⁷¹ Ortner 2003, p. 662.

⁷² Roberts, Manchester 2010, p. 339.

⁷³ Rodríguez-Martín 2006, p. 197-221.

⁷⁴ Waldron 2009, p. 279.

⁷⁵ Roberts 2009, p. 292.

Profilul biologic

Pentru determinarea sexului individului notat generic cu M 1 s-au folosit trăsăturile craniene (apofizele mastoideene, creasta nucală, forma glabellei, a marginilor supraorbitale, aspectul arcurilor supraciliare și al mentonierei mandibulare) și pelviene (forma mării incizuri ischiatică, absența sulcusului preauricular)⁷⁶, care au indicat un individ cu trăsături preponderent masculine. Totodată, robusticitatea oaselor și inserțiile musculare puternice, evidente la nivelul oaselor membrilor superioare și inferioare, au indicat de asemenea un individ de sex masculin.

Estimarea vârstei în momentul decesului s-a realizat observând trăsăturile morfologice ale pelvisului, craniului și dentiției, urmărind schimbările care apar asupra suprafețelor acestora. Observarea unor elemente ale pelvisului (gradul de modificare al suprafeței iliace sacro-pelviene⁷⁷, schimbările apărute la nivelul morfologiei simfizelor pubiene⁷⁸) sau craniene (gradul de obliterare al suturilor⁷⁹), indică un individ cu vârsta de aproximativ 50 de ani. Gradul de atriție dentară, utilizând metodologia propusă de către Lovejoy⁸⁰, a indicat un individ cu vârsta la momentul decesului cuprinsă între 35 și 55 de ani. Este important de menționat faptul că urmărirea gradului de uzură a dentiției nu poate da întotdeauna rezultate concludente, fără corelații cu date din scheletul cranian și postcranian, deoarece acest indicator poate fi deseori influențat de obiceiurile alimentare și folosirea dentiției în activități non-masticatorii⁸¹.

Trăsături non-metrice

Scheletul din M 1 prezintă două trăsături non-metrice de importanță primară⁸², sub forma unei găuri adiționale, transversale, la vertebrele cervicale (C4-C6) cu diviziune completă, și o creastă supraorbitală evidentă la partea dreaptă a orbitei.

Paleopatologie

Traume ante-mortem. Fracturi

Craniul prezintă o fractură vindecată în partea stângă a osului nazal (**fig. 6/1**).

Boli degenerative - boli ale articulațiilor

Bolile artrozice, caracteristice înaintării în vârstă, sunt evidente la nivel vertebral, prin formațiuni de os nou, osteofite marginale, la nivelul vertebrelor toracice (**fig. 6/2**) și lombare (**fig. 6/3**), și al claviculei drepte

⁷⁶ Buikstra, Ubelaker 1994, p. 15-21.

⁷⁷ Lovejoy *et alii* 1985, p. 15-28.

⁷⁸ Brooks, Suchey 1990, p. 227-238.

⁷⁹ Meindl, Lovejoy 1985, p. 57-66.

⁸⁰ Lovejoy 1985, p. 47-56.

⁸¹ Roberts, Manchester 2010, p. 78-80.

⁸² Buikstra, Ubelaker 1994, p. 94.

(**fig. 6/4**, extremitatea acromială). Suprafața vertebrei lombare L5 prezintă o anomalie în corpul vertebral, probabil un nodul Schmorl (**fig. 6/3**).

Patologii dentare

Bolile dentare, alături de cele degenerative sunt cele mai comune afecțiuni ale scheletului uman⁸³.

Atât dentiția maxilarului, cât și cea a mandibulei prezintă urme de tartru supragingival, resorbția osului alveolar cu urme de os nou, porozități și expunerea rădăcinilor dentare, posibili indicatori al parodontitei. Molarul 1, maxilar, partea stângă, prezintă urmele unui posibil abces dentar. Pe același ax, mandibular, molarul 2 prezintă o carie de mari dimensiuni, bucal-mediană cu expunerea camerei pulpare. Pierderile dentare *intra-vitam* sunt evidente atât la nivelul maxilarului, cât și al mandibulei, aceasta din urmă fiind cel mai afectat, manifestându-se prin resorbția osului (**fig. 7/1-4**).

În concluzie, fragmentele osoase umane rezultate în urma cercetării preventive din anul 2016 de la Băcăinți-Obreje (com. Șibot, jud. Alba), aparțin unui individ de sex masculin, cu vârsta estimată în momentul decesului la 50 de ani. Din perspectiva stării de sănătate, se pot observa indicii ale afecțiunilor degenerative și patologii dentare, care se încadrează într-un spectru comun, având în vedere vârsta estimată a individului în discuție.

Prezența osteofitozei și a porozităților la nivelul segmentelor anatomice menționate sunt un indicator al bolilor degenerativ-distrofice care afectează coloana vertebrală⁸⁴; cel mai probabil se poate discuta de anomalii la nivelul discului intervertebral, mai precis de boala discală intervertebrală. Vertebrele și discurile intervertebrale dețin rolul major în menținerea greutății corpului și protejarea măduvei spinării. Cele din urmă sunt de fapt țesuturi cartilajinoase care unesc și au rol de amortizor între vertebre, fiind formate dintr-o parte periferică, *annulus*, fibre care aderă la vertebre și asigură stabilitatea coloanei vertebrale, și dintr-o parte centrală, gelatinoasă și elastică, *nucleus pulposus*, care are capacitatea de a absorbi șocurile⁸⁵. În momentul în care aceste discuri încep să se degradeze, corpul compensează prin crearea de țesut os nou - osteofitele. Diferiți factori (genetici, traumatici, anomaliiile de dezvoltare, vârstă și sex), în diferite combinații determină începutul procesului de degenerare al țesuturilor afectate⁸⁶.

Nodulii lui Schmorl sau hernia intravertebrală de disc se formează datorită degradării articulațiilor cartilajinoase de la nivelul corpurilor vertebrale, prin dislocarea nucleului pulpos și a discului intervertebral, spre

⁸³ Robert, Manchester 2010, p. 63.

⁸⁴ *Ibidem*, p. 136-137.

⁸⁵ Waldron 2009, p. 43.

⁸⁶ *Ibidem*.

exterior, în părțile adiacente⁸⁷. Aceștia pot apărea în cazul oricărui segment al coloanei vertebrale. Articulația acromial-claviculară reprezintă un alt loc pentru instalarea afecțiunilor de tip artrozic, clavicula prezentând formațiuni de os nou.

Prin parodontită se denumește un set de boli inflamatorii care afectează țesuturile ce înconjoară și susțin dinții, provocând pierderea progresivă a osului alveolar și, în cele din urmă, dențiția. Principala cauză este reprezentată de straturile de placă bacteriană asociate cu o serie de agenți patogeni, precum *Porphyromonas gingivalis*, *Tannerella forsythensis*, *Treponema denticola*, *Actinobacillus actinomycetemcomitans* sau *Candida albicans*⁸⁸.

Formarea bolilor carioase este una progresivă, factorul principal de dezvoltare fiind bacteriile de la nivelul dențiției care produc acizi în relație cu hrana, facilitând distrugerea smalțului dentar⁸⁹. O serie de bacterii sunt asociate cu apariția și dezvoltarea acestora, ponderea cea mai ridicată deținând-o *Streptococcus mutans*, dar și alte tipuri de bacterii din categoria lactobacililor și actinomicetelor⁹⁰. În strânsă legătură cu bolile parodontale și leziunile carioase se află și abcesele dentare, care proliferază prin expunerea cavității pulpare și infiltrarea agenților patogeni⁹¹.

Concluzii

Mormântul de războinic descoperit la Băcăinți-Obreje pare, la prima vedere, a fi unul izolat, așa cum mai există cazuri pe Valea Mureșului (Blandiana, Deva, Orăștie, Miraslău, Șoimuș și Hărău). Trebuie spus, însă, că poziția acestuia în cadrul perimetrului cercetat este una periferică, el fiind amplasat aproape de limita nord-vestică a zonei investigate. În aceste condiții, nu putem stabili cert, deocamdată, caracterul izolat al înmormântării sau dacă el face parte dintr-un cimitir care ar putea exista la vest de aria cercetată. Desigur, în mod preliminar, susținem prima ipoteză, bazată pe realitatea de moment, dată de izolarea acestuia față de alte puncte cu descoperiri din același spectru etnocultural, caz în care războinicul înmormântat se putea afla în tranzit pe acest sector al râului Mureș, dominat în acea perioadă de călăreții sciți. Neavând date suplimentare, ne limităm la expunerea descoperirii.

Din analiza descoperirii este clar că avem de-a face cu un războinic, calitate evidențiată de armele depuse în mormânt. Toate armele, pumnalul *akinakes*, lancea, săgețile sunt specifice orizontului scitic întâlnit în centrul

⁸⁷ *Ibidem*, p. 140; Waldron 2009, p. 45.

⁸⁸ Waldron 2009, p. 239.

⁸⁹ *Ibidem*, p. 237.

⁹⁰ Ortner 2003, p. 590; Mays 2010, p. 221.

⁹¹ Roberts, Manchester 2010, p. 70.

Transilvaniei între începutul secolului VI a.Chr. și jumătatea celui următor. Primul impuls ar fi considerarea războinicului ca fiind scit, dar o serie de elemente secundare obligă la prudență în această atribuire. Asistăm la nuanțe ale ritualului funerar, dispunerea armelor fiind diferită de ce cunoaștem în interiorul arcului carpatic: pumnalul, chiar dacă este introdus în teacă, nu este prins la șold sau la centură/curea, ci este așezat lângă umăr; lancea este dispusă cu vârful la picioare, săgețile nu au fost așezate grupat și nu avem elemente materiale care să convingă că a fost depusă și tolba. Desigur, aceasta din urmă putea fi realizată doar din elemente organice, care s-au descompus, dar în acest caz vârfulurile de bronz păstrate ar fi trebuit să fie oarecum grupate la un loc, fapt ce nu corespunde cu realitatea arheologică. Apoi atrage atenția ceramica. În principal, vasul-strachină, atent lucrat, probează puternicele influențe ale fondului local pe acest sector al cursului mijlociu al Mureșului.

Fără îndoială, o parte din artefactele prezentate sunt de factură scitică, dar nuanțele ritualului arată contactele pe care acest individ le avea cu lumea din jurul lui. Motiv pentru care asistăm la o influență a mediului autohton asupra lui, și implicit la o diluare a propriei lui culturi, care oricum va dispărea la mijlocul secolului V a.Chr., prin absorbirea ei de către cea autohtonă. Motiv pentru care asistăm la o influență a mediului autohton (Basarabi târzie) asupra lui, și implicit la o diluare a propriei lui culturi (scitice), care oricum va dispărea la mijlocul secolului V a.Chr., prin absorbirea ei de către cea locală.

Oricare ar fi fost apartenența etnoculturală a războinicului, inventarul său funerar, în principal morfologia pumnalului și a vârfulurilor de săgeți, la care se adaugă asocierea cu ceramica fină de tip Basarabi, îl plasează în perioada târzie a orizontului scitic din Transilvania, respectiv în a doua jumătate a secolului VI a.Chr. și începutul secolului V a.Chr.

Dincolo de aceste posibile scenarii, mormântul de la Băcăinți-Obreje (com. Șibot) contribuie la completarea hărții Văii Mureșului mijlociu cu astfel de puncte cu descoperiri, precum și la creionarea mai nuanțată a prezenței și influenței scitice în acest sector. În același registru, descoperirea se adaugă altora de acest tip și conturează în tușe mai vizibile extensia spre sud-vest, urmând firul râului, a enclavei scitice care se așezase la intrarea în bazinul salinifer Ocna Mureș-Turda.

Explanation of Figures

- Fig. 1.** Location and archaeological site coordinates in Băcăinți-Obreje (1); warrior tomb (2-3).
- Fig. 2.** Băcăinți-Obreje. Bowl lobed (1a-c) and jar (2a-c) from M 1 inventory (drawings Călin Adam).
- Fig. 3.** Băcăinți-Obreje. *Akinakes* dagger (1) from M 1 inventory (drawing Călin Adam).

- Fig. 4.** Băcăinți-Obreje. Iron lance (1), bronz arrowheads (2-6a) and beads made of kaolin (7-18) from M 1 inventory (drawings Călin Adam).
- Fig. 5.** Băcăinți-Obreje. M 1 - anatomical position (photo, image processing, Călin Șuteu).
- Fig. 6.** Băcăinți-Obreje. M 1 - cured nasal fracture (left side) (1); chest vertebrae with osteophytes development (2); lumbar vertebrae with osteophytosis and a Schmorl's node (3); clavicle bone excursions - lateral (4).
- Fig. 7.** Băcăinți-Obreje. M 1 - mandibula, dental *intra-vitam* loss, bone remodelling (1); resorption of mandible bone due to dental loss, dental wear (2); dental, buccal-medial caries (3); maxillary, previously, alveolar bone retraction, abscess (left) (4).

Abrevieri bibliografice

- Andrișoiu 1986 - Ioan Andrișoiu, *Contribuții la cunoașterea culturii Noua în sud-vestul Transilvaniei*, în *Thraco-Dacica*, VII, 1986, p. 31-45.
- Andrișoiu, Vasilev 1990-1993 - Ioan Andrișoiu, Valentin Vasilev, *Câteva considerații privind cultura Noua în Transilvania*, în *Apulum*, XXVII-XXX, 1990-1993, p. 121-161.
- Bass 2005 - William M. Bass, *Human Osteology: A Laboratory and Field Manual*, Missouri Archaeological Society, 2005.
- Boroffka 1998 - Nikolaus G. O. Boroffka, *Ein neues hallstattzeitliches Grab aus Siebenbürgen*, în *ArchVestnik*, 49, 1998, p. 93-100.
- Brooks, Suchey 1990 - Sheila T. Brooks, Judy M. Suchey, *Skeletal Age Determination Based on the os Pubis: A Comparison of the Acsádi-Nemeskéri and Suchey-Brooks Method*, în *JHE*, 5, 1990, 3, p. 227-238.
- Buikstra, Ubelaker 1994 - Jane E. Buikstra, Douglas H. Ubelaker (ed.), *Standards for Data Collection from Human Skeletal Remains: Proceedings of Seminar at the Field Museum for Natural History*, Arkansas Archeological Survey Research, 44, Fayetteville, 1994.
- Buzdugan 1976 - Constantin Buzdugan, *Pumnale hallstattiene târzii pe teritoriul României*, în *Cercetări arheologice*, II, 1976, p. 253-261.
- Ciugudean 1997 - Horia Ciugudean, *Cercetări privind epoca bronzului și prima epocă a fierului în Transilvania*, BMA, VII, 1997.
- Ciugudean, Dragotă 2000 - Horia Ciugudean, Aurel Dragotă, *Cercetări arheologice la Alba Iulia-Păclșa: descoperirile hallstattiene și medievale timpurii (campania din anul 2000)*, în *Apulum*, XXXVIII/1, 2001, p. 269-288.
- Crișan 1965 - Ion H. Crișan, *Săpături și sondaje în valea mijlocie a Mureșului*, în *ActaMN*, II, 1965, p. 39-76.
- Crișan 1974 - Ion H. Crișan, *Transilvania la sfârșitul Hallstattului (sec. VI-V î.e.n.)*, în Hadrian Daicoviciu (coord.), *In Memoriam Constantini Daicoviciu*, Cluj, 1974, p. 99-111.
- Ferenczi 1965 - Ștefan Ferenczi, *Cimitirul scitic de la Ciunbrud (Partea I)*, în *ActaMN*, II, 1965, p. 77-104.
- Ferenczi 1966 - Ștefan Ferenczi, *Cimitirul „scitic” de la Ciunbrud (Partea a II-a)*, în *ActaMN*, III, 1966, p. 49-73.
- Floca 1937 - Octavian Floca, *Descoperiri arheologice în ținutul Hunedoarei*, în *Sargetia*, I, 1937, p. 60-63.
- Floca 1969 - Octavian Floca, *Harta arheologică a municipiului Deva*, în *Sargetia*, VI, 1969, p. 7-36.

Un mormânt de războinic din Prima Epocă a Fierului descoperit la Băcăinți

- Gumă 1993 - Marian Gumă, *Civilizația primei epoci a fierului în sud-vestul României*, BTh, IV, București, 1993.
- Horedt 1966 - Kurt Horedt, *Die Ansiedlung von Blandiana, Rayon Orăștie, am Ausgang der ersten Jahrtausends u.Z.*, în *Dacia*, n.s., X, 1966, p. 261-290.
- Illinskaia 1968 - Varvara A. Illinskaia, *Skiji dneprovskogo lesostepnogo levoberezja*, Kiev, 1968.
- Irimia 2005 - Mihai Irimia, *Cu privire la raporturile dintre sciți, geți și coloniile grecești de la Dunărea de Jos în secolele VI-IV a.Chr.*, în *RRSE*, I, 2005, 1, p. 51-94.
- Îșcan, Steyn 2013 - Mehmet Y. Îșcan, Maryna Steyn, *The Human Skeleton in Forensic Medicine*, Springfield, 2013.
- Kemenczei 2009 - Tibor Kemenczei, *Studien zu den Denkmälern Scythisch Geprägter Alföld Gruppe*, IPH, XII, Budapesta, 2009.
- Kovács 1915 - István Kovács, *Station préhistorique de Marosvásárhely, cimetière de l'époque scythe et de la migration des peuples*, în *DolǵCluj*, VI, 1915, p. 226-325.
- Levinschi 2015 - Alexandru Levinschi, *Cultura în spațiul pruto-nistrean (sec. VI-IV a.Chr.)*, teză de doctorat, Institutul Patrimoniului Cultural Chișinău, 2015.
- Lovejoy 1985 - C. Owen Lovejoy, *Dental Wear in the Libben Population, His Functional Pattern and Role in the Determination of Adult Skeletal Age at Death*, în *AJPA*, 68, 1985, 1, p. 47-56.
- Lovejoy et alii 1985 - C. Owen Lovejoy, Richard S. Meindl, Thomas R. Pryzbeck, Robert P. Mensforth, *Chronological Metamorphosis of the Auricular Surface of the Ilium: A New Method for the Determination of Adult Skeletal Age at Death*, în *AJPA*, 68, 1985, 1, p. 15-28.
- Marinescu 1972 - George Marinescu, *Considerații asupra așa-zisei probleme scitice în lumina descoperirilor arheologice de pe teritoriul României*, în *FI*, II, 1972, p. 25-35.
- Mays 2010 - Simon Mays, *The Archaeology of Human Bones*, second edition, Routledge, 2010.
- Meindl, Lovejoy 1985 - Richard S. Meindl, C. Owen Lovejoy, *Ectocranial Suture Closure: A Revised Method for the Determination of Skeletal Age at Death Based on the Lateral-Anterior Sutures*, în *AJPA*, 68, 1985, 1, p. 57-66.
- Mototolea, Potârniche 2009 - Aurel Mototolea, Tiberiu Potârniche, *Vărfuri de săgeți din colecția Muzeului de Istorie Națională și Arheologie Constanța*, în *Pontica*, 42, 2009, p. 47-70.
- Ortner 2003 - Donald J. Ortner, *Identification of Pathological Conditions in Human Skeletal Remains*, Academic Press, 2003.
- Párducz 1954 - Mihály Párducz, *Le cimetiere ballstättien de Szentes-Vekerzug*, în *Acta.ArchHung*, 4, 1954, p. 25-114.
- Pârvan 1926 - Vasile Pârvan, *Gețica*, București, 1926.
- Popa 2009 - Cristian I. Popa, *A Possible Scythian Burial at Hărău (Hunedoara County)*, în *PA*, IX, 2009, p. 45-49.
- Popa 2011 - Cristian I. Popa, *Valea Cugirului din preistorie până în zorii epocii moderne. Monumenta Archaeologica et Historica*, Cluj-Napoca, 2011.

- Roberts 2009 - Charlotte A. Roberts, *Human Remains in Archaeology: A Handbook*, Council for British Archaeology, 2009.
- Roberts, Manchester 2010 - Charlotte A. Roberts, Keith Manchester, *The Archaeology of Disease*, Sutton Publishing, 2010.
- Rodríguez-Martín 2006 - Conrado Rodríguez-Martín, *Identification and Differential Diagnosis of Traumatic Lesions of the Skeleton*, în Aurore Schmitt, Eugénia Cunha, João Pinheiro (ed.), *Forensic Anthropology and Medicine: Complementary Sciences from Recovery to Cause of Death*, Totowa, 2006, p. 197-221.
- Topal 2014 - Denis Topal, *Akinakai on the Western Frontiers of Scythia: Scythia Swords and Daggers from the Territory of the Republic of Moldova*, în *Tyragetia*, s.n., VIII (XXIII), 1, 2014, p. 7-43.
- Ursuțiu 2002 - Adrian Ursuțiu, *Etapa mijlocie a primei vârste a fierului în Transilvania (cercetările de la Bernadea, com. Bahnea, jud. Mureș)*, Cluj-Napoca, 2002.
- Vasiliev 1966 - Valentin Vasiliev, *Un nou mormânt scitic descoperit la Batoș (observații pe marginea datării anticbităților scitice din Transilvania)*, în *ActaMN*, III, 1966, p. 411-420.
- Vasiliev 1970 - Valentin Vasiliev, *Podoabe de metal prețios din morminte scitice în Transilvania*, în *ActaMN*, VII, 1970, p. 41-61.
- Vasiliev 1972 - Valentin Vasiliev, *Necropola scitică de la Blaj*, în *Apulum*, X, 1972, p. 19-64.
- Vasiliev 1974 - Valentin Vasiliev, *Poziția cronologică și semnificația cultural-etnică a săgeților scitice din aria carpatică*, în *Apulum*, XII, 1974, p. 48-59.
- Vasiliev 1976 - Valentin Vasiliev, *Necropola de la Băița și problema tracizării enclavei scitice din Transilvania*, în *Marisia*, VI, 1976, p. 49-87.
- Vasiliev 1980 - Valentin Vasiliev, *Sciții agatârși pe teritoriul României*, Cluj-Napoca, 1980.
- Vasiliev 2005 - Valentin Vasiliev, *Despre câteva aspecte referitoare la grupul scitic din aria intracarpatică a Transilvaniei*, în *RB*, XIX, 2005, p. 71-76.
- Vasiliev et alii 1973 - Valentin Vasiliev, Aurel Badea, Ioan Man, *Două noi morminte scitice descoperite la Teiuș*, în *Sargetia*, X, 1973, p. 27-44.
- Vasiliev, Zrinyi 1974 - Valentin Vasiliev, Andrei Zrinyi, *Necropola scitică de la Oșd*, în *FI*, III, 1974, p. 89-137.
- Vlassa 1960 - Nicolae Vlassa, *Două noi morminte scitice din Transilvania*, în Mihail Macrea (red. resp.), *Omagiu lui Constantin Daicoviciu cu prilejul împlinirii a 60 de ani*, București, 1960, p. 551-555.
- Vulpe 1967 - Alexandru Vulpe, *Necropola hallstattiană de la Ferigile. Monografie arheologică*, BA, XI, București, 1967.
- Vulpe 1990 - Alexandru Vulpe, *Die Kurzschwerter, Dolche und Streitmesser der Hallstattzeit in Rumänien*, PBF, VI/9, München, 1990.
- Waldron 2009 - Tony Waldron, *Palaeopathology*, Cambridge, 2009.

Un mormânt de războinic din Prima Epocă a Fierului descoperit la Băcăinți

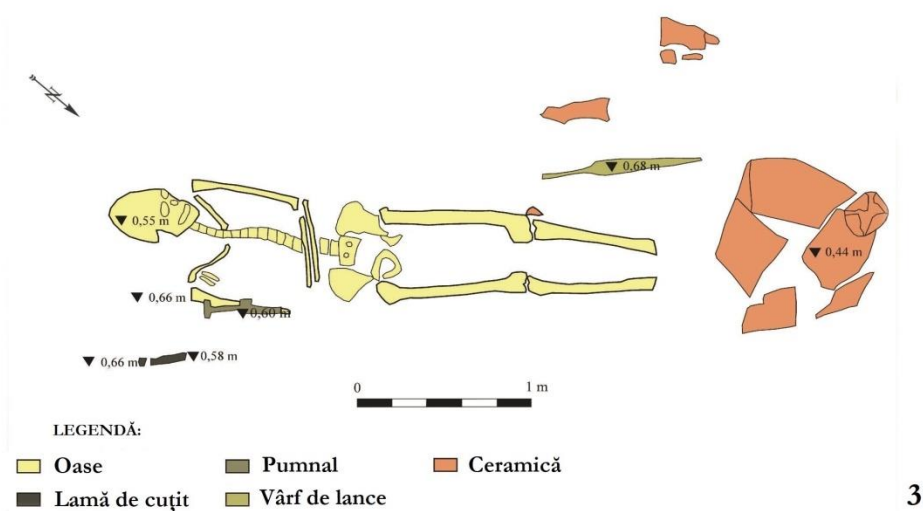
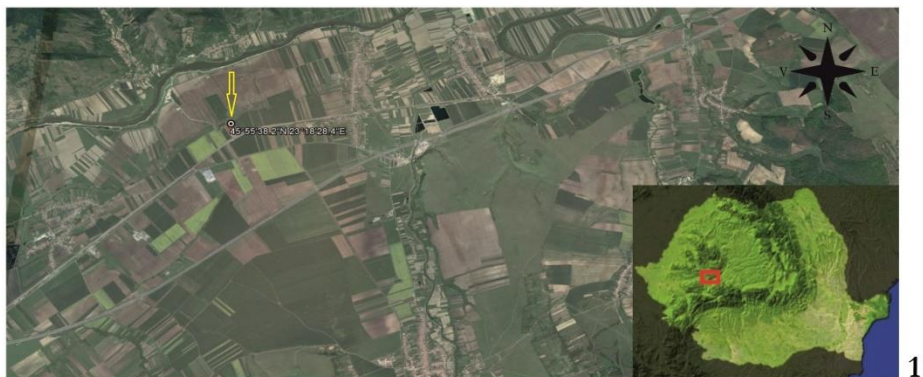

Fig. 1. Localizarea și coordonatele sitului arheologic Băcăinți-Obreje (1); mormântul de războinic (M 1) (2-3)

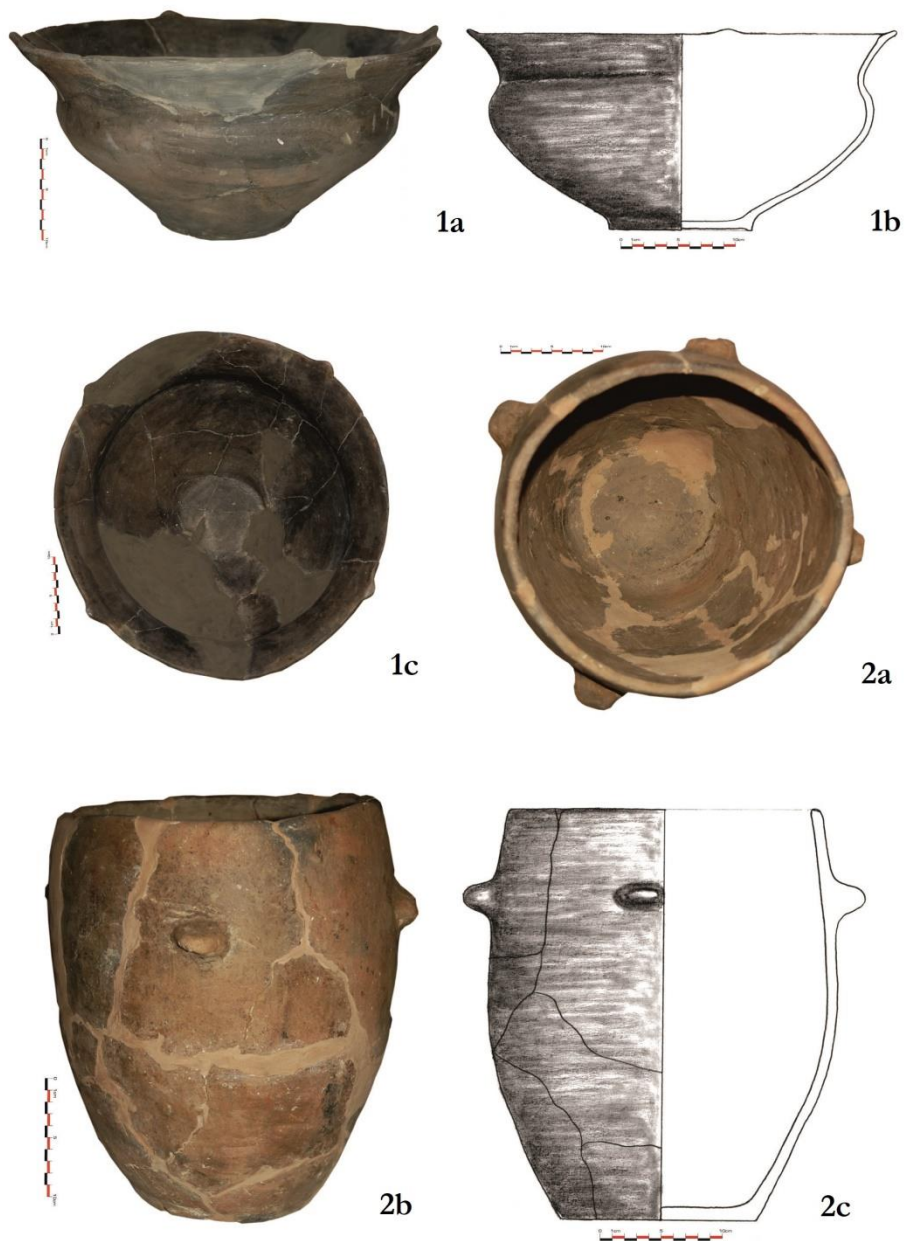

Fig. 2. Băcăiști-Obreje. Castron lobat (1a-c) și vas de tip sac (2a-c) din inventarul M 1 (desene realizate de Călin Adam)

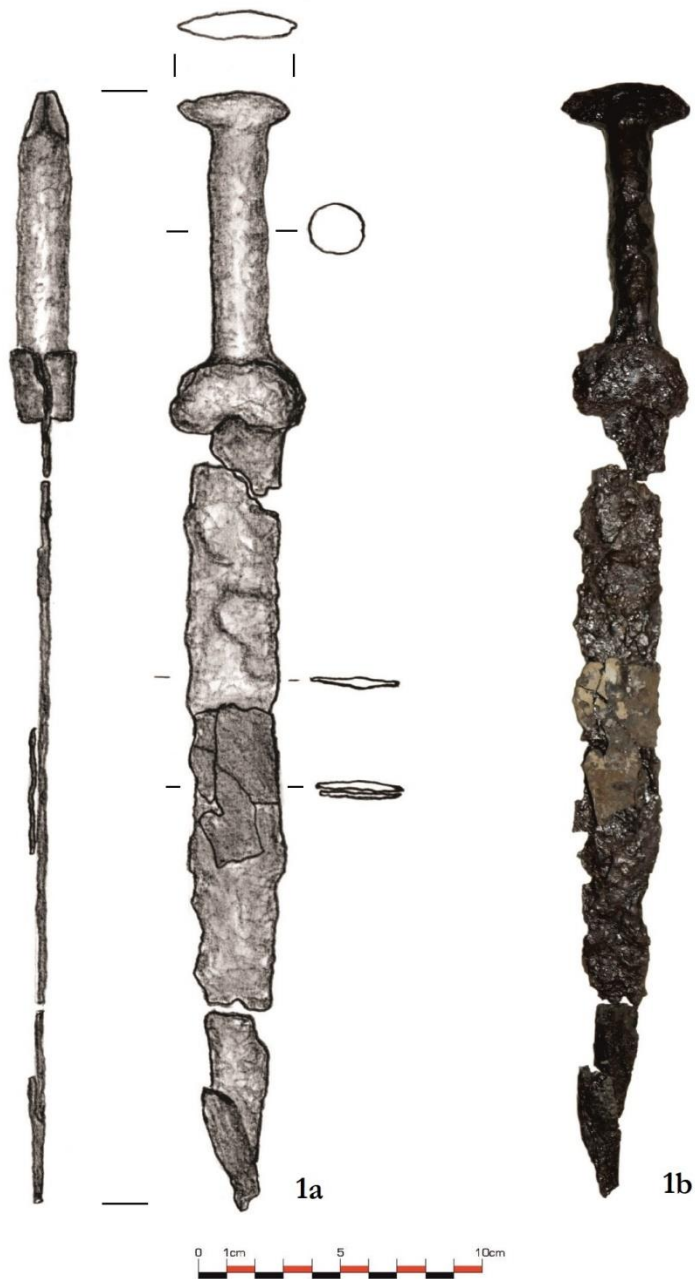

Fig. 3. Băcăinți-Obreje. Pumnal *akinakes* din inventarul mormântului M 1
(desen realizat de Călin Adam)

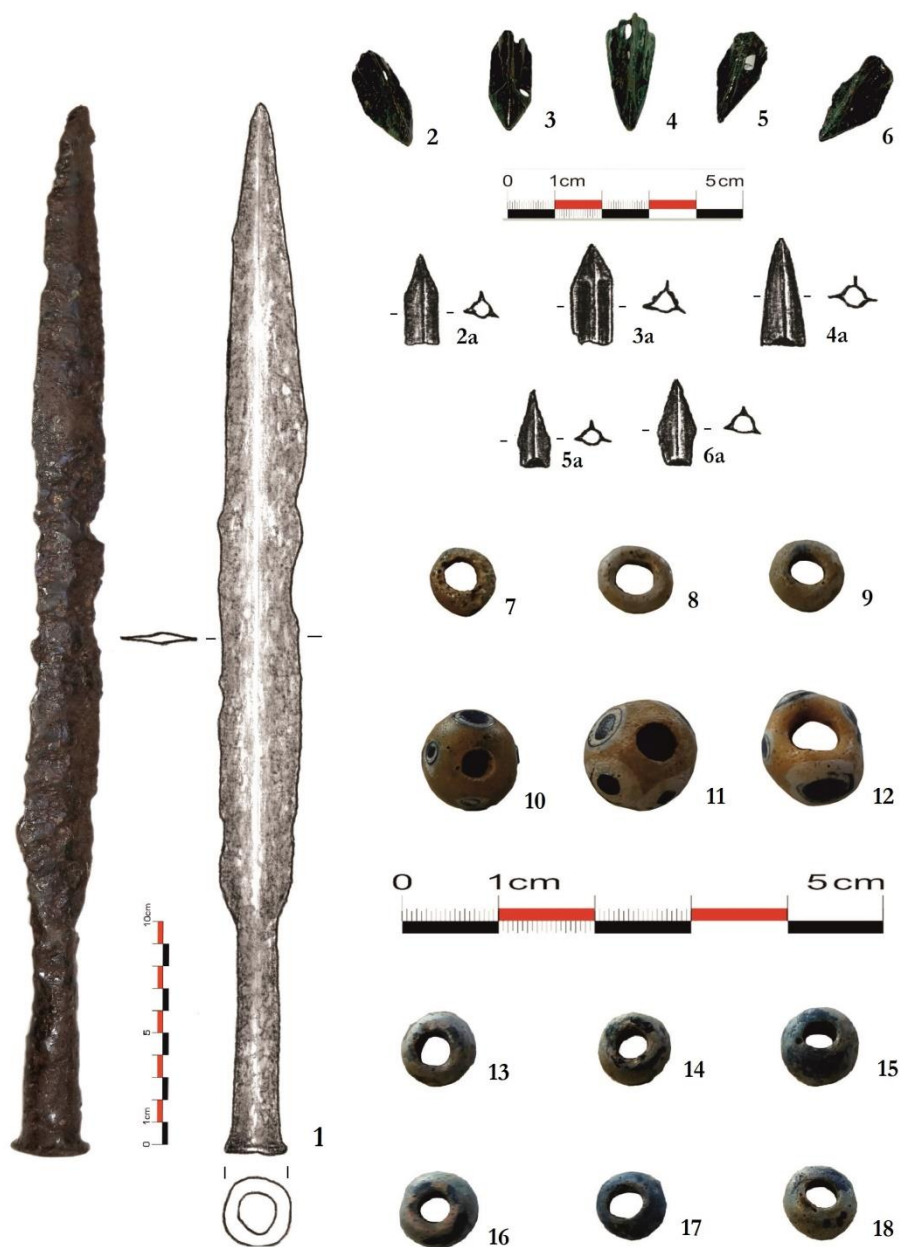

Fig. 4. Băcăinți-Obreje. Vârf de lance din fier (1), vârfuri de săgeată din bronz (2) și mărgelile din pastă vitroasă din inventarul mormântului M 1 (desene realizate de Călin Adam)

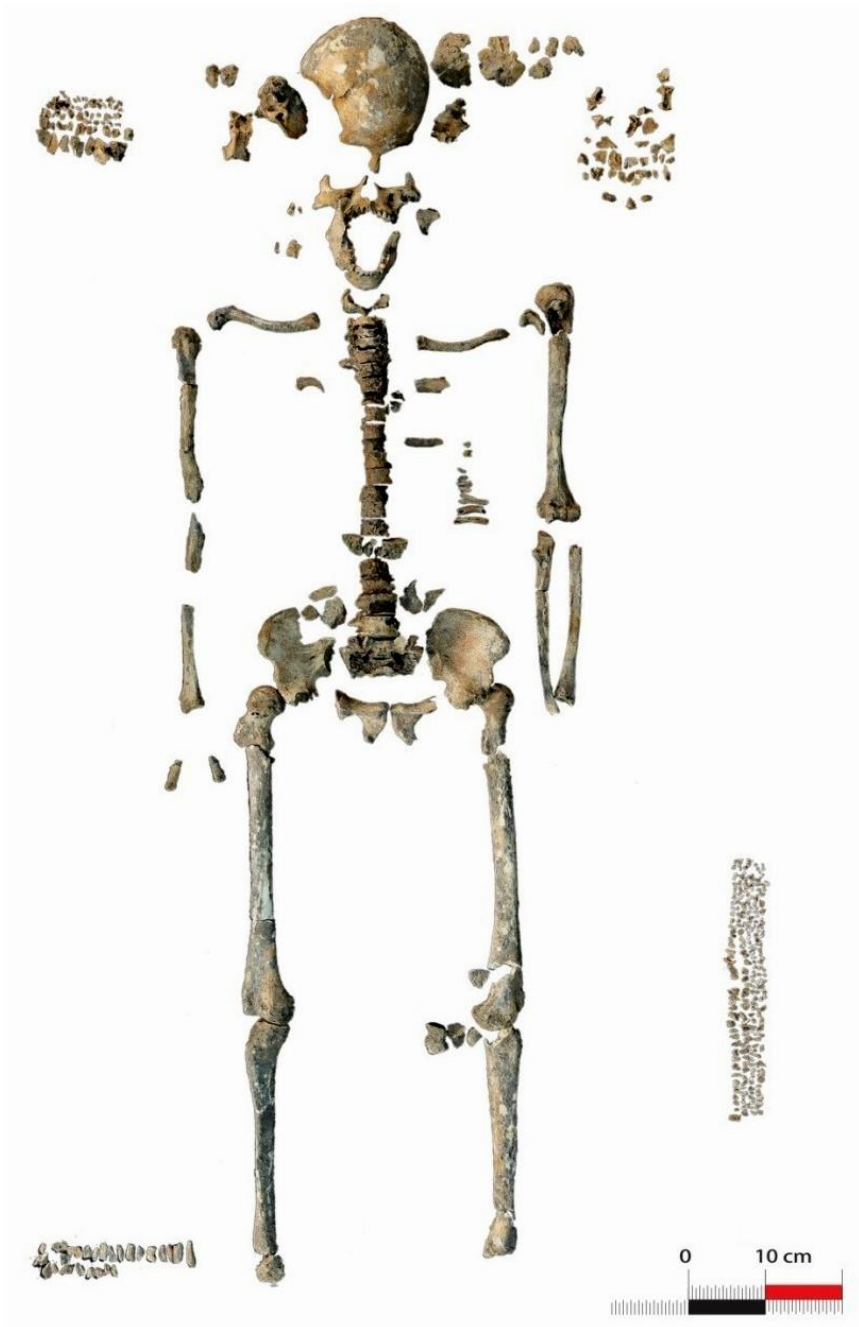

Fig. 5. Băcăiști-Obreje. M 1 - poziție anatomică
(foto: Călin Șuteu)

Fig. 6. Băcăinți-Obreje. M 1 - fractură nazală vindecată (partea stângă) (1), vertebră toracică cu dezvoltare de osteofite (2), vertebră lombară cu osteofitoză și nodul Schmorl (3), claviculă - excrescențe osoase (lateral) (4)

Fig. 7. Băcăinți-Obreje. M 1 - mandibulă, pierderi dentare *intra-vitam*, remodelare osoasă (1), resorbția osului mandibulei datorată pierderilor dentare, uzură dentară (2), carie dentară, bucal-median (3), maxilar, anterior, retragerea osului alveolar, abces (partea stângă) (4)

LISTA ABREVIERILOR

AAR-SI	- Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Istorice. Academia Română. București.
ActaArchHung	- Acta Archaeologica. Academiae Scientiarum Hungaricae. Budapesta.
ActaHASH	- Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae. Budapesta.
ActaMN	- Acta Musei Napocensis. Muzeul de Istorie a Transilvaniei. Cluj-Napoca.
Adevărul	- Adevărul. București.
AÉ	- Archaeologiai Értesítő a Magyar régészeti, művészt-történeti és éremtani társulat tudományos folyóirata. Budapesta.
AF	- Altorientalische Forschungen. Institut für Archäologische Wissenschaften, Abteilung Vorderasiatische Archäologie. Berna.
AH	- Archaeologia historica. Masarykova univerzita, Filozofická fakulta. Brno.
AHY	- Austrian History Yearbook. Center for Austrian Studies. Minneapolis MN.
AIEFCB	- Anuarul Institutului de Etnografie și Folclor „Constantin Brăiloiu”. Academia Română, Institutul de Etnografie și Folclor „Constantin Brăiloiu”. București.
AIAC	- Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie Cluj-Napoca. (este continuat de AIIGB).
AIIAI/AIIX	- Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie „A. D. Xenopol” Iași (din 1990 Anuarul Institutului de Istorie „A. D. Xenopol” Iași).
AIIGB	- Anuarul Institutului de Istorie „George Barițiu” Cluj-Napoca. (continuă AIAC).
AIIN	- Anuarul Institutului de Istorie Națională. Cluj-Sibiu.
AISC	- Anuarul Institutului de Studii Clasice. Cluj.
AJPA	- American Journal of Physical Anthropology. The Official Journal of the American Association of Physical Anthropologist. Baltimore.
Alba-Iulia	- Alba-Iulia. Alba Iulia.
Aluta	- Aluta. Studii și comunicări - Tanulmányok és Közlemények. Sfântu Gheorghe.
AM	- Arheologia Moldovei. Institutul de Istorie și Arheologie „A. D. Xenopol” Iași.
AMM	- Acta Moldaviae Meridionalis. Muzeul Județean Vaslui.
Anatolia Antiqua	- Anatolia Antiqua. L'Institut Français d'Études Anatoliennes d'Istanbul.
AnB	- Analele Banatului. Muzeul Național al Banatului (serie nouă). Timișoara.
Anistoriton	- Anistoriton / <i>Ανιστόριτον</i> . History and Archaeology Journal. Digital Journal (Grecia).

Lista abrevierilor

- Annales** - Annales. Économies, Sociétés, Civilisations. École des Hautes Études en Sciences Sociales. Paris.
- Antaeus** - Antaeus. Communicationes ex Instituto Archaeologico Academiae Scientiarum Hungaricae. Budapesta.
- AntAfr** - Antiquités africaines. Université de Provence. Paris.
- AnUB-ŞP** - Analele Universităţii din Bucureşti. Seria Ştiinţe Politice. Universitatea din Bucureşti.
- AO** - Arhivele Olteniei. Serie nouă. Institutul de Cercetări Socio-Umane. Craiova.
- Apulum** - Apulum. Acta Musei Apulensis. Muzeul Naţional al Unirii Alba Iulia.
- ArhMed** - Arheologia Medievală. Reşiţa. Cluj-Napoca.
- ArhVestnik** - Arheološki Vestnik. Institut za arheologijo. Ljubljana.
- Arts of Asia** - Arts of Asia. The Asian Arts & Antiques Magazine. Hong Kong.
- Astra Sabesiensis** - Astra Sabesiensis. Despărţământul Astra „Vasile Moga” Sebeş.
- AUASH** - Annales Universitatis Apulensis. Series Historica. Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia.
- Banatica** - Banatica. Muzeul de Istorie al judeţului Caraş-Severin. Reşiţa.
- BAR** - British Archaeological Reports (International Series). Oxford.
- BB** - Bibliotheca Brukenthal. Muzeul Naţional Brukenthal. Sibiu.
- BCH** - Bulletin de correspondance hellénique. L’Institut de correspondance hellénique d’Athenes. Atena.
- BCŞS** - Buletinul Cercurilor Ştiinţifice Studenteşti. Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia.
- BECh** - Bibliothèque de l’école des chartes. Revue d’érudition. Paris.
- BerRGK** - Bericht der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts. Frankfurt pe Main.
- BHAB** - Bibliotheca Historica et Archaeologica Banatica. Muzeul Banatului Timişoara.
- BJS** - The British Journal of Sociology. London School of Economics and Political Science. University of London.
- BMA** - Bibliotheca Musei Apulensis. Muzeul Naţional al Unirii Alba Iulia.
- BOR** - Biserica Ortodoxă Română. Patriarhia Română. Bucureşti.
- Boabe de grâu** - Boabe de grâu. Revistă de cultură. Bucureşti.
- BR** - Budapest Régiségei. Budapesti Történeti Múzeum. Budapesta.
- Britannia** - Britannia: A Journal of Romano-British and Kindred Studies. Society for the Promotion of Roman Studies. Londra.
- Brukenthal** - Brukenthal. Acta Musei. Muzeul Naţional Brukenthal. Sibiu.
- BS** - Balkan Studies. Institute for Balkan Studies in Thessaloniki. Salonic.
- BSNR** - Buletinul Societăţii Numismatice Române. Bucureşti.
- BTh** - Bibliotheca Thracologica. Institutul Român de Tracologie. Bucureşti.
- BudRég** - Budapest Régiségei. Budapesti Történeti Múzeum. Budapesta.

CAC	- Central Asia and Caucasus. Institute for Central Asian and Caucasian Studies. Luleå (Sweden). Institute of Strategic Studies of the Caucasus. Baku (Azerbaijan).
Carpații	- Carpații: Vânătoare, pescuit, chinologie. Cluj.
Castrum	- Castrum. A Castrum Bene Egyesület Hírlevele. Budapesta.
CCA	- Cronica cercetărilor arheologice. București.
Cercetări arheologice	- Cercetări arheologice. Muzeul Național de Istorie a României. București.
Chronica	- Chronica: annual of the Institute of History. University of Szeged.
Cibinium	- Cibinium. Analele Muzeului Etnografic „ASTRA”. Complexul Muzeal „ASTRA”. Sibiu.
CN	- Cercetări Numismatice. Muzeul Național de Istorie a României. București.
CNA	- Cronica Numismatică și Arheologică. Foaie de informații a Societății Numismatice Române. București.
CP	- Classical Philology. A Journal Dedicated to Research in Classical Antiquity. Chicago.
Crisia	- Crisia. Culegere de materiale și studii. Muzeul Țării Crișurilor. Oradea.
Dacia	- Dacia. Recherches et découvertes archéologiques en Roumanie. Nouvelle série: Revue d'archéologie et d'histoire ancienne. București.
Denarius	- Denarius. Slovenské národné múzeum - historické múzeum. Bratislava.
Der Unterwald	- Der Unterwald. Sebeș.
DolgCluj	- Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem - és Régiségtarából. Kolosvár (Cluj).
EDR	- Ephemeris dacoromana. Annuario dell'Accademia di Romania. Roma.
EHQ	- European History Quarterly. Sage Publications. New York.
EO	- Etnograficheskoye obozreniye. Institut etnologii i antropologii RAN. Moscova.
Erdélyi Múzeum	- Erdélyi Múzeum. Erdélyi Múzeum-Egyesület. Cluj-Napoca.
Études balkaniques	- Études balkaniques. Cahiers Pierre Belon. Association Pierre Belon. Paris.
European Archaeology	- European Archaeology/online. București.
FBW	- Fundberichte aus Baden-Württemberg. Stuttgart.
FI	- File de Istorie. Muzeul de Istorie Bistrița (continuată de <i>Revista Bistriței</i>).
FolArch	- Folia Archaeologica. Magyar Történeti Múzeum. Budapesta.
FUrb	- Forma Urbis. Roma.
Gasyrlar avazy	- Gasyrlar avazy. Ekho vekov. Kazan.
Germania	- Germania, Römisch-Deutscher Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts. Frankfurt am Main.
GM	- Golos minuvshogo. Federal'noye gosudarstvennoye byudzhethnoye obrazovatel'noye uchrezhdeniye vysshego obrazovaniya Kubanskiy gosudarstvennyy universitet. Krasnodar.
Godišnjak	- Godišnjak. Jahrbuch Knjiga. Sarajevo-Heidelberg.

Lista abrevierilor

- HEI** - History of European Ideas. International Society for the Study of European Ideas. Londra.
- Hierasus** - Hierasus. Muzeul Județean Botoșani.
- Hiperboreea Journal** - Hiperboreea Journal. Societatea de Istorie Balcanică. București.
- HOMÉ** - A Herman Ottó Múzeum Évkönyve. Miskolc.
- HSCP** - Harvard Studies in Classical Philology. Harvard University. Cambridge (SUA).
- IIER** - Issues in Educational Research. Western Australian Institute for Educational Research Inc. New South Wales, Australia.
- IJESE** - International Journal of Environmental & Science Education. Kazan.
- IJL** - International Journal of Linguistics. Makrothink Institute. Las Vegas.
- IPH** - Inventaria Praehistorica Hungarie. Budapesta.
- Istoricheskie** - Istoricheskie, filosofskie, politicheskie i yuridicheskie nauki, kulturologiya i iskustvovedenie. Voprosy teorii i praktiki. Tambov.
- Izvestiya ASU** - Izvestiya. Altayskiy gosudarstvennyy universitet. Barnaul.
- Jászkunság** - Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Tudományos Egyesület. Szolnok.
- JHE** - Journal of Human Evolution. Elsevier.
- JRGZM** - Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums zu Mainz.
- Közlemények** - Közlemények az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem - és Régiségtárából. Cluj.
- KST** - Kazı Sonuçları Toplantısı. Ankara.
- Kubaba** - Kubaba. Faculdade de Ciências Sociais e Humanas, Universidade Nova de Lisboa.
- Lumea nouă** - Lumea nouă. București.
- Lupta** - Lupta. Iași.
- Mannus** - Mannus. Gesellschaft für Deutsche Vorgeschichte. Leipzig.
- Maqarnas** - Muqarnas Online. An Annual on the Visual Cultures of the Islamic World. Cambridge.
- Marisia** - Marisia. Muzeul Județean Târgu Mureș.
- MCA** - Materiale și cercetări arheologice. București.
- ME** - Memoria Ethnologica. Centrul Județean pentru Conservarea și Promovarea Culturii Tradiționale Maramureș. Baia Mare.
- MEFRA** - Mélanges de l'École française de Rome - Antiquité. Roma.
- MEJSR** - Middle-East Journal of Scientific Research. International Digital Organization for Scientific Information. Deira, Dubai.
- MFME** - A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Studia Archaeologica. Szeged.
- Mir nauki** - Mir nauki, kulturni, obrazovania. Gorno-Altaysk.
- MN** - Muzeul Național. Muzeul Național de Istorie a României. București
- Mots** - Mots. Les langages du politique. ENS Editions. Paris.
- Muzeológia** - Muzeológia a kultúrne dedičstvo. Univerzita Komenského v Bratislave.
- Múzeum** - Slovenské národné múzeum. Bratislava.

Natura	- Natura. Revistă pentru răspândirea științei. București.
NK	- Národní knihovna: knihovnická revue. Národní knihovna České republiky. Praga.
Numizmatika	- Numizmatika. Slovenská numizmatická spoločnosť. Bratislava.
PA	- Patrimonium Apulense. Direcția Județeană pentru Cultură Alba. Alba Iulia.
PBF	- Prähistorische Bronzefunde. München.
PolSci	- Romanian Journal of Political Science. Societatea Academică din România. București.
Pontica	- Pontica. Muzeul de Istorie Națională și Arheologie. Constanța.
PQCS	- Philippine Quarterly of Culture and Society. University of San Carlos. Cebu.
PZ	- Prähistorische Zeitschrift. Deutsche Gesellschaft fuer Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte, Institut für Prähistorische Archäologie. Berlin.
Rațiunea	- Rațiunea. Revistă bilunară de liberă cugetare. București.
RB	- Revista Bistriței. Complexul Muzeal Bistrița-Năsăud. Bistrița (continuă File de Istorie).
RES	- Review of European Studies. Canadian Center of Science and Education. Toronto.
RevHisto	- Revista de Historiografia. Instituto de Historiografía Julio Caro Baroja. Universidad Carlos III de Madrid.
RHA	- Revue historique des armées. Ministère de la Défense. Paris.
RHSEE/RESEE	- Revue historique du sud-est européen. Academia Română. București, Paris (din 1963 Revue des études sud-est européennes).
RI	- Revista de Istorie (din 1990 Revista istorică). Academia Română. București.
RIR	- Revista istorică română. Institutul de Istorie Națională din București.
RMM-MIA	- Revista muzeelor și monumentelor. Monumente Istorice și de Artă. București.
Romantisme	- Romantisme. Revue du dix-neuvième siècle. Editeur Armand Colin. Paris.
România liberă	- România liberă. București.
Rossiyskaya istoriya	- Rossiyskaya istoriya. Akademicheskii nauchno-izdatel'skiy, proizvodstvenno-poligraficheskiy i knigorasprostranitel'skiy tsentr Nauka. Moscova.
RRH	- Revue Roumaine d'Histoire. Academia Română. București.
RRSE	- Revista română de studii eurasiatice. Centrul de Studii Eurasiatice, Universitatea „Ovidius” Constanța.
SA	- Sociological Analysis. Oxford University Press. Oxford.
SAA	- Studia Antiqua et Archaeologica. Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași.
SAI	- Studii și articole de istorie. Societatea de Științe Istorice și Filologice a RPR. București.
SArcheologiczne	- Sprawozdania Archeologiczne. Instytut Archeologii i Etnologii PAN. Cracovia.

Lista abrevierilor

Sargetia	- Sargetia. Acta Musei Devensis. Muzeul Civilizației Dacice și Romane Deva.
SC	- Studii și comunicări. Asociația Folcloriștilor și Etnografilor din județul Sibiu (din 1992 devine Studii și Comunicări de Etnologie).
SCB	- Studii și cercetări de bibliologie. Academia RPR. București.
SCIV(A)	- Studii și cercetări de istoria veche. București (din 1974, Studii și cercetări de istorie veche și arheologie).
SCN	- Studii și Cercetări de Numismatică. Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan” București.
SJ	- Saalburg Jahrbuch. Bericht des Saalburg Museum. Mainz am Rhein.
SJAHSS	- Scholars Journal of Arts, Humanities and Social Sciences. Scholars Academic and Scientific Publishers (SAS).
SlovArch	- Slovenská Archeológia. Nitra.
SlovNum	- Slovenská numizmatika. Národný numizmatický komitet Slovenskej republiky a Archeologický ústav SAV. Nitra.
SM	- Svobodnaya mysl. Obshchestvo s ogranichennoy otvetstvennost'yu Politizdat. Moscova.
SMIM	- Studii și materiale de istorie modernă. Institutul de Istorie „Nicolae Iorga” al Academiei Române. București.
SMIMed	- Studii și materiale de istorie medie. Institutul de Istorie „Nicolae Iorga” al Academiei Române. București.
Socialismul	- Socialismul. București.
SP	- Studii de Preistorie. Asociația Română de Arheologie. București.
SS	- The Social Sciences. Western Social Association. Dubai.
Stâna	- Stâna. Revistă profesională și de cultură. Organ al oierilor din întreaga țară. Poiana Sibiului.
Steaua	- Steaua: literară, artistică și culturală. Uniunea Scriitorilor din România. Cluj-Napoca.
StudiaTC	- Studia Theologia Catholica. Universitatea „Babeș-Bolyai” Cluj-Napoca.
StudiaUBBH	- Studia Universitatis Babeș-Bolyai. Series Historia. Universitatea „Babeș-Bolyai” Cluj-Napoca.
Studii	- Studii. Revistă de istorie. (din 1974 Revista de istorie și din 1990 Revista istorică). Academia Română. București.
Suceava	- Anuarul Muzeului Județean Suceava.
SUCH	- Studia Universitatis Cibiniensis, Serie Historica. Universitatea „Lucian Blaga” Sibiu.
Syria	- Syria. Archéologie, art et histoire. Revue d'art oriental et d'archéologie. Institut français du Proche-Orient.
Századok	- Századok. A Magyar Történelmi Társulat folyóirata. Budapest.
TAD	- Türk Arkeoloji Dergisi. Ankara.
Telegraphul	- Telegraphul. București.
Terra Sebus	- Terra Sebus. Acta Musei Sabesiensis. Muzeul Municipal „Ioan Raica” Sebeș.
Thraco-Dacica	- Thraco-Dacica. Institutul Român de Tracologie. București.
Transilvania	- Transilvania. Centrul Cultural Interetnic Transilvania. Sibiu.

Tyragetia	- Tyragetia. Muzeul Național de Arheologie și Istorie a Moldovei. Chișinău.
UPA	- Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie. Berlin.
Vestnik Moskovskaya	- Vestnik Moskovskaya gosudarstvennaya khudozhestvenno-promyshlennaya akademiya imeni S. G. Stroganova. Moscova.
Vestnik Omskogo	- Vestnik Omskogo universiteta. Seriya Istoricheskiye nauki. Omskij Gosudarstvennyj Universitet. Omsk.
Vestnik Tatarskogo	- Vestnik Tatarskogo gosudarstvennogo gumanitarno-pedagogicheskogo universiteta. Filologija i kul'tura. Kazan.
VI	- Voprosy istorii. Institut russkoy istorii Rossiyskoy akademii nauk. Moscova.
VF	- Voprosy filosofii. Izdatel'stvo «Nauka». Moscova.
VTT	- Veszprémi Történelmi Társaság és Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság kiadványa. Veszprém.
WASJ	- World Applied Sciences Journal. International Digital Organization for Scientific Information. Deira, Dubai.
Xenopoliana	- Xenopoliana. Buletin al Fundației Academice „A. D. Xenopol” Iași.
Ziridava	- Ziridava. Muzeul Județean Arad.

A HORREUM FOUND AT BĂCĂIŢI-OBREJE (ŞIBOT PARISH, ALBA COUNTY)

Radu OTA*
Ilie LASCU**
George BOUNEGRU***

Abstract. *The building analysed is a horreum, with 12 exterior and interior buttresses (0.90 × 0.90 m, with an exception, in the east, where they are 1 × 1 m). The exterior dimensions are 31 × 17.4 m (539.4 m²). We found no elements of internal partitioning or pillars for the support of the suspended floor, and we considered that the weight of the cereals would have been too heavy for this type of structure (621.60 tons of wheat). The total capacity of the barn will be 70 tons (1 m³ bays = 60-80 kg). Thus, it could satisfy the yearly hay necessity for 45-46 horses used for public transport. The horreum is placed on a road connecting UlŃia Traiana Sarmizgetusa to Apulum. It is possible that this barn belongs to a mansio or statio.*

Keywords: *agriculture, grains, hay, horreum, mansio, rural life.*

The archaeological site at BăcăiŃi-Obreje (com. Şibot) is located on the left bank of Mureş River, on its first terrace, 10 m higher than the waterside (fig. 1).¹ We are in the southwest of Alba County, on the border of Hunedoara County. The researched point is approximately 2 km from Şibot village and 30 km from Alba Iulia, on the right side of the European road Sebeş-Orăştie. The point is presented in the dedicated literature due to the discovery of the urn of BăcăiŃi.²

The archaeological research occasioned by the exploitation of some mineral units in Şibot parish, BăcăiŃi village (Alba County), in an area called *Obreje* by the local people, brought to light, during the two campaigns from 2015-2016,³ findings from several ages (Eneolithic, Middle Bronze Age, Hallstatt, Roman, post-Roman, Early Middle Ages). A total of 217 archaeological complexes were researched, including incineration and inhumation tombs, scooped dwellings, ritual graves, graves for provisions and domestic graves, and a rectangular building from the Roman age, which is the object of this paper.

* National Museum of Union Alba Iulia, Romania; e-mail: eractum@yahoo.com.

** National Museum of Union Alba Iulia, Romania; e-mail: lasucia@yahoo.com.

*** National Museum of Union Alba Iulia, Romania; e-mail: bounegrug_viziru@yahoo.com.

¹ AndriŃoiu 1979, p. 21, no. 14; Popa 2011, p. 675, no. 16, fig. 151.

² AndriŃoiu 1986, p. 35, fig. 3/5; AndriŃoiu, Vasiliev 1990-1993, p. 133, fig. 8/1.

³ The research team consisted of Radu Ota (Scientific Coordinator), Ilie Lascu, Florin Ciulavu, Gabriel Balteş, George Bounegru and Cătălin Borangic. The aerial photos are courtesy of our colleague, Călin Ţuteu ("1 Decembrie 1918" University of Alba Iulia).

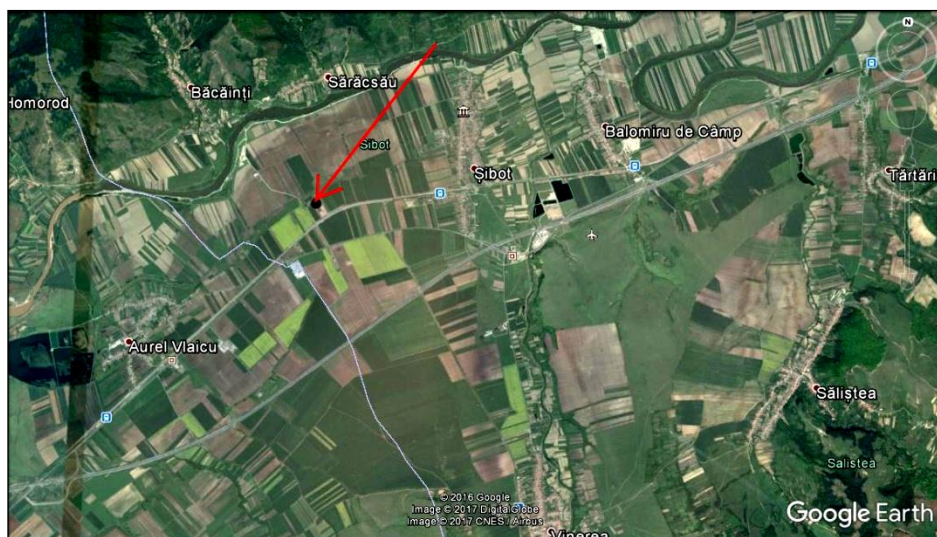

Fig. 1. The lay-out of the research area

The *horreum* we discovered is a big building, observed immediately under the arable layer to a depth of 0.20-0.35 m, fragments of Roman tiles and river stones were identified on the surface of the field.⁴ The construction was researched in S3 and S6. The ground where the Roman tiles were discovered was slightly uneven, with a difference of level of approximately 0.5 m on the axis NE-SV. To a depth of 0.20 m, for the northern and central area of the building and 0.30 m for the southern area, a compact level of Roman tiles, locally broken, was discovered. We mention that the layer of tiles was present only in the interior of the building and is missing on a distance of 1-2 m from the foundations of the building on all the four sides. No tegular fragment had stamp marks. To a depth of 0.25 for the north area and 0.40 m for the south area from the stepping level, we observed the bedding layer from the foundations of the building, wide of 0.70 m. The arrangement layer was deep of 0.30-0.40 m, excavated in the sterile soil. It is deeper in the east side of the construction. There is a difference of level of almost 1 m between the eastern and the western side of the *horreum*. River stones united by mortar were preserved only in the east, on a length of 4.50 m.

The building is rectangular, with the dimensions of 31 x 17.40 m, an area of 539.4 m² and an internal area of 473.6 m² (**fig. 3-6**). There are four buttresses on the long flanks, on the inner side in the north, and two on the inside and two on the outside in the south. The median buttresses are on

⁴ The aerial photos are courtesy of our colleague, Călin Șuteu.

the inside of the building. They are placed 6.20 m from the margins of the building with 4.90 m between them. Each short flank has two buttresses on the outside. They are placed to 5.20 m from the margins of the building, with 4.60 m between them. The buttresses are made of gravel, one being exclusively made of river stones. The dimensions of the buttresses are of 0.90 x 0.90 m, with one exception, in the east, where the dimension is of 1 x 1 m. A large number of iron nails were discovered at the level of the fallen roof and under it, belonging to the framework and to the walls of the building.

The entire surface of the building was divided into four quadrants, in order to obtain the interior profiles of the archaeological complex. We discovered inside one quadrant only ceramic material from the Roman age, a broken clay recipient. There was no other archaeological inventory. Eight interior profiles were obtained after researching the four quadrants. We noted a 10-20 cm layer of black soil mixed with sterile yellow soil, where six pits were contoured (five prehistoric pits and a Roman one). Two dwellings from the 10th century were also identified. Only in the medial area, to a depth of 10 m, under the roof level, on a length of 2 m, we observed a ditch, wide of 0.5 m, deepening by 5 cm compared to the contour level. This ditch is partially superposed on a prehistoric pit, marked as Cx 35. In the sterile soil, to 10-15 cm under the layer of tiles, there were no marks from the sustaining pillars of a floor. Considering the planimetry and the construction manner, we assess that this archaeological complex is a *horreum*. We did not discover inside the building and in the neighbouring areas any fragments of bricks or stones that might have belonged to the elevation of the building, leading us to the conclusion that it was made of wood.

We also discovered in the researched areas complexes (circular pits) and archaeological materials attributed to the Roman era.

The archaeological pieces discovered in the layer are especially sartorial accessories. We found a bronze fibula (**fig. 7/1**). Its form is the type T - Cociș 39a3a2.⁵ The body is curved, trapezoidal in plane and rectangular in section. It is ornamented with two parallel rows of incisions. The head has a button. The leg is short, with a port-pin of type Cociș 20. T-form fibulas, in the variant we discovered, appear predominantly in sites in Dacia and sporadically in the neighbouring provinces. This type of ornament is considered to have been first designed here. The periodization of the fibula is established as third century AD.⁶ An iron fibula was also discovered in the culture layer (**fig. 7/2**). The piece belongs to the category

⁵ Cociș 2004, p. 149-150.

⁶ Ibid.

of fibulas with the leg bent inside: type Cociş 37.⁷ It is interesting that this fibula is closer to crossbow fibulas. The body is arched, semi-circular in profile and finished with a port-pin twisted around the leg (type Cociş 21). The periodization of fibulas with the leg bent inside starts in the Severan period.

It was discovered a fragment of a bronze buckle (**fig. 7/3**). A good analogy comes from the area of the Rhenan *limes*.⁸ Made through moulding from a single bronze piece, it presents two circular ears to be pinned to a fixed segment attached to the end of the belt. Another piece of military equipment found was a bronze plaque (**fig. 7/4**). Moulded, it has on the back a complete fixation bullet and the marks of a second one. The superior side has a notched *ansa*. The rhomboid body is decorated with fret sawing under the form of *pelta* and ends with two circles on both sides.

Another category of pieces we discovered is that of small objects of everyday use. We mention two keys of different dimensions, both part of the same typological series, presenting a trapezoid body in plane and a circular orifice at the end (**fig. 7/5**). The active part is wide and disposed at an angle to the body. Both pieces are heavily rusted.

We discovered an iron knife in the area of the building (**fig. 7/6**). It is corroded by rust, but it can be seen that the blade is curved inside and the arm may be observed. The flat arm shows it was possible to be caught inside hilts.

To the south of the building, to approximately 75 m, we discovered 14 incineration tombs and an inhumation tomb. We discovered in the east side a natural alveolar (terrace rupture), used most probably as a rubbish dump in the Roman era, on a length of 15 m and a width of 10 m. We observed in the researched area the lack of any elements that could belong to other constructions from the Roman age. To the west of the building, to approximately 50 m, fragments of tiles and ceramics from the Roman age were observed.

Colleagues from Bucharest have recently studied a very well-developed rural setting, which, due to the amplexness of the vestiges, the organisation of the building and the street texture, has a quasi-urban character.⁹ Roman marks, probably belonging to some *villae rusticae* exploiting the rich agricultural area, were discovered at several points on the territory of Şibot parish.¹⁰ Another site from the Roman age, located to the

⁷ The fibulas with the leg bended behind are exclusively made of bronze. See *ibid.*, p. 142.

⁸ Oldenstein 1976, p. 97.

⁹ Băltăc et al. 2013, p. 230-232.

¹⁰ Some finds from the Roman era are mentioned by Dumitru Tudor (Tudor 1968, p. 135). Next to BăcăiŃi-Obreje (the location of our research), some Roman vestiges have been

west of the area under discussion, is that of Aurel Vlaicu-*Voivoda*. Materials from the Roman era were discovered here across an area of 2-3 ha, leading M. Blăjan to affirm the existence of a *vicus*.¹¹

We cannot say whether the building we researched used to have compartments. Based on the planimetry and disposition, we assume a diversified use, e.g. for depositing hay for animals.

The big *horrea* in Rome and Ostia had served not only as warehouses for animal feed, but also for other merchandise, such as marble, torches, candles, papyrus, scents, vestments, wine, oil, and so on. They also served as commercial points. The biggest *horrea* in Rome are those of the Portus of Trajan and the *horrea Galbae, Nervae, Ummidiana, Seiana* and *Lolliana*, followed by those specialised as depots for certain products: *candelaria, chartaria, piperataria*.¹² Those in Ostia, the *Grandi Horrea*, were approximately 7,291 m² in size and were built at the beginning of the first century AD, being extended and renovated several times during the Severan Dynasty.¹³

There were also strategic market localities, for example, the *horrea* of Nauportus in Pannonia Superior, a *vicus* located by the Ljubljana River, on the road connecting Aquileia and Emona. This complex was surrounded by defensive walls and contained storage houses, depots and barns, covering an area of 5,500 m². It was in an important commercial location near a major route which had numerous warehouses, among which are the *horrea* of Vienne, in Gallia Narbonensis, which cover an area of 4-6 ha.¹⁴

The main occupation in Dacia was agriculture, as many areas, including the Mureș Valley, the Transylvania Plateau, the Banat Plain and the Oltenia Plain, produced high agricultural yields. The surplus of grain was probably exported in the neighbouring provinces, but there is no evidence of its export to Rome or italic peninsula.¹⁵ The produce would have been used to supply the needs of the provincial army and the eleven cities.

At the present time, there have been no *horrea* discovered in rural locations in Dacia. There is an urban one (56.40 x 20.60 m; area 1,161.84 m²), in Ulpia Traiana Sarmizegetusa,¹⁶ next to a *domus procuratoris* built when

found in *La Baltă-ob.1, La Baltă-ob.2, Aușele*, and *Cânepiște* (see: Popa 2011, p. 358-360, fig. 40b).

¹¹ Blăjan 1989, p. 292.

¹² Carcopino 1979, p. 222; Carapellucci 2011, p. 20-27.

¹³ Bukowiecki et al. 2008, p. 212-216, fig. 20.

¹⁴ Horvat 2008, p. 112-113, 115.

¹⁵ Petolescu 2000, p. 239.

¹⁶ Petculescu 1987, p. 72, fig. 2-3; Băeștean, Albulescu 2012, p. 37, fig. 12.

the Flavia Felix Fourth Legion (or some of its troops) camped there, between 106 and 108 AD.¹⁷

Archaeological research at several Roman camps in the Roman Dacia has led to the documentation of granaries or barns. The Roman camp of the Fifth Macedonian Legion in Potaişa had a complex of *horrea* with three compartments. The dimensions are not entirely known, only the external width, which was 38.40 m and presented exterior buttresses.¹⁸ Assuming a ratio of 2:1 between the length and the width, which was typical of *horrea* in this region, the length would have been around 77 m and the area approximately 2,950 m².

A report observed that a typical ratio of length to width in the construction of *horrea* was 2:1 in Germania Superior and Inferior, and 3:1 in Britannia.¹⁹ Such granaries typically occupied approximately 1.5-2% of the area a camp.²⁰ To date, several *horrea* in Roman auxiliary camps have been fully or partially researched: Porolissum, Bologa, Buciumi and Căşei in Dacia Porolissensis; Cigmău, Micia and Drobeta (two *horrea*) in Dacia Superior; and Câmpulung - Jidova, Racoviţa, Răcari and Slăveni in Dacia Inferior.²¹ A *horreum* similar to the one discussed in this paper in terms of structure and planimetry, was found in the *praetentura dextra* of the legionary camp at Lambaesis, in Numidia. Over 1,000 m² in size, it could hold 900 m³ the equivalent of 675 tons²² of grain.²³

During the late Roman period, until the fourth century, there were numerous fortified *villae* (some were real palaces belonging to members of the senatorial order or even to the imperial house), containing *horrea* with the same planimetry which had a strategic role in provisioning the army. Such buildings have been discovered in Romuliana Felix (a palace built by Galerius in Gamzigrad, Serbia), Zaldapa and Abritus (Razgrad, Bulgaria).²⁴

We still do not have sufficient data on the imperial Roman route between Cigmău and Blandiana.²⁵ The *Tabula Peutingeriana* indicates a

¹⁷ For a synthesis of the discussions on the functioning of the camp in Ulpia before the establishment of the colony, see Husar 2002, p. 64-65.

¹⁸ Bărbulescu 1997, p. 36, fig. 18.

¹⁹ Marcu 2009, p. 14.

²⁰ Ibid., p. 31, n. 93.

²¹ We only took into consideration the sure discoveries; see Petculescu 1987, p. 67-72, fig. 1/1, 3-6; 3; Marcu 2009, p. 31, 42-44, 61-63, 94, 126, 127, 134-135, 144, 198, 216, 219, 236, fig. 2, 11, 26.

²² The weight of wheat is 750 kg/m³.

²³ Papi, Martorella 2007, p. 174, 176, fig. 3.

²⁴ Rizos 2013, p. 667, 670, 673-674, fig. 10, 14, 18/2-3.

²⁵ Cristian Ioan Popa discusses the identification of Roman roads in the area of Cugir, Vinerea and Şibot (Alba County) and establishes there was a trade road on the left bank of

segment from the Ulpia Traiana - Apulum section, between *Germișera* and *Apula* (VIII *milia passuum* = 13.30 km). Florin Fodorean proposes that in the area around Cigmău, Gelmar, Sărăcsău and Blandiana, the Imperial road was on the right shore of Mureș River.²⁶ The first military survey of Transylvania (1763-1787) (**fig. 2**) shows a Roman road on the left shore of Mureș River, passing next to the site of the *horreum* we present, and continuing to the *vicus* researched by Adela Bâltac and her team. The road continues to the east, under the names “Drum Trajan” and “Alter Römer Weeg.”²⁷ This Roman road might have branched from the Imperial road, passing through the first terrace of the left shore of Mureș River.

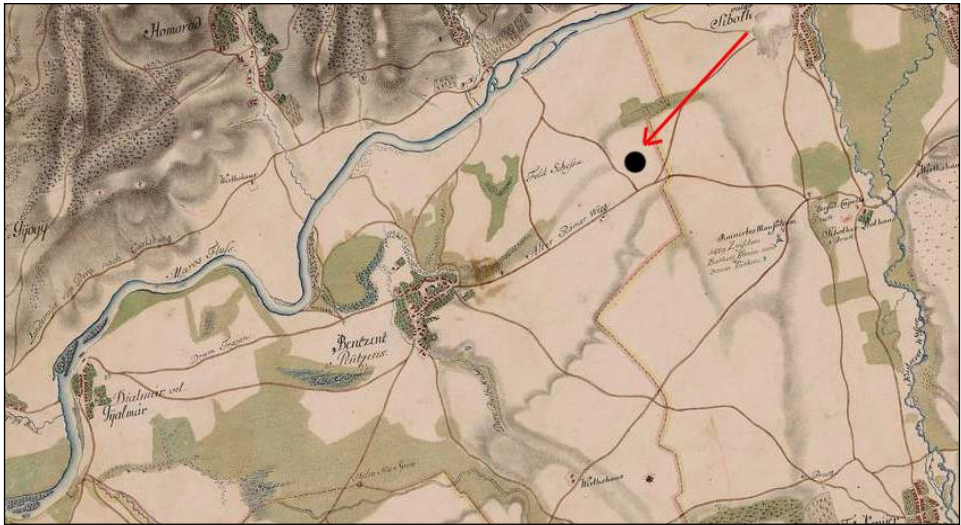

Fig. 2. The layout of the researched area on Habsburg military survey maps (1769-1773)

Could the building we researched be part of a *mansio* or *statio* complex placed on the main road of the province? Both types of settlement were complexes of buildings which served the function of way-stations, sometimes guarded by soldiers (*statio*). Located near the roads, they acted as inns for travellers, *horrea* (barns) for depositing various products, baths (*thermae*), shelters for animals, barns etc. They also served as postal points. Septimius Severus ordered the building of *horrea* in such *stationes*. As well as

Mureș River, parallel with the Imperial road on the right bank (Popa 2011, p. 381-386). We believe there was only a single main strategic road, on the left bank of Mureș.

²⁶ Fodorean 2006, p. 243-244.

²⁷ https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/9/91/Josephinische_Landaufnahme_pg185.jpg, accessed 17 April 2017; Fodorean 2010, p. 469-470, pl. 5-6.

accommodation, *mansiones* offered a change of horses and the safekeeping of carts in the inner yards of the complex. There were personnel, often slaves, to take care of maintenance. Usually, *mansiones* were placed along the roads at intervals of 30-40 Roman miles and *statio* every 10-12 Roman miles (15-18 km).²⁸

Regarding the dimensions of the *horreum* we studied (external area 539.4 m²; internal area - 473.6 m²) it is the third largest in Dacia, after those from Ulpia Traiana Sarmizegetusa and Potaissa. It is larger than those found in the auxiliary camps of the province;²⁹ but however it had a lower stocking volume due to the lack of inner partitioning.

Carefully analysing its structure, we concluded that the inner pillars, along with the longitudinal walls, sustained a wooden platform serving as place to deposit hay for the animals lodged at the way-station. We applied data from Alexandru Gudea's work, with reference to the food requirements of the horses and beasts of burden used by the Roman army in Dacia. According to Gudea, war horses needed 10 kg of hay per day. The cavalry troops from the camp in Micia, *ala I Hispanorum Campagonum*, had 528 war horses and 64 beasts of burden. 500 horses would need 185 tons of hay/year.³⁰

Our calculation took in consideration the inner surface of the barn, 473.60 m². If we imagine the existence of a central inner corridor for accessing hay, 29.60 m in length and a conventional width of 3 m (necessary for cart access), the resultant area would be 88.80 m². Subtracting this area from the total inner area of the barn, results an effective space of 384.80 m² for storage. Today, the weight of a cubic meter of hay is typically estimated at 60-80 kg. The calculation is developed as follows: we multiply the height (conventionally 3 m) with the storage area, 384.80 m², giving us a volume of 1,154.4 m³. If 1 m³ can contain 60 kg hay then the *horreum* could have held a total of 69,264 kg - approximately 70 tons - of hay.

To feed one horse for the cold period of the year (approximately 150 days/year), 1.5 tons of hay is required. According to the above calculation,

²⁸ MacLean 2004, p. 7, 12-13; Panaite 2004, p. 186; Bărbulescu 2005, p. 23-26, map VI.

²⁹ *Horrea* from the auxiliary camps have the following dimensions: Bologa (285 m²), Buciumi (338 m²), Cășei, *horreum* I, stage II (437.25 m²), *horreum* II, stage II (365 m²) in Dacia Porolissensis; Cigmău, *horreum* I (507.50 m²), *horreum* II (299.25 m²), Micia (290 m²), Drobeta (two *horrea* of 276 m²) in Dacia Superior; Câmpulung - Jidova (445.40 m²), Racovița (Praetorium) (477 m²), Răcari (180 m²), Slăveni (497 m²) in Dacia Inferior (Petculescu 1987, p. 67-72, fig. 1/1, 3-6; 3; Marcu 2009, p. 31, 42-44, 61-63, 126-127, 134-135, 144, 198, 216, 219, 236, fig. 11, 26).

³⁰ Gudea 2009, p. 13, 17.

this barn could store the yearly food supply for 45-46 horses.³¹ Thus, the storage capacity of this *horreum* is reduced reported to its surface. It could not satisfy the annual requirements of a cavalry troop from an auxiliary camp, but it was enough for a postal station (*mansio*). The weight of wheat would have been too much for a building without pillars for support on the inside. For this area approximately 621.60 tons of wheat might have been stored.

We do not exclude the possibility that this *horreum* might have simply belonged to a farm (*villae rusticae*) of a landlord living in Ulpia Traiana Sarmizegetusa or Apulum.³² It is considered that the *territorium* of the first city of Apulum, *municipium Aurelium Apulense/colonia Aurelia Apulensis*, spread to the south-west, extending almost as far as Germisara.³³ It would be the same possibility for the military territory (*prata legionis*) of the Thirteenth Gemina Legion, based on the tegular materials with the name of the legion discovered close to Germisara.³⁴ In any case, these areas were cultivated by soldiers or the civil population³⁵ and had agricultural lands, meadows, forests as necessary resources for the troops.³⁶ On these military *territoria* were farms that sold products to the legion.³⁷

The location of the barn from Băcăinți-Obreja in the rich valley of Mureș River, with access to a road connecting Ulpia Traiana Sarmizegetusa and Imperial Apulum may indicate it was part of a *mansio* or *statio*, but until new archaeological evidence emerges, we cannot exclude the possibility that the the *horreum* we discovered was part of a farm complex (*villa rustica*).

Bibliographical Abbreviations

- Andrițoiu 1979 - Ioan Andrițoiu, *Contribuții la repertoriul arheologic al județului Hunedoara*, in *Sargetia*, XIV, 1979, p. 15-34.
- Andrițoiu 1986 - Ioan Andrițoiu, *Contribuții la cunoașterea culturii Noua în sud-vestul Transilvaniei*, in *Thraco-Dacia*, VII, 1986, 1-2, p. 31-45.

³¹ The same quantity of hay/day was necessary for beasts of burden, while the needs of cows were smaller.

³² There is evidence for 22 *villae rusticae* in Dacia. They were typically of 50-100 ha and usually belonged to the urban *territoria*. See Husar 2002, p. 293-294; Gudea 2008, p. 115-122, annexes VII-XII; Benea 2016, p. 214.

³³ Ardevan 1998, p. 254.

³⁴ Moga 1985, p. 76.

³⁵ Petolescu 2000, p. 239.

³⁶ Mason 1988, p. 164-165; Benea 2016, p. 213.

³⁷ Mason 1988, p. 166.

Radu Ota, Ilie Lascu, George Bounegru

- Andrițoiu, Vasiliev 1990-1993 - Ioan Andrițoiu, Valentin Vasiliev, *Câteva considerații privind cultura Noua în Transilvania*, in *Apulum*, XXVII-XXX, 1990-1993, p. 121-146.
- Ardevan 1998 - Radu Ardevan, *Viața municipală în Dacia Romană*, Timișoara, 1998.
- Bărbulescu 2005 - Mihai Bărbulescu (ed.), *Atlas-dicționar al Daciei romane*, Cluj-Napoca, 2005.
- Băeștean, Albulescu 2012 - Gică Băeștean, Tiberiu Albulescu, *Monografie istorico-etnografică a localității Sarmizegetusa*, Deva, 2012.
- Bărbulescu 1997 - Mihai Bărbulescu, *Das Legionärlager von Potaissa (Turda)/Castrul Legionar de la Potaissa (Turda)*, Zaláu, 1997.
- Băltăc et al. 2013 - Adela Băltăc, Paul Damian, Cătălina Neagu, Corina Nicolae, Alina Mușat, Alexandra Dolea, Ionuț Bocan, Ioana Paraschiv-Grigore, Eugen Paraschiv-Grigore, Bogdan Voicu, Virgil Apostol, Alexandru Rațiu, Mihai Vasile, Irina Ene, Emil Dumitrașcu, Marius Streinu, Andra Samson, Daniel Ene, Mihai Duca, Edmond Ene, Sebastian Dobrotă, Florentin Munteanu, Nicolae Stoica, Gică Băeștean, *Șibot, com. Șibot, jud. Alba. Punct: În Obrej (autostrada Orăștie-Sibiu, lot 1, Sit 5, km 9+650 - 10+150)*, in *CCA. Campania 2012*, Jassy, 2013, p. 230-232.
- Benea 2016 - Doina Benea, *Istoria Banatului. Antichitatea*, second edition, Bucharest, 2016.
- Blăjan 1989 - Mihai Blăjan, *Contribuții la repertoriul arheologic al așezărilor rurale antice (secolele II-III) din Dacia romană*, in *Apulum*, XXVI, 1989, p. 283-333.
- Bukowiecki et al. 2008 - Évelyne Bukowiecki, Nicolas Monteix, Corinne Rousse, *Ostia Antica: Entrepôts d'Ostie et de Portus. Les Grandi Horrea à Ostie*, in *MEFRA*, 1, 2008, p. 211-216.
- Carapellucci 2011 - Andrea Carapellucci, *Gli Horrea. Struttura, organizzazione e funzioni dei magazzini nella Roma antica*, in *FUrb*, February 2011, p. 20-27.
- Carcopino 1979 - Jérôme Carcopino, *Viața cotidiană la Roma la apogeul Imperiului*, Bucharest, 1979.
- Cociș 2004 - Sorin Cociș, *Fibulele din Dacia romană/The Brooches from Roman Dacia*, Cluj-Napoca, 2004.
- Fodorean 2006 - Florin Fodorean, *Drumurile din Dacia romană*, Cluj-Napoca, 2006.
- Fodorean 2010 - Florin Fodorean, *Roman Fortresses and Roads on Habsburgic and Austro-Hungarian Maps*, in Horea Pop, Ioan Bejinariu, Sanda Băcuet-Crișan, Dan Băcuet-Crișan (eds), *Identități culturale locale și regionale în context european. Studii de arheologie și antropologie istorică. In memoriam Alexandri V. Matei*, Cluj-Napoca, 2010, p. 469-478.
- Gudea 2008 - Nicolae Gudea, *Așezările rurale din Dacia Romană (106-275). Schiță pentru o istorie a agriculturii și satului daco-roman*, Oradea, 2008.
- Gudea 2009 - Alexandru Gudea, *Soldatul roman în Dacia (106-275 p.Chr.). Studiu de arheozoologie privind creșterea animalelor și regimul alimentar în armata romană*, Cluj-Napoca, 2009.

- Horvat 2008 - Jana Horvat, *Early Roman horrea at Nauportus*, in *MEFRA*, 120, 2008, 1, p. 111-121.
- Husar 2002 - Adrian Husar, *Din istoria Daciei romane. I. Structuri de civilizație*, Cluj-Napoca, 2002.
- MacLean 2004 - Sarah MacLean, *A British mansio? An Examination of the Roadside Settlement of Tripontium*, unpublished undergraduate dissertation, 2004.
- Marcu 2009 - Felix Marcu, *Organizarea internă a castrelor din Dacia*, Cluj-Napoca, 2009.
- Mason 1988 - David J. P. Mason, *Prata Legionis in Britain*, in *Britannia*, 19, 1988, p. 163-189.
- Moga 1985 - Vasile Moga, *Din istoria militară a Daciei romane. Legiunea XIII Gemina*, Cluj-Napoca, 1985.
- Oldenstein 1976 - Jürgen Oldenstein, *Zur Ausrüstung römischer Auxiliareinheiten. Studien zu Beschlägen und Zierat an der Ausrüstung der römischen Auxiliareinheiten des obergermanisch-raetischen Limesgebietes aus dem zweiten und dritten Jahrhundert n.Chr.*, in *BerRGK*, 57, 1976, p. 49-284.
- Panaite 2004 - Adriana Panaite, *Villa rustica or mansio?*, in *EDR*, s.n., XII/I, 2004, p. 185-201.
- Papi, Martorella 2007 - Emanuele Papi, Francesco Martorella, *I granai della Numidia*, in *L'Afrique du Nord de la protohistoire à la conquête arabe / Ant.Afr*, 43, 2007, p. 171-186.
- Petculescu 1987 - Liviu Petculescu, *Roman Military Granaries in Dacia*, in *SJ*, 43, 1987, p. 66-76.
- Petolescu 2000 - Constantin C. Petolescu, *Dacia și Imperiul Roman de la Burebista până la sfârșitul Antichității*, Bucharest, 2000.
- Popa 2011 - Cristian Ioan Popa, *Valea Cugirului din preistorie până în zorii epocii moderne: Monumenta Archaeologica et Historica*, Cluj-Napoca, 2011.
- Rizos 2013 - Efthymios Rizos, *Centres of the Late Roman Military Supply Network in the Balkans: A Survey of horrea*, in *JRGZM*, 60, 2013, p. 659-696.
- Tudor 1968 - Dumitru Tudor, *Orașe, târguri și sate în Dacia romană*, Bucharest, 1968.

Fig. 3. Băcăiști-Obreje. Aspects from the excavation in the *horreum* area

Fig. 4. Băcăiști-Obreja. Aspects from the excavation in the *horreum* area

1

2

Fig. 5. Băcăiți-Obreje. Aspects from the excavation in the *horreum* area

Fig. 6. Băcăinți-Obreja. Aerial photo of the *horreum* (by Călin Șuteu)

Fig. 7. Băcăinți-Obreje. Discovered archaeological materials: bronze fibula (1); iron fibula (2); bronze buckle (3); bronze plaque (4); iron key (5) and iron knife (6)

LISTA ABREVIERILOR

AAR-SI	- Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Istorice. Academia Română. București.
ActaArchHung	- Acta Archaeologica. Academiae Scientiarum Hungaricae. Budapesta.
ActaHASH	- Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae. Budapesta.
ActaMN	- Acta Musei Napocensis. Muzeul de Istorie a Transilvaniei. Cluj-Napoca.
Adevărul	- Adevărul. București.
AÉ	- Archaeologiai Értesítő a Magyar régészeti, művészt-történeti és éremtani társulat tudományos folyóirata. Budapesta.
AF	- Altorientalische Forschungen. Institut für Archäologische Wissenschaften, Abteilung Vorderasiatische Archäologie. Berna.
AH	- Archaeologia historica. Masarykova univerzita, Filozofická fakulta. Brno.
AHY	- Austrian History Yearbook. Center for Austrian Studies. Minneapolis MN.
AIEFCB	- Anuarul Institutului de Etnografie și Folclor „Constantin Brăiloiu”. Academia Română, Institutul de Etnografie și Folclor „Constantin Brăiloiu”. București.
AIAC	- Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie Cluj-Napoca. (este continuat de AIIGB).
AIIAI/AIIX	- Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie „A. D. Xenopol” Iași (din 1990 Anuarul Institutului de Istorie „A. D. Xenopol” Iași).
AIIGB	- Anuarul Institutului de Istorie „George Barițiu” Cluj-Napoca. (continuă AIAC).
AIIN	- Anuarul Institutului de Istorie Națională. Cluj-Sibiu.
AISC	- Anuarul Institutului de Studii Clasice. Cluj.
AJPA	- American Journal of Physical Anthropology. The Official Journal of the American Association of Physical Anthropologist. Baltimore.
Alba-Iulia	- Alba-Iulia. Alba Iulia.
Aluta	- Aluta. Studii și comunicări - Tanulmányok és Közlemények. Sfântu Gheorghe.
AM	- Arheologia Moldovei. Institutul de Istorie și Arheologie „A. D. Xenopol” Iași.
AMM	- Acta Moldaviae Meridionalis. Muzeul Județean Vaslui.
Anatolia Antiqua	- Anatolia Antiqua. L'Institut Français d'Études Anatoliennes d'Istanbul.
AnB	- Analele Banatului. Muzeul Național al Banatului (serie nouă). Timișoara.
Anistoriton	- Anistoriton / <i>Ανιστόριτον</i> . History and Archaeology Journal. Digital Journal (Grecia).

Lista abrevierilor

- Annales** - Annales. Économies, Sociétés, Civilisations. École des Hautes Études en Sciences Sociales. Paris.
- Antaeus** - Antaeus. Communicationes ex Instituto Archaeologico Academiae Scientiarum Hungaricae. Budapesta.
- AntAfr** - Antiquités africaines. Université de Provence. Paris.
- AnUB-ŞP** - Analele Universităţii din Bucureşti. Seria Ştiinţe Politice. Universitatea din Bucureşti.
- AO** - Arhivele Olteniei. Serie nouă. Institutul de Cercetări Socio-Umane. Craiova.
- Apulum** - Apulum. Acta Musei Apulensis. Muzeul Naţional al Unirii Alba Iulia.
- ArhMed** - Arheologia Medievală. Reşiţa. Cluj-Napoca.
- ArhVestnik** - Arheološki Vestnik. Institut za arheologijo. Ljubljana.
- Arts of Asia** - Arts of Asia. The Asian Arts & Antiques Magazine. Hong Kong.
- Astra Sabesiensis** - Astra Sabesiensis. Despărţământul Astra „Vasile Moga” Sebeş.
- AUASH** - Annales Universitatis Apulensis. Series Historica. Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia.
- Banatica** - Banatica. Muzeul de Istorie al judeţului Caraş-Severin. Reşiţa.
- BAR** - British Archaeological Reports (International Series). Oxford.
- BB** - Bibliotheca Brukenthal. Muzeul Naţional Brukenthal. Sibiu.
- BCH** - Bulletin de correspondance hellénique. L’Institut de correspondance hellénique d’Athenes. Atena.
- BCŞS** - Buletinul Cercurilor Ştiinţifice Studenteşti. Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia.
- BECh** - Bibliothèque de l’école des chartes. Revue d’érudition. Paris.
- BerRGK** - Bericht der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts. Frankfurt pe Main.
- BHAB** - Bibliotheca Historica et Archaeologica Banatica. Muzeul Banatului Timişoara.
- BJS** - The British Journal of Sociology. London School of Economics and Political Science. University of London.
- BMA** - Bibliotheca Musei Apulensis. Muzeul Naţional al Unirii Alba Iulia.
- BOR** - Biserica Ortodoxă Română. Patriarhia Română. Bucureşti.
- Boabe de grâu** - Boabe de grâu. Revistă de cultură. Bucureşti.
- BR** - Budapest Régiségei. Budapesti Történeti Múzeum. Budapesta.
- Britannia** - Britannia: A Journal of Romano-British and Kindred Studies. Society for the Promotion of Roman Studies. Londra.
- Brukenthal** - Brukenthal. Acta Musei. Muzeul Naţional Brukenthal. Sibiu.
- BS** - Balkan Studies. Institute for Balkan Studies in Thessaloniki. Salonic.
- BSNR** - Buletinul Societăţii Numismatice Române. Bucureşti.
- BTh** - Bibliotheca Thracologica. Institutul Român de Tracologie. Bucureşti.
- BudRég** - Budapest Régiségei. Budapesti Történeti Múzeum. Budapesta.

CAC	- Central Asia and Caucasus. Institute for Central Asian and Caucasian Studies. Luleå (Sweden). Institute of Strategic Studies of the Caucasus. Baku (Azerbaijan).
Carpații	- Carpații: Vânătoare, pescuit, chinologie. Cluj.
Castrum	- Castrum. A Castrum Bene Egyesület Hírlevele. Budapesta.
CCA	- Cronica cercetărilor arheologice. București.
Cercetări arheologice	- Cercetări arheologice. Muzeul Național de Istorie a României. București.
Chronica	- Chronica: annual of the Institute of History. University of Szeged.
Cibinium	- Cibinium. Analele Muzeului Etnografic „ASTRA”. Complexul Muzeal „ASTRA”. Sibiu.
CN	- Cercetări Numismatice. Muzeul Național de Istorie a României. București.
CNA	- Cronica Numismatică și Arheologică. Foaie de informații a Societății Numismatice Române. București.
CP	- Classical Philology. A Journal Dedicated to Research in Classical Antiquity. Chicago.
Crisia	- Crisia. Culegere de materiale și studii. Muzeul Țării Crișurilor. Oradea.
Dacia	- Dacia. Recherches et découvertes archéologiques en Roumanie. Nouvelle série: Revue d'archéologie et d'histoire ancienne. București.
Denarius	- Denarius. Slovenské národné múzeum - historické múzeum. Bratislava.
Der Unterwald	- Der Unterwald. Sebeș.
DolgCluj	- Dolgozatok az Erdély Nemzeti Múzeum Érem - és Régiségtarából. Kolosvár (Cluj).
EDR	- Ephemeris dacoromana. Annuario dell'Accademia di Romania. Roma.
EHQ	- European History Quarterly. Sage Publications. New York.
EO	- Etnograficheskoye obozreniye. Institut etnologii i antropologii RAN. Moscova.
Erdély Múzeum	- Erdély Múzeum. Erdélyi Múzeum-Egyesület. Cluj-Napoca.
Études balkaniques	- Études balkaniques. Cahiers Pierre Belon. Association Pierre Belon. Paris.
European Archaeology	- European Archaeology/online. București.
FBW	- Fundberichte aus Baden-Württemberg. Stuttgart.
FI	- File de Istorie. Muzeul de Istorie Bistrița (continuată de <i>Revista Bistriței</i>).
FolArch	- Folia Archaeologica. Magyar Történeti Múzeum. Budapesta.
FUrb	- Forma Urbis. Roma.
Gasyrlar avazy	- Gasyrlar avazy. Ekho vekov. Kazan.
Germania	- Germania, Römisch-Deutschen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts. Frankfurt am Main.
GM	- Golos minuvshogo. Federal'noye gosudarstvennoye byudzhethnoye obrazovatel'noye uchrezhdeniye vysshego obrazovaniya Kubanskiy gosudarstvennyy universitet. Krasnodar.
Godišnjak	- Godišnjak. Jahrbuch Knjiga. Sarajevo-Heidelberg.

Lista abrevierilor

- HEI** - History of European Ideas. International Society for the Study of European Ideas. Londra.
- Hierasus** - Hierasus. Muzeul Județean Botoșani.
- Hiperboreea Journal** - Hiperboreea Journal. Societatea de Istorie Balcanică. București.
- HOMÉ** - A Herman Ottó Múzeum Évkönyve. Miskolc.
- HSCP** - Harvard Studies in Classical Philology. Harvard University. Cambridge (SUA).
- IIER** - Issues in Educational Research. Western Australian Institute for Educational Research Inc. New South Wales, Australia.
- IJESE** - International Journal of Environmental & Science Education. Kazan.
- IJL** - International Journal of Linguistics. Makrothink Institute. Las Vegas.
- IPH** - Inventaria Praehistorica Hungarie. Budapesta.
- Istoricheskie** - Istoricheskie, filosofskie, politicheskie i yuridicheskie nauki, kulturologiya i iskustvovedenie. Voprosy teorii i praktiki. Tambov.
- Izvestiya ASU** - Izvestiya. Altayskiy gosudarstvennyy universitet. Barnaul.
- Jászkunság** - Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Tudományos Egyesület. Szolnok.
- JHE** - Journal of Human Evolution. Elsevier.
- JRGZM** - Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums zu Mainz.
- Közlemények** - Közlemények az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem - és Régiségtárából. Cluj.
- KST** - Kazı Sonuçları Toplantısı. Ankara.
- Kubaba** - Kubaba. Faculdade de Ciências Sociais e Humanas, Universidade Nova de Lisboa.
- Lumea nouă** - Lumea nouă. București.
- Lupta** - Lupta. Iași.
- Mannus** - Mannus. Gesellschaft für Deutsche Vorgeschichte. Leipzig.
- Maqarnas** - Muqarnas Online. An Annual on the Visual Cultures of the Islamic World. Cambridge.
- Marisia** - Marisia. Muzeul Județean Târgu Mureș.
- MCA** - Materiale și cercetări arheologice. București.
- ME** - Memoria Ethnologica. Centrul Județean pentru Conservarea și Promovarea Culturii Tradiționale Maramureș. Baia Mare.
- MEFRA** - Mélanges de l'École française de Rome - Antiquité. Roma.
- MEJSR** - Middle-East Journal of Scientific Research. International Digital Organization for Scientific Information. Deira, Dubai.
- MFME** - A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Studia Archaeologica. Szeged.
- Mir nauki** - Mir nauki, kulturni, obrazovania. Gorno-Altaysk.
- MN** - Muzeul Național. Muzeul Național de Istorie a României. București
- Mots** - Mots. Les langages du politique. ENS Editions. Paris.
- Muzeológia** - Muzeológia a kultúrne dedičstvo. Univerzita Komenského v Bratislave.
- Múzeum** - Slovenské národné múzeum. Bratislava.

Natura	- Natura. Revistă pentru răspândirea științei. București.
NK	- Národní knihovna: knihovnická revue. Národní knihovna České republiky. Praga.
Numizmatika	- Numizmatika. Slovenská numizmatická spoločnosť. Bratislava.
PA	- Patrimonium Apulense. Direcția Județeană pentru Cultură Alba. Alba Iulia.
PBF	- Prähistorische Bronzefunde. München.
PolSci	- Romanian Journal of Political Science. Societatea Academică din România. București.
Pontica	- Pontica. Muzeul de Istorie Națională și Arheologie. Constanța.
PQCS	- Philippine Quarterly of Culture and Society. University of San Carlos. Cebu.
PZ	- Prähistorische Zeitschrift. Deutsche Gesellschaft fuer Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte, Institut für Prähistorische Archäologie. Berlin.
Rațiunea	- Rațiunea. Revistă bilunară de liberă cugetare. București.
RB	- Revista Bistriței. Complexul Muzeal Bistrița-Năsăud. Bistrița (continuă File de Istorie).
RES	- Review of European Studies. Canadian Center of Science and Education. Toronto.
RevHisto	- Revista de Historiografia. Instituto de Historiografía Julio Caro Baroja. Universidad Carlos III de Madrid.
RHA	- Revue historique des armées. Ministère de la Défense. Paris.
RHSEE/RESEE	- Revue historique du sud-est européen. Academia Română. București, Paris (din 1963 Revue des études sud-est européennes).
RI	- Revista de Istorie (din 1990 Revista istorică). Academia Română. București.
RIR	- Revista istorică română. Institutul de Istorie Națională din București.
RMM-MIA	- Revista muzeelor și monumentelor. Monumente Istorice și de Artă. București.
Romantisme	- Romantisme. Revue du dix-neuvième siècle. Editeur Armand Colin. Paris.
România liberă	- România liberă. București.
Rossiyskaya istoriya	- Rossiyskaya istoriya. Akademicheskii nauchno-izdatel'skiy, proizvodstvenno-poligraficheskiy i knigorasprostranitel'skiy tsentr Nauka. Moscova.
RRH	- Revue Roumaine d'Histoire. Academia Română. București.
RRSE	- Revista română de studii eurasiatice. Centrul de Studii Eurasiatice, Universitatea „Ovidius” Constanța.
SA	- Sociological Analysis. Oxford University Press. Oxford.
SAA	- Studia Antiqua et Archaeologica. Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași.
SAI	- Studii și articole de istorie. Societatea de Științe Istorice și Filologice a RPR. București.
SArcheologiczne	- Sprawozdania Archeologiczne. Instytut Archeologii i Etnologii PAN. Cracovia.

Lista abrevierilor

Sargetia	- Sargetia. Acta Musei Devensis. Muzeul Civilizației Dacice și Romane Deva.
SC	- Studii și comunicări. Asociația Folcloriștilor și Etnografilor din județul Sibiu (din 1992 devine Studii și Comunicări de Etnologie).
SCB	- Studii și cercetări de bibliologie. Academia RPR. București.
SCIV(A)	- Studii și cercetări de istoria veche. București (din 1974, Studii și cercetări de istorie veche și arheologie).
SCN	- Studii și Cercetări de Numismatică. Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan” București.
SJ	- Saalburg Jahrbuch. Bericht des Saalburg Museum. Mainz am Rhein.
SJAHSS	- Scholars Journal of Arts, Humanities and Social Sciences. Scholars Academic and Scientific Publishers (SAS).
SlovArch	- Slovenská Archeológia. Nitra.
SlovNum	- Slovenská numizmatika. Národný numizmatický komitet Slovenskej republiky a Archeologický ústav SAV. Nitra.
SM	- Svobodnaya mysl. Obshchestvo s ogranichennoy otvetstvennost'yu Politizdat. Moscova.
SMIM	- Studii și materiale de istorie modernă. Institutul de Istorie „Nicolae Iorga” al Academiei Române. București.
SMIMed	- Studii și materiale de istorie medie. Institutul de Istorie „Nicolae Iorga” al Academiei Române. București.
Socialismul	- Socialismul. București.
SP	- Studii de Preistorie. Asociația Română de Arheologie. București.
SS	- The Social Sciences. Western Social Association. Dubai.
Stâna	- Stâna. Revistă profesională și de cultură. Organ al oierilor din întreaga țară. Poiana Sibiului.
Steaua	- Steaua: literară, artistică și culturală. Uniunea Scriitorilor din România. Cluj-Napoca.
StudiaTC	- Studia Theologia Catholica. Universitatea „Babeș-Bolyai” Cluj-Napoca.
StudiaUBBH	- Studia Universitatis Babeș-Bolyai. Series Historia. Universitatea „Babeș-Bolyai” Cluj-Napoca.
Studii	- Studii. Revistă de istorie. (din 1974 Revista de istorie și din 1990 Revista istorică). Academia Română. București.
Suceava	- Anuarul Muzeului Județean Suceava.
SUCH	- Studia Universitatis Cibiniensis, Serie Historica. Universitatea „Lucian Blaga” Sibiu.
Syria	- Syria. Archéologie, art et histoire. Revue d'art oriental et d'archéologie. Institut français du Proche-Orient.
Századok	- Századok. A Magyar Történelmi Társulat folyóirata. Budapest.
TAD	- Türk Arkeoloji Dergisi. Ankara.
Telegraphul	- Telegraphul. București.
Terra Sebus	- Terra Sebus. Acta Musei Sabesiensis. Muzeul Municipal „Ioan Raica” Sebeș.
Thraco-Dacica	- Thraco-Dacica. Institutul Român de Tracologie. București.
Transilvania	- Transilvania. Centrul Cultural Interetnic Transilvania. Sibiu.

Tyragetia	- Tyragetia. Muzeul Național de Arheologie și Istorie a Moldovei. Chișinău.
UPA	- Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie. Berlin.
Vestnik Moskovskaya	- Vestnik Moskovskaya gosudarstvennaya khudozhestvenno-promyshlennaya akademiya imeni S. G. Stroganova. Moscova.
Vestnik Omskogo	- Vestnik Omskogo universiteta. Seriya Istoricheskiye nauki. Omskij Gosudarstvennyj Universitet. Omsk.
Vestnik Tatarskogo	- Vestnik Tatarskogo gosudarstvennogo gumanitarno-pedagogicheskogo universiteta. Filologija i kul'tura. Kazan.
VI	- Voprosy istorii. Institut russkoy istorii Rossiyskoy akademii nauk. Moscova.
VF	- Voprosy filosofii. Izdatel'stvo «Nauka». Moscova.
VTT	- Veszprémi Történelmi Társaság és Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság kiadványa. Veszprém.
WASJ	- World Applied Sciences Journal. International Digital Organization for Scientific Information. Deira, Dubai.
Xenopoliana	- Xenopoliana. Buletin al Fundației Academice „A. D. Xenopol” Iași.
Ziridava	- Ziridava. Muzeul Județean Arad.

PINTENII DIN AȘEZAREA DE EPOCĂ ARPADIANĂ TÂRZIE DE LA PRICAZ-ÎN LUNCĂ (JUD. HUNEDOARA)

Ovidiu GHENESCU*

The Spurs Found at the Late Arpadian Settlement Pricaz-În Luncă (Hunedoara County)

Abstract. *This article presents nine prick spurs and the rowel of a split-shank spur discovered at the Late Arpadian settlement Pricaz-În Luncă (Hunedoara County). The curved beel band and slanting shank, as well as the fact that the prick tip is either pyramid-shaped or in the shape of a pyramid with broadened base and tapered tip, allow only a broad dating to the twelfth - thirteenth centuries. However, the asymmetrical clamping system, consisting of a circular plate and an oval-shaped eyelet with vertical perforation, is characteristic of the thirteenth century. This dating is also confirmed by the association of this clamping system with the rowel in a single complex.*

Keywords: *prick spurs, settlement, Pricaz, Transylvania, chronology, Arpadian age.*

Cuvinte-cheie: *pinteni cu spin, așezare, Pricaz, Transilvania, cronologie, epoca arpadiană.*

Situați la limita dintre funcțional, estetic și simbol al statutului social, pintenii reprezintă o categorie de artefacte importantă pentru cronologia relativă a așezărilor de epocă arpadiană. Cu o evoluție morfologică dinamică, o răspândire teritorială largă și o frecvență relativ ridicată în descoperiri, aceste piese au beneficiat de încercări de seriere tipologică încă de la sfârșitul secolului al XIX-lea¹. În Transilvania, pintenii de epocă arpadiană au apărut în săpăturile arheologice din primul sfert al secolului trecut², însă abia în ultimul deceniu astfel de descoperiri s-au înmulțit, făcând posibilă o discuție despre tipologia, cronologia și răspândirea acestora în bazinul transilvănean³. Din păcate, singura sinteză asupra pintenilor de epocă arpadiană din Transilvania a rămas încă nepublicată⁴. În aceste condiții, abordările recente ale unor astfel de piese provenite din așezări situate în spațiul intracarpatic

* Doctorand, Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia, România; e-mail: ovidiughenescu@yahoo.com.

¹ Nagy 1898.

² Popescu 1925, p. 343, pl. XX/8-9.

³ Pentru pintenii cu spin de epocă arpadiană din Transilvania publicați în ultimul deceniu vezi printre altele Harhoiu, Baltag 2007; Nițoi 2008; Ioniță 2009; Băcuet-Crișan *et alii* 2009; Corneanu *et alii* 2014; Urduzia 2014; Pinter, Urduzia 2015. Pentru cele mai timpurii exemplare de pintenii cu roțiță, care își încep evoluția spre sfârșitul epocii arpadiene, vezi Gyórfi 2004; Gyórfi 2006.

⁴ Este vorba de teza de doctorat a lui Zalán Gyórfi, unde este analizată, se pare, în detaliu, problema pintenilor cu spin de epocă arpadiană din Transilvania (vezi Gáll 2014-2015, p. 76).

continuă să opereze în principal cu tipologii stabilite pe baza descoperirilor din nordul Bazinului Carpatic⁵ sau din spațiul rus⁶.

În acest articol vom prezenta pintenii din așezarea de epocă arpadiană târzie de la Pricaz-În Luncă (jud. Hunedoara), descoperiți în urma cercetărilor arheologice din anul 2011. Este vorba de nouă pinteni cu spin, întregi sau fragmentari, precum și de o roțiță provenită de la un pinten cu tija despică. În absența unor descoperiri cu valoare cronologică absolută, analiza acestor piese urmează să ofere un cadru temporal relativ pentru o viitoare abordare complexă a sitului.

Contextul descoperirii

În vara anului 2011, pe viitorul traseu al autostrăzii Deva-Orăștie, între kilometrii 6+710 - 7+110, în apropierea satului Pricaz (com. Turdaș, jud. Hunedoara), a fost cercetată o întinsă așezare cu locuiri din perioada dacică, din secolul al VIII-lea, precum și din epoca arpadiană târzie⁷. Așezarea era necunoscută, fiind descoperită doar cu ocazia diagnosticului arheologic⁸. Au fost cercetate 722 de complexe arheologice, marea majoritate aparținând satului medieval dispărut. S-au dezvelit locuințe rectangulare prevăzute cu instalații de încălzit din pietre, construcții anexe, cuptoare menajere, ateliere, fântâni, gropi și un interesant cuptor de ars țigle. Inventarul acestora constă în ceramică, lucrată în cea mai mare parte la roată înceată, precum și numeroase obiecte lucrate din os, metal, piatră sau lut ars.

Dintre obiectele de metal o mare importanță pentru cronologia așezării o au cei nouă pinteni întregi sau fragmentari, împreună cu o roțiță provenită de la un al zecelea exemplar. Aceștia au fost descoperiți în șase complexe arheologice, doar unul singur fiind recuperat din stratul de cultură. Cx 126, în care au fost descoperiți doi pinteni și roțița, are o situație oarecum neclară. La un moment dat s-a reușit conturarea complexului, însă după adâncire conturul acestuia s-a pierdut, fără a putea fi documentat. Inventarul a fost însă înregistrat ca provenind din acest context. Ceilalți pinteni au fost descoperiți în Cx 133, o construcție anexă de formă dreptunghiulară fără instalație termică, Cx β, o suprafață adâncită ce conține o aglomerare de cuptoare, probabil zona unui atelier, precum și în Cx 423, Cx 521 și Cx 595, gropi de mari dimensiuni cu un inventar foarte bogat. Pintenul care nu provine dintr-un complex închis a fost descoperit în Sp III.

⁵ Ruttkay 1976.

⁶ Kirpichnikov 1973.

⁷ Din colectivul de cercetare au făcut parte Gabriel T. Rustoiu, Adrian Bolog și Cristian Dima, de la Muzeul Național al Unirii Alba Iulia. La săpături au mai participat Gabriel Balteș și Robert Horvat.

⁸ Damian *et alii* 2012, p. 279.

Descrierea pieselor

1. *Pinten din fier* descoperit în interiorul Cx 126, la adâncimea de 0,70-0,90 m de la nivelul de călcare actual (**pl. 1/1**). Piesa este într-o stare de conservare precară, fiind puternic corodată și având extremitățile brațelor parțial distruse. Spinul scurt, plasat oblic în plan vertical în raport cu brațele, este format dintr-o tijă ovală în secțiune, cu lungimea de 1 cm, și un vârf piramidal cu baza patrulateră și înălțimea de 1,5 cm. Brațele pintenului, semicirculare în secțiune, având lungimea de 11 cm, sunt puternic arcuite în plan vertical. Unul dintre brațe păstrează în capăt un fragment din sistemul de prindere, inițial de forma unei plăcuțe circulare perforate orizontal. La momentul descoperirii, de resturile plăcuței era atașată o cataramă fragmentară care făcea parte din sistemul de prindere al pintenului. În timpul curățării, catarama s-a desprins, părți din aceasta rămânând totuși lipite de plăcuța circulară. Celălalt braț al pintenului are capătul puternic deteriorat, din resturile păstrate putându-se bănui existența unei urechiușe de formă ovală alungită, care avea în interior o perforație dreptunghiulară verticală.

2. *Pinten din fier* descoperit în interiorul Cx 126, la adâncimea de 0,80-0,90 m de la nivelul de călcare actual (**pl. 1/2**). Piesa este într-o stare bună de conservare, doar vârful spinului fiind parțial deteriorat. Deși descoperit în același context, pintenul nu reprezintă perechea celui descris anterior, fiind diferit tipologic de acesta. Spinul, oblic în plan vertical în raport cu brațele, este format dintr-o tijă cu secțiunea rotundă, lungă de 1 cm, și un vârf alungit de formă piramidală, cu baza patrulateră lățită și înălțimea de 2,5 cm. Brațele pintenului, cu secțiunea semicirculară, au lungimea de 10,5 cm, fiind ușor arcuite în plan vertical. Ambele brațe păstrează la capete urechiușele de prindere de formă ovală alungită, având perforații dreptunghiulare verticale.

3. *Rotiță* provenită de la un pinten din fier descoperită în interiorul Cx 126, la adâncimea de 0,70-0,90 m de la nivelul de călcare actual (**pl. 1/3**). Piesa este într-o stare proastă de conservare, fiind puternic corodată. Rotița a avut inițial șase raze, din care au mai rămas cinci, una fiind ruptă din vechime, cea mai bine păstrată dintre cele rămase având lungimea de 1,5 cm. La mijlocul rotiței se păstrează perforația pentru axul pe care era fixată rotița.

4. *Pinten din fier* descoperit în interiorul Cx 133, la adâncimea de 0,70-0,80 m de la nivelul de călcare actual (**pl. 1/4**). Piesa este într-o stare precară de conservare, unul dintre brațe fiind rupt din vechime, iar extremitatea celui păstrat parțial distrusă. Spinul, plasat oblic în plan vertical în raport cu brațele, este alcătuit dintr-o tijă scurtă, cu lungimea de 1 cm și secțiune rotundă, și un vârf de formă piramidală cu baza pătrată și înălțimea de 2,2 cm. Brațul pintenului, cu secțiune pătrată, are lungimea de 12 cm și este

arcuit în plan vertical. La extremitate se păstrează parțial urechiușa de prindere de formă ovală alungită, cu o perforație dreptunghiulară verticală.

5. *Pinten din fier* descoperit în interiorul Cx 423, la adâncimea de 0,90-1,50 m de la nivelul de călcare actual (**pl. 2/1**). Piesa este într-o stare proastă de conservare, fiind puternic corodată și lipsindu-i o parte dintr-un braț. Spinul scurt este format dintr-o tijă rotundă în secțiune, cu lungimea de 1 cm și un vârf piramidal cu baza pătrată și înălțimea de 1,2 cm. Brațele au secțiunea semicirculară, fiind puternic arcuite în plan vertical. Brațul păstrat în întregime are lungimea de 10,5 cm și se termină cu o plăcuță circulară perforată orizontal. Celălalt braț este rupt înspre extremitate și nu mai păstrează urme ale sistemului de prindere.

6. *Pinten din fier* descoperit în interiorul Cx 521 (**pl. 2/2**). Piesa este într-o stare proastă de conservare, fiind corodată și lipsindu-i extremitatea unuia dintre brațe. Spinul scurt, plasat oblic în plan vertical în raport cu brațele, este format dintr-o tijă cu lungimea de 1,2 cm și secțiune ovală, care se continuă cu o protuberanță dublu-piramidală și un vârf subțiat, de formă conică. La zona de contact dintre tijă și vârf se află un inel ușor profilat. Brațele cu secțiunea semicirculară sunt puternic arcuite în plan vertical, unul dintre ele fiind îndoit în exterior în plan orizontal încă din vechime. Brațul păstrat integral are o lungime de 12,3 cm și se termină cu o plăcuță pătrată străbătută de două perforații dreptunghiulare, în plan orizontal. O terminație identică pare a fi avut și celălalt braț, aceasta păstrându-se însă doar parțial.

7. *Pinten din fier* descoperit în interiorul Cx 595, la adâncimea de 0,99 m de la nivelul de călcare actual (**pl. 2/3**). Piesa este într-o stare proastă de conservare, fiind puternic corodată și lipsindu-i atât o parte din vârful spinului, cât și extremitățile brațelor. Spinul, plasat oblic în plan vertical în raport cu brațele, este format dintr-o tijă cu secțiune ovală și lungimea de 1 cm, și un vârf piramidal alungit, cu baza patrulateră lățită și înălțimea de 2,6 cm. Brațele, semicirculare în secțiune, sunt puternic arcuite în plan vertical. Niciunul dintre acestea nu mai păstrează urme ale sistemului de prindere de la extremități.

8. *Pinten din fier* descoperit în interiorul Cx 595, la adâncimea de 1,10 m de la nivelul de călcare actual (**pl. 3/1**). Piesa este într-o stare proastă de conservare, fiind puternic corodată, brațele păstrându-se doar parțial. Deși descoperit în același context, nu este perechea pintenului descris anterior, fiind diferit tipologic de acesta. Spinul scurt, plasat oblic în plan vertical în raport cu brațele, este format dintr-o tijă cu secțiune rotundă și lungimea de 0,5 cm, care se continuă cu o protuberanță dublu-piramidală și un vârf subțiat, conic. La punctul de îmbinare a brațelor, acestea sunt lățite, formând o plăcuță triunghiulară. Niciunul dintre cele două brațe cu secțiune semicirculară aplatizată nu se păstrează pe întreaga lungime, lipsindu-le urmele sistemului de prindere.

9. *Pinten din fier* descoperit în Sp. III, în stratul de cultură, la adâncimea de 0,60-0,88 m de la nivelul de călcare actual (**pl. 3/2**). Piesa este într-o stare de conservare proastă, păstrându-se doar spinul și parțial unul dintre brațe. Spinul, plasat oblic în plan vertical în raport cu brațele, este format dintr-o tijă lungă de 0,8 cm cu secțiune ovală, care se continuă cu un vârf piramidal alungit, cu baza pătrată lățită, având lungimea de 2,3 cm. Se păstrează parțial doar unul dintre brațe, cu secțiune semicirculară aplatizată. La punctul de îmbinare a brațelor, acestea sunt lățite, formând o plăcuță triunghiulară.

10. *Pinten din fier* descoperit în interiorul Cx β, la adâncimea de 0,50-0,60 m de la nivelul de călcare actual (**pl. 3/3**). Piesa este într-o stare proastă de conservare, unul dintre brațe fiind rupt din vechime, iar celălalt puternic îndoit. Spinul, plasat oblic în plan vertical în raport cu brațele, este alcătuit dintr-o tijă lungă de 1,3 cm, cu secțiune rotundă, și cu un vârf piramidal cu înălțimea de 2,4 cm. Brațele, cu secțiunea triunghiulară, sunt arcuite în plan vertical, la punctul de îmbinare a acestora fiind lățite și formând o plăcuță triunghiulară. Brațul păstrat integral, cu o lungime de 12,6 cm, se termină cu o plăcuță pătrată, străbătută de două perforații dreptunghiulare, în plan orizontal.

Discuții

Toți cei nouă pintenii cu spin descoperiți în așezarea de la Pricaz împărtășesc unele trăsături comune, cele mai evidente fiind tija spinului scurtă, plasată oblic în plan vertical, și brațele puternic arcuite. Pintenii cu tija scurtă și oblică apar pentru prima dată în vestul Europei în intervalul cuprins între mijlocul secolului al XI-lea și jumătatea secolului al XII-lea, poziția spinului fiind pusă în legătură cu modificări apărute în echipamentul cavalerilor în perioada cruciadelor⁹. Descoperirile de acest tip de pe teritoriul actual al Slovaciei au fost încadrate în grupa B din tipologia lui A. Ruttkay¹⁰.

Cea de-a doua trăsătură comună a pintenilor de la Pricaz este curbarea brațelor în plan vertical, astfel încât acestea se arcuiesc pe sub glezna purtătorului. Această caracteristică se manifestă în Europa Occidentală începând cu secolul al XII-lea, ajungând-se ca la mijlocul secolului al XIII-lea majoritatea pintenilor să aibă brațele puternic curbate¹¹. În schema

⁹ Zschille, Forrer 1891, p. 10-11. Cu toate acestea, tipul mai vechi de pinteii cu tija și brațele drepte, situate în același plan (tipul A9 din tipologia lui A. Ruttkay), datați în linii mari din a doua jumătate a secolului al X-lea până la mijlocul secolului al XI-lea, continuă să fie folosiți și în primul sfert al secolului al XII-lea (Ruttkay 1976, p. 349). În Transilvania, un astfel de pinteii a fost descoperit în așezarea de la Bratei, datată în secolele XII-XIII (Ioniță 2009, p. 36, 121, pl. 147/46).

¹⁰ Ruttkay 1976, p. 347, fig. 72.

¹¹ Ellis, Egan 1995, p. 127.

tipologică elaborată de A. Ruttkay, brațele curbate sunt caracteristice pintenilor cu spin aparținând tipurilor B2, B3 și B4. Dintre aceștia, cei mai timpurii, din grupa B2, nu au fost datați mai devreme de secolul al XII-lea¹². Genul de pinteți cu spin cu brațele puternic curbate, proveniți din spațiul rus, au fost încadrați de A. N. Kirpichnikov în tipurile IV și IVa și datați de asemenea în secolul al XII-lea și în prima jumătate a celui următor¹³.

Pe lângă aceste trăsături comune, pinteții de la Pricaz diferă între ei prin forma vârfului spinului și prin sistemul de prindere aflat la capătul brațelor. Începând cu secolul al X-lea la extremitatea spinului este plasat uneori un vârf piramidal de mici dimensiuni¹⁴. De la jumătatea secolului al XI-lea, vârfurile piramidale simple cu baza patrulateră devin mai mari, scopul acestora fiind de a împiedica intrarea spinului adânc în zona coastelor calului, ceea ce ar fi dus la rănirea acestuia¹⁵. În nordul Bazinului Carpatic, aceste vârfuri piramidale mari, asociate cu tija spinului oblică în plan vertical și brațele curbate au fost incluse în tipul Ruttkay B2, datat în secolul al XII-lea și prima jumătate a secolului al XIII-lea¹⁶, în vreme ce în spațiul rus aparțin tipului Kirpichnikov Б, prezent în tot intervalul secolelor XI-XIII, cele mai multe descoperiri provenind însă din secolele XII-XIII¹⁷.

Cu același scop, de a evita rănirea calului, începând din secolul al XII-lea, apare un nou tip de vârf alungit și subțiat, de formă piramidală sau conică, despărțit însă de tija spinului fie prin baza lățită, fie printr-o protuberanță de formă sferică ori dublu-piramidală, sau sub forma unei plăcuțe pătrate sau circulare, mai late decât vârful spinului¹⁸. Aceste vârfuri au fost încadrate de A. Ruttkay în variantele B3 și B4 din tipologia pintenilor medievali de pe teritoriul Slovaciei, ambele datate în linii mari între mijlocul secolului al XII-lea și începutul secolului al XIII-lea¹⁹. Mult mai detaliată în acest sens este schema tipologică propusă de A. N. Kirpichnikov, care distinge patru tipuri de vârfuri, E, Ж, З și И, ultimul cu mai multe variante, datate în secolul al XII-lea și prima jumătate a secolului al XIII-lea²⁰.

¹² Ruttkay 1976, p. 349-350.

¹³ Kirpichnikov 1973, fig. 37, tab. 23.

¹⁴ Zschille, Forrer 1891, p. 10.

¹⁵ Ellis, Egan 1995, p. 127.

¹⁶ Ruttkay 1976, p. 349.

¹⁷ Kirpichnikov, fig. 38, tab. 24.

¹⁸ Din punct de vedere tehnologic, în realizarea unui astfel de spin se pornea tot de la o formă piramidală sau conică, al cărui vârf era ulterior subțiat, baza pătrată sau rotundă, rămasă intactă, urmând a constitui în cele din urmă protuberanța („plăcuța”, „manșeta”) ce avea rolul de a împiedica pătrunderea adâncă a spinului în coastele calului și rănirea acestuia. Modul mai mult sau mai puțin accentuat în care este subțiat și modelat vârful spinului sau protuberanța cruțată, duce la o mare varietate tipologică.

¹⁹ Ruttkay 1976, p. 349-350.

²⁰ Kirpichnikov 1973, fig. 38, tab. 24.

În cazul pintenilor de la Pricaz, unul dintre cele două exemplare descoperite în Cx 126 (nr. 1), precum și cele provenite din Cx 133 (nr. 4), Cx 423 (nr. 5) și Cx β (nr. 10) au vârful de formă piramidală simplă, corespunzător tipului Kirpichnikov B, cu cele două variante, lung sau scurt, respectiv tipului Ruttkay B2, pentru tipologia pieselor din nordul bazinului Dunării mijlocii. În Transilvania, pinteni cu spin piramidal au mai fost găsiți la Dăbâca²¹, Miercurea Sibiului (MS I)²², Miercurea Sibiului (MS IV)²³, Sf. Gheorghe-Bedeház²⁴ și Sighișoara-Dealul Vîilor²⁵, însă niciuna din aceste descoperiri nu poate oferi un indiciu cronologic clar. Pintenii cu spin piramidal de la Dăbâca, cei mai susceptibili de a oferi încadrări cronologice mai strânse, au fost publicați fără trimiteri din text la planșe, astfel că este aproape imposibil de conectat sumarele mențiuni din text cu piesele ilustrate. În general, P. Iambor consideră că pintenii de acest tip de la Dăbâca se pot data mai ales în secolele XI-XII, deși piese similare sunt amintite și alături de ceramică din secolul al XIII-lea²⁶. Așezările de la Miercurea Sibiului (MS I și MS IV) și Sighișoara-Dealul Vîilor nu beneficiază de elemente de cronologie absolută, pintenii de la Miercurea Sibiului (MS I) și Sighișoara fiind datați în secolul al XII-lea²⁷, iar cei de la Miercurea Sibiului (MS IV) în a doua jumătate a secolului al XII-lea și prima jumătate a secolului al XIII-lea²⁸. Nici în cazul descoperirilor din restul Bazinului Carpatic nu cunoaștem piese al căror context să permită o datare mai strânsă. În așezările de epocă arpadiană de la Szalbocs-Kisfalud²⁹ și Kána³⁰ (Ungaria), pinteni cu spin piramidal au fost descoperiți împreună cu pinteni cu rotiță, care pot fi datați cel mai devreme spre jumătatea secolului al XIII-lea, însă piesele nu au fost găsite asociate în complexe închise.

²¹ Iambor 2013, p. 215, pl. LV/3-4, 7.

²² Luca *et alii* 2013, p. 52-53; Urduzia 2014, p. 86-87, pl. 2/a, d; 3/c; Pinter, Urduzia 2015, p. 39-40, pl. 46/49; 54/111; 55/114; Urduzia 2016, p. 133-134, pl. 10/3; 11/3.

²³ Corneanu *et alii* 2014, p. 74-75, pl. 1/3; 2/3; 3/2.

²⁴ Székely 1974-1975, p. 59, fig. 2/1; Székely 1990, fig. 9/5.

²⁵ Harhoiu, Baltag 2006, p. 364, 378, fig. 676; Harhoiu, Baltag 2007, p. 17, 43, pl. 26/5, 73/10.

²⁶ Iambor 2013, p. 161, 215.

²⁷ Pinter, Urduzia 2015, p. 40; Harhoiu, Baltag 2006, p. 378. Pentru datarea pieselor de la Miercurea Sibiului (MS I) s-au exprimat inițial opinii mai rezervate, propunându-se încadrarea lor în a doua jumătate a secolului al XII-lea și începutul secolului al XIII-lea (Luca *et alii* 2013, p. 52-53; Urduzia 2014, p. 86). Și în cazul pintenilor de la Sighișoara-Dealul Vîilor, descoperirea în necropola corespunzătoare așezării a unui tezaur cu monede de la Bela III (1172-1196) face posibilă extinderea locuirii și dincolo de anul 1200 (Harhoiu, Gáll 2014, p. 198-199).

²⁸ Corneanu *et alii* 2014, p. 75.

²⁹ Fodor 1975, p. 181, fig. 9.

³⁰ Terei, Horváth 2007, p. 166-169, fig. 16/17.

O altă grupă de piteni de la Pricaz este reprezentată de piesele al căror spin au avut inițial un vârf piramidal prin a cărui subțiere și modelare s-a obținut o bază cu secțiune pătrată, mai mult sau mai puțin lățită față de vârful spinului, ori o proeminență dublu-piramidală. Dintre aceștia, pitenii descoperiți în Cx 126 (nr. 2), Cx 595 (nr. 7) și Sp III (nr. 9) par a fi mai apropiați din punct de vedere al formei spinului de tipul Kirpichnikov 3, având vârful piramidal alungit cu baza pătrată și doar ușor lățită. Tipul reprezintă o variantă intermediară între vârfurile piramidale și cele subțiate, conice, cu protuberanță dublu-piramidală. Un piten similar a fost descoperit în Transilvania, la Bratei, fiind datat în secolele XII-XIII³¹, și altul la Sibiu³².

Ceilalți doi piteni proveniți din Cx 521 (nr. 6) și Cx 595 (nr. 8) au vârful spinului puternic subțiat, astfel încât baza inițială a vârfului se prezintă acum ca o protuberanță dublu-piramidală. Aceștia se apropie ca formă de tipul Kirpichnikov Ж, datat în secolul al XII-lea și prima jumătate a secolului al XIII-lea. Piesele au numeroase analogii în așezările din Transilvania, dintre care amintim pitenii de la Apoldu de Jos (MS V)³³, Dăbâca³⁴, Miercurea Sibiului (MS I)³⁵, Vințu de Jos-*Poder*³⁶ și Zalău-*Valea Miței-Livada Veche*³⁷. Dintre aceștia, o datare mai strânsă este propusă pentru piesa de la Dăbâca, descoperită în apropierea unui cuptor construit pe umplutura șanțului de apărare din cea de-a treia etapă de fortificare a incintei, și atribuit sfârșitului secolului al XII-lea și începutului secolului al XIII-lea³⁸. Celelalte piese provin din așezări fără elemente de cronologie absolută, pitenii de la Miercurea Sibiului (MS I) fiind datați, așa cum am amintit, în secolul al XII-lea³⁹, cel de la Apoldu de Jos în secolul al XII-lea și începutul secolului al XIII-lea⁴⁰, locuirea de la Vințu de Jos în secolul al XII-lea, dar cu posibile extensii⁴¹, în timp ce așezarea de la Zalău-*Valea Miței-Livada Veche* a fost încadrată larg între secolele XI/XII și prima jumătate a secolului al XIII-lea⁴². În Europa Centrală, momentul de debut al acestui tip de piteni pare a fi marcat de placa de mormânt a lui Rudolf von Schwaben,

³¹ Nițoi 2009, p. 208, pl. 1/2; Ioniță 2009, p. 35-36, 61, pl. 16/24.

³² Nițoi 2008, p. 209, pl. 3; Beșliu Munteanu 2008, p. 223.

³³ Urduzia 2016, p. 125, pl. 3/3.

³⁴ Pascu *et alii* 1968, p. 165, fig. 4/6; Iambor 2013, pl. LV/8.

³⁵ Urduzia 2014, p. 86-87, pl. 2/c; 3/d-e; Pinter, Urduzia 2015, p. 39-40, pl. 54/113; 73/135; 110/3.

³⁶ Simina 1995, p. 476, fig. 7/11.

³⁷ Băcuet-Crișan *et alii* 2009, p. 24, pl. 35/1.

³⁸ Pascu *et alii* 1968, p. 165.

³⁹ Pinter, Urduzia 2015, p. 40.

⁴⁰ Luca *et alii* 2013, p. 81.

⁴¹ Simina 1995, p. 478.

⁴² Băcuet-Crișan *et alii* 2009, p. 24.

mort la 1080, pe care sunt reprezentați pinteni cu vârf piramidal cu baza ușor lățită⁴³. La Hrubanovo-Bohatá (Slovacia), în complexul nr. 12 al așezării de epocă arpadiană, a fost descoperit un astfel de pinten cu spin dublu-piramidal, împreună cu o rotiță de pinten cu 12 raze, fapt care extinde datarea acestui tip de vârf cel puțin până la mijlocul secolului al XIII-lea⁴⁴.

În privința sistemului de prindere, la pintenii de la Pricaz acesta se păstrează, integral sau parțial, doar la șase din cele nouă exemplare. Pintenii descoperiți în Cx 521 (nr. 6) și Cx β (nr. 10) au la extremitățile brațelor plăcuțe de prindere de formă pătrată cu perforații duble dreptunghiulare, în plan orizontal. A. Ruttkay denumesc acest tip de terminații varianta „c” a tipului C și constată asocierea lui și cu pintenii cu spin de tipurile B2, B3 și B4⁴⁵. În Europa Răsăriteană, aceste plăcuțe de prindere au fost încadrate în tipul Kirpichnikov 2 din tipologia sistemelor de prindere, datat larg în intervalul secolelor XI-XIII⁴⁶. Pe teritoriul Transilvaniei, astfel de plăcuțe pătrate cu perforații duble dreptunghiulare se întâlnesc la pintenii de la Dăbâca⁴⁷, Miercurea Sibiului (MS I)⁴⁸ și Miercurea Sibiului (MS IV)⁴⁹, fără a beneficia însă de încadrări cronologice bine determinate⁵⁰.

Mai bine reprezentate în descoperirile de la Pricaz sunt terminațiile ovale, cu perforații dreptunghiulare în plan vertical. Acestea apar la unul dintre cei doi pintenii găsiți în Cx 126 (nr. 2), la ambele brațe, al doilea pinten din același complex (nr. 1), precum și exemplarul din Cx 133 (nr. 4), având acest tip de terminație în asociere cu plăcuțe circulare perforate orizontal. Tipologic, urechiușele ovale cu perforații dreptunghiulare verticale corespund variantei „a” din tipul Ruttkay C, dar apar și la pintenii cu spin de tipurile B2, B3 și B4⁵¹. În spațiul rus, acest gen de terminații sunt încadrate în tipul Kirpichnikov 5 din tipologia sistemelor de prindere, datat în secolul al XII-lea și prima jumătate a secolului al XIII-lea, în special în intervalul 1150-1250⁵². În descoperirile transilvănene sunt atestate la Apoldu de Jos (MS V)⁵³, Bratei⁵⁴, Dăbâca⁵⁵ și Miercurea Sibiului (MS I)⁵⁶. În Slovacia de

⁴³ Ruttkay 1976, p. 350.

⁴⁴ Habovštiak 1961, fig. 27/4, 9; Ruttkay 1975, p. 145.

⁴⁵ Ruttkay 1976, p. 349, 351. Variantele de sisteme de prindere din tipologia lui Ruttkay au denumiri diferite în funcție de tipurile de pinten, B2, B3, B4 sau C. Pentru a simplifica analiza, am ales să folosim denumirea variantelor pentru pintenul cu rotiță.

⁴⁶ Kirpichnikov 1973, fig. 38, tab. 25.

⁴⁷ Iambor 2013, pl. LV/3.

⁴⁸ Urduzia 2014, pl. 2/d; Pinter, Urduzia 2015, pl. 55/114; Urduzia 2016, p. 125, pl. 11/3.

⁴⁹ Corneanu *et alii* 2014, p. 74, pl. II/3.

⁵⁰ Apariția acestui tip de urechiușe de prindere la exemplarele timpurii de pintenii cu rotiță, extinde perioada de utilizare a acestora până dincolo de jumătatea secolului al XIII-lea.

⁵¹ Ruttkay 1976, p. 349, 351.

⁵² Kirpichnikov 1973, fig. 38, tab. 25.

⁵³ Urduzia 2016, p. 125, pl. 3/3.

astăzi acest gen de urechiușe de prindere este socotit caracteristic pentru pintenii de tip Ruttkay B3⁵⁷. Din surse iconografice se poate stabili debutul acestora în Europa Centrală încă de la sfârșitul secolului al XI-lea, în deja amintita placă de mormânt a lui Rudolf von Schwaben⁵⁸. Pentru utilizarea lor până după mijlocul secolului al XIII-lea pledează exemplarele timpurii de pinteni cu rotiță din nordul Bazinului Carpatic care folosesc acest tip de urechiușe de prindere în asociere cu plăcuțe circulare perforate orizontal⁵⁹. Tot după jumătatea secolului al XIII-lea poate fi datat și pintenul cu spin din complexul 12 de la Hrubanovo-Bohatá care are la capetele ambelor brațe urechiușe ovale cu perforații dreptunghiulare verticale⁶⁰. Nu cunoaștem sistemul de prindere al pintenilor cu spin subțiat conic și „manșetă” plată, considerați târzii, de la Căpâlna⁶¹, Sarmizegetusa-Britonia⁶² sau Piatra Craivii⁶³, însă piese similare de la Dăbâca⁶⁴ și Bratei⁶⁵ prezintă la extremitățile brațelor urechiușe ovale cu perforații verticale dreptunghiulare.

Al treilea tip de sistem de prindere este reprezentat de plăcuțele circulare perforate orizontal. Acestea apar la unul dintre pintenii descoperiți în Cx 126 (nr. 1), asociat probabil cu urechiușă ovală cu perforație verticală, și la cel găsit în Cx 423 (nr. 5), care nu mai păstrează însă extremitatea celui de-al doilea braț. În Slovacia, astfel de plăcuțe de prindere au fost încadrate în varianta „b” a tipului de pinte Ruttkay C, însă apar și la tipurile Ruttkay B3 și B4, întotdeauna în asociere cu urechiușe ovale cu perforații dreptunghiulare verticale⁶⁶. În spațiul Europei Răsăritene, plăcuțele circulare cu perforații orizontale aparțin tipului Kirpichnikov 6 din tipologia sistemelor de prindere a pintenilor, fiind datate în principal în intervalul 1200-1250⁶⁷. Sistemul combinat de prindere, format dintr-o plăcuță circulară perforată orizontal și o urechiușă ovală cu o perforație dreptunghiulară

⁵⁴ Nițoi 2008, p. 207-209, pl. 1/1-2; 2/1-2; Ioniță 2009, p. 35-36, pl. 16/24; 130/38-39; 186/55-56; 192/29.

⁵⁵ Iambor 2013, pl. LV/4, 9.

⁵⁶ Luca *et alii* 2013, p. 52-53; Urduzia 2014, p. 85-87, pl. 2/a; 3/c-e; Pinter, Urduzia 2015, p. 39-40, pl. 46/49; 54/111; 73/75; 110/3.

⁵⁷ Ruttkay 1976, p. 349.

⁵⁸ *Ibidem*, p. 350.

⁵⁹ *Ibidem*.

⁶⁰ Habovštiak 1961, fig. 27/9.

⁶¹ Glodariu, Moga 1989, p. 155, fig. 113/1. Piesa este încadrată de Ștefan Matei în secolul al XIV-lea, însă datarea pare a fi prea târzie.

⁶² Popa 1988, fig. 60.

⁶³ Anghel, Berciu 1968, fig. 3. Începuturile fortificației de aici au fost plasate după mijlocul secolului al XIII-lea.

⁶⁴ Iambor 2013, pl. LV/9.

⁶⁵ Ioniță 2009, pl. 192/29.

⁶⁶ Ruttkay 1976, p. 350.

⁶⁷ Kirpichnikov 1973, fig. 38.

verticală, este caracteristic în Europa Occidentală celei de-a doua jumătăți a secolului al XIII-lea, fiind întâlnit atât la pintenii cu spin, cât și la cei cu roțiță⁶⁸. În nordul Bazinului Carpatic, această asociere lipsește la pintenii de tip Ruttkay B2, considerați mai arhaici, însă se întâlnește în cazul pieselor mai noi de tipurile Ruttkay B3, B4 și C⁶⁹. Văzută ca o inovație în sistemul de fixare al pintenilor, aceasta presupunea folosirea unei curelușe atașate de plăcuța circulară aflată întotdeauna la exterior, care pornea în jos, pe sub talpa piciorului, trecea prin perforația verticală a celui alt braț, apoi peste laba piciorului și se închidea într-o cataramă atașată de plăcuța circulară. În Transilvania plăcuțele de prindere circulare perforate orizontal combinate cu urechiușe ovale cu perforații dreptunghiulare verticale apar la pinteți din așezarea de la Bratei, datată în secolele XII-XIII⁷⁰ și Miercurea Sibiului (MS I), datată doar pe parcursul secolului al XII-lea⁷¹.

Roțița de pinteț descoperită în Cx 126 (nr. 3) oferă și ea un indiciu cronologic important. În Slovacia, pintenii cu roțiță de tip Ruttkay C au contexte sigure de datare doar din a doua jumătate a secolului al XIII-lea, fiind asociați în complexe fie cu monede de la Wenzel II (1278-1301) ori Ștefan V (1270-1272), fie cu pinteți cu spin, ori ceramică specifică⁷². În Europa Occidentală, cei mai vechi pinteți cu roțiță sunt considerați cei cu sistem de prindere asimetric, format dintr-o plăcuță rotundă perforată orizontal și una ovală alungită cu perforație dreptunghiulară verticală. Aceștia sunt atestați de sursele iconografice încă din prima jumătate a secolului al XIII-lea⁷³. Momentul apariției celor mai timpurii pinteți cu roțiță de tip Kirpichnikov V în spațiul rus a fost fixat între anii 1220 și 1230⁷⁴. În Transilvania, datarea celor mai timpurii pinteți cu roțiță nu beneficiază de contexte sigure, piese din Secuime, de la Cechești⁷⁵ și Chilieni⁷⁶, fiind datate în secolul al XIII-lea, doar pe baza ceramicii. De remarcat absența în spațiul intracarpatic a pintenilor de tip Ruttkay C cu sistem de prindere asimetric, ceea ce presupune o pătrundere mai târzie a pintenilor cu roțiță, într-o formă deja mai evoluată, și implicit o utilizare mai îndelungată a tipului de pinteț cu spin piramidal.

⁶⁸ Ellis, Egan 1995, p. 127.

⁶⁹ Ruttkay 1976, p. 350-351.

⁷⁰ Nițoi 2008, p. 208, pl. 1/2; Ioniță 2009, p. 35-36, pl. 16/24.

⁷¹ Luca *et alii* 2013, p. 52; Urduzia 2014, p. 85-87, pl. 2/a; 3/a, e; Pinter, Urduzia 2015, p. 39-40, pl. 54/111; 55/115; 73/75; 110/3.

⁷² Ruttkay 1976, p. 351.

⁷³ *Ibidem*.

⁷⁴ Kirpichnikov 1973, tab. 23.

⁷⁵ Gyórfi 2004, p. 102.

⁷⁶ Székely 1990, p. 4, fig. 10/7.

Concluzii

Pintenii din aşezarea de la Pricaz-În Luncă (jud. Hunedoara), prin varietatea tipologică și asocierea în complexe, oferă un lot important de analiză a evoluției acestui gen de artefacte pe parcursul epocii arpadiene în Transilvania. Forma brațelor și poziția spinului, comună la toate cele nouă exemplare, nu oferă indicii cronologice sigure, fiind caracteristice unui interval larg, cuprins între secolele al XI-lea și al XIII-lea. Mai ofertantă în acest sens este forma spinului, vârfurile piramidale în combinație cu forma brațelor și poziția spinului fiind caracteristice secolelor XII-XIII. Celălalt tip de vârf prezent în aşezare, cel piramidal cu baza lătită și vârful mai mult sau mai puțin subțiat, inclusiv varianta cu protuberanță dublu-piramidală, este ușor mai evoluat decât tipul cu spin piramidal simplu, însă nici datarea acestuia nu poate fi restrânsă mult în intervalul secolelor XII-XIII.

Cea mai interesantă în acest sens este analiza sistemului de prindere a pintenilor. Dacă plăcuțele pătrate perforate orizontal cu două orificii dreptunghiulare sunt comune mai multor tipuri de pinteni din intervalul secolelor XI-XIII, iar terminațiile de formă ovală alungită cu perforații verticale dreptunghiulare prezente la capetele ambelor brațe, apar pe parcursul secolelor XII-XIII, pintenii cu spin cu sistem de prindere asimetric, format dintr-o plăcuță rotundă perforată orizontal și o urechiușă de formă ovală cu perforație dreptunghiulară verticală, sunt specifici doar secolului al XIII-lea, perioadă în care împărtășesc această modalitate de prindere cu pintenii cu roțiță. Asocierea în interiorul Cx 126 dintre un pinte cu sistem de prindere asimetric și o roțiță, chiar privită cu reținerea necesară datorită documentării lacunare, poate împinge datarea acestor pinteni până spre mijlocul, sau chiar în a doua jumătate a secolului al XIII-lea.

Așadar, pintenii cu sistem de prindere asimetric din Cx 126 (nr. 1) și Cx 423 (nr. 5) datează mod sigur din secolul al XIII-lea, eventual chiar în a doua jumătate a acestuia. Datarea este valabilă, evident, și pentru celelalte două piese din Cx 126 (nr. 2-3). Celelalte șase exemplare din aşezare au caracteristici comune pentru intervalul secolelor XII-XIII, o eventuală restrângere a datării fiind posibilă doar în urma analizei complexe a aşezării.

Explanation of Figures

- Pl. 1.** Spurs and spur rowel found at Pricaz-În Luncă: Cx 126 (1-3) and Cx 133 (4).
- Pl. 2.** Spurs found at Pricaz-În Luncă: Cx 423 (1), Cx 521 (2) and Cx 595 (3).
- Pl. 3.** Spurs found at Pricaz-În Luncă: Cx 595 (1), Sp III (2) and Cx β (3).

Abrevieri bibliografice

- Anghel, Berciu 1968 - Gheorghe Anghel, Ioan Berciu, *Cetăți medievale din sud-vestul Transilvaniei*, București, 1968.
- Băcuț-Crișan et alii 2009 - Dan Băcuț-Crișan, Sanda Băcuț-Crișan, Ioan Bejinariu, Horea Pop, Alexandru V. Matei, *Cercetări arheologice preventive pe traseul șoselei ocolitoare a municipiului Zalău*, Cluj-Napoca, 2009.
- Beșliu Munteanu 2008 - Petre Beșliu Munteanu, *Cercetări arheologice din Sibiu, strada Turmului, nr. 7*, în *Brukenthal*, III, 1, 2008, p. 219-241.
- Corneanu et alii 2014 - Sebastian Corneanu, Gheorghe Natea, Adrian Luca, *Prick Spurs and a Bronze Bracelet from the Medieval Settlement of Miercurea Sibiului IV: Premises for a Chronological Framing*, în *Brukenthal*, IX, 1, 2014, p. 73-84.
- Damian et alii 2011 - Paul Damian, Ionuț Bocan, Cătălina Neagu, Eugen Marius Paraschiv-Grigore, Mihai Vasile, Decebal Vleja, Edmond-Silviu Ene, Ioana Paraschiv-Grigore, Angelica Bălos, *155. Varianta de ocolire Deva-Orăștie, km. 0+000 - 32+500 (jud. Hunedoara)*, în *CCA. Campania 2011*, Târgu Mureș, p. 278-279.
- Ellis, Egan 1995 - Blanche M. A. Ellis, Geoff Egan, *Spurs and Spur Fittings*, în John Clark (ed.) *The Medieval Horse and Its Equipment c.1150-c.1450*, Londra, 1995.
- Fodor 1975 - István Fodor, *II. Vorläufige Bericht über die Ausgrabung des Dorfes Szalbocs-Kisfalud im Jahre 1971-73*, în *FoLArch*, 26, 1975, p. 171-182.
- Gáll 2014-2015 - Erwin Gáll, *Habitatul est-transilvănean în secolele XII-XIII. Evoluțiile microzonei Sighișoara și a sitului Dealul Viiilor într-un peisaj de graniță*, în *Marisia*, XXXIV-XXXV, 2014-2015, p. 73-106.
- Glodariu, Moga 1989 - Ioan Glodariu, Vasile Moga, *Cetatea dacică de la Căpîlna*, București, 1989.
- Győrfi 2004 - Zalán Győrfi, *Pinteni cu roțiță din Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei (secolul al XIII-lea - începutul secolului al XV-lea)*, în *ArhMed*, V, 2004, p. 94-112.
- Győrfi 2006 - Zalán Győrfi, *Középkori tarajos sarkantyúk Erdélyben (13.-14. század)*, în *DolGCluj*, I (XI), 2006, p. 99-129.
- Habovštiak 1961 - Alojz Habovštiak, *Príspevok k poznaniu našej nižinnej dediny v XI.-XIII. storočí*, în *SlovArch*, IX, 1961, 1-2, p. 451-482.
- Harhoiu, Baltag 2006 - Radu Harhoiu, Gheorghe Baltag, *Sighișoara „Dealul Viiilor”. Monografie arheologică (I)*, Bistrița, Cluj-Napoca, 2006.
- Harhoiu, Baltag 2007 - Radu Harhoiu, Gheorghe Baltag, *Sighișoara „Dealul Viiilor”. Monografie arheologică (II)*, Bistrița, Cluj-Napoca, 2007.
- Harhoiu, Gáll 2014 - Radu Harhoiu, Erwin Gáll, *Necropola din secolul XII de la Sighișoara-Dealul Viiilor, punctul „Necropola”. Contribuții privind habitatul epocii medievale timpurii în Transilvania estică*, în *AnB*, s.n., XXII, 2014, p. 195-259.
- Iambor 2013 - Petru Iambor, *Așezări fortificate din Transilvania (secolele IX-XIII)*, ediția a II-a, Cluj-Napoca, 2013.

Ovidiu Ghenescu

Ioniță 2009

- Adrian Ioniță, *Așezarea din secolele XII-XIII de la Bratei*, BB, XXXII, Sibiu, Alba Iulia, 2009.

Luca *et alii* 2013

- Sabin Adrian Luca, Adrian Georgescu, Gheorghe Vasile Natea, Raluca Maria Teodorescu, Claudia Urduzia, Claudiu Iuliu Munteanu, Vasile Palaghie, Adrian Luca, *Cercetarea preventivă. Provocarea arheologică a zărilor noastre*, BB, LXV, Sibiu, 2013.

Nagy 1898

- Géza Nagy, *A Szalbocsmegyei Múzeum középkori sarkantyú*, în *AE*, XVIII, 1898, p. 60-64.

Nițoi 2008

- Anca Nițoi, *Pinteni cu spin în colecția Muzeului Național Brukenthal*, în *Brukenthal*, III, 1, 2008, p. 207-217.

Pascu *et alii* 1968

- Ștefan Pascu, Mircea Rusu, Petre Iambor, Nicolae Edroiu, Paul Gyulai, Volker Wollmann, Ștefan Matei, *Cetatea Dăbâca*, în *ActaMN*, V, 1968, p. 153-202.

Pinter, Urduzia 2015

- Zeno Karl Pinter, Claudia Urduzia, ... *custodes confinium, vulgo evrii ... Cercetări arheologice în așezarea medievală de la Miercurea Sibiului-Cunța*, București, 2015.

Popa 1988

- Radu Popa, *La începuturile evului mediu românesc. Țara Hațegului*, București, 1988.

Popescu 1925

- Dorin Popescu, *Fouilles de Lechința-de-Mureș*, în *Dacia*, II, 1925, p. 304-344.

Ruttkay 1975

- Alexander Ruttkay, *Waffen und Reiterausrüstung des 9. bis zur ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts in der Slowakei*, în *SlovArch*, XXIII, 1975, 1, p. 119-216.

Ruttkay 1976

- Alexander Ruttkay, *Waffen und Reiterausrüstung des 9. bis zur ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts in der Slowakei (II)*, în *SlovArch*, XXIV, 1976, 2, p. 245-395.

Simina 1995

- Nicolae-Marcel Simina, *Contribuții la cunoașterea feudalismului timpuriu pe teritoriul comunei Vințu de Jos (jud. Alba)*, în *ActaMN*, 32, I, 1995, p. 473-488.

Székely 1974-1975

- Zoltán Székely, *Sud-estul Transilvaniei în secolele VI-XIII/Délkelet-erdély a VI-XIII. században*, în *Aluta*, VI-VII, 1974-1975, p. 57-71.

Székely 1990

- Zoltán Székely, *Kora középkori települések a Székelyföldön (XI-XIV. század)*, în *VTT*, 1, 1990, p. 3-19.

Terei, Horváth 2007

- György Terei, Antónia Horváth, *Az Árpád-kori Kána falu vasleletei II.*, în *BudRég*, XLI, 2007, p. 153-192.

Urduzia 2014

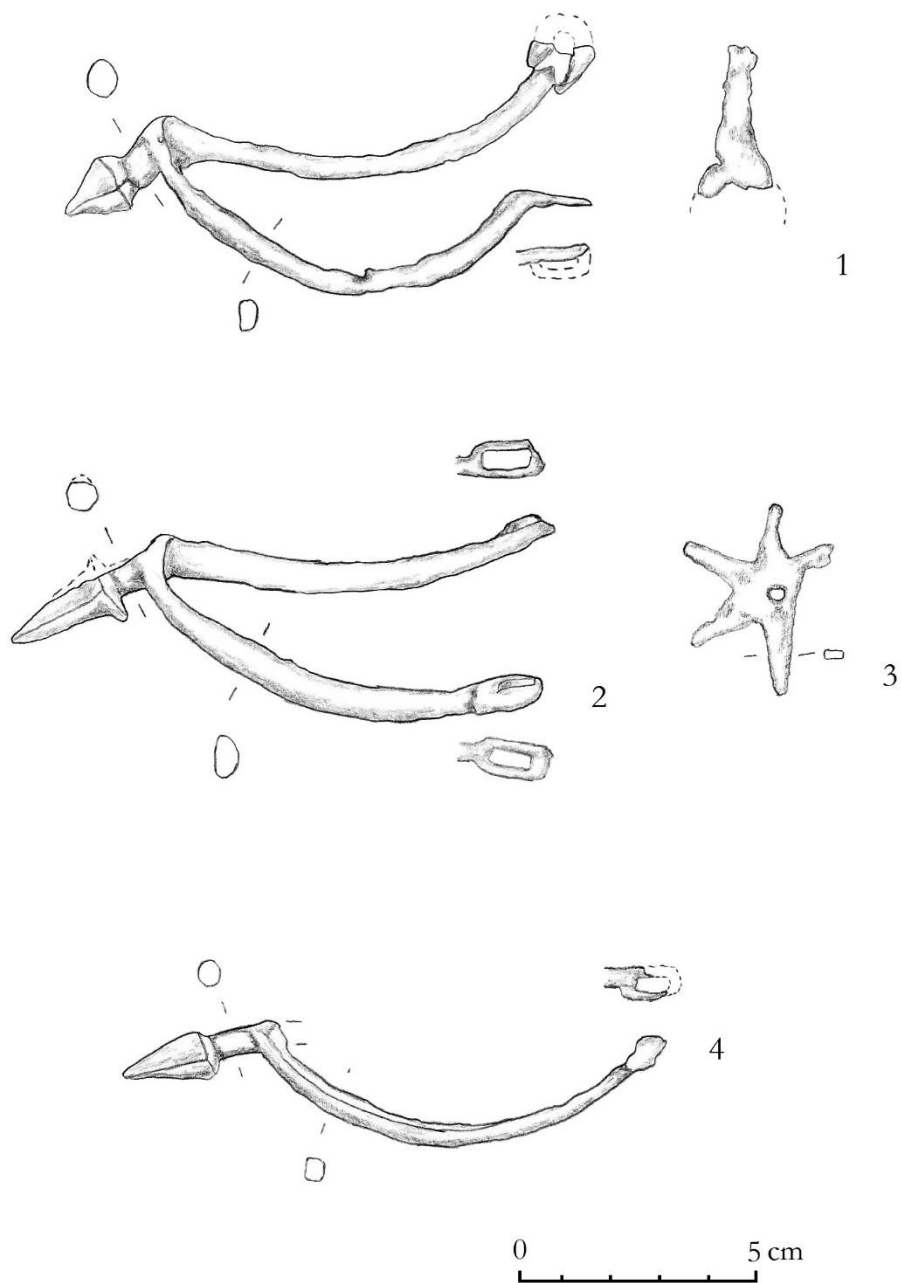
- Claudia Urduzia, *The Medieval Spurs Discovered at Miercurea Băi-Cunța (MS I) during the Researches Carried Out on the Highway Orăștie-Sibiu*, în *Brukenthal*, IX, 1, 2014, p. 85-93.

Urduzia 2016

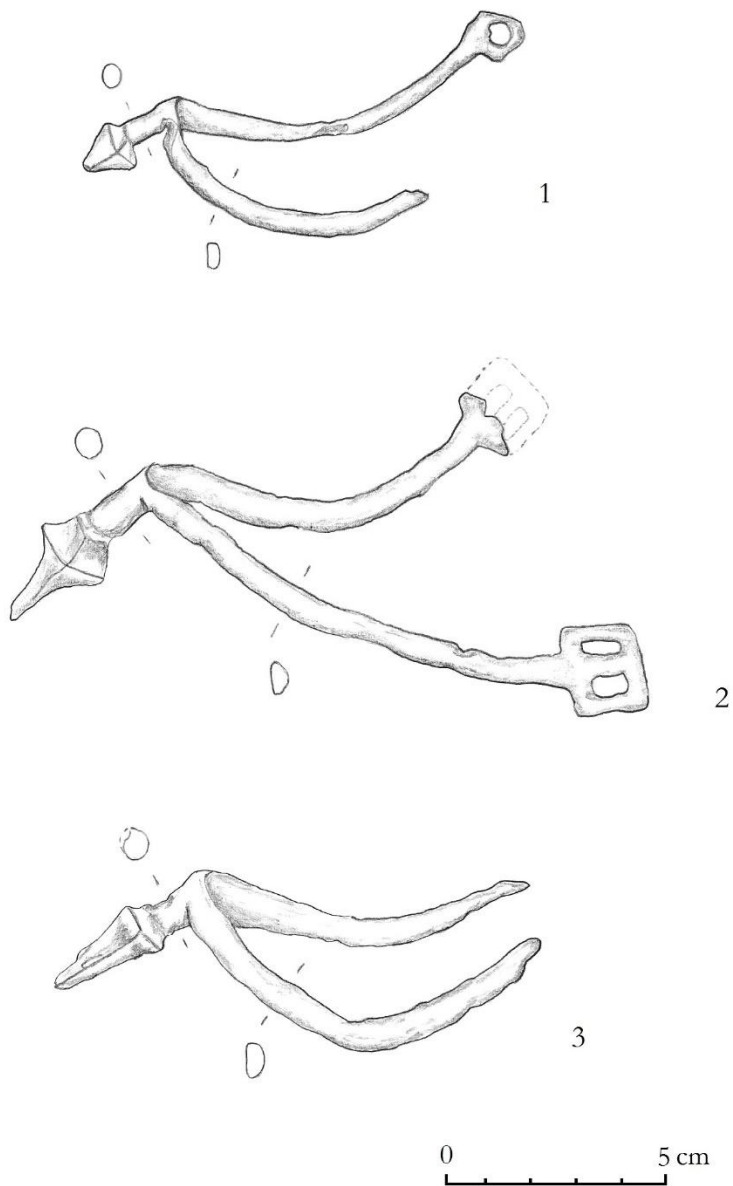
- Claudia Urduzia, *At the Periphery of the Arpadian Kingdom. Guards of the South-Eastern Border in Light of the Archaeological Evidences*, în *SUCH*, XIII, 2016, p. 121-156.

Zschille, Forrer 1891

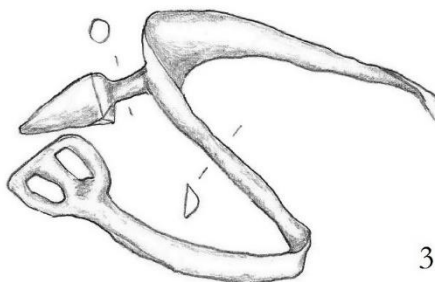
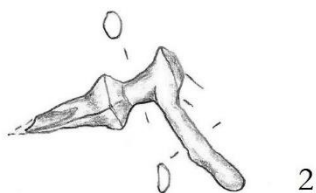
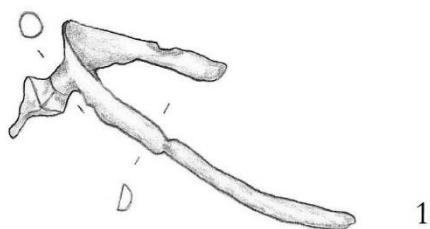
- Richard Zschille, Robert Forrer, *Der Sporn in seiner Formen-Entwicklung. Ein Versuch zur Charakterisierung und Datierung der Sporen unserer Kulturvölker*, Berlin, 1891.

Pl. 1. Pinenii (1-2, 4) și roțiță de pinen (3) din așezarea de la Pricaz-În Luncă: Cx 126 (1-3) și Cx 133 (4)

Pl. 2. Pinteni din așezarea de la Pricaz-În Luncă: Cx 423 (1),
Cx 521 (2) și Cx 595 (3)

Pl. 3. Pinteni din așezarea de la Pricaz-În Luncă: Cx 595 (1), Sp III (2) și Cx β (3)

LISTA ABREVIERILOR

AAR-SI	- Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Istorice. Academia Română. București.
ActaArchHung	- Acta Archaeologica. Academiae Scientiarum Hungaricae. Budapesta.
ActaHASH	- Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae. Budapesta.
ActaMN	- Acta Musei Napocensis. Muzeul de Istorie a Transilvaniei. Cluj-Napoca.
Adevărul	- Adevărul. București.
AÉ	- Archaeologiai Értesítő a Magyar régészeti, művészt-történeti és éremtani társulat tudományos folyóirata. Budapesta.
AF	- Altorientalische Forschungen. Institut für Archäologische Wissenschaften, Abteilung Vorderasiatische Archäologie. Berna.
AH	- Archaeologia historica. Masarykova univerzita, Filozofická fakulta. Brno.
AHY	- Austrian History Yearbook. Center for Austrian Studies. Minneapolis MN.
AIEFCB	- Anuarul Institutului de Etnografie și Folclor „Constantin Brăiloiu”. Academia Română, Institutul de Etnografie și Folclor „Constantin Brăiloiu”. București.
AIAC	- Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie Cluj-Napoca. (este continuat de AIIGB).
AIIAI/AIIX	- Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie „A. D. Xenopol” Iași (din 1990 Anuarul Institutului de Istorie „A. D. Xenopol” Iași).
AIIGB	- Anuarul Institutului de Istorie „George Barițiu” Cluj-Napoca. (continuă AIAC).
AIIN	- Anuarul Institutului de Istorie Națională. Cluj-Sibiu.
AISC	- Anuarul Institutului de Studii Clasice. Cluj.
AJPA	- American Journal of Physical Anthropology. The Official Journal of the American Association of Physical Anthropologist. Baltimore.
Alba-Iulia	- Alba-Iulia. Alba Iulia.
Aluta	- Aluta. Studii și comunicări - Tanulmányok és Közlemények. Sfântu Gheorghe.
AM	- Arheologia Moldovei. Institutul de Istorie și Arheologie „A. D. Xenopol” Iași.
AMM	- Acta Moldaviae Meridionalis. Muzeul Județean Vaslui.
Anatolia Antiqua	- Anatolia Antiqua. L'Institut Français d'Études Anatoliennes d'Istanbul.
AnB	- Analele Banatului. Muzeul Național al Banatului (serie nouă). Timișoara.
Anistoriton	- Anistoriton / <i>Ανιστόριτον</i> . History and Archaeology Journal. Digital Journal (Grecia).

Lista abrevierilor

- Annales** - Annales. Économies, Sociétés, Civilisations. École des Hautes Études en Sciences Sociales. Paris.
- Antaeus** - Antaeus. Communicationes ex Instituto Archaeologico Academiae Scientiarum Hungaricae. Budapesta.
- AntAfr** - Antiquités africaines. Université de Provence. Paris.
- AnUB-ŞP** - Analele Universităţii din Bucureşti. Seria Ştiinţe Politice. Universitatea din Bucureşti.
- AO** - Arhivele Olteniei. Serie nouă. Institutul de Cercetări Socio-Umane. Craiova.
- Apulum** - Apulum. Acta Musei Apulensis. Muzeul Naţional al Unirii Alba Iulia.
- ArhMed** - Arheologia Medievală. Reşiţa. Cluj-Napoca.
- ArhVestnik** - Arheološki Vestnik. Institut za arheologijo. Ljubljana.
- Arts of Asia** - Arts of Asia. The Asian Arts & Antiques Magazine. Hong Kong.
- Astra Sabesiensis** - Astra Sabesiensis. Despărţământul Astra „Vasile Moga” Sebeş.
- AUASH** - Annales Universitatis Apulensis. Series Historica. Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia.
- Banatica** - Banatica. Muzeul de Istorie al judeţului Caraş-Severin. Reşiţa.
- BAR** - British Archaeological Reports (International Series). Oxford.
- BB** - Bibliotheca Brukenthal. Muzeul Naţional Brukenthal. Sibiu.
- BCH** - Bulletin de correspondance hellénique. L’Institut de correspondance hellénique d’Athenes. Atena.
- BCŞS** - Buletinul Cercurilor Ştiinţifice Studenteşti. Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia.
- BECh** - Bibliothèque de l’école des chartes. Revue d’érudition. Paris.
- BerRGK** - Bericht der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts. Frankfurt pe Main.
- BHAB** - Bibliotheca Historica et Archaeologica Banatica. Muzeul Banatului Timişoara.
- BJJS** - The British Journal of Sociology. London School of Economics and Political Science. University of London.
- BMA** - Bibliotheca Musei Apulensis. Muzeul Naţional al Unirii Alba Iulia.
- BOR** - Biserica Ortodoxă Română. Patriarhia Română. Bucureşti.
- Boabe de grâu** - Boabe de grâu. Revistă de cultură. Bucureşti.
- BR** - Budapest Régiségei. Budapesti Történeti Múzeum. Budapesta.
- Britannia** - Britannia: A Journal of Romano-British and Kindred Studies. Society for the Promotion of Roman Studies. Londra.
- Brukenthal** - Brukenthal. Acta Musei. Muzeul Naţional Brukenthal. Sibiu.
- BS** - Balkan Studies. Institute for Balkan Studies in Thessaloniki. Salonic.
- BSNR** - Buletinul Societăţii Numismatice Române. Bucureşti.
- BTh** - Bibliotheca Thracologica. Institutul Român de Tracologie. Bucureşti.
- BudRég** - Budapest Régiségei. Budapesti Történeti Múzeum. Budapesta.

CAC	- Central Asia and Caucasus. Institute for Central Asian and Caucasian Studies. Luleå (Sweden). Institute of Strategic Studies of the Caucasus. Baku (Azerbaijan).
Carpații	- Carpații: Vânătoare, pescuit, chinologie. Cluj.
Castrum	- Castrum. A Castrum Bene Egyesület Hírlevele. Budapesta.
CCA	- Cronica cercetărilor arheologice. București.
Cercetări arheologice	- Cercetări arheologice. Muzeul Național de Istorie a României. București.
Chronica	- Chronica: annual of the Institute of History. University of Szeged.
Cibinium	- Cibinium. Analele Muzeului Etnografic „ASTRA”. Complexul Muzeal „ASTRA”. Sibiu.
CN	- Cercetări Numismatice. Muzeul Național de Istorie a României. București.
CNA	- Cronica Numismatică și Arheologică. Foaie de informații a Societății Numismatice Române. București.
CP	- Classical Philology. A Journal Dedicated to Research in Classical Antiquity. Chicago.
Crisia	- Crisia. Culegere de materiale și studii. Muzeul Țării Crișurilor. Oradea.
Dacia	- Dacia. Recherches et découvertes archéologiques en Roumanie. Nouvelle série: Revue d'archéologie et d'histoire ancienne. București.
Denarius	- Denarius. Slovenské národné múzeum - historické múzeum. Bratislava.
Der Unterwald	- Der Unterwald. Sebeș.
DolgCluj	- Dolgozatok az Erdély Nemzeti Múzeum Érem - és Régiségtarából. Kolosvár (Cluj).
EDR	- Ephemeris dacoromana. Annuario dell'Accademia di Romania. Roma.
EHQ	- European History Quarterly. Sage Publications. New York.
EO	- Etnograficheskoye obozreniye. Institut etnologii i antropologii RAN. Moscova.
Erdély Múzeum	- Erdély Múzeum. Erdélyi Múzeum-Egyesület. Cluj-Napoca.
Études balkaniques	- Études balkaniques. Cahiers Pierre Belon. Association Pierre Belon. Paris.
European Archaeology	- European Archaeology/online. București.
FBW	- Fundberichte aus Baden-Württemberg. Stuttgart.
FI	- File de Istorie. Muzeul de Istorie Bistrița (continuată de <i>Revista Bistriței</i>).
FolArch	- Folia Archaeologica. Magyar Történeti Múzeum. Budapesta.
FUrb	- Forma Urbis. Roma.
Gasyrlar avazy	- Gasyrlar avazy. Ekho vekov. Kazan.
Germania	- Germania, Römisch-Deutscher Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts. Frankfurt am Main.
GM	- Golos minuvshogo. Federal'noye gosudarstvennoye byudzhethnoye obrazovatel'noye uchrezhdeniye vysshego obrazovaniya Kubanskiy gosudarstvennyy universitet. Krasnodar.
Godišnjak	- Godišnjak. Jahrbuch Knjiga. Sarajevo-Heidelberg.

Lista abrevierilor

- HEI** - History of European Ideas. International Society for the Study of European Ideas. Londra.
- Hierasus** - Hierasus. Muzeul Județean Botoșani.
- Hiperboreea Journal** - Hiperboreea Journal. Societatea de Istorie Balcanică. București.
- HOMÉ** - A Herman Ottó Múzeum Évkönyve. Miskolc.
- HSCP** - Harvard Studies in Classical Philology. Harvard University. Cambridge (SUA).
- IIER** - Issues in Educational Research. Western Australian Institute for Educational Research Inc. New South Wales, Australia.
- IJESE** - International Journal of Environmental & Science Education. Kazan.
- IJL** - International Journal of Linguistics. Makrothink Institute. Las Vegas.
- IPH** - Inventaria Praehistorica Hungarie. Budapesta.
- Istoricheskie** - Istoricheskie, filosofskie, politicheskie i yuridicheskie nauki, kulturologiya i iskustvovedenie. Voprosy teorii i praktiki. Tambov.
- Izvestiya ASU** - Izvestiya. Altayskiy gosudarstvennyy universitet. Barnaul.
- Jászkunság** - Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Tudományos Egyesület. Szolnok.
- JHE** - Journal of Human Evolution. Elsevier.
- JRGZM** - Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums zu Mainz.
- Közlemények** - Közlemények az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem - és Régiségtárából. Cluj.
- KST** - Kazı Sonuçları Toplantısı. Ankara.
- Kubaba** - Kubaba. Faculdade de Ciências Sociais e Humanas, Universidade Nova de Lisboa.
- Lumea nouă** - Lumea nouă. București.
- Lupta** - Lupta. Iași.
- Mannus** - Mannus. Gesellschaft für Deutsche Vorgeschichte. Leipzig.
- Maqarnas** - Muqarnas Online. An Annual on the Visual Cultures of the Islamic World. Cambridge.
- Marisia** - Marisia. Muzeul Județean Târgu Mureș.
- MCA** - Materiale și cercetări arheologice. București.
- ME** - Memoria Ethnologica. Centrul Județean pentru Conservarea și Promovarea Culturii Tradiționale Maramureș. Baia Mare.
- MEFRA** - Mélanges de l'École française de Rome - Antiquité. Roma.
- MEJSR** - Middle-East Journal of Scientific Research. International Digital Organization for Scientific Information. Deira, Dubai.
- MFME** - A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Studia Archaeologica. Szeged.
- Mir nauki** - Mir nauki, kulturni, obrazovania. Gorno-Altaysk.
- MN** - Muzeul Național. Muzeul Național de Istorie a României. București
- Mots** - Mots. Les langages du politique. ENS Editions. Paris.
- Muzeológia** - Muzeológia a kultúrne dedičstvo. Univerzita Komenského v Bratislave.
- Múzeum** - Slovenské národné múzeum. Bratislava.

Natura	- Natura. Revistă pentru răspândirea științei. București.
NK	- Národní knihovna: knihovnická revue. Národní knihovna České republiky. Praga.
Numizmatika	- Numizmatika. Slovenská numizmatická spoločnosť. Bratislava.
PA	- Patrimonium Apulense. Direcția Județeană pentru Cultură Alba. Alba Iulia.
PBF	- Prähistorische Bronzefunde. München.
PolSci	- Romanian Journal of Political Science. Societatea Academică din România. București.
Pontica	- Pontica. Muzeul de Istorie Națională și Arheologie. Constanța.
PQCS	- Philippine Quarterly of Culture and Society. University of San Carlos. Cebu.
PZ	- Prähistorische Zeitschrift. Deutsche Gesellschaft fuer Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte, Institut für Prähistorische Archäologie. Berlin.
Rațiunea	- Rațiunea. Revistă bilunară de liberă cugetare. București.
RB	- Revista Bistriței. Complexul Muzeal Bistrița-Năsăud. Bistrița (continuă File de Istorie).
RES	- Review of European Studies. Canadian Center of Science and Education. Toronto.
RevHisto	- Revista de Historiografia. Instituto de Historiografía Julio Caro Baroja. Universidad Carlos III de Madrid.
RHA	- Revue historique des armées. Ministère de la Défense. Paris.
RHSEE/RESEE	- Revue historique du sud-est européen. Academia Română. București, Paris (din 1963 Revue des études sud-est européennes).
RI	- Revista de Istorie (din 1990 Revista istorică). Academia Română. București.
RIR	- Revista istorică română. Institutul de Istorie Națională din București.
RMM-MIA	- Revista muzeelor și monumentelor. Monumente Istorice și de Artă. București.
Romantisme	- Romantisme. Revue du dix-neuvième siècle. Editeur Armand Colin. Paris.
România liberă	- România liberă. București.
Rossiyskaya istoriya	- Rossiyskaya istoriya. Akademicheskii nauchno-izdatel'skiy, proizvodstvenno-poligraficheskiy i knigorasprostranitel'skiy tsentr Nauka. Moscova.
RRH	- Revue Roumaine d'Histoire. Academia Română. București.
RRSE	- Revista română de studii eurasiatice. Centrul de Studii Eurasiatice, Universitatea „Ovidius” Constanța.
SA	- Sociological Analysis. Oxford University Press. Oxford.
SAA	- Studia Antiqua et Archaeologica. Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași.
SAI	- Studii și articole de istorie. Societatea de Științe Istorice și Filologice a RPR. București.
SArcheologiczne	- Sprawozdania Archeologiczne. Instytut Archeologii i Etnologii PAN. Cracovia.

Lista abrevierilor

Sargetia	- Sargetia. Acta Musei Devensis. Muzeul Civilizației Dacice și Romane Deva.
SC	- Studii și comunicări. Asociația Folcloriștilor și Etnografilor din județul Sibiu (din 1992 devine Studii și Comunicări de Etnologie).
SCB	- Studii și cercetări de bibliologie. Academia RPR. București.
SCIV(A)	- Studii și cercetări de istoria veche. București (din 1974, Studii și cercetări de istorie veche și arheologie).
SCN	- Studii și Cercetări de Numismatică. Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan” București.
SJ	- Saalburg Jahrbuch. Bericht des Saalburg Museum. Mainz am Rhein.
SJAHSS	- Scholars Journal of Arts, Humanities and Social Sciences. Scholars Academic and Scientific Publishers (SAS).
SlovArch	- Slovenská Archeológia. Nitra.
SlovNum	- Slovenská numizmatika. Národný numizmatický komitet Slovenskej republiky a Archeologický ústav SAV. Nitra.
SM	- Svobodnaya mysl. Obshchestvo s ogranichennoy otvetstvennost'yu Politizdat. Moscova.
SMIM	- Studii și materiale de istorie modernă. Institutul de Istorie „Nicolae Iorga” al Academiei Române. București.
SMIMed	- Studii și materiale de istorie medie. Institutul de Istorie „Nicolae Iorga” al Academiei Române. București.
Socialismul	- Socialismul. București.
SP	- Studii de Preistorie. Asociația Română de Arheologie. București.
SS	- The Social Sciences. Western Social Association. Dubai.
Stâna	- Stâna. Revistă profesională și de cultură. Organ al oierilor din întreaga țară. Poiana Sibiului.
Steaua	- Steaua: literară, artistică și culturală. Uniunea Scriitorilor din România. Cluj-Napoca.
StudiaTC	- Studia Theologia Catholica. Universitatea „Babeș-Bolyai” Cluj-Napoca.
StudiaUBBH	- Studia Universitatis Babeș-Bolyai. Series Historia. Universitatea „Babeș-Bolyai” Cluj-Napoca.
Studii	- Studii. Revistă de istorie. (din 1974 Revista de istorie și din 1990 Revista istorică). Academia Română. București.
Suceava	- Anuarul Muzeului Județean Suceava.
SUCH	- Studia Universitatis Cibiniensis, Serie Historica. Universitatea „Lucian Blaga” Sibiu.
Syria	- Syria. Archéologie, art et histoire. Revue d'art oriental et d'archéologie. Institut français du Proche-Orient.
Századok	- Századok. A Magyar Történelmi Társulat folyóirata. Budapest.
TAD	- Türk Arkeoloji Dergisi. Ankara.
Telegraphul	- Telegraphul. București.
Terra Sebus	- Terra Sebus. Acta Musei Sabesiensis. Muzeul Municipal „Ioan Raica” Sebeș.
Thraco-Dacica	- Thraco-Dacica. Institutul Român de Tracologie. București.
Transilvania	- Transilvania. Centrul Cultural Interetnic Transilvania. Sibiu.

Tyragetia	- Tyragetia. Muzeul Național de Arheologie și Istorie a Moldovei. Chișinău.
UPA	- Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie. Berlin.
Vestnik Moskovskaya	- Vestnik Moskovskaya gosudarstvennaya khudozhestvenno-promyshlennaya akademiya imeni S. G. Stroganova. Moscova.
Vestnik Omskogo	- Vestnik Omskogo universiteta. Seriya Istoricheskiye nauki. Omskij Gosudarstvennyj Universitet. Omsk.
Vestnik Tatarskogo	- Vestnik Tatarskogo gosudarstvennogo gumanitarno-pedagogicheskogo universiteta. Filologija i kul'tura. Kazan.
VI	- Voprosy istorii. Institut russkoy istorii Rossiyskoy akademii nauk. Moscova.
VF	- Voprosy filosofii. Izdatel'stvo «Nauka». Moscova.
VTT	- Veszprémi Történelmi Társaság és Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság kiadványa. Veszprém.
WASJ	- World Applied Sciences Journal. International Digital Organization for Scientific Information. Deira, Dubai.
Xenopoliana	- Xenopoliana. Buletin al Fundației Academice „A. D. Xenopol” Iași.
Ziridava	- Ziridava. Muzeul Județean Arad.

ORIENTAL INFLUENCE IN CERAMIC FRAGMENTS DISCOVERED IN UNIRII PLAZA, ORADEA

Marian TRANDAFIR*
Ștefan LIPOT**
Florin SFRENGEU***

Abstract. *In the course of an archaeological survey at Unirii Plaza in the centre of Oradea, in the area known as the “Saturday townlet”, several ceramic fragments were found, among which a number of pots and pipes bore signs of oriental influence. This type of ceramic, which often appears in Ottoman occupation zones such as the Pashalikes of Timișoara and Oradea in the former Hungarian Kingdom, is rarely studied in Romanian historiography. This article aims to address this by adding to the repertoire of oriental or oriental-influenced discoveries in Romania.*

Keywords: *Oradea, Pashalike, oriental influence ceramic, pipes, former Hungarian kingdom.*

During the course of rescue excavation prior to the renovation of Unirii Plaza on Oradea, Romania, some fragments of ceramics bearing signs of oriental influence were found.

In 1660, Oradea was designated the centre of a Pashalike, triggering a period of great transformation as the city became included in the economic circuit of the Ottoman Empire, a fact reflected in the archaeological material found during the excavations, both in the fortress of Oradea and the adjacent townlet.¹

In one excavation, under a pedestrian crossing located 8.5 m in front of the church of Saint Ladislaus, 1.6 x 1.6 m in cross-section and at a depth of 1.1 m, the remains of an old brick pavement were discovered. The pavement was about 0.25-0.30 m thickness, and was connected with the first construction phase of the church, which began in 1720. Under this, in the alluvial soil at a depth of up to about 2.60 m, a large amount of ceramic material mixed with osteological fragments, mortar and stones, was discovered, probably a flattening. From the recovered material, a number of ceramics bearing oriental influences were found, including pipes, a patterned tile, a crucible and a bone tool.²

* Oradea City Museum - Cultural Complex, Romania; e-mail: trandafirmaniacornel@yahoo.com.

** Oradea City Museum - Cultural Complex, Romania; e-mail: stefanlipot@yahoo.com.

*** University of Oradea, Romania; e-mail: florinsfrengeu@yahoo.com.

¹ Borcea 2005, p. 284-295.

² Material related with the economic activities carried out in the Unirii Plaza (the former “Saturday townlet,” Zombathely vicus) and with the three ceramic kilns discovered in the immediate vicinity in 1991 (see also Ignat, Marta 2004, p. 87-102).

This article deals with these oriental-influenced ceramics discovered in the fortress of Oradea and their analogies;³ the rest of the equally particular material from this archaeological survey will be explored in another article.

After being conquered by the Turks, Oradea was integrated in to the Ottoman Empire. Three years after the fortress was occupied, Evlia Celebi, a local eyewitness to the destruction of the settlement during the siege, was pleasantly surprised by the prosperity and the flowering of the city. He describes the annual bazaar, which was held 40 days before Easter on the plateau in front of the fortress, where for 20 days merchants gathered “out of the seven climates,” including India, Yemen, Arabia and Persia.⁴

Although the period of Turkish rule was short-lived, evidence of the Ottoman culture is illustrated through a series of artefacts that were found during archaeological research.

1. Ceramic fragment, belonging to a bowl, is made from fine red ceramic paste, well-fired. It features a yellow enamel interior and dark red stylized vegetal decoration, and a brown outline. At the top of the rim it bears three thin brown bands. The bowl’s diameter was 280 mm. There are obvious signs of secondary burning (**fig. 1**).

2. Ceramic fragment, belongs to a bowl made from a similar fine red paste, with yellow enamel on the inside, dark red and green stylized vegetal decoration, and a brown outline. On the external side the fragment has a grip/hang button (**fig. 2**).

3. Ceramic fragment, smaller in size and harder to fit typologically, has identical enamel, this time on the outside. The ornamentation, which can be classified as vegetal, has shades of dark red and green, with the same brown outline⁵ (**fig. 3/3** and **fig. 4/3**).

The three fragments described above, all from different pots, are most likely from the same workshop, given that the ceramic paste, enamel, decoration and firing-process are so similar.

Another four fragments, also produced from fine red, well-fired ceramic paste, had a light green enamel, brownish-green stylized vegetal decoration, and a brown outline. These four smaller pieces, which are difficult to fit typologically, may have originated from one or more bowls or platters (**fig. 3/1-2, 4-5** and **fig. 4/1-2, 4-5**).

Considering that, from a typologically point of view, the material discovered is inferior to ceramics produced in the traditional Turkish

³ Marta 1994, p. 405-416; Rusu 2002, p. 139-140; Marta 2013, p. 148-149.

⁴ *Călători străini* 1976, p. 665.

⁵ See also Marta 2013, p. 290, pl. XVII/6-7.

centres of Anatolia (Iznik and Kutahya)⁶ and similar to items found in Hungarian territory (Buda, Eger, Pécs, Szeged, Szolnok, Tata),⁷ we conclude that they came from workshops located within former Hungarian kingdom areas that were incorporated to the Ottoman Empire. Thus, although catalogued as oriental ceramics, typologically they fit with those developed under the Turkish occupation, but from a relatively local area.

Along with the aforementioned potsherds, six clay pipes fragments were found (**fig. 5** and **fig. 6**).

1. Pipe fragment made from fine clay with sand inclusion, red brick colour from oxidation firing with engobe. The junction between the bowl and the leg is V-shaped and decorated with three rows of interrupted lines executed with a cogwheel. The ring is hemispherical and decorated with three rows of interrupted lines, executed with the same cogwheel (dimensions: length = 58 mm; leg diameter = 16 mm; ring diameter = 23 mm; bowl diameter = 22 mm) (**fig. 5/6** and **fig. 6/4**).

2. Pipe fragment similar to the previous one in terms of the composition of the material from which it was produced and its appearance, but grey in colour due to the firing process (length = 58 mm; diameter = 17 mm; ring diameter = 23 mm) (**fig. 5/5** and **fig. 6/6**).

3. Pipe fragment similar to the above, of a brick colour, the only difference being that the junction between the bowl and the leg, as well as the ring, are decorated with only two rows of interrupted lines (length = 58 mm; diameter = 17 mm; ring diameter = 23 mm) (**fig. 5/4** and **fig. 6/5**).

4. Pipe fragment produced from fine clay with sand inclusions, red brick colour, with engobe. Only a part of the leg has been preserved with a hemispherical ring decorated with three incised rings made with the cogwheel (diameter = 16 mm; ring diameter = 22 mm) (**fig. 5/1** and **fig. 6/1**).

5. Pipe fragment produced from fine sandy clay, oxidation-fired with engobe. Only a small part of the bowl with the leg and a hemispherical ring has been preserved. The bowl has two spherical impressions, probably a five or six petal rosette, and the ring is decorated with a circular incisions made with a sharp object (ring diameter = 21 mm) (**fig. 5/3** and **fig. 6/3**).

6. Pipe fragment produced from a fine clay, reddish in colour, oxidation-fired with engobe. The leg with a ring and a small part of the bowl have been preserved. The bowl bears a pattern of parallel lines and incised points; the hemispherical ring, which is separated from the leg with a nervure, is decorated over its entire surface with oblique parallel lines

⁶ Nicolescu 1967, p. 290-295.

⁷ Soproni 1956, p. 102-106; Pusztai 1999, p. 471-483; Bertalan 2004, p. 51-52; Yenisehirlioglu 2004, p. 373-382; Hancz 2006, p. 31-46; Kertész, Bana 2010, p. 60-86.

suggesting a turban (length = 31 mm; leg diameter = 11 mm; ring diameter = 22 mm) (**fig. 5/2** and **fig. 6/2**).

The first four fragments (number 1-4) can be classified under the same typology, since they were produced according to the same pattern, the differences primarily consisting in the appearance they received during the firing process and the decoration that was applied after removal from the mold. Based on the Hungarian classification system, the authors classify these pieces under the type I “Hungarian” pipe, which appeared in the last two decades of the seventeenth century.⁸ We acknowledge that this type first appeared in the territory of the former Hungarian kingdom, but the context of the discovery, along with the oriental influence of ceramics from the same zone, lead us to believe that the genesis and diffusion of this type took place during the Turkish occupation of the area.⁹

The fifth fragment has a more rudimentary form. Ornate, with a rosette and an incised ring, it is harder to fit typologically. It is probably from the second half of the seventeenth century, and bears close analogy with a similar piece, still unpublished, found in the fortress of Oradea in unclear stratigraphic conditions. A similar impression - a floral motif with five petals - appears on a glazed Turkish pipe discovered in Timișoara.¹⁰ The last pipe fragment, with an analogy known and published in Reghin, dates back to the seventeenth century.¹¹

It is hoped that these items will add to the currently limited number of publications regarding oriental or oriental-influenced ceramics which originated beyond the traditional centres of Asia Minor.¹²

Bibliographical Abbreviations

Borcea 2005	- Liviu Borcea, <i>Biborul medieval</i> , Oradea, 2005.
Bertalan 2004	- Vilmosné Bertalan, <i>Török, illetve török kori kerámia Óbudáról</i> , in <i>BR</i> , XXXVIII, 2004, p. 51-67.
<i>Călători străini</i> 1976	- M. M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru (coord.), <i>Călători străini despre Țările Române</i> , vol. VI, Bucharest, 1976.
Dinu 2009	- Niculina Dinu, <i>Ceramică otomană descoperită în Dobrogea</i> , in <i>Pontica</i> , 42, 2009, p. 323-345.

⁸ Tomka 2005, p. 610; Kondorosy 2007, p. 259; Kopeczny, Dincă 2012, p. 170-171; see also Rădulescu et al. 2007, p. 146.

⁹ See Rădulescu et al. 2007, p. 146 and pl. V/6.

¹⁰ Kopeczny, Dincă 2012, p. 174, 186, 190.

¹¹ Gruia 2012, p. 263-164.

¹² For a bibliography on Ottoman pipes, see also Gașpar 2016.

Oriental Influence in Ceramic Fragments Discovered in Unirii Plaza, Oradea

- Gaşpar 2016 - Adriana Gaşpar, *Obiceiuri cotidiene reflectate arheologic în Timișoara otomană. Observații asupra pipelor de lut*, in *MCA*, n.s., XII, 2016, p. 259-283.
- Gruia 2012 - Ana-Maria Gruia, *Pipele de la Reghin*, in *Apulum*, XLIX, 2012, p. 259-280.
- Hancz 2006 - Erika Hancz, *A Szegedi vár kerámiaanyaga a török korban*, in *Castrum*, 4, 2006, p. 31-46.
- Ignat, Marta 2004 - Doina Ignat, Doru Marta, *Cuptoare medievale de ars ceramică descoperite în Oradea-Piața Unirii*, in *Crisia*, XXXIV, 2004, p. 87-102.
- Kertész, Bana 2010 - Róbert Kertész, Zsolt Bana, *Régészeti kalandozások a város múltjában (11-18. század)*, in Béla M. Román, Endre Pókász, Csongor Szutorisz-Szügyi, Ildikó Tapasztó, József V. Szász (eds), *Szolnok könyve-fejezetek a város történelméből*, Szolnok, 2010, p. 60-86.
- Kondorosy 2007 - Szabolcs Kondorosy, *Cseréppipák a Budai felső vizivárosból*, in *BR*, XLI, 2007, p. 249-280.
- Kopeczny, Dincă 2012 - Zsuzsanna Kopeczny, Remus Dincă, *Tobacco Clay Pipes Discovered in the Historical Center of Timișoara*, in *Ziridava*, 26/1, 2012, p. 167-190.
- Marta 1994 - Doru Marta, *Ceramică de factură orientală descoperită în cetatea Oradea*, in *Crisia*, XXIV, 1994, p. 405-416.
- Marta 2013 - Doru Marta, *Cetatea Oradei. De la începuturi până la sfârșitul secolului al XVII-lea*, Oradea, 2013.
- Nicolescu 1967 - Corina Nicolescu, *Ceramică otomană de Iznik din secolele XV-XVII găsită în Moldova*, in *AM*, V, 1967, p. 287-308.
- Pusztai 1999 - Tamás Pusztai, *Kora újkori kerámia az egri ferences templom területéről - I*, in *HOME*, 37, 1999, p. 471-487.
- Rădulescu et al. 2007 - Alexandru Rădulescu, Daniela Tănase, Zsuzsanna Kopeczny, *Raport preliminar privind cercetările arheologice preventive de la Timișoara-Castelul Huniade 2007*, in *Banatica*, 18, 2007, p. 141-154.
- Rusu 2002 - Adrian A. Rusu, *Cetatea Oradea. Monografie arheologică*, vol. I, Oradea, 2002.
- Soproni 1956 - Olivér Soproni, *Szolnok török kerámiaja II*, in *Jászkunság*, 3, 1956, p. 102-106.
- Tomka 2005 - Gábor Tomka, *Cserép pipafejek az Ónodi vár ásatásából (1985-1991)*, in *HOME*, 44, 2005, p. 607-626.
- Yenishirlioglu 2004 - Filiz Yenishirlioglu, *Ottoman Ceramics in European Contexts*, in *Maqarnas*, 21, 2004, p. 373-382.

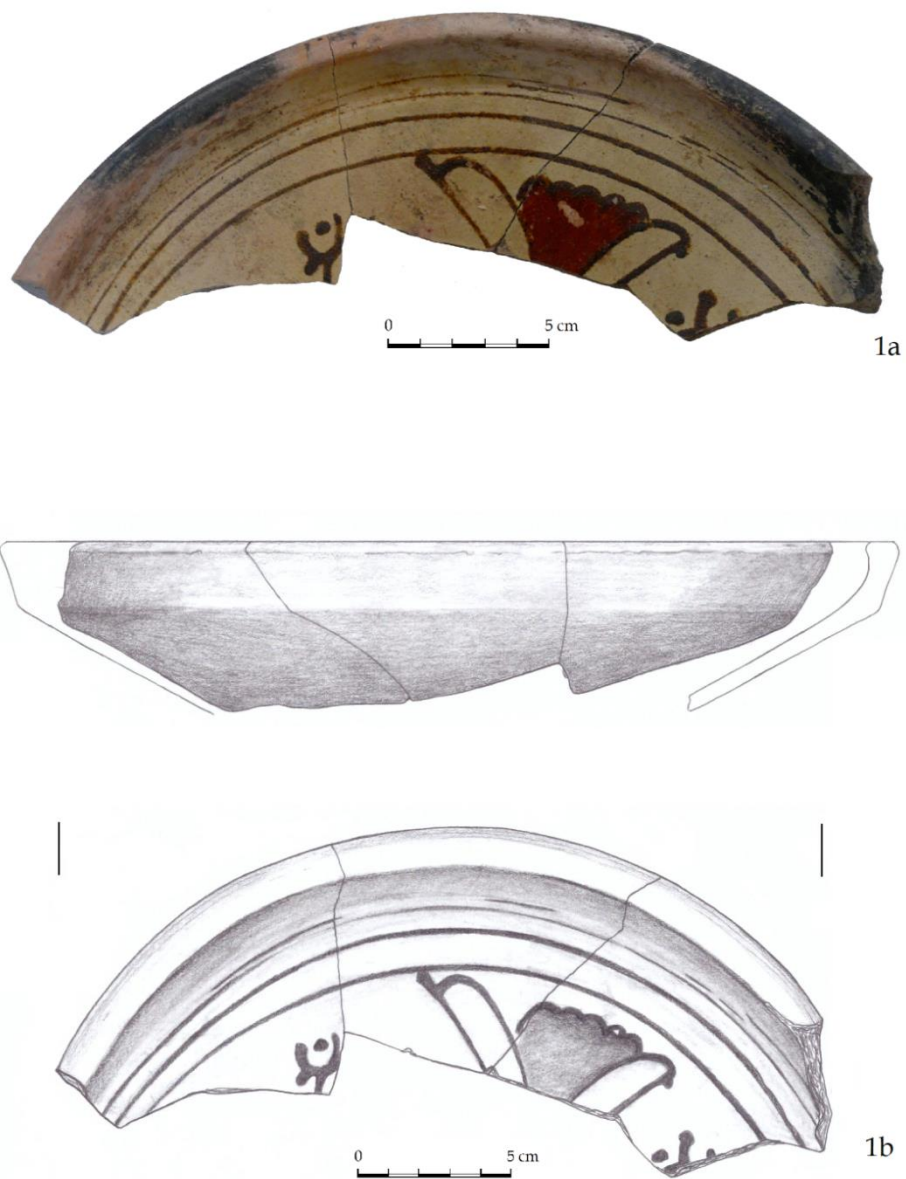

Fig. 1. Oriental-influenced ceramic fragment discovered at Oradea-*Unirii* *Plaza*

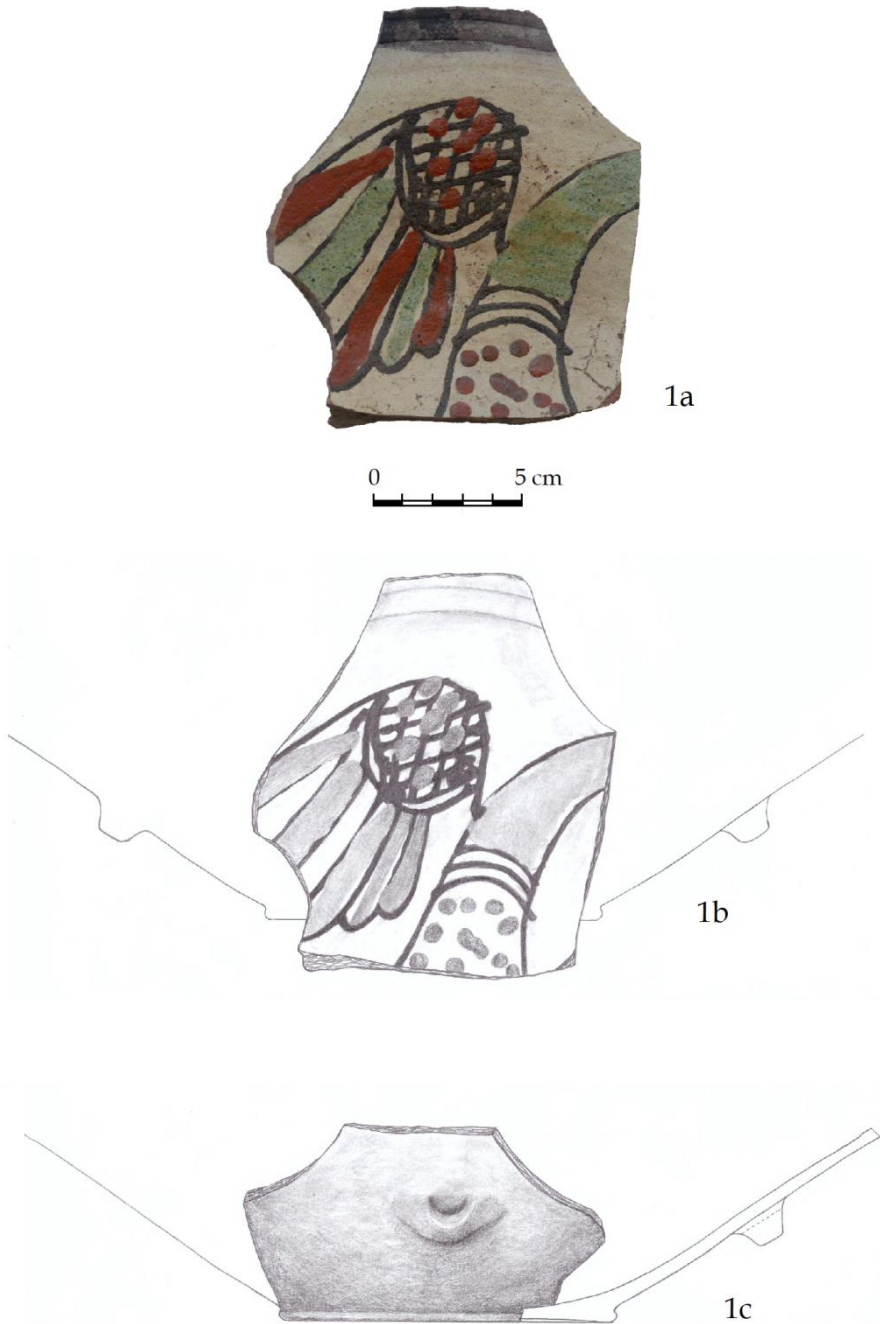

Fig. 2. Oriental-influenced ceramic discovered at Oradea-*Unirii Plaza*

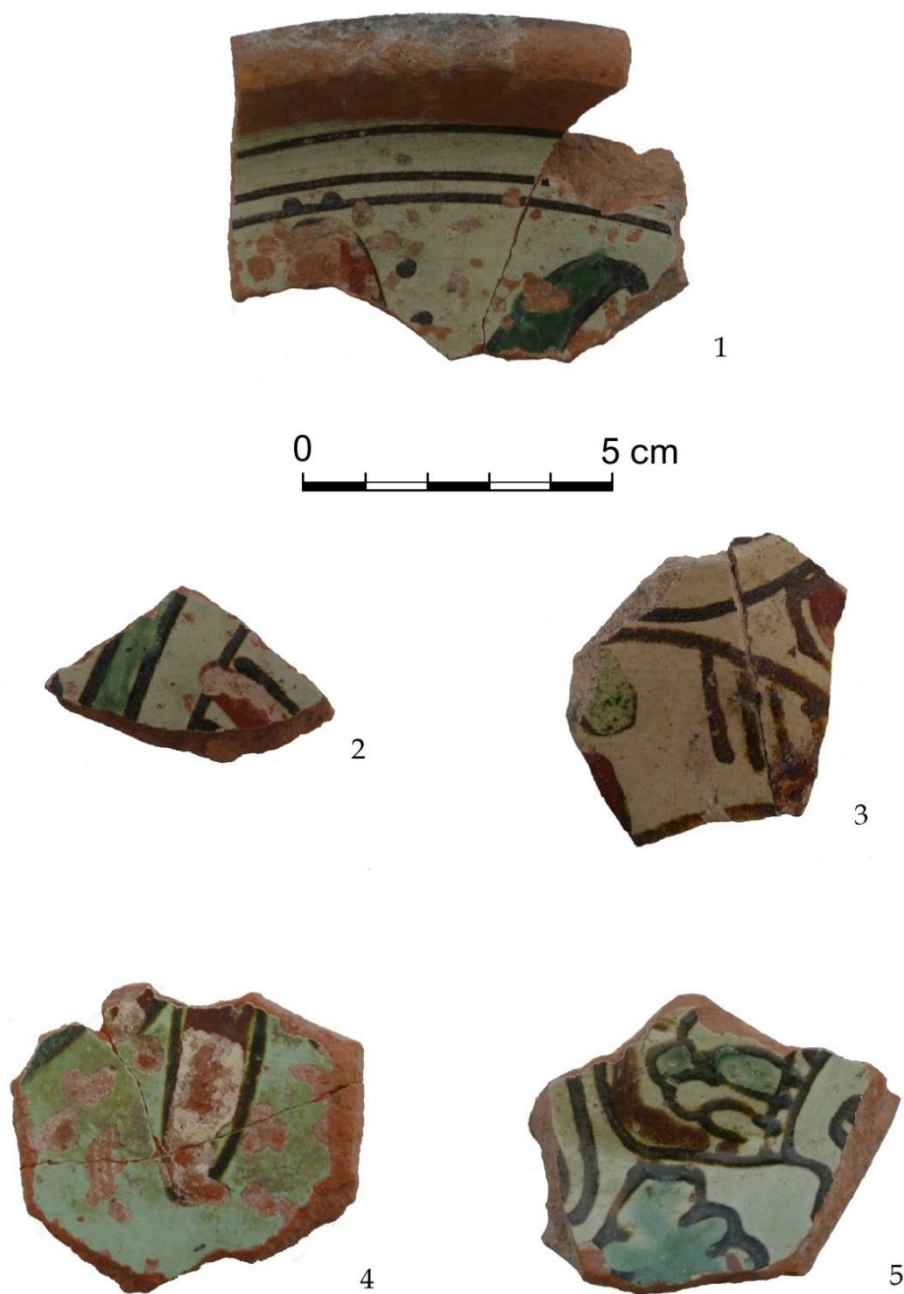

Fig. 3. Oriental-influenced ceramic discovered at Oradea-*Unirii Plaza*

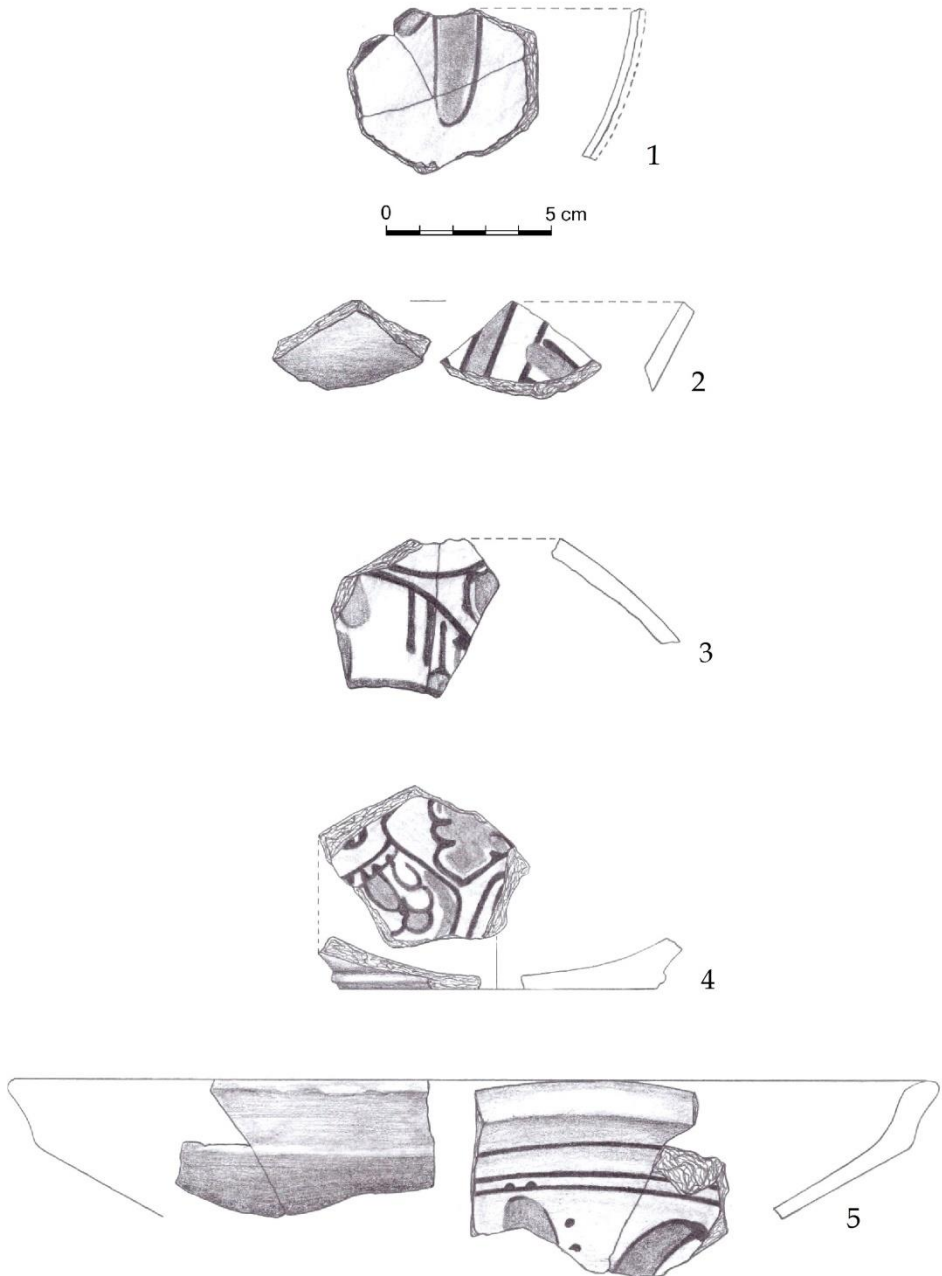

Fig. 4. Oriental-influenced ceramic discovered at Oradea-*Unirii Plaza*

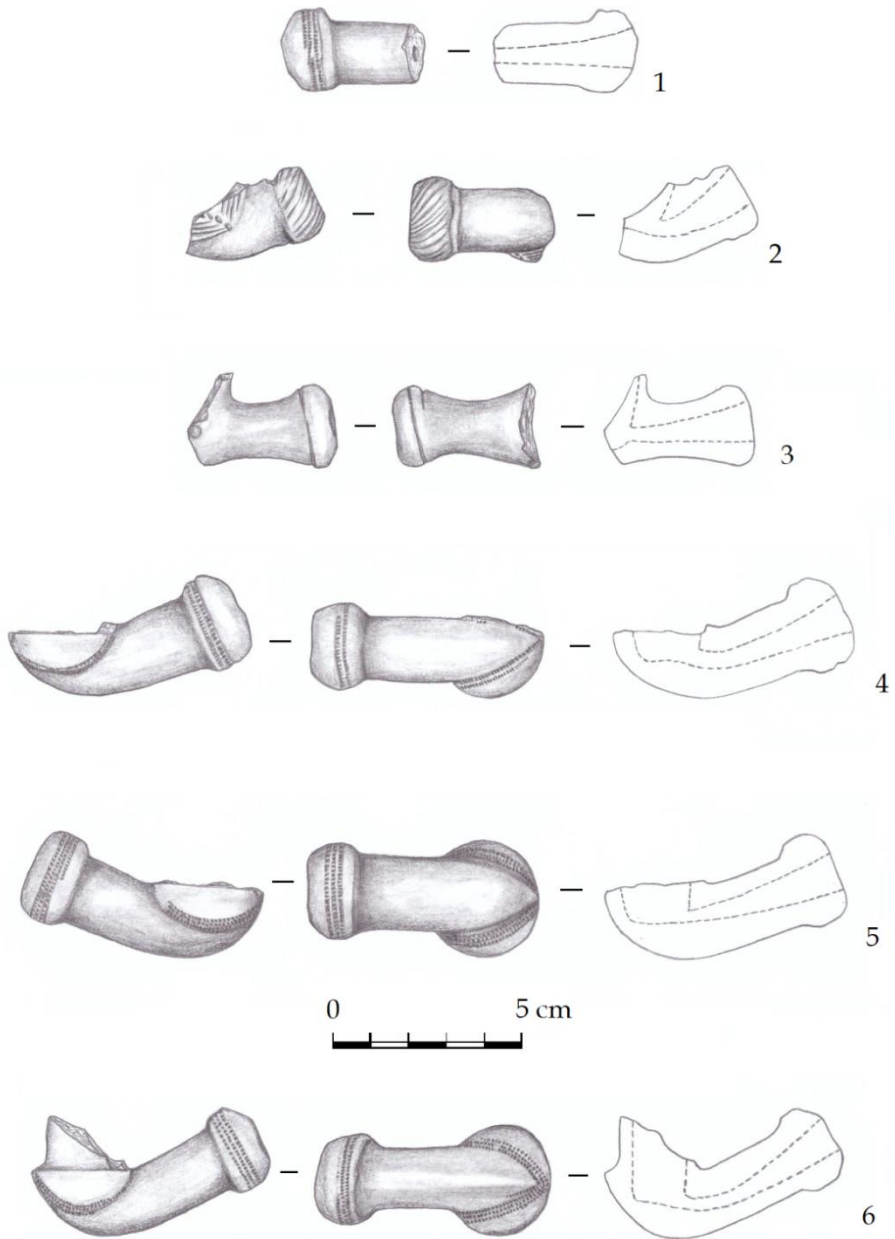

Fig. 5. Clay pipes discovered at Oradea-*Unirii Plaza*

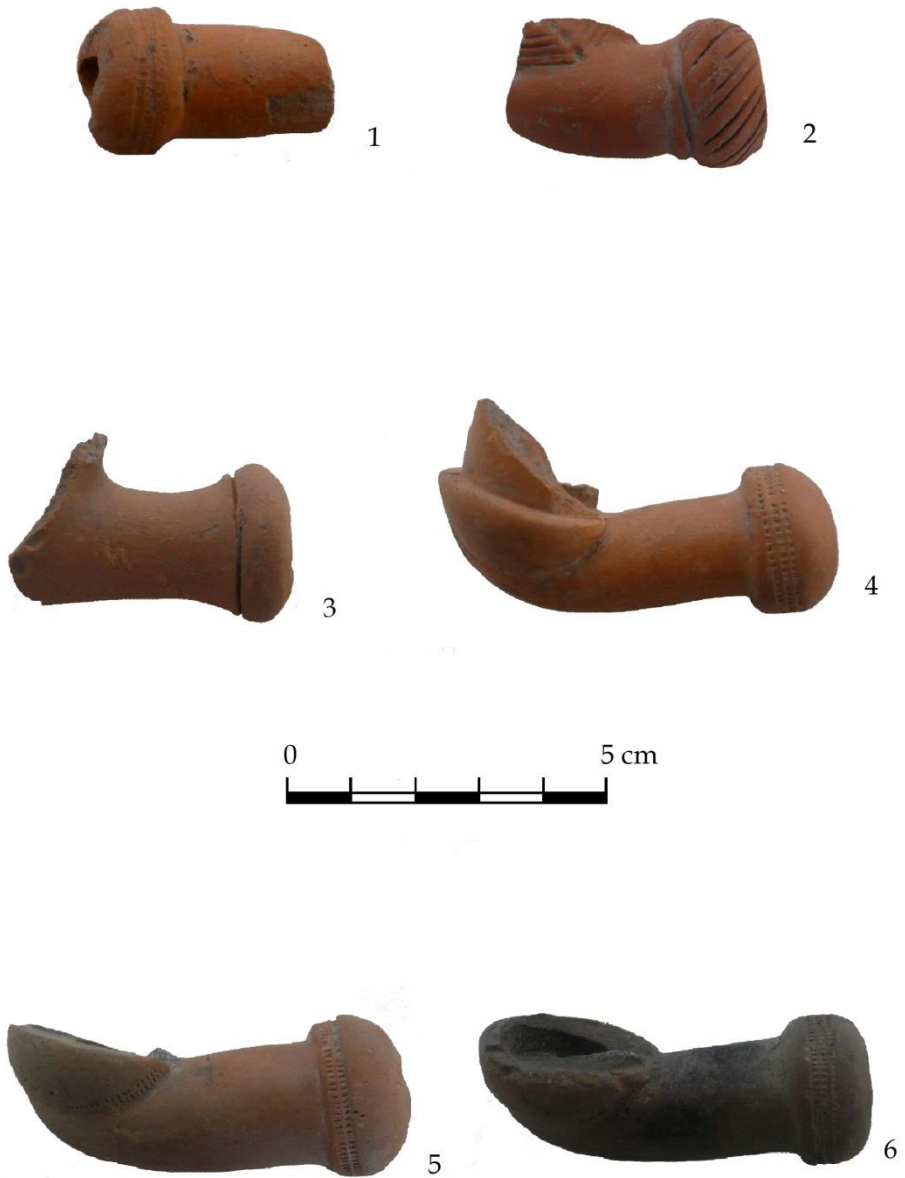

Fig. 6. Clay pipes discovered at Oradea-*Unirii Plaza*

LISTA ABREVIERILOR

AAR-SI	- Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Istorice. Academia Română. București.
ActaArchHung	- Acta Archaeologica. Academiae Scientiarum Hungaricae. Budapesta.
ActaHASH	- Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae. Budapesta.
ActaMN	- Acta Musei Napocensis. Muzeul de Istorie a Transilvaniei. Cluj-Napoca.
Adevărul	- Adevărul. București.
AÉ	- Archaeologiai Értesítő a Magyar régészeti, művészt-történeti és éremtani társulat tudományos folyóirata. Budapesta.
AF	- Altorientalische Forschungen. Institut für Archäologische Wissenschaften, Abteilung Vorderasiatische Archäologie. Berna.
AH	- Archaeologia historica. Masarykova univerzita, Filozofická fakulta. Brno.
AHY	- Austrian History Yearbook. Center for Austrian Studies. Minneapolis MN.
AIEFCB	- Anuarul Institutului de Etnografie și Folclor „Constantin Brăiloiu”. Academia Română, Institutul de Etnografie și Folclor „Constantin Brăiloiu”. București.
AIAC	- Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie Cluj-Napoca. (este continuat de AIIGB).
AIIAI/AIIX	- Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie „A. D. Xenopol” Iași (din 1990 Anuarul Institutului de Istorie „A. D. Xenopol” Iași).
AIIGB	- Anuarul Institutului de Istorie „George Barițiu” Cluj-Napoca. (continuă AIAC).
AIIN	- Anuarul Institutului de Istorie Națională. Cluj-Sibiu.
AISC	- Anuarul Institutului de Studii Clasice. Cluj.
AJPA	- American Journal of Physical Anthropology. The Official Journal of the American Association of Physical Anthropologist. Baltimore.
Alba-Iulia	- Alba-Iulia. Alba Iulia.
Aluta	- Aluta. Studii și comunicări - Tanulmányok és Közlemények. Sfântu Gheorghe.
AM	- Arheologia Moldovei. Institutul de Istorie și Arheologie „A. D. Xenopol” Iași.
AMM	- Acta Moldaviae Meridionalis. Muzeul Județean Vaslui.
Anatolia Antiqua	- Anatolia Antiqua. L'Institut Français d'Études Anatoliennes d'Istanbul.
AnB	- Analele Banatului. Muzeul Național al Banatului (serie nouă). Timișoara.
Anistoriton	- Anistoriton / <i>Ανιστόριτον</i> . History and Archaeology Journal. Digital Journal (Grecia).

Lista abrevierilor

- Annales** - Annales. Économies, Sociétés, Civilisations. École des Hautes Études en Sciences Sociales. Paris.
- Antaeus** - Antaeus. Communicationes ex Instituto Archaeologico Academiae Scientiarum Hungaricae. Budapesta.
- AntAfr** - Antiquités africaines. Université de Provence. Paris.
- AnUB-ŞP** - Analele Universităţii din Bucureşti. Seria Ştiinţe Politice. Universitatea din Bucureşti.
- AO** - Arhivele Olteniei. Serie nouă. Institutul de Cercetări Socio-Umane. Craiova.
- Apulum** - Apulum. Acta Musei Apulensis. Muzeul Naţional al Unirii Alba Iulia.
- ArhMed** - Arheologia Medievală. Reşiţa. Cluj-Napoca.
- ArhVestnik** - Arheološki Vestnik. Institut za arheologijo. Ljubljana.
- Arts of Asia** - Arts of Asia. The Asian Arts & Antiques Magazine. Hong Kong.
- Astra Sabesiensis** - Astra Sabesiensis. Despărţământul Astra „Vasile Moga” Sebeş.
- AUASH** - Annales Universitatis Apulensis. Series Historica. Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia.
- Banatica** - Banatica. Muzeul de Istorie al judeţului Caraş-Severin. Reşiţa.
- BAR** - British Archaeological Reports (International Series). Oxford.
- BB** - Bibliotheca Brukenthal. Muzeul Naţional Brukenthal. Sibiu.
- BCH** - Bulletin de correspondance hellénique. L'Institut de correspondance hellénique d'Athènes. Atena.
- BCŞS** - Buletinul Cercurilor Ştiinţifice Studenteşti. Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia.
- BECh** - Bibliothèque de l'école des chartes. Revue d'érudition. Paris.
- BerRGK** - Bericht der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts. Frankfurt pe Main.
- BHAB** - Bibliotheca Historica et Archaeologica Banatica. Muzeul Banatului Timişoara.
- BJS** - The British Journal of Sociology. London School of Economics and Political Science. University of London.
- BMA** - Bibliotheca Musei Apulensis. Muzeul Naţional al Unirii Alba Iulia.
- BOR** - Biserica Ortodoxă Română. Patriarhia Română. Bucureşti.
- Boabe de grâu** - Boabe de grâu. Revistă de cultură. Bucureşti.
- BR** - Budapest Régiségei. Budapesti Történeti Múzeum. Budapesta.
- Britannia** - Britannia: A Journal of Romano-British and Kindred Studies. Society for the Promotion of Roman Studies. Londra.
- Brukenthal** - Brukenthal. Acta Musei. Muzeul Naţional Brukenthal. Sibiu.
- BS** - Balkan Studies. Institute for Balkan Studies in Thessaloniki. Salonic.
- BSNR** - Buletinul Societăţii Numismatice Române. Bucureşti.
- BTh** - Bibliotheca Thracologica. Institutul Român de Tracologie. Bucureşti.
- BudRég** - Budapest Régiségei. Budapesti Történeti Múzeum. Budapesta.

CAC	- Central Asia and Caucasus. Institute for Central Asian and Caucasian Studies. Luleå (Sweden). Institute of Strategic Studies of the Caucasus. Baku (Azerbaijan).
Carpații	- Carpații: Vânătoare, pescuit, chinologie. Cluj.
Castrum	- Castrum. A Castrum Bene Egyesület Hírlevele. Budapesta.
CCA	- Cronica cercetărilor arheologice. București.
Cercetări arheologice	- Cercetări arheologice. Muzeul Național de Istorie a României. București.
Chronica	- Chronica: annual of the Institute of History. University of Szeged.
Cibinium	- Cibinium. Analele Muzeului Etnografic „ASTRA”. Complexul Muzeal „ASTRA”. Sibiu.
CN	- Cercetări Numismatice. Muzeul Național de Istorie a României. București.
CNA	- Cronica Numismatică și Arheologică. Foaie de informații a Societății Numismatice Române. București.
CP	- Classical Philology. A Journal Dedicated to Research in Classical Antiquity. Chicago.
Crisia	- Crisia. Culegere de materiale și studii. Muzeul Țării Crișurilor. Oradea.
Dacia	- Dacia. Recherches et découvertes archéologiques en Roumanie. Nouvelle série: Revue d'archéologie et d'histoire ancienne. București.
Denarius	- Denarius. Slovenské národné múzeum - historické múzeum. Bratislava.
Der Unterwald	- Der Unterwald. Sebeș.
DolgCluj	- Dolgozatok az Erdély Nemzeti Múzeum Érem - és Régiségtarából. Kolosvár (Cluj).
EDR	- Ephemeris dacoromana. Annuario dell'Accademia di Romania. Roma.
EHQ	- European History Quarterly. Sage Publications. New York.
EO	- Etnograficheskoye obozreniye. Institut etnologii i antropologii RAN. Moscova.
Erdély Múzeum	- Erdély Múzeum. Erdélyi Múzeum-Egyesület. Cluj-Napoca.
Études balkaniques	- Études balkaniques. Cahiers Pierre Belon. Association Pierre Belon. Paris.
European Archaeology	- European Archaeology/online. București.
FBW	- Fundberichte aus Baden-Württemberg. Stuttgart.
FI	- File de Istorie. Muzeul de Istorie Bistrița (continuată de <i>Revista Bistriței</i>).
FolArch	- Folia Archaeologica. Magyar Történeti Múzeum. Budapesta.
FUrb	- Forma Urbis. Roma.
Gasyrlar avazy	- Gasyrlar avazy. Ekho vekov. Kazan.
Germania	- Germania, Römisch-Deutschen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts. Frankfurt am Main.
GM	- Golos minuvshogo. Federal'noye gosudarstvennoye byudzhethnoye obrazovatel'noye uchrezhdeniye vysshego obrazovaniya Kubanskiy gosudarstvennyy universitet. Krasnodar.
Godišnjak	- Godišnjak. Jahrbuch Knjiga. Sarajevo-Heidelberg.

Lista abrevierilor

- HEI** - History of European Ideas. International Society for the Study of European Ideas. Londra.
- Hierasus** - Hierasus. Muzeul Județean Botoșani.
- Hiperboreea Journal** - Hiperboreea Journal. Societatea de Istorie Balcanică. București.
- HOMÉ** - A Herman Ottó Múzeum Évkönyve. Miskolc.
- HSCP** - Harvard Studies in Classical Philology. Harvard University. Cambridge (SUA).
- IIER** - Issues in Educational Research. Western Australian Institute for Educational Research Inc. New South Wales, Australia.
- IJESE** - International Journal of Environmental & Science Education. Kazan.
- IJL** - International Journal of Linguistics. Makrothink Institute. Las Vegas.
- IPH** - Inventaria Praehistorica Hungarie. Budapesta.
- Istoricheskie** - Istoricheskie, filosofskie, politicheskie i yuridicheskie nauki, kulturologiya i iskustvovedenie. Voprosy teorii i praktiki. Tambov.
- Izvestiya ASU** - Izvestiya. Altayskiy gosudarstvennyy universitet. Barnaul.
- Jászkunság** - Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Tudományos Egyesület. Szolnok.
- JHE** - Journal of Human Evolution. Elsevier.
- JRGZM** - Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums zu Mainz.
- Közlemények** - Közlemények az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem - és Régiségtárából. Cluj.
- KST** - Kazı Sonuçları Toplantısı. Ankara.
- Kubaba** - Kubaba. Faculdade de Ciências Sociais e Humanas, Universidade Nova de Lisboa.
- Lumea nouă** - Lumea nouă. București.
- Lupta** - Lupta. Iași.
- Mannus** - Mannus. Gesellschaft für Deutsche Vorgeschichte. Leipzig.
- Maqarnas** - Muqarnas Online. An Annual on the Visual Cultures of the Islamic World. Cambridge.
- Marisia** - Marisia. Muzeul Județean Târgu Mureș.
- MCA** - Materiale și cercetări arheologice. București.
- ME** - Memoria Ethnologica. Centrul Județean pentru Conservarea și Promovarea Culturii Tradiționale Maramureș. Baia Mare.
- MEFRA** - Mélanges de l'École française de Rome - Antiquité. Roma.
- MEJSR** - Middle-East Journal of Scientific Research. International Digital Organization for Scientific Information. Deira, Dubai.
- MFME** - A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Studia Archaeologica. Szeged.
- Mir nauki** - Mir nauki, kulturni, obrazovania. Gorno-Altaysk.
- MN** - Muzeul Național. Muzeul Național de Istorie a României. București
- Mots** - Mots. Les langages du politique. ENS Editions. Paris.
- Muzeológia** - Muzeológia a kultúrne dedičstvo. Univerzita Komenského v Bratislave.
- Múzeum** - Slovenské národné múzeum. Bratislava.

Natura	- Natura. Revistă pentru răspândirea științei. București.
NK	- Národní knihovna: knihovnická revue. Národní knihovna České republiky. Praga.
Numizmatika	- Numizmatika. Slovenská numizmatická spoločnosť. Bratislava.
PA	- Patrimonium Apulense. Direcția Județeană pentru Cultură Alba. Alba Iulia.
PBF	- Prähistorische Bronzefunde. München.
PolSci	- Romanian Journal of Political Science. Societatea Academică din România. București.
Pontica	- Pontica. Muzeul de Istorie Națională și Arheologie. Constanța.
PQCS	- Philippine Quarterly of Culture and Society. University of San Carlos. Cebu.
PZ	- Prähistorische Zeitschrift. Deutsche Gesellschaft fuer Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte, Institut für Prähistorische Archäologie. Berlin.
Rațiunea	- Rațiunea. Revistă bilunară de liberă cugetare. București.
RB	- Revista Bistriței. Complexul Muzeal Bistrița-Năsăud. Bistrița (continuă File de Istorie).
RES	- Review of European Studies. Canadian Center of Science and Education. Toronto.
RevHisto	- Revista de Historiografia. Instituto de Historiografía Julio Caro Baroja. Universidad Carlos III de Madrid.
RHA	- Revue historique des armées. Ministère de la Défense. Paris.
RHSEE/RESEE	- Revue historique du sud-est européen. Academia Română. București, Paris (din 1963 Revue des études sud-est européennes).
RI	- Revista de Istorie (din 1990 Revista istorică). Academia Română. București.
RIR	- Revista istorică română. Institutul de Istorie Națională din București.
RMM-MIA	- Revista muzeelor și monumentelor. Monumente Istorice și de Artă. București.
Romantisme	- Romantisme. Revue du dix-neuvième siècle. Editeur Armand Colin. Paris.
România liberă	- România liberă. București.
Rossiyskaya istoriya	- Rossiyskaya istoriya. Akademicheskii nauchno-izdatel'skiy, proizvodstvenno-poligraficheskiy i knigorasprostranitel'skiy tsentr Nauka. Moscova.
RRH	- Revue Roumaine d'Histoire. Academia Română. București.
RRSE	- Revista română de studii eurasiatice. Centrul de Studii Eurasiatice, Universitatea „Ovidius” Constanța.
SA	- Sociological Analysis. Oxford University Press. Oxford.
SAA	- Studia Antiqua et Archaeologica. Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași.
SAI	- Studii și articole de istorie. Societatea de Științe Istorice și Filologice a RPR. București.
SArcheologiczne	- Sprawozdania Archeologiczne. Instytut Archeologii i Etnologii PAN. Cracovia.

Lista abrevierilor

Sargetia	- Sargetia. Acta Musei Devensis. Muzeul Civilizației Dacice și Romane Deva.
SC	- Studii și comunicări. Asociația Folcloriștilor și Etnografilor din județul Sibiu (din 1992 devine Studii și Comunicări de Etnologie).
SCB	- Studii și cercetări de bibliologie. Academia RPR. București.
SCIV(A)	- Studii și cercetări de istoria veche. București (din 1974, Studii și cercetări de istorie veche și arheologie).
SCN	- Studii și Cercetări de Numismatică. Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan” București.
SJ	- Saalburg Jahrbuch. Bericht des Saalburg Museum. Mainz am Rhein.
SJAHSS	- Scholars Journal of Arts, Humanities and Social Sciences. Scholars Academic and Scientific Publishers (SAS).
SlovArch	- Slovenská Archeológia. Nitra.
SlovNum	- Slovenská numizmatika. Národný numizmatický komitet Slovenskej republiky a Archeologický ústav SAV. Nitra.
SM	- Svobodnaya mysl. Obshchestvo s ogranichennoy otvetstvennost'yu Politizdat. Moscova.
SMIM	- Studii și materiale de istorie modernă. Institutul de Istorie „Nicolae Iorga” al Academiei Române. București.
SMIMed	- Studii și materiale de istorie medie. Institutul de Istorie „Nicolae Iorga” al Academiei Române. București.
Socialismul	- Socialismul. București.
SP	- Studii de Preistorie. Asociația Română de Arheologie. București.
SS	- The Social Sciences. Western Social Association. Dubai.
Stâna	- Stâna. Revistă profesională și de cultură. Organ al oierilor din întreaga țară. Poiana Sibiului.
Steaua	- Steaua: literară, artistică și culturală. Uniunea Scriitorilor din România. Cluj-Napoca.
StudiaTC	- Studia Theologia Catholica. Universitatea „Babeș-Bolyai” Cluj-Napoca.
StudiaUBBH	- Studia Universitatis Babeș-Bolyai. Series Historia. Universitatea „Babeș-Bolyai” Cluj-Napoca.
Studii	- Studii. Revistă de istorie. (din 1974 Revista de istorie și din 1990 Revista istorică). Academia Română. București.
Suceava	- Anuarul Muzeului Județean Suceava.
SUCH	- Studia Universitatis Cibiniensis, Serie Historica. Universitatea „Lucian Blaga” Sibiu.
Syria	- Syria. Archéologie, art et histoire. Revue d'art oriental et d'archéologie. Institut français du Proche-Orient.
Századok	- Századok. A Magyar Történelmi Társulat folyóirata. Budapest.
TAD	- Türk Arkeoloji Dergisi. Ankara.
Telegraphul	- Telegraphul. București.
Terra Sebus	- Terra Sebus. Acta Musei Sabesiensis. Muzeul Municipal „Ioan Raica” Sebeș.
Thraco-Dacica	- Thraco-Dacica. Institutul Român de Tracologie. București.
Transilvania	- Transilvania. Centrul Cultural Interetnic Transilvania. Sibiu.

Tyragetia	- Tyragetia. Muzeul Național de Arheologie și Istorie a Moldovei. Chișinău.
UPA	- Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie. Berlin.
Vestnik Moskovskaya	- Vestnik Moskovskaya gosudarstvennaya khudozhestvenno-promyshlennaya akademiya imeni S. G. Stroganova. Moscova.
Vestnik Omskogo	- Vestnik Omskogo universiteta. Seriya Istoricheskiye nauki. Omskij Gosudarstvennyj Universitet. Omsk.
Vestnik Tatarskogo	- Vestnik Tatarskogo gosudarstvennogo gumanitarno-pedagogicheskogo universiteta. Filologija i kul'tura. Kazan.
VI	- Voprosy istorii. Institut russkoy istorii Rossiyskoy akademii nauk. Moscova.
VF	- Voprosy filosofii. Izdatel'stvo «Nauka». Moscova.
VTT	- Veszprémi Történelmi Társaság és Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság kiadványa. Veszprém.
WASJ	- World Applied Sciences Journal. International Digital Organization for Scientific Information. Deira, Dubai.
Xenopoliana	- Xenopoliana. Buletin al Fundației Academice „A. D. Xenopol” Iași.
Ziridava	- Ziridava. Muzeul Județean Arad.

UN EPISOD AL RELAȚIILOR DIPLOMATICE DINTRE BIZANTINI ȘI OTTONIENI. CĂSĂTORIA PRINȚESEI THEOPHANO CU OTTO AL II-LEA

Cornelia POPA-GORJANU*

An Episode in the Diplomatic Relationship between Byzantines and Ottonians: The Marriage of Princess Theophano and Otto II

Abstract. *This article aims to analyse the context, interests and actors involved in the marriage of Byzantine Princess Theophano and Emperor Otto II in 972 CE. Empress Theophano has earned a special status in western perception. The marriage of Princess Theophano to Emperor Otto II has drawn the attention of historians, primarily due to the interesting diplomatic and political implications and the role she played in this diplomatic affair, as well as her status at the Imperial Court as wife and Empress and, not least, as mother and Regent of Otto III.*

Keywords: *Byzantine diplomacy, Theophano, Otto I, Otto II, Nikephoros II Phokas.*

Cuvinte-cheie: *diplomație bizantină, Teophano, Otto I, Otto II, Nikephoros II Phokas.*

Împărăteasa Theophano și-a câștigat o imagine specială în Occident. Ea a venit în vestul Europei de la Constantinopol pentru a se căsători la doar 16 ani, a rămas văduvă la 26 de ani și până la sfârșitul vieții a luptat cu curaj pentru a păstra moștenirea soțului pentru fiul său minor. Căsătoria prințesei Theophano cu împăratul german Otto al II-lea este foarte interesantă și a atras atenția istoricilor, în primul rând din punct de vedere al valențelor diplomatice și politice, apoi al rolului pe care prințesa l-a jucat în cadrul acestei înțelegeri diplomatice, al statutului pe care l-a avut la Curtea germană ca soție și împărăteasă, iar apoi ca mamă și regentă pentru fiul său, Otto al III-lea. Un alt aspect curios este faptul că izvoarele bizantine nu pomenesc acest mariaj, în ciuda importanței sale diplomatico-politice. În schimb, cronicile germane sunt bogate în informații despre ambasada trimisă de Otto I la Constantinopol, căsătoria Theophanei, activitatea acesteia în postura de împărăteasă, mai apoi de regentă și chiar despre moartea ei. Studiul de față are scopul de a analiza încheierea acestei căsătorii din perspectiva intereselor și jocurilor diplomatice care au concurat la producerea ei.

Secolul al X-lea, și mai ales a doua jumătate a acestui veac, a reprezentat epoca expansiunii hegemoniei bizantine, dar și renovarea imperiului (lui Carol cel Mare) în Occident. Pentru Imperiul Bizantin este perioada domniilor unor împărați, care, deși nu au fost membri ai familiei imperiale (nu erau *porfirogeneti*), s-au remarcat ca strategii excepționali. Împărații Nikephoros al II-lea Phokas (963-968) și Ioan Tzimiskes (969-976) au fost considerați cei mai

* Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia, România; e-mail: pccornelia@yahoo.com.

experimentați generali pe care Imperiul Bizantin i-a avut în istoria sa. Tot în această perioadă a renăscut rivalitatea între cele două imperii și între doi împărați cu pretenții egale asupra Romei, de moștenire a acesteia, fondată politic pe interesele contradictorii ale celor două puteri asupra Italiei de Sud¹.

Otto I, rege german din 936, a fost încoronat la Roma în anul 962, la 2 februarie, de către papa Ioan al XII-lea, primind titlul de „împărat al sfântului imperiu roman”. Soția sa, Adelheid, a fost numită *imperatrix augusta* și *consors imperii*². Otto I a urmărit să obțină controlul asupra Italiei. După încoronare, în data de 13 februarie 962, a fost elaborat un document care stabilea relația dintre papalitate și imperiu. Acest act, numit privilegiul împăratului Otto (*privilegium ottonis imperatoris*), este alcătuit din două părți³. În prima parte au fost confirmate darurile și concesiile făcute papalității de regii carolingieni, iar în cea de-a doua se stabilea controlul imperiului asupra papalității și administrației papale. Asigurând posesiunile temporale ale papalității, documentul hotăra în fapt vasalitatea (dependența) papei față de noul împărat, față de Otto I și succesorul acestuia, Otto al II-lea. Altfel spus, noul papă ales avea nevoie de aprobarea imperială a actului de consacrare⁴. Situația s-a schimbat după plecarea împăratului spre nordul Italiei, când papa Ioan al XII-lea și aristocrația romană au încercat să revină asupra deciziilor impuse de Otto I, și au apelat la rivalul acestuia, Adalbert, ba chiar și la unguri, cărora li s-a cerut să atace teritoriile germane. Otto I a fost obligat să se întoarcă și să-și impună din nou autoritatea la Roma⁵.

Pentru a stăpâni Italia, Otto I trebuia să înfrunte și rezistența Imperiului Bizantin care continua să păstreze o anumită autoritate în peninsula. În vederea păstrării controlului în provinciile din sudul Italiei, bizantinii au colaborat mereu cu principii de Capua și de Benevento, care deveniseră și supușii împăratului. Aceștia însă se revoltau de câte ori aveau ocazia. În anul 964, la un an după preluarea tronului de către Nikephoros al II-lea Phokas, flota bizantină trimisă în sudul Italiei a fost înfrântă de sarazini stabiliți în Sicilia. Înfrângerea a fost un prilej bun pentru principele de Capua, Pandolf Cap de Fier, să nu mai păstreze relația de colaborare cu bizantinii, ci să-și caute un nou protector, îndreptându-se spre Otto I⁶. În 967, Otto I era pregătit să profite de această invitație. Dar o confruntare militară cu Imperiul Bizantin nu era oportună, așa că a optat din nou pentru o soluție diplomatică, care să fie garantată de o căsătorie. Ne vom referi mai întâi la un proiect diplomatic nefinalizat care se derulase cu aproape două decenii mai devreme.

¹ Ostrogorsky 1976, p. 316.

² Schutz 2010, p. 55.

³ Weiland 1893, p. 23-27. Vezi și Mitchell 1895, p. 30.

⁴ Weiland 1893, p. 26.

⁵ Schutz 2010, p. 57-58.

⁶ Jenkins 1987, p. 285.

După pătrunderea ungarilor în Europa și amenințările directe ale acestora asupra teritoriilor germane, Otto I a considerat că era necesară o alianță cu Imperiul Bizantin pentru a păstra controlul în regiunile amenințate de maghiari⁷. El a hotărât să-i încredințeze nepoatei sale, Hedwiga, fiica fratelui său Henric, misiunea de a pecetlui alianța cu Imperiul Bizantin printr-o căsătorie cu tânărul Romanos al II-lea (959-963)⁸. Henric era duce al Bavariei. Începându-se nemijlocit cu teritoriile în care se așezaseră ungurii, ducele era direct interesat în rezolvarea acestei amenințări. După obiceiul bizantin, prințesele străine care urmau să devină împărătese prin căsătorie, trebuiau să fie pregătite înainte de a sosi la Constantinopol⁹. La începutul anului 949 era trimis în Bavaria un eunuc, având misiunea de a o învăța pe prințesa bavareză limba greacă și ceremonialul de la curtea bizantină. El era însoțit de un pictor care ar fi trebuit să-i realizeze portretul pentru viitorul soț. Dar Hedwiga, îngrozită de viitorul mariaj, a încercat să-l împiedice și și-a slujit fața. Mutilarea probabil că a jucat un rol important în zădărnicierea planului de alianță a lui Otto I. Hedwiga a fost căsătorită în anul 954 cu Burchard al II-lea de Suabia, iar Romanos al II-lea cu Theophano¹⁰. În anul 955, Otto I a reușit să-i înfrângă pe unguri la Lechfeld, aproape de Augsburg, iar necesitatea încheierii unei alianțe s-a diminuat.

În anul 967, curtea imperială din Occident era pregătită să negocieze din nou o alianță garantată printr-o căsătorie. Dacă bizantinii acceptau să trimită o prințesă născută în purpură ca mireasă și-i recunoșteau lui Otto I statutul imperial, atunci primeau ajutor din vest, odată cu promisiunea respectării integrității teritoriale bizantine. Un răspuns negativ ar fi însemnat război. Desigur, niciuna dintre părți nu avea un avantaj real și nu-și dorea o confruntare militară, dar nici nu ar fi vrut să renunțe la drepturile pe care considerau că le aveau în peninsula. Nikephoros al II-lea Phokas își concentrase atenția și forțele asupra provinciilor din Asia, acționând împotriva arabilor, și în Balcani, împotriva bulgarilor, lăsând nerezolvate problemele din sudul Italiei. Otto nu era sigur pe loialitatea italienilor sau a papei, cu toate garanțiile primite. De aceea, a urmat din nou exemplul lui Ludovic cel Pios¹¹, preferând calea diplomatică celei militare. Otto I considera că doar o astfel de căsătorie ar avea valoarea Apuliei și Calabriei. Adică aceste posesiuni rămâneau bizantine, dar trebuiau să treacă în zestrea viitoarei mirese¹².

⁷ Davids a analizat detaliat acest aspect în studiul său despre Bizanț și Vest, în secolele VIII-XI (Davids 2002, p. 99-120).

⁸ *Ibidem*, p. 106.

⁹ Herrin 2013, p. 165.

¹⁰ *Ibidem*, p. 105.

¹¹ Jenkins 1987, p. 293.

¹² Ostrogorsky 1976, p. 316; Jenkins 1987, p. 285.

Pentru negocieri, împăratul Otto I a trimis la Constantinopol pe venețianul Domenicus, *presbiter et cancellarius*. Misiunea lui era de a o peți pe prințesa porfirogenetă Ana¹³, fiica împăratului Romanos al II-lea și a împărătesei Theophano, pentru Otto, fiul și moștenitorul lui Otto I. În anul 967, de Crăciun, la Roma, Otto I îl încorona pe fiul său împărat. Otto al II-lea devenea astfel moștenitorul de drept al tronului german și își putea întâmpina mireasa de pe o poziție egală, adică cu drepturi depline la guvernare.

Bizantinii au negociat foarte dur această ofertă reușind să obțină din partea lui Domenicus promisiunea că Otto I va respecta posesiunile bizantine din sudul Italiei, fără ca în schimb să promită ceva concret¹⁴. Nemulțumit de rezultatul misiunii, Otto I a revocat însărcinarea diplomatică a lui Domenicus și a forțat nota, crezând că atacând Apulia și asediind orașul Bari îi va convinge pe bizantini să-și schimbe decizia¹⁵. Fără șanse de succes, Otto I a hotărât că negocierile trebuiau reluate. O a doua ambasadă a fost trimisă la Constantinopol să trateze, sub auspicii nefavorabile de data aceasta, o alianță matrimonială și recunoașterea statutului imperiului din Occident. Cel care a continuat negocierile în anul 968 a fost episcopul Liutprand de Cremona¹⁶. Acesta a ajuns în capitala Imperiului Bizantin la 4 iunie 968¹⁷ și a așteptat două zile pentru a fi primit, nu însă de împărat, ci de fratele acestuia, Leon Phokas, loghotet și curopalat, administrator al palatului imperial și al finanțelor. El i-a transmis lui Liutprand că stăpânului său nu i se putea recunoaște titlul de împărat, ci doar pe cel de rege¹⁸.

În întrevvedere pe care acesta a avut-o ceva mai târziu cu împăratul Nikephoros al II-lea Phokas, împăratul a criticat ofensiva lui Otto I în Italia. El și-a exprimat indignarea că Otto I atacase posesiunile bizantine în timp ce plănuiau încheierea unei alianțe garantate prin legături matrimoniale¹⁹. După ce a încercat să-l disculpe pe stăpânul său, Liutprand a repetat oferta: dacă Nikephoros jura că acceptă să o dea pe fiica împăratului Romanos al II-lea și a împărătesei Teophano în căsătorie fiului lui Otto I, atunci Liutprand promitea că stăpânul său va jura să îndeplinească cerințele pe care împăratul bizantin urma să le stabilească. În ce privea Apulia, acesta îi reamintea

¹³ Engels 2002, p. 30. Interesant este că în cronicile germane numele prințesei Ana a fost omis.

¹⁴ Jenkins 1987, p. 285.

¹⁵ Leyser 1973, p. 31.

¹⁶ Pentru detalii despre biografia și scrierile lui Liutprand, vezi Kazhdan 1991, p. 1241-1242.

¹⁷ „*Pridie Nonas Iunii Constantinopolim venimus [...]*” (Liutprandi 1877, p. 137).

¹⁸ *Ibidem*, p. 137. „*Ipse enim vos non imperatorem, id est βασιλέα, sua lingua, sed ob indignationem οἴησα, id est regem, nostra vocabat*”.

¹⁹ *Ibidem*, p. 139. „*Nunc cur imperii nostri terminos bello incendioque sit, expedi. Amici eramus, societatemque indissolubilem, nuptiis interpositis, facere cogitabamus*”.

împăratului că, la intervenția ambasadorului, ca un gest al relațiilor de prietenie, a fost cedată de stăpânul său bizantinilor, martori fiind toți cetățenii²⁰.

Căsătoria solicitată ar fi trebuit să rezolve două mari probleme ale noului împărat încoronat la Roma - legitimitatea imperială și rezolvarea disensiunilor dintre cele două puteri legate de Italia de Sud. Se cerea o prințesă porfirogenetă, pentru că toți cei născuți în Porphyria aveau autoritatea legitimității dinastice, primeau titlul imperial și recunoașterea din partea aristocrației. Altfel spus, născut în Porphyria (camera imperială de nașteri) echivala cu născut pentru a governa²¹. Această prințesă ar fi trebuit să primească zestre și posesiunile bizantine din Italia Meridională pentru a rezolva neînțelegerile privind soarta peninsulei²². Proiectul propus de Liutprand de Cremona a fost întâmpinat cu ostilitate. Lui Otto I nu i-a fost recunoscut titlul de *imperator*, ci doar cel de *rex*. În plus, Otto I, pentru a face presiuni asupra împăratului Nikephoros al II-lea Phokas, a atacat posesiunile bizantine din Apulia. Aceste acțiuni au fost considerate de către împărat un atentat la integritatea imperiului său și a refuzat categoric propunerea.

La data de 13 iunie *parakoimoumenos* Vasile, considerat cel mai puternic om din imperiu după împărat, i-a răspuns lui Liutprand că nu putea fi vorba de o căsătorie între fiul unui suveran barbar și fiica unui împărat porfirogenet. Dar era dispus să trimită o prințesă, cu condiția ca orașele Roma și Ravena, împreună cu teritoriile lor, să fie returnate puterii bizantine²³.

Nikephoros al II-lea Phokas și-a întărit răspunsul dat lui Liutprand, pregătind o puternică flotă în următoarele săptămâni, care trebuia să pornească spre sudul Italiei. La această expediție participa și aliatul său, Adalbert de Ivrea. În același timp, împăratul termina pregătirile pentru o nouă

²⁰ *Ibidem*, p. 140. „*Societatem vero amicitiae, quam te parentela voluisset facere dicis, fraudem, nos dolumque tenemus; pausanas exigit, quas nec te exigere neque nos concedere ratio ipsa compellit. Verum ut fallacia exculpatur, veritas non reticeatur: misit me dominus meus ad te, ut si filiam Romani imperatoris et Theophanae imperatricis, domino meo filio suo, Ottoni imperatori augusto, in coniugium tradere volueris, iuramento mihi affirmes, et ego, pro gratiarum recompensatione haec et haec dominum meum tibi facturum et observaturum, iureiurando affirmabo. Sed et optimam amicitiae arabanam fraternitati tuae nunc dominus meus interventu, cuius hoc suggestionem malum factum esse dicis. Cuius rei tot sunt testes, quot sunt totius Appuliae habitatores?*”.

²¹ Herrin 2002, p. 65. Vezi și Davids 2002, p. 100.

²² *Liutprandi* 1877, p. 140. „*Sed et optimam amicitiae arabanam fraternitati tuae nunc dominus meus contulit, cum Appuliam omnem potestati subditam, meo interventu, cuius hoc suggestionem malum factum esse dicis. Cuius rei tot sunt testes, quot sunt totius Appuliae habitatores?*”.

²³ *Ibidem*, p. 143. „*Inaudita res est, ut porphyrogeniti porphyrogenita, hoc est in purpura nati filia in purpura nata, gentibus misceatur. Verum quia tam excellentem rem petitis, si datis quod decet, accipietis quod libet; Ravennam scilicet et Romani cum his omnibus continuatis, quae ab his sunt usque ad nos. Si vero amicitiam absque parentela desideratis, Romam liberam esse dominus tuus permittat; principes autem, Capuanum scilicet et Beneventanum, sancti nostri imperii olim servos, nunc rebelles, servituti pristinae tradat?*”.

campanie militară în Asia. După plecarea lui în această expediție, în luna august a sosit o scrisoare din partea papei Ioan al XII-lea. La dorința lui Otto I, papa îi cerea împăratului să continue negocierile inițiate de Liutprand. Dar papa a făcut greșeala de a-l numi pe Otto I „august împărat al romanilor”, iar pe Nikephoros al II-lea Phokas, „împărat al grecilor”²⁴.

Nu se știe care ar fi fost soarta lui Liutprand dacă împăratul nu s-ar fi aflat departe de Constantinopol, în campanie militară în Mesopotamia²⁵. Dar la data de 17 septembrie Liutprand a fost chemat la Christophor *patricii eunuchi* care i-a cerut explicații despre jignirea venită din partea papei. Acesta și-a dat seama că nu poate să facă altceva decât să promită în numele papei ca în viitor, în scrisorile către împărat, se va scrie „Ioan, papă al Romei lui Nikephoros, Vasile, Constantin, mare și august împărat al romanilor”²⁶.

După această ultimă întrevedere Liutprand a primit permisiunea de a se întoarce acasă. Dar, înainte de a pleca i-au fost controlate bagajele și toată purpura cumpărată pentru stăpânul său, dar și pentru propria lui biserică, i-a fost confiscată²⁷. Nemulțumit că nu mai putea beneficia de avantajele oferite în anul 949 de împăratul Constantin al VII-lea Porfirogenetul (în timpul primei sale misiuni la Constantinopol), fără veșmintele de purpură, în 2 octombrie a părăsit supărat orașul de pe Bosfor despre care a scris folosind următoarele epitețe „*nunc famelica, periura, mendace, dolosa, rapace, cupida, avara cenodoxa civitate*”²⁸. Confiscarea veșmintelor din purpură ar fi putut fi un alt indiciu că negocierile dintre împărat și Otto I pentru o căsătorie între Otto al II-lea și o prințesă bizantină, nu mai erau posibile²⁹.

Bizantinii au pătruns în Lombardia și l-au capturat pe Pandolf Cap de Fier, dar în confruntarea care a urmat au fost înfrânți. Thietmar de Merseburg relatează că în timpul călătoriei unei noi ambasade trimise de Otto I „pentru diverse motive”, membrii acesteia au fost atacați de „greci”. Unii au fost uciși, iar alții au fost luați prizonieri. Atunci Otto I a trimis în Calabria pe doi dintre oamenii săi de încredere, militari, „buni războinici”, Gunther și Siegfried, pentru a răzbiuna pierderea suferită. Ei au ucis o parte dintre „danezi”, probabil varegi sau normanzi angajați ca mercenari de bizantini, iar pe alții i-

²⁴ *Ibidem*, p. 156. „*Verum ut auferentur calamitates meae, in assumptione sanctae dei genitricis et virginis Mariae, meo omine non bono venerunt domni apostolici et universalis papae Iohannis nuntii cum litteris, quibus rogabant Nicephorum imperatorem Graecorum, ut parentelam firmamque amicitiam faceret cum dilecto spiritalique filio suo Ottone Romanorum imperatore augusto*”.

²⁵ *Ibidem*, p. 157.

²⁶ *Ibidem*, p. 158. „[...] *Quod in futuris, vita comite, ostendetur epistolis; quarum superscriptio haec erit: Iohannes papa Romanus Nicephoro, Constantino, Basilio, magnis Romanorum imperatoribus atque augustis! Quod curnam dixerim, quaeso advertite [...]*”.

²⁷ *Ibidem*, p. 159.

²⁸ *Ibidem*, p. 161.

²⁹ Shepard 1992, p. 42.

au luat prizonieri și le-au tăiat nasul. Bizantinii din Calabria au fost obligați să plătească tribut³⁰. Împăratul era ocupat cu susținerea războiului în Răsărit și în Bulgaria și nu a mai trimis întăriri în Italia. Când aceasta din urmă părea să cadă în mâinile lui Otto I, iar negocierile dintre cele două puteri să fie iremediabil ruinate, împăratul bizantin a fost asasinat în anul 969³¹.

Noul împărat, Ioan Tzimiskes (969-976), l-a eliberat pe Cap de Fier și a transmis dorința de a relua negocierile. O altă ambasadă formată din arhiepiscopul Gero din Köln și alți doi episcopi³² a fost trimisă la Constantinopol. Otto dorea să nu mai lungească tratativele care deja duraseră mult și care puteau să nu ducă nicăieri, așa cum se întâmplase în vremea lui Carol cel Mare³³. Împăratul a fost deschis unei înțelegeri diplomatice care să restabilească *statu quo*-ul teritorial în Italia, adică în schimbul prințesei să fie garantate teritoriile bizantine din peninsula de orice agresiune din partea lui Otto I. Dar contrar promisiunii făcute inițial, sau cel puțin așa lăsase să se înțeleagă, nu a acceptat căsătoria unei prințese porfirogenete cu un prinț barbar. A trimis pentru a se căsători o prințesă, nu de prim-rang, ci o rudă de a sa, pe Theophano³⁴. Totuși, trebuie să precizăm că sunt și istorici care au considerat că prințesa Theophano era o porfirogenetă și că ar fi fost fiica împăratului Romanos al II-lea și a împărătesei Theophano, nepoată a lui Constantin al VII-lea Porfirogenetul și stră-strănepoată a lui Vasile I Macedoneanul³⁵.

Aceasta a fost trimisă în anul 972 la Roma, însoțită de o suită numeroasă și cu o zestre impresionantă. Că nu a fost tocmai fecioara dorită, *virginem desideratam*, ne spune Thietmar de Merseburg în cronica sa. Din acest motiv Otto I ar fi fost sfătuit de unii să o trimită înapoi considerând aceasta drept un afront. Dar Otto I nu a ascultat sfaturile și a căsătorit-o cu fiul său³⁶.

³⁰ Kurze 1889, p. 27. „[...] *Qui filio suimet uxorem ab imperatore Constantinopolitano desponsare desiderans, nuntius eiusdem ob aliam ad se missis causam, suos fideliter commisit principes banc legationem ferentes. Quos in ipso itinere Greci solita calliditate ex inproviso erruentes, alios occidunt, quosdam vero captos domino suimet augusto presentabant. Pauci autem ex his effugientes imperatori suo rei eventum aperiunt. Hic detrimentum suorum graviter ferens milites optimos Gunterium (ac) Sigifridum tale facinus ad ulciscendum in Calabriam prope misit. Qui Danaos victoria priori elatos et (sibi) occurrentes occiderunt, alios autem in fuga comprehensos obruncant naribus tributum a Grecis in Calabria et Apulia extorquentes spoliisque ditati cum gaudio remeabant [...]*”.

³¹ *Ibidem*. „[...] *Constantinopolitani autem funere suorum et captivitate tristes effecti, adversus dominum suum conspirare dolosaeque imperatricis consilio per quendam militem perimerunt eundem, loco eius designantes ad imperii tocius provisorem [...]*”.

³² Leyser 1994, p. 156.

³³ Vezi Macrides 1992, p. 263-280.

³⁴ Davids 2002, p. 107; Müller-Mertens 2008, p. 254; Herrin 2013, p. 250.

³⁵ Previtè-Orton 1922, p. 167; Jenkins 1987, p. 294; Leyser 1994, p. 155.

³⁶ Kurze 1889, p. 27. „*Qui mox magnificis muneribus comitatuque egregio non virginem desideratam, sed neptem suam, Theophanu vocatam, imperatori nostro trans mare mittens suos absolvit amiciciamque optatam cesaris augusti promeruit. Fuere nonnulli, qui hanc fieri coniunctionem apud imperatorem inpedire studerent*

Widukind o numea *puella* și scria că a venit la Roma împreună cu o suită numeroasă și cu daruri bogate³⁷. Căsătoria a fost celebrată la 14 aprilie 972, la Roma, iar apoi papa Ioan al XIII-lea a încoronat-o pe Theophano ca împărăteasă. Aceasta a fost prezentată ca o prințesă bizantină, iar prestața ei, precum și cadourile extravagante aduse au confirmat legătura sa cu curtea imperială și cu împăratul bizantin. În actul de căsătorie din 14 februarie 972 ea a fost numită *neptis clarissima* a împăratului³⁸.

Prin căsătoria ei cu Otto al II-lea, Theophano asigura o alianță diplomatică între Imperiul Bizantin și Imperiul German. Actul căsătoriei reprezenta garanția alianței dintre cele două mari puteri. Pentru Otto I acest mariaj a reprezentat punctul culminant al politicii sale seculare și ecleziastice, un succes diplomatic și câștigarea prestigiului imperial, adică recunoașterea împăratului din Apus de către cel din Răsărit. Gheorghe Brătianu a fost de părere că prestigiul Constantinopolului (noii Rome) era atât de mare încât, împărații saxoni, deși se bazau în primul rând pe armata lor, care, ca și în tradiția romană, îi aclama ca împărați, au solicitat cu insistență o alianță matrimonială³⁹.

Contribuția prințesei putem afirma că a răspuns nevoilor diplomatice și scopurilor politice ale celor două puteri. Generalizând, se poate spune că asupra tuturor prințeselor bizantine căsătorite, în urma unor negocieri diplomatice, planau aceleași așteptări: să reprezinte interesele politice ale imperiului și ale familiilor lor. Ele au avut un rol special în dezvoltarea sistemului diplomatic bizantin.

La mijlocul secolului al X-lea termenul de „prințesă bizantină” putea desemna două categorii: cele născute în Porfirie (adică *porphirogeneti* *porphirogenita*), care erau fiice ale celor care guvernau ca moștenitori de drept ai tronului⁴⁰, iar a doua categorie era cea a prințeselor care aparțineau familiilor care ajunseseră la guvernare, dar ai căror reprezentanți nu erau născuți în

eandemque remitti consulerent. Quos idem non audivit, sed eandem dedit tunc filio suimet in uxorem arridentibus cunctis Italiae Germaniaeque primatibus”.

³⁷ Kehr 1904, p. 124. „*Constitutus autem rex continuo captivos absolvit, puellam cum magno exercitu et claris muneribus*³⁷ *ad imperatorem destinavit. Quam ipse statim filio tradidit, celebratisque magnifice nuptiis omnem*”.

³⁸ *Otonis II Diplomata* 1888, p. 29. „[...] *Unde et ego Otto superno numine imperator augustus, domino gratissima sua mihi suffragante clementia, consultu magni et sanctissimi ac serenissimi genitoris nostri Otonis piissimi imperatoris augusti deique et sancte aeclesie, imperii quoque nostri fidelium, Theophanu, Iohannis Constantinopolitani imperatoris neptim clarissimam, in maxima Romulea urbe, sancto summoque aeclesiarum principe beato Petro apostolo votis nostris favente domnique Iohannis sanctissimi et universalis papae tertii decimi benedictione prosequente, in copulam legitimi matrimonii consortiumque imperii despondere ac fausto et felici auspicio Christo propitiantie coniugem decrevi assumere [...]*”.

³⁹ Brătianu 1997, p. 122.

⁴⁰ Psellos a descris în lucrarea sa *Chronographia* pe două dintre cele mai celebre, Zoe și Theodora, fiicele împăratului Constantin al VIII-lea (Psellos 1998, p. 78-143).

Porfîria. Prințesa Theophano făcea parte din a doua categorie⁴¹. Originea sa provenea din două familii aristocratice puternice, Phokas și Skleros, care participau la guvernare. Tatăl ei, Constantin Skleros, a fost un partizan al lui Ioan Tzimiskes. După înlăturarea lui Nikephoros al II-lea Phokas, el a fost chemat la curtea imperială și a participat la guvernare.

Mama Theophanei, Sophia Phokas, a fost nepoata împăratului Nikephoros al II-lea Phokas. S-a sugerat de către unii istorici că ar fi fost fiica împărătesei Theophano, soția împăratului Romanos al II-lea (decedat în 963), probabil pentru că purtau același nume⁴². Numele *Theophano* a fost unul foarte des folosit pentru perioada dinastiei macedonene (867-1056), multe prințese și împărătese purtând acest nume. Poate și datorită primei soții a împăratului Leon al VI-lea, care a fost venerată ca sfântă și făcătoare de minuni, moaștele ei au fost păstrate în palatul imperial. Poate puterea exemplului ar fi putut să fie unul din motivele folosirii atât de dese a numelui.

Când Otto I l-a trimis pe Liutprand de Cremona la Constantinopol pentru a găsi o mireasă, Nikephoros al II-lea Phokas nu avea copii. Soția sa, Theophano (văduva lui Romanos al II-lea), avea trei copii, printre care și pe prințesa Ana, cerută de împăratul german. Însă Nikephoros nu dorea să permită unui membru legitim al dinastiei macedonene să lege o alianță în afara Bizanțului. După uciderea împăratului în anul 969, împărăteasa văduvă Theophano a fost pedepsită împreună cu fiicele ei, fiind îndepărtate de la curtea imperială. Noul împărat, Ioan Tzimiskes, a avut două căsătorii. Prima a fost cu Maria Sklerina, sora tatălui prințesei Theophano, iar apoi cu Teodora, fiica lui Constantin al VIII-lea.

Theophano a avut cu siguranță legătură cu curtea imperială și probabil această experiență a fost considerată importantă pentru că a devenit una dintre prințesele destinate unor căsătorii diplomatice. Interesant și curios totodată este faptul că această prințesă, care a ajuns împărăteasă în Occident, nu este menționată în sursele bizantine. Unii istorici sunt de părere că aceasta și-ar fi schimbat numele când s-a căsătorit⁴³. De obicei, prințesele străine care veneau în imperiu își modificau numele, iar în sursele bizantine găsim multe astfel de exemple⁴⁴. Cert este că după ce a plecat, interesul curții imperiale pentru ea a dispărut, păstrându-se probabil, atunci când interesele politice impuneau, o legătură strict politică.

Așadar, Theophano a primit o misiune dublă, să păstreze pacea cu vestul pentru ca Ioan Tzimiskes să-și poată concentra atenția în nordul și

⁴¹ Judith Herrin a analizat aceste categorii de prințese întâlnite la Curtea imperială bizantină în studiul său despre educația prințeselor bizantine (Herrin 2002, p. 64-66).

⁴² Istoricul Gunther Wolf a fost cel care a stabilit cu precizie originea prințesei Theophano (*ibidem*, p. 107).

⁴³ *Ibidem*, p. 120.

⁴⁴ Davids 2002, p. 104-106.

răsăritul imperiului și de a consolida poziția împăratului. Acesta avea pretenția legitimității care să-i permită să-și folosească rudele ca expresie a puterii imperiale, în timp ce porfirogeneții erau păstrați sub controlul său. În același an 972, în care s-au căsătorit Theophano și Otto al II-lea, împăratul Otto I a murit, lăsând întreaga putere în mâinile tânărului cuplu imperial.

În pofida vârstei fragede, Theophano a dat dovadă de calități deosebite pentru guvernare, fiind chiar mai talentată decât soțul ei⁴⁵. Ajunsă într-un mediu total străin, cu siguranță că nu i-a fost ușor să se adapteze. În următorii opt ani a avut patru sarcini, în condițiile existenței unei curți itinerante și însoțirii soțului în campaniile sale.

După moartea lui Otto I, Theophano a participat la guvernare alături de Otto al II-lea, folosind titlul de *augusta et consors imperii*⁴⁶ și de *coimperatrix augusta*⁴⁷. Același titlu de *consors imperii* a fost folosit și pentru Adelheid, soția lui Otto I, și exprima atât importanța, cât și autoritatea deținute alături de împărat, soțul ei. *Coimperatrix* nu mai fusese folosit până atunci în Occident, fiind de origine bizantină și nu era atât de prețuit ca celălalt.

Când și Otto al II-lea a murit pe neașteptate, în anul 983, Theophano a devenit regentă pentru fiul său, încă minor, Otto al III-lea. Această perioadă, a regenței, i-a adus admirația contemporanilor săi, dar și a istoricilor. Imediat după moartea împăratului a trebuit să facă față tentativei lui Henric cel Certăreț, duce de Bavaria, care a încercat să preia puterea și titlul de rege, în perioada în care Theophano se afla încă în Italia (Otto al II-lea a fost îngropat la Roma). Ea a guvernat timp de opt ani în numele fiului său, încercând să reziste unei opoziții puternice. În anul 990 a devenit mai hotărâtă în a-și exercita autoritatea. S-au păstrat două documente emise din timpul regenței cu titulatura *Theophanu divina gratia imperatrix augusta* (Roma, 2 ianuarie 990) și *Theophanius gratia divina imperator augustus* (Ravenna, 1 aprilie 990)⁴⁸. Îndrăzneala de a-și asuma exercitarea puterii a făcut să fie privită de istorici ca o urmașă a împărăteselor bizantine Theodora (527-548), care a căpătat o mare putere în timpul domniei soțului ei, Justinian I, și Irina (797-802), care a guvernat singură ca regentă, iar după orbirea fiului său a folosit titulatura masculină de *imperator*.

Istoricii au remarcat aptitudinile deosebite de a governa și pe care Theophano le-a demonstrat în toți anii regenței. Concluzia la care au ajuns majoritatea dintre ei este că aceste calități ale împărătesei se datorau pregătirii pe care a primit-o la curtea imperială din Constantinopol⁴⁹. A trebuit să

⁴⁵ Schutz 2010, p. 71.

⁴⁶ *Otonis II Diplomata* 1888, p. 148. „[...] et Theophanu augustae et imperii consortis [...]”. Vezi și p. 199, 201, 228, 234, 240, 261, 271, 352.

⁴⁷ *Ibidem*, p. 92. „[...] coimperatrici augustae [...]”. Vezi și p. 218, 221.

⁴⁸ *Ibidem*, p. 876.

⁴⁹ Althoff 2003, p. 40; MacLean 2017, p. 151.

acumuleze anumite cunoștințe despre cultura și tradițiile ideologice și politice bizantine, care se deosebeau de cele din Apus, să se familiarizeze cu responsabilitățile imperiale, cu stilul de guvernare, cu retorica folosită în documentele oficiale, protocolul primirii diplomaților străini, împărțirea dreptății și cu activități filantropice. Theophano a fost pregătită pentru a îndeplini rolul de prințesă și acest lucru a ajutat-o să stabilească tiparele guvernării în teritoriile imperiului său⁵⁰.

Otto al III-lea a fost crescut și educat în spiritul culturii și obiceiurilor bizantine. Profesorul său grec, Ioan Philagatos din Calabria (mai târziu anti-papa Ioan al XVI-lea), ajuns la curtea ottoniană în anturajul împărătesei, l-a învățat limba greacă, precum și sistemul de guvernare bizantin.

După moartea Theophanei în anul 993, Otto al III-lea a pus capăt curții itinerante ottoniene, stabilindu-se la Roma. A introdus la curtea sa ceremonialul imperial bizantin, iar din 997 s-a intitulat „împărat august al romanilor”. După modelul căsătoriei părinților săi, dar probabil și din dorința unei apropieri mai puternice de Imperiul Bizantin, a solicitat ca mireasă o prințesă porfirogenetă. În anul 1002 episcopul Arnulf din Milano a fost trimis să negocieze o soție pentru stăpânul său. S-a întors cu Zoe, fiica împăratului Constantin al VIII-lea Porfirogenetul. Dar când aceasta a ajuns în Italia, împăratul a murit. Zoe ar fi fost prima prințesă născută în Porfirie care se căsătorește în afara granițelor imperiului.

Chiar dacă moartea timpurie a lui Otto al III-lea și lipsa descendenților direcți nu a permis păstrarea și întărirea influențelor civilizației bizantine și a modelului politic bizantin în Imperiul German, nu s-a putut șterge prea ușor influența prezenței Theophanei în spațiul german, ascendent pe care l-a câștigat prin participarea efectivă la guvernare, în calitate de *consors regni* și *imperatrix augusta*.

Privind din perspectiva obiectivelor lui Otto I, căsătoria a fost un succes real: imperiul creat de acesta a fost recunoscut de împăratul de la Constantinopol, prin actul de căsătorie din 14 aprilie 972, a câștigat prestigiul conferit de relația de rudenie cu familia împăratului de la Constantinopol, chiar dacă nu era moștenitor de drept, ci doar protector al tronului și ai moștenitorilor porfirogeneți. Imperiul Bizantin, prin forma sa de guvernare, prin ideologia politică imperială, era modelul celui din Occident, chiar dacă s-a încercat mereu să se minimalizeze valoarea și însemnătatea acestuia atunci când erau numiți *greci* și nu *romaioi*, iar împăratul era recunoscut ca *rex* și nu ca *imperator*.

⁵⁰ Herrin 2013, p. 252. Să nu uităm însă că unele calități se dobândesc prin pregătire și educație, iar altele prin naștere. Dacă nu ar fi avut o afinitate nativă spre aceste îndeletniciri, nu s-ar fi descurcat atât de bine.

Pentru bizantini lucrurile au stat diferit. Intențiile lor au fost clare de la început, aceștia neputând accepta căsătoria unei prințese porfirogenete cu un „rege barbar” și au refuzat categoric să accepte titlul de *imperator* al lui Otto I. Dar împrejurările istorice, campaniile militare din Asia și problemele cu bulgarii nu le-au permis celor doi împărați bizantini să se implice mai mult și direct în rezolvarea problemelor din Italia de Sud, iscate de sarazini, de trădarea principelui Pandolf Cap de Fier și, desigur, de amestecul lui Otto I. Relatările lui Liutprand de Cremona despre ambasada sa la Constantinopol demonstrează această superioritate pe care bizantinii au afirmat-o de-a lungul negocierilor. În final, după mai bine de trei ani de tatonări (968-972), au acceptat ca o soluție de moment alianța matrimonială, însă nu așa cum fusese cerută ci, așa cum scria Judith Herrin, cu o prințesă de rangul doi, nepoata împăratului. Un argument în favoarea afirmației că această alianță nu a fost dorită este tocmai tăcerea izvoarelor bizantine. Dar indiferent de acestea, prințesa Teophano a depășit așteptările celor de acasă, dovedindu-se deosebit de inteligentă și abilă în negocieri. Ea nu doar s-a adaptat repede într-o lume total diferită, dar a încercat să o și schimbe, introducând elemente ale guvernării bizantine la Curtea ottoniană. A reușit să guverneze opt ani ca regentă a fiului său și să-și facă simțită treptat autoritatea prin titulatura specială folosită în actele de cancelarie și întâlnită anterior în cazul unor împărătese bizantine. Ea s-a impus și a rezistat provocărilor venite din partea nobilimii germane, a celor nemulțumiți de autoritatea pe care a câștigat-o.

Abrevieri bibliografice

- Althoff 2003 - Gerd Althoff, *Otto III*, Pennsylvania, 2003.
- Brătianu 1997 - Georges I. Brătianu, *L'organisation de la Paix dans l'histoire universelle. Des origines à 1945*, București, 1997.
- Davids 2002 - Adelbert Davids, *Marriage Negotiations between Byzantium and the West and the Name of Theophano in Byzantium (Eighth to Tenth Centuries)*, în Adelbert Davids (ed.), *The Empress Theophano: Byzantium and the West at the Turn of the First Millennium*, Cambridge, 2002, p. 99-120.
- Engels 2002 - Odilo Engels, *Theophano, the Western Empress from the East*, în Adelbert Davids (ed.), *The Empress Theophano: Byzantium and the West at the Turn of the First Millennium*, Cambridge, 2002, p. 28-48.
- Herrin 2002 - Judith Herrin, *Theophano: Considerations on the Education of a Byzantine Princess*, în Adelbert Davids (ed.), *The Empress Theophano. Byzantium and the West at the Turn of the First Millennium*, Cambridge, 2002, p. 64-85.
- Herrin 2013 - Judith Herrin, *Unrivaled Influence: Women and Empire in Byzantium*, Princeton, 2013.

Un episod al relațiilor diplomatice dintre bizantini și ottonieni

- Jenkins 1987 - Romilly Jenkins, *Byzantium: The Imperial Centuries, A.D. 610-1071*, Toronto, 1987.
- Kazhdan 1991 - Alexander P. Kazhdan (ed.) *The Oxford Dictionary of Byzantium*, vol. II, New York, Oxford, 1991.
- Kehr 1904 - Karolus Andreas Kehr (ed.), *Widukindi Monachi Corbeiensis Rerum Gestarum Saxonicarum Libri Tres*, editio quarta post Georgium Waitz, Hanovra, Leipzig 1904.
- Kurze 1889 - Fridericus Kurze, *Thietmari Merseburgensis episcopi Chronicon*, post editionem Ioh. M. Lappenbergh, Hannoverae, 1889.
- Leyser 1973 - Karl Leyser, *The Tenth Centuries in Byzantine-Western Relationships*, în Derek Baker (ed.), *Relations between East & West in the Middle Ages*, Edinburgh, 1973, p. 29-63.
- Leyser 1994 - Karl Leyser, *Communications and Power in Medieval Europe: The Carolingian and Ottonian Centuries*, edited by Timothy Reuter, Londra, Rio Grande, 1994.
- Liutprandi* 1877 - *Liutprandi episcopi Cremonensis, Opera omnia*, ed. Ernestus Dümmler, Hanovra, 1877.
- MacLean 2017 - Simon MacLean, *Ottonian Queenship*, Oxford, 2017.
- Macrides 1992 - Ruth Macrides, *Dynastic Marriages and Political Kinship*, în Jonathan Shepard, Simon Franklin (ed.), *Byzantine Diplomacy: Papers from the Twenty-Fourth Spring Symposium of Byzantine Studies, Cambridge, March 1990*, Boulder CO, 1992, p. 263-280.
- Mitchell 1895 - Otis C. Mitchell, *Two German Crowns: Monarchy and Empire in Medieval Germany*, Bristol, 1985.
- Müller-Mertens 2008 - Eckhard Müller-Mertens, *The Ottonians as Kings and Emperors*, în Timothy Reuter (ed.), *The New Cambridge Medieval History*, vol. III (900-1024), Cambridge, 2008, p. 233-266.
- Ostrogorsky 1976 - Georges Ostrogorsky, *Histoire de l'Etat byzantin*, Paris, 1976.
- Ottonis II Diplomata* 1888 - *Diplomata regum et imperatorum Germaniae, tomi II. Pars prior II. (Ottonis II Diplomata)*, Hanovra, MDCCCLXXXVIII.
- Previté-Orton 1922 - Charles William Previté-Orton, *Italy in the Tenth Century*, în H. M. Gwatkin, J. P. Whitney, J. R. Tanner, C. W. Previté-Orton (ed.), *The Cambridge Medieval History*, vol. III, *Germany and the Western Empire*, New York, 1922, p. 148-178.
- Psellos 1998 - Mihail Psellos, *Cronografia. Un veac de istorie bizantină (976-1077)*, Iași, 1998.
- Schutz 2010 - Herbert Schutz, *The Medieval Empire in Central Europe: Dynastic Continuity in the Post-Carolingian Frankish Realm, 900-1300*, Newcastle upon Tyne, 2010.
- Shepard 1992 - Jonathan Shepard, *Byzantine Diplomacy, A.D. 800-1204*, în Jonathan Shepard, Simon Franklin (ed.), *Byzantine Diplomacy: Papers from the Twenty-Fourth Spring Symposium of Byzantine Studies, Cambridge, March 1990*, Boulder CO, 1992, p. 41-72.
- Weiland 1893 - Ludewicus Weiland (ed.), *Constitutiones et acta publica imperatorum et regum*, tomus I, Hanovra, MDCCCXCIII.

LISTA ABREVIERILOR

AAR-SI	- Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Istorice. Academia Română. București.
ActaArchHung	- Acta Archaeologica. Academiae Scientiarum Hungaricae. Budapesta.
ActaHASH	- Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae. Budapesta.
ActaMN	- Acta Musei Napocensis. Muzeul de Istorie a Transilvaniei. Cluj-Napoca.
Adevărul	- Adevărul. București.
AÉ	- Archaeologiai Értesítő a Magyar régészeti, művész-történeti és éremtani társulat tudományos folyóirata. Budapesta.
AF	- Altorientalische Forschungen. Institut für Archäologische Wissenschaften, Abteilung Vorderasiatische Archäologie. Berna.
AH	- Archaeologia historica. Masarykova univerzita, Filozofická fakulta. Brno.
AHY	- Austrian History Yearbook. Center for Austrian Studies. Minneapolis MN.
AIEFCB	- Anuarul Institutului de Etnografie și Folclor „Constantin Brăiloiu”. Academia Română, Institutul de Etnografie și Folclor „Constantin Brăiloiu”. București.
AIAC	- Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie Cluj-Napoca. (este continuat de AIIGB).
AIIAI/AIIX	- Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie „A. D. Xenopol” Iași (din 1990 Anuarul Institutului de Istorie „A. D. Xenopol” Iași).
AIIGB	- Anuarul Institutului de Istorie „George Barițiu” Cluj-Napoca. (continuă AIAC).
AIIN	- Anuarul Institutului de Istorie Națională. Cluj-Sibiu.
AISC	- Anuarul Institutului de Studii Clasice. Cluj.
AJPA	- American Journal of Physical Anthropology. The Official Journal of the American Association of Physical Anthropologist. Baltimore.
Alba-Iulia	- Alba-Iulia. Alba Iulia.
Aluta	- Aluta. Studii și comunicări - Tanulmányok és Közlemények. Sfântu Gheorghe.
AM	- Arheologia Moldovei. Institutul de Istorie și Arheologie „A. D. Xenopol” Iași.
AMM	- Acta Moldaviae Meridionalis. Muzeul Județean Vaslui.
Anatolia Antiqua	- Anatolia Antiqua. L'Institut Français d'Études Anatoliennes d'Istanbul.
AnB	- Analele Banatului. Muzeul Național al Banatului (serie nouă). Timișoara.
Anistoriton	- Anistoriton / <i>Ανιστόριτον</i> . History and Archaeology Journal. Digital Journal (Grecia).

Lista abrevierilor

- Annales** - Annales. Économies, Sociétés, Civilisations. École des Hautes Études en Sciences Sociales. Paris.
- Antaeus** - Antaeus. Communicationes ex Instituto Archaeologico Academiae Scientiarum Hungaricae. Budapesta.
- AntAfr** - Antiquités africaines. Université de Provence. Paris.
- AnUB-ŞP** - Analele Universităţii din Bucureşti. Seria Ştiinţe Politice. Universitatea din Bucureşti.
- AO** - Arhivele Olteniei. Serie nouă. Institutul de Cercetări Socio-Umane. Craiova.
- Apulum** - Apulum. Acta Musei Apulensis. Muzeul Naţional al Unirii Alba Iulia.
- ArhMed** - Arheologia Medievală. Reşiţa. Cluj-Napoca.
- ArhVestnik** - Arheološki Vestnik. Institut za arheologijo. Ljubljana.
- Arts of Asia** - Arts of Asia. The Asian Arts & Antiques Magazine. Hong Kong.
- Astra Sabesiensis** - Astra Sabesiensis. Despărţământul Astra „Vasile Moga” Sebeş.
- AUASH** - Annales Universitatis Apulensis. Series Historica. Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia.
- Banatica** - Banatica. Muzeul de Istorie al judeţului Caraş-Severin. Reşiţa.
- BAR** - British Archaeological Reports (International Series). Oxford.
- BB** - Bibliotheca Brukenthal. Muzeul Naţional Brukenthal. Sibiu.
- BCH** - Bulletin de correspondance hellénique. L’Institut de correspondance hellénique d’Athenes. Atena.
- BCŞS** - Buletinul Cercurilor Ştiinţifice Studenteşti. Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia.
- BECh** - Bibliothèque de l’école des chartes. Revue d’érudition. Paris.
- BerRGK** - Bericht der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts. Frankfurt pe Main.
- BHAB** - Bibliotheca Historica et Archaeologica Banatica. Muzeul Banatului Timişoara.
- BJJS** - The British Journal of Sociology. London School of Economics and Political Science. University of London.
- BMA** - Bibliotheca Musei Apulensis. Muzeul Naţional al Unirii Alba Iulia.
- BOR** - Biserica Ortodoxă Română. Patriarhia Română. Bucureşti.
- Boabe de grâu** - Boabe de grâu. Revistă de cultură. Bucureşti.
- BR** - Budapest Régiségei. Budapesti Történeti Múzeum. Budapesta.
- Britannia** - Britannia: A Journal of Romano-British and Kindred Studies. Society for the Promotion of Roman Studies. Londra.
- Brukenthal** - Brukenthal. Acta Musei. Muzeul Naţional Brukenthal. Sibiu.
- BS** - Balkan Studies. Institute for Balkan Studies in Thessaloniki. Salonic.
- BSNR** - Buletinul Societăţii Numismatice Române. Bucureşti.
- BTh** - Bibliotheca Thracologica. Institutul Român de Tracologie. Bucureşti.
- BudRég** - Budapest Régiségei. Budapesti Történeti Múzeum. Budapesta.

CAC	- Central Asia and Caucasus. Institute for Central Asian and Caucasian Studies. Luleå (Sweden). Institute of Strategic Studies of the Caucasus. Baku (Azerbaijan).
Carpații	- Carpații: Vânătoare, pescuit, chinologie. Cluj.
Castrum	- Castrum. A Castrum Bene Egyesület Hírlevele. Budapesta.
CCA	- Cronica cercetărilor arheologice. București.
Cercetări arheologice	- Cercetări arheologice. Muzeul Național de Istorie a României. București.
Chronica	- Chronica: annual of the Institute of History. University of Szeged.
Cibinium	- Cibinium. Analele Muzeului Etnografic „ASTRA”. Complexul Muzeal „ASTRA”. Sibiu.
CN	- Cercetări Numismatice. Muzeul Național de Istorie a României. București.
CNA	- Cronica Numismatică și Arheologică. Foaie de informații a Societății Numismatice Române. București.
CP	- Classical Philology. A Journal Dedicated to Research in Classical Antiquity. Chicago.
Crisia	- Crisia. Culegere de materiale și studii. Muzeul Țării Crișurilor. Oradea.
Dacia	- Dacia. Recherches et découvertes archéologiques en Roumanie. Nouvelle série: Revue d'archéologie et d'histoire ancienne. București.
Denarius	- Denarius. Slovenské národné múzeum - historické múzeum. Bratislava.
Der Unterwald	- Der Unterwald. Sebeș.
DolgCluj	- Dolgozatok az Erdély Nemzeti Múzeum Érem - és Régiségtárából. Kolosvár (Cluj).
EDR	- Ephemeris dacoromana. Annuario dell'Accademia di Romania. Roma.
EHQ	- European History Quarterly. Sage Publications. New York.
EO	- Etnograficheskoye obozreniye. Institut etnologii i antropologii RAN. Moscova.
Erdély Múzeum	- Erdély Múzeum. Erdélyi Múzeum-Egyesület. Cluj-Napoca.
Études balkaniques	- Études balkaniques. Cahiers Pierre Belon. Association Pierre Belon. Paris.
European Archaeology	- European Archaeology/online. București.
FBW	- Fundberichte aus Baden-Württemberg. Stuttgart.
FI	- File de Istorie. Muzeul de Istorie Bistrița (continuată de <i>Revista Bistriței</i>).
FolArch	- Folia Archaeologica. Magyar Történeti Múzeum. Budapesta.
FUrb	- Forma Urbis. Roma.
Gasyrlar avazy	- Gasyrlar avazy. Ekho vekov. Kazan.
Germania	- Germania, Römisch-Deutscher Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts. Frankfurt am Main.
GM	- Golos minuvshogo. Federal'noye gosudarstvennoye byudzhethnoye obrazovatel'noye uchrezhdeniye vysshego obrazovaniya Kubanskiy gosudarstvennyy universitet. Krasnodar.
Godišnjak	- Godišnjak. Jahrbuch Knjiga. Sarajevo-Heidelberg.

Lista abrevierilor

- HEI** - History of European Ideas. International Society for the Study of European Ideas. Londra.
- Hierasus** - Hierasus. Muzeul Județean Botoșani.
- Hiperboreea Journal** - Hiperboreea Journal. Societatea de Istorie Balcanică. București.
- HOMÉ** - A Herman Ottó Múzeum Évkönyve. Miskolc.
- HSCP** - Harvard Studies in Classical Philology. Harvard University. Cambridge (SUA).
- IIER** - Issues in Educational Research. Western Australian Institute for Educational Research Inc. New South Wales, Australia.
- IJESE** - International Journal of Environmental & Science Education. Kazan.
- IJL** - International Journal of Linguistics. Makrothink Institute. Las Vegas.
- IPH** - Inventaria Praehistorica Hungarie. Budapesta.
- Istoricheskie** - Istoricheskie, filosofskie, politicheskie i yuridicheskie nauki, kulturologiya i iskustvovedenie. Voprosy teorii i praktiki. Tambov.
- Izvestiya ASU** - Izvestiya. Altayskiy gosudarstvennyy universitet. Barnaul.
- Jászkunság** - Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Tudományos Egyesület. Szolnok.
- JHE** - Journal of Human Evolution. Elsevier.
- JRGZM** - Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums zu Mainz.
- Közlemények** - Közlemények az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem - és Régiségtárából. Cluj.
- KST** - Kazı Sonuçları Toplantısı. Ankara.
- Kubaba** - Kubaba. Faculdade de Ciências Sociais e Humanas, Universidade Nova de Lisboa.
- Lumea nouă** - Lumea nouă. București.
- Lupta** - Lupta. Iași.
- Mannus** - Mannus. Gesellschaft für Deutsche Vorgeschichte. Leipzig.
- Maqarnas** - Muqarnas Online. An Annual on the Visual Cultures of the Islamic World. Cambridge.
- Marisia** - Marisia. Muzeul Județean Târgu Mureș.
- MCA** - Materiale și cercetări arheologice. București.
- ME** - Memoria Ethnologica. Centrul Județean pentru Conservarea și Promovarea Culturii Tradiționale Maramureș. Baia Mare.
- MEFRA** - Mélanges de l'École française de Rome - Antiquité. Roma.
- MEJSR** - Middle-East Journal of Scientific Research. International Digital Organization for Scientific Information. Deira, Dubai.
- MFME** - A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Studia Archaeologica. Szeged.
- Mir nauki** - Mir nauki, kulturni, obrazovania. Gorno-Altaysk.
- MN** - Muzeul Național. Muzeul Național de Istorie a României. București
- Mots** - Mots. Les langages du politique. ENS Editions. Paris.
- Muzeológia** - Muzeológia a kultúrne dedičstvo. Univerzita Komenského v Bratislave.
- Múzeum** - Slovenské národné múzeum. Bratislava.

Natura	- Natura. Revistă pentru răspândirea științei. București.
NK	- Národní knihovna: knihovnická revue. Národní knihovna České republiky. Praga.
Numizmatika	- Numizmatika. Slovenská numizmatická spoločnosť. Bratislava.
PA	- Patrimonium Apulense. Direcția Județeană pentru Cultură Alba. Alba Iulia.
PBF	- Prähistorische Bronzefunde. München.
PolSci	- Romanian Journal of Political Science. Societatea Academică din România. București.
Pontica	- Pontica. Muzeul de Istorie Națională și Arheologie. Constanța.
PQCS	- Philippine Quarterly of Culture and Society. University of San Carlos. Cebu.
PZ	- Prähistorische Zeitschrift. Deutsche Gesellschaft fuer Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte, Institut für Prähistorische Archäologie. Berlin.
Rațiunea	- Rațiunea. Revistă bilunară de liberă cugetare. București.
RB	- Revista Bistriței. Complexul Muzeal Bistrița-Năsăud. Bistrița (continuă File de Istorie).
RES	- Review of European Studies. Canadian Center of Science and Education. Toronto.
RevHisto	- Revista de Historiografia. Instituto de Historiografía Julio Caro Baroja. Universidad Carlos III de Madrid.
RHA	- Revue historique des armées. Ministère de la Défense. Paris.
RHSEE/RESEE	- Revue historique du sud-est européen. Academia Română. București, Paris (din 1963 Revue des études sud-est européennes).
RI	- Revista de Istorie (din 1990 Revista istorică). Academia Română. București.
RIR	- Revista istorică română. Institutul de Istorie Națională din București.
RMM-MIA	- Revista muzeelor și monumentelor. Monumente Istorice și de Artă. București.
Romantisme	- Romantisme. Revue du dix-neuvième siècle. Editeur Armand Colin. Paris.
România liberă	- România liberă. București.
Rossiyskaya istoriya	- Rossiyskaya istoriya. Akademicheskii nauchno-izdatel'skiy, proizvodstvenno-poligraficheskii i knigorasprostranitel'skiy tsentr Nauka. Moscova.
RRH	- Revue Roumaine d'Histoire. Academia Română. București.
RRSE	- Revista română de studii eurasiatice. Centrul de Studii Eurasiatice, Universitatea „Ovidius” Constanța.
SA	- Sociological Analysis. Oxford University Press. Oxford.
SAA	- Studia Antiqua et Archaeologica. Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași.
SAI	- Studii și articole de istorie. Societatea de Științe Istorice și Filologice a RPR. București.
SArcheologiczne	- Sprawozdania Archeologiczne. Instytut Archeologii i Etnologii PAN. Cracovia.

Lista abrevierilor

Sargetia	- Sargetia. Acta Musei Devensis. Muzeul Civilizației Dacice și Romane Deva.
SC	- Studii și comunicări. Asociația Folcloriștilor și Etnografilor din județul Sibiu (din 1992 devine Studii și Comunicări de Etnologie).
SCB	- Studii și cercetări de bibliologie. Academia RPR. București.
SCIV(A)	- Studii și cercetări de istoria veche. București (din 1974, Studii și cercetări de istorie veche și arheologie).
SCN	- Studii și Cercetări de Numismatică. Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan” București.
SJ	- Saalburg Jahrbuch. Bericht des Saalburg Museum. Mainz am Rhein.
SJAHSS	- Scholars Journal of Arts, Humanities and Social Sciences. Scholars Academic and Scientific Publishers (SAS).
SlovArch	- Slovenská Archeológia. Nitra.
SlovNum	- Slovenská numizmatika. Národný numizmatický komitet Slovenskej republiky a Archeologický ústav SAV. Nitra.
SM	- Svobodnaya mysl. Obshchestvo s ogranichennoy otvetstvennost'yu Politizdat. Moscova.
SMIM	- Studii și materiale de istorie modernă. Institutul de Istorie „Nicolae Iorga” al Academiei Române. București.
SMIMed	- Studii și materiale de istorie medie. Institutul de Istorie „Nicolae Iorga” al Academiei Române. București.
Socialismul	- Socialismul. București.
SP	- Studii de Preistorie. Asociația Română de Arheologie. București.
SS	- The Social Sciences. Western Social Association. Dubai.
Stâna	- Stâna. Revistă profesională și de cultură. Organ al oierilor din întreaga țară. Poiana Sibiului.
Steaua	- Steaua: literară, artistică și culturală. Uniunea Scriitorilor din România. Cluj-Napoca.
StudiaTC	- Studia Theologia Catholica. Universitatea „Babeș-Bolyai” Cluj-Napoca.
StudiaUBBH	- Studia Universitatis Babeș-Bolyai. Series Historia. Universitatea „Babeș-Bolyai” Cluj-Napoca.
Studii	- Studii. Revistă de istorie. (din 1974 Revista de istorie și din 1990 Revista istorică). Academia Română. București.
Suceava	- Anuarul Muzeului Județean Suceava.
SUCH	- Studia Universitatis Cibiniensis, Serie Historica. Universitatea „Lucian Blaga” Sibiu.
Syria	- Syria. Archéologie, art et histoire. Revue d'art oriental et d'archéologie. Institut français du Proche-Orient.
Századok	- Századok. A Magyar Történelmi Társulat folyóirata. Budapest.
TAD	- Türk Arkeoloji Dergisi. Ankara.
Telegraphul	- Telegraphul. București.
Terra Sebus	- Terra Sebus. Acta Musei Sabesiensis. Muzeul Municipal „Ioan Raica” Sebeș.
Thraco-Dacica	- Thraco-Dacica. Institutul Român de Tracologie. București.
Transilvania	- Transilvania. Centrul Cultural Interetnic Transilvania. Sibiu.

Tyragetia	- Tyragetia. Muzeul Național de Arheologie și Istorie a Moldovei. Chișinău.
UPA	- Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie. Berlin.
Vestnik Moskovskaya	- Vestnik Moskovskaya gosudarstvennaya khudozhestvenno-promyshlennaya akademiya imeni S. G. Stroganova. Moscova.
Vestnik Omskogo	- Vestnik Omskogo universiteta. Seriya Istoricheskiye nauki. Omskij Gosudarstvennyj Universitet. Omsk.
Vestnik Tatarskogo	- Vestnik Tatarskogo gosudarstvennogo gumanitarno-pedagogicheskogo universiteta. Filologija i kul'tura. Kazan.
VI	- Voprosy istorii. Institut russkoy istorii Rossiyskoy akademii nauk. Moscova.
VF	- Voprosy filosofii. Izdatel'stvo «Nauka». Moscova.
VTT	- Veszprémi Történelmi Társaság és Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság kiadványa. Veszprém.
WASJ	- World Applied Sciences Journal. International Digital Organization for Scientific Information. Deira, Dubai.
Xenopoliana	- Xenopoliana. Buletin al Fundației Academice „A. D. Xenopol” Iași.
Ziridava	- Ziridava. Muzeul Județean Arad.

CONTRIBUȚII PRIVIND EMISIUNEA MONETARĂ SUBDIVIZIONARĂ ATRIBUITĂ DOMNITORULUI DAN AL II-LEA*

Sebastian MANOLESCU**

Contributions to the Small Denomination Coin Issues Ascribed to Voivode Dan II

Abstract. *This study aims to address one of the controversial topics of medieval numismatics, namely the small denomination coin issue that is attributed to Dan II, the Wallachian voivode, or to Nicholas Redwitz, Knight of the Teutonic Order, and comes of the Sibiu mint. The objective of the analysis is to correlate all the historiographic data and to list all the coins belonging to this type that have been archaeologically unearthed across Transylvania. The controversies related to these coins have turned the topic into a complex one, as they range from matters related to their plausible issuer to speculations on the place of minting, and even to the questioning of their actual chronology.*

Keywords: *Dan II, Redwitz, Teutonic, Banate, Severin, iconography, subdivision.*

Cuvinte-cheie: *Dan al II-lea, Redwitz, teuton, banat, Severin, iconografie, subdivizionar.*

Introducere

Tipul monetar care face obiectul acestui articol a iscat de-a lungul timpului o serie de controverse între numismații români și maghiari, legate de posibilul emitent, de nominal și chiar de locul baterii. Este vorba despre așa-numitele monede subdivizionare¹ „cruciate”, anepigrafe, emise de domnitorul muntean Dan al II-lea sau de comitele camerai al monetăriei din Sibiu, Nicolae Redwitz, care a fost totodată și maestru al Ordinului Teuton. În cazul lor, în primul rând, frapează arealul mare în care sunt înregistrate, dar și bibliografia consistentă din punct de vedere cantitativ (din România, Ungaria, Slovacia, Ucraina, Croația, Serbia și Bulgaria), față de frecvența extrem de redusă cu care apar în descoperiri arheologice sau devin publice cu alte prilejuri, inclusiv în mediul online². Totodată, datarea emisiunii în discuție variază foarte mult de la o cercetare la alta, fapt ce complică și mai mult înțelegerea ei.

Piesele pe care le avem în atenție au pe avers, de-a lungul marginii, un decor perlat, iar central este reprezentat un personaj în picioare, cu vedere

* Tema de față este legată de o bursă de performanță științifică câștigată în cadrul Universității „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia (contract nr. 18/26.01.2017). Coordonator: lect. univ. dr. Ileana Burnichioiu.

** Masterand, Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia, România; e-mail: sebastian-andrei.manolescu@uab.ro.

¹ Presupus nominal subdivizionar, raportat la calitatea materialului din care sunt confecționate (bilon) și a posibilului omolog în circulația statelor vecine din aceea vreme.

² Mai precis, forumuri dedicate colecționarilor, *site*-uri de vânzări, dar și colecții particulare.

frontală și figura încoronată. În mâna stângă, personajul ține un glob cruciger sau o cruce cu brațe inegale, iar în mâna dreaptă un sceptru/buzdugan. Pe revers, de-a lungul marginii, se observă același decor perlat, iar în partea centrală apare un blazon în interiorul căruia este redată o cruce cu brațe egale, având terminații despicate în coadă de rândunică (ancorate). Însemnul heraldic este timbrat de o coroană deschisă. Atât pe avers, cât și pe revers poate fi observată o varietate foarte mare de sigle atât latine, cât și chirilice, subiect la care vom reveni. Pe parcurs, vom aborda și variabilitatea iconografică a aversului.

În urma aprofundării istoriografiei subiectului, am putut constata că mare parte a ipotezelor propuse ar putea fi plauzibile până la un punct, însă ușor de infirmat în raport cu alte fapte și teorii. Spre exemplu, autorii străini atribuie, încă, această emisiune lui Nicolae Redwitz, în timp ce numismații români consideră că aparține Țării Românești³ și astfel ar trebui incluse într-un corpus al monedelor medievale românești⁴. De aceea, un prim obiectiv al lucrării vizează trecerea în revistă și discutarea principalelor interpretări legate de tipul monetar menționat. Al doilea scop este repertorierea pieselor de acest tip din zona Transilvaniei, pe baza inventarelor numismatice din muzee⁵.

Întrucât am constatat existența unui număr mic de piese provenite din cercetări arheologice, am optat pentru extinderea eșantioanelor de studiu cu piese apărute în mediul online și cu analiza celor deja publicate.

Antecedentele cercetării

Istoriografia acestui tip monetar debutează cu cercetările lui Jakab Rupp, care mai întâi îl alătură monedelor din perioada lui Matia Corvin, foarte probabil datorită siglelor (K-B, K-V), apoi îl vede ca având o posibilă proveniență străină⁶. Cum Rupp a avut la dispoziție numai trei astfel de piese, el a rămas nedumerit în multe privințe, inclusiv în legătură cu personajul reprezentat pe avers, pe care-l considera rege sau erou. În acest caz s-ar impune o întrebare, ce fel de alt „erou” mai apare pe monedele medievale? Eventual un sfânt?

³ Vezi, în acest sens, Velter 1980.

⁴ Mănucu-Adameșteanu *et alii* 2005, p. 58.

⁵ Până acum am reușit să verific următoarele muzee județene și municipale: Muzeul Județean de Istorie Brașov, Muzeul Municipal „Ioan Raica” Sebeș, Muzeul Județean Mureș, Muzeul Țării Crișurilor Oradea, Muzeul Municipal Mediaș, Muzeul Județean de Istorie și Artă Zalău, Muzeul Național al Unirii Alba Iulia, Complexul Muzeal Arad (parțial), Muzeul Național de Istorie a României. Ținem să mulțumim și pe această cale, pentru sprijin, doamnelor Lucica Savu, Corina Toma, Cristina Tătaru și domnilor Călin Anghel, Keve László, Viorel Ștefu, Emanoil Pripon, Ovidiu Oargă.

⁶ Rupp 1846, nr. 534.

O cercetare în adevăratul sens al cuvântului apare odată cu descoperirea tezaurului de la Ipolyság, astăzi în sudul Slovaciei, publicat de László Réthy în 1891⁷. În articol sunt demontate ipotezele lui Rupp, Réthy plasând cronologic emisiunea în timpul lui Sigismund de Luxemburg, prin analogie cu reprezentările de pe ducații maghiari. Datorită blazonului, acesta atribuie piesele cruciate lui Nicolae (Klaus) Redwitz, în calitate de maestru al Ordinului Teuton⁸. În acest caz, am putut determina și componența tezaurului, deși, după clasificările lui Rupp, toate piesele au fost identificate ca fiind denari. Pe baza descrierilor lui Réthy, tezaurul era alcătuit din 28 ducați maghiari, 22 parvi de la Sigismund de Luxemburg și 53 de piese „nedeterminate”. O bună parte din cele 53 sunt de tipul cruciat, iar câteva ar fi monede emise de Mircea cel Bătrân, însă din păcate în studiul lui Réthy nu sunt date cifre exacte în această privință⁹. Pe cele cruciate, Réthy le-a împărțit în trei categorii, în funcție de estetică, diametru și sigle¹⁰. În final, Réthy a concluzionat că acest tip monetar nu ar avea legături cu emisiunile regale maghiare, ci ar fi „denari de un caracter deosebit, adică denari bănești”¹¹.

Studiul lui Réthy este contrazis parțial de Ilie Minea, în legătură cu teritoriile de graniță stăpânite de teutoni; în ce privește baterea monedelor noastre, Redwitz nu ar fi emis monedă în calitate de ban de Severin, ci în calitate de „*camararum monete regalis Cibiniensis comes*”, foarte probabil la monetăria din Sibiu, alături de emisiunile regale. De asemenea, Minea presupune că aceste monede nu au fost bătute pentru o anumită regiune, ci ar fi avut curs pentru întregul regat al Ungariei, tocmai datorită descoperirii lor foarte departe de banat¹².

S-a afirmat în mai multe rânduri că monedele din tipul la care ne referim ar avea o strânsă legătură cu banatul Severinului, mai exact, cu cetatea Severinului, deținută pentru o bună bucată de vreme de cavalerii teutoni sub comanda lui Redwitz.

În anul 1429, regele-împărat Sigismund de Luxemburg decidea mobilizarea unei armate de 2000 de soldați cu scopul fortificării zonei de sud a regatului, pe linia Dunării, în banatul Severinului, teritoriu care aparținea Ungariei: „*custodiam et defensam locorum finitimorum ad Portam usque Ferream*”¹³.

⁷ Réthy 1891, p. 193-198.

⁸ Lucrarea lui L. Réthy este tradusă și comentată de Nicolae Docan (Docan 1909-1910, p. 475-483).

⁹ Velter 1980, p. 114, nota 65.

¹⁰ În interpretarea lui N. Docan a studiului lui Réthy, se face presupunerea folosirii acestui simbol heraldic cruciat ca blazon al lui Redwitz, comparând această situație cu monedele „cap de sarazin”, bătute de János Szerecen, în numele regelui Ludovic I al Ungariei.

¹¹ Docan 1909-1910, p. 480.

¹² Minea 1919, p. 218, nota 5.

¹³ Feneșan 2016, p. 14.

Decizia a fost luată datorită iminentei invazii a armatei otomane venite dinspre sud și datorită „fragilității” politico-economice a vecinilor valahi sub conducerea lui Dan al II-lea (care, de altfel, în decursul zbuciumatei sale domnii, lipsit de alte opțiuni, devenise vasalul lui Sigismund)¹⁴. În vara anului 1432, cetatea Severinului era asediată de trupele turcești. După eveniment, se pare că Redwitz a părăsit Severinul, pornind în căutarea lui Sigismund pentru a-i cere ajutor. Cetățile de la Dunăre, aflate sub comanda sa, erau într-o stare critică. Apoi, în toamna lui 1432, cu ocazia disputei dintre Alexandru Aldea și Vlad Dracul, turcii intervin în Țara Românească și atacă din nou cetățile bănățene. Din corespondența comandorului de Osterrode, Wolfram von Saunshheim, aflăm că trei dintre cetăți au fost prădate și distruse, iar efectivul militar care a mai supraviețuit a fost luat prizonier. A urmat confruntarea din martie-aprilie 1433 cu un deznodământ mult mai tragic decât precedentul¹⁵. În urma conflictului, pentru o jumătate de an lipsesc orice fel de date, dar, cum presupune și Costin Feneșan, foarte probabil că în această perioadă totul a evoluat din rău în mai rău. Situația îl împinge pe Redwitz să-și exprime în una dintre scrisorile către marele maestru Paul von Russdorf intenția de a părăsi banatul dacă Sigismund nu-i va oferi sprijin. La 2 ianuarie 1434, Redwitz primește un răspuns „echivalent unei condamnări la moarte”¹⁶. Pentru că nici ordinul nu beneficia de o condiție materială bună, ajutorarea „fraților” mobilizați în banat a fost cu neputință, așadar, singura speranță rămânea la Sigismund ori la nobilii maghiari. Russdorf își încheie scrisoarea prin a-l povățui pe Redwitz ca toate acțiunile lui să fie făcute cu mare băgare de seamă pentru a nu leza imaginea ordinului și a nu da împăratului motive de ocară. În acest timp însă, Sigismund era preocupat de politica vestică¹⁷. Sub amenințările neîncetate ale turcilor, cetățile de la Dunăre sunt părăsite de Redwitz și de trupele sale, foarte probabil la începutul anului 1434, apărarea fiind lăsată în seama forțelor locale. Un ultim episod al prezenței teutonilor în banat se presupune că s-a petrecut în toamna lui 1435, când Sigismund îi cere lui von Russdorf să trimită delegați care să încheie socotelile cu trupele lui Redwitz. Pe de altă parte, cu privire la decesul cavalerului Redwitz nu se cunoaște nimic sigur. Sunt unele afirmații că acesta ar fi murit după 1435, altele cum că acest lucru s-ar fi întâmplat la 31 martie 1437¹⁸.

Despre monedele aflate în discuție se mai spune că au fost realizate la Severin de către teutoni, afirmație apărută în baza presupunerii că Redwitz ar

¹⁴ Velter 1980, p. 106.

¹⁵ Cronicarul Eberhard Windecke relatează cum că vestea dezastrului de la Severin, unde „prusienii” suferiseră mari pierderi datorate de această dată domnului valah Vlad Dracul, în asociere cu „necreștinii”, l-a întristat profund pe Sigismund (Feneșan 2016, p. 46).

¹⁶ *Ibidem*, p. 46.

¹⁷ Sigismund era implicat în lucrările Conciliului de la Basel.

¹⁸ Feneșan 2016, p. 48.

fi bătut aici monedă banală, ținând seama și de funcția sa, comite cameral al monetăriei regale din Sibiu. În sprijinul teoriei este invocat și un precedent al baterii de monedă la Severin în vremea lui Mircea cel Bătrân. Însă, despre această monetărie nu avem informații documentare că ar fi funcționat în perioada despre care vorbim, și anume, 1429-1434. Mai mult, în corespondențele teutonilor apar menționate numai monetăriile de la Sibiu și Brașov¹⁹.

Numismatul german Erich Neumann cataloghează acest tip monetar ca făcând parte din emisiunile Ordinului Teuton²⁰, dar, comparând iconografia monedelor teutone cu a celor discutate aici, putem observa că maniera de execuție este total diferită. Pe de altă parte, în campaniile de cercetare arheologică din cetatea Severinului, întreprinse în perioada 1965-1969 și în 1988, au fost identificate doar două astfel de piese, dintr-un total de 241 de monede²¹. Așadar, avem prea puține informații provenite din descoperiri arheologice locale pentru a putea considera cetatea Severinului drept loc al emiterii pieselor cruciate. Se mai cunosc 11 tezaure descoperite în jurul cetății, unul cu piese datate în secolul al XIII-lea, celelalte în secolul al XV-lea, însumând aproximativ 5000 monede, dar componența acestora este necunoscută încă²². Publicarea lor ar mai putea oferi „surprize” și eventuale contribuții la subiectul de față.

În 1921, Constantin Moisil cita pentru prima dată, în cronică revistei pe care o coordona²³, fragmente dintr-un document care ar susține presupunerile lui I. Minea în privința arealului circulației pieselor cruciate, printr-o posibilă uniune monetară maghiaro-valahă. În aceeași lucrare, se făcea referire la dreptul monetar al domnului muntean Dan al II-lea, pus în legătură cu ajutorul primit din partea regelui maghiar pentru dobândirea tronului prin înlăturarea lui Radu al II-lea Praznaglava. Autorul presupune că domnul valah își pierduse acest drept, exercitându-l numai în calitate de delegat al lui Sigismund și nu în cea de domn al Țării Românești cu drepturi depline²⁴. Așadar, o inedită situație de drept internațional rezultă din următoarele paragrafe: „[...] *dominus meus naturalis graciosissimus, tantam nobis gratiam condonavit, quod nos in kamera nostra fillerenes vulgariter et parvos denarios faceremus [...]*”, în continuare: „*ut idem denarii in isto sic ambulat sicut ibi in Braso et in regno Hungarie*”²⁵. Documentul s-a păstrat în două versiuni: latină și slavonă, dar

¹⁹ Minea 1919, p. 217-219, nota 5.

²⁰ Neumann 1987, nr. 22.

²¹ Stângă 1996, p. 150, 153.

²² *Ibidem*, p. 149.

²³ *Buletinul Societății Numismatice Române*.

²⁴ Moisil 1921, p. 34.

²⁵ Bogdan 1905, p. 24-25. Același document apare în Hurmuzaki 1911, p. 12-13, unde a fost datat 10 noiembrie 1423.

există unele diferențe între ele, deși ambele au fost emise la Târgoviște, în 10 noiembrie 1424. Același paragraf din textul slavon, tradus în limba română, spune că:

„[...] s-a îndurat domnul meu craiul asupra domniei mele și m-a primit drept slugă credincioasă a sa și mi-a dăruit haraghie de bani, ca să fie în țara domniei mele, precum în țara lui; tot așa să se bată și în țara domniei mele [...]”²⁶.

În acest paragraf nu mai sunt specificate nominalele (*fillerenses* și *parvos*). Textul face parte din privilegiul comercial acordat brașovenilor de către domnitorul Țării Românești, Dan al II-lea, care s-a păstrat în arhiva orașului Brașov²⁷. Raportat la acest document, C. Moisil constată anumite aspecte legate de relația vasal-suzeran între regele Ungariei și domnul muntean, cum ar fi: obligativitatea munteanului de a emite o monedă de valoarea denarilor care să poată circula în paralel în ambele țări și identificarea nominalului *ban* cu *denarul*. Uniunea monetară între cele două state vecine este pusă pe seama stării economice precare atât a regatului, cât și a Țării Românești. După invaziile turcești din perioada 1420-1424, în zonele devastate a rămas să se bată numai monedă mărunță. Dintr-un document din 4 aprilie 1425, emis în Alba Regală, în care Sigismund îi cerea lui Dan să nu impună brașovenilor monedele sale numite ducați, știm cu siguranță că ducatul muntean a continuat să circule („... *monetam vestram, que in vulgari Wolachali ducat nuncuparetur*”)²⁸. C. Moisil încheie spunând că Dan al II-lea emite ducații în ultima perioadă a domniei, reproducându-i pe cei bătuți de înaintașul său, Mihail I²⁹. Părerea este împărtășită și de Costin Kirițescu ce susținea ipoteza baterii „noului” ducat al lui Dan al II-lea în intervalul 1427-1431 al ultimei domnii. Greutatea ducatului cunoscut de la Dan al II-lea este de 0,60 g (*ratio*: 350 piese la marca de 210 g)³⁰.

Revenind la C. Moisil, acesta mai adaugă că foarte probabil rezultatul reformei a contribuit într-o mare măsură la sfârșitul activității monetare muntene, totul întâmplându-se în preajma anului 1426, când Dan al II-lea a fost înlocuit de Radu al II-lea, adus de turci ca domn în Țara Românească. În 1427, Dan al II-lea și-a reluat domnia prin închinare către turci, participând alături de ei la expediții în Moldova.

Sigur că nu trebuie să ne mire că ducații circulau în 1425, când Sigismund îi cerea domnului muntean să nu impună moneda proprie brașovenilor, chiar dacă Dan al II-lea nu a bătut astfel de monedă până atunci. Știm cu siguranță că ducații bătuți sub Mircea cel Bătrân și Mihail I erau în

²⁶ *Ibidem*, p. 22-23. Același document apare și în Pascu *et alii* 1977, p. 231-232.

²⁷ Bogdan 1905, p. 24.

²⁸ Pascu *et alii* 1977, p. 234-235.

²⁹ Moisil 1921, p. 35.

³⁰ Kirițescu 1997, p. 82.

circulație chiar și după 1427, fapt care reiese în urma analizării tezaurului de la Ipolyság, ce are în componență și ducați maghiari care încep să circule abia din 1427.

Unele dintre concluziile lui C. Moisil sunt discutate și combătute de Octavian Iliescu, printr-un discurs contrar, legat de pierderea dreptului monetar și de exercitarea acestuia de către domnul muntean. Argumentarea începe cu faptul că domniii Țării Românești și ai Moldovei nu au obținut niciodată, prin concesie de la un mare suveran vecin mai puternic, în temeiul vreunui raport de subordonare, dreptul de a bate monedă ori de a folosi un însemn heraldic propriu, de altfel drepturi exercitate în mod firesc. Exercițarea dreptului monetar al celor doi voievozi nu a necesitat recunoașterea, confirmarea ori îngăduința niciunei autorități externe³¹. Cu privire la *jus monetae*, O. Iliescu credea că între Dan al II-lea și Sigismund a existat o altă înțelegere decât cea sesizată de C. Moisil în urma analizării documentului mai sus-menționat. Convenția monetară dintre cei doi ar fi generat avantaje economice pentru ambele părți, ușurând circulația mărfurilor și a banilor între Țara Românească și regatul Ungariei. Cât despre afectarea dreptului monetar al voievodului muntean nu poate fi vorba. În urma unei analize atente a privilegiului vamal acordat negustorilor brașoveni începând de la Mircea cel Bătrân, confirmarea aceluiași privilegiu de către Radu al II-lea și reînnoirea lui de către Dan al II-lea la 23 octombrie 1422, se constată menținerea aceluiași taxe stabilite pentru aceleași mărfuri. În privilegiul acordat la 10 noiembrie 1424, redactat în slavonă și latină, se remarcă tarife mai scăzute, favorabile negustorilor brașoveni și, după cum au observat C. Moisil și O. Iliescu, nominalul ban se identifică cu denarul³².

Pentru aproape 50 de ani acest tip monetar a fost „uitat”/ignorat de istorici, abia în anii '80, relansându-se discuțiile în legătură cu el. Acestea au reînceput cu cercetarea Elenei Isăcescu care infirma atribuirea acestor monede Ordinului Teuton, considerându-le emisiuni ale Țării Românești. Totodată, ea a încercat o datare pe baza descoperirilor de până în 1980 și concluziona că monedele s-ar fi bătut în decursul mai multor domnii, de la Mircea cel Bătrân până la Dan al II-lea. În sprijinul afirmației că aceste monede aparțin Țării Românești, autoarea aduce argumente legate de siglele slavone prezente pe unele piese, comparate cu cele de pe monedele lui Vladislav I Vlaicu³³. Isăcescu afirmă că aceste monede ar fi început să fie bătute din a doua parte a domniei lui Mircea și le împarte în două categorii: prima, cuprinde monede cu diametru de 14-15 mm, având sigle chirilice, iar cea de-a doua include monede cu diametru de 11-13 mm, având sigle latine,

³¹ Iliescu 1983-1985, p. 262, 264.

³² *Ibidem*, p. 267.

³³ Isăcescu 1980, p. 105.

emise de la sfârșitul domniei lui Mircea. În final, consideră că monedele au fost bătute în intervalul 1396-1430, posibil la Severin.

Într-un studiu foarte amplu, tot din 1980, Ana-Maria Velter argumentează atribuirea acestor monede lui Dan al II-lea. Cercetarea se bazează pe un tezaur transferat în 1971 de la Muzeul Banatului din Timișoara la Muzeul Național de Istorie a României³⁴. Autoarea împarte cele 43 de monede ale „tezaurului de la Timișoara” în patru grupe, după modelul tunicii cu care este înveșmântat personajul reprezentat pe avers și după forma sceptrului/buzduganului ținut în mâna dreaptă. Reprezentarea masculină încoronată este comparată cu cea de pe ducații lui Mircea cel Bătrân, Mihail I și Dan al II-lea, astfel iconografia pieselor cruciate fiind considerată apropiată celei de pe monedele lui Mircea. Autoarea continuă cu o descriere a însemnelor universale ale puterii, sceptrul, coroana și crucea din mâna stângă. Ce omite Ana-Maria Velter este prezența globului cruciger în loc de cruce de pe unele piese, în special de pe cele plasate în grupa A³⁵.

De obicei, pe monedele maghiare suveranii poartă în mâna dreaptă sceptrul cu decor superior sub forma unui fleuron, o excepție constituind reprezentările lui Ladislau I ce apare redat ținând securea. Țarii bulgari preiau de la bizantini crucea înaltă, iar cnezii Serbiei și Bosniei sunt reprezentați în două feluri, cu un sceptru a cărui terminație este un fleuron și cu o spadă având vârful în sus, a cărei mâner are butonul sub formă de disc. În Țara Românească, la emisiunile lui Radu I, domnitorul este figurat ținând în mâna stângă scutul heraldic. Pe emisiunile lui Mircea, domnitorul are în aceeași mână globul cruciger, simbol universal al puterii. Prin urmare, judecat în ansamblu, acest tip monetar nu se poate înscrie în niciuna dintre aceste emisiuni.

Cu privire la revers, crucea cu brațe egale și ancorate este elementul prezent pe emisiunile divizionare ale domnitorilor Dan I și Mircea cel Bătrân. Nimic special până acum, crucea fiind un simbol al creștinătății, prin care este arătată poziția voievozilor față de puterea otomană în continuă ascensiune,

³⁴ Despre așa-numitul „tezaur de la Timișoara” este de menționat că însumează 2460 de monede. Se presupune că este compus de fapt din două tezaur descoperite la sfârșitul secolului al XIX-lea (în 1877 și 1893). Componenta lor inițială este imposibil de determinat. În momentul reamenajării muzeului timișorean, a fost găsită o colecție numismatică dezorganizată, cu inventar incomplet, iar unele piese lipseau. Componenta actuală a tezaurului este următoarea: un denar emis de Venceslau al III-lea al Ungariei, un denar emis de Ludovic I al Ungariei, 2296 quartingi întregi și 112 fragmentari de la Sigismund de Luxemburg, doi ducați și un parvus tot de la Sigismund, 43 de monede Redwitz/Dan al II-lea, un gros moldovenesc emis de Alexandru cel Bun, un denar emis de Ludovic al II-lea al Ungariei și un denar emis de Maximilian al II-lea, rege al Ungariei.

³⁵ Din păcate, după cum afirma și Ana-Maria Velter, în multe din cazuri, observarea unor detalii, precum obiectele ținute în mâini de personajul nostru, este imposibilă datorită stării precare de conservare a pieselor.

însă coroana ce timbrează scutul, reprezentată pe controversata emisiune, nu mai apare în iconografia monedelor din Țara Românească, în schimb, este folosită cu mare frecvență pe emisiunile regilor maghiari.

Ana-Maria Velter justifică această combinație a componentelor aversului și reversului monedelor noastre prin tratatele de alianță încheiate între Dan al II-lea și Sigismund de Luxemburg, în care voievodul român l-ar recunoaște pe regele maghiar drept suveran, recâștigându-și tronul cu ajutorul lui. Trebuie menționat că între 1425 și 1431, în actele oficiale maghiare, în lista marilor demnitari, funcția de ban al Severinului era vacantă, acest lucru însemnând că voievodul Dan nu și-a însușit titulatura de ban al Severinului. Autoarea face apel la aceleași documente emise la Târgoviște, de care s-a folosit și Constantin Moșil în 1921, respectiv 1934, periodizând emisiunea în raport cu documentul. De asemenea, notează faptul că voievodul român primise „drept de baterie” a monedei cu o lună înainte de a fi alungat din scaunul voievodal de către Radu al II-lea, în 1426. La numai patru luni de la părăsirea țării, lui Dan i se poruncise să nu-și impună moneda în teritoriile regale ale Ungariei unde se refugiasse³⁶. În acest caz, este firească întrebarea: unde a bătut monedele domnul muntean?

Din emisiunile lui Dan al II-lea se cunoșteau numai ducați, de altfel foarte rari, asemănători cu cei ai lui Mircea cel Bătrân și Mihail I, însă nu se cunoștea moneda divizionară. În baza celor mai sus-amintite, se poate presupune că așa-numita emisiune anepigrafă Nicolae Redwitz a fost de fapt emisă sub patronajul voievodului muntean. De asemenea, s-ar putea trasa paralele între scurta perioadă în care acesta a emis monedă și frecvența redusă a descoperirilor.

Editorii volumului *Monetele lui Mircea cel Bătrân*³⁷ revin asupra acestei probleme, făcând câteva mențiuni cu privire la monedele cruciate, amintind unele păreri apărute în istoriografie de-a lungul timpului, însă foarte pe scurt. Au fost aduse în discuție câteva monede de tip *quarting* surfrapat, cu tipul Dan al II-lea/Redwitz, astfel încadrând cronologic emisiunea din vara anului 1430 până în mai sau iunie 1431.

Descoperiri din controversatul tip monetar

Cea mai semnificativă descoperire de monede cruciate de până acum s-a înregistrat în arealul slovac³⁸. În 1981 a fost găsit un tezaur cu o mare cantitate de monede, mai exact 3035 de piese confecționate din cupru și argint, însumând 1,2 kg, cunoscut în istoriografie drept „tezaurul de la

³⁶ Velter 1980, p. 109.

³⁷ Iliescu 2008, p. 52-56, nota 13.

³⁸ Pe teritoriul Slovaciei de astăzi se cunoșteau, la nivelul anului 2008, 200 de monede de tipul celor studiate aici, descoperite în 14 zone.

Šurany”³⁹. Acesta ar fi fost ascuns la mijlocului deceniului al treilea al secolului al XV-lea din cauza raidurilor husite. În componența lui sunt: 2894 quartingi, 5 parvi, 12 ducați, toate de la Sigismund de Luxemburg, o monedă rectangulară de la Albrecht, margraf al Moraviei, un groș de la Alexandru cel Bun și 122 de monede de tip Redwitz/Dan al II-lea. Pe baza acestor 122 de monede, numismații slovaci Rudolf Kujovský și Jan Hunka fac o amplă analiză în urma căreia sunt relevate unele ipoteze inedite⁴⁰. Una dintre ele arată că monedele cruciate au fost bătute în monetăriile regale, dar și în una valahă necunoscută, pentru soldații mobilizați în banatul Severinului, sub comanda lui Nicolae Redwitz. Monedele ar fi putut servi pentru plata soldaților, dar și pentru achiziționarea de bunuri necesare întreținerii garnizoanei. Odată încheiat episodul teuton din Banat, în 1434, unii din cei rămași în viață au plecat spre casă prin teritoriile Ungariei și Slovaciei de astăzi, având asupra lor bani de acest tip⁴¹. Autorii mai afirmă că monedele cruciate rămase au fost topite, iar din metalul rezultat s-au bătut monede oficiale de către Sigismund. Aceștia presupun că pe avers este figurat comandantul Redwitz cu însemnele puterii, afirmație care după părerea mea este greșită. Nu avem cunoștință de niciun funcționar regal care să se fi reprezentat vreodată pe o monedă regală maghiară.

Totodată, pe baza tipologiei buzduganului/sceptrului și a crucii/globului cruciger ținute de personaj în mâini, numismații slovaci împart monedele în două categorii. În prima le includ pe cele cu buzdugan ascuțit și glob cruciger, care ar fi fost bătute în monetăriile regale de la Buda, Kremnica și Sighișoara. În cea de-a doua, personajul are în mâna dreaptă sceptrul/buzduganul cu terminația superioară sub forma unui fleuron, iar în stânga o cruce cu brațe inegale; acestea ar proveni dintr-o monetărie valahă necunoscută. Și în cazul acestor autori, teoria baterii monedelor pentru regiunea Banatului este ușor de combătut dacă reamintim puținele descoperiri de acest fel tocmai din zona respectivă.

Trei piese aparținând tipului monetar vizat aici, nepublicate până acum, provin din „colecția” numismatică de la Mănăstirea Bizere (com. Frumușeni, jud. Arad). Acestea se află între cele 75 de piese pe care am avut ocazia să le prelucrez⁴² și care provin din cele 11 campanii de cercetare arheologică desfășurate în acest sit. Componența „colecției” denotă unele aspecte utile discuției de față. Din cele 75 de piese, doar trei ar putea fi de tip muntean, restul fiind de factură maghiară și austriacă. Una face parte dintr-un mic

³⁹ În zona sudică a Slovaciei, la 30 km sud de orașul Nitra.

⁴⁰ Kujovský, Hunka 1990, p. 159-209. Din păcate, nu am avut acces la întreaga lucrare.

⁴¹ Hunka, Soják 2008, p. 28-29.

⁴² Mulțumim colectivului de cercetare, în special doamnei Ileana Burnichioiu și domnului Adrian Andrei Rusu, pentru oportunitatea oferită de a prelucra materialul numismatic provenind din cercetările arheologice de la Bizere (jud. Arad).

„tezaur” cu 31 de monede (care în urma procesului de curățare, stabilizare și conservare a ajuns să numere numai 28). Cum am putut observa și în alte cazuri, și de această dată, moneda cruciată apare în compania unor monede de la Sigismund de Luxemburg. Componenta „tezaurului” este următoarea: parvi (două bucăți), quating (23 bucăți), denar? Dan al II-lea/Nicolae Redwitz (o bucată)⁴³, heller de la Matia Corvin (o bucată), obol, tot de la Matia Corvin (o bucată)⁴⁴. Din cele 31 de piese, unele au apărut grupate, altele izolate, într-un strat cu pământ gri-închis fără incluziuni, la un interval de adâncime cuprins între -0,96 m și -1,20 m, în umplutura gropii mormântului, numit convențional M 111, dotat cu o cistă, având nișă cefalică, construită îngrijit, plasată în centrul capelei mănăstirii⁴⁵. Celelalte două piese sunt descoperiri fortuite, fără un context clar⁴⁶. Informații cu privire la metrologia celor trei monede, prezentate în ordinea descoperirii:

1. Nr. inventar: 17471/18; diametru: 13,80 mm; masa: 0,41 g; grosime: 0,41 mm; orientare: ↑O→; material: bilon, sigle avers: P-?, sigle revers: ilizibile (**fig. 1**).

2. Nr. inventar: 17934; diametru: 11,14/12,09 mm; masa: 0,44 g; grosime: 0,49~0,64 mm; orientare: ↑O←; material: cupru, sigle avers: ilizibile, sigle revers: ?-posibil B (**fig. 2**).

3. Nr. inventar: 17947; diametru: 12,72/13 mm; masa: 0,29 g; grosime: 0,33~0,40 mm; orientare: ↑O←; material: bilon; sigle avers: ?-u, sigle revers: ilizibile (**fig. 3**).

Un alt tezaur având în componență piese de tipul celui vizat, este cel de la Vinerea (jud. Alba), descoperit în 1965, ce conține monede și bijuterii. Intervalul de emisie a monedelor din acest tezaur se întinde pe parcursul a cinci secole (XIII-XVII). Este un tezaur de acumulare format din 396 de piese⁴⁷, cu o mare varietate de emitenți și cu materiale diferite, așadar cu o relevanță înfimă pentru subiectul cercetării de față. Câteva date cu privire la proveniența monedelor din tezaurul de la Vinerea: comitatul de Tyrol (secolul al XIII-lea), Boemia (secolul al XIV-lea), Bologna (secolele XIII-XIV), Ungaria (mijlocul secolului al XIV-lea - prima jumătate a secolului al XV-lea),

⁴³ CMA, inv. 17471/18.

⁴⁴ În ceea ce privește obolul de la Matia I, asupra acestuia planează suspiciunea că ar fi apărut într-un strat superior și nu în contextul celorlalte piese. În momentul curățării, restauratorii au separat o parte din piese de bilete ce conțineau date preluate la momentul descoperirii, fapt ce a avut ca urmare decontextualizarea lor, ba mai mult de atât, întreg „tezaurul” a fost supus unor tratamente chimice neadecvate (raportat la starea postconservare, presupun tratarea acestora cu acizi de concentrație mare). Aceste piese, alături de restul colecției, vor fi prezentate în detaliu într-o lucrare dedicată descoperirilor monetare de la Bizere.

⁴⁵ Burnichioiu 2011, p. 66.

⁴⁶ CMA, inv. 17934; CMA, inv. 17947 (descoperită la îndepărtarea stratului vegetal, la -0,20 m).

⁴⁷ Coza 2004, p. 387.

Italia-Aquileia (secolul al XV-lea), Serbia (secolul al XV-lea), landul Leuchtenberg (mijlocul secolului al XV-lea), Austria (secolul al XV-lea), Polonia (sfârșitul secolului al XIV-lea - prima jumătate a secolului al XVII-lea), Statul Papal (secolele XIV-XV), alături de două piese din Țara Românească? (secolul al XV-lea) prezentate ca emise de Dan al II-lea (așa-numite „Nicolae Redwitz”)⁴⁸. Se presupune că îngroparea tezaurului a avut loc în perioada 1620-1625⁴⁹. Și în cazul acestei acumulări de monede, cele două exemplare rămân singurele care ar putea fi muntene.

O altă piesă a fost descoperită în timpul cercetării arheologice de la biserica Sf. Nicolae din Șcheii Brașovului, în 1975, și este prezentată ca făcând parte dintr-un mic „tezaur” format din 18 piese muntene și maghiare, împrăștiate în șanțul de fundare al absidei, convențional numită „cea de-a doua biserică”⁵⁰. Sunt monede cu ajutorul cărora a fost posibilă datarea, având ca *terminus post quem* mijlocul secolului al XV-lea⁵¹. Componenta așa-numitului tezaur: Mircea cel Bătrân (două bucăți), Mihail I (două bucăți), Nicolae Redwitz/Dan al II-lea (o bucată), Ludovic I al Ungariei (o bucată), Sigismund de Luxemburg (parvi - patru bucăți, *quarting* - o bucată), Albert I al Ungariei (două bucăți), Ladislau al V-lea al Ungariei (două bucăți), Vladislav I al Ungariei (o bucată)⁵².

Încă o piesă pe care am putut să o analizez îndeaproape face parte din colecția numismatică Alfred Heintz, ajunsă în anul 1966 în patrimoniul Muzeului Municipal „Ioan Raica” Sebeș, colecție compusă din 1633 de monede. Cea mai mare parte o constituie moneda mărunță sigismundiană, după cum urmează: 1104 parvi, 480 *quarting*-i, 47 denari, un ducat și o piesă Redwitz/Dan al II-lea. Acesta este considerat cel mai mare tezaur cu monedă de la Sigismund I, cunoscut la nivelul anului 2011 în Transilvania și Banat⁵³. Controversata monedă numită „Redwitz” are următoarele date metrologice: greutate 0,32 g, diametru 1,44/1,42 mm⁵⁴. Analizând microscopic piesa, am observat urme de argintare pe suprafața materialului de bază care pare a fi un bilon cu un procent foarte mare de cupru (**fig. 4**). Am sesizat acest aspect în

⁴⁸ Popa 2011, p. 546-549.

⁴⁹ Coza 2004, p. 393. Denumirile nominalurilor unora dintre piese sunt greșite, în consecință este necesară rediscutarea problematicii. Prezentarea este făcută foarte succint, având în vedere cantitatea și varietatea de monede.

⁵⁰ Munteanu *et alii* 1976, nota nr. 9, p. 54-55.

⁵¹ *Ibidem*, p. 55.

⁵² Componenta comunicată de custodele cabinetului de numismatică al Muzeului Național de Istorie a României (numai 16 piese). Raportat la cea publicată în 1976, am putut sesiza reatribuirii, de altfel, atunci, trei dintre piese nu erau determinate.

⁵³ Munteanu 2011, p. 279.

⁵⁴ *Ibidem*, p. 362.

Contribuții privind emisiunea monetară subdivizionară atribuită domnitorului Dan al II-lea mai multe rânduri la descoperiri ale acestui tip monetar din zona Slovaciei, precum și la câteva piese găsite în mediul online.

Alte două descoperiri din Transilvania sunt cele de la Sibiu și Moșna. Piesa de la Sibiu este rezultată în urma unor cercetări arheologice foarte ample din Piața Huet. Din 163 de monede descoperite, doar două sunt de tip muntean: un ducat, fals de epocă, având ca posibili emitenți pe Mircea cel Bătrân sau Vlad I, și piesa cruciată Redwitz/Dan al II-lea⁵⁵. În ce privește moneda de la Moșna ea a fost descoperită în zona sacristiei și are următoarele date metrologice: greutate 0,61 g, diametru 12/15 mm⁵⁶. Din nou este de remarcat că, din cele 60 de monede găsite cu ocazia cercetării arheologice de la Moșna, cea determinată ca fiind emisă de Dan al II-lea⁵⁷ ar fi singura posibil muntenească.

Din piesele găsite în afara arealului muntean, Gheorghe Buzdugan amintește o astfel de monedă ca descoperire izolată în nordul Moldovei⁵⁸.

În 2005 a fost descoperită întâmplător o alta în regiunea Volyns, din nord-vestul Ucrainei, la granița cu Polonia, în lunca râului din imediata vecinătate a unei rute comerciale cunoscute încă din Evul Mediu. Vasył Orlyk citează majoritatea punctelor de vedere referitoare la interpretarea acestor descoperiri; de asemenea, încearcă o descriere făcând anumite analogii cu ducații maghiari care îl au reprezentat pe avers pe Sf. Ladislau⁵⁹. În final, autorul o atribuie tot lui Nicolae Redwitz, considerând-o emisă în banatul Severinului sub administrație teutonă între 1429 și 1435, folosind ca justificare titlul lui Redwitz de cămăraș al monetăriei regale de la Sibiu. Ca nominal, o consideră un echivalent al *quarting*-ului. Totodată, socotește că după însemnele puterii: coroana, sceptrul și globul cruciger, personajul reprezentat pe avers este Sigismund, iar blazonul cruciat de pe revers aparține Ordinului Teuton. Coroana care timbrează blazonul este interpretată ca simbol asociat regelui-împărat Sigismund⁶⁰.

Din seria pieselor la care am observat urme de argintare (tehnica *fourrée*) fac parte cele descoperite la biserica „Nașterea Maicii Domnului” din Socovce, din bazinul Turiec, situat în zona central-nord-vestică a Slovaciei, cu prima atestare documentară la mijlocul secolului al XIII-lea⁶¹. În urma cercetărilor arheologice au fost descoperite șase astfel de monede (cu grad avansat de deteriorare) între latura estică a navei sudice și primul contrafort al corului. Acestea au ajutat la datarea uneia din multiplele faze de construcție

⁵⁵ Dejan 2007, p. 117.

⁵⁶ Dejan 2011, p. 1985. Descoperită în campania 2000, S. 66, C. 1, -0,92 m; nr. inv. 11.

⁵⁷ *Ibidem*, p. 175-176, 185.

⁵⁸ Buzdugan *et alii* 1977, p. 29.

⁵⁹ Orlyk 2015, p. 46.

⁶⁰ *Ibidem*, p. 47.

⁶¹ Samuel, Žažová 2012, p. 577.

ale monumentului, datare pe care autorii cercetării o preiau de la numismații slovaci Marián Samuel și Jan Hunka, anume 1430-1434⁶² (**fig. 5**).

Tot în Slovacia, în zona Hlohovca, în anul 2010 au fost descoperite accidental două monede „sudate” în urma oxidării⁶³. În urma tratării lor cu acid citric, piesele au fost separate, putându-se observa că una dintre ele este un ducat maghiar de la Sigismund, iar cealaltă o piesă Redwitz/Dan al II-lea. Se pare că în preajma anului 1431, zona în care au fost găsite cele două a avut parte de mari frământări datorită husiților⁶⁴. Autorul împărtășește în cea mai mare măsură ipotezele propuse de Rudolf Kujovský și Jan Hunka. Din păcate, aceste piese nu pot oferi foarte multe informații, dat fiind contextul descoperirii.

Cum afirmam în introducere, în urma constatării existenței puținelor piese de acest tip descoperite arheologic, am recurs și la cele găsite în mediul online. Așadar, am analizat 144 de monede vizualizate pe internet. Mare parte a acestora au fost obiectul unor licitații pe diferite *site*-uri de profil, începând cu anul 2004 și până în prezent. De asemenea, între cele 144 sunt și monede din componența unor colecții particulare. Din nefericire, la foarte puține din ele am beneficiat și de date metrologice. Prin urmare, la o asemenea cantitate de material, în condițiile date, iconografia rămâne principalul reper care poate să mai aducă informații utile subiectului de față.

„Atelierul” de falsificare

În Slovacia a fost făcută și o descoperire unică în rândul controversatelor monede cruciate, și anume un atelier de falsificare monetară. Pentru perioada medievală, fenomenul falsificării monetare se intensifică în vremea domniei regelui Sigismund de Luxemburg, fenomen favorizat de devalorizarea banilor și de diminuarea accentuată a metalului de valoare din monede. S-au falsificat în special monede cu valoare de piață mică, așa-numita *moneta minor*, cum ar fi *quarting*-ul, *parvus*-ul și denarul. Un astfel de atelier, în care se falsifica moneda Redwitz/Dan al II-lea, este cunoscut dintr-o descoperire speoarheologică din 2004-2005, la gura peșterii Jaskyňa pri Zlatej, din regiunea Letanovce⁶⁵.

Din descoperirile de monede și din sursele istoriografice se poate constata că falsificările au luat amploare în anii 1424 și 1427⁶⁶, regele fiind nevoit să ia măsuri împotriva acestui fenomen. În această neleguire erau implicate persoane de la cel mai înalt nivel, până la omul de rând, iar în acest

⁶² Samuel, Hunka 2011, p. 148-156.

⁶³ La 25 de km nord-vest de Nitra.

⁶⁴ Švec 2014, p. 74.

⁶⁵ În zona central-estică a Slovaciei.

⁶⁶ Velter 1978, p. 36.

sens putem exemplifica cu un caz din spațiul transilvan identificat de Adrian A. Rusu. Ioan Sărăcin, nobil din Țara Hațegului, bătea în propria gospodărie falsuri pe care le trafica peste munți, punându-le în circulație în Țara Românească. Demararea afacerii se petrecea la „umbra” unei persoane influente, Andrei Diacul, castelan al Hunedoarei⁶⁷. Dacă în secolul al XIV-lea pedeapsa era arderea pe rug, la jumătatea secolului următor, pe măsură ce puterea economică a nobilimii a crescut, pedeapsa se rezuma la amenzi în bani sau bunuri.

În zona nordică a regatului Ungariei, Slovacia de astăzi, delictul în cauză s-a practicat foarte intens, fiind descoperite peste opt astfel de ateliere clandestine, fie în peșteri, fie în apropierea unor castele. În atelierul de la Jaskyňa pri Zlatej, alături de monedele în studiu, care erau majoritare, se falsificau și denarii mici ai lui Sigismund de Luxemburg. S-au descoperit foarte multe pastile monetare neștanțate, fragmente de tablă de cupru rămase în urma decupării pieselor, câteva artefacte din fier neidentificate și, de asemenea, monede din cupru ștanțate și argintate⁶⁸. În urma analizării artefactelor descoperite, cercetătorii au concluzionat că aceste monede cruciate erau folosite ca valută locală în regiunea Spiš (nord-estul Slovaciei). Ar mai fi de adăugat o observație importantă cu privire la piesele ce provin din acest atelier, și anume, neglijența în execuție, în special la forfecare. Monedele „gata de pus în circulație” au diverse forme, numai circulare nu.

Concluzii

Cele 144 de monede găsite în mediul online au permis stabilirea mai multor repere cu privire la o clasificare a monedelor cruciate pe care le-am împărțit în două categorii. Cele din prima categorie prezintă următoarele particularități: lipsa fineții în realizarea decorului perlat marginal, precum și formele imprecise și disproporționate ale personajului de pe avers, ce are în mâna dreaptă un buzdugan/sceptru cu terminația sub forma unui fleuron, iar în stânga o cruce cu brațe inegale. Ca detaliu iconografic am sesizat poziția labelor picioarelor personajului, ambele fiind îndreptate în aceeași direcție, stânga sau dreapta. Pe revers, atât coroana, cât și scutul cruciat, sunt realizate grosier și imprecis, iar în ceea ce privește siglele, acestea apar pe ambele fețe ale monedei, fiind identice cele de pe avers, în raport cu cele de pe revers. Siglele sunt redată sub forma diferitelor caractere chirilice, alteori simboluri (posibile flori de crin stilizate?). De menționat ar fi și materialul din care sunt confecționate, și anume cupru, cu conținut redus de argint sau chiar aramă

⁶⁷ Adrian A. Rusu, *Un falsificator român de monede de aur de la începutul secolului al XVI-lea: Ioan Sărăcin de Sălașu de Sus*, text online, http://www.medievistica.ro/pagini/disc_conexe/texte/diverse/falsificator/falsificator.html, accesat la 12.06.2017.

⁶⁸ Soják 2013, p. 41-43, 52-53.

nealiată⁶⁹, de asemenea, și diametrul ce pare a fi mai mare. Spun „pare”, deoarece, după cum am mai afirmat, dintre cele 144 de monede foarte puține beneficiază de date metrologice (**fig. 6**).

Cele din a doua categorie au decorul perlat marginal mult mai fin executat, iar personajul de pe avers este proporționat mult mai bine. În mâna stângă, acesta are globul cruciger, iar în dreapta buzduganul/sceptru cu terminație în formă rombică, ascuțită; siglele sunt latine, dar, sporadic, apar și alte simboluri; poziția labelor picioarelor este dreapta-stânga; reprezentările de pe revers sunt mult mai precis și frumos executate, iar calitatea materialului pare superioară celei de la primul tip (**fig. 7**).

Ca urmare a observațiilor de mai sus și a comparațiilor, pare plauzibilă afirmația numismaților slovaci cu privire la monetările în care s-au bătut aceste piese. Tipul al doilea, descris mai sus, este mult mai îngrijit, matrițerii părând să aibă mai multă experiență și îndemânare în raport cu cei ce au realizat primul tip. Așadar, putem presupune existența unei „industrii” monetare specializate, cu standarde ridicate, cum rar întâlnim la emisiunile muntene.

La nivelul de până acum al cercetării, nu am identificat pentru perioada de interes a studiului (1425-1435) niciun atelier monetar muntean, iar sistemul de sigle al pieselor din categoria a doua corespunde în mare măsură celui maghiar.

Luând în considerare ideea de uniune monetară, acceptată în mai multe rânduri de o parte a autorilor de studii privind monedele cruciate și ținând cont de siglele pieselor, am putea considera că acestea au fost bătute în monetăriile regale ale Ungariei, dar și în Țara Românească, însă nu pentru uzul cavalerilor de la Severin, ci pentru uz general în ambele țări. Cantitatea redusă, raportată la tirajul unei emisiuni bătute în monetării regale, ne poate duce cu gândul la o perioadă foarte scurtă de emisiune, dar cu piese rămase în circulație la fel ca toate tipurile de monedă mărunță, foarte probabil până la sfârșitul domniei lui Sigismund de Luxemburg.

Cu privire la perioada și locul baterii, dacă acest fapt s-a întâmplat în proximitatea documentului din 1424, cum presupune Ana-Maria Velter, și numai în Muntenia⁷⁰, există o mare problemă a echivalenței raportată la emisiunile regatului maghiar, care, la acel moment, avea drept cea mai mică valoare în circulație denarul mic sau așa-numitul *parvus*. Datorită falsificării foarte intense, acesta a fost scos din circulație în 1427. În același an, în urma

⁶⁹ Remarcă făcută pe baza observării oxidurilor de pe suprafața monedelor.

⁷⁰ Am putea lua în considerare următorul fapt: chiar dacă au fost monede muntenești ori moldovenești, baterea lor i-a depășit tehnologic pe locuitorii principatelor, astfel concluzionând că monedele ar fi putut fi bătute în altă parte, ori s-au folosit de meșteri transferați, posibil, din regatul Ungariei.

Contribuții privind emisiunea monetară subdivizionară atribuită domnitorului Dan al II-lea scoaterii *parvus*-ului din circulație, a fost implementată o altă monedă de necesitate și anume ducatul (maghiar) de o calitate și cu dimensiuni asemănătoare monedelor abordate în acest studiu. Dar nici acesta nu se va mai bate din 1430, când va fi introdus un tip monetar cu titlul materialului similar monedelor Redwitz/Dan al II-lea și anume *quarting*-ul⁷¹. O legătură între perioada baterii acestuia și monedele cruciate putem face prin piesele surfrapate menționate de N. Docan și Oberländer/Cândea⁷². Trebuie să menționăm, totodată, că la piesele analizate pentru acest articol nu am identificat urme de surfrapare.

Analizând componența tezaurelor/colecțiilor în care apar monede de tip Redwitz/Dan al II-lea, exceptându-le pe cele de acumulare, am putea presupune că au fost bătute anterior sau în preajma anului 1427, perioadă care nu ar avea nicio legătură cu cavalerul Redwitz și, de asemenea, posibilitatea baterii acestor monede în cetatea Severinului.

Pentru moment, perioada emiterii monedelor discutate aici, nu poate fi determinată cu exactitate. Din „mozaicul” reperelor care ar fi necesare clarificărilor definitive lipsesc elemente esențiale, așa că fiecare teorie pare plauzibilă și la fel de ușor infirmabilă, problema cercetării lor rămânând astfel deschisă⁷³.

Explanation of Figures

Fig. 1-3. Dan II/Nicolae Redwitz denomination coins, archaeological finds from Bizere monastery (Arad County, Romania); unpublished material. Photos by Sebastian Manolescu.

Fig. 4. Coin with silver plating traces observed under microscopic analysis. Photos by Sebastian Manolescu.

Fig. 5. Coin with peeling traces, possible fourrée technique (*apud* Samuel, Žažová 2012).

⁷¹ Implementat în urma decretului dat la Bratislava, la 6 martie 1430, ca dintr-o marcă de argint fin și șapte mărci de cupru să fie bătute 500 de bucăți de „*moneta minor*” (Velter 1980, p. 94).

⁷² Iliescu 2008, p. 53.

⁷³ Într-un studiu al lui Ernest Oberländer-Târnoveanu apar reprezentări asemănătoare ale reversului pieselor noastre, crucea înscrisă în scut timbrat de coroană, la emisiunile reformate ale lui Petru al III-lea al Moldovei, bătute din a doua jumătate a anului 1456 până la începutul lui 1457. De această dată, monedele sunt din argint și au legende. În cadrul aceleiași lucrări, se face referire la sistemul de marcarea a monedelor moldovenești, început de la Petru I și modificat de Alexandru cel Bun. Mărcile de emisiune sau monetărie foloseau la recunoașterea caracteristicilor metrologice legale de autoritățile fiscale și de utilizatorii curenți. De asemenea, marcajul permitea tragerea la răspundere de către autorități a arendașilor monetărilor, în cazul nerespectării standardului legal. Din păcate, trasarea de paralele între sistemul de sigle moldovenesc și cel muntean este imposibilă, deși am putea presupune că în ambele cazuri este inspirat din cel maghiar (Oberländer 2003-2005, p. 304-305).

Fig. 6-7. Coins of Dan II/Nicolae Redwitz divided into two categories (*apud* Hunka, Soják 2008).

Abrevieri bibliografice

- Bogdan 1905 - Ioan Bogdan, *Relațiile Țării Românești cu Brașovul și cu Țara Ungurească în sec. XV-XVI*, vol. I, București, 1905.
- Burnichioiu 2011 - Ileana Burnichioiu, *Capela funerară*, în Adrian A. Rusu, Ileana Burnichioiu (ed.), *Mănăstirea Bișere*, vol. 1, Cluj-Napoca, 2011, p. 61-78.
- Buzdugan *et alii* 1977 - Gheorghe Buzdugan, Octavian Luchian, Constantin Oprescu, *Monede și bancnote românești*, București, 1977.
- Coza 2004 - Mihaela Coza, *Tezaurul monetar de la Vinerea (secolele XIII-XVII)*, în *Apulum*, XLI, 2004, p. 387-393.
- Dejan 2007 - Monica Dejan, *VIII. 3. Monedele*, în Daniela Marcu Istrate (coord.), *Sibiu. Piața Huet. Monografic arheologică*, vol. I, Alba Iulia, 2007, p. 113-117.
- Dejan 2011 - Dejan Monica, *Monede descoperite cu ocazia săpăturilor arheologice de la Moșna (jud. Sibiu)*, în *SCN*, II (XIV), 2011, p. 175-186.
- Docan 1909-1910 - Nicolae Docan, *Studii privitoare la numismatica Țării Românești*, în *AAR-SI*, seria II, XXXII, 1909-1910, p. 475-483.
- Feneșan 2016 - Costin Feneșan, *Cavalerii teutoni în Banatul Severinului și la Dunărea de Jos în prima jumătate a secolului al XV-lea*, Reșița, 2016.
- Gyöngyössi 2016 - Márton Gyöngyössi, *Főúri pénzverési jogosultak a 15. századi Magyarországon*, în *Századok*, 150, 2016, 2, p. 341-368.
- Hunka, Soják 2008 - Ján Hunka, Marián Soják, *Zaujímavé námety na minciach typu Redwitz v kontexte nových objavov*, în *Numizmatika*, 22, 2008, p. 27-31.
- Hurmuzaki 1911 - Eudoxiu de Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor*, vol. XV, partea I, București, 1911.
- Iliescu 1983-1985 - Octavian Iliescu, *Ducați necunoscuți emiși de doi voievozi ai Țării Românești în secolul al XV-lea*, în *BSNR*, 77-78, 1983-1985, p. 257-289.
- Iliescu 2008 - Octavian Iliescu, *Monetele lui Mircea cel Bătrân*, Brăila, 2008.
- Isăcescu 1980 - Elena Isăcescu, *Monedele atribuite lui Nicolae Redwitz*, în *SCN*, VII, 1980, p. 99-107.
- Kirițescu 1997 - Constantin Kirițescu, *Sistemul bănesc al leului și precursorii lui*, București, 1997.
- Kujovský, Hunka 1990 - Rudolf Kujovský, Jan Hunka, *Hromadný nálezh mincí z 15. storočia zo Šurian (K problematika quartigov a redwitzových mincí)*, în *SlovNum*, XI, 1990, p. 159-209.
- Mănuclu-Adameșteanu *et alii* 2005 - Gheorghe Mănuclu-Adameșteanu, Katiușa Pârvan, Ana-Maria Velter, Aurel Vilcu, *Monedele medievale și moderne descoperite în București și în împrejurimi (secolele XIV-XIX)*, București, 2005.
- Minea 1919 - Ilie Minea, *Principatele Române și politica orientală a împăratului Sigismund*, București, 1919.
- Moisil 1921 - Constantin Moisil, *Istoria monetei în România*, în *CNA*, 6-8, octombrie-decembrie, 1921, p. 32-41.

Contribuții privind emisiunea monetară subdivizionară atribuită domnitorului Dan al II-lea

- Munteanu 1976 - Luminița Munteanu, Maria Beldie Dumitrache, *Rezultatele cercetărilor la biserica Sf. Nicolae din Șcheii Brașovului - etapa 1975*, în *RMM-MLA*, I, 1976, p. 52-56.
- Munteanu 2011 - Teodor Munteanu, *A Coin Hoard from the Time of Sigismund of Luxemburg in the Collection of the „Ioan Raica” Municipal Museum in Sebeș*, în *Terra Sebus*, 3, 2011, p. 271-337.
- Neumann 1987 - Erich Neumann, *Die Münzen des deutschen Ordens in Preussen, des Herzogtum Preussen, Westpreussen sowie die Gepräge des deutschen Ordens in Mergentheim 1235-1801*, Köln, 1987.
- Oberländer 2003-2005 - Ernest Oberländer-Târnoveanu, *Emisiunile monetare bătute pe teritoriul Moldovei în vremea lui Ștefan cel Mare (1457-1504) - o analiză critică* -, în *CN*, IX-XI, 2003-2005, p. 304-305.
- Orlyk 2015 - Vasyl Orlyk, *The Finds of the Coins of the Severin Banat with the Symbols of the Teutonic Order in Volyn Region*, în *Aktual'ni problemy numizmatyky u systemi spetsial'nykh haluzey istorichnoyi nauky*, Kirovograd-Kiev, 2015, p. 46-47.
- Pascu et alii 1977 - Ștefan Pascu, Constantin Cihodaru, Konrad Gündisch, Damaschin Mioc, Viorica Pervain, *Documenta Romaniae Historica D. Relațiile între Țările Române*, vol. 1, București, 1977.
- Popa 2011 - Cristian I. Popa, *Valea Cugirului din preistorie până în zorii epocii moderne. Monumenta Archaeologica et Historica*, Cluj-Napoca, 2011.
- Réthy 1891 - Lászlo Réthy, *Redwitz Miklos szőrényi bán érmei*, în *AEÉ*, III, 1891, p. 193-198.
- Rupp 1846 - Jakab Rupp, *Magyarország' ekkorig ismeretes pénzei*, vol. II, Buda, 1846.
- Samuel, Hunka 2011 - Marián Samuel, Jan Hunka, *Nález mincí typu „Redwitz” z výskumu Kostola Narodenia Panny Márie v Socovciach*, în *SlovNum*, XIX, 2011, p. 148-156.
- Samuel, Žažová 2012 - Marián Samuel, Henrieta Žažová, *Kostol Narodenia Panny Márie v Socovciach (Výsledky archeologického a archívneho výskumu)*, în *AH*, 37, 2012, 2, p. 577-593.
- Soják 2013 - Marián Soják, *Falšovanie mincí v stredoveku a novoveku v oblasti východného Slovenska (stručný prehľad stavu bádania za posledné desaťročie)*, în Daniel Haas Kianička (ed.), *Baníctvo a mincovníctvo v dejinách Slovenska*, Kremnica, 2013, p. 37-53.
- Stângă 1996 - Ioan Stângă, *Circulația monetară la Cetatea Severinului (secolele XIII-XVI)*, în *CN*, VII, 1996, p. 149-154.
- Švec 2014 - Aleš Švec, *Nález drobných mincí z obdobia vlády žigmunda Luxemburského z Hlohovca*, în *Denarius*, 4, 2014, p. 72-76.
- Velter 1978 - Ana-Maria Velter, *Date privitoare la un tezaur din sec. al XV-lea descoperit la Turda*, în *CN*, I, 1978, p. 32-41.
- Velter 1980 - Ana-Maria Velter, *Câteva probleme de numismatică românească. Monedele atribuite lui Nicolae Redwitz*, în *CN*, III, 1980, p. 93-114.

Fig. 1-3. Monede subdivizionare de tip Dan al II-lea/Nicolae Redwitz descoperite arheologic în situl Mănăstirea Bizere (județul Arad, Romania) (foto: Sebastian Manolescu)

Fig. 4. Monedă cu urme de argintare observate în urma analizării microscopice (foto: Sebastian Manolescu)

Fig. 5. Monedă cu urme de „exfoliere” a materialului de suprafață; posibil *fouillée* (apud Samuel, Žažová 2012)

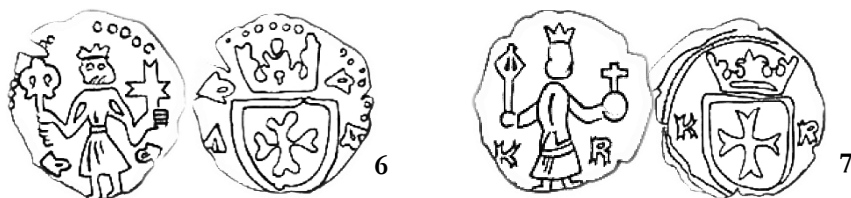

Fig. 6-7. Reprezentări ale celor două categorii de monede de tip Dan al II-lea/Nicolae Redwitz (apud Hunka, Soják 2008)

LISTA ABREVIERILOR

AAR-SI	- Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Istorice. Academia Română. București.
ActaArchHung	- Acta Archaeologica. Academiae Scientiarum Hungaricae. Budapesta.
ActaHASH	- Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae. Budapesta.
ActaMN	- Acta Musei Napocensis. Muzeul de Istorie a Transilvaniei. Cluj-Napoca.
Adevărul	- Adevărul. București.
AÉ	- Archaeologiai Értesítő a Magyar régészeti, művészt-történeti és éremtani társulat tudományos folyóirata. Budapesta.
AF	- Altorientalische Forschungen. Institut für Archäologische Wissenschaften, Abteilung Vorderasiatische Archäologie. Berna.
AH	- Archaeologia historica. Masarykova univerzita, Filozofická fakulta. Brno.
AHY	- Austrian History Yearbook. Center for Austrian Studies. Minneapolis MN.
AIEFCB	- Anuarul Institutului de Etnografie și Folclor „Constantin Brăiloiu”. Academia Română, Institutul de Etnografie și Folclor „Constantin Brăiloiu”. București.
AIAC	- Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie Cluj-Napoca. (este continuat de AIIGB).
AIIAI/AIIX	- Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie „A. D. Xenopol” Iași (din 1990 Anuarul Institutului de Istorie „A. D. Xenopol” Iași).
AIIGB	- Anuarul Institutului de Istorie „George Barițiu” Cluj-Napoca. (continuă AIAC).
AIIN	- Anuarul Institutului de Istorie Națională. Cluj-Sibiu.
AISC	- Anuarul Institutului de Studii Clasice. Cluj.
AJPA	- American Journal of Physical Anthropology. The Official Journal of the American Association of Physical Anthropologist. Baltimore.
Alba-Iulia	- Alba-Iulia. Alba Iulia.
Aluta	- Aluta. Studii și comunicări - Tanulmányok és Közlemények. Sfântu Gheorghe.
AM	- Arheologia Moldovei. Institutul de Istorie și Arheologie „A. D. Xenopol” Iași.
AMM	- Acta Moldaviae Meridionalis. Muzeul Județean Vaslui.
Anatolia Antiqua	- Anatolia Antiqua. L'Institut Français d'Études Anatoliennes d'Istanbul.
AnB	- Analele Banatului. Muzeul Național al Banatului (serie nouă). Timișoara.
Anistoriton	- Anistoriton / <i>Ανιστόριτον</i> . History and Archaeology Journal. Digital Journal (Grecia).

Lista abrevierilor

- Annales** - Annales. Économies, Sociétés, Civilisations. École des Hautes Études en Sciences Sociales. Paris.
- Antaeus** - Antaeus. Communicationes ex Instituto Archaeologico Academiae Scientiarum Hungaricae. Budapesta.
- AntAfr** - Antiquités africaines. Université de Provence. Paris.
- AnUB-ŞP** - Analele Universităţii din Bucureşti. Seria Ştiinţe Politice. Universitatea din Bucureşti.
- AO** - Arhivele Olteniei. Serie nouă. Institutul de Cercetări Socio-Umane. Craiova.
- Apulum** - Apulum. Acta Musei Apulensis. Muzeul Naţional al Unirii Alba Iulia.
- ArhMed** - Arheologia Medievală. Reşiţa. Cluj-Napoca.
- ArhVestnik** - Arheološki Vestnik. Institut za arheologijo. Ljubljana.
- Arts of Asia** - Arts of Asia. The Asian Arts & Antiques Magazine. Hong Kong.
- Astra Sabesiensis** - Astra Sabesiensis. Despărţământul Astra „Vasile Moga” Sebeş.
- AUASH** - Annales Universitatis Apulensis. Series Historica. Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia.
- Banatica** - Banatica. Muzeul de Istorie al judeţului Caraş-Severin. Reşiţa.
- BAR** - British Archaeological Reports (International Series). Oxford.
- BB** - Bibliotheca Brukenthal. Muzeul Naţional Brukenthal. Sibiu.
- BCH** - Bulletin de correspondance hellénique. L’Institut de correspondance hellénique d’Athenes. Atena.
- BCŞS** - Buletinul Cercurilor Ştiinţifice Studenteşti. Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia.
- BECh** - Bibliothèque de l’école des chartes. Revue d’érudition. Paris.
- BerRGK** - Bericht der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts. Frankfurt pe Main.
- BHAB** - Bibliotheca Historica et Archaeologica Banatica. Muzeul Banatului Timişoara.
- BJJS** - The British Journal of Sociology. London School of Economics and Political Science. University of London.
- BMA** - Bibliotheca Musei Apulensis. Muzeul Naţional al Unirii Alba Iulia.
- BOR** - Biserica Ortodoxă Română. Patriarhia Română. Bucureşti.
- Boabe de grâu** - Boabe de grâu. Revistă de cultură. Bucureşti.
- BR** - Budapest Régiségei. Budapesti Történeti Múzeum. Budapesta.
- Britannia** - Britannia: A Journal of Romano-British and Kindred Studies. Society for the Promotion of Roman Studies. Londra.
- Brukenthal** - Brukenthal. Acta Musei. Muzeul Naţional Brukenthal. Sibiu.
- BS** - Balkan Studies. Institute for Balkan Studies in Thessaloniki. Salonic.
- BSNR** - Buletinul Societăţii Numismatice Române. Bucureşti.
- BTh** - Bibliotheca Thracologica. Institutul Român de Tracologie. Bucureşti.
- BudRég** - Budapest Régiségei. Budapesti Történeti Múzeum. Budapesta.

CAC	- Central Asia and Caucasus. Institute for Central Asian and Caucasian Studies. Luleå (Sweden). Institute of Strategic Studies of the Caucasus. Baku (Azerbaijan).
Carpații	- Carpații: Vânătoare, pescuit, chinologie. Cluj.
Castrum	- Castrum. A Castrum Bene Egyesület Hírlevele. Budapesta.
CCA	- Cronica cercetărilor arheologice. București.
Cercetări arheologice	- Cercetări arheologice. Muzeul Național de Istorie a României. București.
Chronica	- Chronica: annual of the Institute of History. University of Szeged.
Cibinium	- Cibinium. Analele Muzeului Etnografic „ASTRA”. Complexul Muzeal „ASTRA”. Sibiu.
CN	- Cercetări Numismatice. Muzeul Național de Istorie a României. București.
CNA	- Cronica Numismatică și Arheologică. Foaie de informații a Societății Numismatice Române. București.
CP	- Classical Philology. A Journal Dedicated to Research in Classical Antiquity. Chicago.
Crisia	- Crisia. Culegere de materiale și studii. Muzeul Țării Crișurilor. Oradea.
Dacia	- Dacia. Recherches et découvertes archéologiques en Roumanie. Nouvelle série: Revue d'archéologie et d'histoire ancienne. București.
Denarius	- Denarius. Slovenské národné múzeum - historické múzeum. Bratislava.
Der Unterwald	- Der Unterwald. Sebeș.
DolgCluj	- Dolgozatok az Erdély Nemzeti Múzeum Érem - és Régiségtárából. Kolosvár (Cluj).
EDR	- Ephemeris dacoromana. Annuario dell'Accademia di Romania. Roma.
EHQ	- European History Quarterly. Sage Publications. New York.
EO	- Etnograficheskoye obozreniye. Institut etnologii i antropologii RAN. Moscova.
Erdély Múzeum	- Erdély Múzeum. Erdélyi Múzeum-Egyesület. Cluj-Napoca.
Études balkaniques	- Études balkaniques. Cahiers Pierre Belon. Association Pierre Belon. Paris.
European Archaeology	- European Archaeology/online. București.
FBW	- Fundberichte aus Baden-Württemberg. Stuttgart.
FI	- File de Istorie. Muzeul de Istorie Bistrița (continuată de <i>Revista Bistriței</i>).
FolArch	- Folia Archaeologica. Magyar Történeti Múzeum. Budapesta.
FUrb	- Forma Urbis. Roma.
Gasyrlar avazy	- Gasyrlar avazy. Ekho vekov. Kazan.
Germania	- Germania, Römisch-Deutscher Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts. Frankfurt am Main.
GM	- Golos minuvshogo. Federal'noye gosudarstvennoye byudzhethnoye obrazovatel'noye uchrezhdeniye vysshego obrazovaniya Kubanskiy gosudarstvennyy universitet. Krasnodar.
Godišnjak	- Godišnjak. Jahrbuch Knjiga. Sarajevo-Heidelberg.

Lista abrevierilor

- HEI** - History of European Ideas. International Society for the Study of European Ideas. Londra.
- Hierasus** - Hierasus. Muzeul Județean Botoșani.
- Hiperborea Journal** - Hiperborea Journal. Societatea de Istorie Balcanică. București.
- HOMÉ** - A Herman Ottó Múzeum Évkönyve. Miskolc.
- HSCP** - Harvard Studies in Classical Philology. Harvard University. Cambridge (SUA).
- IIER** - Issues in Educational Research. Western Australian Institute for Educational Research Inc. New South Wales, Australia.
- IJESE** - International Journal of Environmental & Science Education. Kazan.
- IJL** - International Journal of Linguistics. Makrothink Institute. Las Vegas.
- IPH** - Inventaria Praehistorica Hungarie. Budapesta.
- Istoricheskie** - Istoricheskie, filosofskie, politicheskie i yuridicheskie nauki, kulturologiya i iskustvovedenie. Voprosy teorii i praktiki. Tambov.
- Izvestiya ASU** - Izvestiya. Altayskiy gosudarstvennyy universitet. Barnaul.
- Jászkunság** - Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Tudományos Egyesület. Szolnok.
- JHE** - Journal of Human Evolution. Elsevier.
- JRGZM** - Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums zu Mainz.
- Közlemények** - Közlemények az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem - és Régiségtárából. Cluj.
- KST** - Kazı Sonuçları Toplantısı. Ankara.
- Kubaba** - Kubaba. Faculdade de Ciências Sociais e Humanas, Universidade Nova de Lisboa.
- Lumea nouă** - Lumea nouă. București.
- Lupta** - Lupta. Iași.
- Mannus** - Mannus. Gesellschaft für Deutsche Vorgeschichte. Leipzig.
- Maqarnas** - Muqarnas Online. An Annual on the Visual Cultures of the Islamic World. Cambridge.
- Marisia** - Marisia. Muzeul Județean Târgu Mureș.
- MCA** - Materiale și cercetări arheologice. București.
- ME** - Memoria Ethnologica. Centrul Județean pentru Conservarea și Promovarea Culturii Tradiționale Maramureș. Baia Mare.
- MEFRA** - Mélanges de l'École française de Rome - Antiquité. Roma.
- MEJSR** - Middle-East Journal of Scientific Research. International Digital Organization for Scientific Information. Deira, Dubai.
- MFME** - A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Studia Archaeologica. Szeged.
- Mir nauki** - Mir nauki, kulturni, obrazovania. Gorno-Altaysk.
- MN** - Muzeul Național. Muzeul Național de Istorie a României. București
- Mots** - Mots. Les langages du politique. ENS Editions. Paris.
- Muzeológia** - Muzeológia a kultúrne dedičstvo. Univerzita Komenského v Bratislave.
- Múzeum** - Slovenské národné múzeum. Bratislava.

Natura	- Natura. Revistă pentru răspândirea științei. București.
NK	- Národní knihovna: knihovnická revue. Národní knihovna České republiky. Praga.
Numizmatika	- Numizmatika. Slovenská numizmatická spoločnosť. Bratislava.
PA	- Patrimonium Apulense. Direcția Județeană pentru Cultură Alba. Alba Iulia.
PBF	- Prähistorische Bronzefunde. München.
PolSci	- Romanian Journal of Political Science. Societatea Academică din România. București.
Pontica	- Pontica. Muzeul de Istorie Națională și Arheologie. Constanța.
PQCS	- Philippine Quarterly of Culture and Society. University of San Carlos. Cebu.
PZ	- Prähistorische Zeitschrift. Deutsche Gesellschaft fuer Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte, Institut für Prähistorische Archäologie. Berlin.
Rațiunea	- Rațiunea. Revistă bilunară de liberă cugetare. București.
RB	- Revista Bistriței. Complexul Muzeal Bistrița-Năsăud. Bistrița (continuă File de Istorie).
RES	- Review of European Studies. Canadian Center of Science and Education. Toronto.
RevHisto	- Revista de Historiografia. Instituto de Historiografía Julio Caro Baroja. Universidad Carlos III de Madrid.
RHA	- Revue historique des armées. Ministère de la Défense. Paris.
RHSEE/RESEE	- Revue historique du sud-est européen. Academia Română. București, Paris (din 1963 Revue des études sud-est européennes).
RI	- Revista de Istorie (din 1990 Revista istorică). Academia Română. București.
RIR	- Revista istorică română. Institutul de Istorie Națională din București.
RMM-MIA	- Revista muzeelor și monumentelor. Monumente Istorice și de Artă. București.
Romantisme	- Romantisme. Revue du dix-neuvième siècle. Editeur Armand Colin. Paris.
România liberă	- România liberă. București.
Rossiyskaya istoriya	- Rossiyskaya istoriya. Akademicheskii nauchno-izdatel'skiy, proizvodstvenno-poligraficheskiy i knigorasprostranitel'skiy tsentr Nauka. Moscova.
RRH	- Revue Roumaine d'Histoire. Academia Română. București.
RRSE	- Revista română de studii eurasiatice. Centrul de Studii Eurasiatice, Universitatea „Ovidius” Constanța.
SA	- Sociological Analysis. Oxford University Press. Oxford.
SAA	- Studia Antiqua et Archaeologica. Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași.
SAI	- Studii și articole de istorie. Societatea de Științe Istorice și Filologice a RPR. București.
SArcheologiczne	- Sprawozdania Archeologiczne. Instytut Archeologii i Etnologii PAN. Cracovia.

Lista abrevierilor

Sargetia	- Sargetia. Acta Musei Devensis. Muzeul Civilizației Dacice și Romane Deva.
SC	- Studii și comunicări. Asociația Folcloriștilor și Etnografilor din județul Sibiu (din 1992 devine Studii și Comunicări de Etnologie).
SCB	- Studii și cercetări de bibliologie. Academia RPR. București.
SCIV(A)	- Studii și cercetări de istoria veche. București (din 1974, Studii și cercetări de istorie veche și arheologie).
SCN	- Studii și Cercetări de Numismatică. Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan” București.
SJ	- Saalburg Jahrbuch. Bericht des Saalburg Museum. Mainz am Rhein.
SJAHSS	- Scholars Journal of Arts, Humanities and Social Sciences. Scholars Academic and Scientific Publishers (SAS).
SlovArch	- Slovenská Archeológia. Nitra.
SlovNum	- Slovenská numizmatika. Národný numizmatický komitet Slovenskej republiky a Archeologický ústav SAV. Nitra.
SM	- Svobodnaya mysl. Obshchestvo s ogranichennoy otvetstvennost'yu Politizdat. Moscova.
SMIM	- Studii și materiale de istorie modernă. Institutul de Istorie „Nicolae Iorga” al Academiei Române. București.
SMIMed	- Studii și materiale de istorie medie. Institutul de Istorie „Nicolae Iorga” al Academiei Române. București.
Socialismul	- Socialismul. București.
SP	- Studii de Preistorie. Asociația Română de Arheologie. București.
SS	- The Social Sciences. Western Social Association. Dubai.
Stâna	- Stâna. Revistă profesională și de cultură. Organ al oierilor din întreaga țară. Poiana Sibiului.
Steaua	- Steaua: literară, artistică și culturală. Uniunea Scriitorilor din România. Cluj-Napoca.
StudiaTC	- Studia Theologia Catholica. Universitatea „Babeș-Bolyai” Cluj-Napoca.
StudiaUBBH	- Studia Universitatis Babeș-Bolyai. Series Historia. Universitatea „Babeș-Bolyai” Cluj-Napoca.
Studii	- Studii. Revistă de istorie. (din 1974 Revista de istorie și din 1990 Revista istorică). Academia Română. București.
Suceava	- Anuarul Muzeului Județean Suceava.
SUCH	- Studia Universitatis Cibiniensis, Serie Historica. Universitatea „Lucian Blaga” Sibiu.
Syria	- Syria. Archéologie, art et histoire. Revue d'art oriental et d'archéologie. Institut français du Proche-Orient.
Századok	- Századok. A Magyar Történelmi Társulat folyóirata. Budapest.
TAD	- Türk Arkeoloji Dergisi. Ankara.
Telegraphul	- Telegraphul. București.
Terra Sebus	- Terra Sebus. Acta Musei Sabesiensis. Muzeul Municipal „Ioan Raica” Sebeș.
Thraco-Dacica	- Thraco-Dacica. Institutul Român de Tracologie. București.
Transilvania	- Transilvania. Centrul Cultural Interetnic Transilvania. Sibiu.

Tyragetia	- Tyragetia. Muzeul Național de Arheologie și Istorie a Moldovei. Chișinău.
UPA	- Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie. Berlin.
Vestnik Moskovskaya	- Vestnik Moskovskaya gosudarstvennaya khudozhestvenno-promyshlennaya akademiya imeni S. G. Stroganova. Moscova.
Vestnik Omskogo	- Vestnik Omskogo universiteta. Seriya Istoricheskiye nauki. Omskij Gosudarstvennyj Universitet. Omsk.
Vestnik Tatarskogo	- Vestnik Tatarskogo gosudarstvennogo gumanitarno-pedagogicheskogo universiteta. Filologija i kul'tura. Kazan.
VI	- Voprosy istorii. Institut russkoy istorii Rossiyskoy akademii nauk. Moscova.
VF	- Voprosy filosofii. Izdatel'stvo «Nauka». Moscova.
VTT	- Veszprémi Történelmi Társaság és Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság kiadványa. Veszprém.
WASJ	- World Applied Sciences Journal. International Digital Organization for Scientific Information. Deira, Dubai.
Xenopoliana	- Xenopoliana. Buletin al Fundației Academice „A. D. Xenopol” Iași.
Ziridava	- Ziridava. Muzeul Județean Arad.

UNIREA DE LA MEDIAȘ (25 NOIEMBRIE 1459) ȘI IDENTITATEA REGIONALĂ

Cosmin POPA-GORJANU*

The Unification at Mediaș (25 November 1459) and the Regional Identity

Abstract. *This paper analyses the context, participants and the contents of the union agreed by the representatives of the Transylvanian nobles, Saxons and Szeklers in the congregation held at Mediaș in 1459, within the investigation of the development of regional identity. The representatives of the estates promised to support the mutual observance of their privileges, to combat all internal and external opponents of the Treaty of Unification, and to give each other military support against abuses and Ottoman incursions. Members of the privileged estates were forbidden to serve royal officials appointed in Transylvania and especially from suggesting they demand abusive billeting, requisitions of food and new taxes.*

Keywords: *regional identity, Transylvania, nobility, Saxons, Szeklers, Mediaș.*

Cuvinte-cheie: *identitate regională, Transilvania, nobilime, sași, secui, Mediaș.*

În ultimii ani am publicat câteva studii care abordează manifestarea identității regionale în Transilvania în secolul al XIV-lea și în prima jumătate a veacului al XV-lea¹. În acest studiu voi prezenta observațiile referitoare la primul moment în care cele trei stări privilegiate ardeleni, din proprie inițiativă, se pare, au decis să stabilească/reînnoiască principiile colaborării dintre ele, prin convenirea și semnarea documentului de unire, stabilit în congregația de la Mediaș și consemnat de capitulul din Alba Iulia în 3 decembrie 1459.

Până la mijlocul secolului al XV-lea, în Transilvania funcționau trei zone autonome principale, comitatele nobiliare, scaunele secuiești și scaunele săsești, care au furnizat cadrul de manifestare al identităților regionale. Districtul Hațegului, în care în secolele XIV-XV sunt atestate adunările cnezilor și nobililor, a fost de asemenea un cadru de manifestare a unei identități subregionale². Dovezi ale acțiunilor de jos în sus, pornind de la nivel subregional, sunt atestate în cazul Transilvaniei de la sfârșitul secolului al XII-lea și începutul veacului al XIII-lea, în cazul sașilor sibiieni. Nobilii din Transilvania, atestați ca o stare din 1288, au fost foarte activi în dobândirea unor privilegii pentru comunitatea lor între 1324 și 1367. Sașii, însă, au fost de la sfârșitul secolului al XIV-lea și prima jumătate a veacului al XV-lea, cei mai activi dintre ardeleni în ceea ce privește interacțiunea cu autoritatea regală sau voievodală. Este posibil ca această impresie să fie indusă și de păstrarea

* Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia, România; e-mail: cosminpg@uab.ro.

¹ Popa-Gorjanu 2011; Popa-Gorjanu 2015; Popa-Gorjanu 2016.

² Pop 1991, p. 84-101.

inegală a arhivelor nobiliare. Analizele efectuate în studiile anterioare au scos în evidență puternicele identități subregionale și slaba articulare a unei identități regionale cuprinzătoare în prima jumătate a secolului al XV-lea. Comunicarea între comunitățile nobililor, sașilor și secuilor avea tendința de a se desfășura indirect, prin adresarea unor petiții regelui, care, la rândul său, transmitea diferite ordine sau reglementări ale unor raporturi între cele trei stări ardelenene. Au existat, de asemenea, probleme mult mai localizate, care nu priveau ansamblul autonomiilor, ci numai unele localități. În acest context, pașii făcuți în direcția colaborării între nobili, sași și secui par a fi fost destul de lenți. Actele de unire de la Căpâlna (16 septembrie 1437) și Turda (6 februarie 1438) au fost inițiate de vicevoievodul Lorand Lipes și au survenit în condițiile de criză ale confruntărilor dintre oastea nobililor și țărani răsculați din nord-vestul Transilvaniei. Spre deosebire de aceste două acte, cel încheiat în 1459 nu a mai fost inițiat de un demnitar voievodal, ci de reprezentanții celor trei stări. Acest studiu are scopul de a analiza contextul, participanții și prevederile actului respectiv.

Cei ce s-au aplecat asupra acestui document au remarcat, fără multă dificultate, că principala țintă a prevederilor sale, care într-adevăr cuprindea recunoașterea reciprocă a vechilor drepturi ale stărilor privilegiate, era regele Matia³. Întrebarea este dacă măsurile tânărului rege, care fusese ales în 24 ianuarie 1458, erau atât de îngrijorătoare încât să determine stările la adoptarea unor măsuri de protecție la mai bine de un an și jumătate de la urcarea pe tron. Pál Engel remarcă fermitatea cu care acesta a luat puterea, înlocuindu-l foarte curând pe palatinul Ladislau Garai și încarcerându-l chiar pe unchiul său, guvernatorul Mihail Szilágyi de Horogszeg⁴. Încheierea unirii de la Mediaș nu pare să fi fost precipitată de gesturi ale regelui Matia. Dimpotrivă, din iunie 1458, tânărul monarh a emis în repetate rânduri confirmări ale privilegiilor stării sașilor și ale orașelor Cluj, Brașov, Sibiu și Bistrița.

În 8 iunie 1458, regele confirma privilegiile orașului Cluj, ca răsplată pentru sprijinul acordat partidei Hunedoreștilor în perioada în care fusese

³ Gündisch *et alii* 1981, p. XV; Brătianu 1996, p. 219. David Prodan a încadrat unirea de la Mediaș în seria unirilor stărilor, accentuând asupra sensului lor social „Sensul social al uniunii îl clarifică tot mai bine reînnoirile succesive. Acestea nu se mai îndreaptă direct împotriva țărănilor, se ridică tot mai des împotriva tuturor soiurilor de «răufăcători», adică pentru apărarea ordinii interne. Părțile contractante sunt preocupate însă cu deosebire de menținerea și apărarea privilegiilor lor. În adunarea lor de la Mediaș, din 1459, nobilii, secuii și sașii, reînnoind uniunea, se leagă să-și apere împreună toate prerogativele, libertățile și privilegiile vechi câștigate de predecesori să se ridice împotriva oricui ar încerca să strice uniunea sau să i se împotrivescă în vreun fel, să se apere chiar împotriva baronilor și magnașilor trimiși de rege, dacă ar abuza. Abia în al șaselea articol vorbesc despre apărarea împotriva turcilor. Și nici în acesta nu uită să pună alături primejdia internă, luptele dinăuntru” (Prodan 1998, p. 116).

⁴ Engel 2006, p. 320.

ținut captiv de regele Ladislau V⁵. Altă diplomă regală, emisă în aceeași zi, conferea autorităților Clujului dreptul de a judeca orice pricini civile sau penale, precum și persoane de orice rang, cu excepția nobililor⁶. Locuitorii acestui oraș au primit și scutirea de plata censului, a dărilor obișnuite și a celor extraordinare pe durata a trei ani⁷.

Locuitorii Brașovului și ai Țării Bârsei, în 5 iulie 1458, primeau confirmarea privilegiilor, însoțită de interdicția adresată voievozilor și vicevoievozilor de a-i constrânge, împotriva drepturilor acestora, să se supună judecăților lor⁸.

În 20 august 1458, în urma congregației generale ținute la Pesta, regele Matia îi declara pe sașii din cele „șapte și două scaune” amnistiați pentru vătămrile, pagubele și distrugerile comise în timpul tulburărilor din ultimele luni ale anului 1457 și până la alegerea sa ca rege (24 ianuarie 1458)⁹.

La aceeași dată, Matia a emis un mandat adresat nobililor și oamenilor de orice stare, poruncindu-le să permită sașilor din cele „două și șapte scaune”, refugiați pe domeniile lor, să revină la vechile lor sălășe, cu toate bunurile lor. Narațiunea documentului enunță și contextul refugierii unui număr mare de sași, și anume răscoala (*sedition*) ce a izbucnit în Transilvania la scurt timp după decesul regelui Ladislau V Postumul¹⁰. Punerea în aplicare a mandatului era încredințată viceguvernatorului Ioan Gereb de Vingard și voievozilor și vicevoievozilor, pe care regele îi împuternicea să-i constrângă pe nobili, prin orice mijloace, să execute mandatul suveranului.

Tot în aceeași dată, sașii din cele „șapte și două scaune” se plâneau regelui că vechile lor drepturi, potrivit cărora „niciun secu, român sau om de orice rang, stare sau condiție să nu poată sau să îndrăznească să se găzduiască

⁵ Gündisch *et alii* 1981, p. 15-16.

⁶ *Ibidem*, p. 16-17.

⁷ *Ibidem*, p. 17-18.

⁸ *Ibidem*, p. 19-20.

⁹ *Ibidem*, p. 24-25. „[...] universos et singulos Saxones nostros septem et duarum sedium Saxonicalium partium nostrarum Transsilvanarum super omnibus iniuriis, dampnis et nocuentis ac aliis malorum generibus, quas et quae ipsi proxime praeteritis disturbiorum et seditionum temporibus usque ad ipsius dictae electionis nostrae, vel in defensione eorum propria, vel alias qualitercumque quibuscumque commiserunt et intulerunt quitos et expeditos commissimus decernentes ut nullus unquam hominum cuiuscumque status Ipsos praemisorum occasione intra et extra iudicium impedire, turbare valeat atque possit aut praesumat quovismodò”.

¹⁰ *Ibidem*, p. 25. „Intelleximus, quomodo mortuo nuper condam serenissimo Ladislao rege Hungariae praedecessore nostro exorta in partibus nostris Transsilvanis quadam seditione, quam plurimi ex Saxonibus nostris septem et duarum sedium Saxonicalium partium nostrarum Transsilvanarum ex causa seditionis huiusmodi ad vestras possessiones, tenutas et dominia aufugissent et segregati fuissent [...] quatenus visis presentibus, omnes illos Saxones nostros, qui in sedibus praedictis tempore in praedicto ad vestras possessiones, tenutas et dominie disperse sunt, secundum quod indices nostri sedibus in praedictis constitute vos superinde requisitos habuerint, cum omnibus eorum rebus et bonis ad eorum pristina habitacula remittere debeatis”.

între sași împotriva voinței lor în orice fel”, au fost încălcate¹¹. Plângerea mai arăta că, de ceva vreme, acel drept era nesocotit, iar mulți dintre oficialii din Transilvania și Ungaria, cu oamenii lor, se găzduiseră în așezările lor în mod silnic, rechiziționând alimente și furaje, fără a plăti vreun preț¹². Solicitându-i-se soluționarea acestei situații, care se prelungise până la acel moment, regele confirma scutirea petenților de obligația de găzduire și interzicea tuturor oficialilor să se găzduiască (*descendere*) între sași sau să rechiziționeze bunuri împotriva voinței și privilegiilor lor¹³. Plângerea făcea referință la încartiruirea în mod repetat a unor cete de oșteni în teritoriul scaunelor săsești, în cursul unor operațiuni militare neprecizate. Cheltuielile legate de întreținerea contingentelor de oșteni fuseseră reglementate în cadrul actului de unire frățescă de la Căpâlna, în care se preciza că alimentele necesare urmau a fi cumpărate la prețul stabilit de juzi, dar se pare că acestea rămăseseră literă moartă.

În 11 septembrie 1458, la cererea sașilor din Brașov, regele Matia porunca obștii secuilor să renunțe la toate amenințările și pretențiile de compensații solicitate brașovenilor, pe seama pierderilor de vieți și vătămarilor suferite de ei în cursul unui conflict dintre cele două părți. Regele invoca deciziile decretului de amnistie, adoptat de congregația de la Pesta¹⁴.

În 24 octombrie 1458, Matia porunca sașilor din Brașov să plătească lui Ioan de Labathlan și lui Ladislau de Pakos, comiți ai secuilor, censul încasat tradițional la sărbătoarea Sf. Martin¹⁵. În 20 noiembrie, regele porunca lui Emeric diacul, comitele cămării de sare, și vicecămărașului de la Ocna Sibiului să respecte dreptul sașilor din cele „șapte și două scaune” de a lua sare mărunță gratuit, la sărbătorile sfinților Martin, Gheorghe și a regelui Ștefan, potrivit privilegiilor lor de la regii Carol, Ludovic și alții. În același act, regele porunca sașilor să aducă la congregația generală de la Seghedin actele lor, cu care să demonstreze drepturile respective¹⁶. Nouă zile mai târziu, regele îi

¹¹ *Ibidem*, p. 26. „*Quod licet ipsi per praedecessores nostros divos reges Hungariae in eo maxime libertati et privilegiati fuerint, ut nullus Siculorum scilicet et Wolachorum ac alterius cuiuscumque dignitatis, status et conditionis hominum contra eorum voluntatem in eorum medio ac super eos descendere posset aut praesumeret quovismodo?*”.

¹² *Ibidem*.

¹³ *Ibidem*. „*[...] quatenus a modo in posterum super praefatos Saxones nostros contra eorum libertates memoratas praeter eorum voluntatem, vel cum gentibus vestris vel alias quomodocumque descendere, bonaque eorum auferre non praesumatis nec sitis ausi, aut sit ausus modo aliquali?*”.

¹⁴ *Ibidem*, p. 30. „*[...] quomodo hiis novissime praeteritis disturbiorum temporibus vos contra eosdem cives nostros Brassouïenses et e converso, ipsi contra vos aliquem conflictum habuissetis seu habuissent, in quo scilicet conflictu nonnulli tam ex vobis quam etiam ex ipsis civibus interfeci essent, alii vero diris vulneribus sanciat. Nunc autem, uti nostre maiestatis declaratur, vos ratione vestrorum interfectorum et vulneratorum eisdem minas imposuissetis, ipsos cives in eorum bonis et rebus dampnificare et spoliare praetendentes?*”.

¹⁵ *Ibidem*, p. 32.

¹⁶ *Ibidem*, p. 34.

convoca pe reprezentanții celor „șapte și două scaune” la dieta de la Seghedin, din 6 decembrie, unde aveau să se dezbată probleme de mare importanță. Scrisoarea regelui îi informa în legătură cu planurile sale de întâlnire cu regele Bosniei, precum și despre mersul negocierilor pentru recuperarea coroanei, dar totodată le puna în vedere să nu zăbovească¹⁷.

În 19 ianuarie 1459, la Seghedin, regele a emis opt mandate regale, având ca obiect diverse aspecte ale intereselor comunităților săsești din Transilvania. Astfel, a poruncit din nou cămărașului sării de la Ocna Sibiului să respecte privilegiul sașilor din cele „șapte și două scaune” de a lua sare mărunță¹⁸. Tot în 19 ianuarie, regele ordona tuturor autorităților din regat să respecte scutițiile de vămi și taxele vamale ale sașilor din Sibiu și din cele șapte scaune, reprezentați de Nicolae de Ocna Sibiului și Ladislau Kakas¹⁹. La cererea sașilor din toate părțile Transilvaniei a interzis curtenilor, clienților și slujitorilor regali, aflați în misiune regală sau nu, care vor călători fără scrisori regale, să pretindă sau să primească alimente și furaje de la sași²⁰. Negustorii sași au fost, de asemenea, scoși de sub jurisdicția voievozilor și vicevoievozilor Transilvaniei, fiind puși sub autoritatea judecătorilor din scaunele săsești²¹. Locuitorii Oraștiei au primit de la regele Matia confirmarea unui act privilegiat dat de Ioan de Hunedoara, prin care erau din nou readuși în obediența celor șapte scaune și, în special, sub jurisdicția Sibiului. Decizia regelui era adusă la cunoștința castelanilor regali, cărora li se interzicea să-i mai oblige pe locuitorii din Oraștie să presteze servicii la cetățile regale sau să-i prejudicieze în orice fel²². Reprezentanții locuitorilor Brașovului și ai Țării Bârsei au făcut plângere cu privire la perceperea de alimente și furaje fără plată de către voievozi, vicevoievozi și alți comiți, încalcând astfel privilegiile lor și aducându-i la starea de sărăcie. La solicitarea lor, regele porunca lui Ioan Gereb de Vingard să pedepsească pe toți *violentes raptores ac victualium direptores*

¹⁷ *Ibidem*, p. 35. „*Quin in ipso festo loco in praedicto omnibus modis constituentur, ut tandem in ipso loco ea, quae tractanda et disponenda fuerint in praemissis unanimi cum deliberatione peragantur. Nec aliquam moram vobis in his queratis, quoniam dietam ipsam pro bono publico atque etiam commodo regni nostri in loco praedicto tenendam indiximus. Ubi vero aliud feceritis dicta negotia inconsummata manerent, ad dampnum eiusdem regni nostri non modicum. Secus ergo facere nullatenus praesumat*”.

¹⁸ *Ibidem*, p. 40-41.

¹⁹ *Ibidem*, p. 41-42.

²⁰ *Ibidem*, p. 41. „[...] *nullus omnino aulicorum et clientum vel nobis famulantium ad quascumque partes de commissione vel sine commissione nostra, sine propriis litteris nostris deambulans pro sui vel equorum suorum usu victualia sine pretio et solutione habere et recipere, exceptis ut prefertur his, qui de propria nostra commissione cum litteris propriis missi fuerint et destinati valeant et nec possint vigore et testimonio praesentium nostrarum litterarum*”.

²¹ *Ibidem*, p. 43.

²² *Ibidem*, p. 44. „[...] *ad nulla servitia circa praedicta castra nostra facienda artare et compellere ipsosque ratione praevia in personis rebusque et bonis eorundem quibusvis impedire, molestare et quolibet dampnificare praesumat*”.

și să pună capăt rechizițiilor²³. În 18 septembrie 1459, regele Matia îi scutea pe locuitorii orașului Bistrița de taxa impusă, dar totodată decidea să retrocedeze localitatea lui Mihail Szilágyi, unchiul său, cu care se împăcase²⁴.

Aceasta este o serie de documente cu caracter reparatoriu, prin care regele a căutat să consolideze vechile privilegii ale comunității sașilor, punând capăt unor abuzuri comise de autoritățile voievodale sau chiar de reprezentanții regelui. Confirmările de drepturi, privilegii și scutiri au atins aproape întreg ansamblul drepturilor comunității sașilor. Plângerile aduse de reprezentanții acestei stări privilegiate, la care regele a căutat să răspundă cu măsuri reparatorii, au avut ecou și în actul de unire convenit de stările ardeleni la Mediaș.

Elemér Mályusz aprecia că, în 1459, stările ardeleni au încheiat un nou act de unire, în condițiile în care sistemul corporatist se maturizase în regat, iar regele însuși încurajase dezvoltarea sa. Autorul a observat că, deși funcțiile de voievozi erau deținute de doi membri ai familiei Rozgony, regele l-a împuternicit pe Ioan de Labathlan, comite al secuilor și de Timiș, să convoace adunarea. Acest detaliu explică, în interpretarea lui Mályusz, îndrăzneala stărilor, care au stabilit prevederi ce nu puteau face parte din agenda trimisului regal²⁵. Un cercetător al instituțiilor medievale ardeleni, Zoltán Kordé, a examinat în mai multe lucrări evoluția raporturilor dintre regele Matia, voievozii Transilvaniei și dinamica politică a relațiilor dintre aceste instituții și factorii de putere locali. Abordând problema consolidării controlului regal asupra Transilvaniei între 1458 și 1467, Kordé folosește termenul de *étatisme transylvain*, pe care îl denumeste cel mai mare inamic potențial al regelui²⁶. Analizele sale, care combină istoria instituțiilor, a raporturilor politice și prosopografia, au indicat anumite caracteristici ale contextului în care a avut loc unirea de la Mediaș. Coordonatele acestuia sunt date de raporturile dintre rege și deținătorii funcțiilor de voievozi sau guvernatori.

Actul de unire a fost emis de capitlul din Alba Iulia la 3 decembrie 1459²⁷, după ce o congregație generală a reprezentanților nobililor, sașilor, secuilor și ai orașelor Sibiu, Cluj și Brașov avusese loc la Mediaș, în 25 noiembrie 1459, în duminica Sfintei Ecaterina. Adunarea a fost convocată de Ioan de Lábathlan, comitele secuilor și al Timișului, însărcinat al regelui. Congregațiile generale erau, de regulă, convocate de voievodul Transilvaniei

²³ *Ibidem*, p. 44-45. Însemnarea de pe *verso*-ul documentului preciza că este vorba despre *inconsueto descensu castellanorum et muneribus waywodarum*.

²⁴ *Ibidem*, p. 61.

²⁵ Mályusz 1994, p. 45.

²⁶ Kordé 2016, p. 103.

²⁷ Gündisch *et alii* 1981, p. 64-68. Potrivit editorilor documentului, s-au păstrat trei versiuni originale ale actului emis de capitlul din Alba Iulia, aflate la arhivele din Sibiu, Brașov și Cluj-Napoca.

după ce primea un mandat din partea regelui. O adunare a nobililor, sașilor și secuilor se desfășurase la Turda, fiind atestată de la 1 octombrie la 7 noiembrie 1459. La acea congregație, Ladislau de Lábathlan, comite al secuilor, și căpitanii de Bistrița, Ștefan de Hederfaya și Mihail de Szentivan, fuseseră judecători cu însărcinare deosebită din partea regelui pentru a face *moderativo iudicio in medio nobilium, Siculorum et Saxonum*²⁸. La 1 noiembrie 1459, aceiași emitenți dădeau un alt document tot din adunarea stărilor de la Turda²⁹. În 7 noiembrie, cei trei judecători speciali emiteau un document, datat în *tricesimo octavo die congregationis nostre*³⁰. Probabil că necesitatea organizării unei alte întruniri a celor trei stări a fost sesizată în timpul acelei adunări de la Turda, dar nu am putut identifica niciun indiciu al inițiativei de organizare a congregației de la Mediaș din partea stărilor ardelenene. Nu este exclus, totuși, ca reprezentanții lor să fi solicitat regelui autorizarea unui astfel de eveniment³¹.

Adunarea a fost prezidată de Ioan de Lábathlan, împuternicitul regelui, care a fost însărcinat să rezolve multe și diverse probleme (*de et super variis pluribusque et magna importantiae rebus et negotiis paulo ante supervenientibus credentiali dumtaxat facultate suffultus*)³². Fapt este că, în aceeași adunare de la Mediaș, au fost aduse în atenția însărcinatului regelui și a reprezentanților stărilor și alte probleme decât cele legate de raporturile dintre comunitățile privilegiate. Importanța actului de unire de la Mediaș reiese din caracterul mult mai detaliat și mai elaborat al înțelegerii, comparativ cu cel al actelor unirilor frățești din anii 1437 și 1438. Documentul emis de capitlul din Alba Iulia, la 3 decembrie 1459, arată de la început faptul că în temeiul însărcinării lui Ioan de Labathlan de a rezolva o serie de chestiuni,

„aleasa și cinstita, destoinica și sârguincioasa și preachibzuita obște întregă a nobililor și a fruntașilor secuilor din toate neamurile, precum și a fiecăruia din cele șapte scaune ale sașilor, ale acestei părți întregi sau a regatului transilvan”³³,

a prezentat în congregație statutul și hotărârile adoptate.

²⁸ *Ibidem*, p. 63.

²⁹ *Ibidem*.

³⁰ *Ibidem*.

³¹ Se păstrează un document, emis de Ioan de Lábathlan la Mediaș, în ziua de 26 noiembrie 1459, în care menționează organizarea congregației generale din această localitate. Documentul se referă la problema apartenenței scaunului Micloșoara la scaunul Șeșei; Arhiva Națională Maghiară (Magyar Nemzeti Levéltár), Budapesta, Dl. 36630, publicat în Szabó 1872, p. 181-184.

³² Gündisch *et alii* 1981, p. 64.

³³ *Ibidem*, p. 63. „[...] egregia exspectabilisque necnon strenua et agilis atque circumspiciatissima universitas tota nobilium ac procerum Siculorum quoque omnium generum necnon Saxonum sedium singularum septem, totius partis huius seu regni Transilvanensis?”.

Au fost de față atât episcopul Matei, cât și împuterniciții capitlului din Alba Iulia, prepozitul Gotthard, Nicolae, arhidiaconul de Târnava, și Dominic, arhidiaconul de Dăbâca.

Înainte de a se menționa punctele actului de unire, au fost indicați reprezentanții părților, având împuterniciri legale, care au venit în fața capitlului din Alba Iulia. Din partea nobililor, având scrisori de împuternicire, întărite cu sigiliul vicevoievozilor anteriori, au venit Ioan, fiul lui Dionisie de Ilia, și Ladislau de Folt³⁴. Ambii nobili făceau parte din ramurile din Ilia și de Folt ale neamului Akos³⁵. Din partea secuilor au fost desemnați Martin de Noșlac și Andrei Chyko de Vereșmort (azi Unirea, jud. Alba), reprezentanți ai secuilor din scaunul Arieș³⁶. Pentru sașii regali din cele „șapte și două scaune” și din orașele Brașov și Cluj, au venit Iacob, judele de Sibiu și Ioan Zwlnd, Ioan Bogachy, orașeni jurați din Sibiu.

La primul punct se preciza că toată obștea nobililor, secuilor și sașilor (*ipsa tota ac universalis communitas nobilium Sicularumque ac Saxonum*) va respecta veșnic hotărârile și statutele adoptate în congregația de la Mediaș³⁷. Formularea a făcut loc și declarației de credință față de sfânta coroană a regatului (*sub firma sincerae fidelitatis coronae sacrae regni Hungariae semper observandae*) și a credinței creștine datorate lui Dumnezeu, sub care fuseseră adoptate articolele actului de unire³⁸.

Al doilea punct conținea promisiunea de a respecta reciproc toate drepturile, libertățile și privilegiile obținute de strămoșii lor. Prevederea este însoțită de justificarea acestei hotărâri, care invoca intenția ca copiii și urmașii lor să se bucure de o stare mai liniștită prin statut, să fie mai bogați prin înlesnire și mai fericiți prin pace, iar prin gestionarea pașnică a lucrurilor și a bunurilor lor să poată arăta virtuțile lor cu mai multă seriozitate³⁹. Referirea la aspectele materiale, de care depindea fericirea generațiilor următoare, poate fi interpretată și ca o aserțiune a unui țel al actului de unire, și anume opoziția față de încercările de stoarcere a unor noi impozite. Am văzut seria de acte reparatorii, prin care monarhul a căutat să dea un răspuns favorabil

³⁴ În 1459, vicevoievozi au fost Sigismund de Sártvány și Ioan Farkas de Miercurea/Szerdahely (Pall 1956, p. 504).

³⁵ Diaconescu 2013, p. 250-252.

³⁶ Jakó 1990, p. 383, 548-549. Andrei Czyko de Vereșmort a fost atestat în acte private din 1449 și până în 1459. A fost căsătorit cu Veronica, fiica lui Gheorghe de Ciunga (comitatul Alba); *ibidem*, p. 667, în septembrie 1468, Mihail Czyko de Vereșmort și Martin de Noșlac obțineau de la conventul Cluj-Mănăștur copia autentică a diplomei acordate scaunului Arieș de regele Sigismund.

³⁷ Gündisch *et alii* 1981, p. 65.

³⁸ Lupaș 1942, p. 343-360.

³⁹ Gündisch *et alii* 1981, p. 66. „[...] velle decet eorum ac prolium et posteritatum suarum tranquilliori statu ac commodo uberiori paceque prosperiori et nihilominus rerum et bonorum ipsorum preservatione pacifica omni qua possunt efficacia perspicacius providere”.

plângerilor sașilor, referitoare la diferite încălcări ale drepturilor lor. Deși regele Matia a poruncit, în mai multe mandate, respectarea unor drepturi specifice ale sașilor, se pare că această doleanță s-a transformat în principiul fundamental al celor trei comunități care au convenit unirea. Încălările anterioare ale drepturilor lor au determinat dorința stărilor de a garanta și printr-un document propriu acest țel.

Al treilea punct prevedea sancțiunile de aplicat oricui ar fi nesocotit sau ar fi încercat să submineze tratatul dintre cele trei stări, fie dintre locuitorii Transilvaniei, fie dintre vecini. Sancțiunea, de fapt, consta din adunarea celor trei comunități, care trebuiau să pornească împreună împotriva unor astfel de oponenți, a căror violenție urma să fie frântă cu fermitate⁴⁰. Astfel, stările unite prevedeau măsuri concrete de contracarare a unor acțiuni de subminare a tratatului din interior sau exterior (*qui vel quis ex ipsis alias quipiam acolarum incolarumque sive forensium*), fără a indica vreun împotrivor real, ci înșirând posibیلی inamici.

Al patrulea punct prevedea furnizarea ajutorului militar reciproc între cele trei stări, în caz de tulburări și orice fel de vătămări (*impetitiones, iniurias, adersiones ac quorumcumque nocumentorum*). Narațiunea articolului face referire la numeroasele necuviințe (*importunitates*), prigoniri (*vexationes*), pustiiri (*vastationum impetitionibus*), prin care țara fusese tulburată atât în părțile ei, cât și în întregime⁴¹. Stările privilegiate semnatare își asumau obligația de a trimite informații despre astfel de probleme⁴², urmând ca destinatarii să-și mobilizeze forțele în ajutor, nu mai târziu de a opta zi de la notificare. Articolul este important, prin precizarea principiului reciprocității ajutorului militar în combaterea unor acte pe care le putem subsuma în categoria abuzurilor. Vocabularul folosit pentru numirea acestor fapte, care puteau determina mobilizarea ajutorului militar al stărilor, indică necuviințe, prigoniri, distrugerii. O analiză semantică a semnificațiilor date de cei care au formulat actul de unire termenilor de *impetitiones, iniurias, adersiones, nocumenta, vexationes, vastationes*, nu poate fi efectuată în acest articol. Putem fi de acord cu David Prodan, care afirma sensul social al unirii, dar acesta nu este singurul⁴³. Dacă

⁴⁰ *Ibidem.* „[...] extunc praeonominatae nobilium, Siculorum et Saxonum universitates se coadunantes simul et semel nullo discrepante contra talem contrariantem seu unionis concordiaequae et dispositionis huiusmodi confederatae pactum rumpere et infringere praesumentem seu praesumentes consurgere eiusque versutiam brachio forti conterere, ac deinde in defensionem et sublevamen oppressi seu oppressorum intendere teneantur et accelerare”.

⁴¹ *Ibidem.* „[...] cum regnum hoc totum Transsilvanense nedum partialiter set et universaliter importunitatibus non nunquam vexationibus agitetur, variisque rebus adversis inopinatisque vastationum impetitionibus undique conquassatur et casibus atteritur impraetermissis asperrimis”.

⁴² *Ibidem.* „[...] quasvis impetitiones, iniurias, adersiones ac quorumcumque nocumentorum tunc ingruentium casus innotescere, significare, intimare et notificare teneantur et debeant”.

⁴³ Prodan 1998, p. 116.

ținem cont de plângerile sașilor față de încălcările drepturilor lor, atunci întvedem încadrarea acelor fapte ca abuzuri ale reprezentanților regelui sau ai voievozilor. Precizând obligația stărilor semnatare ale unirii de a notifica celorlalte stări orice fel de *impetitiones*, *iniurias*, *adversiones*, *nocumenta*, se făcea un pas, e drept numai teoretic, înspre crearea unor mecanisme interne de rezolvare a problemelor, fără a-i mai implica pe reprezentanții puterii regale. Așa cum am remarcat într-un studiu precedent, comunicarea între stări a fost, în deceniile anterioare, întotdeauna mijlocită de autoritatea regală sau voievodală, dar aici se pare că stările previzionau pașii de parcurs în vederea îndeplinirii apărării reciproce a privilegiilor lor prin consolidarea legăturilor dintre ele.

Al cincilea punct prevedea că niciun nobil, și nici sașii sau secuii să nu fie datori să slujească vreunui însărcinat regal trimis în Ardeal pentru colectarea unor taxe. Acest articol menționa, nu numai unul dintre motivele de nemulțumire ale stărilor, ci și măsurile concrete pe care le impuneau membrilor lor. Era vorba de opoziția lor față de taxele extraordinare solicitate de reprezentanții regelui, înainte, și pe care se așteptau să le solicite și pe viitor⁴⁴.

Ar fi prea mult să credem că stările care au conceput actul au anticipat politica fiscală a regelui Matia, care într-adevăr a constat din impunerea unor taxe, în pofida promisiunilor sale de respectare a privilegiilor. Este mai realist să legăm această prevedere de petițiile comunităților săsești către regele Matia, prin care se solicita respectarea privilegiilor lor. Trebuie să remarcăm radicalismul măsurii de a interzice nobililor, sașilor și secuilor locali de a intra în slujba trimișilor regelui⁴⁵. Astfel de slujbe reprezentau surse importante de venit pentru orice nobil, care aspira la îmbunătățirea situației sale materiale⁴⁶. Se preciza, mai departe, și care erau activitățile pe care acești localnici le-ar fi putut presta în serviciul baronilor trimiși de rege, și care le erau interzise, anume ca:

„cu viclenie să se amestece, sfātuind chiar pe trimisul regal sau pe baron la [perceperea de] găzduiri neobișnuite sau dări în merinde extraordinare, sau de oricare plăți extraordinare și neobișnuite, sau introducerea oricărei taxe noi,

⁴⁴ Gündisch *et alii* 1981, p. 66. „*Quod dum et quando seu quotienscumque lapsu temporum regalis excellentissima serenitas nuntios seu legatos suos prout supra opportunitate quavis ingruente [...]*”.

⁴⁵ *Ibidem*. „[...] *ex suis baronibus sive magnatibus partes ad istas seu regnum hoc Transiluanense transmitteret et extiterit transmissuros, tunc huic tali nuntio regio potenti et eius coetui nullus omnino ex nobilibus sed neque ex Siculis aut Saxonibus totius partis seu regni huius cuiuscumque conditionis et status sit, se adiungere debeat seu quavis ratione aut adinvento colore inhaerere eidem*”.

⁴⁶ O analiză a *familiaritas* și consecințele acestui tip de relații în societatea nobiliară sale, vezi la Popa-Gorjanu 2007, *passim*. O analiză cuprinzătoare și utilă verificării eventualelor consecințe ale acestor măsuri pentru perioada de după 1459, în cazul comiților și vicecomiților din Transilvania, vezi la Kovács 2014, *passim*.

să îl sfătuiască să le solicite sau să le stoarcă, să îl informeze sau să îl îndemne sau să îi dea garanție⁴⁷.

Formularea acestui paragraf pare a fi și un reproș la adresa unor localnici, care, pentru avantajele personale obținute din participarea la colectarea taxelor, se puneau în slujba însărcinaților regelui. Logistica și cunoștințele unor astfel de localnici aveau importanța lor în eficiența controlării comunităților din Transilvania. Percepția asupra unor astfel de colaboratori interni ai voievozilor și vicevoievozilor, pare să fi fost aceea a unor vinovați pentru cereri de găzduire abuzive, pretenții extraordinare de merinde, plăți neobișnuite sau introducerea de taxe noi. În enumerarea percepțiilor abuzive, întâlnim găzduirile și rechizițiile de merinde la care făceau referire plângerile comunităților săsești înregistrate de regele Matia în anul precedent adunării de la Mediaș. O analiză prosopografică a slujbașilor voievodali sau regali ar putea furniza date suplimentare despre eventualii localnici, care luaseră parte la astfel de percepții abuzive, dar aceasta nu este efectuată aici.

Al șaselea punct prevedea obligația reciprocă de acordare a ajutorului militar, și, mai ales, impunerea condiției noi ca orașele săsești să primească în interiorul fortificațiilor lor pe nobilii și pe secuii în căutare de adăpost, urmând ca aceștia, la rândul lor, să participe alături de sași la luptele de apărare împotriva otomanilor. Preambulul paragrafului menționează starea de slăbiciune la care ajunseseră prin atacurile repetate ale turcilor, dar și de pe urma conflictelor, urii, dușmăniilor și neînțelegerilor interne, care îi vlăguiseră înainte de atacurile otomane. Pentru cele din urmă, se prevedea că, prin grija obștească, și acestea aveau să fie îndreptate⁴⁸.

Al șaptelea paragraf cuprindea sancțiunile de aplicat nobililor, sașilor și secuilor, care ar fi îndrăznit să se opună sau să încalce prevederile actului de înțelegere. Sancțiunile constau din pedeapsa capitală, confiscarea averii, dezmoștenirea perpetuă și exilarea urmașilor lor, precum și reducerea *homagium*-ului lor la trei dinari⁴⁹.

Actul de unire convenit de stările ardeleni la Mediaș se distinge de cele din 1437 și 1438 prin câteva diferențe. În primul rând, nu a mai fost stabilit la inițiativa unui reprezentant al regelui, ci la cea a stărilor. Ca atare, a avut scopul de a propune soluții la probleme concrete din perspectiva purtătorilor conștiinței regionale. Din documentația păstrată, am aflat despre o parte din aceste probleme, așa cum au fost ele reflectate de reprezentanții sașilor în

⁴⁷ Gündisch et alii 1981, p. 66-67. „[...] et dolose admiscere, ipsum quoque nuntium regium seu baronem ad descensus inconusuetos sive victualia inusitata neve alias inusitatas quascumque inconsuetas exactiones novitate quaris inducta faciendum, petendum et extroquendum inducere, informare ac suasum reddere seu securum facere praesumat et attentel?”.

⁴⁸ *Ibidem*, p. 67.

⁴⁹ *Ibidem*.

raporturile lor cu regele Matia Corvin, și care au constat, în general, din încălcarea drepturilor și nerespectarea privilegiilor lor. Am constatat că, prin mai multe mandate regale, tânărul monarh a poruncit o serie de măsuri reparatorii pentru doleanțele sașilor ardeleni. Nu putem preciza în ce măsură nobilii sau secuii au fost de acord cu doleanțele comunităților săsești, dar dacă ele au stat la baza actului de unire, atunci este plauzibil ca reprezentanții lor să le fi considerat valide. Se pare că stările au fost de acord că era necesară o reglementare internă a modului de rezolvare a acelor doleanțe prin refacerea unirii.

Nu putem să delimităm contribuția reprezentanților fiecărei stări în parte la prevederile incluse în document, dar unele dintre ele se pot explica prin experiențele reprezentanților stărilor, care i-au determinat să adopte principiul respectării privilegiilor proprii și măsuri de combatere a abuzurilor, prin mobilizarea forțelor interne. Concesia sașilor, care permiteau nobililor și secuilor să se adăpostească în interiorul fortificațiilor așezărilor săsești, prevăzută de articolul șase, pare să fi fost o solicitare a celor două stări. În cazul interdicției membrilor celor trei stări privilegiate, de a se pune în slujba baronilor sau magnaților trimiși în Transilvania, conținută de articolul cinci, pare să fie o limitare pusă mai degrabă nobililor la solicitarea sașilor. Această ipoteză ar trebui însă să fie susținută prin analize prosopografice, care să demonstreze implicarea nobililor locali în activitățile administrative și militare ale trimișilor regelui în Transilvania. Analiza ar trebui să se extindă și asupra perioadei care a urmat adoptării unirii de la Mediaș, pentru a verifica și dacă se pot detecta consecințe ale sale.

Colaborarea stărilor în lupta împotriva celor ce s-ar fi împotrivit unirii făcea parte din planul de consolidare a funcționării întovărășirii lor. Sancțiunile aspre, precum pedeapsa capitală, confiscarea averii, dezmoștenirea și exilarea urmașilor, diminuarea până la trei dinari a *homagium*-ului nobililor, sașilor sau secuilor, care s-ar fi opus hotărârilor actului de unire, indică o viziune ambițioasă a funcționării asociației. Tocmai radicalismul propunerilor este și motivul pentru care putem să avem o poziție circumspectă cu privire la consecințele practice ale acestui act. Identificarea eventualelor consecințe pe termen scurt și mediu rămâne un subiect de analiză al unui studiu viitor.

Abrevieri bibliografice

- Brătianu 1996 - Gheorghe Brătianu, *Adunările de stări în Europa și în Țările Române în Evul Mediu*, București, 1996.
- Diaconescu 2013 - Marius Diaconescu, *Structura nobilimii din Transilvania în epoca angevină*, Cluj-Napoca, 2013.

- Engel 2006 - Pál Engel, *Regatul Sfântului Ștefan. Istoria Ungariei medievale 895-1526*, Cluj-Napoca, 2006.
- Gündisch *et alii* 1981 - Gustav Gündisch, Herta Gündisch, Gernot Nussbächer, Konrad G. Gündisch (ed.), *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*, vol. VI, 1458-1473, București, 1981.
- Jakó 1990 - Zsigmond Jakó (ed.), *A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei, 1289-1556*, I. kötet, 1289-1484, Budapest, 1990.
- Kordé 2016 - Zoltán Kordé, *Le premier essai de consolidation du règne du roi Matthias en Transylvanie*, în *Chronica*, 12, 2016, p. 98-103.
- Kovács 2014 - András W. Kovács, *Comișii comitatelor transilvănene în Evul Mediu*, în *Banatica*, 24/II, 2014, p. 109-127.
- Lupaș 1942 - Ioan Lupaș, *Mitul „Sacrei Coroane” și problema transilvană*, în *AIIN*, 8 (1939-1942), 1942, p. 343-360.
- Mályusz 1994 - Elemér Mályusz, *Hungarian Nobles of Medieval Transylvania*, în János M. Bak (ed.), *Nobilities in Central and Eastern Europe: Kinship, Property and Privilege*, vol. 2, Budapest, Krems, 1994, p. 25-53.
- Pall 1956 - Francisc Pall, *Cronologia documentelor privind Transilvania (sec. XI-XV)*, Anexa II. *Voievozii, vicevoievozii și principii Transilvaniei*, în *Documente privind istoria României*, vol. I, București, 1956, p. 497-508.
- Pop 1991 - Ioan Aurel Pop, *Instituții medievale românești. Adunările cneziale și nobiliare (boierești) în secolele XIV-XV*, Cluj-Napoca, 1991.
- Popa-Gorjanu 2007 - Cosmin Popa-Gorjanu, *Despre familiares și familiaritas în cazul familiei Himfi*, în *Apulum*, XLIV, 2007, p. 363-382.
- Popa-Gorjanu 2011 - Cosmin Popa-Gorjanu, *Identitatea regională și nobilimea ardeleană în secolul al XIV-lea*, în *AUASH*, 15/1, 2011, p. 75-96.
- Popa-Gorjanu 2015 - Cosmin Popa-Gorjanu, *Identitatea regională și nobilimea ardeleană la sfârșitul secolului al XIV-lea și începutul secolului al XV-lea*, în *Terra Sebus*, 7, 2015, p. 301-313.
- Popa-Gorjanu 2016 - Cosmin Popa-Gorjanu, *Identitatea regională și unirea stărilor privilegiate ardeleni în prima jumătate a secolului al XV-lea*, în *Terra Sebus*, 8, 2016, p. 211-225.
- Prodan 1998 - David Prodan, *Supplex Libellus Valachorum. Din istoria formării națiunii române*, București, 1998.
- Szabó 1872 - Károly Szabó (ed.), *Széékely oklevéltár I. kötet, 1211-1519*, Cluj, 1872.

LISTA ABREVIERILOR

AAR-SI	- Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Istorice. Academia Română. București.
ActaArchHung	- Acta Archaeologica. Academiae Scientiarum Hungaricae. Budapesta.
ActaHASH	- Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae. Budapesta.
ActaMN	- Acta Musei Napocensis. Muzeul de Istorie a Transilvaniei. Cluj-Napoca.
Adevărul	- Adevărul. București.
AÉ	- Archaeologiai Értesítő a Magyar régészeti, művészt-történeti és éremtani társulat tudományos folyóirata. Budapesta.
AF	- Altorientalische Forschungen. Institut für Archäologische Wissenschaften, Abteilung Vorderasiatische Archäologie. Berna.
AH	- Archaeologia historica. Masarykova univerzita, Filozofická fakulta. Brno.
AHY	- Austrian History Yearbook. Center for Austrian Studies. Minneapolis MN.
AIEFCB	- Anuarul Institutului de Etnografie și Folclor „Constantin Brăiloiu”. Academia Română, Institutul de Etnografie și Folclor „Constantin Brăiloiu”. București.
AIAC	- Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie Cluj-Napoca. (este continuat de AIIGB).
AIIAI/AIIX	- Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie „A. D. Xenopol” Iași (din 1990 Anuarul Institutului de Istorie „A. D. Xenopol” Iași).
AIIGB	- Anuarul Institutului de Istorie „George Barițiu” Cluj-Napoca. (continuă AIAC).
AIIN	- Anuarul Institutului de Istorie Națională. Cluj-Sibiu.
AISC	- Anuarul Institutului de Studii Clasice. Cluj.
AJPA	- American Journal of Physical Anthropology. The Official Journal of the American Association of Physical Anthropologist. Baltimore.
Alba-Iulia	- Alba-Iulia. Alba Iulia.
Aluta	- Aluta. Studii și comunicări - Tanulmányok és Közlemények. Sfântu Gheorghe.
AM	- Arheologia Moldovei. Institutul de Istorie și Arheologie „A. D. Xenopol” Iași.
AMM	- Acta Moldaviae Meridionalis. Muzeul Județean Vaslui.
Anatolia Antiqua	- Anatolia Antiqua. L'Institut Français d'Études Anatoliennes d'Istanbul.
AnB	- Analele Banatului. Muzeul Național al Banatului (serie nouă). Timișoara.
Anistoriton	- Anistoriton / <i>Ανιστόριτον</i> . History and Archaeology Journal. Digital Journal (Grecia).

Lista abrevierilor

- Annales** - Annales. Économies, Sociétés, Civilisations. École des Hautes Études en Sciences Sociales. Paris.
- Antaeus** - Antaeus. Communicationes ex Instituto Archaeologico Academiae Scientiarum Hungaricae. Budapesta.
- AntAfr** - Antiquités africaines. Université de Provence. Paris.
- AnUB-ŞP** - Analele Universităţii din Bucureşti. Seria Ştiinţe Politice. Universitatea din Bucureşti.
- AO** - Arhivele Olteniei. Serie nouă. Institutul de Cercetări Socio-Umane. Craiova.
- Apulum** - Apulum. Acta Musei Apulensis. Muzeul Naţional al Unirii Alba Iulia.
- ArhMed** - Arheologia Medievală. Reşiţa. Cluj-Napoca.
- ArhVestnik** - Arheološki Vestnik. Institut za arheologijo. Ljubljana.
- Arts of Asia** - Arts of Asia. The Asian Arts & Antiques Magazine. Hong Kong.
- Astra Sabesiensis** - Astra Sabesiensis. Despărţământul Astra „Vasile Moga” Sebeş.
- AUASH** - Annales Universitatis Apulensis. Series Historica. Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia.
- Banatica** - Banatica. Muzeul de Istorie al judeţului Caraş-Severin. Reşiţa.
- BAR** - British Archaeological Reports (International Series). Oxford.
- BB** - Bibliotheca Brukenthal. Muzeul Naţional Brukenthal. Sibiu.
- BCH** - Bulletin de correspondance hellénique. L’Institut de correspondance hellénique d’Athenes. Atena.
- BCŞS** - Buletinul Cercurilor Ştiinţifice Studenteşti. Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia.
- BECh** - Bibliothèque de l’école des chartes. Revue d’érudition. Paris.
- BerRGK** - Bericht der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts. Frankfurt pe Main.
- BHAB** - Bibliotheca Historica et Archaeologica Banatica. Muzeul Banatului Timişoara.
- BJS** - The British Journal of Sociology. London School of Economics and Political Science. University of London.
- BMA** - Bibliotheca Musei Apulensis. Muzeul Naţional al Unirii Alba Iulia.
- BOR** - Biserica Ortodoxă Română. Patriarhia Română. Bucureşti.
- Boabe de grâu** - Boabe de grâu. Revistă de cultură. Bucureşti.
- BR** - Budapest Régiségei. Budapesti Történeti Múzeum. Budapesta.
- Britannia** - Britannia: A Journal of Romano-British and Kindred Studies. Society for the Promotion of Roman Studies. Londra.
- Brukenthal** - Brukenthal. Acta Musei. Muzeul Naţional Brukenthal. Sibiu.
- BS** - Balkan Studies. Institute for Balkan Studies in Thessaloniki. Salonic.
- BSNR** - Buletinul Societăţii Numismatice Române. Bucureşti.
- BTh** - Bibliotheca Thracologica. Institutul Român de Tracologie. Bucureşti.
- BudRég** - Budapest Régiségei. Budapesti Történeti Múzeum. Budapesta.

CAC	- Central Asia and Caucasus. Institute for Central Asian and Caucasian Studies. Luleå (Sweden). Institute of Strategic Studies of the Caucasus. Baku (Azerbaijan).
Carpații	- Carpații: Vânătoare, pescuit, chinologie. Cluj.
Castrum	- Castrum. A Castrum Bene Egyesület Hírlevele. Budapesta.
CCA	- Cronica cercetărilor arheologice. București.
Cercetări arheologice	- Cercetări arheologice. Muzeul Național de Istorie a României. București.
Chronica	- Chronica: annual of the Institute of History. University of Szeged.
Cibinium	- Cibinium. Analele Muzeului Etnografic „ASTRA”. Complexul Muzeal „ASTRA”. Sibiu.
CN	- Cercetări Numismatice. Muzeul Național de Istorie a României. București.
CNA	- Cronica Numismatică și Arheologică. Foaie de informații a Societății Numismatice Române. București.
CP	- Classical Philology. A Journal Dedicated to Research in Classical Antiquity. Chicago.
Crisia	- Crisia. Culegere de materiale și studii. Muzeul Țării Crișurilor. Oradea.
Dacia	- Dacia. Recherches et découvertes archéologiques en Roumanie. Nouvelle série: Revue d'archéologie et d'histoire ancienne. București.
Denarius	- Denarius. Slovenské národné múzeum - historické múzeum. Bratislava.
Der Unterwald	- Der Unterwald. Sebeș.
DolgCluj	- Dolgozatok az Erdély Nemzeti Múzeum Érem - és Régiségtárából. Kolosvár (Cluj).
EDR	- Ephemeris dacoromana. Annuario dell'Accademia di Romania. Roma.
EHQ	- European History Quarterly. Sage Publications. New York.
EO	- Etnograficheskoye obozreniye. Institut etnologii i antropologii RAN. Moscova.
Erdély Múzeum	- Erdély Múzeum. Erdélyi Múzeum-Egyesület. Cluj-Napoca.
Études balkaniques	- Études balkaniques. Cahiers Pierre Belon. Association Pierre Belon. Paris.
European Archaeology	- European Archaeology/online. București.
FBW	- Fundberichte aus Baden-Württemberg. Stuttgart.
FI	- File de Istorie. Muzeul de Istorie Bistrița (continuată de <i>Revista Bistriței</i>).
FolArch	- Folia Archaeologica. Magyar Történeti Múzeum. Budapesta.
FUrb	- Forma Urbis. Roma.
Gasyrlar avazy	- Gasyrlar avazy. Ekho vekov. Kazan.
Germania	- Germania, Römisch-Deutscher Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts. Frankfurt am Main.
GM	- Golos minuvshogo. Federal'noye gosudarstvennoye byudzhethnoye obrazovatel'noye uchrezhdeniye vysshego obrazovaniya Kubanskiy gosudarstvennyy universitet. Krasnodar.
Godišnjak	- Godišnjak. Jahrbuch Knjiga. Sarajevo-Heidelberg.

Lista abrevierilor

- HEI** - History of European Ideas. International Society for the Study of European Ideas. Londra.
- Hierasus** - Hierasus. Muzeul Județean Botoșani.
- Hiperboreea Journal** - Hiperboreea Journal. Societatea de Istorie Balcanică. București.
- HOMÉ** - A Herman Ottó Múzeum Évkönyve. Miskolc.
- HSCP** - Harvard Studies in Classical Philology. Harvard University. Cambridge (SUA).
- IIER** - Issues in Educational Research. Western Australian Institute for Educational Research Inc. New South Wales, Australia.
- IJESE** - International Journal of Environmental & Science Education. Kazan.
- IJL** - International Journal of Linguistics. Makrothink Institute. Las Vegas.
- IPH** - Inventaria Praehistorica Hungarie. Budapesta.
- Istoricheskie** - Istoricheskie, filosofskie, politicheskie i yuridicheskie nauki, kulturologiya i iskustvovedenie. Voprosy teorii i praktiki. Tambov.
- Izvestiya ASU** - Izvestiya. Altayskiy gosudarstvennyy universitet. Barnaul.
- Jászkunság** - Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Tudományos Egyesület. Szolnok.
- JHE** - Journal of Human Evolution. Elsevier.
- JRGZM** - Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums zu Mainz.
- Közlemények** - Közlemények az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem - és Régiségtárából. Cluj.
- KST** - Kazı Sonuçları Toplantısı. Ankara.
- Kubaba** - Kubaba. Faculdade de Ciências Sociais e Humanas, Universidade Nova de Lisboa.
- Lumea nouă** - Lumea nouă. București.
- Lupta** - Lupta. Iași.
- Mannus** - Mannus. Gesellschaft für Deutsche Vorgeschichte. Leipzig.
- Maqarnas** - Muqarnas Online. An Annual on the Visual Cultures of the Islamic World. Cambridge.
- Marisia** - Marisia. Muzeul Județean Târgu Mureș.
- MCA** - Materiale și cercetări arheologice. București.
- ME** - Memoria Ethnologica. Centrul Județean pentru Conservarea și Promovarea Culturii Tradiționale Maramureș. Baia Mare.
- MEFRA** - Mélanges de l'École française de Rome - Antiquité. Roma.
- MEJSR** - Middle-East Journal of Scientific Research. International Digital Organization for Scientific Information. Deira, Dubai.
- MFME** - A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Studia Archaeologica. Szeged.
- Mir nauki** - Mir nauki, kulturni, obrazovania. Gorno-Altaysk.
- MN** - Muzeul Național. Muzeul Național de Istorie a României. București
- Mots** - Mots. Les langages du politique. ENS Editions. Paris.
- Muzeológia** - Muzeológia a kultúrne dedičstvo. Univerzita Komenského v Bratislave.
- Múzeum** - Slovenské národné múzeum. Bratislava.

Natura	- Natura. Revistă pentru răspândirea științei. București.
NK	- Národní knihovna: knihovnická revue. Národní knihovna České republiky. Praga.
Numizmatika	- Numizmatika. Slovenská numizmatická spoločnosť. Bratislava.
PA	- Patrimonium Apulense. Direcția Județeană pentru Cultură Alba. Alba Iulia.
PBF	- Prähistorische Bronzefunde. München.
PolSci	- Romanian Journal of Political Science. Societatea Academică din România. București.
Pontica	- Pontica. Muzeul de Istorie Națională și Arheologie. Constanța.
PQCS	- Philippine Quarterly of Culture and Society. University of San Carlos. Cebu.
PZ	- Prähistorische Zeitschrift. Deutsche Gesellschaft fuer Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte, Institut für Prähistorische Archäologie. Berlin.
Rațiunea	- Rațiunea. Revistă bilunară de liberă cugetare. București.
RB	- Revista Bistriței. Complexul Muzeal Bistrița-Năsăud. Bistrița (continuă File de Istorie).
RES	- Review of European Studies. Canadian Center of Science and Education. Toronto.
RevHisto	- Revista de Historiografia. Instituto de Historiografía Julio Caro Baroja. Universidad Carlos III de Madrid.
RHA	- Revue historique des armées. Ministère de la Défense. Paris.
RHSEE/RESEE	- Revue historique du sud-est européen. Academia Română. București, Paris (din 1963 Revue des études sud-est européennes).
RI	- Revista de Istorie (din 1990 Revista istorică). Academia Română. București.
RIR	- Revista istorică română. Institutul de Istorie Națională din București.
RMM-MIA	- Revista muzeelor și monumentelor. Monumente Istorice și de Artă. București.
Romantisme	- Romantisme. Revue du dix-neuvième siècle. Editeur Armand Colin. Paris.
România liberă	- România liberă. București.
Rossiyskaya istoriya	- Rossiyskaya istoriya. Akademicheskii nauchno-izdatel'skiy, proizvodstvenno-poligraficheskiy i knigorasprostranitel'skiy tsentr Nauka. Moscova.
RRH	- Revue Roumaine d'Histoire. Academia Română. București.
RRSE	- Revista română de studii eurasiatice. Centrul de Studii Eurasiatice, Universitatea „Ovidius” Constanța.
SA	- Sociological Analysis. Oxford University Press. Oxford.
SAA	- Studia Antiqua et Archaeologica. Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași.
SAI	- Studii și articole de istorie. Societatea de Științe Istorice și Filologice a RPR. București.
SArcheologiczne	- Sprawozdania Archeologiczne. Instytut Archeologii i Etnologii PAN. Cracovia.

Lista abrevierilor

Sargetia	- Sargetia. Acta Musei Devensis. Muzeul Civilizației Dacice și Romane Deva.
SC	- Studii și comunicări. Asociația Folcloriștilor și Etnografilor din județul Sibiu (din 1992 devine Studii și Comunicări de Etnologie).
SCB	- Studii și cercetări de bibliologie. Academia RPR. București.
SCIV(A)	- Studii și cercetări de istoria veche. București (din 1974, Studii și cercetări de istorie veche și arheologie).
SCN	- Studii și Cercetări de Numismatică. Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan” București.
SJ	- Saalburg Jahrbuch. Bericht des Saalburg Museum. Mainz am Rhein.
SJAHSS	- Scholars Journal of Arts, Humanities and Social Sciences. Scholars Academic and Scientific Publishers (SAS).
SlovArch	- Slovenská Archeológia. Nitra.
SlovNum	- Slovenská numizmatika. Národný numizmatický komitet Slovenskej republiky a Archeologický ústav SAV. Nitra.
SM	- Svobodnaya mysl. Obshchestvo s ogranichennoy otvetstvennost'yu Politizdat. Moscova.
SMIM	- Studii și materiale de istorie modernă. Institutul de Istorie „Nicolae Iorga” al Academiei Române. București.
SMIMed	- Studii și materiale de istorie medie. Institutul de Istorie „Nicolae Iorga” al Academiei Române. București.
Socialismul	- Socialismul. București.
SP	- Studii de Preistorie. Asociația Română de Arheologie. București.
SS	- The Social Sciences. Western Social Association. Dubai.
Stâna	- Stâna. Revistă profesională și de cultură. Organ al oierilor din întreaga țară. Poiana Sibiului.
Steaua	- Steaua: literară, artistică și culturală. Uniunea Scriitorilor din România. Cluj-Napoca.
StudiaTC	- Studia Theologia Catholica. Universitatea „Babeș-Bolyai” Cluj-Napoca.
StudiaUBBH	- Studia Universitatis Babeș-Bolyai. Series Historia. Universitatea „Babeș-Bolyai” Cluj-Napoca.
Studii	- Studii. Revistă de istorie. (din 1974 Revista de istorie și din 1990 Revista istorică). Academia Română. București.
Suceava	- Anuarul Muzeului Județean Suceava.
SUCH	- Studia Universitatis Cibiniensis, Serie Historica. Universitatea „Lucian Blaga” Sibiu.
Syria	- Syria. Archéologie, art et histoire. Revue d'art oriental et d'archéologie. Institut français du Proche-Orient.
Századok	- Századok. A Magyar Történelmi Társulat folyóirata. Budapest.
TAD	- Türk Arkeoloji Dergisi. Ankara.
Telegraphul	- Telegraphul. București.
Terra Sebus	- Terra Sebus. Acta Musei Sabesiensis. Muzeul Municipal „Ioan Raica” Sebeș.
Thraco-Dacica	- Thraco-Dacica. Institutul Român de Tracologie. București.
Transilvania	- Transilvania. Centrul Cultural Interetnic Transilvania. Sibiu.

Tyragetia	- Tyragetia. Muzeul Național de Arheologie și Istorie a Moldovei. Chișinău.
UPA	- Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie. Berlin.
Vestnik Moskovskaya	- Vestnik Moskovskaya gosudarstvennaya khudozhestvenno-promyshlennaya akademiya imeni S. G. Stroganova. Moscova.
Vestnik Omskogo	- Vestnik Omskogo universiteta. Seriya Istoricheskiye nauki. Omskij Gosudarstvennyj Universitet. Omsk.
Vestnik Tatarskogo	- Vestnik Tatarskogo gosudarstvennogo gumanitarno-pedagogicheskogo universiteta. Filologija i kul'tura. Kazan.
VI	- Voprosy istorii. Institut russkoy istorii Rossiyskoy akademii nauk. Moscova.
VF	- Voprosy filosofii. Izdatel'stvo «Nauka». Moscova.
VTT	- Veszprémi Történelmi Társaság és Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság kiadványa. Veszprém.
WASJ	- World Applied Sciences Journal. International Digital Organization for Scientific Information. Deira, Dubai.
Xenopoliana	- Xenopoliana. Buletin al Fundației Academice „A. D. Xenopol” Iași.
Ziridava	- Ziridava. Muzeul Județean Arad.

SITUAȚIA POLITICĂ DIN IMPERIUL HABSBURGIC REFLECTATĂ ÎN SCRIERILE LUI FRANZ JOSEF SULZER (I)

Petru Ștefan IONESCU*

The Political Situation in the Habsburg Empire Reflected in the Writings of Franz Josef Sulzer (I)

Abstract. *Sulzer's writings have always been controversial, but taking a closer look, one sees an erudite scholar, a true enlightened spirit of the Aufklärung, familiar with many ancient and contemporary authors whom he does not hesitate to confront. Like his contemporaries, he was an enlightened scholar and his harsh tone may be explained by his searching for a better man, an educated, free-spirited and self-aware citizen of tomorrow, hence his disappointment at finding something completely different. His writings highlight the benefits of an enlightened government that aimed to create the proper conditions for development and progress by contrasting the decayed state of the people who lived under despotism.*

Keywords: *Sulzer, Habsburg Empire, Romanian Principalities, Enlightenment, reform.*

Cuvinte-cheie: *Sulzer, Imperiul Habsburgic, Principatele Române, iluminism, reformă.*

Franz Josef Sulzer s-a născut la 20 mai 1727, la Laufenburg, pe atunci o localitate din Imperiul Habsburgic, în prezent existând două orașele pe ambele maluri ale Rinului, unul în Germania, celălalt în Elveția, împărțite astfel prin pacea de la Luneville, din 1801, în urma războaielor napoleoniene. Cunoaștem relativ puține lucruri despre viața sa. Cele mai multe detalii biografice le aflăm din *Allgemeine Deutsche Biographie*¹. Conform acestei surse, după frecventarea școlii din Laufenburg, cel mai probabil a ajuns la o instituție de învățământ confesională, tatăl său dorind să-l vadă intrat în ordinul iezuiților. După cum se știe, el a ales ulterior o altă direcție și, foarte probabil, nu a păstrat amintiri foarte plăcute despre perioada petrecută în acea școală. Totodată asta ar putea explica atitudinea lui foarte combativă, anticlericală, de mai târziu, precum și entuziasmul său declarat și necondiționat față de reformele lui Iosif al II-lea, în special cele din domeniul bisericii, și de asemenea faptul că și-a început studiile academice destul de târziu, lucru ce i-a și îngreunat mai apoi accesul în corpul profesoral. Abia în 10 ianuarie 1754, când avea deja 27 de ani, îl regăsim în registrele Universității din Freiburg, ca student la fizică. Este foarte probabil să fi făcut și studii de drept, având în vedere faptul că ulterior i s-a propus să predea dreptul și să redacteze un cod de legi în Țara Românească, însă nu există dovezi în acest sens.

* Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia, România; e-mail: petru.ionescu@uab.ro.

¹ Schumann 1894, p. 151-153.

Potrivit lui A. Schumann², în perioada 1759-1773, Sulzer a fost căpitan și auditor în regimentul de infanterie Lattermann, nr. 45, care a staționat un timp în Transilvania. În perioada petrecută aici, cândva prin anii '60 ai secolului al XVIII-lea, s-a căsătorit cu Johanna von Drauth, fiică a senatorului și inspectorului alodial brașovean Joseph von Drauth, un membru de vază al patriciatului săsesc, dobândind astfel și dreptul de ședere în Transilvania. A avut trei copii cu Johanna, iar fiul său Josef Friedrich Sulzer, a intrat și el în regimentul de cavalerie al dragonilor de Savoia, nr. 5. Ulterior a avut o carieră în diplomație și a obținut și un titlu nobiliar. În 1774 Sulzer a fost chemat de către domnitorul Țării Românești, Alexandru Ipsilanti, să predea filosofia și dreptul la Școala Superioară - o Academie de Drept - ce urma să se deschidă la București, dar și să elaboreze un cod de legi. A ajuns acolo în toamna anului 1774, dar nu a predat și nici nu a elaborat codul de legi solicitat³. În anul 1780 Ipsilanti a publicat, în cele din urmă, și se pare că fără ajutorul lui Sulzer, o culegere de legi ce a reformat sistemul juridic din Țara Românească, care până atunci se baza pe unele pravile emise în timpul domnitorilor Matei Basarab și Vasile Lupu, înființând și trei tribunale la București. *Pravilniceasca condică*, în limba greacă *Sintagmation nomicon*, iar în limba română *Mica rândnială juridică*, a reprezentat o reală reformă a sistemului judiciar din Țara Românească, venind în întâmpinarea solicitărilor străinilor care începuseră să facă comerț aici, ca urmare a drepturilor garantate prin tratatul de la Kuciuk-Kainargi din 1774, în urma căruia Țările Române au obținut dreptul de a practica liber comerțul.

În 1776 îl regăsim pe Sulzer în Moldova, cu o misiune secretă din partea lui Ipsilanti pe lângă domnitorul Moldovei, Grigore al III-lea Ghica⁴. Se pare că Sulzer s-a împotrivit ducerii la îndeplinire a acestei misiuni, iar ca urmare, Ipsilanti nu și-a mai ținut promisiunea de a-i oferi lui Sulzer postul de profesor și misiunea de a elabora codul de legi pentru Țara Românească. Aceste promisiuni neîndeplinite sunt considerate de unii drept motivul pentru care Sulzer ar fi scris atât de negativ la adresa românilor.

După o vreme îl aflăm pe Sulzer la Trnava, lângă Bratislava, unde încearcă să administreze o moșie, însă datorită viziunilor sale libertine despre religie se simte amenințat, fiind atacat de la amvon de preotul de acolo, iar în cele din urmă părăsește localitatea și abandonează afacerea în pierdere⁵.

² *Ibidem*.

³ Acest lucru este menționat chiar de Sulzer în lucrarea sa *Geschichte des transalpinischen Daciens [...]* (Sulzer 1781-1782).

⁴ Și acest aspect este menționat tot de Sulzer în aceeași lucrare. El nu vrea să explice în ce consta misiunea sa, însă lasă să se înțeleagă că era una importantă.

⁵ Experiența nefericită de la Trnava este povestită de Sulzer în *Altes und Neues, oder dessen literarische Reise durch Siebenbürgen [...]* și pare că i-a lăsat un gust foarte amar față de justiția din Ungaria și față de intoleranța și superstițiile care domneau printre locuitorii din zonă,

La începutul următoarei decade, în anii '80 ai secolului al XVIII-lea, i se deschid noi perspective⁶. Pe de o parte, posibilitatea de a-i urma socrului său, senatorul brașovean Joseph von Drauth, și de a deveni senator, sperând poate să ajungă ulterior în altă parte a imperiului, deoarece exista obiceiul de a-i numi pe cei mai buni dintre funcționarii transilvăneni și în alte țări ale coroanei. Altă posibilitate, de care Sulzer s-a arătat a fi foarte interesat, a fost aceea de a fi numit în funcția de consul austriac în Țara Românească. Din păcate însă, niciuna dintre aceste posibilități nu s-a materializat. Înainte de a fi luată decizia în privința consulatului, el întreprinde în vara anului 1782, împreună cu fiul său, pe atunci în vârstă de 15 ani, o călătorie, care îl poartă de la estul la vestul Imperiului Habsburgic.

Așa cum ne spune chiar el în *Altes und Neues, oder dessen literarische Reise durch Siebenbürgen [...]*⁷, pe parcursul acestei călătorii a vizitat multe mănăstiri, biblioteci, și a căutat prezența unor mari învățați ai vremii, precum Johann Jakob Bodmer (1698-1783), renumit filolog elvețian, Johann Caspar Lavater (1741-1801), pastor reformat, filosof și scriitor iluminist elvețian, Salomon Gessner (1730-1788), poet, pictor și grafician elvețian, teologul Heß din Zürich, tipograful J. Thurneisen sau Isaak Iselin, filosof iluminist, istoric, în Basel. Tot în timpul acestei călătorii a poposit și în Freiburg, la universitatea pe care o absolvise, unde a discutat cu profesorii de acolo care l-au sfătuit să aplice pentru catedra de statistică pe care Iosif al II-lea tocmai intenționa să o înființeze și i-au dat în acest sens și scrisori de recomandare pentru Viena. Când și această încercare a rămas fără izbândă nu i-a mai rămas decât să se întoarcă în armata imperială, fiindu-i oferit gradul de căpitan de cavalerie și auditor în regimentul de dragoni Savoia. În această calitate participă cu regimentul său la războiul ruso-austro-turc între 1787 și 1792 (cel încheiat cu Pacea de la Iași, din 9 ianuarie 1792) și moare în august 1791 de lingoare (febră tifoidă)⁸, în timp ce regimentul său se retrăgea din Țara Românească. Deși armata austriacă obținuse în acel an o victorie împotriva turcilor la Calafat, după moartea împăratului Iosif al II-lea în 1790, urmașul acestuia la tron, Leopold al II-lea, sub presiunea Prusiei, aliata turcilor, care amenința Austria cu războiul, și ca urmare a situației politice internaționale cauzată de evenimentele din Franța, încheie la Sistowa (Șiștov) o pace separată cu turcii la 4 august 1791. Acesta era contextul în care se retrăgea regimentul lui Sulzer în momentul morții sale.

încurajați în acest sens de preotul catolic, bun prilej pentru Sulzer să atace din nou Biserica Catolică.

⁶ Schumann 1894, p. 151-153.

⁷ Sulzer 1782.

⁸ Maior 1971, p. 71.

Foarte controversat încă din timpul vieții, purtând polemici cu mai mulți învățați ai vremii, se dovedește totuși a fi o persoană erudită și critică, un adevărat enciclopedist, în spiritul iluminist al vremurilor. Sulzer s-a întâlnit timp de trei ani cu Petru Maior, după numirea acestuia ca protopop la Reghin în 1784 și, de asemenea, cu Inocențiu Micu-Klein, discutând în contradictoriu diferite probleme de istorie și de limbă. Din dezbaterile acestea și altele, s-a născut probabil și dorința românilor ardeleni de a scrie o proprie istorie a neamului lor și de a dezvolta teoria continuității românilor.

A lăsat în urmă o operă importantă, *Geschichte des transalpinischen Daciens [...]*⁹, în care pune bazele teoriei imigraționiste, cu privire la etnogeneza românilor, ce avea să fie ulterior preluată și dezvoltată de alți istorici, precum Johann Christian Engel, Josef Karl Eder și mai ales Robert Rösler, cu teoria ce avea să îi poarte și numele, poziționându-se împotriva ideii de continuitate a românilor pe aceste meleaguri. Conform teoriei sale, românii ar fi emigrat în Transilvania abia în secolul al XII-lea.

Asemenea ideii și atitudinii, precum cele prezentate în cele două scrieri pe care le-a publicat (menționăm aici și *Altes und Neues, oder dessen literarische Reise durch Siebenbürgen ...*), nu i-au adus prea multe simpatii și nu puțini au fost aceia care l-au combătut sau chiar satirizat, și asta nu doar din partea istoricilor români, ci și a unora maghiari sau germani, precum Georg Pray și Karl Gottlieb Windisch. Într-o paschinadă anonimă germană din anul 1783 Sulzer este numit chiar un Don Quijote al timpurilor sale¹⁰.

Dintre cei care l-au combătut, nu puțini erau cei ce vedeau în atitudinea sa critică și tonul acid care răzbate în paginile dedicate descrierii românilor un rezultat al faptului că planurile sale de carieră academică sau diplomatică în Țara Românească nu s-au împlinit, și în faptul că el nu se putea pur și simplu adapta la mediul atât de diferit din principate. Primul care îl acuză este nimeni altul decât Petru Maior, contemporanul său, cel care l-a cunoscut personal în vremea când Sulzer era staționat cu regimentul său la Reghin. Iată cum îl descria Maior:

„Eu, pe Franțiscus Iosefus Sulțer l-am cunoscut foarte bine, trăind cu dânsul trei ani, în orașul Sas-Reghin. [...] Și am avut dese întâlniri laolaltă și în cortelul lui și la mine, în casa parohiei. [...] Era om neîndestulat cu soarta sa, crezându-se a fi vrednic de mai mare pâine. [...] Om de prejudecăți cuprins și apăsător, care îl facea ca nu atâta să cerce adevărul lucrurilor, pre cum să aște

⁹ Sulzer 1781-1782.

¹⁰ Titlul complet al acestui pamflet anonim este *Der irrende Don Quitschot unsrer zeit, oder Beylage zu den dreyen Sendschreiben des k.k. Rittmeisters, und Auditors bey dem löblichen Dragonner Regimente Savoyen, J. Sulzers über seine litterarische Reise an Herrn Prediger Theodor Lang zu Cronstatt in Siebenbürgen.*

Situația politică din Imperiul Habsburgic reflectată în scrierile lui Franz Josef Sulzer (I)

dovede cât de subțiri, și fără putere spre adevărarea celor ce și-au băgat odată în cap și spre a-și răsfuga patima sa”¹¹.

Iar alții îl acuză că ar fi preluat pur și simplu și că ar fi compilat informații de la alți scriitori, precum Cantemir, generalul Bauer sau Carra, fără a avea o contribuție originală, bazată pe cunoașterea realităților. Totuși, Sulzer nu a făcut altceva decât să urmeze atât în *Geschichte des transalpinischen Daciens [...]*, cât și în *Altes und Neues, oder dessen literarische Reise durch Siebenbürgen [...]*, forme literare consacrate la sfârșitul secolului al XVIII-lea, și la fel ca alți autori, prelua informații de la alții, le analiza și combătea, cu susținerea propriilor puncte de vedere, realizând astfel o polemizare sub forma unui dialog erudit cu predecesorii săi. El se raporta desigur la cei care au scris înaintea lui despre Țările Române, intrând însă într-un dialog critic cu ei, preluând anumite afirmații ale acestora, refuzând altele și completând ceea ce considera că lipsea din descrierile lor, lucru observat și consemnat și de Horst Fassel și Sorin Chițanu:

„Avem, astfel, un dialog între Sulzer și Cantemir, unde primul aduce multe completări. Când e vorba de Cotnari de exemplu, Sulzer citează pasajul respectiv din Cantemir. Apoi adaugă că toate aceste constatări nu mai au decît o valoare istorică: toate bisericile menționate de Cantemir fiind acum ruine, iar din cauza războiului vinul vestit odinioară nu poate fi cultivat. Concluzia e: «Din toate acestea rezultă ușor, că atît înfățișarea exterioară cît și cea internă a Moldovei este cu totul alta decît pe vremea lui Cantemir». Când preia informațiile lui Cantemir despre Ceahlău, Sulzer adaugă o comparație: «Astfel Ceahlăul ar trebui să depășească în înălțime Bucegiul, dacă e adevărat că de aici poți vedea Akermanul la o depărtare de 60 de mile». Și când prezintă organizarea politică a Moldovei, Sulzer constată că informațiile lui Cantemir nu mai sînt actuale. Astfel din Moldova de Sus mai făceau parte la acea dată numai o parte din ținutul Hotinului, Dorohoiul, Hîrlăul și ținutul Neamțului și al Bacăului”¹².

Iar în ceea ce privește atitudinea sa, considerată exagerat de critică uneori față de anumite trăsături ale românilor, Sulzer se înscrie și aici în spiritul iluminist al epocii, alături de alți cărturari ai vremii. Acest spirit îi obliga pe aceștia să condamne tot ce nu reprezenta educație, progres, deschidere, într-un cuvânt iluminare, și să condamne formele de guvernământ despotice care i-au adus pe oameni în starea de decădere morală în care se aflau. Astfel, nici premergătorii lui Sulzer în descrierea Țărilor Române, precum Dimitrie Cantemir, Jean-Louis Carra sau generalul Bauer, nu sunt mai blânzi cu prezentarea moravurilor locuitorilor celor două principate. Pentru Cantemir situația este destul de tranșantă:

¹¹ Maior 1971, p. 71.

¹² Fassel, Chițanu 1978, p. 338.

„Moldovenii nu cunosc măsura în nimic; dacă le merge bine, sunt semeți, dacă le merge rău, își pierd cumpătul. Nimic nu li se pare anevoie la întâia aruncătură de ochi; iar dacă se ivește ceva cât de cât să le stea împotrivă, atunci se zăpăcesc și nu știu ce să facă. [...] De altminteri moldovenii nu numai că nu sunt iubitori de învățătură, ci chiar le e urâtă aproape la toți. Chiar și numele meșteșugurilor cele frumoase și ale științelor nu le sunt cunoscute. Ei cred că oamenii învățați își pierd mintea și atunci când vor să laude învățătura cuiva, zic că a înnebunit de prea multă învățătură. Despre lucrul acesta moldovenii vorbesc fără cuviință zicând că «învățătura este treaba popilor; pentru un om de rând este de ajuns dacă știe să citească și să scrie, să-și scrie numele, să-și treacă în condica lui un bou alb, negru și cu coarne, caii, oile și alte dobitoace de povară, stupii și orice alte lucruri de acestea; toate celelalte sunt netrebuincioase»¹³.

Bauer, la rândul său, continuă într-un ton asemănător:

„Țara Românească nu duce lipsă numai de oameni de litere, de savanți și artiști iscusiți; chiar și meșteșugurile cele mai trebuincioase sunt delăsate. Într-adevăr, aici se găsesc oameni cu tot felul de meserii, dar ei sunt cei mai greoi și neștiutori pe care i-am văzut. Cei mai buni dintre ei sunt armeni sau evrei, iar pentru meseriile de jos, țigani, căci valahii nu sunt deloc înclinați a se strădui cu ceva care cere judecată, grijă și muncă sârguincioasă. Ei nu și-ar da nici cea mai mică silință pentru a-și procura vreun confort sau pentru a-și îndrepta vechile obiceiuri, încercând să-și facă viața mai plăcută. Trăiesc în continuare după vechile lor obiceiuri și nu le pasă deloc de ce se întâmplă în alte părți [...]”¹⁴.

În continuare însă, Bauer identifică și cauzele care au dus la această stare de decădere, aflându-le în despotism:

„Această amorțeală profundă, care împovărează și îndobitocțește o nație întreagă, nu este însă o boală neașteptată, care să cuprindă deodată un popor; ea este urmarea unui vechi despotism care seacă, puțin câte puțin, toate izvoarele vieții, încătușează în cele din urmă forțele sufletești și sfârșește prin a produce o lăncezeală generală și mortală în tot corpul politic. Aceasta este trista situație a domnilor Țării Românești, cărora orice încercare de a dezvolta o sămânță de talent, de a da sufletelor puțină tărie, li s-ar reproșa ca o crimă. [...] Toate aceste nenorociri au semănat spaima și înmărmurirea în sufletul unui popor fără sprijin din afară, fără putere înăuntru și au făcut din el o turmă josnică, slugarnică și sfoasă. [...] Astfel se schimbă lucrurile omenești. Urmașii romanilor au devenit sclavii unui popor barbar, odinioară necunoscut; ei au pierdut, odată cu libertatea, gustul științelor, al artelor și al meșteșugurilor. Monumentele unor strămoși atât de vestiți, ale căror ruine se găsesc încă în țară, nu fac nici cea mai mică impresie asupra acestor suflete

¹³ Cantemir 2001, p. 178.

¹⁴ Carra 2011, p. 127.

înjosite, lăsându-le pe cât de străine de orice sentiment de glorie, pe atât de puțin în stare să-și amintească măreția apusă”¹⁵.

Desigur, părerile acestora erau filtrate printr-o grilă de valori occidentale și ei făceau comparația cu ceea ce se afla în alte părți ale Europei, pe care le luau în mod firesc drept etalon. Și nu trebuie să uităm că ne aflăm în plin secol al luminilor, cu accentul deosebit pus pe cunoaștere, educație, eliberare a omului prin cunoaștere, prin deschiderea ochilor și a minții, pentru ieșire din „starea de minorat autodatorată” la care îndemna Immanuel Kant. Contrastul dintre aceste așteptări ale unor occidentali erudiți, înflăcărați de idealurile iluministe, unii, precum Carra, revoluționari autentici, care aveau să sfârșească sub ghilotină pentru convingerile lor revoluționare, pe de o parte, și idealurile la care tindeau ei și realitățile străvechi din principate, pe de altă parte, s-a dovedit a fi unul foarte mare. Ca urmare a acestei diferențe dintre așteptări și realitate au apărut poate și aceste tonuri, câteodată deosebit de aspre, în relatările lor despre moravurile locuitorilor din principate.

Jean-Louis Carra (1742-1793) recunoștea chiar în prefața cărții sale că nu a petrecut foarte mult timp în Moldova și Valahia și, fiind ocupat cu educația fiilor principelui moldovean și cu corespondența în limba franceză a acestuia, anul petrecut acolo nu a ajuns pentru a cunoaște în fond și în detaliu moravurile moldovenilor¹⁶. Cu toate acestea nu se sfiște să tragă niște concluzii tranșante, într-o interpelare adresată lui Rousseau:

„După aceasta, dacă domnul Rousseau vine și mai spune că popoarele barbare și fără legi valorează mai mult decât popoarele civilizate, îl voi ruga să meargă să trăiască un an în pădurile Moldovei”¹⁷.

Sulzer vine așadar să se înscrie cu *Geschichte des transalpinischen Daciens* [...], apărută în 1781-1782, în trei volume la Viena, într-o serie de autori occidentali care, din interese personale sau din însărcinarea unor puteri, au petrecut timp în principate, unde au observat și studiat organizarea acestora, dar și pe locuitorii lor, publicând apoi aceste observații, exercitând ulterior, unii, o influență puternică asupra altor scriitori, istorici și lingviști occidentali și români.

Istoria lui Sulzer, deși descrisă de către autor ca fiind doar prima parte - cea geografică - a unei opere mai complexe, tratează amănunțit și aspecte ale istoriei românilor și, nu în ultimul rând, etnogeneza acestora, lucrul care i-a adus și cea mai puternică contestare. Lucrarea conține însă și importante informații referitoare la limba română, Sulzer făcând o adevărată analiză a gramaticii limbii române aici, iar această parte a fost utilizată ca sursă și de

¹⁵ *Ibidem*, p. 131-132.

¹⁶ *Ibidem*, p. XXIX.

¹⁷ *Ibidem*, p. 197.

către renumitul filolog și romanist german Friedrich Diez, considerat ca fondator al lingvisticii romanice.

A doua parte, cea istorică, nu a mai fost tipărită, Sulzer intenționând să o publice cândva prin 1790, dar războiul și moartea sa survenită în 1791 au făcut ca această parte a operei sale să rămână inedită. Manuscrisele au fost cercetate de mai mulți istorici, printre care și Nicolae Iorga. Unii o consideră a fi cea mai amănunțită descriere a războiului ruso-austro-turc.

În cealaltă lucrare a sa, *Altes und Neues, oder dessen literarische Reise durch Siebenbürgen [...]*¹⁸, Sulzer a descris atmosfera întâlnită de el în peregrinările sale prin imperiu din vara anului 1782, făcând o analiză a situației politice, economice și sociale din provinciile acestuia. În special se arată, iarăși, foarte combativ la adresa Bisericii Catolice și își afirmă din nou sprijinul total pentru reformele inițiate de Iosif al II-lea, „bunul împărat”, după cum avea să-i rămână numele și să intre astfel în conștiința colectivă a românilor ardeleni, pe care la fel l-a numit și el.

Sulzer este extrem de combativ, virulent chiar, la adresa clerului catolic și la adresa încercărilor papalității de a negocia cu împăratul eliminarea anumitor măsuri impuse de către acesta bisericii. Papa Pius al VI-lea a făcut o vizită în capitala imperiului în primăvara anului 1782, de Paște (cu puține luni înainte de vizita lui Sulzer la Viena cu prilejul acelor *călătorii literare*, tocmai pentru a discuta și negocia cu Iosif al II-lea aceste măsuri (dizolvarea ordinelor mănăstirești, acordarea de drepturi egale protestanților și ortodocșilor, taxarea clerului, naționalizarea bunurilor mănăstirești, închiderea școlilor conduse de către ordinele confesionale), însă fără succes, împăratul rămânând ferm pe poziții.

De altfel, Sulzer își începe epistolele sale chiar cu o descriere a situației politice tensionate din Viena acelei veri:

„V-am promis să vă prezint aceste lucruri acum, când ajung la Viena, unde acest oraș și aproape întreaga Europa se află în așteptarea unor lucruri importante, după ce Sanctitatea Sa a părăsit acest oraș”.

În privința Transilvaniei și Banatului, Sulzer constată o anumită decădere a situației politice, precum și o degradare a administrației. În special se observă acest lucru când face referire la situația din Timișoara, de unde toți coloniștii germani ar pleca, ca urmare a accesului liber al altor categorii în oraș:

„Sibiul, capitala patriei Dumneavoastră, îl cunoașteți, și știți, ce se întâmplă acolo, mult mai bine decât mine - iar despre Timișoara? Ei bine, aici ba vine un valah, ba un Raitze, ba un negustor de grâne sau de vinuri, cumpără ceva bunuri/proprietăți și devine nobil. Coloniștii își fac bagajele și pleacă parte în Bucovina, parte înapoi în Germania. Chiar și rara trupă de actori germani, care le vor gădila atât de puțin urechile sibienilor cu urletele lor, pe care ei le

¹⁸ Sulzer 1782.

numesc operete; pe aceștia i-am întâlnit cu cățel și cu purcel, mână în mână, în drumul lor de aici până la Sibiu. Pe scurt, frumoasa Timișoară este dezolantă (pustie), și acum poate și mândrul ungur să-și zângănească solitar sabia sa cea lungă pe străzile largi în timp ce-și mângâie mustața, și să scrijelească cât dorește cu pintenul cizmei blazonul său de noblețe în podeaua frumoasă a conacului de acolo. Așa arată acum Timișoara și această clădire magnifică, așa-numita Casă a Comitatelor de acolo. Cât despre oamenii de aici nimic altceva decât limitare, și un episcop schismatic, care îl lasă cu mult în urmă în toate cele pe cel catolic, care este dependent total de un canon; iar pe tot drumul de la Tisa la Buda nu se aude de la calvini altceva decât: Trăiască Împăratul Iosif!”¹⁹.

Cam aceasta este atmosfera cu care Sulzer își deschide scrisorile către Theodor Lange, pastorul luteran din Brașov, și în aceeași notă va continua pe tot parcursul cărții. Critică Biserica Catolică, înapoierea și superstițiile acceptate și/sau promovate de aceasta și afirmă în mod repetat susținerea sa necondiționată atât pentru stăruință și ordinea de drept, cât și pentru gândirea și exprimarea liberă. Un adevărat manifest politic iluminist. El abordează și alte aspecte referitoare la situația politică din imperiu, scriind și despre necesitatea reprezentării adecvate a intereselor politice, comerciale și militare ale imperiului în relație cu Țara Românească, de aici reieșind și dorința sa de a obține postul de consul austriac la București.

În *Altes und Neues, oder dessen literarische Reise durch Siebenbürgen [...]*, Sulzer combină forma de jurnal de călătorie cu nuvela epistolară, un gen literar foarte popular la sfârșitul secolului al XVIII-lea. Un mare impact asupra popularității acestui gen literar l-a avut autorul englez Laurence Sterne, cu foarte populara sa lucrare *A Sentimental Journey through France and Italy*, publicată în anul 1768, și care a ajutat foarte mult la impunerea acestui tip de literatură ca dominant pentru sfârșitul de secol XVIII. În lucrarea sa, Sterne s-a depărtat de scrierile de călătorie erudite, care puneau accentul pe educație și cunoaștere, unde autorul încerca să păstreze o distanță obiectivă față de cele relatate, și a pus accent mai mult pe exprimarea sentimentelor și a trăirilor personale, lucru care a și dus la popularitatea sa deosebită, fiind astfel accesibil și pe gustul unui public mult mai numeros. A fost urmat de un alt mare succes al lui James Boswell, *Journal of a Tour to the Hebrides* (1786), care a contribuit, de asemenea, la consacrarea memoriilor de călătorie ca gen literar. Alte nume mari ale literaturii s-au alăturat promotorilor acestui gen, cum ar fi François-René de Chateaubriand cu a sa *Itinéraire de Paris à Jérusalem*, publicată în 1811, sau Johann Wolfgang von Goethe cu binecunoscuta sa *Italienische Reise*, în care descrie călătoria pe care a întreprins-o, în mare parte *incognito*, în Italia, între

¹⁹ *Ibidem*, p. 6.

1786 și 1788, dar pe care avea să o publice, într-o variantă stilizată și autocenzurată de comentariile prea directe între anii 1813 și 1817.

Această formă de roman epistolar sau nuvelă epistolară, adică o scriere sub forma unei culegeri de documente, în cazul acesta scrisori, de altfel și pasaje preluate din ziare și jurnale, reușește să dea o impresie de realism, fără a avea totuși nevoie să recurgă la diferite tehnici literare, precum naratorul omniscient, pentru a atinge acest scop. Relatările la persoana întâi, combinate cu descrierile unor evenimente reale, cunoscute, a unor locuri și oameni cunoscuți, redau practic aspecte uzuale ale vieții reale acordând astfel veridicitate sporită scrierilor, având prin aceasta un impact mai puternic asupra publicului. Dintre romanele epistolare de mare succes, putem aminti: Goethe, cu *Die Leiden des jungen Werthers* din anul 1774, Marry Shelley, cu *Frankenstein*, în 1818 sau, la sfârșitul secolului al XIX-lea, și implicând și Țările Române de această dată, pe Bram Stoker cu renumitul său roman gotic *Dracula*, în 1897. Nu trebuie să îi uităm, desigur, pe marii scriitori francezi, care au adoptat acest gen literar, precum Montesquieu cu *Lettres persanes* (1721), Jean-Jacques Rousseau cu *Julie, ou la nouvelle Héloïse* (1761) sau Choderlos de Laclos cu *Les liaisons dangereuses* (1782).

Sulzer, militar de carieră, se distanțează de Sterne cu a sa *Sentimental Voyage*, sau ceea ce avea să publice romanticul Goethe în ale sale *Italienische Reise*²⁰. Nu este nici foarte descriptiv, când vine vorba de locuri și oameni, ci folosește această formă literară pentru lansarea, susținerea și argumentarea unui manifest politic de sprijinire a politicilor împăratului Iosif al II-lea, dar și de combatere a adversarilor acestuia, în frunte cu Biserica Catolică. El se bazează mai degrabă pe autori care aparțin genului „clasic” al literaturii de epistolare și de călătorie, cea cu încărcătură educațională și politică, în spiritul iluminist al vremii, precum compatriotul său, scriitorul și magistratul elvețian Johann Rudolf Sinner (1730-1787) cu *Voyage historique et littéraire dans la Suisse occidentale*, publicată la Berna în anul 1781, ediția în limba germană, *Historische und Literarische Reise durch das Abendländische Helvetien*, apărută la Leipzig în 1782, poate cunoscute și lui Sulzer. În spiritul erudit al vremii, Sinner își începe lucrarea cu prezentarea unei cuprinzătoare liste bibliografice cu autori care au mai abordat subiectul respectiv și operele acestora. Din cele 28 de titluri prezentate aici de Sinner, cele mai multe se regăsesc sub forma unor jurnale de călătorie, majoritatea scrise puțin înainte de anul 1781, de călători și scriitori germani, francezi, englezi, preponderent între 1786 și 1781, anul

²⁰ Atât Sterne, cât și Goethe folosesc scrierile de călătorie ca acoperire pentru o literatură în stil romantic și sentimental, unde ficțiunea se împletește cu realitatea, scopul fiind de a compune un text cât mai plăcut și de a implica cititorul în mod afectiv în lectură. Sulzer, pe de altă parte, nu folosește asemenea tehnici, stilul lui fiind direct și la subiect, apropiindu-se de un manifest politic și nu de o descriere sentimentală.

publicării operei lui Sinner, ceea ce demonstrează atât imensa popularitate a acestui gen literar la acea vreme, cât și circulația intensă a cărților în epocă, Sinner utilizând cele mai noi apariții editoriale în opera sa. Ilustrativ pentru seriozitatea cu care Sinner abordează acest gen și importanța pe care o acordă scrierii erudite și căutării adevărului este și faptul că încearcă să-i demaște pe impostori, pe cei care scriu opere pe care le denumesc impresii de călătorie, despre călătorii care nu au fost efectuate și se lansează în descrieri ale unor popoare pe care nu le cunoscuseră²¹.

Printre autorii de jurnale de călătorie erudite menționați de Sinner în cuprinzătoarea sa lucrare se află și Johann Georg Keyßler (1693-1743) cu *Neueste Reisen durch Deutschland, Böhmen, Ungarn, die Schweiz, Italien und Lothringen*, Hanovra 1740/41, o lucrare de nu mai puțin de 2200 de pagini. Tot aici îl întâlnim pe teologul și filozoful iluminist elvețian Johann Georg Sulzer (1720-1779), autorul primei enciclopedii în limba germană, cu *Tagebuch einer Reise in die Schweiz im Jahre 1775, und von Hieres nach Nizza*, apărută, potrivit lui Sinner în 1779. E posibil ca această lucrare să fie parte din una mai cuprinzătoare, tot un alt jurnal de călătorie, *Tagebuch einer von Berlin nach den mittäglichen Ländern von Europa in den Jahren 1775 und 1776 gethanen Reise und Rückreise*, apărut la Leipzig în 1780, altă carte de gen ce poate să-i fi fost cunoscută lui Sulzer. Deși titlul ar putea sugera altceva, Sulzer nu descrie aici efectiv un itinerar cultural, literar, așa cum pare la prima vedere. Și acest gen era deja la modă la 1782, anul apariției *Altes und Neues, oder dessen literarische Reise durch Siebenbürgen [...]* a lui Sulzer. În spațiul de limbă germană erau deja nume consacrate care se dedicaseră acestui gen, precum Friedrich Schulz (1762-1798), cunoscut în spațiul lingvistic german mai ales pentru opera sa dedicată istoriei Revoluției Franceze, *Geschichte der großen Revolution in Frankreich*, apărută la Berlin în 1790. Schulz era însă un publicist activ și foarte bun cunoscător al scenei literare germane, citit și respectat în egală măsură de contemporani, ceea ce l-a și îndemnat să scrie la rândul-i o genuină călătorie literară, *Litterarische Reise durch Deutschland*, Viena, 1785-1786, o adevărată critică erudită a peisajului scriitoricesc din spațiul lingvistic german al acelor ani. La fel ar fi și cazul lui Friedrich Leopold Graf zu Stolberg (1750-1819), prieten și tovarăș de călătorie în Elveția al lui Goethe, care a scris *Reise in Deutschland, der Schweiz, Italien und Sizilien*, publicată inițial în anul 1794, o binevenită completare a „călătoriei italiene” a clasicului german. Această lucrare cuprinde patru volume cu peste 100 de scrisori.

²¹ Referindu-se la L'Abbé de la Porte, Sinner spune că el, la fel ca mulți alții, descrie o călătorie pe care el de fapt nu a efectuat-o și pe sașii pe care nu i-a văzut în realitate, fiind astfel doar o operă de ficțiune, de acolo și impostura unor astfel de autori care susțineau că vizitaseră într-adevăr locurile descrise și întâlniseră populațiile despre care relatau (Sinner 1782, p. XXI).

Alta este situația la Sulzer. El folosește această formă literară ca un vehicul pentru a-și expune propriile sale idei despre forma de guvernământ și situația politică din imperiu. Atinge aspecte de politică internă (în special partea de toleranță religioasă, drepturile și libertățile acordate prin patenta imperială) și externă (înființarea unui consulat în Țara Românească pentru a susține interesele Imperiului Habsburgic în comerțul cu Levantul). Un adevărat manifest politic iluminist. Dacă Goethe, într-o fază romantică, folosește forma epistolară în *Die Leiden des jungen Werthers*, iar mai apoi jurnalul de călătorie stilizat în cunoscuta sa *Italienische Reise*, publicată în 1816-1817, dar care relatează călătoriile *incognito* ale tânărului Goethe din perioada 1786-1788 în Peninsula Italică și unde comentariile cu un caracter prea personal lipsesc din forma editată mai târziu și publicată de Goethe, Sulzer își afirmă cu tărie și fără menajamente convingerile politice. Spiritul cazon al lui Sulzer se distanțează astfel de forma literară a nuvelei sau romanului epistolar, așa cum a fost ea consacrată de Samuel Richardson sau Laurence Sterne, care puneau în centrul atenției morala și sentimentele, și îmbracă mai degrabă forma unui mult mai sec, dar cu atât mai realist, jurnal de călătorie. Nu este totuși nici un jurnal tipic de călătorie, nefiind descriptiv. Sulzer nu relatează decât succint despre locurile pe care le vizitează și oamenii pe care îi întâlnește, folosindu-se întotdeauna de ocazie pentru a prezenta situația politică, economică și socială a ținuturilor vizitate și a locuitorilor acestora, de multe ori ilustrate într-o perspectivă comparativ-istorică, prin raportarea la trecut. El folosește această formă literară pentru lansarea și susținerea unui manifest politic iluminist. Exprimarea sa este atent elaborată, iar scrierea astfel structurată încât să urmeze un fir roșu bine stabilit: introducere în temă, cu prezentarea stării jalnice în care se afla Transilvania din punctul său de vedere, situația politică, economică, confesională și a educației din Ungaria și Slovacia, respectiv situația politică tensionată din Viena în preajma vizitei papei Pius al VI-lea²².

Astfel, pe parcursul întregii lucrări, Sulzer nu ezită să își prezinte de fiecare dată ideile iluministe, progresiste, și susținerea necondiționată pentru reformele implementate de împăratul Iosif al II-lea, ca parte a reformării și centralizării statului și creării unei societăți tolerante, unite:

„Die Staatsklugheit, die öffentliche Ordnung und Ruhe erfordert es; daß man ein für allemal wisse, wo der, wo jener hingehört. Man gebe nur den protestantischgesinnten Katholiken jetzt die Freyheit sich für eine Parthey zu

²² Sulzer relatează aici cum papa Pius al VI-lea a petrecut o lună de zile în capitala Imperiului Habsburgic, între 22 martie și 22 aprilie 1782, fiind întâmpinat de împăratul Iosif al II-lea la Neunkirchen și ocupând apoi apartamentele Mariei Theresia de la Hofburg. Papa venise pentru a discuta cu împăratul o serie de probleme esențiale pentru biserică, și anume dizolvarea ordinelor călugărești, egalitatea protestanților, taxe pentru cler, naționalizarea proprietăților mănăstirești și închiderea școlilor conduse de către ordinele călugărești.

erklären, für die fie wollen, man fahre fort nach dem jetzigen Plane die Macht der katholischen Geistlichkeit zu beschnei-, den, die Klöster einzuziehen, dem Aberglauben zu teuren, die Schulen, die Kanzeln zu verbessern, kurz dem Katholiken die Augen zu öffnen: was gilts, in 50 Jahren denken und glauben wir alle gleich. Die so lang gewünschte Union ergibt sich von selbst, ohne daß wir nöthig haben werden, von einer Religion zur andern hinüber zu hüpfen, und es wird uns weiter nicht einfallen, einander wechfelsweise Päbtlter, Lutheraner, Kalviner, oder Unitarier zu schimpfen. Am Namen ist gar nichts gelegen; nur gute Bürger, und fromme Christen, müssen wir feyn, ein jeder unter seinem Bischoffe, wovon der eine ja sein Weib, der andere keines haben mag, alle insgesamt unter einem Oberhaupte dem Kaiser”²³.

Abrevieri bibliografice

- Cantemir 2001 - Dimitrie Cantemir, *Descrierea Moldovei*, Chișinău, 2001.
Carra 2011 - Jean-Louis Carra, *Istoria Moldovei și Țării Românești*, Iași, 2011.
Fassel, Chițanu 1978 - Horst Fassel, Sorin Chițanu, *Botoșanii în jurnalele de călătorie germane*, în *Hierasus*, 1, 1978, p. 335-346.
Maior 1971 - Petru Maior, *Istoria pentru începutul românilor în Dacia*, București, 1971.
Schumann 1894 - A. Schumann, *Sulzer, Josef*, în *Allgemeine Deutsche Biographie*, 37, 1894, p. 151-153.
Sinner 1782 - Johann Rudolf Sinner, *Historische und literarische Reise durch das abendländische Helvetien*, Leipzig, 1782.
Sulzer 1781-1782 - Franz Josef Sulzer, *Geschichte des transalpinischen Daciens, das ist der Walachey, Moldau und Bessarabiens. Im Zusammenhange mit der Geschichte des übrigen Daciens als ein Versuch einer allgemeinen dacischen Geschichte mit kritischer Freyheit entworfen*, Viena, 1781-1782.
Sulzer 1782 - Franz Josef Sulzer, *Altes und Neues, oder dessen literarische Reise durch Siebenbürgen, den Temesvarer Banat, Ungarn, Oesterreich, Bayern, Schwaben, Schweiz und Elsass u.s.w. in drei Sendschreiben an Herrn Prediger Theodor Lange in Kronstadt in Siebenbürgen*, 1782.

²³ „Spiritul statului, ordinea și liniștea publică o cer; ca pentru o dată și totdeauna să se știe locul fiecăruia. Să se dea catolicilor cu înclinații protestante libertatea de a se declara pentru o partidă, pentru care vor ei, să se continue potrivit actualului plan de a limita puterea clerului catolic, să li se ia mănăstirile, de a combate superstițiile, de a îmbunătăți școlile și amvoanele, pe scurt de a deschide ochii catolicilor: ceea ce înseamnă că în 50 de ani noi vom gândi și vom crede la fel. Atât de mult dorita uniune reiese de la sine, fără ca noi să trebuiască să sărim de la o religie la alta, și nu ne vom mai gândi la a declama cu schimbul pe papistași, luterani, calvini sau unitarieni. Numele nu are nimic de-a face; trebuie să fim doar buni cetățeni și creștini pioși, fiecare sub episcopul său, dintre care unul poate să fie căsătorit iar altul nu, toți la un loc sub conducerea împăratului” (Sulzer 1781-1782, p. 52).

LISTA ABREVIERILOR

AAR-SI	- Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Istorice. Academia Română. București.
ActaArchHung	- Acta Archaeologica. Academiae Scientiarum Hungaricae. Budapesta.
ActaHASH	- Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae. Budapesta.
ActaMN	- Acta Musei Napocensis. Muzeul de Istorie a Transilvaniei. Cluj-Napoca.
Adevărul	- Adevărul. București.
AÉ	- Archaeologiai Értesítő a Magyar régészeti, művészt-történeti és éremtani társulat tudományos folyóirata. Budapesta.
AF	- Altorientalische Forschungen. Institut für Archäologische Wissenschaften, Abteilung Vorderasiatische Archäologie. Berna.
AH	- Archaeologia historica. Masarykova univerzita, Filozofická fakulta. Brno.
AHY	- Austrian History Yearbook. Center for Austrian Studies. Minneapolis MN.
AIEFCB	- Anuarul Institutului de Etnografie și Folclor „Constantin Brăiloiu”. Academia Română, Institutul de Etnografie și Folclor „Constantin Brăiloiu”. București.
AIAC	- Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie Cluj-Napoca. (este continuat de AIIGB).
AIIAI/AIIX	- Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie „A. D. Xenopol” Iași (din 1990 Anuarul Institutului de Istorie „A. D. Xenopol” Iași).
AIIGB	- Anuarul Institutului de Istorie „George Barițiu” Cluj-Napoca. (continuă AIAC).
AIIN	- Anuarul Institutului de Istorie Națională. Cluj-Sibiu.
AISC	- Anuarul Institutului de Studii Clasice. Cluj.
AJPA	- American Journal of Physical Anthropology. The Official Journal of the American Association of Physical Anthropologist. Baltimore.
Alba-Iulia	- Alba-Iulia. Alba Iulia.
Aluta	- Aluta. Studii și comunicări - Tanulmányok és Közlemények. Sfântu Gheorghe.
AM	- Arheologia Moldovei. Institutul de Istorie și Arheologie „A. D. Xenopol” Iași.
AMM	- Acta Moldaviae Meridionalis. Muzeul Județean Vaslui.
Anatolia Antiqua	- Anatolia Antiqua. L'Institut Français d'Études Anatoliennes d'Istanbul.
AnB	- Analele Banatului. Muzeul Național al Banatului (serie nouă). Timișoara.
Anistoriton	- Anistoriton / <i>Ανιστόριτον</i> . History and Archaeology Journal. Digital Journal (Grecia).

Lista abrevierilor

- Annales** - Annales. Économies, Sociétés, Civilisations. École des Hautes Études en Sciences Sociales. Paris.
- Antaeus** - Antaeus. Communicationes ex Instituto Archaeologico Academiae Scientiarum Hungaricae. Budapesta.
- AntAfr** - Antiquités africaines. Université de Provence. Paris.
- AnUB-ŞP** - Analele Universităţii din Bucureşti. Seria Ştiinţe Politice. Universitatea din Bucureşti.
- AO** - Arhivele Olteniei. Serie nouă. Institutul de Cercetări Socio-Umane. Craiova.
- Apulum** - Apulum. Acta Musei Apulensis. Muzeul Naţional al Unirii Alba Iulia.
- ArhMed** - Arheologia Medievală. Reşiţa. Cluj-Napoca.
- ArhVestnik** - Arheološki Vestnik. Institut za arheologijo. Ljubljana.
- Arts of Asia** - Arts of Asia. The Asian Arts & Antiques Magazine. Hong Kong.
- Astra Sabesiensis** - Astra Sabesiensis. Despărţământul Astra „Vasile Moga” Sebeş.
- AUASH** - Annales Universitatis Apulensis. Series Historica. Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia.
- Banatica** - Banatica. Muzeul de Istorie al judeţului Caraş-Severin. Reşiţa.
- BAR** - British Archaeological Reports (International Series). Oxford.
- BB** - Bibliotheca Brukenthal. Muzeul Naţional Brukenthal. Sibiu.
- BCH** - Bulletin de correspondance hellénique. L’Institut de correspondance hellénique d’Athènes. Atena.
- BCŞS** - Buletinul Cercurilor Ştiinţifice Studenteşti. Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia.
- BECh** - Bibliothèque de l’école des chartes. Revue d’érudition. Paris.
- BerRGK** - Bericht der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts. Frankfurt pe Main.
- BHAB** - Bibliotheca Historica et Archaeologica Banatica. Muzeul Banatului Timişoara.
- BJS** - The British Journal of Sociology. London School of Economics and Political Science. University of London.
- BMA** - Bibliotheca Musei Apulensis. Muzeul Naţional al Unirii Alba Iulia.
- BOR** - Biserica Ortodoxă Română. Patriarhia Română. Bucureşti.
- Boabe de grâu** - Boabe de grâu. Revistă de cultură. Bucureşti.
- BR** - Budapest Régiségei. Budapesti Történeti Múzeum. Budapesta.
- Britannia** - Britannia: A Journal of Romano-British and Kindred Studies. Society for the Promotion of Roman Studies. Londra.
- Brukenthal** - Brukenthal. Acta Musei. Muzeul Naţional Brukenthal. Sibiu.
- BS** - Balkan Studies. Institute for Balkan Studies in Thessaloniki. Salonic.
- BSNR** - Buletinul Societăţii Numismatice Române. Bucureşti.
- BTh** - Bibliotheca Thracologica. Institutul Român de Tracologie. Bucureşti.
- BudRég** - Budapest Régiségei. Budapesti Történeti Múzeum. Budapesta.

CAC	- Central Asia and Caucasus. Institute for Central Asian and Caucasian Studies. Luleå (Sweden). Institute of Strategic Studies of the Caucasus. Baku (Azerbaijan).
Carpații	- Carpații: Vânătoare, pescuit, chinologie. Cluj.
Castrum	- Castrum. A Castrum Bene Egyesület Hírlevele. Budapesta.
CCA	- Cronica cercetărilor arheologice. București.
Cercetări arheologice	- Cercetări arheologice. Muzeul Național de Istorie a României. București.
Chronica	- Chronica: annual of the Institute of History. University of Szeged.
Cibinium	- Cibinium. Analele Muzeului Etnografic „ASTRA”. Complexul Muzeal „ASTRA”. Sibiu.
CN	- Cercetări Numismatice. Muzeul Național de Istorie a României. București.
CNA	- Cronica Numismatică și Arheologică. Foaie de informații a Societății Numismatice Române. București.
CP	- Classical Philology. A Journal Dedicated to Research in Classical Antiquity. Chicago.
Crisia	- Crisia. Culegere de materiale și studii. Muzeul Țării Crișurilor. Oradea.
Dacia	- Dacia. Recherches et découvertes archéologiques en Roumanie. Nouvelle série: Revue d'archéologie et d'histoire ancienne. București.
Denarius	- Denarius. Slovenské národné múzeum - historické múzeum. Bratislava.
Der Unterwald	- Der Unterwald. Sebeș.
DolgCluj	- Dolgozatok az Erdély Nemzeti Múzeum Érem - és Régiségtárából. Kolosvár (Cluj).
EDR	- Ephemeris dacoromana. Annuario dell'Accademia di Romania. Roma.
EHQ	- European History Quarterly. Sage Publications. New York.
EO	- Etnograficheskoye obozreniye. Institut etnologii i antropologii RAN. Moscova.
Erdély Múzeum	- Erdély Múzeum. Erdélyi Múzeum-Egyesület. Cluj-Napoca.
Études balkaniques	- Études balkaniques. Cahiers Pierre Belon. Association Pierre Belon. Paris.
European Archaeology	- European Archaeology/online. București.
FBW	- Fundberichte aus Baden-Württemberg. Stuttgart.
FI	- File de Istorie. Muzeul de Istorie Bistrița (continuată de <i>Revista Bistriței</i>).
FolArch	- Folia Archaeologica. Magyar Történeti Múzeum. Budapesta.
FUrb	- Forma Urbis. Roma.
Gasyrlar avazy	- Gasyrlar avazy. Ekho vekov. Kazan.
Germania	- Germania, Römisch-Deutscher Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts. Frankfurt am Main.
GM	- Golos minuvshogo. Federal'noye gosudarstvennoye byudzhethnoye obrazovatel'noye uchrezhdeniye vysshego obrazovaniya Kubanskiy gosudarstvennyy universitet. Krasnodar.
Godišnjak	- Godišnjak. Jahrbuch Knjiga. Sarajevo-Heidelberg.

Lista abrevierilor

- HEI** - History of European Ideas. International Society for the Study of European Ideas. Londra.
- Hierasus** - Hierasus. Muzeul Județean Botoșani.
- Hiperboreea Journal** - Hiperboreea Journal. Societatea de Istorie Balcanică. București.
- HOMÉ** - A Herman Ottó Múzeum Évkönyve. Miskolc.
- HSCP** - Harvard Studies in Classical Philology. Harvard University. Cambridge (SUA).
- IIER** - Issues in Educational Research. Western Australian Institute for Educational Research Inc. New South Wales, Australia.
- IJESE** - International Journal of Environmental & Science Education. Kazan.
- IJL** - International Journal of Linguistics. Makrothink Institute. Las Vegas.
- IPH** - Inventaria Praehistorica Hungarie. Budapesta.
- Istoricheskie** - Istoricheskie, filosofskie, politicheskie i yuridicheskie nauki, kulturologiya i iskustvovedenie. Voprosy teorii i praktiki. Tambov.
- Izvestiya ASU** - Izvestiya. Altayskiy gosudarstvennyy universitet. Barnaul.
- Jászkunság** - Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Tudományos Egyesület. Szolnok.
- JHE** - Journal of Human Evolution. Elsevier.
- JRGZM** - Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums zu Mainz.
- Közlemények** - Közlemények az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem - és Régiségtárából. Cluj.
- KST** - Kazı Sonuçları Toplantısı. Ankara.
- Kubaba** - Kubaba. Faculdade de Ciências Sociais e Humanas, Universidade Nova de Lisboa.
- Lumea nouă** - Lumea nouă. București.
- Lupta** - Lupta. Iași.
- Mannus** - Mannus. Gesellschaft für Deutsche Vorgeschichte. Leipzig.
- Maqarnas** - Muqarnas Online. An Annual on the Visual Cultures of the Islamic World. Cambridge.
- Marisia** - Marisia. Muzeul Județean Târgu Mureș.
- MCA** - Materiale și cercetări arheologice. București.
- ME** - Memoria Ethnologica. Centrul Județean pentru Conservarea și Promovarea Culturii Tradiționale Maramureș. Baia Mare.
- MEFRA** - Mélanges de l'École française de Rome - Antiquité. Roma.
- MEJSR** - Middle-East Journal of Scientific Research. International Digital Organization for Scientific Information. Deira, Dubai.
- MFME** - A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Studia Archaeologica. Szeged.
- Mir nauki** - Mir nauki, kulturni, obrazovania. Gorno-Altaysk.
- MN** - Muzeul Național. Muzeul Național de Istorie a României. București
- Mots** - Mots. Les langages du politique. ENS Editions. Paris.
- Muzeológia** - Muzeológia a kultúrne dedičstvo. Univerzita Komenského v Bratislave.
- Múzeum** - Slovenské národné múzeum. Bratislava.

Natura	- Natura. Revistă pentru răspândirea științei. București.
NK	- Národní knihovna: knihovnická revue. Národní knihovna České republiky. Praga.
Numizmatika	- Numizmatika. Slovenská numizmatická spoločnosť. Bratislava.
PA	- Patrimonium Apulense. Direcția Județeană pentru Cultură Alba. Alba Iulia.
PBF	- Prähistorische Bronzefunde. München.
PolSci	- Romanian Journal of Political Science. Societatea Academică din România. București.
Pontica	- Pontica. Muzeul de Istorie Națională și Arheologie. Constanța.
PQCS	- Philippine Quarterly of Culture and Society. University of San Carlos. Cebu.
PZ	- Prähistorische Zeitschrift. Deutsche Gesellschaft fuer Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte, Institut für Prähistorische Archäologie. Berlin.
Rațiunea	- Rațiunea. Revistă bilunară de liberă cugetare. București.
RB	- Revista Bistriței. Complexul Muzeal Bistrița-Năsăud. Bistrița (continuă File de Istorie).
RES	- Review of European Studies. Canadian Center of Science and Education. Toronto.
RevHisto	- Revista de Historiografia. Instituto de Historiografía Julio Caro Baroja. Universidad Carlos III de Madrid.
RHA	- Revue historique des armées. Ministère de la Défense. Paris.
RHSEE/RESEE	- Revue historique du sud-est européen. Academia Română. București, Paris (din 1963 Revue des études sud-est européennes).
RI	- Revista de Istorie (din 1990 Revista istorică). Academia Română. București.
RIR	- Revista istorică română. Institutul de Istorie Națională din București.
RMM-MIA	- Revista muzeelor și monumentelor. Monumente Istorice și de Artă. București.
Romantisme	- Romantisme. Revue du dix-neuvième siècle. Editeur Armand Colin. Paris.
România liberă	- România liberă. București.
Rossiyskaya istoriya	- Rossiyskaya istoriya. Akademicheskii nauchno-izdatel'skiy, proizvodstvenno-poligraficheskii i knigorasprostranitel'skiy tsentr Nauka. Moscova.
RRH	- Revue Roumaine d'Histoire. Academia Română. București.
RRSE	- Revista română de studii eurasiatice. Centrul de Studii Eurasiatice, Universitatea „Ovidius” Constanța.
SA	- Sociological Analysis. Oxford University Press. Oxford.
SAA	- Studia Antiqua et Archaeologica. Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași.
SAI	- Studii și articole de istorie. Societatea de Științe Istorice și Filologice a RPR. București.
SArcheologiczne	- Sprawozdania Archeologiczne. Instytut Archeologii i Etnologii PAN. Cracovia.

Lista abrevierilor

Sargetia	- Sargetia. Acta Musei Devensis. Muzeul Civilizației Dacice și Romane Deva.
SC	- Studii și comunicări. Asociația Folcloriștilor și Etnografilor din județul Sibiu (din 1992 devine Studii și Comunicări de Etnologie).
SCB	- Studii și cercetări de bibliologie. Academia RPR. București.
SCIV(A)	- Studii și cercetări de istoria veche. București (din 1974, Studii și cercetări de istorie veche și arheologie).
SCN	- Studii și Cercetări de Numismatică. Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan” București.
SJ	- Saalburg Jahrbuch. Bericht des Saalburg Museum. Mainz am Rhein.
SJAHSS	- Scholars Journal of Arts, Humanities and Social Sciences. Scholars Academic and Scientific Publishers (SAS).
SlovArch	- Slovenská Archeológia. Nitra.
SlovNum	- Slovenská numizmatika. Národný numizmatický komitet Slovenskej republiky a Archeologický ústav SAV. Nitra.
SM	- Svobodnaya mysl. Obshchestvo s ogranichennoy otvetstvennost'yu Politizdat. Moscova.
SMIM	- Studii și materiale de istorie modernă. Institutul de Istorie „Nicolae Iorga” al Academiei Române. București.
SMIMed	- Studii și materiale de istorie medie. Institutul de Istorie „Nicolae Iorga” al Academiei Române. București.
Socialismul	- Socialismul. București.
SP	- Studii de Preistorie. Asociația Română de Arheologie. București.
SS	- The Social Sciences. Western Social Association. Dubai.
Stâna	- Stâna. Revistă profesională și de cultură. Organ al oierilor din întreaga țară. Poiana Sibiului.
Steaua	- Steaua: literară, artistică și culturală. Uniunea Scriitorilor din România. Cluj-Napoca.
StudiaTC	- Studia Theologia Catholica. Universitatea „Babeș-Bolyai” Cluj-Napoca.
StudiaUBBH	- Studia Universitatis Babeș-Bolyai. Series Historia. Universitatea „Babeș-Bolyai” Cluj-Napoca.
Studii	- Studii. Revistă de istorie. (din 1974 Revista de istorie și din 1990 Revista istorică). Academia Română. București.
Suceava	- Anuarul Muzeului Județean Suceava.
SUCH	- Studia Universitatis Cibiniensis, Serie Historica. Universitatea „Lucian Blaga” Sibiu.
Syria	- Syria. Archéologie, art et histoire. Revue d'art oriental et d'archéologie. Institut français du Proche-Orient.
Századok	- Századok. A Magyar Történelmi Társulat folyóirata. Budapest.
TAD	- Türk Arkeoloji Dergisi. Ankara.
Telegraphul	- Telegraphul. București.
Terra Sebus	- Terra Sebus. Acta Musei Sabesiensis. Muzeul Municipal „Ioan Raica” Sebeș.
Thraco-Dacica	- Thraco-Dacica. Institutul Român de Tracologie. București.
Transilvania	- Transilvania. Centrul Cultural Interetnic Transilvania. Sibiu.

Tyragetia	- Tyragetia. Muzeul Național de Arheologie și Istorie a Moldovei. Chișinău.
UPA	- Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie. Berlin.
Vestnik Moskovskaya	- Vestnik Moskovskaya gosudarstvennaya khudozhestvenno-promyshlennaya akademiya imeni S. G. Stroganova. Moscova.
Vestnik Omskogo	- Vestnik Omskogo universiteta. Seriya Istoricheskiye nauki. Omskij Gosudarstvennyj Universitet. Omsk.
Vestnik Tatarskogo	- Vestnik Tatarskogo gosudarstvennogo gumanitarno-pedagogicheskogo universiteta. Filologija i kul'tura. Kazan.
VI	- Voprosy istorii. Institut russkoy istorii Rossiyskoy akademii nauk. Moscova.
VF	- Voprosy filosofii. Izdatel'stvo «Nauka». Moscova.
VTT	- Veszprémi Történelmi Társaság és Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság kiadványa. Veszprém.
WASJ	- World Applied Sciences Journal. International Digital Organization for Scientific Information. Deira, Dubai.
Xenopoliana	- Xenopoliana. Buletin al Fundației Academice „A. D. Xenopol” Iași.
Ziridava	- Ziridava. Muzeul Județean Arad.

PERSONALITĂȚI DIN ANTURAJUL EPISCOPULUI BATTHYÁNY: ISTVÁN FANGH, FUNCȚIONAR ȘI COLECȚIONAR DE CARTE*

Andreea MÂRZA**

Eva MÂRZA***

Bishop Batthyány and His Entourage of Personalities: István Fangh, Functionary and Book Collector

Abstract. *This study traces two aspects of the life of István Fangh. Firstly, it analyses his personal and professional activities within the Roman-Catholic Bishopric of Alba Iulia, where he occupied various positions over time, beginning with that of personal secretary of Bishop Batthyány and ending with that of Great Prepositus of Alba Chapter and finally Bishop of Dulcin. The article also follows Fangh's book collection, which is not mentioned in his last Will and Testament. However, today his books can be found in the Batthyaneum, the former SIS Library and the National Museum of the Union, Alba Iulia. In terms of how Fangh's book collection was amassed, it consists of works that he bought or obtained following the dissolution of the religious orders.*

Keywords: *bishop, Ignác Batthyány, István Fangh, functionary, book collector.*

Cuvinte-cheie: *episcop, Ignác Batthyány, István Fangh, funcționar, colecționar de carte.*

Introducere

Alegerea și numirea în dieceza Transilvaniei a unui nou episcop, în persoana lui Ignác Batthyány, a impulsionat viața culturală și științifică a Principatului spre sfârșitul secolului al XVIII-lea (1781), fără să ne referim la latura teologică marcată clar de această personalitate a Bisericii Catolice din Transilvania. Pătrunderea în dieceză a unui personaj de anvergura lui Ignác Batthyány, ce provenea dintr-o veche familie nobiliară maghiară¹ și care, în timp, s-a dovedit a poseda calitățile unui savant, a dus la înflorirea pe parcursul episcopatului său (1781-1798) a științei (astronomie, istorie, filosofie, teologie etc.) și la organizarea renumitei sale biblioteci, azi Batthyaneum. Faima colecției sale de carte, dar și moda curentului iluminist, când persoanele învățate au ajuns să strângă cărți și să-și formeze biblioteci proprii, în care unii dintre ei și-au angajat chiar un bibliotecar, a permis organizarea în întreaga dieceză transilvană a multor colecții particulare de cărți care au aparținut personalităților vremii, printre care îi amintim și pe contele Sámuel Teleki și

* Acest studiu a fost prezentat sub formă prescurtată la conferința *Typografické médium ako objekt výskumu kníhkupeckej, vydavateľskej, tlačiarenskej a zberateľskej činnosti*, Martin, Slovacia, în mai 2017.

** Universitatea „Babeș-Bolyai” Cluj-Napoca, România; e-mail: dejka78@yahoo.com.

*** Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia, România; e-mail: evamarza@yahoo.com.

¹ Hendre Biro 2004, p. 25-27.

pe baronul Samuel von Brukenthal. Pe lângă aceste nume sonore pentru istoria Transilvaniei, colecții de cărți au deținut și alte personaje interesante; spre exemplu, anturajul prelatului Ignác Batthyány: János Emil Buczy, Antal Mártonffi, Antal Szeredai, József Bela, Ferenc Xav. Hene ș.a.

Clerul romano-catolic care activa la Alba Carolina, Cluj, Oradea, Sibiu sau în alte localități transilvane a posedat cărți, dovadă în acest sens stând inventarele cu volumele menționate în testamentele preoților sau scurte precizări despre deținerea câtorva exemplare.

În acest studiu ne-am oprit asupra unui erudit, adus de la Eger de episcopul Batthyány ca secretar personal, care i-a supraviețuit acestuia și a avut un parcurs impresionant, ajungând să slujească sub patru episcopi (Ignác Batthyány, József Mártonffi, Alexander Rudnay și Ignác Szepesy) și să ocupe înalte demnități în Biserica Catolică. Este vorba de Stephanus/István Fangh pe care îl vom creiona, urmărindu-i atât cariera ecleziastică, cât și pe cea de colecționar de carte.

Datele referitoare la activitatea lui István Fangh, înainte de sosirea la Alba Carolina împreună cu episcopul Ignác Batthyány, sunt lacunare, deși pentru realizarea unei scurte biografii a sale am cercetat toate fondurile existente care ar fi putut deține informațiile căutate: arhiva Arhidiecezei Romano-Catolice de Alba Iulia, arhiva Facultății de Teologie Romano-Catolică de la Alba Iulia, vechiul *Seminarium Incarnatae Sapientiae*, fondat în secolul al XVIII-lea și fondul arhivistic de la Biblioteca Batthyaneum. Singurele mențiuni despre Fangh, anterioare venirii în Transilvania, le-am aflat într-o scurtă biografie realizată de Capitulul bisericii-catedrale din Alba Carolina la moartea sa. Această biografie a fost scrisă de canonicii Capitulului datorită rangului ocupat de Fangh, numit mare prepozit al Capitulului, dar și episcop titular de Dulcin.

István Fangh s-a născut la Kőszeg/Ginsium/Güns, oraș din regiunea Vas, aflat la granița cu actuala Austrie și la circa 60 km depărtare de locul de naștere al episcopului Batthyány, Güssing/Néméthujvár. Apropierea celor două localități și faptul că familia Batthyány, nobili de renume în istoria Ungariei, a putut avea legături cu așezarea Kőszeg, ne-a făcut să ne întrebăm dacă nu cumva cei doi s-au cunoscut anterior. Este o pistă de lucru care merită cercetată.

Din prezentarea Capitulului a reieșit faptul că în anul 1825, când a murit, Fangh ar fi avut 74 de ani; astfel, anul nașterii sale ar putea fi 1750 sau 1751². Primele noțiuni le-a dobândit în localitatea natală, unde a studiat clasa „umanioarelor”, urmând apoi să se desăvârșească în filosofie la școlile de la Buda și Pesta pe care le-a încheiat cu succes. În rândurile clerului romano-

² GYÉL, *Protocollum* 1823, p. 242; http://bibliotheca.hu/possessores/281_fangh.htm, accesat la 8.03.2017; <http://lexikon.katolikus.hu/F/Fangh.html>, accesat la 7.03.2017.

catolic a intrat la Eger, unde, datorită seriozității de care a dat dovadă și a progresului în disciplinele teologice, a ajuns prefect de studii la seminarul din localitate. Studiile teologice le-a încheiat la Eger, după trei ani susținând-și public lucrarea³.

Îl vom găsi pe rând la Baia Mare ca paroh, unde a fost trimis de episcopul Károly Eszterházy după plecarea iezuiților și, apoi, ca administrator al parohiei din Baia Sprie. Urmărit în activitatea întreprinsă de prelatul catolic, acesta îl va rechema la Eger, unde îi va încredința arhiva în care, împreună cu Mátyas Kotuts, Fangh va înregistra cărțile și va aranja în ordine tematică documentele în anii 1778 și 1779⁴.

Funcția de arhivar de la Eger i-a permis lui Fangh să-i transmită episcopului de Szombathely, János Szily, niște reguli pe care seminariștii de acolo le respectau, fapt pentru care înaltul prelat i-a mulțumit în scrisoarea din 20 septembrie 1780, invitându-l să-l viziteze în cazul în care s-ar întoarce în ținutul natal⁵. Conținutul acestei informații subliniază pregătirea drumului spre Transilvania.

Rolul lui Fangh de cancelar sau secretar personal al viitorului episcop Ignác Batthyány este clar formulat de prelat la data de 19 octombrie 1780, când i s-a întocmit o listă cu 16 puncte pe care a trebuit să le rezolve în călătoria de la Viena; în dreptul fiecărui punct din listă secretarul a notat ce a reușit să rezolve și ce nu⁶. Acestea sunt informațiile anterioare plecării sale spre Transilvania.

³ GYÉL, *Protocollum* 1823, p. 242-243; vezi și *Diarium Scholae Episcopalis*, p. 175, 192, 208, unde figurează în perioada 1770-1772 ca student la teologie. Mulțumim pentru această informație domnului dr. László Szögi.

⁴ <http://www.melte.hu/node/73>, accesat la 8.03.2017.

⁵ BB XXI/162, Sabaria, 20 septembrie 1780.

⁶ BB XXI/179: 1. pentru călătoria la Viena, Fangh a primit 100 de florini, fără să se socotească cheltuielile de drum. Însemnarea acestuia evidențiază că a ajuns la Viena la data de 27 octombrie; 2. a primit și o scrisoare pentru nunțul apostolic și a trebuit să afle dacă i-au ajuns cei 2200 florini depuși și să-l roage să-i trimită cât mai repede la Roma pentru ca în cazul în care acolo se va celebra la jumătatea lui noiembrie vreun consistoriu, banii să fie deja ajunși. Pe margine Fangh a notat că la 20 octombrie a luat prânzul cu nunțul apostolic și la 30 octombrie banii au fost trimiși la Roma agentului Aureliano [de Angelis]. 3. să-i transmită comitelui Kollonics cea de-a doua scrisoare și să-l invite la ceremonia de consacrare. Fangh a rezolvat această problemă la 28 octombrie; 4. să arate, în numele lui Batthyány, respectul față de comitele cancelar al Ungariei și totodată să grăbească trimiterea bunurilor comitelui Kollonics. Fangh a îndeplinit aceasta la 2 noiembrie. Celelalte puncte specificate de Batthyány îi aduc în discuție pe agentul vienez Körösztery, pe chestorul Stueber sau pe soția măcelarului Dominic Vaigl de la care a cumpărat 300 de coți de pânză de calitate nu prea bună. Fangh a mai trebuit să facă rost de o serie de veșminte preoțești și de un anumit tip de serviciu de porțelan pentru 18 persoane pe care însă nu l-a găsit.

István Fangh - funcționar la Episcopia Romano-Catolică din Alba Iulia

Perioada următoare, începând cu sosirea lui în Principat ca secretar personal al episcopului Ignác Batthyány, este dezvoltată mai pe larg de izvoarele arhivistice cercetate. În prima funcție avută în anturajul prelatului Batthyány, cea de secretar personal, Fangh a dat dovadă de pricepere și înclinație, iar episcopul, pentru a-l recompensa pentru ajutorul oferit, l-a numit la data de 9 februarie 1781 asesor consistorial⁷, fiind prima demnitate obținută de István Fangh în noua sa dieceză. La câteva luni distanță, la 13 august 1781, cancelarul episcopului va fi instalat în cea de canonic *a latere*⁸. Aceasta este funcția cu care Fangh a început să semneze actele în dieceza Transilvaniei.

În calitate de episcop, Batthyány a fost nevoit să gireze toate activitățile diecezei, fie din punct de vedere al educației școlare, fie financiar sau ecleziastic. La data de 6 noiembrie 1781, regulile de funcționare a seminarului clericilor, salariile profesorilor, materiile de studiu și tot ceea ce ținea de sistemul educațional de la Alba Carolina a fost semnat de episcop, dar și de „*Stephanus Fangh a Latere Canonicus manu propria*”; această regulă a clerului mic le-a fost adusă la cunoștință lui Mihály Burian și lui Peter Ferenczi, prefect, respectiv, viceprefect al seminarului⁹.

Situația financiară precară a seminarului din Alba Carolina și dorința de a avea oameni de încredere l-au făcut pe episcop să-i numească pe István Fangh și József Bela curatori ai fundațiilor și ai casei seminarului care finanțau sistemul de învățământ de aici. Ca urmare a actului de numire transmis Capitlului la data de 13 noiembrie 1781, Fangh și-a luat în serios rolul de curator, relatând episcopului în scurt timp (23 decembrie 1781) starea de fapt a fundațiilor și cerând de la perceptorul anterior, Gabriel Kornis, toate documentele referitoare la cheltuieli¹⁰. Spre finalul anului următor (11 noiembrie 1782), ca urmare a unui decret cezaro-crăiesc, în Capitlul bisericii-catedrale din Alba Carolina au avut loc noi numiri în funcții; Fangh va ajunge astfel din canonic *a latere*, arhidiacon¹¹. Deoarece numirile aveau loc la propunerea episcopului diecezei, iar acestea trebuiau încuviințate sau nu de forurile superioare, nu trebuie să ne uimească durata de primire a deciziei

⁷ GYÉL, *Protocollum* 1759-1807, p. 91: este o copie a actului redactat către consistoriu, în care Batthyány i-a confirmat pe toți asesorii în funcție, adăugându-l pe cancelarul său, Fangh, asesor cu drept deplin.

⁸ *Ibidem*, p. 93; GYÉL, *Protocollum* 1823, p. 243; *Annales capituli* 1752-1822, p. 102.

⁹ BB XXII/5, 6.

¹⁰ GYÉL, *Protocollum* 1759-1807, p. 108, 119; GYÉL, *Protocollum* 1779-1792, p. 219, unde la nr. 1797, în data de 23 decembrie este menționată acțiunea lui Fangh cu privire la fundații.

¹¹ GYÉL, *Protocollum* 1823, p. 243; GYÉL, *Protocollum* 1759-1807, p. 151; *Calendarium* 1782, p. 5, 8.

oficiale; așadar din data de 2 iunie 1782, Fangh a semnat cu titlul de arhidiacon de Alba numirea lui József Nagy de Csátar în funcția de canonic al bisericii-catedrale din Alba Carolina, deși actul oficial a fost primit abia la 14 iulie. Sistemul birocratic din monarhie era cauza duratei excesive dintre o propunere în funcție și primirea deciziei oficiale. Potrivit lucrării lui Antal Szeredai, la 11 noiembrie 1782, Fangh a dobândit dreptul la beneficiile care îi reveneau din noua funcție¹².

Importanța lui Fangh în dieceză și faptul că se bucura de protecția episcopului Batthyány sunt dovedite și de lucrarea nobilului Andras Gergely, alumn al seminarului Sf. Ignatius din dieceza Transilvaniei, care, în septembrie 1782, a susținut public lucrarea *Positiones ex philosophia universa*, menționând pe foaia de titlu rolul de patron al lui Fangh, canonic *a latere* al episcopului transilvan. În dedicația închinată lui Fangh, Andras Gergely a amintit „faima” de care s-a bucurat acesta, încă de pe vremea când se afla la Eger¹³.

Încrederea care i-a fost acordată de episcop i-a permis să supravegheze bunurile mobile ale seminarului în timpul unui inventar desfășurat în anul 1782, dar și să se ocupe de evenimentele care au avut loc în perioada mutării tipografiei de la Cluj la Alba Carolina, ca urmare a achiziției acesteia de către episcop în urma desființării ordinului iezuit¹⁴. Activitatea lui Fangh în anturajul episcopului Batthyány s-a desfășurat neîntrerupt pe tot parcursul episcopatului acestuia, fiind numit în anul 1789 canonic *custos*, iar în 1791 canonic cantor¹⁵. În anul 1790 Fangh a fost delegat de Capitlul bisericii-catedrale din Alba Carolina să participe la Dieta care a avut loc la Cluj, fiind

¹² BB XXII/113, 126; *Notitia veteris* 1791, p. 220: „[...] Stephanus Bodor antea Archidiaconus Cathedralis, in hujus denique Stephanus Fangh antea Titularis, et a latere Episcopali Canonicus, ex Hungaria trahens originem, et singuli horum introducti in suorum graduum beneficiorumque possessionem 11ma Mensis 9bris die hujus ejusdem ann?” Canonicul și marele prepozit Antal Szeredai, personaj interesant din anturajul episcopului Batthyány, a lăsat în urma sa o bogată operă. Vezi și <http://mek.oszk.hu/03600/03630/html/>, accesat la 8.03.2017. Funcția lui Fangh apare și în șematismele vremii sau în broșurile ce-i conțin pe membrii clerului catolic din Principat (*Catalogus venerabilis cleri* 1787, p. 2, 5).

¹³ *Positiones ex philosophia universa* quas sub gratiosissimis auspiciis Reverendissimi Domini, Domini Stephani Fangh, Ecclesiae Cathedralis Albo-Carolinensis, prout Suae Excellentiae Comitis EPISCOPI Transylvaniae a Latere Canonici Eiusdemque Ecclesiae Cathedralis, ac Districtuum Albensis, Cybiniensis, et Hunyadiensis Archi-Diaconi, Domini, ac Patroni sui Gratiosissimi publice propugnavit Reverendus Nobilis, ac Perdoctus Dominus Andreas Gergely Seminarii S. Ignatii Dioec. Tran. Alumnus, Mense Septembri, Typis Iosephi Francisci Kollman. Lucrarea se află în custodia Bibliotecii vechiului *Seminar al Incarnatei Înțelepciunii (SIS)* din Alba Iulia.

¹⁴ BB XXII/188, XXIII/161. Situația tipografiei a fost dezbătută în multe studii de Judit Ecsedy; mai nou, tema a fost reluată de Doina Hendre Biro.

¹⁵ *Index Generalis A-K*, p. 0598: a fost numit în funcție la 27 aprilie 1791; vezi și lad. XLI; *Annales capituli* 1752-1822, p. 126.

recomandat de ceilalți canonici datorită zelului discret cu care s-a evidențiat în problemele legate de credință și datorită erudiției¹⁶.

La data de 9 aprilie 1792 episcopul Batthyány a mărturisit Capitlului într-un act întocmit de Károly Ivuly, canonic și arhivar al Capitlului, că Fangh, întotdeauna credincios lui Batthyány, adus de acesta în Transilvania, părtaș la toate greutățile întâmpinate de episcop în dieceză, l-a ajutat chiar financiar cu 4000 de florini renani pe care Batthyány i-a dat la data de 25 mai 1790 sub formă de act de îndatorire. Suma mare și sănătatea precară a episcopului l-au făcut pe Fangh să ceară acestuia să mărturisească că suma i-a fost achitată. În plus, pentru liniștea sa, episcopul i-a ipotecat acestuia toată argintăria sa. Fangh a cerut această asigurare din partea episcopului pe bună dreptate, prevăzând parcă evenimentele de după moartea lui Batthyány, când toți creditorii de la care prelatul s-a împrumutat în timpul vieții, și-au cerut banii înapoi. Inventarul cu bunurile episcopului defunct a fost cerut de Guberniu prin actul din 14 martie 1800, nr. 2007, iar pretențiile unor creditori au fost clarificate de Fangh, care a vândut argintăria la licitație, la cel mai bun preț, fapt probat de socoteli. De aceea, Guberniul nu putea să nu ratifice această vânzare în fața creditorilor¹⁷. Este cunoscută plăcerea lui Batthyány de a aduna cărți, pe unele cumpărându-le, pe altele primindu-le. Cei 4000 de florini menționați anterior au putut fi utilizați de prelat pentru a-și satisface gusturile bibliofile sau pentru a pune la punct viitoarea clădire care urma să adăpostească *Institutum Batthyanyanum*.

Evenimentele din Monarhie au impus de multe ori deplasarea episcopului fie la Buda, fie la Viena, în funcție de amploarea faptelor. La data de 22 mai 1792, episcopul, aflat la Buda pentru Dietă, i-a descris lui Fangh, pe scurt, adunarea la care au luat cuvântul palatinul, primatul și câțiva deputați, amintindu-i totodată că la data de 23 mai vor avea loc funeraliile împărătesei văduve; este vorba de Maria Luisa a Spaniei (moartă la 15 mai 1792), soția împăratului Leopold al II-lea (mort la 1 martie 1792). Dieta și discuțiile din cadrul ei au fost relatate și de ziarele vremii. De exemplu, *Gazetta universale* a anunțat că în ședințele Dietei se vor lua cele mai drastice măsuri pentru îmbunătățirea situației în regat, pentru dezvoltarea agriculturii și a comerțului,

¹⁶ GYÉL, *Protocollum* 1823, p. 243; *Notitia veteris* 1791, p. 222: „1789, 31ma Julii vacanti muneris custodis Stephano Fangh admoto in ejus locum suffectus est [...] 1791: Hujus anni 20ma Augusti promoti fuerunt ad cantoratum quidem Regia nominatione Stephanus Fangh”. Vezi și *Catalogus incunabulorum* 1965, p. 145.

¹⁷ BB XXVIII/25. Acest act a fost colaționat cu originalul în adunarea Capitlului din 31 decembrie 1812 și datorită informațiilor înscrise în el a făcut sigur parte din actele întocmite la moartea episcopului Batthyány (1798), când familia acestuia a revendicat dreptul asupra bunurilor deținute de prelat (GYÉL, *Protocollum* 1759-1807, p. 383).

dar și pentru protejarea științei și artei¹⁸. La data de 28 iunie 1792, Batthyány i-a transmis din Buda lui Fangh că urmează să plece spre Eger, de acolo spre Beba (domeniu cumpărat de episcop în anul 1781), urmând ca pe 7, sau cel târziu 10 iulie, să revină¹⁹.

Deși în anul 1792 Fangh a ocupat numai funcția de canonic cantor, acest fapt nu a împiedicat Capitlul bisericii-catedrale din Alba Carolina să-l împuternicească pe „concanonicul” lor cu puteri depline pentru a participa la Dietă, propunând, promovând și susținând în numele Capitlului toate cele considerate necesare și utile²⁰. În adunarea capitulară din 7 martie 1794, István Fangh, în calitate de delegat episcopal, a primit jurământul lui András Szeredai, numit prepozit al Capitlului²¹. Următoarea funcție în aparatul capitular a fost cea de canonic *lector*, în care a fost propus la data de 26 februarie 1794, numirea oficială fiind înregistrată la Viena, la 4 iunie 1794, cu un beneficiu de 1000 florini renani²².

Separarea fondurilor Arhiepiscopiei Romano-Catolice de Alba Iulia după 1 decembrie 1918 a dus la fărâmițarea informațiilor legate de activitatea Capitlului care se găsesc astăzi atât în fondurile de la Batthyaneum, cât și în arhiva Arhiepiscopiei. În plus chiar, unele informații, având formă de acte oficiale dintr-un fond se regăsesc ca ciorne sau regeste în fondul celălalt, ceea ce ajută la întregirea surselor. În anul 1795, Fangh, în calitate de canonic *lector*, s-a ocupat de actualizarea cărților regale (*Libri regii*) existente în arhivă, având misiunea de a identifica documentele aparținătoare fiecărui principe în parte

¹⁸ BB XXVIII/33: pe lângă informațiile oferite în legătură cu Dieta, episcopul l-a rugat pe Fangh să se îngrijească de clădirea de la Vinț, căci, între timp, ferestrele se puteau sparge. În plus, să-i transmită administratorului de acolo să tundă caprele și să depoziteze lâna în hambar (vezi *Gazetta universale*, lunile mai și iunie 1792 și https://books.google.ro/books?id=CDZDAAAACAAJ&pg=PA397&lpg=PA397&dq=dieta+Buda+1792&source=bl&cots=E_UtjFOVOu&sig=HprGyyXzbOrEZT-Sz6QIbw9jLEc&hl=en&sa=X&ved=0ahUKEwiXsYzWj8fSAhWId5oKHf2AucQ6AEIOTAF#v=onepage&q=dieta%20Buda%201792&f=false, accesat la 8.03.2017).

¹⁹ BB XXVIII/42. Despre suma plătită pentru domeniu, vezi BB LXX/100, scrisoare primită de Imre Dániel, colaboratorul lui Batthyány, la data de 12 decembrie 1781.

²⁰ BB XXVIII/56, Alba Carolina, 6 aug. 1792; *Ordo officii divini recitandi ac missae celebrandae iuxta rituum Breviarii ac Missalis Romani pro anno [...] MDCCXCIV in usum Almae Dioecesis Transilvaniae editus*, Claudiopoli, Typis Episcopalibus, p. 4.

²¹ GYÉL, *Protocollum* 1759-1807, p. 264.

²² BB XXVIII/267, Alba Carolina, 26 februarie 1794; BB XXIX/20, Viena, 4 iunie 1794; actul vienez are semnăturile împăratului Francisc al II-lea și a comitelui Samuel Teleki, fiind înregistrat la pagina 85 în cartea regală a demnităților de către Franciscus Csuros, secretar aulic transilvan și director al arhivei. Anticipând numirea oficială, prepozitul Capitlului a mărturisit că Fangh a primit deja demnitatea la 9 martie 1794; vezi Nagy 1853, vol. 4, p. 115. *Index Generalis A-K*, p. 0598: potrivit chitanței eliberate de Ferenc Csütör a plătit pentru funcție taxa de 13 florini (cf. lad. XLVII).

și de a indica paginile la care se află informațiile²³. Cărțile regale au revenit în atenția Capitlului, deci și a lui Fangh, câțiva ani mai târziu, când în adunarea Capitlului din data de 19 iunie 1812 s-a citit decretul gubernial din 25 mai 1812, nr. 4409, în care se cerea găsierea în arhiva capitulară a cărților regale ale principilor Transilvaniei, menționarea principilor, în ce ani și sub care dintre aceștia au fost scrise. Acțiunea nu s-a încheiat aici, ci Capitlul a mai primit și din partea directorului fiscal József Turi o scrisoare (22 iunie 1812) în care se cerea chiar un catalog al cărților regale găsite în arhivă. Capitlul a decis transmiterea acestui catalog directorului fiscal, sperând că răspunsul dat la cererea oficialului a fost satisfăcător²⁴. Acest gen de activitate științifică întreprinsă de Fangh pe parcursul șederii în Transilvania nu a fost unic. În arhiva de la Batthyaneum am găsit un dosar cu 187 de file care conține fragmente de documente legate de activitatea lui de zi cu zi și scurte idei din lecturile personale (Herodot, Sf. Ieronim, Sf. Ciprian, Muratori și Mabillon)²⁵.

Înainte plecării prelatului Batthyány la Viena, Capitlul a primit din partea episcopului o scrisoare (18 august 1796) în care acesta a delegat lui Fangh, canonic *lector*, puterea de decizie²⁶. Drumul lui Batthyány la Viena se poate să fi avut însemnătate pentru Fangh, care, în octombrie același an, a primit printr-un act oficial demnitatea de abate în *Abbatia Sancti Georgii Militis et Martyris de Szerencs*, aflată în dieceza Eger, împreună cu toate bunurile ce țineau de aceasta. Este posibil ca propunerea acestei demnități să o fi făcut episcopul Batthyány în timpul șederii la Viena sau chiar mai înainte. În arhiva de la Batthyaneum există mai multe documente legate de această nouă demnitate a lui Fangh, într-unul dintre ele specificându-se că la cererea sa, dar și a episcopului, Maiestatea Sa a încuviințat funcția lui Fangh, dar numai după plătitarea taxei obișnuite, despre care episcopul relatează că reprezintă accesul la demnitate. Tot episcopul a fost cel care i-a transmis că în Cancelarie suma de plată ar fi de 500 de florini. La 19 ianuarie 1797, din Cancelaria Aulică, Fangh a primit chitanța semnată de Matthias Krutten, membru al oficiului de expediere, din care reiese că s-a achitat suma de 32 florini renani și 30 craițari pentru trimiterea actului oficial în noua demnitate. Toată discuția în jurul achitării funcției s-a încheiat la data de 31 ianuarie 1797, când s-a emis chitanța doveditoare de plată a sumei de 428 florini și 20 craițari (cu valoare de taxă

²³ BB XXIX/179.

²⁴ GYÉL, *Protocollum* 1808, p. 216-220, 222.

²⁵ Ms. IX 33 (*Excerpta canonici Stephani Fangh ex corpora juris historici et ad historiam ecclesiasticam pertinentia*).

²⁶ BB XXIX/243: scrisoare emisă la Cluj. Episcopul a cerut Capitlului să-l aibă în rugăciuni cât timp va fi plecat pentru binele credinței și al poporului (GYÉL, *Protocollum* 1759-1807, p. 314).

aulică pentru titlul de abate) și a 6 florini (cu titlul de taxă mai mică)²⁷. Această nouă însărcinare i-a adus pe plan literar lui Fangh o odă care i-a fost închinată, fiindu-i dedicată de Mihály Szeredai, profesor de retorică în gimnaziul de la Alba Carolina, când a primit în mod solemn demnitatea în biserica-catedrală la data de 17 aprilie 1797. Cele 22 de strofe descriu în stil romantic calitățile lui Fangh ca pe un tată demn de dragostea fiilor, de onoarea care îi este adusă când prelatul și regele îi conferă funcții²⁸.

Ca apropiat al episcopului Batthyány, István Fangh împreună cu canonicul magistru Mihály Burian au fost martori la depoziția în 7 puncte a episcopului din data de 15 noiembrie 1798 (moare la 17 noiembrie 1798), în care, printre altele, prelatul a cerut să fie înmormântat în biserica catedrală și a delegat lui Fangh puterea de decizie până când papa va numi pe altcineva în locul său, această mărturie fiind prezentată în adunarea Capitlului din data de 19 noiembrie 1798²⁹. Imediat după moartea episcopului, vicarul Fangh a adresat o scrisoare curatorilor masei succesoriale a episcopului în care se referă la scrisorile care se găsesc în Palatul Episcopal, precizând că sunt atât publice, cât și private, însă

„[...] dintre cele care nu îmi sunt de folos, acelea vreau să fie înapoiate; în niciun fel nu sunt de acord să fie citite de comisie, desigur în acest caz să fie puse într-o cutie întărită cu sigiliul meu cele care vor fi păstrate până la sosirea noului episcop și să nu stea la dispoziție nimănui”³⁰.

Masa succesorală a defunctului episcop s-a discutat aproape 30 de ani de la moartea sa, perioadă în care Fangh a fost menționat frecvent în acte datorită rolului pe care l-a jucat în viața episcopului de la numirea în dieceza Transilvaniei și a funcțiilor obținute³¹. În șirul mare de претенdenți la banii

²⁷ BB XXIX/260: Viena, 21 octombrie 1796, act oficial cu nr. 11176 (act semnat de împăratul Francisc al II-lea, comitele Károly Palfy, Joseph Gaszner și Adam Fabiancs, secretar aulic și director al arhivei), 261 (aceiași act trimis către președintele, vicepreședintele și ceilalți consilieri ai Camerei Aulice), 266: Viena, 21 octombrie 1796 (comitele Károly Palfy l-a anunțat pe episcopul Batthyány că Maiestatea Sa acordă demnitatea contra plății taxei), 267; BB XXX/2, 17 (plata celor 32 florini și 30 craițari), 21 (plata celor 428 florini și 20 craițari plus 6 florini). Vezi *Annales capituli* 1752-1822, p. 132-135; Beke 1889, p. 114, nr. 592-593.

²⁸ *Vota honoribus Reverendissimi Domini Stephani Fangh Cathedralis Ecclesiae A-Carolinensis Lectoris, districtus Albensis Archidiaconi, Magni Daciae Praesulis a Laterane Canonici, et Cancellarii, dum Albae-Carolinae in Ecclesia Cathedrali feria secunda Paschae anno 1797 solenni ritu in Abbatem Sancti Georgii Militis, et Martyris de Szerents benediceretur sacrata a Gymnasio Regio A-Carolinensi per Michaellem Szeredai Prof. Rhet. A-Car.*

²⁹ BB XXXI/4; GYÉL, *Protocollum* 1823, p. 243; GYÉL, *Protocollum* 1759-1807, p. 340. La moartea lui Batthyány, Fangh a fost ales de Capitul vicar capitular, iar alegerea a fost trimisă prin circulară clerului diecezan.

³⁰ BB XXXI/20, Alba Iulia, 26 decembrie 1798.

³¹ În adunarea capitulară din 24 și 29 februarie 1820 s-a relatat despre procesul cu urmașii episcopului Batthyány care s-a desfășurat la Debrecen și se va întinde până undeva spre anul 1826 (GYÉL, *Protocollum* 1808, p. 616 și urm.; GYÉL, *Protocollum* 1823, p. 76-79, 243).

prelaturii, s-a numărat și orașul Levoča, din regiunea Spiš (Slovacia), care susținea că lucrările pe care Plebania celor 24 de orașe regale le-a vândut episcopului nu au fost achitate niciodată. Fangh, însărcinat de Capitlu să inventarieze bunurile episcopului, a declarat la 25 februarie 1799 Guberniului, care se străduia să grăbească rezolvarea datoriilor, că prelatul a promis orașului Levoča 1800 de florini pe ele, însă nu a văzut ce cumpără; când le-a răsfoit, și-a dat seama că sunt nevaloroase și nu erau toate care au fost cerute, nu le-a integrat în biblioteca sa, ci le-a ținut o perioadă la Gherla și apoi la Cluj. Se știe că episcopul Batthyány a achiziționat cărțile din zona Spiș-ului până în 1797 - an în care acestea nu se mai aflau acolo -, iar tratativele cu reprezentanții orașului Levoča au fost îndelungate atât înainte, cât și după obținerea acestora, informațiile din documente fiind contradictorii³². Aceasta a fost una dintre neclaritățile pe care Fangh a trebuit să le deslușească, însă vom vedea că la fel ca și episcopul Batthyány, Fangh a adunat o interesantă și valoroasă colecție de carte pe care a îmbogățit-o în paralel cu prelatul, neajungând însă la dimensiunile colecției acestuia.

Noul episcop, József Mártonffi (1800-1815), numit în primăvara anului 1800, i-a acordat lui Fangh funcția de mare prepozit al Capitlului în luna mai a anului 1806 și, deoarece noua demnitate de episcop nu-i mai permitea să se ocupe de problemele de învățământ cu care fusese însărcinat anterior, l-a numit pe István Fangh și prodirector al liceului episcopal și inspector. Totodată, episcopul Mártonffi l-a făcut și vicar cu puteri depline, funcție pe care a îndeplinit-o mai mulți ani³³. Pe lângă însărcinările care-i reveneau din funcțiile ecleziastice, Fangh a anunțat adunarea capitulară la data de 19 octombrie 1801 că nu se va mai îngriji de via bisericii, lăsând această sarcină canonicului magistru Ferenc Xav. Henc³⁴.

³² Jakó 1991, p. 89. Mărturii despre conținutul colecției de carte aduse la Alba Iulia de la Levoča, vezi la Selecká 1974, p. 9-10. Din acea masă succesorală rezultă că la data de 10 ianuarie 1800 suma a fost dată bisericii din Levoča (vezi BB XXXII/50: *Status passivus massae Batthyáni anno 1800 10 Ianuarii liquidari ceptus in Congregatione Capitulari: no. 217 Ecclesiae Leutsoviensi: 1800 liquidata*). Un alt document din același an, fără o dată mai precisă, menționează că biserica din Levoča pretindea 1800 florini pentru cărți, dar că acestea nu au fost date în întregime cumpărătorului, adică episcopului. Vezi și BB XXXII/165.

³³ GYÉL, *Protocollum* 1759-1807, p. 394, 636; GYÉL, *Protocollum* 1823, p. 243; *Annales capituli* 1752-1822, p. 155. În *Annus a Nativitate* 1801, p. 29, Fangh apare menționat începând cu anul 1801 cu funcțiile de abate, lector și canonic al bisericii-catedrale, protonotar apostolic, vicar capitular, auditor general al cauzelor și vicar foraneu de Sf. Iosif. În unele documente am găsit referirea că în anul 1806 a fost numit și rector al seminarului; vezi GYÉL, VI Személyi. În anul 1812, la 31 octombrie, în calitate de rector al seminarului a semnat un „*testimonium scholasticum*” pentru Ignác György (GYPL I/10d, cutia 1 (1786-1884), doc. 1).

³⁴ GYÉL, *Protocollum* 1759-1807, p. 439.

În luna mai a anului 1808, prepozitul Fangh³⁵ a declarat într-un protocol al Capitlului că cedează o parte din reședința sa de prepozit, adică aripa vestică, ce i-a aparținut lui András Szeredai, lui József Boros dacă acest schimb va fi acceptat și de urmași. Ca urmare a acestei declarații, Capitlul i-a introdus în spațiul respectiv pe doi canonici, cărora nu le-au fost precizate numele.

În același an, Fangh s-a ocupat și de inventarierea bunurilor din biserica-catedrală, acțiunea încheindu-se la 1 decembrie 1809 în fața sa, ca mare prepozit, a lui Ferenc Hene, în calitate de *custos* canonic, Ignác Vinkler ca arhidiacon al catedralei și canonic. În cadrul aceleiași inventar, se află în copie o declarație a lui Fangh din data de 1 decembrie 1800 potrivit căreia mărturisește că a folosit podoabele bisericii-catedrale încă din 1 iunie 1797 (o cruce de aur și una de argint), iar din 2 octombrie 1797 un inel de aur cu piatră albastră care a fost înscris în inventar ca fiind un safir al lui Mártonffi³⁶.

Salariile membrilor Capitlului erau stabilite periodic de Guberniu, care, la data de 10 februarie 1809 a trimis episcopului Mártonffi și Capitlului catedralei o înștiințare despre această modificare. Astfel, Fangh, pentru că ne vom opri doar asupra lui, a primit o creștere de 618 florini și 17 ½ cრაїтari, ajungând la suma de 2000 de florini³⁷.

Importanța funcțiilor pe care le-a ocupat în aparatul capitular a impus lui Fangh, în calitate de mare prepozit, participarea la Diete; una dintre ele urma să se desfășoare la Cluj, la 5 iunie 1809, fiind convocată de guvernator și de Guberniu. Actul de convocare a fost primit de Capitlu la 6 mai, în adunarea capitulară din 27 mai 1809, Fangh fiind delegat cu o scrisoare credențială până la sfârșitul lucrărilor. Ca urmare a acestei însărcinări, Fangh a relatat hotărârile luate la Dietă și a transmis rescriptul nr. 1340 cu deciziile forului pentru Capitlu. Aceeași însărcinare a primit-o și în luna iunie a anului următor, când Capitlul l-a delegat pentru Dieta din 1 iulie, motivând că a participat cu cinste la adunările precedente, în plus îi va plăti toate cheltuielile lui și unui slujitor și orice pagubă i s-ar produce³⁸.

³⁵ István Fangh a fost numit mare prepozit al Capitlului la data de 13 martie 1806 prin actul emis de împăratul Francisc al II-lea (Beke 1889, p. 114, nr. 596; Ferenczi 2009, p. 233-234. Vezi și *Schematismus* 1816, p. 34, 54, unde figurează ca mare prepozit).

³⁶ GYÉL, *Protocollum* 1808, p. 32-53, declarația se regăsește la p. 50, ea conținând un fragment și mai interesant în care Fangh declară că dintre bijuterii, la moartea episcopului Batthyány, Capitlul a decis ca lanțul de argint cu crucea de aur și inelul lui Mártonffi să fie schimbate cu lanțul de aur cu cruce pectorală a defunctului prelat și cu inelul cu piatră de smarald, astfel „[...] eu înfirm că acestea au fost luate de mine deoarece trupul prelatului a fost înmormântat cu ele, ceea ce a și fost făcut [...]”.

³⁷ GYÉL, *Protocollum* 1808, p. 62: deși în protocol se păstrează o copie, s-a menționat că originalul a fost semnat de comitele Samuel Teleki.

³⁸ GYÉL, *Protocollum* 1808, p.71-72, 92-96 (pentru anul 1809), 142 (pentru anul 1810).

Episcopul Mártonffi a condus dieceza Transilvaniei timp de 15 ani, murind în luna martie a anului 1815, când, în urma evenimentului, Capitlul s-a întrunit la 7 martie, și de data aceasta vicar a fost ales István Fangh, abate și mare prepozit. În cadrul adunării capitulare a fost decisă alegerea vicarului, făcându-se trimiterea la un canon al Conciliului de la Trento (ședința 24, capitolul 16), potrivit căruia vicarul va conduce dieceza până la numirea unui nou episcop. Tot atunci s-a redactat o scrisoare către Guberniu în care s-a anunțat decesul episcopului, survenit la 3 martie, și alegerea vicarului. Scrisoarea mai conține o informație interesantă și o cerință a membrilor Capitlului care subliniază faptul că au trecut 86 de ani de când episcopul nu a fost ales din interiorul Capitlului, ci s-a numit întotdeauna cineva din exterior.

Vestea morții episcopului și alegerea vicarului s-au transmis prin circulara redactată în aceeași zi și expediată la toți arhidiaconii diecezani. Scurta biografie a lui Fangh găsită în Protocolul capitular din anul 1823, legându-se de faptul că s-a cerut ca noul episcop să fie cineva din interior, adică din Capitlu, menționează că, deși la Guberniu s-a încercat obținerea numirii lui Fangh ca episcop, a fost ales altcineva³⁹.

Atribuțiile care i-au revenit în momentul numirii ca vicar, l-au obligat pe Fangh să călătorească prin dieceză pentru îndeplinirea lor. Astfel, la data de 16 august 1815 îl găsim la Cluj unde a semnat un fel de diplome (*testimonium scholasticum*) pentru Thomas Ferentzi, Alexius Janosi, iar pentru Ieremias Iacobus a fost eliberat un act cu privire la faptul că acesta fusese admis la studii în timpul anului contra sumei de 100 florini renani. Aceeași funcție i-a impus să semneze, la 16 iunie 1815, inventarul cu sumele intrate și cheltuite în Seminarul clerului mic (*Seminarium Incarnatae Sapientiae*) pentru anul școlar 1813-1814, semnând un inventar asemănător și la 16 martie 1816, pentru anul școlar anterior, adică 1814-1815⁴⁰.

Până să fie ales noul episcop, Alexander Rudnay de Rudna și Divék-Ujfalú, a mai trecut un an, iar în adunarea capitulară din 12 iulie 1816 a fost anunțată ceremonia solemnă de înscăunare pentru data de 14 iulie⁴¹. Slovak de origine, noul episcop a studiat la Nitra, Bratislava, Trnava și Buda, ajungând în final în seminarul general din Bratislava. A ocupat funcția de episcop al Transilvaniei o scurtă perioadă până în decembrie 1819, când a obținut numirea papală în funcția de arhiepiscop de Ezstergom și primat al Ungariei. La ceremonia de investire a noului episcop, Fangh, în calitate de abate, mare prepozit și vicar, a ținut un discurs în urma căruia Capitlul și tot

³⁹ GYÉL, *Protocollum* 1823, p. 243; GYÉL, *Protocollum* 1808, p. 400-401; *Annales capituli* 1752-1822, p. 176.

⁴⁰ GYPL I/10d, cutia 1 (1786-1884), doc. 3-5; GYÉL I/10a, cutia 3 (1801-1815), doc. 4-5 (inventarul cheltuielilor seminarului SIS).

⁴¹ Bodea 2011, *passim*.

clerul și-au arătat fidelitatea față de episcop⁴². Tot cu un discurs s-a evidențiat Fangh la data de 15 august 1819 când a susținut un elogiu adus episcopului Rudnay căruia i s-a conferit din generozitatea împăratului Francisc al II-lea onoarea de a fi decorat cu ordinul arhanghelului Mihail⁴³.

În timpul acestui episcop, István Fangh a dobândit ultima demnitate, pe cea de episcop. Sfaturile măsurate și silința deosebită pe care Fangh și-a dat-o pe tot parcursul șederii în Transilvania, l-au făcut pe Rudnay să-l recomande pentru funcția de episcop de Dulcin. În adunarea capitulară din 18 octombrie 1819 a fost citit actul de numire în noul episcopat, pe care împăratul Francisc al II-lea l-a semnat la Viena, la 24 septembrie.

În aceeași adunare a fost citită scrisoarea din 12 octombrie a noului arhiepiscop de Esztergom, Alexander Rudnay, care comunica textul scrisorii noului episcop numit în locul său, baronul Ignác Szepesy de Négyes⁴⁴. Prin decret episcopal, emis la data de 12 mai 1820, István Fangh, episcop titular de Dulcin, a fost numit vicar general însărcinat cu toată jurisdicția internă și externă, așa cum reiese din protocolul adunării capitulare⁴⁵. Ca vicar general, Fangh a îndeplinit dispoziția episcopului Szepesy din 11 octombrie 1820 care i-a transmis că a cerut să fie cumpărate cărți de la librarul Eggenberger din Pesta încă în luna septembrie, iar lucrările, dacă nu toate, cel puțin unele, ar trebui să-i fie aduse de János Ivuly, membru al Capitlului din Pesta⁴⁶.

În adunarea capitulară din 8 iulie 1823 a fost citită hotărârea episcopală nr. 277, din 25 februarie 1823, legată de institutul astronomic, biblioteca și

⁴² GYÉL, *Protocollum* 1823, p. 243; GYÉL, *Protocollum* 1808, p. 443-444, 597; vezi și *Slovenský biografický slovník* 1992, p. 138-139; în *Schematismus* 1816, p. 16, îl găsim cu toate funcțiile de până atunci: „D. Stephanus Fang, Abbas S. Georgii Milit. et Mart. de Szerents, Capituli Cathedralis Ecclesiae Alba Carolinensis Praepositus Maior infulatus, et Canonicus, Excell., Illus., ac Reverend. Domini Episcopi Transylvaniensis Causarum Auditor Generalis, Lycei Episcopalis Pro-Director, et Deputationis Seminarii Ecclesiastici Praeses”.

⁴³ Discursul a fost tipărit, iar lucrarea se află în fondul bibliotecii Bisericii Mitropolitane din Esztergom (http://asp01.ex-lh.hu:8992/F/SHT1U3RC9UDR3K75HT6XE58H6PY5A3BN94FDRR3U25IR6F7DV1-06835?func=full-set-set&set_number=000014&set_entry=00001&format=999, accesat la 16.03.2017).

⁴⁴ Dieceza de Dulcin, al cărei scaun s-a găsit la Dulcinium/Ulcinium (latină)/Ulcinj (sârbo-croată)/Dulcigno (italiană), face parte din arhidieceza de Antibar, al cărei scaun episcopal este supus celui apostolic și se află la Antibarum/Bar din Muntenegru (https://la.wikipedia.org/wiki/Archidiecesis_Antibarensis, accesat la 10.03.2017; GYÉL, *Protocollum* 1823, p. 243). Vezi și informații despre Ignác Szepesy în GYÉL, *Protocollum* 1808, p. 596-597; Beke 1889, p. 115, nr. 603.

⁴⁵ GYÉL, *Protocollum* 1808, p. 632-633, menționându-i-se totodată funcțiile avute: episcop de Dulcin, abate de S. Georgius Militis et Martyris de Szerents, mare prepozit al bisericii catedrale, vicar în treburile spirituale, auditor general al cauzelor, prodirector al liceului.

⁴⁶ GYPL I/10a, cutia 4 (1816-1824), dosarul pe anul 1820 în care, pe lângă menționarea autorilor Schenkel, Brezanocky, Hadaly și Neumann, Fangh notează că a primit autorii Schenkel, cu lucrările *Teologia pastorală* și *Etica*, Fejer (nemenționat de episcop) și Neumann.

celelalte colecții, cerându-se membrilor capitolului ca ele să fie revăzute în zilele de vară. În acest sens, s-a decis în Capitul ca domnii canonici, cantor și teolog, să pătrundă acolo într-o zi aleasă de ei, să compare inventarele avute la dispoziție, să noteze achizițiile sau lipsurile și să relateze episcopului despre cele descoperite, dar totuși, având în vedere colecțiile deținute, mai sigur să fie trimiși canonicul astronom și bibliotecar. Această problemă va fi discutată și în adunarea din 12 august 1823, când marele prepozit Fangh și canonicul teolog Mátyas Ivandedin au relatat despre statutul bibliotecii diecezane și al colecției, potrivit cererii cu nr. 277, din 25 februarie 1823⁴⁷. Cât timp a durat procesul cu urmașii episcopului Batthyány, situația lăcașului de cult nu a fost clară. Totuși, cărțile bibliotecii diecezane, azi Batthyaneum, au fost catalogate de András Cseresnyés⁴⁸, bibliotecarul care s-a aflat la Alba Carolina chiar de la începutul episcopatului lui József Mártonffi.

În ciuda vârstei, Capitulul l-a delegat pe Fangh în calitate de episcop de Dulcin, la dieta de la Bratislava care urma să înceapă la 11 septembrie 1825, după cum a reieșit din scrisoarea regală datată la Bergamo, la 3 iulie, și citită în adunare la 13 august. În aceeași lună, pe 29, și episcopul Szepesy l-a însărcinat același lucru pe Fangh, împreună cu notarul Pal Veszprémi, urmând ca pe timpul absenței lui Fangh protocoalele Capitolului din perioada 1759-1820 să fie încredințate canonicului *lector* Ferenc Xav. Hene⁴⁹.

Următoarea știre care a parvenit Capitolului adunat la 21 octombrie 1825 și citită de canonicul *lector* Hene anunța decesul lui István Fangh, survenit la Bratislava, la 6 octombrie, în urma hidropiziei, la vârsta de 74 de ani. Episcopul care a transmis vestea, a descris strădania medicilor, însă, în ciuda

⁴⁷ GYÉL, *Protocollum* 1823, p. 32-33, 69, 75-76. În *Annus a Nativitate [...]*, 1823, p. 8, Fangh apare menționat ca episcop de Dulcin, abate, mare prepozit, vicar în probleme spirituale, auditor general al cauzelor, prodirector al liceului episcopal și președinte al comisiei seminarului.

⁴⁸ BB XXXIII/16, 24 aprilie 1800. Episcopul a stabilit salariul lui Cseresnyés, începând cu 5 mai 1800, care se ridica la suma de 25 florini/lună; 120, Cluj, 15 octombrie 1801: episcopul Martonffi l-a anunțat pe Fangh că ar prefera ca Cseresnyés să se ocupe numai de bibliotecă. Cât timp a fost bibliotecar, a întocmit mai multe cataloage: *Conscriptio Bibliothecae Institutii Batthyaniensis facta anno 1824*, vol. 1-2 (XI 478-479), *Catalogus theologorum*, t. 1-2 (XI 480-481), *Index Bibliorum Sacrorum* (XI 482), *Catalogus philosopharum et scientiarum naturalium* (XI 483), *Catalogus Juristarum* (XI 484), *Index Juristarum, Philologorum et incunabulorum et manuscriptorum* (XI 485), *Catalogus primarum editionum* ce conține însemnarea „*Manus Andree Cseresnyés viri eruditissimi, olim dum viveret, Bibliotecarii et Canonici Albensis*” (XI 486), *Catalogus primarum editionum*, t. 1-2 (IX 846), *Conspectus Bibliorum Sacrorum* (XI 301), *Libri duplicati in Bibliotheca Batthyaniensis*, t. 1-2 (X 87, X 89) sau *Conscriptio exemplarium duplicati bibliothecae Batthyaniensis* (X 88) etc.

⁴⁹ GYÉL, *Protocollum* 1823, p. 235-236; *Index Chronologicus 1801-1900*, p. 0232. În *Catalogus* 1825, p. 4 se regălesc cele mai importante funcții deținute de Fangh: episcop de Dulcin, abate de Szerents, mare prepozit al bisericii-catedrale din Alba Carolina, canonic, auditor general al cauzelor, prodirector la liceul episcopal.

acesteia, episcopul de Dulcin a murit la ora 7 seara. A fost înmormântat la Bratislava, în Catedrala Sf. Martin, în data de 8 octombrie, la ora 5 după-masa, cu participarea celor mai importanți reprezentanți ai Dietei⁵⁰. Însemnări referitoare la decesul lui Fangh și despre înmormântarea sa am găsit menționate pe două cărți de la Batthyaneum⁵¹.

După moartea sa, Capitlul a dezbătut în multe adunări masa succesorală a lui István Fangh. Acesta a deținut un testament încheiat de Pál Veszprémi, notar consistorial, cel care l-a însoțit pe Fangh la ultima Dietă. Următoarele acțiuni care au avut loc după anunțarea morții au fost transmise de episcopul Szepesy în aceeași scrisoare în care anunța decesul și prevedeau numirea a doi canonici din Capitlu care urmau să-i păzească bunurile, să le inventarieze, să găsească testamentul, să-l facă cunoscut și să întocmească un inventar cu toate actele găsite în camera sa.

Ca o consecință a celor transmise de episcop, canonicul *lector* Hene a relatat că, împreună cu canonicul custode József Bede, a fost în casa prepozitului imediat ce a primit scrisoarea și că a găsit testamentul semnat la data de 31 iulie 1824 și întărit cu sigiliul Capitlului. Canonicul *lector* Hene a transmis șase puncte importante⁵². Testamentul propriu-zis conține referiri

⁵⁰ GYÉL, *Protocollum* 1823, p. 241, 243; *Index Chronologicus 1801-1900*, p. 0232. În încercarea de a afla dacă Fangh a fost într-adevăr înmormântat în cripta catedralei din Bratislava, am apelat la bunăvoința preotului catedralei, dr. Peter Slepčan - căruia îi mulțumim pe această cale -, de la care am aflat că în matricola morților pentru perioada 1819-1929 este menționat Fangh „6. Octobris 1825, Illmus D. Stephanus Fangh, Eppus Electus Dulcinensis, Praepositus et V. Generalis Transylvaniensis, 74 ann., hydrops ventris., Crypta Capitularis” (Archív mesta Bratislavy, fond *Zbierka cirkevných matrik, Matrika zomretých rímskokatolíckeho farského úradu Bratislava – Sv. Martin z rokov 1819-1929*, inv. č. 87, p. 347).

⁵¹ *Directorium* 1825 (BB cota B10 V 23), unde se afirmă că Fangh a murit la Bratislava, la 6 octombrie 1825, fiind înmormântat în biserica colegială, iar la 29 octombrie s-a ținut o liturghie solemnă (în biserica-catedrală din Alba Carolina): „*Praepositus Illustrissimus Dominus Stephanus Fangh obit 6 Octobris 1825 Posenii, sepultus in Ecclesia Collegiata missae III solemnerque 29 Octobris celebratae*”. Al doilea exemplar (BB cota B 10 V 24) din aceeași lucrare oferă mai multe date: a murit la 6 octombrie la Bratislava, în timpul Dietei strănse pentru încoronarea Maiestății Sale, Carolina Augusta, soția regelui Francisc, a fost înmormântat de primatul regatului la 8 octombrie, ținându-se pentru el în biserica-catedrală din Alba Carolina o liturghie la data de 29 octombrie: „*Hoc anno die 6 Octobris Reverendissimus Dominus Stephanus Fangh, Praepositus Major nostri Capituli, Posenii, perdurantibus comitiis regni, pro coronatione reginalis majestatis Carolinae Augustae, conjugis Francisci I, regis Hungariae, congregatis, mortuus est, et die 8a a primare regni sepultus, solemnes pro ejus requie exequiae celebratae sunt in ecclesia nostra Cathedrali die 29 Octobris*”.

⁵² GYÉL, *Protocollum* 1823, p. 241: a) în cazul unei morți naturale a patra parte din avere se va da fundației seminarului, parohilor emeriti și bisericilor săracilor, parohiilor și cantorilor după o împărțeață dreaptă; b) biserica-catedrală va primi 1000 florini renani pe veci ca beneficiu; c) Capitlul va primi 1000 florini renani pentru ca în fiecare lună, în ziua morții dacă se poate sau în alta, să celebreze pentru sufletului lui o liturghie, în total 12 pe an; d) pentru părinții săi, Andras și Zsuzsanna, pentru rude cere să se facă 12 slujbe anual (șase pentru

diverse pe lângă cele amintite de Hene, adică nume de servitori, persoane care l-au ajutat și pe care le-a ajutat, precum Josepha Oberndorfer (primește 400 florini), fiica ei, Elisabeta (300 florini), fiul ei, Joseph Gerlitz/Gerliczy (200 florini), ei trei împreună vor primi 900 florini; lui Francisc Stockinger, nepot de soră, i-a lăsat 500 florini renani, Susanei Koller și lui Peter din „Hegengarten” 300 florini, iar fiului acestuia, Peter, 200, împreună având 500 florini. Despre fratele său Ferenc Fangh, pe care l-a amintit și canonicul Hene, relatează că este prefect montan în Baia de Criș, iar că fiul acestuia, István, care se afla la colegiul montanistic din Banská Štiavnica (Selmeczbánya, Slovacia), afirmă că le va fi suficient ce vor primi, deoarece i-a ajutat cu 10000 florini până în acel moment⁵³.

În anul 1814, la data de 26 februarie, Fangh, în calitate de mare prepozit, a dat o mărturie ce se leagă de viitorul său testament, în care a declarat că lasă călugărilor franciscani de la Aiud 200 de florini, din care să slujească în timpul vieții sale 12 liturghii pe an la altarul Sf. Thecla Fecioară și Martiră, iar după moartea sa trei, una de sărbătoarea Convertirii Sf. Paul, alta de sărbătoarea Sf. Ștefan, regele Ungariei și una în ziua comemorării morții sale. Această mărturie a fost confirmată de Fangh în 31 iulie 1824, iar la data de 19 aprilie 1826 s-a menționat că minorii din Aiud au primit suma promisă. Cele două testamente au fost declarate autentice la 22 octombrie 1825 de către Alexander Erős, vicerector al seminarului mic și asesor consistorial și Ludovic Szábo, profesor de filosofie și istorie⁵⁴.

În perioada dezbaterei succesiunii lui István Fangh, în luna noiembrie a anului 1825, fratele acestuia, Ferenc Fangh, a cerut ca cei 300 florini care au fost promiși de defunct fiului său, István, pentru lunile noiembrie și decembrie și care lipseau, să fie plătiți. Răspunsul Capitlului a fost foarte clar: împărțirea averii nu a ținut de ei, ci a fost făcută potrivit testamentului⁵⁵.

Aflat încă la Bratislava, episcopul Szepesy a cerut la 1 noiembrie 1825 într-un act în cinci puncte ca execuția testamentară să se încheie în decursul unui an, casa prepozitului să fie reparată înainte de împărțirea banilor potrivit testamentului, să se transmită prin circulară informațiile ca să fie cunoscute de întregul cler diecezan și, ce este cel mai interesant din punctul nostru de vedere și care ne va ajuta la creionarea portretului de colecționar al lui Fangh,

primii și șase pentru ceilalți) din suma de 1000 florini renani; e) urmașilor săi prepoziți a lăsat 1000 florini pentru a putea păstra reședința prepozitorială și inelul de aur cu piatră de topaz pe care sunt încrustate însemnele prepoziturii; f) orice mai rămâne, să fie împărțit de cei care vor fi însărcinați cu succesiunea lui în trei părți: una bisericii-catedrale, de la care a obținut demnitățile avute, alta fratelui său Ferenc Fangh și fiului acestuia, István, pentru care a mai plătit 10000 florini, iar a treia să fie împărțită între săracii din Alba Carolina.

⁵³ GYÉL II 1/d, cutia 2, doc. 48.

⁵⁴ *Ibidem*.

⁵⁵ GYÉL, *Protocollum* 1823, p. 245.

transportarea cărților găsite printre bunurile decedatului, despre care nu se menționează în testament, la biblioteca diecezană (adică Batthyaneum) și la cea a clerului mic (actuala bibliotecă a *Seminarium Incarnatae Sapientiae* - SIS)⁵⁶. Toate bunurile rămase după Fangh au fost inventariate în luna noiembrie 1825 și cuprindeau în totalitate 347 de poziții din *Conscriptio posthumae substantiae Illustrissimi, ac Reverendissimi Domini Stephani Fangh electi Episcopi Dulcinensis, et Praepositi Majoris Albensis*, semnate de noul prepozit, Ferenc Xav. Hene, și canonicul custode, József Bede, vânzându-se pentru suma de 5904 florini și 16 ½ craițari. În plus, au fost inventariate de Pál Veszprémi bunurile pe care Fangh le-a avut asupra sa la Dietă, apoi s-au adunat alte sume primite (de exemplu, recoltele de la Vint), s-au plătit sumele restante către servitorii săi, dar nu numai, totul fiind semnat de Ferenc Xav. Hene și Jozséf Bede în diferite date (14 ianuarie, 14 noiembrie 1826)⁵⁷.

Ca la orice dezbateri testamentară, când apar în joc sume de bani, se cer multe declarații pe sumele primite. În plus, în primii ani ai secolului al XIX-lea a existat un proiect legat de bunurile rămase potrivit ultimei voințe a canonicilor morți, pe baza unei decizii regale și a hotărârilor diecezane. În fondul arhivistic de la Batthyaneum am găsit acest proiect-ciornă în care se face referire, printre alții, și la István Fangh, în care este menționată aceeași ultimă voință a acestuia, dar și persoane și instituții, precum fratele său, fiul acestuia, seminarul, biserica-catedrală, săracii din Alba Carolina și Elisabeta Oberndorfer, văduva lui Stockinger⁵⁸.

În încheierea biografiei dedicate lui István Fangh, potrivit rolului și importanței de care s-a bucurat în dieceza Transilvaniei începând cu anul 1781, nu dorim să trecem mai departe la realizarea portretului de colecționar de carte până nu vom sublinia și certifica faptul că anul morții lui Fangh este 1825, nu 1835 cum s-a vehiculat în biografiile mai vechi sau mai noi. Confuzia s-a produs deoarece la moartea lui Fangh, noul episcop de Dulcin a fost numit Ferenc Xav. Hene, care el a decedat în ianuarie 1835. Astfel, funcția deținută de două personalități din aceeași dieceză, una după alta, a pricinuit confuzia din istoriografie⁵⁹.

⁵⁶ GYÉL II 1/d, cutia 2, doc. 48. Parcă presimțindu-și sfârșitul, la data de 29 august 1825, Fangh a arătat și a declarat că actul se află într-o învelitoare pe care împuterniciții Capitlului au semnat și l-au întărit cu sigiliul. Acesta a fost rupt la 20 octombrie de Ferenc Hene, canonic lector și Jozséf Bede, canonic custode.

⁵⁷ GYÉL VI/30, cutia 4, dosarul Fangh.

⁵⁸ BB XLI/91, 92, 126.

⁵⁹ Beke 1889, p. 132; Ferenczi 2009, p. 233-234; GYÉL, VI Személyi, unde anul morții lui Fangh este 1835. Vezi pentru clarificare BB XLI/69, 88, 106, GYÉL, *Protocollum* 1823, p. 241-242 sau matricola morților pentru perioada 1819-1929 din Catedrala Sf. Martin din Bratislava, menționată câteva note mai sus.

István Fangh colecționar de carte⁶⁰

Colecțiile de carte de mai mici dimensiuni aparținătoare clerului, formate în secolul al XVIII-lea în Transilvania, s-au înscris într-un trend marcat de Luminile europene. Ele pot fi puse în legătură cu exemplele oferite de bibliotecile mecenajilor Ignác Batthyány, Sámuel Teleki sau Samuel von Brukenthal. Preocuparea de colecționare a cărților își avea rădăcini în anii petrecuți la studii în universitățile europene, unde studenții au intrat în contact cu importante biblioteci și unii dintre ei au început să-și organizeze primele colecții. István Fangh poate fi considerat unul dintre ei. Cu studii la Buda, Pesta și Eger, a avut ocazia să intre în contact cu biblioteci importante ale vremii, totuși nu putem propune o ipoteză despre perioada în care și-ar fi procurat primele cărți. Nu trebuie trecut cu vederea că aceasta este perioada din viața lui în care s-a putut familiariza cu colecțiile din bibliotecile instituțiilor de învățământ pe care le-a frecventat. Pentru împlinirea acestui deziderat nu ne-a putut ajuta nici cercetarea însemnărilor lăsate pe cărțile din colecția sa. În paginile anterioare am făcut legătura dintre Fangh și episcopul Batthyány pentru a sublinia rolul important pe care acesta l-a jucat în activitatea prelatului și demnitățile pe care le-a obținut, la început, datorită acestei legături. În acest sens, imaginea de colecționar a lui Fangh ar putea fi strâns legată de cea a episcopului. Cele mai multe note de proprietate se înscriu în perioada de după sosirea sa în Transilvania, un exemplar din biblioteca sa existând chiar în actuala Arhidieceză de Esztergom⁶¹.

Lăsământul cărțurăresc al lui István Fangh a fost pe scurt amintit în masa sa succesorală, cerându-se ca lucrările rămase să fie împărțite între biblioteca diecezană și cea a clerului mic. Biblioteca diecezană din Alba Carolina este cea care a primit ulterior numele de Batthyaneum, iar cea a clerului mic este cea a Institutului romano-catolic, cunoscut din însemnări și sub denumirea de *Seminarium Incarnatae Sapientiae* (SIS). Într-adevăr, astăzi, cărțile care i-au aparținut lui Fangh se găsesc în cele două instituții menționate, Biblioteca Batthyaneum fiind considerată încă din acele timpuri una de rang

⁶⁰ Primele fișe de lucru cu cărțile lui István Fangh din biblioteca Batthyaneum se datorează arhivei personale Iacob Mârza.

⁶¹ https://www.google.ro/search?q=fangh+istvan&start=10&sa=N&biw=1536&bih=760&tbm=isch&imgil=211fbsCnOLF9JM%253A%253BVi0GxUh70cHIUM%253Bhttp%252F%252Fwww.bibliotheca.hu%252Fpossessores%252F281_fangh.htm&source=iu&pf=m&fir=211fbsCnOLF9JM%253A%252CVi0GxUh70cHIUM%252C_&usg=__Q5TeGfy7TjxqMs0Q14QzxbLq1zA%3D&ved=0ahUKEwj82snov8bSahUG1BoKHV5nC144ChDKNwgr&ei=8cG_WLyeC4aoa97OrfAF#imgrc=8zY9sTxPhsN1CM, accesat la 15.03.2017. Lucrarea, potrivit însemnării de proprietate, s-a aflat în biblioteca lui Fangh, acesta oferind-o episcopului Alexander Rudnay. Numele acestuia ca arhiepiscop de Esztergom a făcut ca lucrarea să pătrundă în fondul arhiepiscopiei și să se păstreze acolo până azi.

științific, iar cea a clerului mic o bibliotecă destinată educației și studiului viitorilor preoți. Deși institutul teologic a fost înființat și cu aportul episcopului Ferenc Klobusiczky (născut în Slovacia de astăzi, la Prešov/Eperjes în anul 1707 - mort la Pesta în 1760)⁶², episcopul Antal Zsigmond Sztoyka de Szala (1699-1770) a fost considerat întemeietorul de drept al Seminarului Diecezan SIS. Cum o instituție de învățământ trebuia să aibă în subordine o bibliotecă pentru studenți, ea a fost fondată tot atunci, susținută de episcopul Sztoyka de Szala, care a donat la moarte întreaga colecție de carte bibliotecii⁶³. Pe lângă cele două așezăminte cărțurărești din vechea Alba Carolina, astăzi, lucrări care i-au aparținut lui Fangh se regăsesc și în biblioteca Muzeului Național al Unirii (MNU) din localitate. Ele au ajuns aici, probabil, prin intermediul fondatorului muzeului albaiulian, Bela Cserny, președinte al Societății de Istorie, Arheologie și Științe Naturale din Alba Iulia care a avut acces la fondurile bibliotecii SIS. Posibilitatea că Cserny să fi adus unele din cărțile de la SIS nu le vizează doar pe cele din proprietatea lui Fangh, ci și pe multe altele care se află până în prezent în colecțiile muzeului⁶⁴. Unele cărți și cu *ex libris*-ul lui Fangh și cu cel de la SIS se află astăzi atât la muzeu, cât și la Batthyaneum. Totodată, cărți cu ștampila muzeului și cu semnătura sa pot fi identificate la Batthyaneum⁶⁵. Astfel, unele dintre cărțile sale se află astăzi atât în fondul Bibliotecii Muzeului Național al Unirii din Alba Iulia⁶⁶, cât și în cel al bibliotecii Batthyaneum⁶⁷. Această circulație s-a putut produce începând cu sfârșitul secolului al XIX-lea, sau datorită schimbărilor politice intervenite după cel de-al Doilea Război Mondial.

Ce cărți a colecționat István Fangh? Răspunsul nu poate fi unul liniar. Colecția sa a fost variată, însă, în cea mai mare parte, îi reprezintă preocupările

⁶² *Slovenský biografický slovník*, III, 1989, p. 109-110.

⁶³ Csala 2001, p. 180; Mârza 1974, p. 329-359.

⁶⁴ Mulțumim pentru informație doamnei Doina Hendre Biro.

⁶⁵ Unul din exemple: Jacobus B. Bossuet, *Primi Eleemosynarii, &c. Doctrinae Catholicae, De iis Argumentis, de quibus controversiae sunt, Expositio, E Gallico Latina, [...]*, Tyrnaviae, Typis Academicis Societatis Jesu, Anno Domini 1755. Eticheta: „Biblioteca Muzeului Regional Alba Iulia No. 2265/1755”. Ștampila: „Biblioteca Muzeului Societății de Istorie, Arheologie și Științe Naturale 1888 a Jud. Alba”. Pe foaia de titlu: Steph. Fangh. În final, cota actuală de la Batthyaneum: I10 VI 17.

⁶⁶ *Der Christliche Kinder-Lehrer, das ist: Deutliche Anweisung und Unterricht die Christliche Jugend so wohl als unweisende Alten in Christlicher Glaubens [...] von R. P. Matthia Heimbach, der Societat Jesu Theologen, [...]*, Cölln, 1742 (cota MNU BV 413), cu *ex libris*: „Residentiae Cibiniensis SJ inscriptus a nro 61”, „Steph. Fangh”. Din proprietatea lui Fangh a ajuns la MNU și seria descrierilor geografice *Grosse Erdbeschreibung*, Troppau, 1784-1786, vol. IV, VII-X, toate poartă *ex libris*-ul lui Fangh, apoi ștampila muzeului din anul 1888 (BV 402, 396-400); vezi Mârza 1976, p. 206.

⁶⁷ Jacobus B. Bossuet, *Doctrinae Catholicae, De iis Argumentis, de quibus controversiae sunt. Expositio, E Gallico Latina*, Tyrnaviae, Typis Academicis Societatis Jesu, 1755 (cota BB J10 VI 17) și *Ad Tritissimam In Fidei Controversis*, Cassovia, Typis Academicis, 1755 (cota BB J10 II 5).

principale. Fangh a fost în primul rând teolog catolic, dar era și funcționarul Episcopiei Romano-Catolice. Analiza bibliotecii sale poate urma două direcții principale: cea a vechimii cărților achiziționate (unele având valoare bibliofilă) și cea a conținutului. Dorim să mai menționăm că în colecția Fangh nu am identificat niciun codex.

Cea mai veche lucrare, unică în colecție, care i-a aparținut lui István Fangh este un incunabul din anul 1490, tipărit la Strassbourg, aflat acum în fondul de la Batthyaneum. Autorul acesteia este Thomas de Argentina, iar titlul este *Super IV libros Sententiarum*⁶⁸. Deocamdată am identificat patru exemplare din secolul al XVI-lea cu semnătura lui Fangh, cea mai veche aflându-se în colecțiile MNU: Ioannes Chrysostomus, *De dignitate sacerdotali*, Coloniae, Cudebat Ioannis Gymnicus, 1530⁶⁹. La SIS se păstrează lucrarea lui Pierre Crabbe, *Conciliorum omnium tam generalium quam particularium, [...]*, Coloniae Agrippinae, Ex Officina Ioannis Quentel, anno 1551.

O notă distinctă din întreaga colecție prin conținutul lor fac două cărți din același secol: Philipp Melancton, *Heubtartikel Christlicher Lere, im latin genandt Loci Theologici, [...]*. Wittemberg, [Veit Creutzer], 1554 și Herodotus, [...] *Halicarnassei historiae lib. IX, et de vita Homeri libellus*, [Genevae]. Excudebat Henricus Stephanus, [...], Huldrichi Fuggeri typographus, [1566]. Din secolul al XVII-lea, în colecția MNU am identificat volumul István Czeglédi, *Az Ur frigy székrénye elött*, Colosvarat, 1670⁷⁰. În anul 1682 a apărut Godofredus Rudolphus Knichen, *Opus Politicum In Tribus Libris [...]*, Francofurti ad Maenum, lucrare aflată în biblioteca SIS⁷¹. În urma cercetărilor întreprinse în cele trei biblioteci albaiuliene am constatat că marea majoritate a cărților lui Fangh au fost tipărite pe parcursul secolului al XVIII-lea. Tipăriturile din secolul al XIX-lea, până la 1825, anul morții sale, reprezintă cel mai des acte oficiale, rezoluțiile Dietelor, precum și foi volante cu un conținut divers.

Modul de achiziționare a cărților nu a rezultat din numeroasele acte cercetate în arhivele mai sus menționate. Doar în puține însemnări colecționarul a relatat cum a intrat în posesia acestora: „*Emptus Budae a Rflor. 3 A[nno] [1]790 per Steph. Fangh*”⁷² sau „*Emptus Pestini Xc 40 Steph Fangh*”⁷³, acestea certificând cumpărarea, ca modalitate de îmbogățire a colecției de carte. Din partea lui Ignác Batthyány a primit în dar opera lui Martinus

⁶⁸ *Catalogus incunabulorum* 1965, p. 98, nr. 545: f. 2r.: „Stephani Fangh”, f. 19r.: „Steph. Fangh” (cota Inc. VI 54).

⁶⁹ CVS 18, coll. 1.

⁷⁰ CVS 38.

⁷¹ SIS 1468.

⁷² Jacobus Zimmermann, [...] *Sodalis Opuscula Theologici, Historici Et Philosophici Argumenti*, I, Tiguri, Typis Gessnerianis, 1751 păstrată la SIS.

⁷³ Joannes Franciscus Bessel, *Disertationes Ad Jus Publicum Romano-Ecclesiasticum [...]*, Coloniae, Sumptibus Wilhelmi Metternich Bibliopolae sub Signo Gryphi, 1715 păstrată la SIS.

Gerbertus, *Monumenta Veteris Liturgiae Alemanicae*, Pars I. Typis San-Blasianis, 1777⁷⁴.

Situațiile de mai sus pot fi considerate rarissime, dacă avem în vedere dimensiunea colecției pe care o cunoaștem astăzi. Abolirea ordinelor monahale i-a permis episcopului Batthyány să obțină unele dintre fondurile de carte ale acestora, de exemplu, din reședințele iezuiților din Alba Iulia, Sibiu, Cluj și Odorhei. Cu această ocazie Fangh a intrat și el în posesia câtorva lucrări care îi au ca primi posesori pe iezuiții de la Sibiu (*Inscriptus Residentia S. J. Cibinii sau Cathalogo Residentiae Societatis Jesu Cibiniensis inscriptus 1721, 1732, 1735, 1744*), Odorhei (*Residentia Udvarhelinensis Societatis Jesu 1755, 1758, 1761*), Cluj (*Collegium Societatis Jesu Claudiopolitani 1768, 1769*). Câteva volume din posesia lui Fangh poartă însemnele de proprietate ale Institutului Teologic de la Alba Iulia (*Seminarium Incarnatae Sapientiae*), fiind una dintre dovezile despre faptul că o parte din biblioteca sa se află astăzi în cea a seminarului teologic⁷⁵. Dovada proprietății lui Fangh o găsim întotdeauna pe foile de titlu: Stephanus/Stephani/István Fangh, rar însoțite de vreo altă informație.

Implicarea episcopului Batthyány, implicit și a lui Fangh în acțiunea recuperării bibliotecilor ordinelor călugărești a privit și ordinul trinitarian. Acesta este strâns legat ca locație de viitoarea Bibliotecă Batthyaneum care ocupă astăzi fosta biserică trinitariană. Modificarea edificiului a fost realizată de armata austriacă, care a primit cea dintâi clădirea și apoi de episcopul Batthyány⁷⁶. Fangh, ca mâna dreaptă a episcopului Batthyány, mare colecționar de cărți, a fost însărcinat de acesta să participe la inventarierea bunurilor trinitarienilor, chiar să-i relateze parcursul lucrărilor.

Desființarea ordinelor călugărești a fost amplu discutată în ultimul sfert din veacul al XVIII-lea. Realitățile privind situația trinitarienilor din Alba Carolina au intrat și în preocupările lui Imre Dániel, primul bibliotecar al bibliotecii diecezane de pe vremea lui Batthyány⁷⁷.

În același context, József Gabri și János Pap, prieteni de corespondență cu Dániel, l-au ținut la curent cu desfășurarea procesului de dizolvare a ordinului, ceea ce face din aceste scrisori izvoare autentice în privința evenimentului. Relatările celor trei sunt o mărturie despre apetitul livresc al episcopului, cât și despre cel al lui Fangh față de biblioteca ordinului trinitarian. József Gabri, la data de 17 aprilie 1784, a afirmat, printre altele, în

⁷⁴ Se păstrează în colecția SIS, fără nr. de inventar.

⁷⁵ Cărțile lui Fangh au intrat după moartea sa în această bibliotecă, totuși nu avem nicio informație documentară certă în acest sens. Însă numărul lor, cca. 120 de exemplare, poate fi un indiciu. Vezi catalogul anexat de noi.

⁷⁶ Șerban 1975, p. 373-383; Șerban 1979, p. 477-487.

⁷⁷ Trimis de acesta (1783-1785) în Peninsula Italică pentru a strânge informații necesare activității științifice a prelatului și pentru achiziționarea cărților (vezi, de exemplu, Mărza 2014a, p. 77-82; Mărza 2014b, p. 361-375).

larga-i relateare că „Mai mult ca sigur biblioteca îi va reveni Excelenței Sale Episcopul deoarece domnul canonic Fangh se tot plimbă în jurul cărților”. Într-adevăr, acum cărțile trinitarienilor se găsesc în fondul de la Batthyaneum. Pe de altă parte, Fangh a relatat episcopului cele întâmplate din prisma celui care a participat direct, spre final precizând: „Am fost de față și la restul operațiilor întreprinse de prealuminații domni comisari, dar, deoarece Excelența Voastră nu a poruncit să le relatez, am socotit că este în van să le transmit”. Această frază lasă loc de interpretări, deoarece nu am găsit informații în arhive despre ce prevedeau „restul operațiilor”. Un conținut interesant, din care rezultă același interes pentru cărți din partea lui Fangh, a fost transmis de János Pap lui Dániel, relatându-i „Domnul Fangh se miră că eu umblu să cumpăr cărți, dar este ușor pentru el căci a adunat destul de aici, de acolo, dar mie nu-mi place așa”⁷⁸. Cele două relatări ale lui Pap și Gabri ne fac să credem că achizițiile lui Fangh au fost obținute probabil cam fără bani. Ne gândim că ar fi posibil ca și restul cărților care au aparținut ordinelor religioase desființate și care pe lângă *ex libris*-ul ordinului, îl au și pe cel al lui Fangh, să le fi obținut în același mod.

Participarea lui Fangh alături de comisarii guberniali la inventarierea avutului ordinului trinitarian nu a rămas fără rezultat. Drept dovadă stau câteva lucrări care, pe lângă însemnarea sa de proprietate, mai au și *ex libris*-ul ordinului trinitarian din Alba Carolina. Una dintre ele a avut un parcurs deosebit de interesant, fiind vorba de atlasul geografic, de mari dimensiuni, al lui Jan Janszoon, cartograf danez, lucrare apărută la Amsterdam în anul 1666. Până să ajungă la Batthyaneum, lucrarea a avut mai mulți proprietari; primii au fost trinitarienii, urmați de István Fangh care a donat lucrarea, târziu, după 1819, anul în care a fost numit episcop de Dulcin, unui anume József Gerliczy. Acesta nu este nimeni altul decât fiul Elisabetei Oberndorfer, cea care alături de mama sa Josepha și de fiul său apar în masa succesorală a lui Fangh, moștenind sume importante de bani⁷⁹.

Astfel, pe lângă sumele moștenite de cei trei pentru serviciile aduse canonicului Fangh, apare și această carte. Un alt exemplu poate fi volumul ce aparține Seminarului Teologic SIS, care reprezintă anele trinitarienilor din

⁷⁸ BB LXX/9: 17 apr. 1784, 197: 3 aug. 1785; GYÉL, *Protocollum vicariatus*, p. 171-173; Hendre Biro 2014, p. 239.

⁷⁹ *Joannis Janssonii Atlas contractus, sive Atlantis Majoris Compendium, in quo totum universum velut in theatro quam exactissimis Tabulis ante oculos ponitur, additisque Regionum omnium descriptionibus accuratissime illustratur*, Amstelodami, Apud Joannis Janssonii p. m. Haeredes, Anno MDCLXVI (BB cota U6 IV 9) cu *ex libris*: „*Ex bibliotheca Residentiae Albae Carolinensis ordinis Excalceatorum SSS Trinitatis de Redemptione Captivorum*”, „*Cessit Stephano Fangh et post Stephanum Fangh Episcopum Transylvaniae offerit Josepho Gerliczy*”. Pentru masa succesorală, vezi mai sus, dar și BB XLI/91, 92, 126.

provincia Sf. Iosif (numele dat de ordin când a pătruns în monarhia austriacă), redactată de pr. Joannes a S. Felice în 1739⁸⁰.

Așa cum rezultă din testamentul său, dar și în urma cercetărilor în arhive, Fangh nu a lăsat nicio listă de cărți care ar putea servi drept măsură a ceea ce cunoaștem din colecția sa și a dimensiunii bibliotecii sale⁸¹. În această situație, toate cărțile pe care le prezentăm în studiul de față au fost identificate doar prin intermediul însemnărilor sale de proprietate. Din punct de vedere tematic, cel care poate completa orizontul livresc al acestui funcționar al Episcopiei Romano-Catolice din Alba Iulia, există o diversitate nu prea mare a temelor preferate. Acest fapt se poate explica simplu: Fangh a avut la dispoziție pentru nevoile sale intelectuale și două biblioteci, cea a seminarului și viitoarea Bibliotecă Batthyaneum. Cercetând cuprinsul bibliotecii sale ne-au atras atenția câteva titluri de carte importante pentru cultura românească din Transilvania: *Supplex libellus Valachorum Transsilvaniae Iura Tribus Receptis Nationibus Communia [...]*, Claudiopoli, Sumptibus et Typis Martini Hochmeister Caes. Reg. Dicast. Typographi & Bibliopolae, 1791; cartea este semnată „Steph. Fangh” și se păstrează în Batthyaneum⁸². În același context, singurul autor român identificat deocamdată este Samuil Micu, *Dissertatio Canonica De Matrimonio Juxta Disciplinam Graecae Orientalis Ecclesiae [...]*, Vindobonae, Typis Josephi Nob. De Kurzbeck, 1781, carte ce se păstrează la SIS⁸³. Din lucrările mentorului său, Fangh și-a însemnat *ex libris*-ul pe un exemplar aflat acum la SIS: Ignatius Batthyán, *Sancti Gerardi Episcopi Chanadiensis Scripta [...]*, Albae-Carolinae, Typis Episcopalis, 1790⁸⁴. Semnătura lui Fangh, fără valoare de *ex libris*, a fost identificată datorită funcției avute în cancelaria episcopală pe mai multe acte emise de episcop, spre exemplu Ign. Batthyany, *Edictum episcopale [...]*, Cibinii, Typis Martini Hochmeister, Typogr. et Bibliopolae Privilegiati, 1781⁸⁵.

Din cele circa 140 de titluri identificate până acum, lucrările care abordează teme științifice (nu foarte multe) se integrează mai multor domenii: juridic, filologic, istoric, învățământ (manuale), dicționare, medicină, geografie, științele naturii în limbile latină, germană, maghiară și franceză.

⁸⁰ Johannes a S. Felice, *Annalium provinciae S. Josephi ordinis Excalceatorum Sanctissimae Trinitatis Redemptiorum Captivorum libri decem [...]*, Wien, 1739 cu *ex libris*: „Resideae Carolin. Ord. SS Trin. de Red. Capt.”, „Steph. Fangh”.

⁸¹ O dificultate în stabilirea numărului de lucrări din biblioteca sa se datorează faptului că Biblioteca Batthyaneum nu posedă deocamdată nicio bază de date care să indice cărțile pe care le deține sau însemnările de proprietate ale acestora. Indicele cu proprietari de cărți ar fi în situația noastră salvatoare pentru a-i da o dimensiune reală bibliotecii lui Fangh. Astfel, suntem în măsură să considerăm încheiată cercetarea doar în biblioteca SIS și la MNU.

⁸² Cota BB D5 VII 8, coll. 11.

⁸³ Inv. 0268.

⁸⁴ SIS 2200.

⁸⁵ BB D5 VII 1, coll. 42; D5 VII 5, coll. 10.

Este de la sine înțeles că grupul cel mai mare de volume acoperă domeniul teologiei. Și aici lucrările sunt încadrabile în mai multe subgrupe: bule papale sau studii asupra lor, papalitate, concilii, drept bisericesc, doctrină, polemică religioasă, patristică, hermeneutică, comentarii biblice, istoria bisericii și a religiilor, între ele aflându-se câteva disertații susținute în universitățile europene. Cunoașterea lor este posibilă prin listele aflate în anexa studiului.

Demnitățile bisericești pe care le-a ocupat pe parcursul vieții au dus la pătrunderea în biblioteca sa a numeroase foi volante, decrete episcopale sau guberniale tipărite, dar și suspendarea de indulgențe, liste de studenți, o serie de învățături date la tipar în care oficialitățile anunță hotărârile luate în privința educației, a evreilor, a țiganilor, a prafului de pușcă, a creșterii copiilor, a sănătății, a pedepsirii criminalității, altele împotriva locuitorilor din Moldova și Țara Românească, despre permisiunea și restricțiile de vânatoare, paza spațiilor, drepturile de moștenire în afara Principatului, modalitatea de stingere a incendiilor, distrugerea lăcustelor, modalitatea de organizare a unor depozite, actori, poștă, greutăți și măsuri de greutate, fugari și impostori, la care se adaugă multe articole dietale și relatări de dinaintea sosirii sale în Transilvania, cât și din timpul șederii aici. Acestea se regăsesc în toate cele trei fonduri cercetate, fiind adunate de Fangh datorită funcțiilor avute. Ele nu pot fi încadrate toate în categoria cărților, fiind multe foi volante, fără autor, loc și an de apariție etc. Toate au însă însemnarea de proprietate a lui Fangh sub forma „Steph. Fangh”, „Stephani Fangh”, „*Ex libris Stephani Fangh*”, „István Fangh”. Cele mai multe dintre aceste materiale se află la Batthyaneum⁸⁶. Mai mult decât atât, unii dintre bibliotecari au format pentru acest gen de publicații convolute, în care uneori acestea sunt cusute, altă dată desprinse, dar ele sunt păstrate între niște coperti, unde au fost adunate, probabil în secolul al XX-lea. Există situații în care într-un convolut predomină publicațiile cu iscălitura lui Fangh.

Concluzii

Alba Carolina a reprezentat, prin bibliotecile sale, un important centru cultural fondat pe tradiția vechii capitale a principatului transilvan (de la jumătatea secolului al XVI-lea și până la începutul secolului al XVIII-lea). Episcopia Romano-Catolică a Transilvaniei, reînființată la începutul secolului al XVIII-lea, avându-și sediul la Alba Carolina/Alba Iulia, a fost nu numai un important centru bisericesc, dar prin intelectualii care s-au perindat în jurul

⁸⁶ Fiind foarte multe la număr, le vom menționa doar în notă cu locația și cotele aferente; majoritatea aparțin fondului de la Batthyaneum, după cum urmează: BB cotele D5 VII 1, coll. 24-26, 38-39a, 42, 48, D5 VII 5, coll. 10, D5 VII 6, coll. 1-2, 29-42, 45, 49-54, 56-60; D5 VII 7, coll. 3, 7, 13, 17, 19, 23, 25-27, 41, 50-51, 57, 59-72, D5 VII 8, coll. 3, 11; MNU cota CVS 323; SIS inv. 0631.

instituției, viața urbei s-a ridicat la cote superioare. *Institutum Batthyanianum*, dorit să devină un centru de erudiție regională, s-a rezumat în cele din urmă la un observator astronomic, o tipografie și biblioteca devenită ulterior Batthyaneum, numită astfel în cinstea fondatorului. În această bibliotecă cu un fond enciclopedic se păstrează și o parte din colecțiile de carte ale clerului romano-catolic ca urmare a hotărârii Conciliului de la Trento (preoții erau obligați să-și lase colecțiile instituției de care aparțineau).

István Fangh a fost o personalitate aparținând Albei Carolina prin adopție. A făcut parte din acest spațiu geografic, consumându-și aici energia, erudiția, fiind nelipsit din viața instituțiilor romano-catolice ale vremii, dar și din ceea ce a reprezentat episcopul Ignác Batthyány ca om de cultură și în sfera administrativă. Fangh nu a fost instruit la marile universități europene, totuși a absolvit școli înalte ale Ungariei (Buda, Pesta, Eger), formându-și un orizont intelectual specific epocii în care a trăit. Apropierea de cărți i-a fost înlesnită prin bibliotecile instituțiilor în care a studiat, dar influența episcopului Batthyány i-a deschis gustul pentru colecționare. Biblioteca pe care am reușit să o reconstituim nu este una enciclopedică și nu este sigur că-l reprezintă pe Fangh ca pe un adevărat bibliofil. Împotriva acestei ipoteze a noastre ar putea sta acele câteva valoroase exemplare bibliofile (incunabulul lui Thomas de Argentina, Herodot, atlasul lui Janszoon sau învățăturile lui Philipp Melanchton), dacă avem în vedere accepțiunea de astăzi a acestui concept. Chiar dacă am identificat în posesia sa unele lucrări specifice pentru nivelul științific al Iluminismului în care s-a desăvârșit, considerăm că majoritatea cărților l-au ajutat în îndeplinirea funcțiilor deținute.

Catalog de informare⁸⁷

I. Biblioteca Institutului Teologic Romano-Catolic (SIS)

1. 2200⁸⁸

Batthyán, Ignatius

Sancti Gerardi Episcopi Chanadiensis Scripta, et acta hactenus inedita, cum serie Episcoporum Chanadiensium. Opera, et studio [...], Albae-Carolinae Typis Episcopalis, MDCCXC [=1790], [9], 372, 178 p.

- posesor: Steph. Fangh.

2. 2980

Benedictus Papa XIV.

[...] *Opera Omnia In Unum Corpus Collecta, Et Nunc Primum In Quindecim Tomos Distributa. Editio Novissima Ante Actis Omnibus Auctior, Castigator, Et Meliori Ordine Disposita [...]*

⁸⁷ Această *Anexă* reprezintă fișele rezumative ale cărților, menționate în această formă din economie de spațiu.

⁸⁸ Numerele formate din patru cifre reprezintă numărul de inventar din SIS.

Tomus Primus Continens De Servorum Dei Beatificatione, Et Beatorum Canonizatione Librum Primum, [...], In Typographia Bassanensi, MDCCLXVII, Sumptibus Remondini Veneti [=1767], Superiorum Permissu, ac Privilegio, [20], [LXXXVIII], 378, [22] p.

- posesor: Steph. Fangh.

3. 2981

Benedictus Papa XIV

[...] *Opera Omnia in Unum Corpus Collecta, et Nunc Primum in Quindecim Tomos Distributa.* Editio Novissima ante Actis Omnibus Auctior, Castigator, et Meliori Ordine Disposita [...] Tomus Tertius Continens de Servorum Dei Beatificatione, et Beatorum Canonizatione Librum Tertium [...], In Typographia Bassanensi, MDCCLXVII, Sumptibus Remondini Veneti, [=1767], Superiorum Permissu, ac Privilegio, [2], 440 p.

- posesor: Steph. Fangh

4. 2983

Benedictus Papa XIV.

[...] *Opera Omnia In Unum Corpus Collecta, Et Nunc Primum In Quindecim Tomos Distributa.* Editio Novissima Ante Actis Omnibus Auctior, Castigator, Et Meliori Ordine Disposita [...] Tomus Quintus Complectens Indices Locupletissimos Rerum Et Nominum, [...], In Typographia Bassanensi, MDCCLXVII, Sumptibus Remondini Veneti, [=1767], Superiorum Permissu, ac Privilegio, 219 p.

- posesor: Steph. Fangh mp.

Coll. 2: *Ibidem*, Tomus Sextus.

- posesor: Steph. Fangh mp.

5. 2984

Benedictus Papa XIV.

[...] *Opera Omnia In Unum Corpus Collecta, Et Nunc Primum In Quindecim Tomos Distributa.* Editio Novissima Ante Actis Omnibus Auctior, Castigator, Et Meliori Ordine Disposita [...], Tomus Octavus Continens De Sacrosancto Missae Sacrificio Libros Tres, Necnon Appendices Ex Ejusdem Pontificis Operibus Petitas, In Typographia Bassanensi, MDCCLXVII, Sumptibus Remondini Veneti, Superiorum Permissu, Ac Privilegio, [XX], 240 p.

- posesor: Stephani Fangh mp.

6. 2982

Benedictus Papa XIV.

[...] *Opera Omnia In Unum Corpus Collecta, Et Nunc Primum In Quindecim Tomos Distributa.* Editio Novissima Ante Actis Omnibus Auctior, Castigator, Et Meliori Ordine Disposita [...] Tomus Undecimus Continens De Synodo Dioecesana Libros Priores Novem, In Typographia Bassanensi, MDCCLXVII, Sumptibus Remondini Veneti, [=1767], Superiorum Permissu, ac Privilegio, [XX], 220 p.

- posesor: Steph. Fangh.

7. 1525

Benedictus, Papa XIV

[...] *Bullarium Tom. I. In Quo Continentur Constitutiones, Epistolae &c. Editae Ab Initio Pontificatus Usque Ad Annum MDCCXLVI*, Romae, MDCCLVII [=1757], Typis Sacrae Congregationis De Propaganda Fide, Cum Privilegio, [9], XXIII, 639 p.

- posesor: Inscriptus Catalogo Residae. Udvarhely S. J. 1761. Subinde cessit Stephanus Fangh.

8. 1526

Benedictus, Papa XIV

[...] *Bullarium Tom. II. In Quo Continentur Constitutiones, Epistolae &c. Editae Ab Anno MDCCXLVI. Usque Ad Totum Annum MDCCLXVIII.* Cum Appendice ad Tomum I et II, Romae, MDCCXLIX, Typis Sacrae Congregationis De Propaganda Fide, [=1749], Cum Privilegio, VIII, 551, CX p.

- posesor: Residentia Udvarhelinensis Socttis. Jesu. 1755. Cessit Stephano Fangh.

9. 1527

Benedictus, Papa XIV

[...] *Bullarium Tom. III. In Quo Continentur Constitutiones, Epistolae &c. Editae Ab Exitu Anni MDCCXLVIII Usque Ad Totum Pontificatus Annum XII.* Cum Appendice Et Supplemento, Romae, MDCCLIII [=1753], Typis Sacrae Congregationis De Propaganda Fide, Cum Privilegio, VIII, 631 p.

- posesor: Residentiae Udvarhelinensis Socttis Jesu 1755. Cessit Stephanus Fangh mp.

10. 1528

Benedictus, Papa XIV

[...] *Bullarium Tom. IV. In Quo Continentur Constitutiones, Epistolae &c. Editae Ab Initio Anni XIII. Pontificatus Usque Ad Totum Ejusdem Pontificatus Annum XVII.* Cum Appendice, Romae, MDCCLVII [=1757], Typis Sacrae Congregationis De Propaganda Fide, Cum Privilegio, X, 550, XCII p.

- posesor: Inscriptus Catalogo Residentiae Udvarhely. Socttis. Jesu. 1758. Postea cessit Stephanus Fangh.

11. 1354

Bessel, Joannus Franciscus

Dissertationes Ad Jus Publicum Romano-Ecclesiasticum Complectentes Statum Ecclesiae Romanae, Dignitatem, Postestatem, Curiam & Electionem Summi Pontificis & Reliquorum Ecclesiae Membrorum, [...] A [...] & noviter editae a Gregorio à Merzenfeldt Benedict. ad S. Felicit. in Münster Schwartzach [...], Coloniae, Sumptibus Wilhelmi Metternich Bibliopolae sub Signo Gryphi, Anno MDCCXV [=1715], [8], 430, [25] p.

- posesor: Petri Mészáros. Emptus Pestini Xc 40. Steph. Fangh.

12. 0704

Beuvelet, M. Matthia

Meditationes De Praecipuis Veritatibus Christianis Et Ecclesiasticis, [...], Compositae [...] Per [...], e Gallico in Latinum sermonem translatae Per Joachimum Bernardum Wilkowitz, [...], Tomus Primus, Primum Viennae Austriae in lucem editae, nunc reimpressae, Agriae, Typis Scholae Episcopalis, Anno 1774, [50], 440 p.

- posesor: Steph Fangh.

13. 0897

Beuvelet, M. Matthias

Meditationes De Praecipuis Veritatibus Christianis Et Ecclesiasticis, [...], Compositae [...] Per [...] e Gallico in Latinum sermonem translatae per Joachimum Bernardum Wilkowitz, [...], Tomus Tertius, Agriae, Typis Scholae Episcopalis, Anno 1774, [36], 389 p.

- posesor: Steph. Fangh.

14.

Biner, Josephus⁸⁹

Apparatus Eruditionis Ad Jurisprudentiam Praesertim Ecclesiasticam, [...]. Authore [...], Pars I. De Jure in genere. Editio Tertia auctior. Cum Facultate Superiorum Ac Privilegio Caesareo, Augustae Vindelicorum & Friburgi Brisgojæ, Sumptibus Fratrum Ignatii & Ant. Wagner Bibliop. MDCCLIV [=1754], [11], 152 p.

- posesor: Stephani Fangh mpia.

15.

Biner, Josephus

Apparatus Eruditionis Ad Jurisprudentiam Praesertim Ecclesiasticam, [...]. Authore [...], Pars VI. De Jure Synodali Provinciali, ac Provinciarum Statu. Cum Facultate Superiorum Ac Privilegio Caesareo, Augustae Vindelicorum & Friburgi Brisgojæ, Sumptibus Fratrum Ignatii & Ant. Wagner Bibliop., MDCCLIV [=1754], 278 p.

- posesor: Stephani Fangh mp.

16. 0051

Biner, Josephus

Apparatus Eruditionis Ad Jurisprudentiam Praesertim Ecclesiasticam, [...]. Authore [...], Pars VI De Jure Synodali Provinciali, ac Provinciarum Statu. Cum Facultate superiorum ac Privilegio Caesareo, Augustae Vindelicorum & Friburgi Brisgojæ, Sumptibus Fratrum Ignatii, & Ant. Wagner, Bibliop. MDCCLIV [=1754]. 278 p.

- posesor: Stephani Fangh

17. 1762

Biner, Josephus

Apparatus Eruditionis Ad Jurisprudentiam Praesertim Ecclesiasticam, [...]. Authore [...], Pars VIII. Complectens Statum Ecclesiasticum Et Politicum Germaniae Et Galliae Saeculo XVII [...] Cum Approbatione, Augustae Vindelicorum & Friburgi Brisgojæ, Sumptibus Fratrum Ignatii & Antonii Wagner Bibliop. MDCCLXII [=1762], [5], 954 p.

- posesor: Steph. Fangh mpia.

18. 2250

Bollandus, Joannes – Stiltingo, Joannes

Vita Sancti Stephani Regis Hungariae Ex Latinis Et Graecis, Aliarumque Gentium Monumentis Collecta, Digesta, Commentariis Et Observationibus Illustrata [...]. A [...], Continuatore [...], Cassoviae, Typis Collegii Academici Soc. Jesu, Anno MDCCLXVII [=1767], [15], 376, [14] p.

- posesor: Steph. Fangh.

19. 0292

Brundusinus, Martinus Fornarius

Institutio Confessariorum. Ea continens, quae ad praxim audiendi confessiones pertinent. [...] Auctore, [...], Repressa Claudiopoli, Typis Acad S. J. per Bernard Weilhamer, 1727, [3], 187, [1] p.

- posesor: Steph. Fangh

⁸⁹ În SIS se păstrează unele cărți fără număr de inventar (numărul din vedeta cărții este format din patru cifre).

20. 3949

Buberlee, Terentian

Der durch die Schrift und Propheten geweissagte Messias und erfuelende Christus [...]. Von [...]. Erster Theil. Ofen, gedruckt bey Katharina Landerinn, 1787, [31], 136 p.

- posesor: Steph Fangh

21. 2148

Bvilla

Aurea Bvlla Caroli IV. Imperatoris Rom. Et In Eam Observationes Viri Clarissimi Iobannis Limnaei. Editio nova, [...], Argentorati, Typis & Sumptibus Joh. Friderici Spoor. Anno MDCLXXXVI [=1686], [2], 682 p.

- posesor: Nro. 98 *Ex libris* Jacobi Sachse ab Hartenek. Residentiae Cibinij Soctis Jesu 1749. Steph. Fangh.

22. 2762

Castigatio Libelli Jus Reipublicae In Bona Ecclesiasticorum Dicti, Cassoviae, Typis Joannis Michaelis Landerer Perpetui in Fűskút, 1792, 492 p.

- posesor: Steph. Fangh mp.

23. 1134

Charmes, Thomas Ex

[...], *Theologia Universa Ad Usum Sacrae Theologiae Candidatorum.* Tomus I. *De Prolegomenis.* Editio Post Nancenianam Tertiam Auctorem In Germ. Secunda. Superiorum Permissu, Augustae Vindelicorum, Sumptibus Matthaei Rieger Bibliopolae, MDCCLXV, [=1765], [13], 430, [4] p.

- posesor: Stephani Fangh.

24. 1135

Charmes, Thomas Ex

[...], *Theologia Universa Ad Usum Sacrae Theologiae Candidatorum.* Tomus II. *De Deo Et Attributis, De Deo Creatore.* Editio In Germania Tertia. Superiorum Permissu, Augustae Vindelicorum, Sumptibus Matthaei Rieger, & Filiorum. MDCCLXXIV [=1774], [1], 368 p.

- posesor: Steph. Fangh.

25. 1136

Charmes, Thomas Ex

[...], *Theologia Universa Ad Usum Sacrae Theologiae Candidatorum.* Tomus III. *De Incarnatione Et Gratia.* Editio In Germania Tertia. Superiorum Permissu, Augustae Vindelicorum, Sumptibus Matthaei Rieger, & Filiorum, MDCCLXXIV [=1774], [1], 430, [6] p.

- posesor: Steph. Fangh.

26. 1370

Charmes, Thomas Ex

[...], *Theologia Universa Ad Usum Sacrae Theologiae Candidatorum.* Tomus IV. *De Deo Et Attributis, De Deo Creatore.* Editio In Germania Tertia. Superiorum Permissu, Augustae Vindelicorum, Sumptibus Matthaei Rieger, & Filiorum, MDCCLXXIV [=1774], [1], 426, [10] p.

- posesor: Steph. Fangh.

27. 1137

Charmes, Thomas Ex

[...], *Theologia Universa Ad Usum Sacrae Theologiae Candidatorum*. Tomus V. *De Virtutibus*. Editio In Germania Tertia. Superiorum Permissu, Augustae Vindelicorum, Sumptibus Matthaei Rieger, & Filiorum, MDCCLXXIV [=1774], [1], 413, [7] p.

- posesor: Steph. Fangh.

28. 1138

Charmes, Thomas Ex

[...], *Theologia Universa Ad Usum Sacrae Theologiae Candidatorum*. Tomus VI. *De Peccatis, Sacramentis In Genere, Baptismo, Confirmatione, Et Eucharistia*. Editio In Germania Tertia. Superiorum Permissu, Augustae Vindelicorum, Sumptibus Matthaei Rieger, & Filiorum, MDCCLXXIV [=1774], [1], 415, [5] p.

- posesor: Steph. Fangh.

29. 1371

Charmes, Thomas Ex

[...], *Theologia Universa Ad Usum Sacrae Theologiae Candidatorum*. Tomus VII, *De Poenitentia, Extrema Unctione, Ordine Et Matrimonio*. Editio In Germania Tertia. Superiorum Permissu, Augustae Vindelicorum, Sumptibus Matthaei Rieger, & Filiorum, MDCCLXXIV [=1774], [1], 444, [8] p.

- posesor: Steph. Fangh.

30. 0575

Clemens Papa XI

[...] *Orationes Consistoriales [...]*, Romae, MDCCLXXII, Apud Joannem Mariam Salvioni Typographum Vaticanum In Archigymnasio Sapientiae, Superiorum Permissu, [=1722].

- posesor: *Ex libris* Fran. Xav. Schmid. *Ex libris* Stephani Fangh.

31. 1990

Caelsius, Gregorius

Collectanea In Sacram Apocalypsin D. Joannis Apostoli Et Evangelistae Dilecti à Domino Jesu Christo [...] Nunc denuò recusum Authore [...], Tyrnaviae, Typis Academicis, Excudebat Matthias Srmensky, Anno MDCLXXXII [=1682], [15], 481, [10] p.

- posesor: Residentiae Societatis Jesu Cibiniensis Cathalogo inscriptus Anno 1763. Steph. Fangh.

32. A*687

Collectio Benignarum Normalium Resolutionum Caesareo-Regiarum, In Materia Comissionis Ecclesiasticae, Rebusque Eandem Contigentibus, Usque Annum Inclusive 1785 Interventarum, Tomus I, Pestini, Litteris Trattnerianis, 1785, [4], 591, [1] p.

- posesor: Steph. Fangh.

33. 2346

Collectio Benignarum Normalium Resolutionum Caesareo-Regiarum, In Materia Comissionis Ecclesiasticae, Rebusque Eandem Contigentibus, Usque Annum Inclusive 1785 Interventarum, Tomus II, Pestini, Litteris Trattnerianis, 1785, [4], 482, [1] p.

- posesor: Steph. Fangh.

34. 1055

Crabbe, Pierre

Conciliorum omnium tam generalium quam particularium, [...] in tres nunc tomos ob recentem multorum additionem divisa, tomus primus, Coloniae Agrippinae, Ex officina Ioannis Quentel, anno Domini MDLI [1551], [30], 1075 p.

- posesor: Steph. Fangh.

35. 0571

Daniel, Stephanus De

Monita Paterna Quae Exhibent Promptuarium Instaurandae, tuendae, promovendae & perficiendae Vitae Spiritualis, Per [...] Paternè dicata & nuncupata. In Curia Nobilitari Haereditatis Suae Siculicae Varyasensis, Cibinii, In Typographia Publica, per Samuelem Sárdi. Anno Salutis Reparatae, MDCCLII [=1752], [19], 266, 56 p.

- posesor: Steph. Fangh.

36. 1531

Drouven, Hyacinti Renatus

De Re Sacramentaria Contra Perduelles Haereticos Libri Decem Duobus Tomis comprehensi [...] Cura et studio [...], Editio Secunda, Cum Notis Et Additionibus P. F. Ioannis Vincentii Patuzzi ejusdem Ordinis Sacrae Theologiae Professoris. [...], Tomus secundus, Venetiis, MDCCLVI [=1756], Apud Thomam Bettinelli, Superiorum Permissu, Ac Privilegio, XVI, 539 p.

- posesor: *Ex libris* Martini Pápai ex [...] obituum Stephani Fangh.

37. 0357

Drümelius, Johannes Henricus

Lexicon Manuale Latino-Germanicum & Germanico-Latinum Generis Sui Novissimum Et Copiosissimum [...], Ratisbonae, Typis Christiani Gottliebii Seiffarti Viduae, MDCCLIII [=1753], [17].

- posesor: Steph. Fangh.

38. 1915

Dupin, Ellies L.

Nova Bibliotheca Auctorum Ecclesiasticorum, Eorum Vitae Historiam, Operum Catalogum, Criticam, Et Chronologiam, Complectens [...] Auctore [...], Tomus Primus, Coloniae Agrippinae, Sumptibus Huguetae, MDCLXXXII [=1692], [22], 74, [2], 374, [43] p.

- posesor: *Ex libris* Steph. Fangh.

39. 0911

Elffen, Nicolaus

Mensis Theologiae Asceticae, Sive Piaae Meditationes, In Singulos Mensis Dies, Excerptae Majori Parte Ex Ascesi Octiduana [...], Cassoviae, Typis Collegii Academici Societ. Jesu, Anno MDCCLXVIII [=1768], 167 p.

- posesor: Stephanus Hlastur sum verus possessor hujus libelli Anno Dni 1770. Stephanus Hlastur possidet hunc libellum 1771. *Ex libris* Stephani Hlastur Anno Dni 1770. Steph. Fangh.

40. 1289

Eoetvoes, Franciscus

Generales Rerum Liturgicarum Notiones [...], Agriae, Typis Lycei Episcopalis, Anno MDCCLXXX [= 1780], [21], 347.

- posesor: Steph. Fangh.

41. 0127

Eötvös, Franciscus

Generales Rerum Liturgicarum Notiones [...], in Prooemium, et sectiones octo Digestae, Agriae,
Typis Lycei Episcopalis, Anno MDCCLXXX [=1780], [22], 347 p.

- posesor: Andreea Szereday, a Rmo Dno Stephano Fangh 1781 donatus. Seminarii Incarn Sap. 1815.

42. 2936

Estio, Guilielmo

Absolutissima In Omnes Beati Pauli Et Septem Catholicas Apostolorum Epistolas Commentaria,
[...] Auctore [...], Studio, & Opera Jacobi Merlo-Horstii, [...], Tomus Primus, Parisiis, Et
Denuo Neapoli, MDCCXLI, Expensis Francisci Ricciardi, Et Januarii Mutii
Typographorum, [=1741], [18], 379, [13] p.

- posesor: Stephani Fangh.

43. 2937

Estio, Guilielmo

Absolutissima In Omnes Beati Pauli Et Septem Catholicas Apostolorum Epistolas Commentaria,
[...] Auctore [...], Studio, & Opera Jacobi Merlo-Horstii, [...], Tomus Secundus, Parisiis, Et
Denuo Neapoli, MDCCXLI, Expensis Francisci Ricciardi, Et Januarii Mutii
Typographorum, [=1741], 464, [12] p.

- posesor: Stephani Fangh mp.

44. 2938

Estio, Guilielmo

Absolutissima In Omnes Beati Pauli Et Septem Catholicas Apostolorum Epistolas Commentaria,
[...] Auctore [...], Studio, & Opera Jacobi Merlo-Horstii, [...], Tomus Tertius, Parisiis, Et
Denuo Neapoli, MDCCXLII, Expensis Francisci Ricciardi, Et Januarii Mutii
Typographorum, [=1742], 338, [8] p.

- posesor: Steph. Fangh mp.

45. 2941

Estio, Guilielmo

Absolutissima In Omnes Beati Pauli Et Septem Catholicas Apostolorum Epistolas Commentaria,
[...] Auctore [...], Studio, & Opera Jacobi Merlo-Horstii, [...], Tomus Quartus, Parisiis, Et
Denuo Neapoli, MDCCXLV, Expensis Francisci, Et Christophori Ricciardi [=1745], [1],
533, [9] p.

- posesor: Stephani Fangh mp.

46. 2939

Estio, Guilielmo

Absolutissima In Omnes Beati Pauli Et Septem Catholicas Apostolorum Epistolas Commentaria,
[...] Auctore [...], Studio, & Opera Jacobi Merlo-Horstii, [...], Tomus Quintus, Parisiis, Et
Denuo Neapoli, MDCCXLVIII, Expensis Ricciardi [=1748], 462, [9] p.

- posesor: Stephani Fangh mp.

47. 2940

Estio, Guilielmo

Absolutissima In Omnes Beati Pauli Et Septem Catholicas Apostolorum Epistolas Commentaria,
[...] Auctore [...], Studio, & Opera Jacobi Merlo-Horstii, [...], Tomus Sextus, Parisiis, Et

Denuo Neapoli, MDCCXLVIII, Expensis Francisci, Et Christophori Ricciardi [=1748], 454, [10] p.

- posesor: Stephani Fangh mp.

48.

Felbiger, Johann Ignatz von

Katholischer Katechismus zum Gebrauche Der Schlesischen und anderer Schulen Deutschlands nach der Faehigkeit der Jugend in drey Klassen eingetheilt. Herausgegeben von dem [...], Bamberg und Wirzburg, In der Goebhardtischen Buchhandlung, 1774, 359 p.

- posesor: Steph. Fangh.

49. 2266

Foresti, Antonius

Historische Welt = Cart Das ist: Ordentliche Beschreibung der vier groessesten Reich der Welt Von Nino dem ersten Assyrischen Kayser an biss auf die jetzt gluecklich aus dem Hauss Oesterreich regierende Kayserl. Majest. [...] Erstlich in Italiaenicher Sprach beschrieben Durch [...], Anjetzo aber in der Teutsche Sprach uebersetzt Von Einem Liebhaber der Geschichten, ErsterTheil, [...], Der Dritte Druck, Augsburg, In Verlag Georg Schlueter und Martin Happach 1723, [15], 642, [18] p.

- posesor: Catalogo Residentiae Cibiniensis Societatis Jesu Inscriptus Anno 1735. Stephn. Fangh.

50. 2267

Foresti, Antonius

Der Historischen Welt=Garten Zweyter Theil: In sich enthaltend Die Leben derer Paebsten von dem Heiligen Petro an biss auf Clementem XI. [...] Anfaenglich in Italiaenischer Sprach beschreiben Durch [...] Der zweyete Druck, Augspurg, In Verlag Georg Schlueter und Martin Happach, 1718, [7], 497, [12] p.

- possessor: Cathalogo Residentiae Soctis Jesu Cibiniensis inscriptus 1732. Steph. Fangh.

51.

Gerbertvs, Martinvs

Monumenta Veteris Litvrgiae Alemannicae. Pars. I. Complectitur Ea, Quae Ad Celebrationem Missae Pertinent. Ex Antiquis Manuscriptis Codicibus Collegit Et Digessit [...], Permissu Superiorum, Typis San-Blasianis, MDCCCLXXVII [=1777], [36], 500 p.

- posesor: [...] dono [...] Domino Comite P[...] Ignatio de Batthyán Steph. Fangh.

52.

Gregorius Papa I.

[...] *Cognomento Magni Liber Regulae Pastoralis. Cui Addita Est In Fine Anonymi Formula Praelatorum. Ad Usus V. Cleri Strigoniensis, Jussu Et Impensis Celsissimi, Ac Reverendissimi Domini S.R.I. Principis Francisci è Comitibus Barkóczy De Szala Archi-Episcopi Strigoniensis, Et Primatis Hungariae &c.*, Strigonii, Typis Francisci Antonii Royer, Archiepiscopalis Typographi, s.a., [14], [28], 302 p.

- posesor: *Ex libris* Steph. Fangh.

53. 1167

Halden, Joannes Baptista

Ephemerologium Ecclesiastico-Rubricisti cum Novum, Continens Singularia Dominicarum Ac Feriarum, Nec Non Festorum Ac Pro-Festorum [...] in lucem datos A [...], Brixiare, Typis & sumptibus Josephi Schussegger, Aul. Episc. Typogr. An. 1717, [11], 316, [2] p.

- posesor: Residentia Soc. Jesu Cibinii 1721. Steph. Fangh.

54.

[Halden, Joannes Baptista

Ephemerologium Ecclesiastico-Rubricisti] Pars Secunda, Continens Singvlaria Festorum, Ac Profestorum, Seu Vigiliarum, s.l.; s.a., 478, [2] p.

- posesor: Residentia Soc. Jesu Cibinii 1721. Steph. Fangh.

55.

[Halden, Joannes Baptista

Ephemerologium Ecclesiastico-Rubricisti] Pars Tertia, Continens Parathemata Ephemerologij Ecclesiastico-Rubricistici, s.l., s.a., 325, [1] p.

- posesor: Residentia Soc. Jesu Cibinii 1721. Steph. Fangh.

56. 2032

Harduini, Joannes

Concilium Niceanum Opera Et Studio [...] collectum Et Ab Andrea Xaverio Daczo Nobili Ungario Felső-Banyensi Philosophiae Baccalaureo cum Universam Philosophiam propugnaret distributum Praeside R. P. Stephano Kaprinai è Soc. Jesu, Philos. Doctore, & in Universit. Claudiopolitana Professore Seniore, Anno MDCCLI, Claudiopoli, Typis Academicis Societ. Jesu, Anno MDCCLI, [=1751], [8], 437, [2] p.

- posesor: Steph. Fangh.

57.

Hederichs, Benjamin M.

Progymnasmata Stili Latini, Oder Uebungen der Jugend zur Lateinischen Sprache [...] Andere und verbesserte Auflage, Wittenberg, Bey Samuel Gottfried Zimmermann, 1745, [15], 392 p.

- posesor: Steph. Fangh.

58.

Herodotus

[...] *Halicarnassei historiae lib. IX., et de vita Homeri libellus*. Illi ex interpretatione Laurentii Vallae, hic ex interpretatione Conradi Heresbachi, utraque ab Henrico Stephano recognita [...], [Genevae], Excudebat Henricus Stephanus, [...], Huldricchi Fuggeri typographus, [1566], [30], 256, 12, [24] p.

- posesor: Steph. Fangh.

59. 0668

Hertzig, Franciscus P.

Manuale Confessarii, Seu Methodus Compendiosa Munus Confessarii rite obeundi, utilitati praeferim ad id pie se disponentium elucubrata A [...], Pars I. Cum permissu Superiorum, Agriae, Typis Scholae Episcopalis, Anno 1769, [5], 167, [13] p.

- posesor: Steph. Fangh.

60. 0185

Horváth, Joannes Baptista

[...] *Praelectionum Mechanicarum Pars I. Complectens Staticam, Et Mechanicam Solidorum*, Budae, Typis Regiae Universitatis, Anno MDCCXXXII [=1732], [10], 121 p. [2] tab.

- posesor: *Ex libris* Stephani Fangh.

61. 2106

Hvszti, Andreas

Iurisprudentia Hungarico Transilvanica. In Qua Doctrina Stephani Verböcii [...], in Prologo Decreti, seu Operis Tripartiti contenta [...], Auctore [...], Cibinii in Transilvania, Excusa in Officina Eisdem Liberae Regiaeque Ciuitatis A'Iohanne Barth, Annô Dni. MDCCXLII [=1742], [47], 250 p.

- posesor: Inscript. Resid. S. J. Cibi. 1744. Steph. Fangh.

62.

Jus patriae publicum, Tyrnaviae, Typis Academicis Soc. Jesu per Fridericum Gall, 1722, [16], 190, [2] p.

- posesor: Steph. Fangh.

63. 3890

Kayser, Matthia

Geistliche Arzney fuer die Kranke, Das ist Catholisches Kranken=Buch In drey Theil abgetheilt, [...] Auth. [...], Cum Licentia Superiorum, Augsburg und Innsbruck, In Verlag Joseph Wolffs, 1771, 294, [10] p.

- posesor: Steph. Fangh.

64. 1522

Kircher, Athanasius

[...] *China Monumentis Qua Sacris Profanis, Nec non variis Naturae & Artis Spectaculis Aliarumque rerum memorabilium Argumentis Illustrata*, Auspiciis Leopoldi Primi [...], Amstelodami, Apud Joannem Anssonium à Waesbergae & Elizeum Weyerstrae, Anno MDCLXVII [=1667], [15], 237, [11] p.

- posesor: Dalnoki Comp. Lugd. Fluor. 8. Ao 1736. Stephani Fangh.

65. 0268

Klein, Samuel

Dissertatio Canonica De Matrimonio Juxta Disciplinam Graecae Orientalis Ecclesiae Ab [...] Conscripta, Vindobonae, Typis Josephi Nob. De Kurzbeck, MDCCLXXXI [=1781], 154, [5] p.

- posesor: Seminario DB Rdus Joan Nemes Th. [...] Balasfalvae moriens IV. Kal. Maji 1784 hunc legavit. Steph. Fangh.

66. 1468

Knichen, Godofredus Rudolphus

Opus Politicum In Tribus Libris Omnes Ad Doctrinam Politicam tam quo ad Pacis quam Belli administrationem, & tranquillum ac turbulentum Rerumpublicarum Statum [...], Auctore [...], Francofurti ad Maenum, Impensis Johann. Davidis Zunneri, Typis Balthasaris Christophori Wustii, Sen., Anno MDCLXXXII [=1682], [4], 1349, [16] p.

- posesor: Steph. Fangh.

67. 2165

Kollarus, Adamus Franciscus

Historiae Diplomaticae Iris Patronatus Apostolicorum Hungariae Regum Libri Tres Avctore [...], Vindobonae, Typis Geo. Lv dov. Schvlzii, Academici Typographi, MDCCLXII [=1762], [=9], 274, [16] p.

- posesor: Joannis Simon. Steph. Fangh.

68. 1994

Kugler, Joannes

Tractatus Theologico-Canonicus, De Dispensationibus, Operâ, & studiô [...], Wratislaviae, Typis Academicis Colleg. Soc. Jesu, MDCCXXVII [=1727], [10 dis.], 461, [34] p.

- posesor: Collegii Sotcis. Jesu Claudiopoli 1768. Steph. Fangh.

69. 3468

La Langue, János

La Langue Janosnak Orvos Tudosnak, [...], *A' Magyar Országgi Orvos Vizsekről, És a Betegségekben Azokkal Való Élesnek Szabott Modjairól. A' Szegényeknek Kedvekért*. Nagy-Károlybann, Nagy Méltóságú Gróff Károlyi Antal Ur Excellentiájának betűivel. Klemann József által 1783, [2], [15], 170 p.

- posesor: Fangh [...]

70. 1343

Lipsus, Justus

[...] *Opera Omnia*, Postremum Ab Ipso Aucta Et Recensita Nunc Primum Copioso Rerum Indice Illustrata, Tomus Tertius, Vesaliae, Typis Andreae Ab Hoogenhuysen, Typogr. Ord. MDCLXXV [=1675], 1492, [108] p.

- posesor: Steph. Fangh.

71. 2945

Luca, Franciscus - Phalesius, Hubertus

Sacrorum Bibliorum Vulgatae Editionis Concordantiae, Hugonis Cardinalis, Ordinis Praedicatorum; Ad Recognitionem, Jussu Sixti V. Pont. Max. Bibliis Adhibitam Recensitae Atque Emendatae, Primum A [...], deinde ab [...], omnibus mendis expurgatae. Editio Prima De Novo Recognita, Et A Plurimis Malis Citationibus Correcta, Venetiis, Ex Typographia Balleoniana, MDCCCLXX, Superiorum Permissu [=1770], 745, [1] p.

- posesor: *Ex libris* Stephani Fangh mp.

72. 0277

Mansi, Joannes Dominicus

Epitome Doctrinae Moralis, Et Canonicae Ex Constitutionibus, Aliisque Operibus Felicis Recordationis Benedicti XIV. Pontificis Maximi Excerptae Ab [...], Editio Quarta Ab eodem Auctore recognita, & pluribus additamentis illustrata, Romae, MDCCCLXV, Sumptibus Remondinianis, Superiorum Permissu, [=1765], 164 p.

- posesor: Steph. Fangh.

73. 1969

Manzador, Pius

Deren Predigen des [...] Anderter Theil enthaltet unterschiedliche Ehren=Reden mit vielen eingemengten heilsamen Hitten Lehren [...] auch mit Keyserlichen Koeniglichen Majestaeten durch das ganze Roemische Reich und alle Erblanden allergnaedigsten Privilegiis, Wien, gedruckt bey Franz Andre Kirchberger, Universitaets=Buchdrucker, 1753, [80], 1099, [2] p.

- posesor: Steph. Fangh.

74. 1350

Melanchton, Philipp

Heubartikel Christlicher lere, im latin genandt Loci Theologici, [...], Wittemberg, [Veit Creutzer], 1554, [7], CCXI, CXLIII, [8] f.

- posesor: Residentiae Soc. Jesu Cibinij 1736. Steph. Fangh.

75. 1110

Monacelli, Franciscus

[...] *Formularii Legalis Practici Fori Ecclesiastici Supplementum*; In Quo Non Solum Omnes Fere' Formulae; [...] Opus Posthumum, A [...], Venetiis, MDCCLI, Ex Typographia Balleoniana, Superiorum Permissu, Ac Privilegiis [=1751], [47], 304, [23] p.

- posesor: Stephani Fangh.

76. 0036

Monacelli, Franciscus

[...] *Formularium Legale Practicum Fori Ecclesiastici* [...], Cum Appendice Plurium Constitutionum Apostolicarum, & Decretorum Sacrarum Congregationum, atque Instructione pro Visitantibus, in fine Operis adjectis, Venetiis, MDCCLI, Ex Typographia Balleoniana, Superiorum Permissu, Ac Privilegiis, Venetia, Typographia Balleoniana, 1751, [70], 531 p.

- posesor: Stephani Fangh.

77. 1751

Monacelli, Franciscus

[...] *Formularium Legale Practicum Fori Ecclesiastici* [...], Cum Appendice Plurium Constitutionum Apostolicarum, & Decretorum Sacrarum Congregationum, atque Instructione pro Visitantibus, in fine Operis adjectis, Venetiis, MDCCLI [=1751], [68], 531 p.

- posesor: Stephani Fangh mpia.

78. 1751

Monacelli, Franciscus

[...] *Formularium Legale Practicum Fori Ecclesiastici* [...] Pars Secunda, In qua praeter Supplementum Formularum Fori extrajudicialis, accesserunt quamplures Formulae Fori contentiosi, necnon nonnullae litterae Pastorales non minus utiles, quam necessariae gubernium Ecclesiasticum assumentibus, ab eodem Auctore annotationibus auctae, sacrae paginae oraculis, & Sacrarum Congregationum responsis illustratae [...], Venetiis, MDCCLI [=1751], [55], 522, [10] p.

- posesor: Stephani Fangh mp.

79. 0042

Monacelli, Franciscus

[...] *Formularium Legale Practicum Fori Ecclesiastici* [...] Pars Secunda, In qua praeter Supplementum Formularum Fori extrajudicialis, accesserunt quamplures Formulae Fori contentiosi, necnon nonnullae litterae Pastorales non minus utiles, quam necessariae gubernium Ecclesiasticum assumentibus, ab eodem Auctore annotationibus auctae, sacrae paginae oraculis, & Sacrarum Congregationum responsis illustratae [...], Venetiis, Ex Typographia Balleoniana, Superiorum Permissu, Ac Privilegiis, MDCCLI [=1751], [55], 522, [10] p.

- posesor: Stephani Fangh.

80. 0938

Monsperger, Iosephus Iulianus

Institutiones Hermeneuticae Sacrae V. T. Praelectionibus Academicis Accomodatae. Autore [...], Pars I. Interna Sacrae V. T. Hermeneuticae Subsidia Complectens, Vindobonae, Typis Ioan. Thomae Nobil. de Trattnern, Typograph. et Bibliopol. Aulici, MDCCLXXVI [=1776], [5], 234 p.

- posesor: Stephani Fangh mp.

81. 3208

Muszka, Nicolaus

De Actibus Humanis, Et Eorum Fine, Seu Hominis Beatitudine Dissertationum Theologicarum Libri Duo, Quos In Universitate Vienaensi Auditoribus Suis Exposuit [...], Viennae Austriae, Typis Joannis Thomae Trattner, Typographi & Bibliop., 1760, 526, [12] p.

- posesor: *Ex libris* Stephani Fangh.

82. 3545

Nagy Katekhismus

Nagy Katekhismus. Az-Az: Keresztényi Oskola. Mellyben A' nevendék Ifjúság az egy, üdvösséges, és közönséges Hitnek Fundamentomára tanítatik [...] Öszve – foglaltatott Bizonyos Tiszt. Páter Minorita Concionátor Által. [...] Ujra nyomt, Vátzon, Ambro Ferentz Kr. Priv. Könyvnyomtató' költségével, 1786, [1], XIX, [1], 200 p.

- posesor: Fangh István

83. 2065

Norisius, Henricus

[...] *Historia Pellagiana, Cui Accedit Vita Auctoris, Et Epistola Benedicti XIV Et Cardinalis Bona*, [Viennae?], Typis Kaliwodianis, [sec. XVIII], [53], 170, 188 p.

- posesor: Jos. Korondi. *Ex libris* Steph. Fangh.

84. 2745

Notitia Parochiae Jegenyensis, Auctore Parocho Loci, Claudiopoli Sumptibus Authoris, & Typis Martini Hochmeister, C. R. Dicast. Typograph. & priv. Bibliopolae, 1794, [8], 127, [1] p.

- posesor: Stephani Fangh mp.

85. 0750

Nouveau Dictionnaire Du Voyageur Francois-Allemand-Latin, Et Allemand-Francois-Latin [...], Nouvelle Edition [...], A Francfort, Chez Renard Eustache Moeller, MDCCXLIV, [1744], [8], 1062, 496 p.

- posesor: Illustrissimo ac Magnifico Domino Dno Ignatio Antonio de Löffler Universorum in Magna Principatu Transylvaniae Tricesimalium Officiorum Supremo Administratori Caesaree Regio. Dno Singulariter Collmo. Claudiopoli. *Ex libris* [...] de Pallasa mp. Szegedin gekauft fur 2 fl. 54 kr. Anno 778. Steph. Fangh.

86. 0054

Novissima Diaeta Nobilissima Principis, Statuumque, & Ordinum Inclyti Regni Hungariae, Partiumque Eidem Annexarum Sive Propositiones Academicae Lege Nobilitares, [...] Tyrnaviae, Typis Academicis Soc. Jesu per Fridericum Gall, 1722. [16], 190, [1].

- posesor: Steph. Fangh.

87. 0218

Oberhauser, Benedictus

Thomassims Abbreviatus: Id Est Vetus Et Nova Ecclesiae Disciplina De Beneficiis Et Beneficiariis In Breviorem, Et Meliorem Ordinem Ad Vsvm Cvltioris Stvdii Canonici Redacta. Opera [...], Pars I, [Salzburg], Svmptibvs Ioannis Ios. Mayr, p. m. Haer, 1774. [10], 395, [2].

- posesor: *Ex libris* Stephani Fangh. Seminarii Inc. Sap.

88. 0041

Oberhauser, Benedictus

Thomassinus Abbreviatus: Id Est Vetus Et Nova Ecclesiae Disciplina De Beneficiis Et Beneficiariis In Breviorem Et Meliorem Ordinem Ad Vsvm Cvltioris Stvdii Canonici Redacta. Opera [...], Pars II, Salisbvr̄gi, Svmp̄tibvs Ioannis Ios. Mayr, p. m. Haer, 1775, [8], 388, [1].

- posesor: *Ex libris* Stephani Fangh.

89. 0041

Oberhauser, Benedictus

Thomassinus Abbreviatus: Id Est Vetus Et Nova Ecclesiae Disciplina De Beneficiis Et Beneficiariis In Breviorem Et Meliorem Ordinem Ad Vsvm Cvltioris Stvdii Canonici Redacta. Opera [...], Pars III, Salisbvr̄gi, Svmp̄tibvs Ioannis Ios. Mayr, p. m. Haer, 1775, [3], 225, [13].

- posesor: Steph. Fangh.

90. 0631

Ordo Tempore Pestis Observandus, Tyrnaviae Recusus Typis Academicis, Annò MDCCXXXIX [=1739], [1], 50 p.

- posesor: Petri Mészáros, Subinde Steph. Fangh.

91.

Osterwald Petrus Ab

[...] *De Religiosis Ordinibus Et Eorum Reformatione Liber Singularis* Quem E Germanico In Latinum Traduxit, Suisque Auxit Animadversionibus [...], In Germania, 1781, 145, [5] s.

- posesor: Steph. Fangh.

92. 2789

Pařízek, Alexius

Erklärung der sonntaeigigen Evangelien in Schulen, zum Gebrauche der Katecheten Von [...], Zweyter Band, Zweyte verbesserte Auflage, Prag, bey Johann Michael Samnt, 1787, [7], 544 p.

- posesor: *Ex libris* Stephani Fangh.

93. 1843

Pellegrinus, Carolus

Praxis Vicariorum, et omnium in utroque Foro Jusdicentium quatuor partibus comprehensa [...] quae per Pontificias, ac Caesareas leges, Conciliorum Decreta, Sacrarum Congregationum Declarationes, ac Sacrae Rotae Decisiones ad haec sancita fuerunt [...] Auctore [...], Venetiis, MDCCXIX, Apud Haeredes Zattae, Superiorum permissu, [=1719], [11], 474, [32] p.

- posesor: *Ex libris* Steph. Fangh.

94. 3399

Penzi, Vincentius Nicolaus

Theologiae Rudimenta Ex Probatiss Auctoribus Excerpta Theologis Candidatis Apprime necessaria, Cura, & Studio [...], Venetiis, Ex Typographia Balleoniana, MDCCCLXVI [=1766], 263 p.

- posesor: Steph. Fangh.

95. 1578

Piascicus, Paulus

Praxis Episcopalis Et Ecclesiastica Omnia Et Singula Officivm, Potestatemque Episcopi Concernantia Complectens [...]. Accessit huic tertiae editioni Tract. de Iurisdictione

Episcoporum Germaniae, à Christophoro Wintzlero Rychlingusensi, [...], Cum Gratia & Privilegio S. Caes. Majest., Coloniae Agrippinae, Sumptibus Balthsaris Egmond, Bibliopolae & Civis Coloniensis, Anno MDCLXV [=1665], [11], 670, [30], 46 p.

- posesor: Nicolai Sebesvári. Steph. Fangh.

96. 1407

Prileszky, Joannes Baptista

Tractatus Theologicus de sacramentis in genere, & in specie, De Baptismo, Confirmatione, Eucharistia. In Usum discipulorum elucubratus a [...], Tyrnaviae, Typis Academicis Societatis Jesu, Anno MDCCLIII [=1753], 532 p.

- posesor: Steph. Fangh.

97. 2333

Racine

[...] *Kirchengeschichte. Aus dem französischen uebersetzt nach der neuen mit einigen Anmerkungen, und Zusatzen vermehrten Ausgabe, II. Theil welcher enthaelt das vierte Jahrhundert, Wien, bey Sonnleithner und Hoerling, 1785, 592, [21] p.*

- posesor: *Ex libris* Steph. Fangh.

98. 1590

Revelationum Divinarum, In usum Seculi nostri quibusdam nuper factarum, Epitome. [...]. Scribe Visum perspicuè in Tabulis, ut Percurrat Lector [Historia rerum istarum sequentur], Anno MDCLXIII [=1663], 22, 588 p.

- posesor: *Ex libris* Stephani Török. Steph. Fangh.

99. 1990

Richard, Carolus-Ludovicus – Dalmaso, Joanne Antonio

Analysis Conciliorum Generalium Et Particularium, Continens Eorum Canones Super Dogmate, Morali Doctrina Ac Disciplina tam veteri quam recentiore [...] A [...] Et [...] Latine redditum, Tomus Primus, Venetiis, Ex Typographia Balleoniana, MDCCCLXXVI [=1767] Superiorum Permissu, ac Privilegiis, XII, 208 p.

- posesor: *Ex libris* Stephani Fangh.

100. 0606

Rudimenta Historica, Sive Brevis Facilisque Methodus Juventutem Orthodoxam Notitia Historica Imbuendi, Pro Gymnasiis Societatis Jesu, Auctore Ejusdem Societatis Sacerdote Opusculum Primum, Historiae Biblicae, Agrariae, Typis Scholae Episcopalis, MDCCCLXX [=1770], 95, [5] p.

- posesor: Steph. Fangh.

101. 0506

S. Felice, Joannes A

Annalium Provinciae Sancti Josephi Ordinis Excalceatorum Sanctissimae Trinitatis Redemptionis Captivorum Libri Decem, [...] Studio Et Labore [...], Viennae Austriae, Typis Petri van Ghelen, Sac. Caes. Regiaeque Majestatis Aulae, & Universit. Typographi, MDCCXXXIX [=1739], [23], 823 p.

- posesor: Residae Carolinen. Ord. SS. Trinit. de Red. Capt. Steph. Fangh.

102. 0193

Salamus, Simon - Gelabert, Melchior

Regula Cleri Ex Sacris Litteris, Sanctorum Patrum Monumentis, Ecclesiasticisque Sanctionibus Excerpta Studio et Opera [...], Editio Post Quintam Parisiensem In Germania Prima, Coloniae ad Rhenum, Sumptibus Et Typis Fr. W. J. Metternichii P. M. Viduae, 1772, 372 p.

- posesor: Steph. Fangh.

103. 2160

Sappel, Ladislaus

Liber Singularis Ad Formandum Genuinum Conceptum De Statu Ecclesiae Et Summi Pontificis Potestate Contra Justinum Febronium, Hujus, Aliorumque Appendices Et Scripta [...] Illustratus Ab [...], Cum Approbatione Superiorum. Augustae Vindel. et Oeniponti, Sumptibus Josephi Wolff, MDCCLXVII [=1767], [15], 340, [26] p.

- posesor: Colegiu Societatis Jesu Claudiopolitani 1769. Steph. Fangh.

104. 2076

Schmitth, Nicolaus

Episcopi Agrienses fide diplomatum concinnati, opera, et studio [...], Tomulus secundus, Tyrnaviae, Typis Collegii Academici Societatis Jesu, anno MDCCLXVIII, Nagyszombat Academia, 1768, [28], 423, [25] p.

- posesor: *Ex libris* [... Habina?]. Steph. Fangh

105. 2227

Sochero, Antonius

Historia Provinciae Austriae Societatis Jesu. Pars Prima. Ab Exordio Societatis Ejusdem Ad Annum Christi MDXC, Authore [...], Superiorum Permissu, Viennae Austriae, Typis Gregorii Kurtzböck, Universitatis Typographi, Anno MDCCXL [=1740], [12], 440, [26] p.

- posesor: Inscriptus Catalogo Residentiae Udvarhely [...] Societatis Jesu 1761. Cessit Stephano Fangh.

106. 2171

Stoboeus, Georgius

[...] *Epistolae Ad Diversos, Nuper A P. Hieronymo Lombardi, E Societate Jesu, Primum Vulgatae, Nunc Denuo Recusae, Viennae Austriae, Apud Augustinum Bernardi, Universitatis Bibliopolam, MDCCLVIII [=1758], [14], 343 p.*

- posesor: *Ex libris* Steph. Fangh.

107. 0200

Szerdahely, Georgius

Aesthetica Sive Doctrina Boni Gustus Ex Philosophia Pulcri Deducta In Scientias, Et Artes Amaeniores Autore [...], Pars Prima, Bvdae, Typis Regiae Vniversitatis Anno A. MDCCLXXVIII [=1778], [19], 434, [21].

- posesor: Steph. Fangh.

108. 0998

Szegedi, Michael

Primatus Romani Pontificis Adversus Cl. Joannem Baummassen, Lutheranum Theologum Hallensem, Iterum Assertus A [...], Permissu Superiorum, Tyrnaviae, Typis Academicis Soc. Jesu, Anno MDCCL [=1750], 134 p.

- posesor: Petri Mészáros. Steph. Fangh.

109.

Szily, Joannes de Felső Szopor

Instructio V. Cleri Sabariensis Quam Illustrissimus Ac Reverendissimus Dominus [...] In Primo Ad Episcopatum Suum Recens Erectum Aditu Edidit Anno MDCCLXXVII, Vindobonae, Typis Joann. Thomae Nobilis De Trattner Typograph. Et Bibliopol. Aulic. [=1777], 137, [3] p.

- posesor: Steph. Fangh.

110. 2107

Szvorényi, Ios. Michael

Historia Religionis Et Ecclesiae Christianae Clero Ungariae Accomodata. Volumen I. Complectens Period. I et II, Posonii, Typis Antonii Loewe, MDCCLXXXIX [=1789], [8], XLVIII, 219 p.

- posesor: Steph Fangh.

111. 2107

Szvorényi, Ios. Michael

Historia Religionis et Ecclesiae Christianae clero Ungariae accommodata. Volumen I, Complectens Period. I et II [...] Posonii, Typis Antonii Loewe, MDCCLXXXIX [=1789], [6], XLVIII, 219 p.

- posesor: *Ex libris* Sebastiani Schlauff. Steph. Fangh.

112. 1288

Szvorényi, Ios. Michael

Historia Religionis Et Ecclesiae Christianae Clero Ungariae Accomodata. Volumen II. Complectens Period III et IV, Posonii, Typis Antonii Loewe, MDCCLXXXIX, [=1789], [1], 292 p.

- posesor: Steph. Fangh.

113. 0415

Tricaletius, Petrus Josephus

Bibliotheca Manualis Ecclesiae Patrum Complectens [...] Opus Gallice Editum A [...] Notisque Brevioribus illustratum Ab Eudoxio Philenio S. T. Professore, Tomus Primus, Bassani, MDCCLXXXIII, Sed Prostant Venetiis Apud Remondini, Superiorum Permissu, ac Privilegio. [=1783], LVI, 382 p.

- posesor: *Ex libris* Stephani Fangh. Seminarii Incarnatae Sapientiae B2 IV 5.

114. 0416

Tricaletius, Petrus Josephus

Bibliotheca Manualis Ecclesiae Patrum Complectens [...] Opus Gallice Editum A [...] Notisque Brevioribus illustratum Ab Eudoxio Philenio S. T. Professore, Tomus Secundus, Bassani, MDCCLXXXIII, Sed Prostant Venetiis Apud Remondini, Superiorum Permissu, ac Privilegio, [=1783], XXIV, 416 p.

- posesor: *Ex libris* Stephani Fangh.

115. 0419

Tricaletius, Petrus Josephus

Bibliotheca Manualis Ecclesiae Patrum Complectens [...] Opus Gallice Editum A [...] Notisque Brevioribus illustratum Ab Eudoxio Philenio S. T. Professore, Tomus Tertius, Bassani, MDCCLXXXIII, Sed Prostant Venetiis Apud Remondini, Superiorum Permissu, ac Privilegio, [=1783], XXIV, 398 p.

- posesor: *Ex libris* Stephani Fangh.

116. 0412

Tricaletius, Petrus Josephus

Bibliotheca Manualis Ecclesiae Patrum Complectens [...] Opus Gallice Editum A [...] Notisque Brevioribus illustratum Ab Eudoxio Philenio S.T. Professore, Tomus Quartus,

Bassani, MDCCLXXXIII, Sed Prostant Venetiis Apud Remondini, Superiorum Permissu, ac Privilegio, [=1783], XX, 355 p.

- posesor: *Ex libris* Stephani Fangh.

117. 0418

Tricaletius, Petrus Josephus

Bibliotheca Manualis Ecclesiae Patrum Complectens [...] Opus Gallice Editum A [...] Notisque Brevioribus illustratum Ab Eudoxio Philenio S. T. Professore, Tomus Quintus, Bassani, MDCCLXXXIII, Sed Prostant Venetiis Apud Remondini, Superiorum Permissu, ac Privilegio, [=1783], XXIV, 396 p.

- posesor: *Ex libris* Stephani Fangh.

118. 0420

Tricaletius, Petrus Josephus

Bibliotheca Manualis Ecclesiae Patrum Complectens [...] Opus Gallice Editum A [...] Notisque Brevioribus illustratum Ab Eudoxio Philenio S. T. Professore, Tomus Sextus, Bassani, MDCCLXXXIII, Sed Prostant Venetiis Apud Remondini, Superiorum Permissu, ac Privilegio, [=1783], XVI, 287 p.

- posesor: *Ex libris* Stephani Fangh.

119. 0417

Tricaletius, Petrus Josephus

Bibliotheca Manualis Ecclesiae Patrum Complectens [...] Opus Gallice Editum A [...] Notisque Brevioribus illustratum Ab Eudoxio Philenio S. T. Professore, Tomus Septimus, Bassani, MDCCLXXXIII, Sed Prostant Venetiis Apud Remondini, Superiorum Permissu, ac Privilegio, [=1783], XII, 344 p.

- posesor: *Ex libris* Stephani Fangh.

120. 0414

Tricaletius, Petrus Josephus

Bibliotheca Manualis Ecclesiae Patrum Complectens [...] Opus Gallice Editum A [...] Notisque Brevioribus illustratum Ab Eudoxio Philenio S. T. Professore, Tomus Octavus, Bassani, MDCCLXXXIII, Sed Prostant Venetiis Apud Remondini, Superiorum Permissu, ac Privilegio, [=1783], XXIV, 397 p.

- posesor: *Ex libris* Stephani Fangh.

121. 0413

Tricaletius, Petrus Josephus

Bibliotheca Manualis Ecclesiae Patrum Complectens [...] Opus Gallice Editum A [...] Notisque Brevioribus illustratum Ab Eudoxio Philenio S. T. Professore, Tomus Nonus, Bassani, MDCCLXXXIII, Sed Prostant Venetiis Apud Remondini, Superiorum Permissu, ac Privilegio, [=1783], 287, [1] p.

- posesor: *Ex libris* Stephani Fangh.

122. 2116

Zacharia, Franciscus Antonius

Polemische Historie des heiligen Caelibats [...] Auszugsweise aus dem Italienischen uebesezt von Johann Chritoph Dreysig [...] Mit Erlaubniß der Obern. Bamberg und Wuerzburg, Im Berlag bey Tobias Goebhardt, Universitaets=Buchhaendlern, 1781, XXVI, 496, [2] p.

- posesor: Stephani Fangh. Seminarii Inc. Sap.

123.

Zimmermann, Jacobus

[...] *Opuscula Theologici, Historici Et Philosophici Argumenti*. Tomi Prioris Pars I, Tiguri, Typis Gessnerianis, An. MDCCLI [=1751], [3], 1127, [29] p.

- posesor: Clariss. Kieslingio Suo D. D. D. Breitingerus. Emptus Budae a Rflor. 3[?] Ao 790 per Steph. Fangh.

II. Biblioteca Batthyaneum

1. U4 IV 18

Baróty-Szabó, Dávid

[...] *Költeményes Munkái*. Második kötet. Utólsó Ki-Adás, Kassán, Ellinger János betüivel, 1789, 235, [1] p.

- posesor: Fangh István.

2. I10 VI 17

Bossuet, Jacques Bénigne

[...] *Doctrinae Catholicae, De iis Argumentis, de quibus controversiae sunt, Expositio*, E Gallico Latina, ex recensione Abbatis Floridi ab Authore revisa, probataque, Tyrnaviae, Typis Academicis Societatis Jesu, Anno Domini 1755, [15], 112, [4] p.

Ref. P I 330. Bibliografia 1243

- posesor: Steph. Fangh. Biblioteca Muzeului Regional Alba Iulia No. 2265/1755; ștampila: Biblioteca Muzeului Societății de Istorie, Arheologie și Științe Naturale 1888 a Jud. Alba.

3. E3 IV 20

Historiae Hungaricae Literariae Antiqui Medii Atque Recentioris Aevi Lineamenta Quorum Prolegomena Generalem In Vniversam Historiam Hungariae Literariam Introductionem Continentia Prodeunt Studio Ac Svmtv H. M. Hvangari, Altonaviae Et Servestae, MDCCXLV [=1745], XVI, 224 p.

- posesor: Francisci Caroli Palma mp. M E [...] Canonici. Ex Dono Reverendissimi Domini Stephani Fangh Possidet hunc Librum Bibliotheca Eppalis 1803.

4. J10 II 5

[Nennichen, Mathias]

Ad Tristissimam In Fidei Controversiis. Questionem Ubi Scriptum Est? Catholicorum Vera, Non Tamen Debata; A Catholicorum Obrusa, Sed Frivola Res Ponsio, A quodam Societatis Jesu Sacerdote collecta, Saepius alibi, nunc denuò recusa, Cassoviae, Typis Academicis MDCCLVII [=1757], [7], 150, [2] p.

- posesor: Steph. Fangh. Biblioteca Muzeului Regional Alba Iulia No. 2746/1752. ștampilă: Biblioteca Muzeului Societății de Istorie, Arheologie și Științe Naturale 1888 a Jud. Alba.

5. D5 VII 8, coll. 11

Supplex Libellus Valachorum Transsilvaniae Ivra Tribus Receptis Nationibus Communia Postiliminio Sibi Adseri Postulantium. Cvm Notis Historico – Criticis I. C. E. Civis Transsilvani, Claudiopoli, Sumpibus et Typis Martini Hochmeister, Caes. Reg. Dicast. Typographi & pr. Biblioplae, MDCCXCI [=1791], 59 p.

- posesor: Steph. Fangh.

6. I7 III 62

Vallensis, Andreas

[...] *Paratitla Iuris Canonici Sive Decretalium Gregorii Papae IX. Summaria Ac Methodica Explicatio.* Opvs Omnibvs Tam In Schola, Qvam In Foro Versantibvs Vtilissimvm. Recensente [...], Pars Prima, Tyrnaviae, Typis Collegii Academici Soc. Jesu, Anno MDCCCLXXII [=1772], [13], 486 p.

- posesor: *Ex libris* Christophori Korbuly quem dono accepi a Rssmo domino Fangh.

III. Biblioteca Muzeului Național al Unirii Alba Iulia

1. CVS 190

Annatius, Petrus

Traditiones Ecclesiasticae studio et opera [...], Anno Salutis MDCCXLV [1745], Mense Augusto, Die 17, Claudiopoli, Typis Academicis Soc. Jesu, [4], 118 p.

- posesor: Steph. Fangh.

2. CVS 177

Beurtheilung des Buches: Der wahre Despotismus, verfertigt auf Verlangen eines bey dem Römischen Hofe residierenden königlichen Ministers von einem Bischofe in der Lombardie. Freystadt, bey Christian Lebrecht, 1773, 53 p.

- posesor: Steph. Fangh.

3. BV 920

Buffon, von

Naturgeschichte des vierfüßigen Thiere [...], I, III, IV, VI Band, Troppau, Gedruckt bei Joseph Georg Trassler, 1785-1786, 383 p., 300 p., 414 p., 512 p.

- posesor: Steph. Fangh. Biblioteca Muzeului Societății de Istorie, Arheologie și Științe Naturale 1887/1888.

4. BV 396-398, 400, 402

Büsching, Anton Frederik

Grosse Erdbeschreibung [...], IV, VII-X Band, Troppau, Gedruckt bei Joseph Georg Trassler, 1784-1786, 779, [2] p.; 508, [2] p.; 495 p.; 494, [1] p.; 779, [2] p.

- posesor: Steph. Fangh. Biblioteca Muzeului Societății de Istorie, Arheologie și Științe Naturale 1888 a Jud. Alba.

5. CVS 18, coll.1

Chrysostomus, Joannes

[...] *De dignitate sacerdotali, libri sex vere aurei.* Germano Brixio Altissiodorensi interprete. De his sic suidas. [...], Coloniae, Cudebat Ioannes Gymnicus, An. MDXXX [1530], [88] f.

- posesor: Kozma Janos. Steph. Fangh.

6. CVS 38

Gorup, Ferencz

Az Ur frigy székerénye előtt. Dagon le-dülése [...]. A Tekéntetes S. Méltóságos Nagy hiru Fejedelemnek [...] Apafi Mihaly Uramnak, Mint Kégyelmes Urának alázatos szivel dedical, C. P. A. I. Colosvarat, Nyomtatattott Veresegyhazi Szentyel Mihaly által, Anno 1670, [42], 76 p., [7], 212 p.

- posesor: Anno 1743 Varadi Mihali. Fangh István.

7. BV 413

Heimbach, Matthia

Der Christliche kinder – lehrer [...], Köln, 1742, [16], 884, [34] p.

- posesor: C2 III2 26. Residentiae Cibiniensis S. J. Inscriptus anno 1761. Steph. Fangh.

8. BV 411

Nachtrag zu den Vorboten des neuen Heidenthums [...], s. l., 1782, 312 p.

- posesor: C2 IV 38. Stephani Fangh mpria.

9. CVS 323

Nos Iosephus II. Dei gratia electus Romanorum imperator semper augustus [...] quod aequum contributionis systema, [...] / *Wir Joseph der Zweyte, von Gottes Gnaden erwählter römischer Kaiser [...]* dass ein billiger Steuerfuss, [...], Hermannstadt, Martin Hochmeister, 1786, [102] p.

- posesor: Stephani Fangh.

10. CVS 174

Peichich, Christophorus

Concordia orthodoxorum patrum orientalium et occidentalium De Spiritus Sancti Processione, ex Commentarijs Gennadij Patriarchae Constantinopolit: excerpta per reverendissimum dominum [...], Anno MDCCXLV [1745] Mense [...] Die [...], Claudopoli, Typis Academicis Societatis Jesu, [7], 112 p.

- posesor: Joan Tilny. A N II 29. Steph. Fangh.

11. BV 452

Redlhamer, Johann

Institutiones scholastico-dogmaticae [...], Viennae Austriae, 1757, [1], 459, [15] p.

- posesor: C2 II 15. *Ex libris* Stephani Fangh.

12. CVS 111

Scriptores rerum Hungaricarum minores hactenus inediti, synchroni, aut proxime coevi [...]. Editit Martinus Georgius Kovachich Senquiciensis, Tomus II, Ad Comitem Joannem Illéshazy, Budae, Typis Regiae Universitatis, MDCCXCVIII [1798], [1], XXXII, 444 p.

- posesor: Steph. Fangh. Seminarii Inc. Sap.

13. BV 387

Weissenbach, Joseph Anton

Die Vorboten des Neuen Heidenthums [...], vol. II, s. l., 1781, 333 p.

- posesor: A2 VI 27. Steph. Fangh.

Abrevieri bibliografice

AARCAI

- Arhiva Arhiepiscopiei Romano-Catolice de Alba Iulia.

AITRCAI

- Arhiva Institutului Teologic Romano-Catolic Alba Iulia.

Annales capituli 1752-1822

- Biblioteca Battyaneum, *Annales capituli Albens. Transilvani ab anno 1752-1822* collegit et compingi curavit Ant. Beke canonicus, anno 1784/Lada 55 (cota Ms X 113).

- Annus a Nativitate* 1801 - *Annus a Nativitate Salvatoris Nostri Jesu Christi MDCCCI communis dierum 365 stylo Gregoriano, et Juliano deductus sive Calendarium in usum utriusque ecclesiae, exhibens seriem festorum, profestorum & jejuniorum [...]*, Budae, 1801.
- Annus a Nativitate* 1823 - *Annus a Nativitate Salvatoris Nostri Jesu Christi MDCCCXXIII communis dierum 365 stylo Gregoriano, et Juliano deductus sive Calendarium in usum Ecclesiae R. Catholicae, exhibens seriem festorum, profestorum & jejuniorum [...]*, Budae, 1823.
- BB - Biblioteca Batthyaneum cutia XXI/162, 179; cutia XXII/5, 6, 113, 126, 188; cutia XXIII/161; XXVIII/25, 33, 42, 56, 267; XXIX/20, 179, 243, 260, 261, 266, 267; XXX/2, 17, 21; XXXI/4, 20; XXXII/50, 165; XXXIII/16, 120; XLI/69, 88, 91, 92, 106, 126; LXX/9, 100, 197.
- Beke 1889 - *Az Erdélyi káptalan Levéltára Gyulafehérvárt*, Ismerteti Beke Antal kánonok, Budapest, 1889.
- Bodea 2011 - Oana Bodea, *Un timp al schimbărilor. O istorie comparată*, Bucureşti, 2011.
- Calendarium* 1782 - *Calendarium dioecesanum v. cleri M. Principatus Transilvaniae ad Annum qui est post bissextilem Secundus MDCCCLXXXII cui accredit Index locorum & personarum*, Cibinii, Typis Martini Hochmeister Typ. & bibliopolae Priv, 1782.
- Catalogus* 1825 - *Catalogus Almae Dioecesis Transsilvanicae Latini et Armeni ritus Catholicae anno Domini 1825 concinnatus*, Cibinii, [1825].
- Catalogus incunabulorum* 1965 - *Catalogus incunabulorum Bibliothecae Batthyányanae* conscriptus a Petro Kulcsár, Szeged, 1965.
- Catalogus venerabilis cleri* 1787 - *Catalogus venerabilis cleri Almae dioecesis M. Principatus Transilvaniae sub gubernio [...] Ignatii episcopi Transilvaniae e comitibus de Batthyán, [...]*, Albae-Carolinae, Typis Episcopalibus, 1787.
- Csala 2001 - Rita Csala, *Institutul Teologic Romano-Catolic din Alba Iulia: organizarea și biblioteca*, în BCȘS, 7, 2001, p. 179-187.
- Diarium Scholae Episcopalis* - RSAE, *Diarium Scholae Episcopalis Agriensis* Band III. Eger Hittudományi Főiskola Rektori Hivatala.
- Directorium* 1825 - *Directorium officii recitandi, ac missae celebrandae juxta ritum Breviarii, ac Missalis Romani [...]*, Typis Csik Somlyoviensibus, [1825].
- Ferenczi 2009 - Sandor Ferenczi, *A Gyulafehérvári Erdélyi Főegyházmegye történeti papi névtára*, Budapest-Kolozsvár, 2009.
- GYÉL I/10a - AITRCAI, GYÉL I/10a, cutia 3 (1801-1815), doc. 4, 5, cutia 4, doc. pe anul 1820.
- GYÉL II 1/d - AARCAI, GYÉL II 1/d.
- GYÉL VI/30 - AARCAI, GYÉL VI/30, cutia 4, dosarul Fangh.
- GYÉL, *Protocollum* 1759-1807 - AARCAI, GYÉL, *Protocollum Capitulare inchoatum die 4ta Maii anni 1759-1807*.
- GYÉL, *Protocollum* 1779-1792 - AARCAI, GYÉL, *Protocollum Officii Dioecesis Transylvaniensis ab a. 1779-1792*.
- GYÉL, *Protocollum* 1808 - AARCAI, GYÉL, *Protocollum Capitulare ab Incarnationis Dominicae 1808 sub regimine Excellentissimi, Illustrissimi, ac Reverendissimi Domini Iosephi Mártonfi de Csik Mindszent*.
- GYÉL, *Protocollum* 1823 - AARCAI, GYÉL, *Protocollum Capitulare anno 1823 die 3ia Ianuarii inchoatum per Michael [sic] Orosz*.

Andreea Mârza, Eva Mârza

- GYÉL, *Protocollum vicariatus* - AARCAI, GYÉL, *Protocollum vicariatus S. Iosephi ab anno 1782-1789*.
- GYÉL, VI Személyi - AARCAI, GYÉL, VI Személyi hagyatékok, VI. 30. Kisebb személyi hagyatékok (1800-1990), cutia 4.
- GYPL I/10d - AITRCAI, GYPL I/10d, cutia 1 (1786-1884), doc. 1, 3, 4, 5.
- Hendre Biro 2004 - Doina Hendre Biro, *Les Batthyány: considerations sur une genealogie*, în *AUASH*, 8, 2004, p. 25-41.
- Hendre Biro 2014 - *Biblioteca Batthyaneum la sfârșitul secolului al XIX-lea. Cartea-catalog a lui Varjú Elemér, adnotată și comentată*, red. Doina Hendre Biro, București, 2014.
- Index Chronologicus 1801-1900* - AARCAI, *Index Chronologicus Ven. Capituli Albensis Transilvaniensis pro anno 1801-1900*, tomus secundus.
- Index Generalis A-K* - AARCAI, *Index Generalis Personalis et Realis Archivi Vener. Capituli Albens. Transs.*, tomus primus (A-K).
- Jakó 1991 - Zsigmond Jakó, *Batthyány Ignác, a tudós és a tudományoservező*, în *Erdély Múzeum*, LIII, 1991, p. 76-99.
- Mârza 1974 - Iacob Mârza, *O listă cu cărți de la episcopul Anton Sigismund Stoica de Szala (1699-1770)*, în *Apulum*, XII, 1974, p. 329-359.
- Mârza 1976 - Eva Mârza, *Vechi tipărituri din Slovacia, Cebia și Moravia în Biblioteca Muzeului Unirii din Alba Iulia (sec. XVII-XVIII)*, în *Apulum*, XVI, 1976, p. 185-208.
- Mârza 2014a - Andreea Mârza, *Achiziții de cărți în spațiul central-european. Cazul Ignác Batthyány*, în *Transilvania*, 5-6, 2014, p. 77-82.
- Mârza 2014b - Andreea Mârza, *Sejurul italian al lui Imre Dániel în folosul științific al episcopului Ignác Batthyány*, în *Terra Sebus*, 6, 2014, p. 361-375.
- Nagy 1853 - Iván Nagy, *Magyarország családai: czimerekekkel és nemzékrendi táblákkal*, vol. 4, Budapest, 1853.
- Notitia veteris* 1791 - *Notitia veteris et novi Capituli Ecclesiae Albensis Transilvaniae [...]* per Antonium Szeredai, Albae Carolinae, Typis Episcopalibus, 1791.
- RSAE - Rectoratul Seminarului Arhiepiscopal Eger.
- Schematismus* 1816 - *Schematismus inchoati Regni Hungariae, partiumque eidem adnexarum cum Schematismo literario, eiusque indice subnexo pro anno 1816*, Buda, 1816.
- Selecká 1974 - Eva Selecká, *Stredoveká Levočská Knižnica*, Martin, 1974.
- Slovenský biografický slovník* 1989 - *Slovenský biografický slovník*, vol. III, lit. K-L, Martin, 1989.
- Slovenský biografický slovník* 1992 - *Slovenský biografický slovník*, vol. V, lit. R-Š, Martin, 1992.
- Șerban 1975 - Ioan Șerban, *Despre arhitectura fostei biserici trinitariene (azi Biblioteca Batthyaneum) din Alba Iulia*, în *Apulum*, XIII, 1975, p. 373-383.
- Șerban 1979 - Ioan Șerban, *Edificiul Batthyaneum la sfârșitul secolului XVIII. Addenda*, în *Apulum*, XVII, 1979, p. 477-487.

LISTA ABREVIERILOR

AAR-SI	- Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Istorice. Academia Română. București.
ActaArchHung	- Acta Archaeologica. Academiae Scientiarum Hungaricae. Budapesta.
ActaHASH	- Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae. Budapesta.
ActaMN	- Acta Musei Napocensis. Muzeul de Istorie a Transilvaniei. Cluj-Napoca.
Adevărul	- Adevărul. București.
AÉ	- Archaeologiai Értesítő a Magyar régészeti, művészt-történeti és éremtani társulat tudományos folyóirata. Budapesta.
AF	- Altorientalische Forschungen. Institut für Archäologische Wissenschaften, Abteilung Vorderasiatische Archäologie. Berna.
AH	- Archaeologia historica. Masarykova univerzita, Filozofická fakulta. Brno.
AHY	- Austrian History Yearbook. Center for Austrian Studies. Minneapolis MN.
AIEFCB	- Anuarul Institutului de Etnografie și Folclor „Constantin Brăiloiu”. Academia Română, Institutul de Etnografie și Folclor „Constantin Brăiloiu”. București.
AIAC	- Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie Cluj-Napoca. (este continuat de AIIGB).
AIIAI/AIIX	- Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie „A. D. Xenopol” Iași (din 1990 Anuarul Institutului de Istorie „A. D. Xenopol” Iași).
AIIGB	- Anuarul Institutului de Istorie „George Barițiu” Cluj-Napoca. (continuă AIAC).
AIIN	- Anuarul Institutului de Istorie Națională. Cluj-Sibiu.
AISC	- Anuarul Institutului de Studii Clasice. Cluj.
AJPA	- American Journal of Physical Anthropology. The Official Journal of the American Association of Physical Anthropologist. Baltimore.
Alba-Iulia	- Alba-Iulia. Alba Iulia.
Aluta	- Aluta. Studii și comunicări - Tanulmányok és Közlemények. Sfântu Gheorghe.
AM	- Arheologia Moldovei. Institutul de Istorie și Arheologie „A. D. Xenopol” Iași.
AMM	- Acta Moldaviae Meridionalis. Muzeul Județean Vaslui.
Anatolia Antiqua	- Anatolia Antiqua. L'Institut Français d'Études Anatoliennes d'Istanbul.
AnB	- Analele Banatului. Muzeul Național al Banatului (serie nouă). Timișoara.
Anistoriton	- Anistoriton / <i>Ανιστόριτον</i> . History and Archaeology Journal. Digital Journal (Grecia).

Lista abrevierilor

- Annales** - Annales. Économies, Sociétés, Civilisations. École des Hautes Études en Sciences Sociales. Paris.
- Antaeus** - Antaeus. Communicationes ex Instituto Archaeologico Academiae Scientiarum Hungaricae. Budapesta.
- AntAfr** - Antiquités africaines. Université de Provence. Paris.
- AnUB-ŞP** - Analele Universităţii din Bucureşti. Seria Ştiinţe Politice. Universitatea din Bucureşti.
- AO** - Arhivele Olteniei. Serie nouă. Institutul de Cercetări Socio-Umane. Craiova.
- Apulum** - Apulum. Acta Musei Apulensis. Muzeul Naţional al Unirii Alba Iulia.
- ArhMed** - Arheologia Medievală. Reşiţa. Cluj-Napoca.
- ArhVestnik** - Arheološki Vestnik. Institut za arheologijo. Ljubljana.
- Arts of Asia** - Arts of Asia. The Asian Arts & Antiques Magazine. Hong Kong.
- Astra Sabesiensis** - Astra Sabesiensis. Despărţământul Astra „Vasile Moga” Sebeş.
- AUASH** - Annales Universitatis Apulensis. Series Historica. Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia.
- Banatica** - Banatica. Muzeul de Istorie al judeţului Caraş-Severin. Reşiţa.
- BAR** - British Archaeological Reports (International Series). Oxford.
- BB** - Bibliotheca Brukenthal. Muzeul Naţional Brukenthal. Sibiu.
- BCH** - Bulletin de correspondance hellénique. L’Institut de correspondance hellénique d’Athènes. Atena.
- BCŞS** - Buletinul Cercurilor Ştiinţifice Studenteşti. Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia.
- BECh** - Bibliothèque de l’école des chartes. Revue d’érudition. Paris.
- BerRGK** - Bericht der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts. Frankfurt pe Main.
- BHAB** - Bibliotheca Historica et Archaeologica Banatica. Muzeul Banatului Timişoara.
- BJS** - The British Journal of Sociology. London School of Economics and Political Science. University of London.
- BMA** - Bibliotheca Musei Apulensis. Muzeul Naţional al Unirii Alba Iulia.
- BOR** - Biserica Ortodoxă Română. Patriarhia Română. Bucureşti.
- Boabe de grâu** - Boabe de grâu. Revistă de cultură. Bucureşti.
- BR** - Budapest Régiségei. Budapesti Történeti Múzeum. Budapesta.
- Britannia** - Britannia: A Journal of Romano-British and Kindred Studies. Society for the Promotion of Roman Studies. Londra.
- Brukenthal** - Brukenthal. Acta Musei. Muzeul Naţional Brukenthal. Sibiu.
- BS** - Balkan Studies. Institute for Balkan Studies in Thessaloniki. Salonic.
- BSNR** - Buletinul Societăţii Numismatice Române. Bucureşti.
- BTh** - Bibliotheca Thracologica. Institutul Român de Tracologie. Bucureşti.
- BudRég** - Budapest Régiségei. Budapesti Történeti Múzeum. Budapesta.

CAC	- Central Asia and Caucasus. Institute for Central Asian and Caucasian Studies. Luleå (Sweden). Institute of Strategic Studies of the Caucasus. Baku (Azerbaijan).
Carpații	- Carpații: Vânătoare, pescuit, chinologie. Cluj.
Castrum	- Castrum. A Castrum Bene Egyesület Hírlevele. Budapesta.
CCA	- Cronica cercetărilor arheologice. București.
Cercetări arheologice	- Cercetări arheologice. Muzeul Național de Istorie a României. București.
Chronica	- Chronica: annual of the Institute of History. University of Szeged.
Cibinium	- Cibinium. Analele Muzeului Etnografic „ASTRA”. Complexul Muzeal „ASTRA”. Sibiu.
CN	- Cercetări Numismatice. Muzeul Național de Istorie a României. București.
CNA	- Cronica Numismatică și Arheologică. Foaie de informații a Societății Numismatice Române. București.
CP	- Classical Philology. A Journal Dedicated to Research in Classical Antiquity. Chicago.
Crisia	- Crisia. Culegere de materiale și studii. Muzeul Țării Crișurilor. Oradea.
Dacia	- Dacia. Recherches et découvertes archéologiques en Roumanie. Nouvelle série: Revue d'archéologie et d'histoire ancienne. București.
Denarius	- Denarius. Slovenské národné múzeum - historické múzeum. Bratislava.
Der Unterwald	- Der Unterwald. Sebeș.
DolgCluj	- Dolgozatok az Erdély Nemzeti Múzeum Érem - és Régiségtarából. Kolosvár (Cluj).
EDR	- Ephemeris dacoromana. Annuario dell'Accademia di Romania. Roma.
EHQ	- European History Quarterly. Sage Publications. New York.
EO	- Etnograficheskoye obozreniye. Institut etnologii i antropologii RAN. Moscova.
Erdély Múzeum	- Erdély Múzeum. Erdélyi Múzeum-Egyesület. Cluj-Napoca.
Études balkaniques	- Études balkaniques. Cahiers Pierre Belon. Association Pierre Belon. Paris.
European Archaeology	- European Archaeology/online. București.
FBW	- Fundberichte aus Baden-Württemberg. Stuttgart.
FI	- File de Istorie. Muzeul de Istorie Bistrița (continuată de <i>Revista Bistriței</i>).
FolArch	- Folia Archaeologica. Magyar Történeti Múzeum. Budapesta.
FUrb	- Forma Urbis. Roma.
Gasyrlar avazy	- Gasyrlar avazy. Ekho vekov. Kazan.
Germania	- Germania, Römisch-Deutscher Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts. Frankfurt am Main.
GM	- Golos minuvshogo. Federal'noye gosudarstvennoye byudzhethnoye obrazovatel'noye uchrezhdeniye vysshego obrazovaniya Kubanskiy gosudarstvennyy universitet. Krasnodar.
Godišnjak	- Godišnjak. Jahrbuch Knjiga. Sarajevo-Heidelberg.

Lista abrevierilor

- HEI** - History of European Ideas. International Society for the Study of European Ideas. Londra.
- Hierasus** - Hierasus. Muzeul Județean Botoșani.
- Hiperboreea Journal** - Hiperboreea Journal. Societatea de Istorie Balcanică. București.
- HOMÉ** - A Herman Ottó Múzeum Évkönyve. Miskolc.
- HSCP** - Harvard Studies in Classical Philology. Harvard University. Cambridge (SUA).
- IIER** - Issues in Educational Research. Western Australian Institute for Educational Research Inc. New South Wales, Australia.
- IJESE** - International Journal of Environmental & Science Education. Kazan.
- IJL** - International Journal of Linguistics. Makrothink Institute. Las Vegas.
- IPH** - Inventaria Praehistorica Hungarie. Budapesta.
- Istoricheskie** - Istoricheskie, filosofskie, politicheskie i yuridicheskie nauki, kulturologiya i iskustvovedenie. Voprosy teorii i praktiki. Tambov.
- Izvestiya ASU** - Izvestiya. Altayskiy gosudarstvennyy universitet. Barnaul.
- Jászkunság** - Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Tudományos Egyesület. Szolnok.
- JHE** - Journal of Human Evolution. Elsevier.
- JRGZM** - Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums zu Mainz.
- Közlemények** - Közlemények az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem - és Régiségtárából. Cluj.
- KST** - Kazı Sonuçları Toplantısı. Ankara.
- Kubaba** - Kubaba. Faculdade de Ciências Sociais e Humanas, Universidade Nova de Lisboa.
- Lumea nouă** - Lumea nouă. București.
- Lupta** - Lupta. Iași.
- Mannus** - Mannus. Gesellschaft für Deutsche Vorgeschichte. Leipzig.
- Maqarnas** - Muqarnas Online. An Annual on the Visual Cultures of the Islamic World. Cambridge.
- Marisia** - Marisia. Muzeul Județean Târgu Mureș.
- MCA** - Materiale și cercetări arheologice. București.
- ME** - Memoria Ethnologica. Centrul Județean pentru Conservarea și Promovarea Culturii Tradiționale Maramureș. Baia Mare.
- MEFRA** - Mélanges de l'École française de Rome - Antiquité. Roma.
- MEJSR** - Middle-East Journal of Scientific Research. International Digital Organization for Scientific Information. Deira, Dubai.
- MFME** - A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Studia Archaeologica. Szeged.
- Mir nauki** - Mir nauki, kulturni, obrazovania. Gorno-Altaysk.
- MN** - Muzeul Național. Muzeul Național de Istorie a României. București
- Mots** - Mots. Les langages du politique. ENS Editions. Paris.
- Muzeológia** - Muzeológia a kultúrne dedičstvo. Univerzita Komenského v Bratislave.
- Múzeum** - Slovenské národné múzeum. Bratislava.

Natura	- Natura. Revistă pentru răspândirea științei. București.
NK	- Národní knihovna: knihovnická revue. Národní knihovna České republiky. Praga.
Numizmatika	- Numizmatika. Slovenská numizmatická spoločnosť. Bratislava.
PA	- Patrimonium Apulense. Direcția Județeană pentru Cultură Alba. Alba Iulia.
PBF	- Prähistorische Bronzefunde. München.
PolSci	- Romanian Journal of Political Science. Societatea Academică din România. București.
Pontica	- Pontica. Muzeul de Istorie Națională și Arheologie. Constanța.
PQCS	- Philippine Quarterly of Culture and Society. University of San Carlos. Cebu.
PZ	- Prähistorische Zeitschrift. Deutsche Gesellschaft fuer Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte, Institut für Prähistorische Archäologie. Berlin.
Rațiunea	- Rațiunea. Revistă bilunară de liberă cugetare. București.
RB	- Revista Bistriței. Complexul Muzeal Bistrița-Năsăud. Bistrița (continuă File de Istorie).
RES	- Review of European Studies. Canadian Center of Science and Education. Toronto.
RevHisto	- Revista de Historiografia. Instituto de Historiografía Julio Caro Baroja. Universidad Carlos III de Madrid.
RHA	- Revue historique des armées. Ministère de la Défense. Paris.
RHSEE/RESEE	- Revue historique du sud-est européen. Academia Română. București, Paris (din 1963 Revue des études sud-est européennes).
RI	- Revista de Istorie (din 1990 Revista istorică). Academia Română. București.
RIR	- Revista istorică română. Institutul de Istorie Națională din București.
RMM-MIA	- Revista muzeelor și monumentelor. Monumente Istorice și de Artă. București.
Romantisme	- Romantisme. Revue du dix-neuvième siècle. Editeur Armand Colin. Paris.
România liberă	- România liberă. București.
Rossiyskaya istoriya	- Rossiyskaya istoriya. Akademicheskii nauchno-izdatel'skiy, proizvodstvenno-poligraficheskii i knigorasprostranitel'skiy tsentr Nauka. Moscova.
RRH	- Revue Roumaine d'Histoire. Academia Română. București.
RRSE	- Revista română de studii eurasiatice. Centrul de Studii Eurasiatice, Universitatea „Ovidius” Constanța.
SA	- Sociological Analysis. Oxford University Press. Oxford.
SAA	- Studia Antiqua et Archaeologica. Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași.
SAI	- Studii și articole de istorie. Societatea de Științe Istorice și Filologice a RPR. București.
SARcheologiczne	- Sprawozdania Archeologiczne. Instytut Archeologii i Etnologii PAN. Cracovia.

Lista abrevierilor

Sargetia	- Sargetia. Acta Musei Devensis. Muzeul Civilizației Dacice și Romane Deva.
SC	- Studii și comunicări. Asociația Folcloriștilor și Etnografilor din județul Sibiu (din 1992 devine Studii și Comunicări de Etnologie).
SCB	- Studii și cercetări de bibliologie. Academia RPR. București.
SCIV(A)	- Studii și cercetări de istoria veche. București (din 1974, Studii și cercetări de istorie veche și arheologie).
SCN	- Studii și Cercetări de Numismatică. Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan” București.
SJ	- Saalburg Jahrbuch. Bericht des Saalburg Museum. Mainz am Rhein.
SJAHSS	- Scholars Journal of Arts, Humanities and Social Sciences. Scholars Academic and Scientific Publishers (SAS).
SlovArch	- Slovenská Archeológia. Nitra.
SlovNum	- Slovenská numizmatika. Národný numizmatický komitet Slovenskej republiky a Archeologický ústav SAV. Nitra.
SM	- Svobodnaya mysl. Obshchestvo s ogranichennoy otvetstvennost'yu Politizdat. Moscova.
SMIM	- Studii și materiale de istorie modernă. Institutul de Istorie „Nicolae Iorga” al Academiei Române. București.
SMIMed	- Studii și materiale de istorie medie. Institutul de Istorie „Nicolae Iorga” al Academiei Române. București.
Socialismul	- Socialismul. București.
SP	- Studii de Preistorie. Asociația Română de Arheologie. București.
SS	- The Social Sciences. Western Social Association. Dubai.
Stâna	- Stâna. Revistă profesională și de cultură. Organ al oierilor din întreaga țară. Poiana Sibiului.
Steaua	- Steaua: literară, artistică și culturală. Uniunea Scriitorilor din România. Cluj-Napoca.
StudiaTC	- Studia Theologia Catholica. Universitatea „Babeș-Bolyai” Cluj-Napoca.
StudiaUBBH	- Studia Universitatis Babeș-Bolyai. Series Historia. Universitatea „Babeș-Bolyai” Cluj-Napoca.
Studii	- Studii. Revistă de istorie. (din 1974 Revista de istorie și din 1990 Revista istorică). Academia Română. București.
Suceava	- Anuarul Muzeului Județean Suceava.
SUCH	- Studia Universitatis Cibiniensis, Serie Historica. Universitatea „Lucian Blaga” Sibiu.
Syria	- Syria. Archéologie, art et histoire. Revue d'art oriental et d'archéologie. Institut français du Proche-Orient.
Századok	- Századok. A Magyar Történelmi Társulat folyóirata. Budapest.
TAD	- Türk Arkeoloji Dergisi. Ankara.
Telegraphul	- Telegraphul. București.
Terra Sebus	- Terra Sebus. Acta Musei Sabesiensis. Muzeul Municipal „Ioan Raica” Sebeș.
Thraco-Dacica	- Thraco-Dacica. Institutul Român de Tracologie. București.
Transilvania	- Transilvania. Centrul Cultural Interetnic Transilvania. Sibiu.

Tyragetia	- Tyragetia. Muzeul Național de Arheologie și Istorie a Moldovei. Chișinău.
UPA	- Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie. Berlin.
Vestnik Moskovskaya	- Vestnik Moskovskaya gosudarstvennaya khudozhestvenno-promyshlennaya akademiya imeni S. G. Stroganova. Moscova.
Vestnik Omskogo	- Vestnik Omskogo universiteta. Seriya Istoricheskiye nauki. Omskij Gosudarstvennyj Universitet. Omsk.
Vestnik Tatarskogo	- Vestnik Tatarskogo gosudarstvennogo gumanitarno-pedagogicheskogo universiteta. Filologija i kul'tura. Kazan.
VI	- Voprosy istorii. Institut russkoy istorii Rossiyskoy akademii nauk. Moscova.
VF	- Voprosy filosofii. Izdatel'stvo «Nauka». Moscova.
VTT	- Veszprémi Történelmi Társaság és Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság kiadványa. Veszprém.
WASJ	- World Applied Sciences Journal. International Digital Organization for Scientific Information. Deira, Dubai.
Xenopoliana	- Xenopoliana. Buletin al Fundației Academice „A. D. Xenopol” Iași.
Ziridava	- Ziridava. Muzeul Județean Arad.

REVOLUȚIA FRANCEZĂ ȘI REVERBERAȚIILE EI ÎN SPAȚIUL ROMÂNESC

Violeta-Anca EPURE*

The French Revolution and Its Reverberations in the Romanian Space

Abstract. *The outbreak of the French Revolution produced a strong impression in Europe. It has continued to echo on continental scale, including in the Romanian Principalities. As a result of the Revolution, the profile, structure, mentality and concerns of the Romanian Principalities' nobility changed, adapting to the new realities. Contacts with the ideas of the time, especially with the ideology of the Enlightenment and the spirit of the French Revolution, contributed to a widening of the field of motivations and policy actions taken by the boyars. Documentary testimonies from the Romanian Principalities demonstrate the obvious interest the political and cultural elites were taking in revolutionary France. It is evident that besides curiosity, they wanted "to use them for the good of their own country."*

Keywords: *French Revolution, Romanian Principalities, reception, perception, event.*

Cuvinte-cheie: *Revoluția Franceză, Principatele Române, receptare, percepție, eveniment.*

Izbucnirea Revoluției Franceze a produs o puternică impresie pe întregul continent european. Dacă la început, sub aspect militar, evenimentele din Franța nu au neliniștit monarhiile absolutiste, în schimb, revoluția s-a dovedit periculoasă datorită principiilor pe care le-a propagat și a căror răspândire a fost facilitată de largă circulație a limbii franceze în Europa¹. Influența unui eveniment de anvergura celui din 1789 din Franța asupra unui alt spațiu etnic, cultural și geopolitic se bucură de un interes aparte. Cert este că Revoluția Franceză nu a fost un fenomen care a rămas închis doar în Hexagon, „ci a devenit un fenomen extrem de complex, care privește istoria lumii moderne în ansamblu”².

Până atunci, opinia publică din Țările Române își formase o imagine plină de respect și admirație despre Franța, unde domnea un monarh puternic, sprijinit de o numeroasă aristocrație, unde fastul curții de la Versailles se îmbina armonios cu celebritatea saloanelor literare și artistice pariziene, acolo unde se întâlneau cei mai valoroși oameni ai țării³.

* Universitatea „Ștefan cel Mare” din Suceava, România; e-mail: violetaanca@atlas.usv.ro.

¹ Dușu 1972, p. 126; Ciobanu 1980, p. 26, 148; Papacostea-Danielopolu, Demény 1985, p. 221; Xenopol 1997, p. 111; Boia 1998, p. 109; Mischevca 1999, p. 180; Boia 2000, p. 194; Muntean 2005, p. 121-122.

² Godechot 1970, p. 5-9; Zub 1994, p. 50.

³ Sion 1956, p. 211; Duby 1971, p. 249-256; Șerban 1989, p. 565; Zub 1994, p. 51-52; vezi și Levron 1965; Chaunu 1971.

Revoluția Franceză și receptarea ei în Principatele Române

La începutul anului 1791, Moldova și Țara Românească traversau o perioadă tulbură: rușii trecuseră Nistrul, austriecii Carpații, Iașii și Bucureștii se aflau în mâinile invadatorilor, ciuma bântuia în Principate, domnul Moldovei, Manole Giani-Ruset, fusese alungat de ruși, iar cel al Valahiei, Nicolae Mavrogheni, decapitat din ordinul marelui vizir. În ciuda acestor grozăvii, boierii erau preocupați de o serie de zvonuri despre „o mare răsturnare, [...] o mare revoluție [...] într-unul din cele mai mari state ale Europei”⁴. Zvonurile s-au transformat în certitudini mai ales prin intermediul presei străine care circula în Principate⁵. Era vorba de Revoluția Franceză.

La 4/15 aprilie 1794, consulul rus I. Severin îl informa pe M. I. Kutuzov despre influența Revoluției Franceze în rândurile boierimii moldovene și valahe. Acesta, împreună cu agentul austriac, remarcau, exagerând, firește, un iacobinism local primejdios. Ei raportau Curților pe care le reprezentau că mica boierime răspândea scrieri „tinzând să trezească spiritul întregii națiuni”, dar pomeneau și despre memorii și filipice adresate marilor boieri sau aruncate în curtea mitropoliei de la Iași. Naum Râmnicianu scria în 1798, în prefața de la *Triod*, că Europa franceză atrăgea pe moldovenii care începeau să-i cunoască spiritul și realizările. Atenția boierilor din țara „făcută maidan de războaie, zbor de oști și acoperită cu nori de lacrimi” se îndrepta spre aceea în care se săvârșiseră „înalte dreptăți ... care în zilele noastre cu numele franțozilor au rămas vestite”⁶. De altfel, odată cu Revoluția Franceză, „chestiunea orientală” a suferit o evoluție capitală⁷.

Courier de Moldavie, apărut în 1790 din inițiativa comandantului armatei ruse de ocupație, generalul Potemkin, se adresa în primul rând autorităților militare ruse. El era accesibil și reprezentanților populației locale, cunoscători de limbă franceză. Știrile din acel ziar făceau referire la evenimentele de la Paris, din Alsacia, la urmările Revoluției Franceze în unele țări europene (Anglia, Belgia, Germania), precum și peste Ocean, în coloniile franceze și spaniole. În paginile ziarului *Courier de Moldavie* se afirma că activitatea Adunării Constituante era extrem de bogată, că prin decretul său a fost

⁴ Șerban 1989, p. 575; Ghika 2008, p. 8.

⁵ Cei din Principatele Române au aflat informații despre mersul Revoluției Franceze și din presa locală, tipărită în Transilvania și Moldova, care a circulat în tot spațiul românesc: din *Kriegsbote*, care din 1792, s-a numit *Siebenbürger Bote*, din *Siebenbürgische Quartalschrift*, *Siebenbürgisches Intelligenzblatt*, *Magyar Kurir*, apărute la Sibiu, precum și din *Courier de Moldavie*, apărut la Iași (Sabău 1958-1959, p. 163-178).

⁶ Eliade 1982, p. 161-162.

⁷ Bianu, Simionescu 1910, p. 290-291; Hurmuzaki 1922, p. 693, 698; Hurmuzaki 1962, p. 535-536; Duțu 1966, p. 922; Șotropa 1976, p. 39; Șerban 1989, p. 63; Berindei 1997, p. 82; Csetri, Mureșan 1999, p. 34-35; Boicu 2001, p. 23.

votată exproprierea proprietăților funciare clericale, împotriva căreia protestase episcopul de Strasbourg. Altundeva, se afirma că la 1790, Adunarea Națională era în relații cordiale cu monarhia: la 4 februarie 1790, Ludovic al XVI-lea ar fi susținut un discurs în localul unde se întâlneau deputații Adunării în care el afirma că Franța se afla în ajunul unui mare eveniment. Era vorba de proiectul primei constituții, ce urma să fie discutat în Adunarea Națională. La 9 februarie, în ziar scria că regele ar fi fost recunoscut de Adunarea Națională drept șeful suprem al forțelor armate maritime și terestre franceze. Un ziar din Bastia, *Corsica*, scria la 1 februarie 1790, că regele era considerat „instauratorul libertății în Franța”. Alte articole făceau referire la izbucnirea de războaie țărănești în diferite părți ale Franței, precum și la ecourile Revoluției Franceze în exterior⁸.

Boierii greci puteau fi văzuți împărțind pe ascuns ziare și broșuri străine, „cântând cântece neobișnuite, cu aerul că uneltesc cine știe ce complot”⁹. Dacă respectivele zvonuri, calificate la început drept „vorbe de clacă” sau „basne”, nu au beneficiat de prea multă atenție, în curând, la palat, boierii au început să se preocupe și de altceva decât de obișnuitele lor vrajbe; discutau despre Revoluția Franceză, au început „să pună la cale treburile Europei”¹⁰, după cum se spunea pe atunci. Constantinopolitanul Alexandru Calfoglu era acuzator la adresa tinerilor români al căror cap era plin de „Mirabeau, Rousseau, Voltaire”¹¹. În ziarele care ajungeau în Principate, boierii moldoveni sau valahi puteau citi că în Franța, poporul s-a răsculat. Nu mai existau nobili, nici prostime. O armată populară a dărâmat o veche fortăreață numită „Bastilia”, unde se aflau încarcerați condamnații politici, dar și mulți nevinovați. Regele țării, care a vrut să se opună hotărârilor poporului, a fost judecat chiar de popor și executat. A fost proclamată „Republica”, adică guvernământul poporului. Simbolurile ei erau cocarda, purtată de toată lumea, și un drapel tricolor. Deviza acestei republici era „Libertate, Egalitate, Fraternitate”¹². Dupăuciderea regelui, mulți nobili au fost condamnați la moarte, plătind „cu viața stricăciunile vechii orânduiri”¹³. Anglia, Austria, Rusia, papa au pus mâinile pe arme ca să restabilească regalitatea în Franța. Însă armatele republicane au fost biruitoare peste tot. Francezii ieșiseră din granițele lor și purtau război pe teritoriul dușmanilor lor. Revoluția Franceză, socotită un eveniment local și îndepărtat, a căpătat în mințile boierilor valahi

⁸ Șerban 1989, p. 568-569; Simionescu 1956, p. 348, 351; Pervain 1955, p. 110-114; Berindei 1997, p. 89; *Istoria românilor* 2002, p. 438.

⁹ Eliade 1982, p. 162.

¹⁰ *Ibidem*.

¹¹ Iorga 1938, p. 222; Boicu 2001, p. 43.

¹² Eliade 1982, p. 163-165.

¹³ *Ibidem*.

sau moldoveni proporții uriașe¹⁴. Mai mult decât atât, mitropolitul Moldovei le-a interzis preoților să poarte cocarda tricoloră¹⁵. În ciuda opoziției Porții Otomane, o mare parte a boierimii și chiar unii dintre domnitori și-au manifestat simpatia pentru Franța republicană, chiar și atunci când, din cauza campaniei lui Napoleon în Egipt, au fost siliți să simuleze o atitudine ostilă. În schimb, oamenii de rând au manifestat simpatie constantă față de Franța și de ideile revoluției. Acestea au pătruns fie prin intermediul publicațiilor revoluționare franceze, care s-au răspândit încă din primii ani ai revoluției¹⁶, fie au fost propagate¹⁷ și de agenții oficiali sau neoficiali francezi, la care s-a adăugat emigrația polonă.

În Principatele Române s-au refugiat și emigranți polonezi, care participaseră în 1794, sub conducerea lui Kosciuszko, la insurecția declanșată împotriva stăpânirii străine după a doua împărțire a Poloniei între Rusia și Prusia. În Moldova, ei au devenit propagandiști activi ai ideilor Revoluției Franceze¹⁸. Situația din Polonia a provocat o vie neliniște în Principate. Românii care intraseră în contact cu ideile progresiste ale vremii și care manifestau simpatie pentru Franța au fost interesați de soarta polonezilor. Emigranții polonezi au găsit azil și sprijin în Principate, fără a fi fost scutiți de ostilitatea marilor boieri conservatori, care nu priveau cu ochi buni ideile de revoluție socială pe care ei le propovăduiau¹⁹. Ele au stârnit adeseori griji și în rândurile consulilor ruși și austrieci de la Iași și București.

Referiri ample la Revoluția Franceză există în corespondența diplomatică a consulilor unor puteri europene acreditați la București și Iași în ultimul deceniu al secolului al XVIII-lea. Într-un raport consular din februarie 1790, adresat de consulul rus I. Ravici din Iași omologului I. Severin, la București, se pomenea despre decapitarea lui Ludovic al XVI-lea, regele Franței²⁰. O altă depeșă, din 1794, amintea că la Iași au fost difuzate câteva

¹⁴ Se pare că dintre toate popoarele din răsăritul Europei, grecii au înțeles cel mai bine semnificația și anvergura Revoluției Franceze. S-a afirmat chiar că grecii aproape o prevăzuseră. La 1793, apărea în Grecia o carte despre viața și moartea regelui Ludovic al XVI-lea. Ei se bazau pe o profeție care spunea că o mare împărăție va cădea la 1799 și că, drept urmare, Grecia își va redobândi libertatea (Radu 1982, p. 30-31; Eliade 1982, p. 164).

¹⁵ Boicu 2001, p. 43.

¹⁶ Cum au fost *De la souveraineté du peuple* sau *Le manuel du citoyen*. A circulat în traducere și *Apelul adresat popoarelor*, scris la 1791 (Ciobanu 1980, p. 36).

¹⁷ Influența lor a fost limitată din cauza slăbiciunii economice și politice a burgheziei în formare. Boierimea a reținut ideea suveranității naționale, dar a respins ideile sociale ale Revoluției Franceze (*ibidem*, p. 36-37).

¹⁸ Șerban 1989, p. 572.

¹⁹ *Ibidem*, p. 37-38.

²⁰ „La 10/21 ianuarie, revoluționarii francezi au tăiat capul regelui, iar regina și delfinul au fost expediați din Paris în provincie, la închisoare, făcându-li-se o pensie pentru unele subzistențe” (Hurmuzaki 1962, p. 516; Șerban 1989, p. 569).

exemplare ale constituției franceze, probabil din 1793, precum și un calendar republican²¹. După patru ani, în 1798, un raport consular rus menționa că la Iași, consulul Franței se îndeletnicea cu distribuirea de cocarde tricolore revoluționare franceze²².

Altădată, corespondența consulară rusă făcea referire la o manifestație organizată la Iași de emigranții străini, care primiseră de curând cetățenia franceză, în timpul căreia s-a strigat „Trăiască libertatea!” și care au fost înrolați ulterior în armata franceză condusă de generalul Bonaparte, care lupta în Italia împotriva austriecilor. Se preciza că noii cetățeni francezi erau de origine greacă, turcă, bulgară, poloneză și chiar română. Altundeva era reprodus jurământul depus de noii cetățeni francezi în fața consulului Franței de la București²³.

În rapoartele consulare austriece se regăseau știri cu privire la influența Revoluției Franceze în Polonia, unde, în 1794, a izbucnit o insurecție împotriva ocupației străine, precum și despre propaganda revoluționară desfășurată la București în același an de negustorii francezi, Hortollan și Pellet, ce treceau drept iacobini²⁴ și care au fost expulzați de Poarta Otomană, la intervenția Curții de la Viena. Se mai pomenea și despre refugierea în Moldova a revoluționarilor polonezi după ce insurecția de la Varșovia fusese înfrântă²⁵.

Se pare că spiritul Revoluției Franceze prinsese în Principate, de vreme ce, pe la 1793, un comerciant francez republican, Hortollan²⁶, care se instalase acolo, îi scria unui prieten din Constantinopol, exagerând, bineînțeles, că „toți locuitorii de aici sunt niște sans-culottes”²⁷. În rapoartele sale, negustorul francez stabilit la București și corespondent benevol al guvernului francez, Hortollan, aprecia că boierii s-au arătat repede a fi republicani convingși. Termenul utilizat pentru a desemna orientarea politică a comercianților bucureșteni („sans-culottes”) era specific vocabularului Revoluției Franceze,

²¹ Hurmuzaki 1962, p. 611-612; Șerban 1989, p. 569.

²² Hurmuzaki 1974, p. 129, 144; Șerban 1989, p. 569.

²³ Hurmuzaki 1974, p. 133, 146, 149; Șerban 1989, p. 569.

²⁴ Hurmuzaki 1885, p. 93.

²⁵ Hurmuzaki 1922, p. 700, 703, 710, 717, 721, 739, 742; Șerban 1989, p. 569-570.

²⁶ Sosirea și instalarea acestui negustor francez la București era consemnată și într-un raport consular rus, datat 30 iunie/11 iulie 1794 și trimis din Iași de consulul I. Severin către colegiul afacerilor externe (Hurmuzaki 1962, p. 553-554). Mai târziu, un raport consular rus, datat 11/22 aprilie 1795, la București, sublinia că negustorul francez Hortollan avea legături cu emigranții polonezi; în casa sa, au avut loc mai multe întrevederi secrete ale acestora cu marele spătar și cu alte persoane din anturajul domnitorului. Consulul rus Severin scria că polonezii purtau uniforma națională și cocarda tricoloră (*ibidem*, p. 650-651).

²⁷ Eliade 1982, p. 166; Ghika 2008, p. 15.

care făcea referire la oamenii simpli, din popor, reprezentanții stării a treia, care participaseră la asediul și cucerirea Bastiliei în data de 14 iulie 1789²⁸.

În aprilie 1794, consulul rus I. Severin constata că „spiritul iacobinilor” sporea „ceas de ceas la boierii de aici, cu gânduri ușurate” care citeau „gazete franțuzești”, își petreceau nopțile „în discuții”²⁹ și se bucurau fără rețineri de succesele militare sau diplomatice ale francezilor. „Duhul iacobinismului” pusese stăpânire pe o mare parte a societății ieșene.

Mulți boieri erau partizani ai Revoluției Franceze. Anturajul domnitorului nu făcea excepție. Panaiotis Codricas, dar și postelnicul Suțu, nepotul domnitorului erau profrancezi. Interpelat în august 1794 de către Severin în legătură cu „iacobinismul” fiilor săi și cu prezența emigranților francezi la Iași, domnitorul Mihail Suțu s-a disculpat, declarând că „nu a fost și nu va fi contaminat de acest spirit iacobinist”³⁰. Mai mult, domnul chiar a afirmat că peste tot, chiar și în Rusia, se aflau francezi care erau „iacobini”³¹.

În Valahia, au circulat cărți și broșuri care conțineau ideile filosofice ale lui Voltaire, Montesquieu, Rousseau, Diderot sau expunerea evenimentelor revoluționare din Franța, începând din primăvara anului 1789. Ele au fost aduse de negustorii din Principate care făceau negoț cu Occidentul. O listă de cărți și broșuri franceze se regăsea într-un raport consular austriac datând din februarie 1797: Linguet, *Collection des ouvrages relatifs à la Révolution de Brabant*, Mirabeau, *Dénonciation de l'agiotage au roi à l'Assemblée des Notables*, Eug. Réveillaud, *Manuel du Citoyen*, Frederick II, *Epître à Milord Baltimore sur la liberté*, Sabatier, *Le tocsin des Politiques. Histoire de la Convocation et des Élections aux États généraux en 1789*, *Histoire politique de la Révolution française*, *De la souveraineté du peuple*, *Histoire de la Belgique républicaine*, *Essais historiques sur la vie de Marie Antoinette d'Autriche*, *Thermidor*, *Lettre du Père Manuel sur la Révolution* erau și ele cuprinse în acea listă³². Au fost apreciate de cercurile ostile Revoluției Franceze drept „pline cu cele mai vinovate maxime revoluționare de modă nouă, fapt pentru care domnul țării de atunci era de părere să nu permită difuzarea lor de către negustorul care le adusesse”³³.

Pe lângă lucrările menționate, au mai circulat și alte broșuri și cărți tipărite care făceau referire la evenimentele revoluționare de la 1789 și de după, precum: Desodoards, *Histoire philosophique de la Révolution de France*, Paris, 1797; *Histoire du Directoire exécutif de la Révolution française depuis son installation jusqu'à Dix huit Brumaire*, Paris, 1801; *Histoire générale et impartiale des erreurs, des*

²⁸ Giurescu 1970, p. 949; Berindei 1997, p. 99.

²⁹ Hurmuzaki 1962, p. 554.

³⁰ *Ibidem*, p. 557-562.

³¹ Lebel 1955, p. 187-188; Ciobanu 1980, p. 151-152; Djuvara 1995, p. 120.

³² Alexandru Callimachi era domn în Valahia la acea vreme (Hurmuzaki 1922, p. 814-816; Iorga 1933, p. 40-41; Șerban 1989, p. 570).

³³ Șerban 1989, p. 570.

fautes et des crimes commis pendant la Révolution française, Paris, 1797³⁴. A mai circulat și *Manuel révolutionnaire ou Pensées morales sur l'état politique des peuples en révolution*, Paris, 1796, care a și fost tradus în română la sfârșitul secolului al XVIII-lea³⁵.

În Principatele Române s-au refugiat emigranți francezi, implicați în manieră directă sau indirectă în evenimentele revoluționare, provenind atât din rândurile nobilimii, cât și ale burgheziei și clerului. Era cazul lui Gaspar de Belleval, originar din Corsica, fost general în armata franceză în timpul lui Ludovic al XVI-lea, devenit secretarul lui Constantin Ipsilanti, domnul Moldovei în anii 1799 și 1800³⁶, marchizul de Saint Aulaire, fost ofițer de stat-major în armata de emigranți a prințului de Condé, ajuns educator în casa aceluiași domn³⁷, un anume Montesquieu, fost căpitan în armata prințului de Condé, care, din Germania, a luat drumul Constantinopolului, iar de acolo a plecat în Moldova, unde s-a stabilit pe lângă Constantin Ipsilanti³⁸, abatele Hommel, angajat în casa principesei Callimachi³⁹, frații Trécourt, originari din Strasbourg, emigranți în Moldova anul 1794 și stabiliți în casa boierului Săndulache Sturdza⁴⁰, Roubalet, care se trăgea din Trèves, de lângă Strasbourg, ajuns profesor de franceză în casa boierului C. Balș⁴¹, Bouchet, profesor de franceză în casa boierului Rosetti-Roznovanu la 1797⁴², Cado de Lille, refugiat în Moldova la 1794, stabilit la Iași, unde a devenit secretar al consulatului francez⁴³, Jacques Ledoulx, originar din Gasconia, refugiat la Iași la 1794⁴⁴.

La 1793, spătarul Enache Văcărescu, rudă cu domnul Alexandru Moruzi, simpatizant al ideilor revoluționare, se remarcă prin atitudinea sa

³⁴ Aceste cărți se aflau la sfârșitul secolului al XVIII-lea la Biblioteca Academiei de la Sf. Sava, care, în 1791, s-a mutat în clădirile bisericii Sf. Gheorghe Vechi din București (Oprescu 1955, p. 48; Șerban 1989, p. 570-571; Mihail 1994, p. 52-53).

³⁵ Șerban 1989, p. 571.

³⁶ Hurmuzaki 1974, p. 253, 255; Șerban 1989, p. 571.

³⁷ Hurmuzaki 1974, p. 628; Șerban 1989, p. 571.

³⁸ Hurmuzaki 1974, p. 255; Șerban 1989, p. 571.

³⁹ Hurmuzaki 1974, p. 615.

⁴⁰ *Ibidem*, p. 541.

⁴¹ *Ibidem*, p. 169.

⁴² *Ibidem*, p. 77, 134.

⁴³ Cado sau Cadot, originar din Lille, a fost arestat la Viena în 1792 și a emigrat de acolo în Ucraina, unde a rămas pentru o vreme la curtea unui nobil polon. În 1793, s-a refugiat în Moldova, iar în 1794, s-a stabilit definitiv în Principat, unde, mai târziu, a devenit secretar al consulatului francez din Iași (Hurmuzaki 1885, p. 561; Șerban 1989, p. 572).

⁴⁴ Jacques Ledoulx se trăgea de undeva de lângă Medoc. După ce i-a fost confiscată averea de către iacobini în timpul Convenției Naționale, s-a refugiat la Iași, în 1794. Fiul său, Joseph, va ocupa mai târziu funcția de secretar al consulatului francez din București (Hurmuzaki 1974, p. 168; Șerban 1989, p. 572).

„democratică”, primindu-l în audiență fără prea mare protocol pe negustorul francez Hortollan⁴⁵.

Probabil, sub imboldul ideilor Revoluției Franceze, în timpul lui Alexandru Callimachi (1795-1799), la curtea domnească din Iași, s-au adunat mai multe jalbe împotriva impozitelor în natură ordonate de domn⁴⁶. Aceleași idei îi vor fi călăuzit pe boieri în elaborarea proiectului de republică „aristodemocraticească” elaborat la 1802. Aceeași semnificație i s-a atribuit și memoriului înaintat la 10 mai 1791 de către boierii din Valahia, prin I. Cantacuzino, diplomaților austrieci care negociau pacea cu Imperiul Otoman. Ei propuneau ca în viitor o *Adunare Națională* să-l aleagă pe domn. Acea adunare trebuia să fie constituită din reprezentanții celor trei stări (boieri, cler, orășeni), așa cum se preconizase în Franța în proiectul de constituție pentru monarhia constituțională⁴⁷.

Memorii, memorii ...

Fără îndoială, caracterul de limbă diplomatică în Europa secolelor al XVIII-lea și al XIX-lea a determinat alegerea limbii franceze pentru redactarea memoriilor boierilor moldoveni către curțile europene vreme de mai bine de un sfert de veac, de la 1775 și până la Napoleon⁴⁸. Pătrunderea ideilor de libertate și egalitate ale Revoluției Franceze, ca și victoriile lui Napoleon în Egipt s-au bucurat de un interes deosebit în partea europeană a Imperiului Otoman. Domnii Scarlat Callimachi și Alexandru Suțu au purtat o bogată corespondență cu Napoleon Bonaparte, iar boierii cu sentimente francofile au trimis primul lor memoriu prin care cereau protecția primului consul⁴⁹.

După lovitura de stat de la 18 Brumar și, mai cu seamă, după bătălia de la Marengo, „partida națională”⁵⁰ din Muntenia și-a îndreptat speranțele către Franța. În luna decembrie a anului 1800, după o mare reuniune nocturnă la palatul marelui ban Dimitrie Ghica, boierii din „partida națională” au decis să-și expună situația în fața lui Bonaparte. În scopul acesta, l-au trimis la Paris pe acela dintre ei care știa cel mai bine franțuzește. L-au găsit în persoana

⁴⁵ Hurmuzaki 1885, p. 93; Șerban 1989, p. 573.

⁴⁶ Vianu 1962, p. 919-926; Șerban 1989, p. 573-574.

⁴⁷ Șotropa 1976, p. 603-604; Ciubotaru, Ursu 1987, p. 181-196; Șerban 1989, p. 574; Platon, Platon 1995, p. 84; *Istoria României* 1998, p. 330.

⁴⁸ Georgescu 1970, p. 81; Teodor 1980, p. 136; Teodor 1984, p. 330; Platon 1995, p. 39.

⁴⁹ Șerban 1989, p. 294.

⁵⁰ Această partidă boierească era supranumită și „partidul francez” și era compus din marii boieri munteni, printre care vornicul Scarlat Câmpineanu, logofătul Băleanu, Nicolae Dudescu, Grigore Ghica, banii Văcărescu și Dumitru Ghica. I-au atras de partea lor și pe câțiva boieri moldoveni, ca Sturdza, Catargi, Beldiman. Ultimul era șeful partidului. Ei doreau independența Principatului lor și își puneau toate speranțele în Franța (Eliade 1982, p. 192).

boierului Nicolae Dudescu. În doar câțiva ani, și-a pierdut toată averea, care consta mai ales în moșii și case. Scumpetea vieții de la Paris, precum și pasiunea sa pentru risipă și lux l-au costat toți banii gheață. La scurtă vreme, proprietățile sale au ajuns pe mâna creditorilor. A fost trimis la Paris, în căutarea lui, tânărul boier Goleșcu. Acesta povestea că odată sosit la Paris cu trăsurile pline de provizii, cu arnăuții și țiganii lui, Dudescu a ajuns celebru pentru risipa pe care o făcea. Suita sa de 30 de arnăuți cu cai, ale căror haine de postav roșu și harnașamente erau brodate cu fir de aur, îl eclipsa prin pompă chiar pe Napoleon⁵¹. A atras de partea sa mai multe persoane importante din anturajul acestuia: doamna de Staël, doamna Récamier și generalul Poniatowski. Se zvonea chiar că acesta din urmă își luase angajamentul de a-l convinge pe însuși Napoleon să treacă prin Principate dacă Franța avea să atace Rusia⁵². Dudescu era supranumit „Nebunul” și se spune că la mijlocul verii 1801, ar fi presărat pe Champs-Élysées o mare cantitate de zahăr gâlat, pentru care angajase mai mulți cofetari și patiseri, invitând apoi nobilimea franceză la o plimbare cu sania. Oferea mari banchete, la care doamnele găseau întotdeauna ascunsă, sub șervetul lor, câte o bijuterie. Risipa sa l-a costat în câțiva ani toate proprietățile⁵³.

Ambasada Franței de la Constantinopol a acționat, se pare, din proprie inițiativă, fără știrea primului consul, în numirea principelui Alexandru Suțu, ce ocupa tronul Moldovei, și pe tronul Valahiei, în iunie 1802. Acest principe era cunoscut pentru atașamentul său față de Franța, țară în care își făcuse studiile. Pentru o scurtă perioadă, cele două Principate s-au aflat unite sub același domnitor, care, în plus, mai era și prieten al francezilor. Însă, această situație nu a fost de durată. După vreo două luni, prin august, Poarta, influențată de Rusia, l-a destituit pe Alexandru Suțu. În Țara Românească a fost numit un domn filorus, Constantin Ipsilanti. În Moldova, a venit la tron Alexandru Moruzi, și el simpatizant al rușilor.

Boierii din „partida națională” nu mai puteau suporta situația. Chiar în ziua numirii celor doi domni, mulți au emigrat în Banat și în Transilvania, motivând că nu mai puteau tolera să fie guvernați de un domnitor grec. În același an, boierii pribegi din Transilvania⁵⁴ au dus o adevărată campanie de cereri pe la curțile europene. Una i-a fost înmănată împăratului Austriei, căruia au căutat să-i atragă atenția asupra „calamităților și suferințelor unui popor întreg, prosternat la picioarele tronului”; ei se intitulau „reprezentanți ai națiunii valahe”⁵⁵ și cereau domni pe viață, reducerea tributului și oaste

⁵¹ Iorga 1927, p. 46, 91; Berindei 1945, p. 173-174; Djuvara 1995, p. 285, 344; Ghika 2008, p. 44-45.

⁵² Eliade 1982, p. 193; Ghika 2008, p. 44-45.

⁵³ Iorga 1927, p. 91-92.

⁵⁴ Eliade 1982, p. 193-194; Ghika 2008, p. 45-47.

⁵⁵ Hurmuzaki 1938, p. 128-129.

pământeană⁵⁶. O altă solicitare îi era adresată lui Napoleon Bonaparte, aceasta fiind înmănată lui Champagny, ambasadorul Franței la Viena⁵⁷. Boierii moldoveni au întocmit în același an proiectul de organizare a unei „Republici aristo-democraticești”; silită de nevoile interne și pătrunsă de spiritul Revoluției Franceze, boierimea din Principate a încercat să ducă o activitate reformatoare, menită să îndrepte relele ce loveau în interesele țării, dar și în ale lor. Ei denunțau abuzurile turcilor, crescute simțitor după pacea de la Iași, eliberarea de sub jugul turcesc sau, cel puțin, ca turcii să fie obligați să respecte vechile privilegii⁵⁸.

În anul 1803 au fost numiți noi agenți consulari francezi la Iași și București. Generalul Brune, ambasadorul francez de la Constantinopol, era decis să pună capăt uneltirilor lui Constantin Ipsilanti, domnul Valahiei și omul rușilor, împotriva Franței; mai mult, acesta vroia să-și asigure fidelitatea domnului Moldovei, Alexandru Moruzi⁵⁹. Au fost trimiși la București tânărul Sainte-Luce, iar la Iași, Méchain, în calitate de „comisari provizorii pentru relațiile comerciale”. Constantin Ipsilanti le-a făcut o primire impresionantă. Sainte-Luce amintea de cei șase cai albi înhămați la caleașca sa, de escorta compusă din „o sută de oșteni, jumătate călare, jumătate pe jos, iar la fiecare portieră câte doisprezece aprozi în alb”, de onorul primit de la garda domnească în curtea palatului, de primirea făcută de marele cămăraș, „în costum de gală”, de întreaga „asistență stând în picioare în sala de recepții, în afară de domnitor”⁶⁰. La intrarea consulului, „doi paji i-au deschis calea, purtând cățui în care ardeau parfumuri”. Reprezentantul Franței sublinia cu satisfacție că „nimic nu a fost uitat - nici prăjiturile, nici tutunul, nici vorbele prietenești”⁶¹. Însuși Napoleon a privit cu satisfacție veștile despre primirea comisarilor francezi în Principate⁶².

⁵⁶ Unii istorici afirmau că boierii cereau anexarea Valahiei la Austria, lucru care deranja în mod evident Rusia. Cererea adresată împăratului Austriei nu vorbea însă de nicio anexare. Ei cereau eliberarea de sub „jugul tiraniei” și protecția imperială (Ionescu 1956, p. 40; Eliade 1982, p. 203-204).

⁵⁷ Eliade 1982, p. 204; *Istoria României* 1998, p. 330; Ghika 2008, p. 48.

⁵⁸ Vîrtosu 1947, p. 29, 402; Ionescu 1956, p. 39-40; Duțu 1966, p. 922.

⁵⁹ Alexandru Moruzi și-a adus de la Constantinopol un preceptor francez, pe Clémaron, un fost iacobin. Moruzi avea prieteni la Paris, unde a fost el însuși o vreme și unde învățase bine limba și manierele franțuzești. Protectorul său la Constantinopol era generalul Brune, ambasadorul lui Napoleon, care-l credea devotat Franței (Gane f.a., p. 101; Eliade 1982, p. 197; Ghika 2008, p. 48).

⁶⁰ Hurmuzaki 1885, p. 278, 282.

⁶¹ Hurmuzaki 1889, p. 576.

⁶² Conducerea centrală de la Paris scria către ambasada de la Constantinopol: „Vă invit să cultivați bunele dispoziții ale celor doi domnitori care, prin așezarea lor geografică și prin relațiile cu Poarta și Rusia au drepturi speciale în atenția noastră” (Hurmuzaki 1885, p. 290).

Deși tânăr, Sainte-Luce era extrem de abil și nu s-a lăsat câștigat de asigurările de prietenie ale domnitorului valah. El consemna, printre altele, că „partida națională” nu emigrase în întregime în străinătate. Remarca manifestările deloc sincere de amicitie ale domnului și ale boierilor: „Boierii se îmbulzeau în jurul meu, întrecându-se, care mai de care, să-mi dea asigurări de prietenie pentru francezi și pentru ambasadorul Franței”⁶³.

Se pare chiar că un boier pe nume Faca, dușman personal de-al domnului, i-ar fi scris în anul următor, în 1804, o scrisoare Primului Consul. El îi descria lui Napoleon manevrele prin care domnitorul Constantin Ipsilanti pusese la dispoziția rușilor cele două Principate. El mai sublinia că atât moldovenii, cât și muntenii erau de origine latină și că ei așteptau venirea lui Napoleon și a armatelor franceze „cu brațele deschise”. Nu se știe care a fost soarta scrisorii; despre cea a boierului, este cunoscut faptul că a fost surghiunit la mănăstire „pentru că smintitul scria scrisori și făcea lucruri împotriva îndatoririlor sale și mai presus de rangul său”⁶⁴.

În schimb, în Moldova, cei câțiva boieri „naționali” îl nelinișteau pe mitropolitul Veniamin Costachi, partizan al rușilor. Îngrijorat de eventualitatea unei răscoale a țăranilor și a boierilor de starea a doua, el a trimis un om de încredere la Sankt Petersburg pentru a cere sfaturi. Nu se cunoaște răspunsul ce i s-a dat, însă s-a păstrat o ciornă a scrisorii unui boier din Sankt Petersburg, probabil interpret al mitropolitului. „Să sperăm - scria respectivul - că sămânța rea a Revoluției franceze nu va încolți și că nu va da frunze și fructe în țara noastră”⁶⁵.

Revoluția Franceză, unul dintre cele mai importante evenimente care au marcat istoria europeană la începutul epocii moderne, s-a bucurat de un puternic ecou pe întregul continent european și prin urmare, și în Principatele Române, teren rus și turc, deopotrivă. Opinia publică din Principate a fost bine informată cu privire la cele petrecute pe continentul european, dar mai cu seamă în Franța. Principiile Revoluției Franceze s-au răspândit cu mare repeziciune și entuziasm⁶⁶.

Principii fanarioți și ofițerii ruși îi învățaseră pe boierii moldoveni și valahi să vorbească bine franțuzește, să-și alcătuiască vaste biblioteci, „să danseze polcă, vals și cadril franțuzesc, să imite întru totul manierele și moravurile franțuzești”⁶⁷. Era mai degrabă o cunoaștere indirectă, destul de superficială a Franței. În scurtă vreme, însă, „împrejurările și-au asumat sarcina de a completa opera fanarioților și rușilor”: prin intermediul revoluției

⁶³ *Ibidem*, p. 281-282.

⁶⁴ Eliade 1982, p. 195-196.

⁶⁵ *Ibidem*.

⁶⁶ *Ibidem*, p. 164; Șerban 1989, p. 565, 576.

⁶⁷ Eliade 1982, p. 161.

și a ecoului ei la scară europeană, acelei cunoașteri indirecte i s-a adăugat una mai directă, aceea a aspirațiilor și ideilor franceze.

Profilul, structura, mentalul și preocupările boierimii române din Principate s-au schimbat, adaptându-se noilor realități. Contactele cu ideile vremii, dar mai cu seamă cu ideologia iluministă și spiritul Revoluției Franceze au contribuit din plin la lărgirea motivațiilor și a câmpului acțiunilor politice întreprinse de boieri⁶⁸. Tendințele de modernizare, de însușire a noilor experiențe, marcate de spiritul veacului, impregnat de Iluminism și de spiritul Revoluției Franceze s-au făcut simțite și în Principatele Române⁶⁹.

Mica boierime română, dar mai cu seamă cea din Moldova, a fost pătrunsă de „un cuget al nesupunerii franțozăști”⁷⁰. Boierul moldovean Vasile Mălinescu aprecia într-o epistolă adresată mitropolitului că micii boieri „îngrozesc cu pilda Franței”⁷¹. Ideologia Revoluției Franceze a găsit în Principate un teren fertil, mai cu seamă la nivelul elitelor. Oamenii de rând au rămas, în mare parte, în afara oricărei agitații, apărați de preoți și de propria ignoranță⁷².

Revoluția Franceză de la 1789 nu a reprezentat un fenomen național, izolat, ci mai degrabă un episod care a bulversat partea apuseană a continentului, cuprinzând, ulterior, progresiv, spații mult mai vaste. Mărturiile documentare din Principatele Române constituie dovada interesului evident manifestat de elitele politice și culturale pentru evenimentele din Franța revoluționară, care, pe lângă curiozitate, au dorit „a le folosi pentru binele patriei”⁷³.

Abrevieri bibliografice

Berindei 1945	- Dan Berindei, <i>Revoluția de la 1848 în Franța și tinerii români aflați la Paris</i> , în <i>RIR</i> , XV, 1945, p. 171-191.
Berindei 1997	- Dan Berindei, <i>Românii și Europa în perioadele premodernă și modernă</i> , București, 1997.
Bianu, Simionescu 1910	- Ioan Bianu, Dan Simionescu, <i>Bibliografia românească veche</i> , vol. III, București, 1910.
Boia 1998	- Lucian Boia, <i>Jocul cu trecutul. Istoria între adevăr și ficțiune</i> , București, 1998.
Boia 2000	- Lucian Boia, <i>Pentru o istorie a imaginărilor</i> , București, 2000.

⁶⁸ Platon, Platon 1995, p. 71, 88-89.

⁶⁹ *Ibidem*, p. 82, 89.

⁷⁰ Marii boieri apreciau că pamfletele boierimii mici făceau „pomenire arătătoare de un cuget al nesupunerii franțozăști” (*ibidem*, p. 85; Iorga 1938, p. 281-282).

⁷¹ Iorga 1938, p. 281-282; Platon, Platon 1995, p. 85.

⁷² Ghika 2008, p. 16.

⁷³ Zub 1994, p. 50-51.

- Boicu 2001 - Leonid Boicu, *Principatele Române în raporturile politice internaționale (1792-1821)*, Iași, 2001.
- Chaunu 1971 - Pierre Chaunu, *La civilisation des lumières*, Paris, 1971.
- Ciobanu 1980 - Veniamin Ciobanu, *Jurnal ieșean la sfârșit de veac (1775-1800)*, Iași, 1980.
- Ciubotaru, Ursu 1987 - Iuliu Ciuboratu, N. A. Ursu, *Un proiect român de republică din secolul al XVIII-lea*, în *AILA*, XXIV, 1987, p. 181-196.
- Csetri, Mureșan 1999 - Elek Csetri, Florin Mureșan, *Documente noi privind ecoul Revoluției franceze în Transilvania. Măsurile puterii centrale din primăvara anului 1793 și circulara episcopului ortodox Gherasim Adamovici din 30 martie 1793*, în *ActaMN*, 35-36/II, 1998-1999, p. 33-55.
- Djuvara 1995 - Neagu Djuvara, *Între Orient și Occident. Țările Române la începutul epocii moderne*, București, 1995.
- Duby 1971 - Georges Duby, *Histoire de France*, vol. 2, *Dynasties et révolutions de 1348-1852*, Paris, 1971.
- Dușu 1966 - Alexandru Dușu, *Mișcarea iluministă moldoveană de la sfârșitul secolului al XVIII-lea*, în *Studii*, 19, 1966, 5, p. 911-928.
- Dușu 1972 - Alexandru Dușu, *Sinteză și originalitate în cultura română (1650-1848)*, București, 1972.
- Eliade 1982 - Pompiliu Eliade, *Influența franceză asupra spiritului public în România. Originile. Studiu asupra stării societății românești în vremea domniilor fanariote*, București, 1982.
- Gane f.a. - Constantin Gane, *Trecute vieți de doamne și domnițe*, vol. II, ediția a 7-a, București, f.a.
- Georgescu 1970 - Vlad Georgescu, *Mémoires et projets de réforme dans les Principautés roumaines. 1769-1848. Répertoire et textes inédits*, București, 1970.
- Ghika 2008 - Dimitrie I. Ghika, *Franța și Principatele Dunărene (1789-1815)*, Iași, 2008.
- Giurescu 1970 - Constantin C. Giurescu, *La politique des grandes puissances dans le Sud-Est européen au XVII-ème et XVIII-ème siècles*, în *RRH*, IX, 1970, 6, p. 945-951.
- Godechot 1970 - Jacques Godechot, *Les révolutions (1770-1799)*, Paris, 1970.
- Hurmuzaki 1885 - Eudoxiu de Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor*, supliment I, vol. II, 1781-1814, *Documente culese din Arhivele Ministeriului Afacerilor Străine din Paris de A. I. Odobescu*, București, 1885.
- Hurmuzaki 1889 - Eudoxiu de Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor*, supliment I, vol. III, 1709-1812, *Documente culese din Arhivele Ministeriului Afacerilor Străine din Paris de A. I. Odobescu*, București, 1889.
- Hurmuzaki 1922 - Eudoxiu de Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor culese de Eudoxiu de Hurmuzaki*, vol. XIX, partea I, *Corespondență diplomatică și rapoarte consulare austriece (1782-1797)*, București, 1922.
- Hurmuzaki 1938 - Eudoxiu de Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor*, vol. XIX, partea a II-a, *Corespondență diplomatică și rapoarte consulare austriece (1798-1812) culese de Eudoxiu de Hurmuzaki, publicate după copiile Academiei Române de Ion I. Nistor*, Cernăuți, 1938.

- Hurmuzaki 1962 - Eudoxiu de Hurmuzaki, *Documente privind istoria României. Colecția Eudoxiu de Hurmuzaki*, s.n., vol. I, *Rapoarte consulare ruse (1770-1796) din „Arhiva politică externă a Rusiei” Moscova*, sub îngrijirea acad. Andrei Oțetea, București, 1962.
- Hurmuzaki 1974 - Eudoxiu de Hurmuzaki, *Documente privind istoria României. Colecția Eudoxiu de Hurmuzaki*, s.n., vol. IV, *Rapoarte diplomatice ruse (1797-1806)*, sub îngrijirea acad. Andrei Oțetea, București, 1974.
- Ionescu 1956 - Traian Ionescu, *Hatışeriful din 1802 și începutul luptei pentru asigurarea pieței interne a principatelor dunărene*, în *SAI*, I, 1956, p. 37-78.
- Iorga 1927 - Nicolae Iorga, *Les voyageurs orientaux en France*, în *RHSEE*, IV, 1927, 4-6, p. 73-108.
- Iorga 1933 - Nicolae Iorga, *Istoria literaturii române*, vol. III, București, 1933.
- Iorga 1938 - Nicolae Iorga, *Istoria românilor*, vol. VIII, București, 1938.
- Istoria României* 1998 - Mihai Bărbulescu, Dennis Deletant, Keith Hitchins, Șerban Papacostea, Pompiliu Teodor (red.), *Istoria României*, București, 1998.
- Istoria românilor* 2002 - Paul Cernovodeanu, Nicolae Edroiu (coord.), *Istoria românilor*, vol. VI, *România între Europa clasică și Europa luminilor (1711-1821)*, București, 2002.
- Lebel 1955 - Germaine Lebel, *La France et les Principautés Danubiennes (du XVI-e siècle à la chute de Napoléon I-er)*, Paris, 1955.
- Levron 1965 - Jacques Levron, *La vie quotidienne à Versailles au XVII et XVIII-e siècles*, Paris, 1965.
- Mihail 1994 - Zamfira Mihail, *Difuzarea oficială a știrilor și opțiunea românească (1789-1820)*, în Alexandru Duțu (coord.), *Sud-Estul european în vremea Revoluției Franceze. Stări de spirit, reacții, confluențe*, București, 1994, p. 51-71.
- Mischevca 1999 - Vladimir Mischevca, *Impactul geopolitic al războaielor ruso-turce asupra Principatelor Române*, în *SMIM*, XIII, 1999, p. 165-187.
- Muntean 2005 - Ovidiu Muntean, *Imaginea românilor în Franța la mijlocul secolului al XIX-lea*, Cluj-Napoca, 2005.
- Oprescu 1955 - Petre Oprescu, *Înființarea și dezvoltarea bibliotecilor publice românești în epoca Regulamentului organic*, în *SCB*, I, 1955, p. 48-62.
- Papacostea-Danielopolu, Demény 1985 - Cornelia Papacostea-Danielopolu, Lidia Demény, *Carte și tipar în societatea românească și sud-est europeană (secolele XVII-XIX)*, București, 1985.
- Pervain 1955 - Iosif Pervain, *Courier de Moldavie - primul ziar apărut la noi*, în *Steaua*, 10, 1955, p. 110-114.
- Platon 1995 - Gheorghe Platon, *De la constituirea națiunii la Marea Unire. Studii de istorie modernă*, vol. I, Iași, 1995.
- Platon, Platon 1995 - Gheorghe Platon, Alexandru-Florin Platon, *Boierimea din Moldova în secolul al XIX-lea. Context european, evoluție socială și politică (Date statistice și observații istorice)*, București, 1995.
- Radu 1982 - Andrei Radu, *Cultura franceză la românii din Transilvania până la Unire*, Cluj-Napoca, 1982.
- Sabău 1958-1959 - Ion Sabău, *Problema influenței revoluției burgheze din Franța asupra agitațiilor țărănești din Transilvania în anul 1790*, în *AIICN*, 1-2, 1958-1959, p. 163-178.

Revoluția Franceză și reverberațiile ei în spațiul românesc

- Simionescu 1956 - Dan Simionescu, *Primul ziar tipărit pe pământul țării noastre*, în *SMIMed*, I, 1956, p. 343-349.
- Sion 1956 - George Sion, *Proză. Suvenir contimpurane*, ediție îngrijită, cu un studiu introductiv, glosar și note de Radu Albala, București, 1956.
- Șerban 1989 - Constantin Șerban, *Ecourile revoluției franceze în Țările Române în secolul al XVIII-lea*, în *RI*, 42, 1989, 6, p. 565-580.
- Șotropa 1976 - Valeriu Șotropa, *Proiectele de constituție, programele de reformă și petițiile de drepturi din Țările Române în secolul al XVIII-lea și prima jumătate a secolului al XIX-lea*, București, 1976.
- Teodor 1980 - Pompiliu Teodor, *Romanian Political Enlightenment and Romanian Society*, Cluj-Napoca, 1980.
- Teodor 1984 - Pompiliu Teodor, *Iluminism și națiune*, în Ștefan Ștefănescu (coord.), *Națiunea română. Geneză. Afirmare. Orizont contemporan*, București, 1984, p. 297-337.
- Vianu 1962 - Alexandru Vianu, *Manifestări antifanariote în Moldova la sfârșitul sec. XVIII*, în *Studii*, 4, 1962, p. 919-925.
- Vîrtosu 1947 - Emil Vîrtosu, *Napoleon Bonaparte și proiectul unei „Republici aristocraticești” în Moldova la 1802*, București, 1947.
- Xenopol 1997 - Alexandru D. Xenopol, *Războaiele dintre ruși și turci și înrăurirea lor asupra Țărilor Române*, ediție îngrijită și note de Elisabeta Simion, București, 1997.
- Zub 1994 - Alexandru Zub, *La sfârșit de ciclu. Despre impactul revoluției franceze*, Iași, 1994.

LISTA ABREVIERILOR

AAR-SI	- Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Istorice. Academia Română. București.
ActaArchHung	- Acta Archaeologica. Academiae Scientiarum Hungaricae. Budapesta.
ActaHASH	- Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae. Budapesta.
ActaMN	- Acta Musei Napocensis. Muzeul de Istorie a Transilvaniei. Cluj-Napoca.
Adevărul	- Adevărul. București.
AÉ	- Archaeologiai Értesítő a Magyar régészeti, művészt-történeti és éremtani társulat tudományos folyóirata. Budapesta.
AF	- Altorientalische Forschungen. Institut für Archäologische Wissenschaften, Abteilung Vorderasiatische Archäologie. Berna.
AH	- Archaeologia historica. Masarykova univerzita, Filozofická fakulta. Brno.
AHY	- Austrian History Yearbook. Center for Austrian Studies. Minneapolis MN.
AIEFCB	- Anuarul Institutului de Etnografie și Folclor „Constantin Brăiloiu”. Academia Română, Institutul de Etnografie și Folclor „Constantin Brăiloiu”. București.
AIAC	- Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie Cluj-Napoca. (este continuat de AIIGB).
AIIAI/AIIX	- Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie „A. D. Xenopol” Iași (din 1990 Anuarul Institutului de Istorie „A. D. Xenopol” Iași).
AIIGB	- Anuarul Institutului de Istorie „George Barițiu” Cluj-Napoca. (continuă AIAC).
AIIN	- Anuarul Institutului de Istorie Națională. Cluj-Sibiu.
AISC	- Anuarul Institutului de Studii Clasice. Cluj.
AJPA	- American Journal of Physical Anthropology. The Official Journal of the American Association of Physical Anthropologist. Baltimore.
Alba-Iulia	- Alba-Iulia. Alba Iulia.
Aluta	- Aluta. Studii și comunicări - Tanulmányok és Közlemények. Sfântu Gheorghe.
AM	- Arheologia Moldovei. Institutul de Istorie și Arheologie „A. D. Xenopol” Iași.
AMM	- Acta Moldaviae Meridionalis. Muzeul Județean Vaslui.
Anatolia Antiqua	- Anatolia Antiqua. L'Institut Français d'Études Anatoliennes d'Istanbul.
AnB	- Analele Banatului. Muzeul Național al Banatului (serie nouă). Timișoara.
Anistoriton	- Anistoriton / <i>Ανιστόριτον</i> . History and Archaeology Journal. Digital Journal (Grecia).

Lista abrevierilor

- Annales** - Annales. Économies, Sociétés, Civilisations. École des Hautes Études en Sciences Sociales. Paris.
- Antaeus** - Antaeus. Communicationes ex Instituto Archaeologico Academiae Scientiarum Hungaricae. Budapesta.
- AntAfr** - Antiquités africaines. Université de Provence. Paris.
- AnUB-ŞP** - Analele Universităţii din Bucureşti. Seria Ştiinţe Politice. Universitatea din Bucureşti.
- AO** - Arhivele Olteniei. Serie nouă. Institutul de Cercetări Socio-Umane. Craiova.
- Apulum** - Apulum. Acta Musei Apulensis. Muzeul Naţional al Unirii Alba Iulia.
- ArhMed** - Arheologia Medievală. Reşiţa. Cluj-Napoca.
- ArhVestnik** - Arheološki Vestnik. Institut za arheologijo. Ljubljana.
- Arts of Asia** - Arts of Asia. The Asian Arts & Antiques Magazine. Hong Kong.
- Astra Sabesiensis** - Astra Sabesiensis. Despărţământul Astra „Vasile Moga” Sebeş.
- AUASH** - Annales Universitatis Apulensis. Series Historica. Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia.
- Banatica** - Banatica. Muzeul de Istorie al judeţului Caraş-Severin. Reşiţa.
- BAR** - British Archaeological Reports (International Series). Oxford.
- BB** - Bibliotheca Brukenthal. Muzeul Naţional Brukenthal. Sibiu.
- BCH** - Bulletin de correspondance hellénique. L’Institut de correspondance hellénique d’Athenes. Atena.
- BCŞS** - Buletinul Cercurilor Ştiinţifice Studenteşti. Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia.
- BECh** - Bibliothèque de l’école des chartes. Revue d’érudition. Paris.
- BerRGK** - Bericht der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts. Frankfurt pe Main.
- BHAB** - Bibliotheca Historica et Archaeologica Banatica. Muzeul Banatului Timişoara.
- BJJS** - The British Journal of Sociology. London School of Economics and Political Science. University of London.
- BMA** - Bibliotheca Musei Apulensis. Muzeul Naţional al Unirii Alba Iulia.
- BOR** - Biserica Ortodoxă Română. Patriarhia Română. Bucureşti.
- Boabe de grâu** - Boabe de grâu. Revistă de cultură. Bucureşti.
- BR** - Budapest Régiségei. Budapesti Történeti Múzeum. Budapesta.
- Britannia** - Britannia: A Journal of Romano-British and Kindred Studies. Society for the Promotion of Roman Studies. Londra.
- Brukenthal** - Brukenthal. Acta Musei. Muzeul Naţional Brukenthal. Sibiu.
- BS** - Balkan Studies. Institute for Balkan Studies in Thessaloniki. Salonic.
- BSNR** - Buletinul Societăţii Numismatice Române. Bucureşti.
- BTh** - Bibliotheca Thracologica. Institutul Român de Tracologie. Bucureşti.
- BudRég** - Budapest Régiségei. Budapesti Történeti Múzeum. Budapesta.

CAC	- Central Asia and Caucasus. Institute for Central Asian and Caucasian Studies. Luleå (Sweden). Institute of Strategic Studies of the Caucasus. Baku (Azerbaijan).
Carpații	- Carpații: Vânătoare, pescuit, chinologie. Cluj.
Castrum	- Castrum. A Castrum Bene Egyesület Hírlevele. Budapesta.
CCA	- Cronica cercetărilor arheologice. București.
Cercetări arheologice	- Cercetări arheologice. Muzeul Național de Istorie a României. București.
Chronica	- Chronica: annual of the Institute of History. University of Szeged.
Cibinium	- Cibinium. Analele Muzeului Etnografic „ASTRA”. Complexul Muzeal „ASTRA”. Sibiu.
CN	- Cercetări Numismatice. Muzeul Național de Istorie a României. București.
CNA	- Cronica Numismatică și Arheologică. Foaie de informații a Societății Numismatice Române. București.
CP	- Classical Philology. A Journal Dedicated to Research in Classical Antiquity. Chicago.
Crisia	- Crisia. Culegere de materiale și studii. Muzeul Țării Crișurilor. Oradea.
Dacia	- Dacia. Recherches et découvertes archéologiques en Roumanie. Nouvelle série: Revue d'archéologie et d'histoire ancienne. București.
Denarius	- Denarius. Slovenské národné múzeum - historické múzeum. Bratislava.
Der Unterwald	- Der Unterwald. Sebeș.
DolgCluj	- Dolgozatok az Erdély Nemzeti Múzeum Érem - és Régiségtarából. Kolosvár (Cluj).
EDR	- Ephemeris dacoromana. Annuario dell'Accademia di Romania. Roma.
EHQ	- European History Quarterly. Sage Publications. New York.
EO	- Etnograficheskoye obozreniye. Institut etnologii i antropologii RAN. Moscova.
Erdély Múzeum	- Erdély Múzeum. Erdélyi Múzeum-Egyesület. Cluj-Napoca.
Études balkaniques	- Études balkaniques. Cahiers Pierre Belon. Association Pierre Belon. Paris.
European Archaeology	- European Archaeology/online. București.
FBW	- Fundberichte aus Baden-Württemberg. Stuttgart.
FI	- File de Istorie. Muzeul de Istorie Bistrița (continuată de <i>Revista Bistriței</i>).
FolArch	- Folia Archaeologica. Magyar Történeti Múzeum. Budapesta.
FUrb	- Forma Urbis. Roma.
Gasyrlar avazy	- Gasyrlar avazy. Ekho vekov. Kazan.
Germania	- Germania, Römisch-Deutscher Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts. Frankfurt am Main.
GM	- Golos minuvshogo. Federal'noye gosudarstvennoye byudzhethnoye obrazovatel'noye uchrezhdeniye vysshego obrazovaniya Kubanskiy gosudarstvennyy universitet. Krasnodar.
Godišnjak	- Godišnjak. Jahrbuch Knjiga. Sarajevo-Heidelberg.

Lista abrevierilor

- HEI** - History of European Ideas. International Society for the Study of European Ideas. Londra.
- Hierasus** - Hierasus. Muzeul Județean Botoșani.
- Hiperboreea Journal** - Hiperboreea Journal. Societatea de Istorie Balcanică. București.
- HOMÉ** - A Herman Ottó Múzeum Évkönyve. Miskolc.
- HSCP** - Harvard Studies in Classical Philology. Harvard University. Cambridge (SUA).
- IIER** - Issues in Educational Research. Western Australian Institute for Educational Research Inc. New South Wales, Australia.
- IJESE** - International Journal of Environmental & Science Education. Kazan.
- IJL** - International Journal of Linguistics. Makrothink Institute. Las Vegas.
- IPH** - Inventaria Praehistorica Hungarie. Budapesta.
- Istoricheskie** - Istoricheskie, filosofskie, politicheskie i yuridicheskie nauki, kulturologiya i iskustvovedenie. Voprosy teorii i praktiki. Tambov.
- Izvestiya ASU** - Izvestiya. Altayskiy gosudarstvennyy universitet. Barnaul.
- Jászkunság** - Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Tudományos Egyesület. Szolnok.
- JHE** - Journal of Human Evolution. Elsevier.
- JRGZM** - Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums zu Mainz.
- Közlemények** - Közlemények az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem - és Régiségtárából. Cluj.
- KST** - Kazı Sonuçları Toplantısı. Ankara.
- Kubaba** - Kubaba. Faculdade de Ciências Sociais e Humanas, Universidade Nova de Lisboa.
- Lumea nouă** - Lumea nouă. București.
- Lupta** - Lupta. Iași.
- Mannus** - Mannus. Gesellschaft für Deutsche Vorgeschichte. Leipzig.
- Maqarnas** - Muqarnas Online. An Annual on the Visual Cultures of the Islamic World. Cambridge.
- Marisia** - Marisia. Muzeul Județean Târgu Mureș.
- MCA** - Materiale și cercetări arheologice. București.
- ME** - Memoria Ethnologica. Centrul Județean pentru Conservarea și Promovarea Culturii Tradiționale Maramureș. Baia Mare.
- MEFRA** - Mélanges de l'École française de Rome - Antiquité. Roma.
- MEJSR** - Middle-East Journal of Scientific Research. International Digital Organization for Scientific Information. Deira, Dubai.
- MFME** - A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Studia Archaeologica. Szeged.
- Mir nauki** - Mir nauki, kulturni, obrazovania. Gorno-Altaysk.
- MN** - Muzeul Național. Muzeul Național de Istorie a României. București
- Mots** - Mots. Les langages du politique. ENS Editions. Paris.
- Muzeológia** - Muzeológia a kultúrne dedičstvo. Univerzita Komenského v Bratislave.
- Múzeum** - Slovenské národné múzeum. Bratislava.

Natura	- Natura. Revistă pentru răspândirea științei. București.
NK	- Národní knihovna: knihovnická revue. Národní knihovna České republiky. Praga.
Numizmatika	- Numizmatika. Slovenská numizmatická spoločnosť. Bratislava.
PA	- Patrimonium Apulense. Direcția Județeană pentru Cultură Alba. Alba Iulia.
PBF	- Prähistorische Bronzefunde. München.
PolSci	- Romanian Journal of Political Science. Societatea Academică din România. București.
Pontica	- Pontica. Muzeul de Istorie Națională și Arheologie. Constanța.
PQCS	- Philippine Quarterly of Culture and Society. University of San Carlos. Cebu.
PZ	- Prähistorische Zeitschrift. Deutsche Gesellschaft fuer Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte, Institut für Prähistorische Archäologie. Berlin.
Rațiunea	- Rațiunea. Revistă bilunară de liberă cugetare. București.
RB	- Revista Bistriței. Complexul Muzeal Bistrița-Năsăud. Bistrița (continuă File de Istorie).
RES	- Review of European Studies. Canadian Center of Science and Education. Toronto.
RevHisto	- Revista de Historiografia. Instituto de Historiografía Julio Caro Baroja. Universidad Carlos III de Madrid.
RHA	- Revue historique des armées. Ministère de la Défense. Paris.
RHSEE/RESEE	- Revue historique du sud-est européen. Academia Română. București, Paris (din 1963 Revue des études sud-est européennes).
RI	- Revista de Istorie (din 1990 Revista istorică). Academia Română. București.
RIR	- Revista istorică română. Institutul de Istorie Națională din București.
RMM-MIA	- Revista muzeelor și monumentelor. Monumente Istorice și de Artă. București.
Romantisme	- Romantisme. Revue du dix-neuvième siècle. Editeur Armand Colin. Paris.
România liberă	- România liberă. București.
Rossiyskaya istoriya	- Rossiyskaya istoriya. Akademicheskii nauchno-izdatel'skiy, proizvodstvenno-poligraficheskiy i knigorasprostranitel'skiy tsentr Nauka. Moscova.
RRH	- Revue Roumaine d'Histoire. Academia Română. București.
RRSE	- Revista română de studii eurasiatice. Centrul de Studii Eurasiatice, Universitatea „Ovidius” Constanța.
SA	- Sociological Analysis. Oxford University Press. Oxford.
SAA	- Studia Antiqua et Archaeologica. Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași.
SAI	- Studii și articole de istorie. Societatea de Științe Istorice și Filologice a RPR. București.
SARcheologiczne	- Sprawozdania Archeologiczne. Instytut Archeologii i Etnologii PAN. Cracovia.

Lista abrevierilor

Sargetia	- Sargetia. Acta Musei Devensis. Muzeul Civilizației Dacice și Romane Deva.
SC	- Studii și comunicări. Asociația Folcloriștilor și Etnografilor din județul Sibiu (din 1992 devine Studii și Comunicări de Etnologie).
SCB	- Studii și cercetări de bibliologie. Academia RPR. București.
SCIV(A)	- Studii și cercetări de istoria veche. București (din 1974, Studii și cercetări de istorie veche și arheologie).
SCN	- Studii și Cercetări de Numismatică. Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan” București.
SJ	- Saalburg Jahrbuch. Bericht des Saalburg Museum. Mainz am Rhein.
SJAHSS	- Scholars Journal of Arts, Humanities and Social Sciences. Scholars Academic and Scientific Publishers (SAS).
SlovArch	- Slovenská Archeológia. Nitra.
SlovNum	- Slovenská numizmatika. Národný numizmatický komitet Slovenskej republiky a Archeologický ústav SAV. Nitra.
SM	- Svobodnaya mysl. Obshchestvo s ogranichennoy otvetstvennost'yu Politizdat. Moscova.
SMIM	- Studii și materiale de istorie modernă. Institutul de Istorie „Nicolae Iorga” al Academiei Române. București.
SMIMed	- Studii și materiale de istorie medie. Institutul de Istorie „Nicolae Iorga” al Academiei Române. București.
Socialismul	- Socialismul. București.
SP	- Studii de Preistorie. Asociația Română de Arheologie. București.
SS	- The Social Sciences. Western Social Association. Dubai.
Stâna	- Stâna. Revistă profesională și de cultură. Organ al oierilor din întreaga țară. Poiana Sibiului.
Steaua	- Steaua: literară, artistică și culturală. Uniunea Scriitorilor din România. Cluj-Napoca.
StudiaTC	- Studia Theologia Catholica. Universitatea „Babeș-Bolyai” Cluj-Napoca.
StudiaUBBH	- Studia Universitatis Babeș-Bolyai. Series Historia. Universitatea „Babeș-Bolyai” Cluj-Napoca.
Studii	- Studii. Revistă de istorie. (din 1974 Revista de istorie și din 1990 Revista istorică). Academia Română. București.
Suceava	- Anuarul Muzeului Județean Suceava.
SUCH	- Studia Universitatis Cibiniensis, Serie Historica. Universitatea „Lucian Blaga” Sibiu.
Syria	- Syria. Archéologie, art et histoire. Revue d'art oriental et d'archéologie. Institut français du Proche-Orient.
Századok	- Századok. A Magyar Történelmi Társulat folyóirata. Budapest.
TAD	- Türk Arkeoloji Dergisi. Ankara.
Telegraphul	- Telegraphul. București.
Terra Sebus	- Terra Sebus. Acta Musei Sabesiensis. Muzeul Municipal „Ioan Raica” Sebeș.
Thraco-Dacica	- Thraco-Dacica. Institutul Român de Tracologie. București.
Transilvania	- Transilvania. Centrul Cultural Interetnic Transilvania. Sibiu.

Tyragetia	- Tyragetia. Muzeul Național de Arheologie și Istorie a Moldovei. Chișinău.
UPA	- Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie. Berlin.
Vestnik Moskovskaya	- Vestnik Moskovskaya gosudarstvennaya khudozhestvenno-promyshlennaya akademiya imeni S. G. Stroganova. Moscova.
Vestnik Omskogo	- Vestnik Omskogo universiteta. Seriya Istoricheskiye nauki. Omskij Gosudarstvennyj Universitet. Omsk.
Vestnik Tatarskogo	- Vestnik Tatarskogo gosudarstvennogo gumanitarno-pedagogicheskogo universiteta. Filologija i kul'tura. Kazan.
VI	- Voprosy istorii. Institut russkoy istorii Rossiyskoy akademii nauk. Moscova.
VF	- Voprosy filosofii. Izdatel'stvo «Nauka». Moscova.
VTT	- Veszprémi Történelmi Társaság és Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság kiadványa. Veszprém.
WASJ	- World Applied Sciences Journal. International Digital Organization for Scientific Information. Deira, Dubai.
Xenopoliana	- Xenopoliana. Buletin al Fundației Academice „A. D. Xenopol” Iași.
Ziridava	- Ziridava. Muzeul Județean Arad.

POST-SCRIPTUM LA MARELE RĂZBOI: ÎNCERCĂRI DE RESTAURAȚIE HABSBURGICĂ ÎN UNGARIA (1921)

Valer MOGA*

Post-Scriptum to the Great War: The Habsburg Restoration Attempts in Hungary (1921)

Abstract. *The destiny of Charles I/IV, Habsburg Emperor and King of Hungary, was heavily marked by the outcome of the First World War. Although he detested the war, he was beset with all the problems a leader from the losing side could possibly encounter. After the proclamation of the Republic of Austria on 12 November 1918, he thought he could continue his reign by reclaiming the throne of Budapest. His two attempts in this regard triggered both favourable and negative reactions in Hungary as well as in Central and Western Europe. The restoration attempts of 1921 has received limited coverage in historiography, so the purpose of this study is to approach the theme from a different perspective in terms of sources and interpretation.*

Keywords: *Charles IV, king, Hungary, restoration, exile.*

Cuvinte-cheie: *Carol IV, rege, Ungaria, restaurație, exil.*

Introducere

Tema prezentată în titlu, deși parțial uitată, nu este una lipsită de importanță. Evenimentele pe care le implică au bulversat profund viața politică internă a Ungariei și relațiile diplomatice europene, îndeosebi pe cele dintre statele succesoare ale Imperiului Austro-Ungar. Criza regală din Ungaria anului 1921 nu a fost ignorată în sintezele de istorie, dar, în pofida interesului major pe care l-a suscitată în epocă, mai târziu au apărut relativ puține contribuții istoriografice care să-i fie dedicate în exclusivitate. În general - excepțiile confirmând regula - istoricii care au tratat încercările de restaurație au adoptat ca bază a interpretării interesele pe care statele lor le-au avut în 1921 și sensurile cu care au fost încărcate evenimentele în epocă.

Rolul de inițiator i-a revenit renumitului istoric maghiar Magda Ádám. Studiul său, apărut în limba maghiară în 1982, a cunoscut și o ediție în limba franceză, trei ani mai târziu¹. De fapt, nu era o abordare pe de-a-ntregul directă, deoarece analiza efectele demersurilor de restaurație asupra apariției și funcționării alianței locale cunoscute sub numele de Mica Antantă, care grupa Cehoslovacia, Iugoslavia și România. Prestigiul internațional al autoarei i-a permis să-și asume preocuparea pentru obiectivitate în tratarea temei. Totuși, faptul că a publicat textul sub un regim comunist, care se dezisese de monarhie, se reflectă în ostentația cu care a utilizat anumiți termeni: „ex-rege” pentru o persoană care, *de jure*, mai deținea funcția monarhică, sau „lovitură

* Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia, România; e-mail: valermoga@yahoo.co.uk.

¹ Ádám 1985, p. 33-85.

de stat” pentru o încercare de restaurație. Același sens îl au unele interpretări, precum cea care susține că „ex-împăratul-rege” dorea în primul rând să ocupe tronul Austriei, dar drumul său spre Viena trebuia să treacă prin Budapesta. Oare în ce măsură mai era posibil acest lucru, în condițiile în care Carol înțelesese că pentru el nu mai exista un tron în Austria republicană, țară în care fuseseră adoptate în 1919 două legi antihabsburgice? Concluziile studiului au fost redactate pe un ton destinat să menajeze susceptibilitățile statelor care se aflaseră în 1921 sub steaguri diferite. Cum ai fi putut scrie în Ungaria anulului 1985 că adepții maghiari ai restaurației - politicieni cu ranguri nobiliare, militari și clerici catolici - percepuseră înlăturarea dinastiei de Habsburg din Ungaria ca pe un amestec al Cehoslovaciei și al Iugoslaviei în politica internă a țării²?

Valoarea studiului Magdei Ádám - istoric experimentat - stă în principal în utilizarea unor documente, inedite sau publicate, din arhivele franceze, austriece sau cehești și, de asemenea, a unei bibliografii importante.

După mai bine de două decenii, un alt istoric maghiar, Miklós Zeidler, a revenit asupra evenimentelor anulului 1921. El aparține altei generații, fiind absolvit de presiunea ideologică comunistă³. Zeidler a încercat să se desprindă de gândirea istoricilor care pornesc de la premisa că scriu despre un om culpabil de declanșarea Primului Război Mondial și de hecatomba care a urmat. El nu a idealizat personalitatea împăratului-rege rămas fără tron, dar a încercat să-i prezinte deciziile și acțiunile în funcție de mentalul specific al descendentului unei mari dinastii. A încercat, de asemenea, să estimeze în funcție de interesele lor forțele *pro* și *contra* care au intrat în acțiune, motivate de încercările lui Carol al IV-lea de a-și redobândi tronul de la Budapesta. Autorul nu a conferit o justificare etică evaluărilor sale.

Tot în 2007, tema a intrat în atenția unui istoric ceh, Andrej Tóth⁴. Acestuia îi revine meritul de a fi pus în circulație surse arhivistice și bibliografice provenind din fosta Cehoslovacie. Studiul său tratează doar prima încercare de restaurație a lui Carol. Cuprins în universul de idei al surselor, autorul a întreprins o analiză mai degrabă politică decât istoriografică.

Deși, după cum se va desprinde din prezentul studiu, România a fost profund și complex implicată în evenimentele din Ungaria anulului 1921, până în prezent nu a fost publicat niciun studiu autonom în limba română axat pe această tematică. Situația este totuși compensată de istoricul Lucian Leuștean, care, într-o lucrare asupra relațiilor româno-maghiare în perioada 1920-1923, a cuprins două subcapitole consistente și bine documentate, destinate celor

² *Ibidem*, p. 33, 85.

³ Zeidler 2007.

⁴ Tóth 2007.

două încercări de restaurație⁵. Contribuția sa nu anulează însă oportunitatea prezentului demers de cercetare, care, în pofida unor inerente interferențe, se bazează în majoritate pe informații diferite și oferă alte interpretări ale faptelor.

Revenirea asupra problemei enunțate cu instrumentele istoriografiei s-a datorat în primul rând accesului la surse documentare, publicistice, memorialistice și monografice de o mare importanță. Este vorba, în primul rând, de cele două masive volume de documente referitoare la relațiile externe ale Ungariei, apărute, primul în 1939, al doilea în 1946⁶. Faptul că actele redactate inițial în limba maghiară sunt traduse în engleză le asigură o largă accesibilitate. Activitatea editorilor din prima jumătate a secolului XX a fost continuată, după o jumătate de veac, de echipe la fel de meritoase, conduse de Magda Ádám, care au publicat, din arhiva Ministerului Francez al Afacerilor Străine, un număr impresionant de documente referitoare la istoria interbelică a statelor din Bazinul Carpatic⁷. Acestea nu sunt singurele izvoare documentare utilizate în prezentul studiu. Între sursele memorialistice, se remarcă cele datorate generalului american Harry Hill Bandholtz, lui Ottokar Czernin, ministru de Externe al Austro-Ungariei (1916-1918), sau amiralului Miklós Horthy, regent al Ungariei în perioada 1920-1944⁸. La baza studiului stau și numeroase monografii, fiind imposibilă caracterizarea, chiar succintă, a fiecăreia dintre ele. O opțiune, nu neapărat aleatorie, ar viza o carte publicată de Malbone W. Graham Jr., profesor universitar la University of California, Los Angeles, și înzestrat analist politic⁹. Evaluările și judecățile formulate de autor în 1924 despre regimurile politice instaurate în statele Europei Centrale după Primul Război Mondial rămân valabile și astăzi. Dintre revistele utilizate, merită o mențiune specială *Bulletin périodique de la presse hongroise*. Apărută la Paris, alături de publicații similare destinate altor țări, ea este o expresie a eforturilor depuse de instituția de pe *Quai d'Orsay* în scopul unei informări cât mai bune asupra vieții politice și a evenimentelor desfășurate în cele mai diverse locuri ale lumii.

În evoluția sa, studiul va urmări și definirea conținutului unor concepte care au circulat în epocă, precum „legitimist”, „carlist”, „monarhie națională” ș.a.

La începutul cercetării, există desigur speranța în atingerea unor scopuri. În urmărirea unui proces întrerupt în două rânduri în evoluția sa, acela al restaurației carliste în Ungaria, vor fi evitate experimentele de istorie

⁵ Leuștean 2003, p. 37-50, 61-68.

⁶ *Papers and Documents* 1939; *Papers and Documents* 1946.

⁷ *Documents diplomatiques* 1993; *Documents diplomatiques* 1995; *Documents d'archives* 1999.

⁸ Czernin 1920; Bandholtz 1933; Horthy 2000.

⁹ Graham 1924.

contrafactuală. Se va urmări însă depășirea unor aprehensiuni specifice lumii de la sfârșitul Primului Război Mondial. Teama pentru pierderea unor realizări politice naționale obținute cu grele sacrificii făcea ca relațiile între persoane și între state să fie marcate de suspiciuni, uneori fondate, alteori, nu. În măsura posibilului, se va încerca o relaționare cât mai corectă între acțiunile politice și motivațiile reale care le-au generat.

I. De la „Sfânta Coroană Maghiară” la Republica Sovietică și înapoi (1918-1921)

O punere în temă ca cea prefigurată de subtitlu are nevoie de evocarea unui preambul desfășurat cu mai bine de doi ani înaintea încheierii Primului Război Mondial. Este vorba de încoronarea lui Carol I de Habsburg la Budapesta, ca rege al Ungariei, el devenind, în noua sa postură, Carol al IV-lea. Ajuns împărat la 21 noiembrie 1916, îndată după ce ilustrul său predecesor, Franz Joseph, a închis ochii, nu a avut parte de o încoronare la Viena.

Maghiarii continuau să manifeste un profund atașament față de „constituția lor milenară”, principal fundament al unei statalități careia îi revendicau rădăcini de asemenea milenare. Dar aceștia i s-a suprapus Compromisul austro-ungar din 1867 (*Ausgleich*), instituit ca lege fundamentală a imperiului și care, între multe altele, stabilea prerogativele regelui Ungariei. Încă din perioada în care era doar *Kronprinz*, Carol împărtășea convingeri pacifiste și avea proiecte de reformă menite să vină în întâmpinarea aspirațiilor naționale ale popoarelor slave din imperiu. Dar, îndată după instalarea sa pe tron, a primit vizita lui István Tisza, care i-a cerut să-și onoreze obligația prevăzută în Compromisul dualist și să se încoroneze ca rege al Ungariei. Prim-ministrul ungar a subliniat faptul că țara sa, supusă pericolelor războiului, nu mai poate face față mult timp unui provizorat instituțional. Compromisul austro-ungar cerea ca regele să se încoroneze în cel mult șase luni de la preluarea funcției monarhice.

Carol intenționa să preia planul arhiducelui Franz Ferdinand, în umbra căruia se formase, și să adapteze Constituția Ungariei la cea a Austriei, mai liberală. El dorea, de asemenea, să modifice regimul dualist într-o manieră care să-i permită să acorde unele concesiuni cehilor și sârbilor. Eficiența persuasiunii lui Tisza l-a convins, sau l-a constrâns, pe Carol să reducă răgazul de șase luni la mai puțin de două, ceea ce nu i-a mai permis să aplice vreo revizuire constituțională. De fapt, l-a atenționat abilul prim-ministru, legea fundamentală a imperiului nu-i permitea regelui să întreprindă vreun act politic în Ungaria înainte de a fi consacrat prin încoronare și de a fi depus jurământul cu acest prilej. Nu întâmplător, după mai bine de șapte decenii,

istoricul François Fejtő și-a intitulat un capitol al uneia dintre lucrările sale fundamentale *Les ambiguïtés d'un couronnement*¹⁰.

În dimineața zilei de 30 decembrie 1916, în biserica Mátyás de pe colina din Buda, ritualul încoronării a fost oficiat de cardinalul János Csernoch, primatul Ungariei, care i-a aplicat lui Carol sacramentul ungerii ca rege apostolic al Ungariei. Protocolul prevedea intervenția seniorului palatin¹¹, demnitate care, atunci, nu avea un titular. Fără să se încurce în formalități, prim-ministrul István Tisza a preluat acest rol, în pofida faptului că era un calvin care participa la o încoronare catolică. Coroana a trecut din mâinile sale în cele ale primatului, iar regele, îngenuncheat, primind-o, și-a așezat-o pe creștet.

Purtând însemnele monarhice - coroana Sfântului Ștefan, regele care i-a creștinat pe unguri în anul 1000, globul crucifer, sceptrul și mantia -, Carol a ieșit din biserică și, în piață, în fața Coloanei Sfintei Treimi, s-a angajat prin jurământul către „Dumnezeu cel viu, Fecioara Maria și către toți sfinții lui Dumnezeu” să „apere integritatea țărilor Sfântului Ștefan”¹².

Cu aproape cinci decenii în urmă, Franz Joseph, monarh catolic și el, trăise totuși încoronarea de la Budapesta în mod rațional, ca pe un act politic cerut de Compromisul dualist, menit să-i consolideze postura de suveran în fața supușilor săi din Transleithania. Nu la fel au stat lucrurile cu strănepotul său, Carol. Catolic zelos, acesta și-a asumat ungerea cu sfântul mir și jurământul regal ca pe un destin personal și ca pe o responsabilitate în fața lui Dumnezeu pentru cauza monarhiei de drept divin.

Datorită momentului în care s-a desfășurat, încoronarea a apărut ca o victorie a omului de stat maghiar István Tisza și a colaboratorilor săi politici.

Împăratul Carol I a persistat în a se considera un continuator al proiectelor reformatoare ale lui Franz Ferdinand, favorabil națiunilor slave din imperiu. Jurământul depus la încoronare a devenit însă un obstacol moral și politic în calea planurilor sale de schimbare.

*

Timp de trei ani, forma de guvernământ a Ungariei a cunoscut schimbări de perspectivă radicale. Urmărirea și cunoașterea lor nu constituie o operațiune simplă în condițiile lipsei unui cadru juridic național bine codificat. În secolul al XIX-lea, Ungaria moștenea o tradiție constituțională alcătuită în principal din reguli cutumiare. Abia atunci, în legea fundamentală au dobândit o pondere semnificativă normele de origine parlamentară.

¹⁰ Fejtő 1988, p. 188-190.

¹¹ Pentru Ungaria regimului dualist, seniorul palatin sau palatinul era înlocuitorul și reprezentantul la Budapesta al împăratului-rege, atât timp cât acesta se afla la Viena, capitala întregului imperiu.

¹² Fejtő 1988, p. 189; Sévillia 2009, p. 67-71.

Ungaria a rămas până în perioada interbelică fidelă unor cutume regaliste cărora li se revendicau o origine ancestrală¹³.

La 18 decembrie 1920, contele Pál Teleki prezenta în fața Adunării Naționale a Ungariei programul celui de-al doilea guvern la conducerea căruia se afla, după ce sub cel anterior legislativul ungar ratificase, la 15 noiembrie, Tratatul de la Trianon. Premierul Teleki aprecia că una dintre misiunile fundamentale ale noului său cabinet consta în reforma constituțională referitoare la forma de stat monarhică.

„Această ultimă problemă va trebui să fie rezolvată - insistă Teleki -, nu printr-o lovitură de stat sau prin tentative revoluționare, ci pe cale legală, în spiritul *Constituției noastre milenare* [subl.a.] și în interesul bineînțeles al Sfintei Coroane ungare și al națiunii. Raporturile între rege și națiune vor trebui revizuite. În acest cadru va fi rezolvată problema regalității naționale ungare, independentă de toate celelalte state”¹⁴.

După cum se va vedea, evenimentele precipitate ale anului 1921 au subminat acest proiect guvernamental.

În contextul aniversării în 1896 a mileniului „descălecării maghiare în Bazinul Panonic”, a fost cultivată o teorie care, deși nu a fost acceptată de toți politicienii și istoricii maghiari, a dovedit o mare persistență în timp. Este vorba de „doctrina” unicității națiunii maghiare prin deținerea unei constituții vechi de o mie de ani¹⁵.

În anii '20 ai secolului trecut, recursul la o coroană și la o constituție, ambele milenare, era pentru clasa politică de la Budapesta ultimul argument pentru contracararea Tratatului de la Trianon și pentru susținerea dreptului națiunii maghiare la deținerea tuturor „țărilor regatului Sfântului Ștefan”¹⁶.

Dar până să se încerce valorificarea acestei ideologii politice, simbolurile sale, coroana milenară și constituția milenară, au primit lovituri teribile de la forțe ridicate din sânul națiunii maghiare.

Schimbările radicale în destinul statului ungar au fost determinate, în ultimă instanță, de pierderea războiului. În octombrie 1918, oamenii politici maghiari aveau cunoștința de angajamentele puterilor Antantei față de sârbi, cehi și români pe seama unor importante teritorii din Ungaria; știau, de asemenea, că președintele american Woodrow Wilson acceptase, în 3 septembrie, crearea Cehoslovaciei și a Iugoslaviei. Ei perseverau însă în a încerca să contracareze această perspectivă pe care o considerau inacceptabilă. La 16 octombrie 1918, contele Mihály Károlyi a dat glas, în Dieta de la Budapesta, unui gând care-i preocupa pe mulți dintre conaționali săi: „Am

¹³ Péter 2012, p. 6.

¹⁴ BPPH, nr. 47, 24 ianuarie 1921, p. 4.

¹⁵ Péter 2012, p. 89-90.

¹⁶ Hajdú, Nagy 1994, p. 312.

pierdut războiul, ceea ce este important acum este să ne asigurăm că nu vom pierde și pacea”. A doua zi, constatarea lui Károly a fost confirmată de cel care fusese timp de mai bine de un deceniu cel mai important om de stat al Ungariei, István Tisza¹⁷.

Încercând să preîntâmpine dezmembrarea imperiului din interior, Carol I a recurs la aplicarea mult-așteptatei politici de federalizare a imperiului. În *Manifestul federalizării*, publicat în aceeași zi de 16 octombrie, împăratul se adresa „popoarelor sale credincioase din Austria”, apreciindu-le eroismul, sacrificiile, mizeriile și privațiunile îndurate pentru apărarea patriei și pentru - se hazarda el să afirme - asigurarea păcii onorabile care se prefigura.

„Urmând dorințele popoarelor sale - continua Carol - Austria trebuie să devină un stat federal în care fiecare rasă își va forma propriul stat în districtele pe care le locuiește. Unirea districtelor poloneze din Austria cu statul polonez independent nu va fi în niciun fel afectată în felul acesta. Orașul Triest cu districtul său va avea o situație specială în acord cu aspirațiile locuitorilor săi. Această schimbare care nu va atinge integritatea țărilor sfintei coroane ungare [subl. a.] este menită să garanteze independența fiecărui stat național”.

În continuare, împăratul insista asupra faptului că federația este o necesitate vitală pentru toate popoarele sale, pe care le îndemna să-și exercite dreptul de autodeterminare prin consiliile naționale alcătuite din membrii *Reichsrat*-ului¹⁸.

Pozitiv în ansamblu, *Manifestul federalizării* reflectă o serie de deficiențe de fond și de conjunctură. El exprimă calitatea ideilor politice ale împăratului. Mai exprimă însă incapacitatea acestuia de a lua măsuri complete, la timpul potrivit, și efectele psihologice ale încoronării sale la Budapesta. În octombrie 1918, slavii din imperiu erau mult prea avansați pe calea unei autodeterminări naționale care nu mai avea nimic în comun cu viitorul Casei de Habsburg. Chiar și în toamna lui 1918, Carol a preferat să nu-i provoace pe oamenii politici de la Budapesta și a lăsat Ungaria în afara reformei federale. Prim-ministrul maghiar, Sándor Wekerle, a înțeles că federalizarea Austriei avea să provoace fenomene de dezagregare și în Transleithania. În consecință, la 16 octombrie 1918, el a publicat declarația de independență a Ungariei¹⁹. Legătura acesteia din urmă cu Viena avea să se limiteze, nu pentru multă vreme, la o uniune dinastică.

Manifestul federalizării nu s-a dovedit a fi o soluție salvatoare. Îndemnul lui Carol adresat popoarelor din imperiu să-și organizeze consilii naționale a fost urmat și de germanii din *Reichsrat*. La 21 octombrie 1918 ei s-au constituit

¹⁷ Fejtő 1988, p. 292-293; Hajdú, Nagy 1994, p. 295.

¹⁸ *Papers Relating* 1933, p. 367-368. Textul a fost preluat în ediția americană din *Wiener Zeitung*, numărul special din 16 octombrie 1918.

¹⁹ Graham 1924, p. 203-204.

în Adunarea Națională Provizorie a Austriei Germane, din cadrul căreia a fost desemnat un Consiliu de Stat. Nicio forță politică nu mai sprijinea tronul. Atitudinea cea mai ostilă o manifesta Partidul Social Democrat, susținut de masele de muncitori. Carol I a semnat la 11 noiembrie o declarație prin care renunța la rolul care-i revenea în conducerea statului. În text nu apărea cuvântul „abdicare”, dar această omisiune voită nu i-a fost de folos, deoarece a doua zi a fost proclamată republica.

O scrisoare adresată de Carol papei Benedict al XV-lea, la 28 februarie 1919, este relevantă pentru starea sa de spirit și pentru proiectele din perioada în care i s-a impus să renunțe la exercitarea prerogativelor monarhice. El se simțea în continuare răspunzător în fața lui Dumnezeu pentru misiunea sa și considera presiunile pe care le suferise drept încercări trimise de Providență. Îi declara suveranului pontif că nu a renunțat la tron și este hotărât să nu abdice. Nu se simțea câtuși de puțin obligat de declarațiile de renunțare la administrarea afacerilor de stat. Acestea, considera el, îi fuseseră smulse prin forță într-un moment în care era lipsit de mijloacele necesare pentru a se împotrivi mișcărilor revoluționare, trupele imperiale aflându-se încă pe fronturile Primului Război Mondial. Carol avertiza asupra faptului că anexarea provinciilor germane ale Austriei de Germania protestantă ar duce cu certitudine la dispariția Austriei ca stat catolic. Singura soluție viabilă și cu consecințe de durată ar fi fost, în viziunea sa, înființarea unei federații în care să se asocieze statele create pe teritoriul fostului Imperiu Habsburgic. Dar, credea el, această federație urma să fie o monarhie cu suveranul său legitim. Afacerile comune trebuiau să fie relațiile externe, armata, comerțul, poșta, transporturile feroviare și navale, cu miniștrii de resort, și un parlament federal. În rest, fiecare stat asociat beneficia de o autonomie deplină, de propria constituție și de dreptul de a-și decide forma de guvernământ. Această ultimă prevedere urmărea scopul de a asigura cooptarea republicilor în structura federală gândită de Carol²⁰.

Împăratul mai avea susținători în Austria, Ungaria, Franța și Marea Britanie, dar influența acestora era departe de a-i abilita să susțină aplicarea unui proiect atât de ambițios. De altfel, însăși scrisoarea comentată era o încercare de a-l atrage pe papă printre sprijinitorii săi.

Într-o Austrie republicană, cu un guvern condus de social-democratul Karl Renner, Carol își continua rezistența, revendicându-și în continuare legitimitatea ca împărat. Prevalându-se de conținutul declarației de renunțare din 11 noiembrie 1918, unde Carol afirma că recunoaște hotărârile pe care națiunea germană din Austria le va lua în privința organizării sale politice viitoare, cancelarul Renner l-a pus să aleagă între abdicare și expulzare.

²⁰ Sévillia 2009, p. 329-332. *Lettre de l'empereur Charles au pape Benoît XV, Eckartsau, le 28 février 1919.*

Opțiunea era previzibilă. În 24 martie 1919, Carol, împărăteasa Zita și o parte a personalului casei imperiale au părăsit teritoriul Austriei pentru a se stabili, o lună mai târziu, în Elveția, la Villa Prangins, pe malul lacului Geneva²¹.

Perseverând în proiectul său republican, cancelarul Renner s-a decis să definitiveze în plan juridic exilul imperial. Prima lege antihabsburgică a fost adoptată la 3 aprilie 1919 și prevedea în primul rând anularea drepturilor suverane ale Casei de Habsburg-Lorena. Toți membrii acesteia urmau a fi expulzați dacă nu-și asumau statutul de cetățeni ai republicii. În plus, statul austriac era declarat proprietarul tuturor bunurilor mobile și imobile de pe teritoriul său, ce aparținuseră tezaurului coroanei sau membrilor dinastiei. Erau scutite de la expropriere bunurile de drept privat, fapt care l-a determinat pe Carol să inițieze acțiuni în instanță pentru a extinde cât mai mult această categorie. Având de partea sa puterea de legiferare, Karl Renner a introdus la 30 octombrie 1919 a doua lege antihabsburgică, prin care erau etatizate toate bunurile private ale dinastiei²².

Revenind în Ungaria, constatăm că independența față de Austria, ca soluție la posibilele dislocări teritoriale provocate de federalizarea anunțată de împăratul Carol pentru Cisleithania, nu a constituit o „carantină” eficientă. Luna octombrie a adus și la Budapesta căderea vechiului regim. Perspectiva certă a pierderii războiului și acțiunile revoluționare l-au determinat pe Sándor Wekerle, ultimul șef de guvern al dualismului și cel care a pus capăt acestui regim, să demisioneze.

A urmat scurtul interval al ascensiunii lui Mihály Károly. Provenind dintr-o familie nobiliară catolică originară din zona Careiului, el s-a căsătorit în 1914 cu Katinka Andrassy, fiica lui Gyula Andrassy jr., politician descendent al uneia dintre cele mai puternice familii aristocratice maghiare. O asemenea alianță matrimonială era de natură să-i consolideze statutul social și să-i aducă protecție politică din partea unui socru influent. Acest fundal conservator nu avea cum să-i anunțe evoluția publică insolită. El a intrat în viața politică animat de idei liberale. Treptat însă, lecturile din cărțile lui Karl Marx i-au indus convingeri de stânga mai accentuate și, odată cu ele, porecla de Conte Roșu. Din 1912 devenise membru al Partidului Independenței și Pașoptist, formațiune minoră cu o modestă reprezentare parlamentară. În anul următor, a preluat președinția acestui partid. Prezența termenului „independență” în titulatură indică existența unui program orientat spre contestarea oportunității dualismului și spre separarea Ungariei de Austria²³.

Până în 1914 Mihály Károly vizitase de mai multe ori Franța și Marea Britanie, bucurându-se de o imagine bună în cercurile politice din aceste țări.

²¹ *Ibidem*, p. 236, 238-243.

²² *Ibidem*, p. 246-248.

²³ Georgescu 1921, p. 176, 181; Gerő 1997, p. 201.

Spre pildă, este cunoscută apropierea sa de omul de stat francez Raymond Poincaré. În octombrie 1918, el trecea în fața conașionalilor săi drept „omul Antantei”. Confrunțați cu perspectiva dezmembrării Ungariei prin aplicarea tratatelor care aveau să pună capăt războiului, maghiarii căutau cu febrilitate o soluție pentru evitarea segregărilor teritoriale, sau cel puțin pentru diminuarea acestora. În opinia publică, Mihály Károly devenise dintr-o dată „salvatorul” care putea ameliora atitudinea Antantei față de fostul său inamic, Ungaria²⁴.

Károly a ales să se îndrepte spre putere înființând, la 25 octombrie, Consiliul Național Maghiar, în esența căruia se resimțea influența celor „Paisprezece Puncte” ale președintelui american Woodrow Wilson și a *Manifestului federalizării*, publicat cu câteva zile în urmă de împăratul Carol I. Consiliul era perceput totodată ca o organizație revoluționară, de vreme ce luase naștere în afara cadrului constituțional și parlamentar. Programul său era cel al liderului fondator, cuprinzând separarea militară de Germania, independența față de Austria (deocamdată cu excepția uniunii dinastice), apropierea de Antanta, încheierea păcii și retragerea trupelor maghiare de pe front, introducerea votului universal și aplicarea reformei agrare, reconcilierea cu românii, slovacii și slavii sudici. Noua alianță politică cuprindea, în primul rând „partidul lui Károly”, care nu avea o identitate socială bine definită, reunind intelectuali, reprezentanți ai clasei de mijloc, dar și câțiva aristocrați latifundiați. Aceștia i s-a alăturat Partidul Național Radical al lui Oszkár Jászi, cu membri de un mare prestigiu intelectual, dar lipsit de influență în societate, precum și alte grupări politice și civice minore. S-a ajuns astfel ca cea mai importantă componentă a Consiliului Național Maghiar să fie Partidul Social Democrat, reprezentant al meseriașilor și al muncitorilor cu înaltă calificare. În toamna lui 1918, printre social-democrați au pătruns din ce în ce mai multe persoane revenite de pe frontul din Rusia, cu idei și intenții de factură bolșevică²⁵.

După demisia guvernului condus de Sándor Wekerle, împăratul Carol I a încercat să-și îndeplinească una dintre atribuțiile care-i reveneau în calitate de rege al Ungariei, anume să desemneze un nou prim-ministru al acestei țări. El se afla în octombrie 1918 în una dintre reședințele sale de vară, castelul de la Gödölö, în preajma Budapestei, și desfășura în scopul menționat consultări cu liderii politici maghiari. Unul după altul aceștia l-au refuzat, nefiind dispuși să-și lege numele de cedările teritoriale. Printre cei convocați s-a numărat și Mihály Károly, despre care jurnalistul și istoricul francez Jean Sévillia scrie că mai manifesta la acea dată „un rest de loialitate dinastică”. Primindu-l, regele l-a acuzat de tendințe republicane (trezindu-i protestele), dar i-a promis

²⁴ Rothschild 1974, p. 139-140.

²⁵ Georgescu 1921, p. 176; Hajdú, Nagy 1994, p. 296.

investitura, fără să i-o acorde totuși în mod oficial. Se manifesta din nou acea trăsătură de caracter a suveranului de a fi oscilant în fața unor decizii importante. Carol a plecat la Viena pentru a primi jurământul noului guvern austriac condus de Heinrich Lammasch. Determinat de situația tensionată din capitala Ungariei, el a întreprins un act lăsat în suspensie de predecesorul său, Franz Joseph. L-a desemnat ca palatin pentru Ungaria pe arhiducele Joseph, membru al ramurii ungare a Casei de Habsburg. Ofițer de carieră, acesta participase la toate etapele Primului Război Mondial, ajunsese la gradul de feldmareșal și era, datorită numeroaselor victorii obținute, unul dintre cei mai decorați ofițeri ai armatei austro-ungare. În epocă, în locul denumirii de *palatin*, era mai frecvent utilizată cea de *homo regius*²⁶.

Accederea la guvernare a lui Mihály Károly și natura puterii exercitate de el au avut consecințe majore asupra coroanei ungare și a destinului purtătorului ei. Faptul ca atare s-a petrecut pe fondul unei scurte acțiuni revoluționare lipsite de episoade violente. În seara zilei de 30 octombrie 1918, străzile și piețele Budapestei au fost luate în stăpânire de muncitorii din foburguri, de militarii care se întorceau zilnic cu miile de pe front, organizându-se în consilii ale soldaților, și de cei care dezertaseră din garnizoana Budapestei. Masele s-au pus la dispoziția Consiliului Național Maghiar, impunându-l pe șeful acestuia, *de facto*, în funcția de prim-ministru. Concomitent, din încredințarea lui Carol al IV-lea, arhiducele Joseph de Habsburg i-a acordat investitura lui Károly la 31 octombrie. Noul premier a prestat jurământul de fidelitate față de rege, dar, a doua zi, i-a cerut să dezlege întregul guvern de acest jurământ. Carol a acceptat datorită firii sale concesive și datorită dorinței de a elimina un nou motiv de conflict într-o țară aflată deja în degradingoladă. Totuși, într-un mod greu de înțeles, el a aprobat în felul acesta un act ce viza în perspectivă abolirea monarhiei în Ungaria. Îndată ce familia imperială s-a instalat în reședința de la Eckartsau, în apropierea Vienei, Carol a primit la 13 noiembrie vizita unei delegații maghiare, care, după trei ore de insistențe, a obținut de la el o declarație inspirată din cea semnată la Viena cu două zile în urmă, de renunțare la implicarea în afacerile de stat ale Ungariei²⁷. După întreprinderea acestor pași, Károly nu mai avea niciun motiv să se împiedice în scrupule monarhice. La 16 noiembrie, el a proclamat Republica Populară Ungară²⁸.

În opinia oamenilor politici de la Budapesta, prezența trupelor altor state și națiuni pe o parte semnificativă din teritoriul țării făcea imposibilă

²⁶ Sévillia 2009, p. 204-207; <http://www.austro-hungarian-army.co.uk/biog/Erzjosef.htm>, accesat la 15.08.2017. În noiembrie 1916 el a participat la campania împotriva României, cucerind teritorii din estul Transilvaniei. Este motivul pentru care românii l-au tratat întotdeauna cu antipatie.

²⁷ Graham 1924, p. 543; Sévillia 2009, p. 220-224.

²⁸ Graham 1924, p. 206-208.

organizarea unor alegeri. Tânăra republică a rămas așadar timp de două luni fără președinte. În cele din urmă, Consiliul Național Maghiar s-a constituit în adunare electivă și a desemnat la 11 ianuarie 1919 un președinte interimar în persoana lui Mihály Károly. Peste o săptămână, a fost aplicată o remaniere guvernamentală din care a rezultat o consolidare a pozițiilor Partidului Social Democrat. Funcția de prim-ministru i-a revenit juristului Dezső Berinkey, bun specialist în drept internațional, dar lipsit de spirit de inițiativă, încât Károly a rămas, din umbră, adevăratul șef al executivului²⁹.

În primăvara anului 1919, a fost suficient un singur eveniment pentru a compromite definitiv mitul „omului Antantei” cu care maghiarii înzestraseră personalitatea lui Mihály Károly. În februarie, la Paris, Consiliul celor Patru³⁰ a decis să impună o zonă neutră delimitată la vest de râul Tisa, iar la est de versanții Carpaților Occidentali. În consecință, armata Ungariei ar fi trebuit să se retragă în spatele unui aliniament care coincidea cu noua frontieră vestică promisă de Antanta României prin *Convenția politică* semnată între cele două părți la București, în 17 august 1916. În opinia publică ungară s-a răspândit instantaneu convingerea că râul Tisa va marca frontiera româno-ungară presupus stabilită în cadrul Conferinței de Pace. Decizia de la Paris din februarie a format conținutul unei note pe care locotenent-colonelul Fernand Vix, șeful Misiunii Militare Aliate, i-a înmănat-o lui Károly la 20 martie 1919. Atunci când documentul a devenit public, populația Budapestei a fost cuprinsă de o stare de agitație generalizată. Proantantismul și principiul wilsonian al autodeterminării au încetat să mai hrănească speranța maghiarilor în salvagardarea integrității teritoriale a țării lor. La 21 martie, când se mai credea încă șeful regimului politic din Ungaria, Károly a aflat că sfaturile muncitorilor și ale soldaților proclamaseră dictatura proletariatului, susținând un guvern condus de social-democratul Sándor Garbai, dar în care puterea aparținea în exclusivitate comunistului Béla Kun, ministru al Afacerilor Străine. El s-a retras în aceeași zi din funcția de președinte³¹.

Regimul național-bolșevic din Ungaria și revoluția de inspirație sovietică aplicată de acesta nu fac parte din tematica prezentului studiu. Două aspecte sunt însă de reținut aici, primul dintre ele constând în evoluția formei de guvernământ. La 21 martie 1919, în Ungaria, s-a trecut de la „Republica Populară Ungară” a lui Mihály Károly la „Republica Sovietică Ungară”, sau „Republica Ungară a Sfaturilor”, a lui Béla Kun³². Perioada încheiată la 1 august 1919, dată la care a luat sfârșit scurta istorie a „terorii roșii” din Ungaria, este cea mai străină și mai ostilă față de forma de guvernământ

²⁹ *Papers and Documents* 1939, p. XIX; Hajdú, Nagy 1994, p. 301.

³⁰ Reprezentanții Franței, Marii Britanii, Italiei și ai Statelor Unite ale Americii.

³¹ Hajdú, Nagy 1994, p. 302-303; Horthy 2000, p. 113-114; Torrey 2014, p. 343.

³² Graham 1924, p. 231; Gergely 1993, p. 108-109.

monarhică și de valorile „Sfintei Coroane ungară”. Singurul punct de contingență între cele două regimuri l-a constituit naționalismul, care i-a determinat pe național-bolșevicii maghiari să respingă nota locotenent-colonelului Vix și să pregătească războiul pentru restabilirea suveranității Ungariei istorice. În al doilea rând, în activul regimului național-bolșevic ungar, evreii erau foarte vizibili, ceea ce a făcut ca după căderea acestei puteri, „teroarea roșie” să fie urmată de „teroarea albă” în cadrul căreia s-a manifestat cu cea mai mare amploare și agresivitate antisemitismul.

În cele din urmă, sfârșitul regimului condus de Béla Kun nu s-a datorat elementelor de dreapta anticomuniste din Ungaria, ci intervenției armate a României. Campania militară românească din intervalul aprilie-august 1919 și perioada ocupației românești în Budapesta (4 august - 14 noiembrie) au suscitât în epocă reacții și puncte de vedere opuse în rândul forțelor implicate în evenimente. Acestea s-au reflectat ulterior, la fel de discrepante, în istoriografiile statelor respective. Guvernul României a invocat atunci pericolul bolșevismului ungar și cel adiacent reprezentat de ofensiva trupelor bolșevice rusești în Ucraina. Mai târziu, tratând tema cuceririi Budapestei, istoricii români au insistat asupra rolului trupelor de ocupație în restabilirea ordinii, în aprovizionarea capitalei Ungariei cu alimente și în combaterea foametei în mediile sărace ale orașului. Dacă la început unele autorități și cercuri de opinie maghiare au salutat rolul românilor în salvarea țării lor de bolșevism, ulterior au manifestat o iritare crescândă față de prelungirea ocupației și au incriminat rechizițiile de material rulant, mașini și unelte agricole, animale și cereale pe care autoritățile militare românești le-au operat în Ungaria. Aceste rechiziții au fost condamnate și de Antanta, care nu dezaproba faptul în sine, ci exclusivitatea României, ce priva alte state aliante de obținerea unor compensații materiale pe seama Ungariei³³.

În plan politic, consecințele acțiunii militare a României au fost lichidarea Republicii Sovietice Ungare și revenirea la forma de guvernământ monarhică. De fapt, forțele politice regaliste nu rămăseseră într-o apatie totală în perioada regimului național-bolșevic. În 5 mai 1919, la Arad, oraș aflat sub administrație românească, a luat ființă un guvern contrarevoluționar. Șef al acestuia era contele Gyula Károlyi, văr și adversar politic al Contelui Roșu, Mihály Károlyi. Cuprinzând trei conți, între care Pál Teleki, și un baron, cabinetul avea în bloc o atitudine promonarhică, aflându-se într-o comunicare directă cu Carol al IV-lea. La propunerea regelui, funcția de ministru de Război i-a fost atribuită amiralului Miklós Horthy, care, cu șase luni în urmă, la Schönbrunn, îi jurase că nu-și va regăsi liniștea până nu-l va vedea instalat din nou pe tronurile de la Viena și Budapesta. Gyula Károlyi și colegii săi au

³³ Bandholtz 1933, p. 19-20; Brătianu 1939, p. 134-135; *Papers and Documents* 1939, p. 61; Preda 1994, p. 299; *Documents diplomatiques* 1995, p. 102.

luat decizia de a-și transfera reședința la Szeged, unde prezența trupelor franceze, britanice și sârbești li se părea mai binevoitoare decât cea a trupelor române din Arad. Programul declarat al guvernului condus de Gyula Károlyi cuprindea combaterea bolșevismului, restabilirea ordinii în Ungaria și instaurarea unui regim legal și constituțional. Acest din urmă obiectiv presupunea, implicit, restaurarea monarhiei.

Interesat de sprijinul Antantei, Károlyi a luat legătura cu Aliții prin generalul Paul de Lobit, comandantul armatei franceze din Ungaria. Într-o scrisoare trimisă acestuia, el s-a declarat adeptul unei politici liberale și democratice. Gyula Károlyi se exprima ca și cum guvernul său urma să negocieze la Conferința de Pace condițiile care aveau să-i fie stabilite Ungariei. Cu toate acestea, dacă sârbi și britanicii aveau o atitudine îngăduitoare față de executivul provizoriu din Szeged, francezii erau mai rezervați, dezaproband antisemitismul și ceea ce ei apreciau drept reacționarismul exagerat al politicienilor maghiari. În cele din urmă, Gyula Károlyi s-a retras în favoarea lui Ábrám Dezső, care a constituit un guvern cu o reprezentare politică mai largă, încercând să vină astfel în întâmpinarea pretențiilor Franței. Miklós Horthy, care ajunsese la Szeged abia în 6 iunie 1919, a rămas în afara noului cabinet, dar a devenit comandantul așa-numitei armate naționale maghiare. Toate aceste demersuri politice și militare se bucurau de un sprijin financiar substanțial din partea unui comitet maghiar din Viena, în fruntea căruia se afla contele István Bethlen³⁴.

În cele din urmă, guvernul de la Szeged a rămas o experiență periferică. Tot la Budapesta avea să prindă contur organizarea internă, forma de guvernământ și politica externă a Ungariei independente. După plecarea lui Béla Kun, guvernul de șase zile al social-democratului Gyula Peidl a abolit republica sovietică, decretând din nou Republica Populară Ungară, dar nu a avut nici forța și nici timpul pentru a apăra forma de guvernământ republicană în fața redutabililor membri ai curentului conservator monarhist. Aceștia din urmă au dispus arestarea întregului cabinet Peidl și au susținut restabilirea *statu quo*-ului din octombrie 1918, anterior administrației lui Mihály Károlyi. Creștin-liberalul István Friedrich a fost numit la 6 august prim-ministru. El a repus în vigoare „constituția milenară”, fapt care echivala cu restaurația formei de guvernământ monarhice. În același timp, arhiducele Joseph de Habsburg a fost reinstalat în vechea sa demnitate de *homo regius*. De data aceasta, puterile sale erau mult mai consistente. El era cap al statului în numele

³⁴ Rothschild 1974, p. 151-152; *Documents diplomatiques* 1993, p. 683; Sévillia 2009, p. 258. Mijloacele financiare ale grupului maghiar de la Viena, condus de contele Bethlen, extrem de consistente, proveneau dintr-o lovitură temerară pe care membrii săi o dăduseră la Ambasada Republicii Sovietice Ungare din Viena. Cele 135 de milioane de coroane, destinate subvenționării acțiunilor comuniste din Austria, au devenit astfel fonduri puse la dispoziția contrarevoluției.

lui Carol al IV-lea și purta titlaturile de guvernator sau palatin regent. Arhiducele Joseph I-a reconfirmat pe Miklós Horthy în funcția de comandant suprem al armatei naționale maghiare³⁵.

Regimul instalat la 6 august 1919 s-a dovedit a fi unul reacționar și agresiv. S-a declanșat numaidecât teroarea albă care îi viza pe oamenii regimului Kun, îndeosebi pe evrei. Organele de forță ale statului și ofițerii au recurs pe scară largă la arestări, execuții și la adevărate pogromuri. Se estimează că numai în primele trei luni de existență ale regimului au fost executate în jur de 5000 de persoane și alte 70000 au fost trimise în închisori și în lagăre de concentrare³⁶. În tot cazul, victimele terorii albe le-au depășit cu mult, prin număr, pe cele ale terorii roșii din lunile anterioare.

Aliații nu acceptau perspectiva de a negocia condițiile de pace cu Ungaria în situația în care executivul acestei țări își desfășura activitatea sub autoritatea unui guvernator Habsburg, cap al statului. Nici prim-ministrul István Friedrich nu era agreat, fiind considerat un politician reacționar aflat în fruntea unui cabinet lipsit de reprezentativitate. Din august 1919 exista la Budapesta o Misiune Militară Interaliată care susținea acolo interesele Consiliului Suprem al Conferinței de Pace. Tot în capitala Ungariei își desfășura, din 25 octombrie, activitatea Sir George Russell Clerk, expert britanic în probleme balcanice, trimis acolo, între altele, pentru a contribui la constituirea unui guvern de coaliție în care să fie prezenți exponenții tuturor formațiunilor politice credibile ale țării³⁷. La 24 august arhiducele Joseph de Habsburg a fost nevoit să se retragă din funcția de guvernator al Ungariei și să renunțe la titlul de palatin regent.

În acest context s-a petrecut și debutul ascensiunii lui Miklós Horthy. La 14 noiembrie 1919, în paralel cu retragerea trupelor române de ocupație din Budapesta, pe străzile orașului și-au făcut apariția primele detașamente ale armatei naționale maghiare. Două zile mai târziu, Horthy însuși s-a bucurat de o primire triumfală în capitala Ungariei, deși apariția micii sale armate a fost condiționată de plecarea românilor³⁸.

István Friedrich s-a înșelat crezând că poate păstra puterea prin măsuri paliative, adică aplicând remanieri succesive asupra guvernului pe care-l conducea. Neobținând recunoașterea Consiliului Suprem, în pofida tuturor

³⁵ Rothschild 1974, p. 152-153; Horthy 2000, p. 121-122. Armata națională maghiară, recrutată la Szeged din rămășițele armatei regale și comandată de Horthy, nu s-a îndreptat deocamdată spre capitală. Dimpotrivă, a fost reamplasată în vestul țării, în zona numită Transdanubia, în afara căilor de deplasare ale armatei române de ocupație. Horthy avea să-și facă intrarea triumfală în Budapesta abia în 16 noiembrie, după ce orașul a fost părăsit de ultimii militari români (Bandholtz 1933, p. 103).

³⁶ Hajdú, Nagy 1994, p. 310.

³⁷ Bandholtz 1933, p. 16, 19, 80.

³⁸ *Ibidem*, p. 103.

compromisurilor la care a recurs, a prezentat la 23 noiembrie demisia întregului cabinet. Fostul său ministru al Educației și Cultelor, Károly Huszár, a format o echipă ministerială în care se regăseau reprezentanții unui număr mai mare de grupări politice, inclusiv social-democrații, cărora le-a revenit portofoliul Muncii și al Protecției Sociale, precum și un subsecretariat de stat la Comerț. A doua zi, Sir George Russell Clerk a anunțat că Puterile Aliate agreează noul guvern³⁹.

Premierului Huszár i-a revenit misiunea de a organiza alegerile pentru noul legislativ ungar. Motivată de scopul captării bunăvoinței Consiliului Suprem în privința conținutului tratatului de pace, el a publicat o ordonanță prin care introducea sufragiul universal. Votul era obligatoriu și secret, pentru bărbați și femei deopotrivă, de la vârsta de 24 de ani. Huszár se pronunța în mod public pentru restaurarea monarhiei. De altfel, această poziție era împărtășită de toți miniștrii, cu excepția social-democraților, care, din această cauză, s-au retras din guvern și au boicotat alegerile.

Delimitările frontaliere provizorii au făcut ca scrutinul să se desfășoare în 164 de circumscripții electorale din totalul de 453 al celor anterioare războiului. Din alegerile desfășurate în intervalul 21-26 ianuarie 1920 a rezultat o Adunare Națională Constituantă unicamerală dominată de Partidul Național al Micilor Fermieri (71 de mandate) și de Uniunea Național Creștină (68 de mandate). Celelalte șase formațiuni au obținut rezultate nesemnificative. Ca și guvernul, noul legislativ era în întregime monarhist. La sfârșitul lunii ianuarie, atât prim-ministrul Huszár, cât și arhiducele Joseph au declarat că rezultatul alegerilor constituie o garanție pentru readucerea pe tron a regelui Carol al IV-lea.

Toată această efervescență monarhică ce data de pe vremea guvernului Friedrich nu trebuie să creeze impresia unei campanii omogene. Într-adevăr, curentul carlist era preponderent. Existau însă cercuri de opinie care îl susțineau pe arhiducele Joseph sau pe fiul acestuia, Joseph Franz, altele care cereau aducerea pe tron a arhiducelui Franz sau a arhiducelui Otto, fiii regelui Carol, în fine, altele, mai excentrice, susțineau căutarea unor candidați în casele regale ale Marii Britanii, Italiei, Belgiei sau României⁴⁰.

Noua Adunare Națională s-a întrunit pentru prima dată la 16 februarie 1920. În discursul rostit atunci, prim-ministrul Huszár a schițat programul de urgență al instituției: încheierea păcii, adoptarea noii constituții și a legii electorale și, în sfârșit, atâta vreme cât marii Aliați considerau că Ungaria nu este liberă să-și desemneze un rege, alegerea unui guvernator care să gereze funcția monarhică.

³⁹ Rothschild 1974, p. 153; Horthy 2000, p. 128. Károly Huszár era membru al Partidului Național Creștin al Unirii, din care făcea parte și Friedrich.

⁴⁰ Ádám 1985, p. 41.

Legea I din 1920 proclama că Ungaria este un regat. Același act reamintea de declarația semnată de Carol la 13 noiembrie 1918, prin care puterea regală era suspendată *de jure*, fapt care făcea imposibilă exercitarea puterii supreme în stat în formele prevăzute în Constituție. Așadar, amintita lege instituia o soluție alternativă prin crearea funcției de *gubernator*, al cărei titular avea să se substituie în mod provizoriu șefului statului, regele⁴¹.

Horthy se afla atunci în unul din momentele de apogeu ale carierei sale. Presa îl prezenta ca pe un salvator al patriei și maghiarii așteptau de la el mai mult decât le-ar fi putut oferi. „Comandantul suprem al armatei naționale - scria ziarul *Pester Lloyd* la 29 februarie - Miklós Horthy, este candidatul tuturor partidelor. Spre el se îndreaptă încrederea întregii opinii publice”.

Fără să se îndoiască de propriul succes, Horthy a transmis un mesaj la Prangins, reședința elvețiană a regelui, asigurându-l de loialitatea sa. I-a promis totodată că va lupta el însuși pentru a-l readuce pe tronul de la Budapesta, dar l-a îndemnat să aibă răbdare, deoarece, insista amiralul, restaurația nu putea avea loc înaintea încheierii păcii cu Antanta.

Peste o săptămână, la 1 martie 1920, Adunarea Națională l-a ales pe Horthy, cu 131 de voturi din 141, în funcția de guvernator regent al țării. Albert Apponyi, care își depusese de asemenea candidatura, a obținut doar șapte voturi. Cu asentimentul lui Carol, regentul s-a instalat într-o aripă a palatului regal din Budapesta⁴². La 23 martie, guvernatorul Horthy a emis un ordin prin care declara Ungaria ca fiind o monarhie, iar pe sine se proclama „administrator al regatului”. Fiecare minister devenea „minister regal ungar”⁴³.

Odată cu alegerea guvernatorului, cabinetul Huszár s-a retras, fiind înlocuit de un guvern rezultat din aceeași majoritate parlamentară, respectiv, agrarian-național creștină, condus de Sándor Simonyi-Semadam. Acesta avea mandatul limitat la înconfortabila misiune de a semna, la 4 iunie 1920, Tratatul de la Trianon, care punea capăt stării de război între Aliți și Ungaria. Pe parcursul unei alte scurte guvernări (19 iulie 1920 - 14 aprilie 1921) conduse de contele Pál Teleki a avut loc, la 13 noiembrie 1920, ratificarea Tratatului de la Trianon. După ce Adunarea Națională a votat acest act, prim-ministrul Teleki și-a oferit demisia, respinsă însă de Horthy⁴⁴. Ungaria și-a regăsit apoi stabilitatea guvernamentală printr-un cabinet prezidat de contele István Bethlen, care a rezistat la cârma țării mai bine de un deceniu (14 aprilie 1921 - 19 august 1931).

⁴¹ BPPH, nr. 50, din 7 mai 1921, p. 3.

⁴² *Ibidem*, nr. 40, din 11 aprilie 1920, p. 2-3; Sévillia 2009, p. 258-259.

⁴³ Graham 1924, p. 250.

⁴⁴ *Ibidem*, p. 252-253.

Anii cuprinși între 1919 și 1921 constituie o perioadă de multiplicare a organizațiilor monarhiste și de intensificare a campaniilor în favoarea restaurației. Această stare de lucruri este descrisă de agenții diplomatici francezi în rapoartele lor trimise la Paris. Guvernatorul Horthy - relatează unul dintre ei la 10 noiembrie 1920 - nu scapă nicio ocazie pentru a-și face cunoscută credința în renașterea „regatului milenar al Ungariei”. István Bethlen, relatează același diplomat, subliniază necesitatea introducerii în Constituție a prevederii că nimeni nu va putea emite pretenții la tronul Ungariei înainte de a renunța la aspirațiile pentru oricare alt tron. „Sângele ungar nu va sluji la restaurarea fostei monarhii austro-ungare”, își încheiea contele discursul, încunoștințându-l astfel pe Carol că opțiunea pentru Budapesta înseamnă renunțarea la Viena, condiție întărită și de Horthy printr-o scrisoare trimisă la Prangins. Acestei exigențe, Carol i-a răspuns, la 8 noiembrie 1920, printr-un angajament scris asupra apărării independenței depline a Ungariei. El declara caduc atât articolul Pragmaticii Sancțiuni din 1713, care institua inseparabilitatea deținerii coroanelor Austriei și Ungariei, cât și compromisul dualist instituit prin Legea XII din 1867. S-a angajat, de asemenea, ca după ce va redobândi tronul Ungariei, să refuze preluarea puterii suverane a oricărei alte țări⁴⁵.

Contele de Saint-Sauveur, reprezentant al intereselor economice franceze la Budapesta, își transmitea în același an Ministerului Francez al Afacerilor Străine opinia că partidele care contează în Ungaria sunt deopotrivă monarhiste. Singurul aspect care le separa în această problemă era opțiunea pentru deținătorul coroanei.

Uniunea Național Creștină, grupare a aristocrației maghiare, era predominant legitimistă. În limbajul epocii, „legitimști” erau cei care îl considerau suveran de drept al Ungariei pe Carol al IV-lea, în pofida actului de renunțare semnat de el la 13 noiembrie 1918.

Dacă urcăm la nivelul elitelor politice ale vremii, impresionează - deși nu surprind - două aspecte: numărul mare al demnitarilor și politicienilor cu ranguri nobiliare și prezența lor considerabilă în rândul legitimistilor. Am putea evoca în acest sens câteva nume de rezonanță, între care prințul Lajos Windischgrätz, conții Albert Apponyi, Gyula Andrassy jr., István Bethlen, Pál Teleki, József Somssich, József Hunyady, Antal Sigray, Tamás Erdődy, József Cziraky, János Mikes, episcop de Szombathely, canonicul József Vass, ministru al Instrucțiunii Publice, baronii Aladár Boroviczény, Antal (Anton) Freiherr von Lehar, colonel ș.a.⁴⁶.

⁴⁵ *Documents d'archives* 1999, p. 205; Zeidler 2007, p. 272-273.

⁴⁶ Bandholtz 1933, p. 144-145, 156; Ránki, Lackó 1976, p. 303; *Documents d'archives* 1999, p. 314-317; Horthy 2000, p. 139-140, 146-147. Colonelul Lehar era fratele compozitorului austriac de origine maghiară, Franz Lehar.

Exemplele de mai sus ilustrează realitatea că legitimiștii proveneau mai cu seamă din rândul aristocrației, al corpului ofițeresc și al prelaților catolici. Îndemnați de papă, episcopii desfășurau de la amvon sau prin instituțiile aflate sub influența lor campanii în sprijinul întoarcerii lui Carol. O poziție aparte o aveau acei legitimiști care considerau că succesul restaurației carliste poate fi asigurat tocmai prin amânarea acesteia. În toată corespondența purtată cu Carol, regentul Horthy încerca să-l convingă să aibă răbdare, fie pentru că o Ungarie condusă de un Habsburg ar fi avut parte de un tratat de pace mai defavorabil, fie deoarece, deocamdată, forțele militare ale țării erau prea slabe pentru a face față unor atacuri din partea vecinilor ostili restaurației habsburgice. Pe o poziție similară se afla contele István Bethlen, prim-ministru din aprilie 1921⁴⁷.

În august 1919, un redactor al ziarului arădean *Românul* scria din Szeged că propaganda pentru alegerile parlamentare care aveau să se desfășoare la începutul anului următor este caracterizată de atașamentul lumii rurale față de restaurarea monarhiei. Țăranii credeau că ameliorarea stării economice a Ungariei după dezastrul produs de revoluția bolșevică a lui Béla Kun depindea de prezența unui rege la cârma statului⁴⁸.

Dar Partidul Național al Micilor Fermieri milita pentru o dinastie națională. Agrarienii sprijineau pretențiile monarhice ale arhiducelui Joseph, născut în Ungaria, naturalizat acolo și bun vorbitor al limbii maghiare, considerându-l un reprezentant maghiar al familiei de Habsburg. Foarte popular printre țărani și militari, arhiducele era perceput ca un campion al luptei împotriva dominației austriece. Încadrându-se în acest curent, generalul baron Géza Freiherr Lukachich, fost comandant militar al Budapestei, a reînființat și a condus Partidul Regalist Național Maghiar⁴⁹.

În ianuarie 1920, se distribuiau în Budapesta manifeste cu următorul conținut:

„Frați unguri!

Alăturați-vă partidului nostru, deoarece țara va fi mai puternică doar dacă va avea un Rege Național. Există doar un singur partid regalist, care vrea un Regat Național: Partidul Regalist Național Maghiar.

Fiecare ungar adevărat, căruia nu-i este rușine că este ungar, să ni se alăture. Dacă nu vreți să cădeți în întuneric, alăturați-vă partidului nostru, care luptă pentru un singur ideal. Trăiască candidatul Partidului Regalist Național Maghiar: Alteța Sa Regală Arhiducele Joseph, viitorul Rege al Ungariei!

Grăbiți-vă spre tabăra noastră, deoarece timpul acțiunii a sosit.

⁴⁷ Ádám 1985, p. 34; Zeidler 2007, p. 271-272.

⁴⁸ *Românul*, VIII, nr. 92, din 22 august 1919, p. 3.

⁴⁹ *Documents d'archives* 1999, p. 40, 205; <http://www.austro-hungarian-army.co.uk/commands.htm>, accesat la 10.03.2017.

Partidul Regalist Național Maghiar”⁵⁰.

Deși agrarieni dispuneau de majoritate în Adunarea Națională, național-creștinii legitimiști erau adevărații deținători ai puterii, în guvern și în afara acestuia. Se va vedea, evenimentele anului 1921 - încercările lui Carol de a-și redobânda tronul de la Budapesta, apoi reacția antihabsburgică a Antantei și a Micii Antante - aveau să-i determine pe mulți dintre ei să-și nuanțeze sau să-și schimbe convingerile.

II. Carol

Deși a fost împăratul cu cea mai scurtă domnie, 21 noiembrie 1916 - 11 noiembrie 1918, Carol I a marcat, chiar și prin insuficiența cu care și-a exercitat funcția monarhică, viața Imperiului Habsburgic în perioada sa de crepuscul adânc. Pentru a folosi inspiratele cuvinte ale istoricului Miklós Zeidler, Carol „nu s-a conformat modelului clasic al monarhului”⁵¹. Cele spuse nu trebuie să ducă însă la părerea că ne aflăm în fața unei persoane lipsite de idei și de proiecte, cuprinsă de procrastinare.

Arhiducele Carol s-a născut la 17 august 1887 în castelul de la Persenbeug, nu departe de Viena. Poziția sa în dinastie este definită de faptul că bunicul său, arhiducele Karl Ludwig al Austriei, fusese fratele împăratului Franz Joseph. Tatăl său, Otto, fratele mai mic al lui Franz Ferdinand, avea o fire boemă, escapadele sale nocturne făcând adesea deliciul presei bulevardiere. De fapt, avea să se stingă prematur din viață, la numai 41 de ani.

Creșterea și educația micului Carol au rămas în exclusivitate în mâinile mamei sale, principesa Maria Josepha, nepoată a regelui Saxoniei. Fire profund religioasă, aceasta i-a transmis fiului său un sentiment dominant de pietate catolică, ce i-a influențat intens viața personală și viziunea asupra modului asumării demnității imperiale. Prezența în jurul său a pedagogilor irlandezi - guvernantă, preceptor -, apoi frecventarea, din 1900, a Gimnaziului Scoțian din Viena, întreținut de Ordinul Benedictin, au fost de natură să-i sedimenteze conștiința de catolic fervent, dar și să-l deschidă spre cunoașterea limbii engleze.

Una dintre împrejurările care i-au marcat profund destinul a fost căsătoria cu prințesa Zita de Bourbon-Parma. Cuplul princiar, apoi imperial, a fost puternic unit de împărtășirea evlaviei catolice și de credința în destinul imperial al lui Carol. În privința Zitei, este valabil adagiul francez *cherchez la femme*. Unii dintre biografii celor doi au întrezărit în spatele deciziilor lui Carol personalitatea puternică a soției sale.

Numit sublocotenent în 1903, la 16 ani, el a urcat neîntrerupt în ierarhia militară, ajungând în 1916 general de armată și mare amiral. Atitudinea lui

⁵⁰ Bandholtz 1933, p. 154.

⁵¹ Zeidler 2007, p. 270.

Carol față de armată și război presupune existența unui paradox. El și-a asumat cu exigență cariera militară, dorind să contribuie la o mai bună organizare a oștirii imperiale. În același timp însă, a fost copleșit de oroare în fața imenselor masacre provocate de Primul Război Mondial⁵². Erich Feigl, biograf al Zitei, cita o mărturie a împărătesei conform căreia Carol ar fi exclamat în 1914: „Mă simt ofițer cu trup și suflet, dar nu înțeleg cum pot să se entuziasmeze în asemenea măsură niște oameni care își văd fiii și soții plecând în război”⁵³.

La vârsta copilăriei, în calea lui Carol spre tron erau instalați câțiva arhiduci care-i făceau ascensiunea aparent imposibilă. O serie de decese au răsturnat însă această situație. Cel mai notoriu și mai producător de efecte a fost cel rezultat din atentatul de la Sarajevo, din 28 iunie 1914, în urma căruia victima, unchiul său, Franz Ferdinand, i-a transmis în mod intempestiv condiția de *Kronprinz*. Din acel moment au devenit importante ideile și proiectele sale. Carol a preluat de la Franz Ferdinand proiectul federalist, dar fără hotărârea cerută de o astfel de schimbare extremă. A încercat să-l aplice în octombrie 1918 când era prea târziu pentru imperiu și l-a transformat în utopia federației monarhice a statelor dunărene, în scrisoarea adresată papei Benedict al XV-lea în februarie 1919⁵⁴.

Murind la 21 noiembrie 1916, Franz Joseph nu i-a lăsat lui Carol moștenire doar tronul, ci și apăsarea imaginii unui adevărat simbol al marelui imperiu central-european, față de care noul împărat apărea delicat și nesigur. Această impresie era potențată de faptul că statul însuși se clătina, epuizat de cei doi ani de război prin care trecuse. Totuși, Carol și-a inaugurat domnia printr-un act politic care îi proba atașamentul față de politica de reforme și dorința de a-și scoate țara din conflagrație. În 22 decembrie l-a numit ministru al Afacerilor Străine pe Ottokar Czernin, exponent al nobilimii germanizate din Boemia. Fost membru al cercului de la Belvedere, atașat prin urmare de ideile federaliste ale lui Franz Ferdinand, Czernin se număra printre adepții retragerii Austro-Ungariei din război⁵⁵. Eficacitatea actului întreprins de împărat a fost diminuată de faptul că Czernin însuși își modificase vederile sub presiunea ostilităților. El considera că o reformă statală bazată pe autonomia națiunilor ar submina și mai mult capacitatea defensivă a monarhiei. Pe de altă parte, nerenunțând la intențiile sale privitoare la retragerea din război, el vedea aplicarea acestei politici în asociere cu Germania. Menținerea Austro-Ungariei pe linia de plutire depindea prea mult de sprijinul militar al celui de-al Doilea *Reich* pentru ca Viena să adopte o

⁵² Bérenger 2000, p. 505-506; Sévillia 2009, p. 17-60.

⁵³ Sévillia 2009, p. 49.

⁵⁴ Vezi nota 20.

⁵⁵ Fejtő 1988, p. 208.

atitudine care ar fi fost percepută la Berlin ca o trădare. Noile asumări ale lui Czernin au făcut ca diferențele de vederi între împărat și ministrul său de Externe să se amplifice progresiv până la a dobândi dimensiunile unei rupturi⁵⁶.

Pentru definirea profilului moral și politic al lui Carol contează mai puțin consistența șanselor sale de a contribui la o scurtare drastică a Primului Război Mondial, cât hotărârea sa sinceră de a face acest lucru. Primele sale încercări în această direcție s-au manifestat în noiembrie 1916, a doua zi după preluarea tronului, bazate însă pe idei preexistente. De fapt, inițiativa sa nu au apărut pe un teren virgin. Czernin însuși era deja autorul unui raport privind pacea, iar Stephan Burián, pe care Carol îl găsisese în funcția de ministru al Afacerilor Străine la preluarea tronului, redactase împreună cu Bethmann-Hollweg, cancelarul Imperiului German, o propunere de pace pe care Antanta o primise cu desconsiderare⁵⁷.

Există un consens între împăratul Carol I și Czernin în a constata că forța militară a Austro-Ungariei este în pragul dezastrului. Lipsa materiilor prime prejudicia aprovizionarea armatei cu muniții și armament, iar trupele erau epuizate fizic. Pe de altă parte, subnutriția cauzată de criza alimentară inducea în toate clasele populației civile o stare de demoralizare. În primăvara anului 1917, ambii credeau că dubla monarhie nu va mai fi în stare să facă față unei ierni de război, iar Germania, într-o situație ceva mai bună, nu era totuși departe de a împărtăși același destin⁵⁸.

Doar până aici putea merge însă consensul între împăratul Carol și Ottokar Czernin. Dacă ultimul credea cu fermitate în necesitatea întăririi alianței cu Germania, Carol era dispus să se emancipeze de tutela germană, acceptând până și perspectiva unei păci separate. El n-a putut să-și convingă ministrul de Externe filogerman de oportunitatea adoptării acestei poziții.

Urgența pe care împăratul Carol o imprima proiectului său era determinată și de intuiția clară că prelungirea războiului ar fi putut aduce sfârșitul monarhiei. El s-a simțit încurajat și de faptul că se bucura de o bună imagine în opinia publică a Aliaților, situație reflectată de presa acestora. În dialogul cu occidentalii, a beneficiat de serviciile fraților împărătesei Zita, Sixtus și Xavier de Bourbon-Parma, locotenenți în armata Belgiei. Fiind atașați afectiv de Franța, a cărei cetățenie o aveau, simțeau totuși, datorită poziției surorii lor, că Austria este a doua lor patrie. În felul acesta, Carol avea toate motivele să-i considere negociatorii ideali între cele două state, contând cel mai mult pe serviciile lui Sixtus. Acesta din urmă era extrem de util, având deja, în toamna anului 1916, relații importante în mediile politice franceze.

⁵⁶ Renoton-Beine 2004, p. 204.

⁵⁷ Czernin 1920, p. 156.

⁵⁸ *Ibidem*, p. 164-168.

Era cunoscut, între alții, de președintele Raymond Poincaré, de președintele Consiliului de Miniștri, Aristide Briand, și de Jules Cambon, secretarul general al Ministerului Afacerilor Străine.

Anul 1917 a venit cu o serie de evenimente care l-au întărit pe suveranul de la Viena în convingerea că sosise momentul să treacă la acțiune. În februarie se declanșase revoluția rusă soldată cu abdicarea țarului Nicolae al II-lea, în Franța se desfășurau ample demonstrații pacifiste, iar șeful guvernului francez, Aristide Briand, agreea ideea inițierii unor tratative de pace. El a demisionat însă la 17 martie, fiind înlocuit de Alexandre Ribot, care nu-i împărtășea vederile⁵⁹.

Negocierile de la Paris ale fraților Sixtus și Xavier de Bourbon-Parma, purtători de cuvânt ai lui Carol I, s-au desfășurat din ianuarie 1917 până în aprilie 1918. Împăratul le concepușe inițial ca tratative secrete pentru o pace separată, considerându-l pe Czernin excesiv de prudent și temându-se că germanii i-ar sancționa inițiativa. Ulterior însă, a resimțit faptul că răspunderea pentru un astfel de act este mult prea mare pentru a și-l asuma de unul singur. I-a adus încă din februarie la cunoștință ministrului său de Externe acțiunea pe care o inițiasă de curând. Fără să respingă din principiu demersul lui Carol, el a redactat la 24 martie un document destinat francezilor în care stabilea ca bază a negocierilor necesitatea menținerii alianței austro-germane și restituirea către Franța a Alsaciei-Lorena, de asemenea, cu acordul Germaniei. Carol a înțeles că textul lui Czernin nu lasă spațiu pentru negocieri. De aceea a redactat el însuși, în aceeași zi, o scrisoare favorabilă francezilor, în care își prezenta ofertele în vederea încheierii păcii: sprijinul Austriei pentru satisfacerea revendicărilor considerate juste ale Franței față de Alsacia-Lorena, restabilirea suveranității Belgiei și a Serbiei. La Paris, primit la Palatul Élysée, Sixtus de Bourbon-Parma i-a remis lui Raymond Poincaré cele două documente. Respingându-l iritat pe cel dintâi, președintele și-a ameliorat atitudinea citind scrisoarea lui Carol și constatând că, în general, ofertele Austriei coincideau cu condițiile puse de Franța. Existau însă unele excepții obstructive și anume necesitatea invocată de Poincaré de a-și informa aliatul italian și angajamentele teritoriale ale Franței față de acesta⁶⁰.

Contactele diplomatice pariziene ale fraților Sixtus și Xavier au continuat în lunile următoare într-o evoluție fluctuantă. Li s-a pus însă capăt datorită unei gafe inexplicabile a lui Ottokar Czernin. Într-un discurs ținut în fața Consiliului Municipal al Vienei, la 2 aprilie 1918, el a declarat cu infatuare și fără vreun temei că Georges Clemenceau, atunci președinte al Consiliului de Miniștri, ar fi făcut de curând Austriei o ofertă de negocieri. Încunoștințat de îndată, Clemenceau, fire colerică, adept inflexibil al unei victorii totale, a

⁵⁹ Cars 2015, p. 384.

⁶⁰ Fejtő 1988, p. 210, 231 417; Sévillia 2009, p. 93.

avut o reacție pe măsură. L-a acuzat pe Czernin de minciună și, la dezmințirile acestuia, a ripostat publicând în presă scrisoarea împăratului Carol I din 24 martie 1917, care îi parvenise prin intermediul lui Poincaré.

Consecințele pentru monarhul austriac au fost dezastruoase. A fost pus într-o lumină proastă în ambele tabere beligerante. Încercând să prezinte scrisoarea publicată de Clemenceau drept un fals, nu a fost crezut și a avut parte de o reacție disprețuitoare din partea lui Wilhelm al II-lea. Pe de altă parte, colaborarea dintre Carol și ministrul său de Externe a devenit imposibilă. După o serie de întâlniri conflictuale, acesta din urmă a fost demis, fiind înlocuit cu predecesorul său, Stephan Burián⁶¹.

Diplomația secretă a lui Carol din anii 1917-1918 a generat reacții contradictorii. A fost desconsiderat de adepții victoriei totale din ambele tabere și a fost apreciat de cei care credeau că și el în necesitatea unei păci imediate.

„Acest război fără sfârșit - spunea Anatole France - este criminal. Cel mai abominabil este faptul că nu se vrea să i se pună capăt. Nu, nu se vrea. Nimeni nu mă va putea face să cred că n-a putut fi încheiat. Împăratul Carol a oferit pacea; este singurul om cinstit care a apărut pe parcursul acestui război și nu l-a ascultat nimeni. El a oferit un mijloc care ar fi trebuit încercat ... Este nedemn faptul că Clemenceau l-a considerat o «conștiință nesănătoasă». Împăratul Carol vrea cu sinceritate pacea și pentru aceasta toată lumea îl detestă”⁶².

Deznodământul conflagrației a pus o marcă negativă asupra imaginii sale în posteritate. El declarase adesea că a moștenit un război în inițierea căruia nu a avut, personal, vreun rol, iar pledoaria n-avea cum să-i fie contestată. Cu toate acestea, Carol era, în opinia multora dintre contemporanii săi, comilitoni sau inamici, Habsburgul care a preluat odată cu tronul răspunderea Casei sale Imperiale pentru declanșarea Marelui Război și, mai ales, pentru pierderea acestuia. Cu fatalismul său religios, el și-a asumat totuși responsabilitatea. I-a declarat odată directorului său de cabinet, contele Arthur Polzer-Hoditz, credința într-o cugetare a predecesorului său, Franz Joseph, anume că responsabilitatea ministerială nu este decât o plezanterie. Destinul imperiului și al popoarelor sale apasă doar asupra purtătorului coroanei⁶³.

După 1918, puțini au fost cei care s-au mai exprimat în termeni pozitivi în privința sa. Unul dintre aceștia, scriitorul austriac evreu Stefan Zweig, a reținut cu patetism momentul în care împăratul își părăsea în mod forțat patria, în martie 1919:

⁶¹ Fejtő 1988, p. 282-283; Cars 2015, p. 382.

⁶² Le Goff 1924, p. 166.

⁶³ Sévillia 2009, p. 107.

„În momentul acela am recunoscut în spatele geamului vagonului pe împăratul Carol, ultimul împărat al Austriei și pe soția lui îmbrăcată în negru, împărăteasa Zita. Am simțit că mă trec fiorii: ultimul împărat al Austriei, moștenitorul dinastiei habsburgice care domnise șapte sute de ani, își părăsea imperiul! [...] Acum, bărbatul falnic și grav ședea la fereastră și privea pentru ultima oară munții, casele, oamenii țării sale”⁶⁴.

În epocă și mai târziu, mulți s-au raportat la el în alt registru axiologic. Ministrul său de Externe, Ottokar Czernin, vorbea în mediile aristocratice vieneze despre „sărmanul mic împărat”, „călcâiul lui Ahile” al tânărului suveran fiind lipsa experienței politice⁶⁵. Tonul defăimător era și mai apăsător în tabăra adversă. În ochii lui Woodrow Wilson, în 1919, Carol era „un caracter demn de dispreț, și cel mai mare mincinos din Istorie, înconjurat de poezie și transformat în martir de chinurile la care a fost supus”⁶⁶.

Un discurs diametral opus a venit din partea Bisericii, care, până la cele mai înalte niveluri ierarhice, i-a prețuit consecvența cu care și-a urmat misiunea de a salva Austria ca pe o monarhie catolică. Carol I a murit în 1 aprilie 1922 în exil, la Funchal, în arhipelagul Madeira. În ultimul său an de pontificat, papa Ioan Paul al II-lea l-a readus în atenție într-un mod care i-a surprins pe cei neinițiți. După câteva decenii de anchetă, Carol a fost beatificat, la 3 octombrie 2004, suveranul pontif aducând în favoarea acestei decizii argumente precum credința sa solidă, consecvența cu care a urmărit reinstaurarea păcii și faptul că a domnit inspirându-se din doctrina socială a Bisericii⁶⁷.

III. Prima încercare a lui Carol de a reveni pe tronul Ungariei

Crezând în continuare în destinul său monarhic de investitură divină, Carol nu adoptase în exilul său elvețian atitudinea unui om resemnat. În aprilie 1919 i s-a publicat în Ungaria un manifest în textul căruia el afirma că se consideră în continuare regele de drept al Ungariei, declarația de renunțare din 13 noiembrie 1918 fiind, în opinia sa, nulă și neavenită deoarece îi fusese smulsă prin forță. În plus, documentul nu fusese contrasemnat de prim-ministrul de atunci al Ungariei, Mihály Károlyi, și nu făcuse obiectul vreunui act de legiferare. Carol a reușit să-și creeze unele mijloace de informare și de acțiune. Căpitanul Karl von Werkmann a reprodus la Prangins biroul de presă și informații pe care îl înființase pentru împărat la Viena, în 1917. În folosul acestuia din urmă acționau, din 1919, diplomații austro-ungari, care, deși destituiți, erau utili prin relațiile personale pe care continuau să le cultive în

⁶⁴ Zweig 1988, p. 273.

⁶⁵ Sévillia 2009, p. 81.

⁶⁶ MacMillan 2006, p. 232.

⁶⁷ Cars 2015, p. 315.

cercurile de putere europene. De un mare folos i-a fost serviciul de corespondență diplomatică al Vaticanului, pe care papa Benedict al XV-lea i l-a pus la dispoziție. Villa Prangins devenise un loc de pelerinaj pentru susținătorii săi⁶⁸.

Proiectele lui Carol, susținute de legitimiștii maghiari, depindeau într-o măsură semnificativă de atitudinea cancelariilor europene, atât cele din Occident, cât și cele din statele succesoare care înconjurau Ungaria.

Poziția comună a Aliților occidentali față de o eventuală restaurație habsburgică în Ungaria a fost formulată în cadrul Conferinței de Pace, al cărei președinte era atunci Alexandre Millerand, șeful guvernului Franței. Declarația Conferinței Ambasadorilor, adoptată la Paris, în 2 februarie 1920, dezmințea în primul rând zvonul că principalii Aliți ar fi dispuși să recunoască sau să susțină revenirea dinastiei de Habsburg pe tronul Ungariei. Aliții, continua documentul, nu au intenția să intervină în politica internă a Ungariei sau să le impună maghiarilor forma de guvernământ. Habsburgii personifică însă opresiunea popoarelor și revenirea lor la putere s-ar opune principiilor pentru care s-a purtat războiul. În consecință, restaurația Habsburgilor nu poate fi considerată o problemă internă a Ungariei și este indezirabilă deoarece contrazice bazele politice ale restabilirii păcii⁶⁹.

Tocmai tonul apăsător al dezmințirii sugerează faptul că în unele cercuri politice și de opinie occidentale s-ar fi manifestat poziții favorabile revenirii Habsburgilor pe tronul Ungariei.

În Marea Britanie, membrii Camerei Lorzilor și numeroși alți aristocrați manifestau simpatie pentru Carol și pentru cauza Habsburgilor, dezaproband intervenția statelor succesoare în ceea ce ei considerau o afacere internă a Ungariei. Guvernul însă, prin *Foreign Office*, avea o poziție ostilă Habsburgilor și cerea respectarea cu strictețe a Declarației din 2 februarie a Conferinței Ambasadorilor⁷⁰.

Nu același lucru se poate spune despre Franța. În 1920 s-a produs o apropiere între Paris și Budapesta, bazată pe cultivarea unor interese comune. Prim-ministrul francez, Alexandre Millerand, dorind să preîntâmpine pătrunderea Marii Britanii în economia Ungariei, a negociat concesionarea către Franța a unor poziții economice consistente: căile ferate maghiare și Banca Ungară de Credit General. De cealaltă parte, contele Pál Teleki, mai întâi ca ministru de Externe, apoi ca președinte al Consiliului de Miniștri, era animat de ideea că de amploarea concesiilor maghiare poate depinde importanța unor modificări de frontiere în favoarea Ungariei, susținute de

⁶⁸ Zeidler 2007, p. 270; Sévillia 2009, p. 250-252.

⁶⁹ *Papers and Documents* 1939, p. 139-140; Graham 1924, p. 248.

⁷⁰ Ádám 1985, p. 49-50.

Franța⁷¹. Negocierile au eșuat în cele din urmă, dar ideile și interesele care le-au animat sunt analoge cu cele care au susținut pozițiile franceze față de restaurația habsburgică.

În 1920, presa franceză a găzduit o intensă campanie favorabilă revenirii lui Carol al IV-lea pe tronul Ungariei. Articolele care o compuneau nu apăreau doar în gazete modeste, ci și în ziare de anvergură, precum cotidianul naționalist conservator *Le Matin*⁷². În opinia lui Iván Praznovszky, însărcinatul cu afaceri al Ungariei la Paris, această acțiune era întreprinsă de la Prangins, reședința lui Carol, din capitala Franței, de cumnatul lui Carol, Sixtus de Bourbon-Parma, și de cercurile monarhiste franceze. Unele articole mergeau până la a propune reinstituirea unei monarhii austro-ungare, orientată spre puterile occidentale și ostilă Germaniei. Nu avem motive să ne îndoim de convingerile legitimize ale lui Praznovszky. Totuși, în corespondența cu ministrul maghiar al Afacerilor Străine, Gusztáv Gratz, el aprecia că această campanie de presă este dăunătoare atât Ungariei, cât și lui Carol însuși. Efectele ei erau contrare scopului urmărit, trezind reacții de respingere în Franța, Marea Britanie, Italia, dar și în statele succesoare⁷³. O Austrie Mare, aprecia Praznovszky, ar submina aspirațiile spre independență ale Ungariei. Cât despre Carol, continua el, „singura speranță a Majestății Sale de a-și redobândi puterea stă în restaurația sa pe tronul Ungariei”⁷⁴.

Conform faptelor consemnate de unul dintre cei mai importanți biografi ai lui Carol, Jean Sévillia, Aristide Briand, revenit de curând în fruntea guvernului, i-a acordat, la 14 februarie 1921, o audiență prințului Sixtus de Bourbon-Parma. În prezența mareșalului Hubert Lyautey, Briand ar fi declarat că în cazul în care Carol ar fi fost proclamat rege al Ungariei, nici Franța, nici Marea Britanie nu s-ar fi opus⁷⁵. Să rememorăm faptul că Sixtus era o veche cunoștință a lui Briand, care-l sprijinise pe prinț în 1917 în eforturile sale de a negocia în numele lui Carol o pace separată pentru Austria.

Informația oferită de Sévillia este susținută de o alta, conținută în două documente care redau o convorbire din 31 martie 1921 între Praznovszky și contele Emmanuel de Peretti de la Rocca, director al Afacerilor Politice la *Quai d'Orsay*⁷⁶. Praznovszky a afirmat că deține informații demne de încredere despre o conferință din 10 martie 1921, la care ar fi participat miniștri, generali, un mareșal și prințul Sixtus. Tema conferinței era revenirea lui Carol în Ungaria. Peretti nu a negat desfășurarea unei astfel de reuniuni și, mai mult, a confirmat faptul că mareșalul Lyautey se număra printre susținătorii lui

⁷¹ Duroselle 2006, p. 23.

⁷² *Românul*, X, nr. 8, din 13 ianuarie 1921, p. 3.

⁷³ *Papers and Documents* 1939, p. 695, 711-712.

⁷⁴ *Ibidem*, p. 700.

⁷⁵ Sévillia 2009, p. 262-263.

⁷⁶ Celier 1959, p. 367.

Carol⁷⁷. Cel mai important cerc filohabsburg din capitala Franței ar fi fost însă organizat de mareșalul Franchet d'Esperey, care întreținea legături cu prințul Sixtus de Bourbon-Parma și, alături de adepții săi, îl aprecia pe Carol pentru atitudinea sa antigermană din timpul războiului⁷⁸.

După consumarea episodului dramatic al primei întoarceri a lui Carol în Ungaria, Aristide Briand a acordat un interviu ziarului bucureștean *Adevărul*, în care s-a referit la rolul Parisului în evenimentele din luna anterioară. Fără să se refere la o implicare personală, el a acceptat că existaseră în Franța medii oficiale și alte „cercuri foarte înalte” care crezuseră în șansele unei restaurări monarhice în Ungaria. Scopul celor care susținuseră proiectul era, după cum declara Briand, acela de a preveni anexarea Austriei de Germania. Ei credeau că după Budapesta, Viena i-ar fi oferit lui Carol coroana, iar cele două state, unite, ar fi oferit o garanție a limitării ascensiunii, inclusiv în plan militar, a Germaniei⁷⁹.

Istorici și cercetători politici importanți au prezentat sprijinul moral al Franței pentru demersul lui Carol ca pe o stare de fapt⁸⁰. Situația este echilibrată însă de alte voci istoriografice, care înclină spre opinia că regele Carol a supraestimat intențiile de sprijin ale Franței, ale Vaticanului, și a minimalizat ostilitatea Italiei, a Cehoslovaciei și a Iugoslaviei⁸¹.

Lista susținătorilor externi ai restaurației carliste ungare era una scurtă, cuprinzând, alături de factorii prezentați mai sus, doar Sfântul Scaun. Papa Benedict al XV-lea constata, după încheierea Primului Război Mondial, că multe dintre regimurile din noile state ale Europei Centrale erau în mod manifest anticlericale. În consecință, l-a impulsionat pe Carol să revină pe tronul din Ungaria cât mai repede cu putință. În august 1920, suveranul pontif era de părere că după ani de declarații platonice de loialitate, sosise timpul ca regele Carol al IV-lea să beneficieze de un sprijin concret pentru a se întoarce din exil⁸².

În 1919, Italia nu a manifestat vreun interes față de o posibilă revenire pe tron a Habsburgilor, oficialii din peninsulă arătându-se indiferenți față de evoluția formei de guvernământ din Ungaria. Dimpotrivă, guvernul de la Roma își arăta satisfacția față de orice schimbare care ar fi afectat Iugoslavia, cu care nu-și rezolvase toate problemele de frontieră⁸³. Situația s-a schimbat însă în același an, din momentul în care contele Carlo Sforza, devenit secretar

⁷⁷ *Papers and Documents* 1946, p. 300-301.

⁷⁸ Ádám 1985, p. 36.

⁷⁹ *Adevărul*, XXXIV, nr. 11355, din 8 aprilie 1921, p. 1.

⁸⁰ Rothschild 1974, p. 159; Hajdú, Nagy 1994, p. 318; Duroselle 2006, p. 24; Cars 2015, p. 388.

⁸¹ Zeidler 2007, p. 272.

⁸² *Papers and Documents* 1939, p. 582-583; Sévillia 2009, p. 261.

⁸³ *Documents diplomatiques* 1995, p. 86.

de stat în Ministerul Afacerilor Străine, a generat în cercurile guvernamentale o atitudine antihabsburgică fățișă. În 15 iunie 1920, Sforza a preluat conducerea amintitului minister. El a inițiat redactarea și semnarea Tratatului de la Rapallo, din 12 noiembrie 1920, care lichida toate diferendele teritoriale între Italia și Iugoslavia. Este interesant faptul că istoricul Milan Vanku îl numește „convenția antihabsburgică”, deoarece, pe lângă tema de bază, actul prevedea un ajutor mutual, politic și diplomatic, în cazul oricărei amenințări cu care s-ar fi confruntat cele două state de pe urma unei eventuale restaurații a Habsburgilor⁸⁴.

În ianuarie 1921, pornind de la situația în care cei mai mulți dintre maghiari erau adepții formei de guvernământ monarhice, Carlo Sforza a făcut cunoscută disponibilitatea Italiei de a accepta în Ungaria un rege ales, cu condiția ca acesta să nu fie un Habsburg. El a respins în primul rând persoana lui Carol, convins fiind că acesta n-ar fi fost dispus să renunțe la coroana Austriei și la reinstituirea monarhiei dualiste⁸⁵.

Dintre statele succesoare din Europa Central-Estică aflate de partea Antantei, România a avut o atitudine aparte, manifestând moderație față de acțiunea lui Carol. Venirea regelui în Ungaria n-a fost urmată de o ripostă imediată a ministrului României la Budapesta, Traian Stârcea. Abia în 29 martie, după două zile de la sosirea lui Carol în capitală, obținând o audiență la regentul Horthy, el a invocat Declarația Conferinței Ambasadorilor, din 2 februarie 1920, anunțând că, alăturându-se poziției Puterilor Aliate, România este constrânsă să considere evenimentul ca fiind contrar intereselor sale. Atât Miklós Horthy, cât și Gusztáv Gratz, ministrul ungar al Afacerilor Străine, au evidențiat reținerea și tactul cu care a reacționat guvernul României, spre deosebire de cele de la Praga și Belgrad⁸⁶.

O explicație în acest sens o pot oferi relațiile dintre Carol al IV-lea și familia domnitoare a României. În cadrul tratativelor de pace cu Puterile Centrale de la începutul anului 1918, cel dintâi s-a opus înlăturării regelui Ferdinand de pe tronul României. Același atitudine a avut-o ministrul său de Externe, Ottokar Czernin, participant la negocieri, care considera imprudentă detronarea unui rege străin. În condițiile în care tronurile deveniseră nesigure pe întregul continent, un astfel de act putea genera consecințe incontrollabile⁸⁷.

În unele cercuri diplomatice din Paris circula informația că regina Maria l-a vizitat în 1920 pe Carol la Prangins, oferindu-se să-l sprijine în

⁸⁴ *Papers and Documents* 1939, p. 178-179, 827-828; Vanku 1979, p. 26.

⁸⁵ *Papers and Documents* 1946, p. 10-12. Sforza a făcut cunoscute aceste idei politice într-o discuție cu contele Albert Nemes, reprezentantul guvernului Ungariei la Roma.

⁸⁶ *Ibidem*, p. 285-286, 333-334; Horthy 2000, p. 145.

⁸⁷ Czernin 1920, p. 290-294; Xenii 1933, p. 361-362.

redobândirea tronului de la Budapesta, cu condiția ca Ungaria să renunțe la contestarea unor prevederi din Tratatul de la Trianon privind România. Horthy însuși aprecia că regina Maria nu este cu totul străină de proiectele lui Carol⁸⁸. Cel puțin prin însemnările sale zilnice, ea dovedește faptul că era atentă la evenimentele din Ungaria, din martie - aprilie 1921, exprimându-și inițial încrederea, apoi compasiunea, pe măsură ce șansele lui Carol scădeau⁸⁹.

Cel mai acerb oponent al restaurației habsburgice în Ungaria a fost ministrul cehoslovac al Afacerilor Străine, Edvard Beneš. El a susținut cu perseverență o campanie în acest sens încă din 1919, inițiată concomitent cu pregătirile timpurii ale lui Carol de a reveni pe tronul de la Budapesta. În luna august a aceluiași an, într-o scrisoare adresată lui Georges Clemenceau, președintele Consiliului de Miniștri al Franței, implicit președintele Conferinței de Pace, el contura principiile elementare ale „cehoslovacismului” (*čechoslovakismus*), doctrină politică naționalistă născută în anii Primului Război Mondial, care-i explică vehemența antihabsburgică. Se referea la faptul că „națiunea cehoslovacă” se află de trei secole într-o luptă pe viață și pe moarte cu dinastia de Habsburg, care, după ce a subjugat-o, a încercat în cele din urmă s-o extermine. Mai sublinia că odată redevenită dinastie domnitoare, Casa de Habsburg va lupta pentru a recupera Slovacia, „țară a Coroanei Sfântului Ștefan”, a cărei moștenitoare se considera⁹⁰.

Edvard Beneš a inițiat în 1920 Mica Antantă, alianță defensivă între Cehoslovacia, Iugoslavia și România, menită să contracareze tendințele de apropiere între Franța și Ungaria, să împiedice restaurația habsburgică și să constituie un „cordon sanitar” în calea revizionismului maghiar. Dispus să urmeze mai degrabă politica Franței în zonă, Take Ionescu, ministrul român al Afacerilor Străine, a aderat mai târziu și fără entuziasm la Mica Antantă, semnând în 23 aprilie 1921 convenția de alianță cu Cehoslovacia și în 7 iunie pe cea cu Iugoslavia, după ce statele slave menționate semnaseră convenția bilaterală încă din 14 august 1920⁹¹.

În martie 1921, miniștrii iugoslav și cehoslovac la Budapesta aveau instrucțiuni de la guvernele lor să înainteze note ultimative guvernului Ungariei în cazul în care Carol n-ar fi părăsit în cel mai scurt timp teritoriul

⁸⁸ *Papers and Documents* 1946, p. 327; Ádám 1985, p. 36.

⁸⁹ Maria 2006, p. 123-129.

⁹⁰ *Documents diplomatiques* 1995, p. 65-67.

⁹¹ Xenii 1933, p. 414-423. Biograful C. Xenii, care a scris cel mai adesea pe un ton de panegiric, i-a atribuit lui Take Ionescu meritul de prim-inițiator al Micii Antante. Ideea a fost perpetuată ulterior de mai mulți istorici români. Diplomatul Frederic C. Nanu, contemporan cu evenimentele, a surprins mai nuanțat realitatea: „Așa cum era de așteptat, reacția lui Beneš a fost de a încerca să consolideze Mica Antantă, iar Take Ionescu, înțelegând că nu mai poate câștiga nimic prin amânare, a fost de acord cu declararea formală a apartenenței României la Mica Antantă” (Nanu 1993, p. 85).

țării. Mai mult, ministrul iugoslav, Milojević, primit de Horthy în 29 martie, l-a avertizat că prezența lui Carol în Ungaria constituie pentru Iugoslavia un *casus belli*. Înalțul comisar al Franței la Budapesta, Maurice Fouchet, precum și cel al Marii Britanii, Thomas Hohler, au primit dispoziții să împiedice punerea în aplicare a inițiativelor belicoase ale lui Beneš⁹².

Biograful Jean Sévillia aprecia că „tentativa de Paști” a fost în exclusivitate opera lui Carol⁹³. Nu putem subscrie la această apreciere de vreme ce, cu certitudine, Sixtus de Bourbon-Parma i-a adus la cunoștință asentimentul premierului francez, Aristide Briand, iar papa Benedict al XV-lea, cu care regele întreținea o corespondență constantă l-a îndemnat, nu o dată, să acționeze în vederea recuperării tronului. De asemenea, este plauzibilă prezumția că importanții demnitari legitimiști se aflau la Szombathely, în ziua sosirii sale, tocmai pentru a-l întâmpina, deși ei au negat acest lucru.

Carol avea toate motivele să creadă în lealitatea lui Miklós Horthy care îi făcuse declarații de fidelitate în octombrie 1911, când participase la nunta sa, în calitate de aghiotant al împăratului Franz Joseph, și în februarie 1920, cu o săptămână înainte de a fi ales regent, când trimisese în acest scop un delegat la Prangins⁹⁴. El se aștepta la aceeași atitudine din partea comandamentului militar al Budapestei, ai cărui ofițeri îi prestaseră cu ani în urmă jurământul militar. Vizitându-l la Prangins în octombrie 1920, camaradul său de joacă din copilărie, ulterior susținătorul său fidel, contele Tamás Erdődy, a încercat să-l facă să înțeleagă că mișcarea monarhistă ungară nu-i este în întregime favorabilă, cuprinzând numeroși adepți ai monarhiei naționale, care l-ar fi văzut mai degrabă pe tron pe arhiducele Joseph, sau chiar pe Horthy.

Carol a ignorat toate aceste încunoștințări, fiind stăpânit doar de nerăbdarea de a ajunge cât mai repede în Ungaria. Nu este lipsit de importanță faptul că, de la sfârșitul anului 1920, autoritățile ungare mai împiedicaseră două încercări de întoarcere ale regelui⁹⁵.

La 24 martie 1921, el a plecat din Prangins și, călătorind *incognito*, l-a întâlnit la Viena pe Erdődy, alături de care a ajuns, două zile mai târziu, la frontiera ungară, în orașelul Szombathely. În palatul episcopului local, János Mikes, regele i-a întâlnit pe prim-ministrul Pál Teleki, pe Antal Sigray, comisar guvernamental pentru Ungaria de Vest, pe canonicul József Vass, ministru al Instrucțiunii Publice și pe colonelul Anton Lehár, comandant de divizie și comandantul militar al Ungariei de Vest⁹⁶.

⁹² *Papers and Documents* 1946, p. 285, 333; Ádám 1985, p. 46.

⁹³ Sévillia 2009, p. 268.

⁹⁴ *Ibidem*, p. 29, 258-259.

⁹⁵ Zeidler 2007, p. 273.

⁹⁶ <http://www.austro-hungarian-army.co.uk/biog/leharant.htm>, accesat la 17.03.2017.

Teleki și Vass au pornit spre Budapesta pentru a pregăti întâlnirea între rege și regent, dar un hazard mai mult sau mai puțin aranjat a făcut ca automobilul lor să rămână în urmă. Horthy, care se afla în 27 martie, Duminică Învierii, împreună cu familia în palatul regal, a avut marea surpriză de a fi solicitat, la ora prânzului, pentru o întrevvedere cu Carol al IV-lea. Dialogul între cei doi a durat mai bine de două ore, dar partea sa esențială a fost succintă: Carol i-a cerut lui Horthy să-și onoreze jurământul de amiral, pe care i-l prestase, și să-i predea puterea. Cel vizat a replicat că la 1 martie 1920 depusese în fața Adunării Naționale jurământul de regent, care îl abrogase pe cel de ofițer, dar, mai grav era faptul că revenirea unui Habsburg pe tronul Ungariei ar fi atras invadarea țării de trupele Micii Antante și reacția ostilă a Aliatilor. Ultimul argument al lui Carol a fost acela că venise la Budapesta cu asentimentul președintelui Consiliului de Miniștri al Franței, Aristide Briand, obținut însă - a trebuit s-o recunoască - nu direct, ci printr-un emisar. N-a constituit însă o dificultate pentru Horthy să pareze această replică. El putea face recurs la serviciile Comisiei Reprezentanților Diplomatici ai Principalelor Puteri Aliate la Budapesta. Înaltul comisar al Franței, Maurice Fouchet, a fost solicitat să obțină de la prim-ministrul său o confirmare (sau o infirmare) a celor susținute de rege. Lipsit de orice sprijin și epuizat fizic, Carol a acceptat să aștepte acest răspuns la Szombathely.

Aristide Briand, care declarase în februarie că nu s-ar fi opus revenirii lui Carol pe tronul Ungariei fără implicarea Parisului, acum, când acțiunea eșuase, a negat orice rol pe care l-ar fi avut în evenimente. A recunoscut însă desfășurarea unor discuții pe această temă între prințul Sixtus, mareșalul Hubert Lyautey și Philippe Berthelot, secretar general al Ministerului Afacerilor Străine. Acestui răspuns oficial al Franței i s-a alăturat, în 3 aprilie, o notă a Conferinței Ambasadorilor, care confirma conținutul Declarației din 2 februarie 1920, referitoare la caracterul indezirabil al restaurației habsburgice în Ungaria⁹⁷.

Demoralizat, ținut la pat de o viroză potențată de oboseala nesfârșitelor călătorii infructuoase, Carol a mai rămas la Szombathely până în 5 aprilie 1921, când a părăsit teritoriul Ungariei⁹⁸.

Agrarienii, cunoscuți pentru poziția lor antilegitimistă, au solicitat convocarea Adunării Naționale pentru a oferi o reacție la această problemă și propunerea lor a fost, în general, acceptată de celelalte partide politice. Întrunită la 1 aprilie, adunarea a adoptat o rezoluție al cărei prim articol începea cu invocarea Legii I din 1920, care oficializa suspendarea puterii regale la 13 noiembrie 1918. Textul continua prin sublinierea faptului că

⁹⁷ *Documents d'archives* 1999, p. 314-318; Horthy 2000, p. 139-145; Sévillia 2009, p. 261, 264, 269.

⁹⁸ *Papers and Documents* 1946, p. 319-320.

prerogativele șefului statului sunt exercitate de guvernatorul Miklós Horthy, investit de Adunarea Națională. Deoarece „sosirea inopinată a regelui Carol al IV-lea” pe teritoriul Ungariei trezise temeri în privința păstrării ordinii instituite, legislativul țării protesta împotriva „oricărui fel de atac unilateral” care ar periclita aplicarea Legii I din 1920.

În articolul al doilea al rezoluției, adunarea își exprima recunoștința față de guvernatorul Horthy pentru conduita sa loială, pusă în slujba națiunii, a legii și a Constituției „cu ocazia evenimentelor recente de o gravitate excepțională”⁹⁹.

La rândul său, regele Carol a simțit că tocmai eșecul încercării sale îi impune să-și salveze prestigiul printr-o declarație adresată națiunii maghiare. În textul semnat la Szombathely, în 2 aprilie, el a subliniat că simte Ungaria ca pe adevărata sa patrie de care este legat printr-un jurământ imuabil. Și-a exprimat convingerea că pacea internă a țării și ordinea legală depind de prezența pe tron a regelui încoronat și legitim. El și-a explicat plecarea prin dorința de a scuti Ungaria de noi retorsiuni datorate încercării sale de a-și redobândi prerogativele regale.

Într-o încercare de încheiere diplomatică, dorind să-și pregătească astfel revenirea, Carol și-a exprimat încrederea în Miklós Horthy și în disponibilitatea acestuia de a respecta vechile legi constituționale ale țării care impun „o colaborare armonioasă între Rege și națiune”¹⁰⁰.

Pentru a liniști cancelariile străine în privința restaurației, Gusztáv Gratz, ministrul Afacerilor Străine, a transmis misiunilor diplomatice ale Ungariei o circulară în care se specifica faptul că, pentru o perioadă nedeterminată, problema ocupării tronului fusese eliminată din programul politic al guvernului¹⁰¹.

Declarația lui Carol al IV-lea către națiune a fost predată de prim-ministrul Pál Teleki presei maghiare, însoțită de o scurtă notă personală favorabilă regelui. Deoarece a făcut acest gest fără acordul colegilor săi, ceilalți membri ai cabinetului i-au retras susținerea, determinându-l să demisioneze. În 14 aprilie 1921 s-a instalat un nou guvern, condus de István Bethlen¹⁰².

Ultima misiune importantă a guvernului Teleki a fost aceea de a administra problemele tranzitului regelui prin Austria și a redobândirii dreptului de rezidență în Elveția, ambele deopotrivă de delicate.

La solicitarea lui Szilárd Masirevich, însărcinatul cu afaceri al Ungariei la Viena, cancelarul Michael Mayr, reprezentant al Partidului Social Creștin, de orientare monarhistă, a răspuns că în condițiile unui acord între toate

⁹⁹ BPPH, nr. 50, din 7 mai 1921, p. 1-3.

¹⁰⁰ *Ibidem*, p. 5-6.

¹⁰¹ *Papers and Documents* 1946, p. 335.

¹⁰² Graham 1924, p. 254-255, 590-591.

partidele politice, guvernul poate asigura o trecere liberă și nestânjenită a lui Carol peste teritoriul țării. Acest acord era greu de realizat însă în condițiile în care în Austria exista o mișcare legitimistă, mai slabă decât cea din Ungaria, dar totuși activă, iar Partidul Social Democrat, sprijinit de comuniști, avea o atitudine vehement antimonarhică și antihabsburgică. Într-adevăr, forțele de stânga, invocând pericolul unei restaurații habsburgice în Austria, au pretins ca un pluton din *Volkswehr*, gardă populară dominată de social-democrați, să-l escorteze pe Carol prin Austria ca pe un prizonier¹⁰³. Protestul cancelarului Mayr, al miniștrilor francez, britanic și italian la Viena, nu au avut nicio eficiență. În cele din urmă, regele a traversat Austria însoțit, în tren, de două unități de escortă din *Volkswehr*, câte un colonel britanic, francez și italian și doi ofițeri ai poliției vieneze¹⁰⁴.

La data de 5 aprilie, o mulțime de câteva mii de oameni, instigați de socialiștii locali, au ocupat gara Bruck an den Mur, cu intenția de a opri înaintarea trenului regal, dar fără a avea un scop bine definit. În cele din urmă, liderii social-democrați din escortă au reușit să dezamorseze conflictul și trenul a ajuns la frontiera elvețiană fără vreun alt incident¹⁰⁵. Structura escortei regale și incidentul de la Bruck ilustrează anarhia și deruta puterii care domneau în Austria anilor postbelici.

Carol al IV-lea a ajuns la frontiera Elveției în după-amiaza zilei de 6 aprilie. Prim-ministrul Teleki era acum îngrijorat ca nu cumva regelui să-i fie refuzată rezidența în țara cantoanelor, sau, mai grav, să fie internat acolo. Prin ministrul său de Externe, Gratz, a primit de la președintele Confederației Helvetice, Edmund Schulthess, asigurarea că aceste lucruri nu se vor întâmpla. Totuși, Consiliul Federal a stabilit unele condiții: Carol să nu mai întreprindă călătorii asemenea celei din martie-aprilie, să nu mai locuiască la Prangins, nici în vreo altă localitate apropiată de frontieră. El trebuia să renunțe la orice activitate politică și să anunțe autoritățile cu 48 de ore înaintea oricărei intenții de a părăsi Elveția. De asemenea, ținându-se seama de agitațiile politice, mai intense în rândurile socialiștilor, rezidența lui Carol ar fi fost facilitată dacă guvernul de la Budapesta l-ar fi recunoscut drept regele apostolic al Ungariei, care nu-și poate exercita pentru moment prerogativele din motive de forță majoră¹⁰⁶. În cele din urmă, evaluându-și mijloacele materiale, Carol s-a stabilit în luna mai, împreună cu familia și cu suita regală,

¹⁰³ *Papers and Documents* 1946, p. 295-296, 298, 300-301.

¹⁰⁴ *Ibidem*, p. 320-321.

¹⁰⁵ *Ibidem*, p. 337-338.

¹⁰⁶ *Papers and Documents* 1946, p. 286, 290-291, 309-310, 335-336, 347-348. Chiar dacă în altă formulare, guvernul Ungariei a transmis la Berna un mesaj privind conjunctura europeană care nu-i permitea lui Carol să-și ocupe tronul.

în castelul Hertenstein din cantonul Lucerna, pe malul Lacului Celor Patru Cantoane¹⁰⁷.

Eșecul lui Carol din martie-aprilie 1921 s-a datorat în primul rând unei evaluări incorecte, din partea sa și a celor care l-au susținut, a conjuncturii ungare și europene. Poziția comună a Antantei, reflectată de Declarația Conferinței Ambasadorilor, din 2 februarie 1920, era aceea de respingere categorică a revenirii dinastiei de Habsburg pe tronul Ungariei. Nu se știe cât de real era pericolul conținut în ripostele militare ale Micii Antante, cu care Cehoslovacia și Iugoslavia amenințau Ungaria. Liderii germani din Cehoslovacia considerau că în Parlamentul de la Praga nu s-ar fi putut obține o majoritate pentru declararea războiului, și chiar dacă acest lucru s-ar fi întâmplat, era pusă la îndoială capacitatea combativă a armatei¹⁰⁸. Îndoielile erau însă compensate de vehemența discursului lui Edvard Beneš, iar politicienii unguri nu puteau uita victoria campaniei militare românești de la Tisa, din aprilie-august 1919, și ocupația românească asupra Budapestei, care durase până în noiembrie.

Pe de altă parte, este surprinzătoare nesiguranța partidei legitimiștilor, alcătuită din aristocrați, politicieni de anvergură, dar care au rămas pasivi în contextul venirii lui Carol în țară. În Adunarea Deputaților, la 6 aprilie, primul-ministrul Teleki pune criza monarhică din Ungaria pe seama Cehoslovaciei și a Iugoslaviei, dar și pe seama Ligii Națiunilor, care, în pofida prevederilor din Articolele 12-17 ale Pactului său fundamental, nu a condamnat manevrele războinice inițiate de Praga și Belgrad¹⁰⁹.

Regentul Horthy se referea întotdeauna la Carol cu apelativul „Majestatea Sa” și nu ostenea să-și clameze intenția de a se dedica reînălțării sale pe tronul Ungariei. Condiționa însă acest act de recuperarea stabilității interne și externe a statului, stare deocamdată ipotetică și îndepărtată.

Pe de altă parte, exprimarea recunoștinței fără rezerve a Adunării Naționale, care făcea din el un adevărat salvator al patriei, i-a consolidat rangul de „administrator al regatului” și l-a făcut tot mai puțin dispus să renunțe la el. Atitudinea duală a lui Horthy reiese și din memoriile sale, în care consemnează faptul că în perioada aprilie-octombrie 1921 a întreținut o corespondență permanentă cu Carol. Într-o scrisoare din august, el și-a reconfirmat loialitatea și disponibilitatea pentru restaurația ... imposibilă pentru moment¹¹⁰.

¹⁰⁷ Sévillia 2009, p. 271-273.

¹⁰⁸ *Papers and Documents* 1946, p. 321-322.

¹⁰⁹ Zeidler 2007, p. 275.

¹¹⁰ Horthy 2000, p. 146; Sévillia 2009, p. 273.

IV. A doua încercare a lui Carol de a reveni pe tronul Ungariei

La începutul lui octombrie 1921, deși existau unele previziuni, nimic nu părea să anunțe amploarea evenimentelor care aveau să cutremure țara la începutul decadei a treia a lunii. Totuși, problema formei de guvernământ era vie în opinia publică și suscita controverse între partidele politice. O declarație de război la adresa carliștilor a venit din partea Partidului Național al Micilor Fermieri, care revendica abrogarea Pragmaticii Sancțiuni și punerea națiunii în dreptul de a-și alege liberă suveranul. Ei au primit o replică inteligentă din partea celui mai notoriu dintre legitimiști.

„Ce autoritate ar putea avea - scria Albert Apponyi în *Budapesti Hirlap* - un rege ce s-ar urca pe un tron ocupat și pe fruntea căruia s-ar pune o coroană care n-ar fi încă luată de pe capul monarhului legitim? Un astfel de rege ar face o jalnică figură. Deoarece și-ar datora puterea tacticii unei majorități parlamentare, el ar rămâne jucăria partidelor și ar fi negarea vie a tradițiilor națiunii ungare și a dogmei Sfintei Coroane”.

Intervenții cu un conținut asemănător au mai avut în presa maghiară sau austriacă prințul Lajos Windischgrätz și Gyula Andrássy¹¹¹.

În declarația adresată poporului ungar la 2 aprilie 1921, Carol și-a exprimat „încrederea în Providența Divină”, care îl va ajuta să revină în „mult iubita lui țară” pentru a-și pune, în calitate de rege, munca și forțele în slujba națiunii. Prin urmare, îndepărtându-se de Ungaria, gândul îi stătea doar la momentul revenirii. Pregătirile sale de întoarcere în Ungaria erau, dacă se poate spune astfel, secretul pe care îl cunoștea toată lumea și pe care nici Carol însuși nu-l tăgăduia. Prezența sa în Elveția crea probleme guvernului federal. Dacă clericii catolici și nunțul apostolic erau favorabili rezidenței regelui și inițiativelor sale, opoziția politică, în special socialiștii, găseau în acest fapt motive să atace executivul. Consiliul Federal era deranjat de presiunile și agitațiile exercitate de statele succesoare pe aceeași temă. Guvernul de la Berna s-a adresat celui de la Budapesta pentru precizări în privința persoanelor recomandate să-l viziteze pe rege. Printre oamenii asupra cărora doreau să se informeze miniștrii elvețieni se numărau baronul Aladár Boroviczény, diplomat, baronul Karl von Werkmann, Lajos Windischgrätz, consilier al lui Carol, prinții Sixtus și René de Bourbon-Parma; așadar, numai legitimiști și alți susținători ai restaurației¹¹².

Un indiciu asupra intențiilor lui Carol îl constituie faptul că s-a adresat în luna mai guvernului federal, subliniind că el nu a solicitat o rezidență permanentă, ci doar una de trei luni, până în august, ceea ce miniștrii elvețieni au aprobat, punând condiția ca o eventuală plecare să fie notificată cu cel

¹¹¹ BPPH, nr. 56, din 17 noiembrie 1921, p. 7.

¹¹² *Papers and Documents* 1946, p. 408-409, 621-622.

puțin trei zile în avans. Ceea ce pentru guvernul elvețian ar fi fost o exonerare, pentru cel maghiar reprezenta o adevărată problemă. Conteul Miklós Bánffy, ministrul Afacerilor Străine de la Budapesta, a transmis omologului său de la Berna punctul de vedere conform căruia de prelungirea rezidenței peste luna august depindea pur și simplu menținerea păcii în Europa Centrală¹¹³.

Între timp, se înmulțeau zvonurile referitoare la o iminentă revenire a lui Carol în Ungaria. În București, la guvern și la curte, prin aprilie-mai 1921, era luată drept sigură informația că evenimentul se va petrece la 20 iunie. Nu se știe în ce măsură au putut impulsiona astfel de rumori România în semnarea convenției defensive cu Cehoslovacia, act care a marcat intrarea efectivă a țării în Mica Antantă¹¹⁴.

În iunie, presa elvețiană și cea austriacă răspândeau zvonuri despre intenția lui Carol de a se întoarce la Budapesta pentru a-și relua tronul la 20 august, ziua Sfântului Ștefan, sărbătoarea națională a Ungariei. Diplomații maghiari din țările respective nu creditau astfel de știri, punându-le pe seama unor medii interesate să prezinte Ungaria ca principala sursă a incidentelor care pun în pericol pacea în Europa Centrală.

De data aceasta, regele nu părea rupt de realitate. Legitimiștii de prim-rang nu voiau să se mai lase surprinși, ca în martie, ci să asigure restaurației o bună pregătire. Baronul Aladár Boroviczény, căsătorit cu una dintre doamnele de onoare ale reginei Zita, era într-un continuu du-te-vino între Budapesta și Hertenstein, ținându-l pe Carol la curent cu preparativele din Ungaria. Unul dintre drumuri l-a făcut la dispoziția lui Horthy. Regentul își aducea aminte mai târziu, cu o amărăciune sinceră sau simulată, că în loc să încerce să-l convingă pe cel vizat că situația din țară nu se schimbese în bine, Boroviczény i-a nesocotit instrucțiunile dându-i regelui „sfatul cel rău”¹¹⁵.

Fostul ministru de Externe al Ungariei, Gusztáv Gratz, media pe lângă cercurile puterii de la Budapesta pentru aducerea regelui în țară cu acordul guvernului. Prim-ministrul Bethlen i-a adus însă la cunoștință propriul proiect, care viza retragerea lui Carol și instalarea pe tron a fiului său, Otto, în vârstă de opt ani, până la al cărui majorat Ungaria ar fi continuat să aibă în frunte un regent, cine altul decât Horthy. Administratorul regatului și prim-ministrul său ar fi avut astfel un răgaz de mai bine de un deceniu în care să exercite puterea fără nicio concurență și în care vigilența antihabsburgică a statelor vecine s-ar fi putut epuiza. Scrisorile trimise de Horthy la Hertenstein constau aproape în exclusivitate în sublinierea înrăutățirii situației externe a țării, fapt care plasa restaurația într-un viitor confuz. Toate acestea l-au

¹¹³ *Ibidem*, p. 414-415, 448, 595.

¹¹⁴ *Ibidem*, vol. II, p. 446-447, 518. Convenția defensivă cu Iugoslavia, al treilea membru al Micii Antante, a fost semnată de România la 7 iunie 1921.

¹¹⁵ Horthy 2000, p. 146.

determinat pe Carol să întrerupă dialogul cu Budapesta și să califice drept ilegală puterea exercitată de Horthy. După prima decadă a lunii octombrie, decizia regelui în privința unei întoarceri imediate era luată. De data aceasta era hotărât să procedeze *manu militari*. Atenția sa a început să se îndrepte mai mult spre oameni precum contele Sigray și colonelul Lehár, care recrutau ofițeri fideli și se străduiau să-i pună la dispoziție în Ungaria de Vest trupe de ordinul miilor¹¹⁶.

A doua încercare de restaurație a debutat în ziua de 20 octombrie 1921. Carol și Zita, însoțiți de Boroviczény, s-au îmbarcat într-un avion lângă Zürich, cu destinația Dénesfa, localitate situată în apropierea orașului Sopron. Lângă acest sat se afla una dintre reședințele conelui József Cziráky, prima gazdă a regelui în această nouă acțiune. Legitimii implicați au ales ca loc de sosire tot Ungaria de Vest, deoarece aici se afla divizia comandată de colonelul Anton Lehár și batalionul condus de maiorul Gyula Ostenburg. Regiunea, în care etnicii germani dominau distanțat, fusese atribuită prin Tratatul de la Trianon Austriei, dar transferul teritorial nu fusese încă operat. Numeroși maghiari care nu se împăcau cu ideea cedării ținutului, veniseră aici din întreaga țară și se constituiseră în gărzii paramilitare cu scopul de a se împotrivi cu arma în mână aplicării deciziei Conferinței de Pace. Membrii acestor grupuri i-au depus jurământ de credință lui Carol, alăturându-se trupelor regulate¹¹⁷.

Măsurile militare au fost însoțite de cele politice. Carol și-a investit propriul guvern, în care prim-ministru era István Rakovszky, Gyula Andrássy, ministru al Afacerilor Străine, Gusztáv Gratz, ministru al Finanțelor, Ödön Beniczky, ministru de Interne, iar generalul Francisc Schnetzer, ministru de Război¹¹⁸.

Unele erori de organizare au făcut ca punerea în mișcare a „marșului asupra Budapestei” să întârzie cu 24 de ore, tabăra regală ratând astfel elementul surpriză și diminuându-și șansele de reușită. Spre pildă, colonelul Lehár, neprimind mesajul care să-l anunțe că sosise momentul acțiunii, nu a pregătit la timp convoaiele feroviare destinate transportării trupelor spre capitală.

Dacă întâlnirea din martie se încheiase, cel puțin în aparență, fără confruntare, în octombrie, situația era una conflictuală: rege contra regent, care avea de partea sa guvernul Bethlen. Carol a început să manifeste conduita unui rege în funcție, anunțând într-o proclamație semnată la Sopron, în 21 octombrie, împreună cu prim-ministrul său, Rakovszky, că preia comanda

¹¹⁶ *Papers and Documents* 1946, p. 566, 605, 638-639; Zeidler 2007, p. 276-277.

¹¹⁷ Ormos 1994, p. 319-320; Hohwald 2008, p. 12-13; Sévillia 2009, p. 273-275.

¹¹⁸ BPPH, nr. 57, din 27 decembrie 1921, p. 5.

supremă a armatei și, din acel moment, singurul jurământ care lega autoritățile militare și civile era cel prestat față de el¹¹⁹.

Reacția lui Horthy nu a întârziat. El și-a reafirmat calitatea de conducător legitim al statului și, într-o proclamație din 22 octombrie, a cerut armatei naționale, pe care el însuși o constituise în 1919 și care-i declarase fidelitate, să-și onoreze jurământul și să se supună necondiționat ordinelor sale. Deocamdată, această armată națională, ale cărei efective nu depășeau 2000 de oameni, era singura forță pe care o putea opune Horthy trupelor regelui. Proclamația continua subliniind că puterea nu-i putea fi remisă lui Carol al IV-lea decât de guvernatorul ales de națiune, dar, în condițiile de atunci, acest act ar fi echivalat cu distrugerea completă a țării¹²⁰.

Așadar, în octombrie 1921, Ungaria trăia drama unei confuzii totale a puterii, cu doi conducători ai statului, două guverne și două armate aflate în relații de ostilitate.

În zorii zilei de 22 octombrie 1921, trupele regale îmbarcate în patru garnituri feroviare au pornit din Sopron spre Budapesta. Ajunse în aceeași zi la Győr, li s-au alăturat unitățile militare încartiruite acolo, care i-au jurat credință lui Carol. Același lucru s-a petrecut, la scurt timp, cu garnizoana orașului Komárom. În dimineața următoare, avangarda armatei regale a ajuns la Budaörs, la zece kilometri de capitală. Carol a rămas în spatele frontului în localitatea Bicske. Absența sa din rândul militarilor și lipsa unor ordine de luptă au creat derută în rândul propriilor trupe. Această stare de spirit a dus la defecțiunea militarilor din Győr și Komárom, care s-au întors în garnizoanele lor, revenind sub comanda lui Horthy și a guvernului Bethlen. Între timp, trupele din est au ajuns la Budapesta, schimbând raportul de forțe. Regaliștii au rămas în număr de circa 2000, în timp ce inamicii lor ajunseseră deja la 6000. În zilele de 23 și 24 octombrie au avut loc ciocniri soldate cu morți și cu răniți. De fapt, Carol își vedea propria armată ca pe una de descurajare și, detestând realitatea unui război civil, a bătut în retragere. Starea disperată a regentului și a guvernului său din zilele de 23 și 24 s-a transformat în victorie în ziua următoare. Regele și regina au fost arestați în 25 octombrie, iar a doua zi au fost internați în abația Tihany. Situată în peninsula cu același nume din Lacul Balaton, clădirea a putut fi izolată printr-un cordon militar în scopul detenției, dar și al protecției suveranilor captivi. Împreună cu ei se aflau foștii lor miniștri, Rakovszky, Andrássy, Gratz și Beniczky, reținuți de trupele guvernamentale în orașul Tata¹²¹.

¹¹⁹ *Ibidem*.

¹²⁰ *Ibidem*, nr. 56, din 17 noiembrie 1921, p. 8.

¹²¹ *Documents d'archives* 1999, p. 628-631; Zeidler 2007, p. 278-280. Conform formulării lui Miklós Zeidler, în 23 octombrie, pentru ofițerii din armata antiguvernamentală, loialitatea față de rege sau față de regent devenise o problemă de opțiune personală, adesea spontană. Spre pildă, Pál Hegedűs, general al regelui, a schimbat în secret tabăra, obținând prin

Incapabili să-și asume în continuare o acțiune independentă, Horthy și Bethlen se confruntau cu un dublu pericol: capitularea completă în fața constrângerilor externe și faptul de a fi contestați în plan intern datorită unei cedări integrale. Asociindu-și-l pe Gratz, ei au încercat să evite această situație printr-un compromis care să salveze șansa unui viitor al Habsburgilor pe tronul Ungariei. Bethlen i-a trimis regelui, la Tihany, o scrisoare prin care îl implora să abdice. Pe de altă parte, cei trei au conceput un act pe care, semnându-l, acesta să declare că își va accepta abdicarea doar în momentul în care fiul său, Otto, ajuns la vârsta majoratului, ar fi fost încoronat. Documentul, rămas secret, ar fi fost depus în custodia Sfântului Scaun și ar fi fost făcut public doar atunci când, sosind momentul, s-ar fi putut încerca punerea lui în aplicare¹²². Fiind respins de Carol, aranjamentul a rămas fără urmări. A fost consemnat aici doar pentru a ilustra o continuitate, deși oscilantă, a viziunii regentului și a prim-ministrului său în privința viitorului tronului Ungariei.

Fermitatea regentului Horthy și a membrilor guvernului său în riposta anticarlistă a fost determinată de intervenția intransigentă a înalților comisari ai Antantei, francez, britanic și italian, care s-au întrunit încă din 22 octombrie și au redactat o notă ultimativă pe care au înmânat-o ministrului Afacerilor Străine, contele Miklós Bánffy. Documentul reclama înlăturarea imediată a regelui Carol al IV-lea și punerea persoanei acestuia în siguranță până în momentul în care avea să părăsească teritoriul Ungariei în condițiile stabilite de Marile Puteri. Cei trei diplomați au avertizat guvernul de la Budapesta că dacă nu se va supune condițiilor formulate în notă, statele lor nu-și asumă nicio răspundere pentru intervenția vecinilor Ungariei și pentru consecințele acestui fapt.

Într-adevăr, Cehoslovacia a recurs la mobilizări, Edvard Beneš comunicând prin legațiile sale din statele europene că prezența lui Carol în Ungaria constituie un *casus belli*. Guvernul de la Belgrad a chemat sub arme trei contingente de rezerviști. Cele două state au mobilizat la un loc o jumătate de milion de oameni. Sub aspectul măsurilor militare, România a rămas în expectativă, ca și în aprilie. Dar în 30 octombrie, miniștrii la Budapesta ai statelor Micii Antante, de data aceasta și al României, au întreprins o acțiune colectivă pe lângă guvernul Bethlen, cerând nu numai decăderea lui Carol din drepturile sale regale, ci a întregii dinastii de Habsburg. La insistențele lui Edvard Beneš, Aliații occidentali s-au alăturat acestui demers¹²³. În

negocieri cu guvernul o încetare a focului. Violând această înțelegere, Horthy a ordonat un atac prin care a preluat superioritatea tactică.

¹²² Zeidler 2007, p. 281-282.

¹²³ BPPH, nr. 56, din 17 noiembrie 1921, p. 9, 11-12; Ádám 1985, p. 43, 59-62; Nanu 1993, p. 86; Ormos 1994, p. 319-320; Horthy 2000, p. 147; Hohwald 2008, p. 12.

consecință, Adunarea Națională a fost convocată pentru data de 3 noiembrie, iar guvernul a introdus în procedură de urgență dezbaterea unui *Proiect de lege asupra anulării drepturilor suverane ale regelui Carol al IV-lea și a drepturilor de succesiune la tron a Habsburgilor*.

Legea adoptată atunci a primit următorul conținut:

„Articolul întâi. - Regele Carol al IV-lea este decăzut din drepturile sale la tron. [...].

Art. 4. - Pragmatica Sancțiune, cuprinsă în articolele 11 și 4 ale Constituției din 1723, stabilind drepturile de succesiune la tron ale Casei de Austria (Domus Austriaca), este anulată și națiunea își recuperează astfel dreptul de a-și alege în mod liber regele [...].

Art. 14. - Națiunea își menține neschimbată regalitatea, vechea sa formă de guvernământ, dar desemnarea monarhului este amânată pentru mai târziu și guvernul este însărcinat să acționeze în acest sens în momentul considerat oportun [...]”.

În ședința din 4 noiembrie, contele Bethlen, președintele Consiliului de Miniștri, s-a justificat în privința motivelor care l-au determinat să supună acest proiect de lege votului Adunării Naționale. El a invocat două circumstanțe: pe de o parte tentativa „nechibzuită” căreia tocmai îi căzuseră victime regele și dinastia, pe de altă parte, ingerințele Micii Antante și ale Alianților în politica internă a Ungariei, pe care le considera ilegale. Se observă faptul că el încerca să-l absolve pe Carol de responsabilități, nedezicându-se astfel de poziția sa favorabilă Habsburgilor.

Legitimistii, în majoritate membri ai Partidului Național Creștin, părăsind sala, proiectul de lege a fost votat în unanimitate de ceilalți deputați¹²⁴.

Consecința acestui act normativ a fost aceea că Ungaria a rămas un regat fără rege, iar regentul Miklós Horthy, „administrator al regatului”, și-a păstrat poziția până în 1944. El însuși a declarat mai târziu în mod explicit că atitudinea sa în timpul celor două încercări de restaurație a fost determinată de politica antihabsburgică a Marilor Puteri și a Micii Antante¹²⁵.

În 31 octombrie, regele Carol al IV-lea și regina Zita au fost predați trupelor britanice care i-au îmbarcat pe un distrugător ce trebuia să-i transporte pe Dunăre, la Galați. Nivelul scăzut al apelor fluviului la Porțile de Fier a făcut ca cei doi să traverseze România pe uscat, în salonul special al unui tren. Luând la cunoștință evenimentele, regina Maria și-a exprimat compasiunea față de Carol, iar regele Ferdinand a fost cu greu convins să renunțe la intenția de a merge la Galați, pentru a-l întâlni. Ministrul de Interne,

¹²⁴ BPPH, nr. 57, din 27 decembrie 1921, p. 1-3. Noi presiuni ale lui Beneș și ale Conferinței Ambasadorilor au avut ca reperкусиune introducerea în lege a unei prevederi care îi priva de dreptul de eligibilitate pe toți membrii Casei de Habsburg (Leuștean 2003, p. 63).

¹²⁵ Horthy 2000, p. 151, 154.

Constantin Argetoianu, care-i asigurase fostului împărat trecerea prin țară, a invocat în fața suveranului României argumente precum previzibila reacție negativă a Alianților, sau chiar a unor politicieni români, între care Ion I. C. Brătianu sau Take Ionescu.

De la Galați, Carol și Zita au fost imbarcați pe crucișătorul britanic „Cardiff”, care, cu escală la Constantinopol, i-a dus în Madeira, insula exilului¹²⁶.

S-ar fi putut crede că adoptarea, la 4 noiembrie, a legii anticarliste și antihabsburgice, apoi exilul regelui și moartea prematură a acestuia, la 1 aprilie 1922, ar fi putut face imposibilă perpetuarea mișcării legitimiste în Ungaria. Lucrurile au stat însă altfel. Chiar la începutul anului 1922 s-a produs o resurrecție a interesului pentru monarhie, și orice dezbateră politică, până și în Adunarea Deputaților, împărțea partidele în „carliste” și „anticarliste”. Prim-ministrul Bethlen, pragmatic, își asumase reorientarea și, vehiculând ideea că „loviturile de stat regaliste” trăsese țara înapoi și consumaseră energii politice care ar fi trebuit dedicate reformelor, a înființat la 2 februarie 1922 un bloc antilegitimist¹²⁷. De cealaltă parte a baricadei, contele Gyula Andrássy a părăsit Partidul Național Creștin și a înființat un Partid Legitimist. Primul program al acestei formațiuni, din 21 ianuarie 1922, avea un conținut moderat. După abordarea unor teme politice generale - libertate publică, legalitate, egalitate în drepturi - documentul aprecia că discuția problemei monarhice trebuie amânată pentru o perioadă în care situația externă a țării va permite deschiderea ei fără amenințarea unei intervenții militare străine. Trei luni mai târziu, în martie, într-un discurs ținut la Győr, liderul legitimist s-a manifestat mai ferm, reluând ideea că Ungaria are un rege încoronat, dar are nevoie de un guvern și de o Adunare Națională care să-i redea drepturile suverane¹²⁸.

Pe parcursul campaniei electorale din 1922 a survenit moartea în exil a lui Carol. „Regele încoronat al Ungariei” nemaifiind în viață, dezbateră politică s-a deplasat spre succesorii săi, legitimiștii preferându-l pe arhiducele Otto, iar Horthy pe arhiducele Franz. Situația a fost însă tranșată de rezultatul alegerilor, care a dat un câștig de cauză copleșitor alianței lui Bethlen, așa-numitul Partid al Guvernului. Legitimiștii au obținut rezultate neglijabile¹²⁹.

În realitate, mișcarea legitimistă devenise una platonice, șansele diminuându-i-se progresiv pe măsura trecerii anilor.

¹²⁶ *Adevărul*, XXXIV, nr. 11530, din 4 noiembrie 1921, p. 4; nr. 11531, din 5 noiembrie 1921, p. 4; Argetoianu 1996, p. 208-209; Maria 2006, p. 336-337; Sévillia 2009, p. 282-283.

¹²⁷ Graham 1924, p. 258-259.

¹²⁸ BPPH, nr. 59, din 3 martie 1922, p. 2; nr. 61, din 29 aprilie 1922, p. 4.

¹²⁹ Graham 1924, p. 262-263.

Concluzii

Concluziile cercetării dublei încercări de restaurație carlistă din Ungaria anului 1921 constituie o ecuație complicată cu unele date cunoscute și, poate, mai multe, necunoscute. Situația rezultă din interferența de interese și suspiciuni care generează mai degrabă întrebări decât identificarea unor încheieri logice. În perioada 1918-1921, împrejurări ineluctabile l-au determinat pe Carol I/IV să accepte mai multe schimbări de perspectivă. În noiembrie 1918 a renunțat la implicarea în afacerile de stat ale Austriei, apoi ale Ungariei. Dar, pentru el, abdicarea pur și simplu nu exista, deoarece credea în investitura divină îl motiva să-și conceapă destinul monarhic *sub specie aeternitatis*, gândire străină de mentalitățile care animau noile regimuri de la Viena și, în bună parte, de la Budapesta. La începutul anului 1919, faptul că noua structură statală a continentului nu era încă definitivată prin tratate i-a indus lui Carol aspirația spre un cadru mai larg al restaurației. El nu era atât de nerealist încât să se gândească la reconstituirea monarhiei habsburgice în starea anterioară anului 1918. Însă dorea să devină „suveranul legitim” al unei federații dunărene care să cuprindă la un loc state autonome - monarhii și republici. Proiectul ca atare era o mare utopie în condițiile în care multe dintre provinciile imperiului intraseră *de facto* în componența Cehoslovaciei, Iugoslaviei, României, Poloniei și Italiei. În altă ordine de idei, paradigma dominantă în Europa Central-Estică de după Marele Război era statul național și orice program suprastatal trecea în statele succesoare reacții de alertă.

Situațiile fluide i-au stimulat lui Carol capacitatea de adaptare. Pe lângă prezumtiva federație dunăreană, el avea totuși o certitudine, sau ceea ce-i apărea drept certitudine în 1919-1920: era „regele încoronat” al Ungariei, recunoscut ca atare de importante cercuri politice, ecleziastice și militare din țară.

Ajunși în acest moment al discuției, nu putem ignora un aspect sensibil. Aristocrații național-creștini erau legitimiști, dar, după semnarea Tratatului de la Trianon (4 iunie 1920) și mai ales după ratificarea acestuia în Adunarea Națională de la Budapesta (15 noiembrie), erau, într-o măsură și mai mare, revizionisti. Revenit pe tron, Carol n-ar fi devenit un simbol al revizionismului maghiar? Nu a jurat pe colina din Buda, în 30 decembrie 1916, cu prilejul încoronării sale ca rege apostolic, să „apere integritatea țărilor Sfântului Ștefan”? Viziunea sa asupra exercitării funcției monarhice era diferită. Dar ar fi putut avea alt discurs politic național decât amiralul Horthy și decât conții care l-ar fi adus pe tron? Aceste întrebări nu au nevoie de răspuns de vreme ce istoria a evoluat altfel. Oricum însă, regele Carol n-ar fi putut face revizionismul mai eficient, deoarece el n-ar fi adus Ungariei niciun adaos de potențial militar sau economic.

Un alt aspect care suscită formularea unor concluzii îl constituie atitudinea forțelor *pro* și *contra* revenirii lui Carol. Au fost legitimiști dispuși să meargă până la capăt în susținerea restaurației (Gyula Andrassy jr., Albert Apponyi, Lajos Windischgrätz, Antal Sigray, István Rakovszky ș.a.). Regentul Horthy și prim-ministrul István Bethlen vedeau consolidându-se sub ochii lor un regim politic și oscilau între proiectul restaurației habsburgice și teama că aceasta ar fi putut antrena factori interni și externi care să destabilizeze țara.

Aristide Briand i-a oferit lui Carol o susținere parțială deoarece dorea să contribuie la constituirea unui cadru geopolitic central-european care să izoleze Germania. Dar, prin aceste idei, el însuși era izolat, atât în țara sa, cât și în rândul Aliaților. În Franța acționau în aceeași direcție cu el doar cercurile monarhiste, a căror influență conta foarte puțin. În plan extern, Marea Britanie și Italia nu agreau proiectele sale central-europene. Pe un segment foarte îngust, ideile de politică externă ale lui Briand se întâlneau cu cele ale lui Carol. Să ne aducem aminte de Planul Briand din 1929-1930, de constituire a unei federații europene în cadrul Ligii Națiunilor. Nici proiectul omului de stat francez nu a avut șanse mai mari decât uniunea dunăreană gândită de Carol în 1919.

Inițiatorul și omul forte al Micii Antante a fost Edvard Beneš. Restaurația habsburgică, percepută ca un pericol pentru statele succesoare, nu a fost singura cauză a înființării alianței zonale. Beneš însuși, fiul unui țăran din Boemia, provenea dintr-un sat ai cărui locuitori obișnuiau să spună: „noi cei din Kozlany am fost întotdeauna niște rebeli”¹³⁰. Radicalul Beneš a moștenit o adâncă aversiune antihabsburgică ce data din secolul al XIX-lea, când elitelor din Boemia și Moravia li s-a respins doleanța instituirii în imperiu a unui regim trialist, în cadrul căruia ele să se alăture austro-germanilor și ungarilor în administrarea puterii.

În România, cele mai multe cercuri de opinie erau ostile restaurației Habsburgice, din motive care nu se deosebeau de ale celorlalte state succesoare. Cu toate acestea, Take Ionescu, care făcea politica externă a țării, a adoptat o atitudine moderată și rezervată cu prilejul celor două încercări de revenire ale lui Carol în Ungaria. Conduita sa nu se poate explica doar prin atitudinea binevoitoare a regelui Ferdinand și a reginei Maria față de Carol. Ministrul român al Afacerilor Străine, un diplomat înnăscut, era iritat de radicalismul omologului său, Beneš. El și-a considerat țara mai protejată de linia politică a Franței și a Marii Britanii. Temperând disponibilitatea Cehoslovaciei și a Iugoslaviei de a ataca Ungaria, puterile occidentale urmăreau să preîntâmpine declanșarea unui nou război în Europa Centrală. Așa cum aveau să sublinieze mai târziu istoricii maghiari înșiși, în perioada

¹³⁰ Michel 1986, p. 84.

1919-1921, nu proiectele interne, ci forțele externe au decis organizarea unui stat care pierduse războiul¹³¹.

Abrevieri bibliografice

- Ádám 1985 - Magda Ádám, *Les deux coups d'Etat de l'ex-roi Charles et la Petite Entente*, în *ActaHASH*, 31, 1985, 1-2, p. 33-85.
- Argetoianu 1996 - Constantin Argetoianu, *Memorii. Pentru cei de mâine. Amintiri din vremea celor de ieri (1919-1922)*, vol. VI, partea a VI-a, București, 1996.
- Bandholtz 1933 - Harry Hill Bandholtz, *An Undiplomatic Diary: By the American Member of the Inter-Allied Military Mission to Hungary 1919-1920*, New York, 1933.
- Bérenger 2000 - Jean Bérenger, *Istoria Imperiului Habsburgilor 1273-1918*, București, 2000.
- BPPH - *Bulletin périodique de la presse hongroise*, Paris, 1917-1933.
- Brătianu 1939 - Gheorghe I. Brătianu, *Ațiunea politică și militară a României în 1919 în lumina corespondenței diplomatice a lui Ion I. C. Brătianu*, București, 1939.
- Cars 2015 - Jean des Cars, *Saga dinastiei de Habsburg. De la Sfântul Imperiu la Uniunea Europeană*, București, 2015.
- Celier 1959 - Léonce Celier, *Emmanuel de Peretti de la Rocca*, în *BECh*, 117, 1959, p. 367-368.
- Czernin 1920 - Ottokar Czernin, *In the World War*, New York, Londra, 1920.
- Documents d'archives* 1999 - Magda Ádám, Katalin Litván (ed.), *Documents d'archives français sur l'histoire du bassin des Carpates 1918-1932*, vol. III, *Juillet 1920 - Décembre 1921*, Budapesta, 1999.
- Documents diplomatiques* 1993 - Magda Ádám (ed.), *Documents diplomatiques français sur l'histoire du bassin des Carpates 1918-1932*, vol. I, *Octobre 1918 - Août 1919*, Budapesta, 1993.
- Documents diplomatiques* 1995 - Magda Ádám, György Litván, Mária Ormos (ed.), *Documents diplomatiques français sur l'histoire du bassin des Carpates 1918-1932*, vol. II, *Août 1919 - Juin 1920*, Budapesta, 1995.
- Duroselle 2006 - Jean-Baptiste Duroselle, *Istoria relațiilor internaționale 1919-1947*, vol. I, București, 2006.
- Fejtő 1988 - François Fejtő, *Requiem pour un empire défunt. Histoire de la destruction de l'Autriche-Hongrie*, Paris, 1988.
- Georgescu 1921 - Ioan Georgescu, *Din frământările politice ale Maghiarilor. Dela Károlyi Mihály până la Horthy Mikós*, în *Transilvania*, 3, 1921, p. 174-185.
- Gergely 1993 - András Gergely, *Istoria Ungariei*, Odorheiu Secuiesc, 1993.
- Gerő 1997 - András Gerő, *The Hungarian Parliament (1867-1918): A Mirage of Power*, Boulder CO, 1997.
- Graham 1924 - Malbone W. Graham Jr., *The New Governments of Central Europe*, New York, 1924.

¹³¹ Hajdú, Nagy 1994, p. 309-310.

Valer Moga

- Hajdú, Nagy 1994 - Tibor Hajdú, Zsuzsa L. Nagy, XVI. *Revolution, Counterrevolution, Consolidation*, în Peter F. Sugar, Péter Hanák, Tibor Frank (ed.), *A History of Hungary*, Bloomington, Indianapolis, 1994, p. 295-318.
- Hohwald 2008 - Christophe Hohwald, *La diplomatie française face à la crise royale en Hongrie (1921)*, în *RHA*, 251, 2008, p. 1-18.
- Horthy 2000 - Nicholas Horthy, *Memoirs*, ediție de Andrew L. Simon, Safety Harbor FL, 2000.
- Le Goff 1924 - Marcel Le Goff, *Anatole France à la Bécellerie. Propos et souvenirs 1914-1924*, Paris, 1924.
- Leuștean 2003 - Lucian Leuștean, *România și Ungaria în cadrul „Noii Europei” (1920-1923)*, Iași, 2003.
- MacMillan 2006 - Margaret MacMillan, *Les artisans de la paix. Comment Lloyd George, Clemenceau et Wilson ont redessiné la carte du monde*, Paris, 2006.
- Maria 2006 - Maria, regina României, *Însemnări zilnice (ianuarie 1921-decembrie 1921)*, vol. III, București, 2006.
- Michel 1986 - Bernard Michel, *La mémoire de Prague. Conscience nationale et intelligentsia dans l'histoire tchèque et slovaque*, Paris, 1986.
- Nanu 1993 - Frederic C. Nanu, *Politica externă a României 1918-1933*, Iași, 1993.
- Ormos 1994 - Mária Ormos, XVII. *The Early Interwar Years, 1921-1938*, în Peter F. Sugar, Péter Hanák, Tibor Frank (ed.), *A History of Hungary*, Bloomington, Indianapolis, 1994, p. 319-338.
- Papers and Documents* 1939 - Francis Deák, Dezső Ujváry (ed.), *Papers and Documents Relating to the Foreign Relations of Hungary*, vol. I, 1919-1920, Budapesta, 1939.
- Papers and Documents* 1946 - Dezső Ujváry (ed.), *Papers and Documents Relating to the Foreign Relations of Hungary*, vol. II, January to August 1921, Budapesta, 1946.
- Papers Relating* 1933 - *Papers Relating to the Foreign Relations of the United States. 1918*, supplement 1, *The World War*, vol. I, Washington, 1933.
- Péter 2012 - László Péter, *Hungary's Long Nineteenth Century. Constitutional and Democratic Traditions in a European Perspective. Collected Studies*, Leiden, Boston, Brill, 2012.
- Preda 1994 - Dumitru Preda (ed.), *În apărarea României Mari. Campania armatei române din 1918-1919*, București, 1994.
- Ránki, Lackó 1976 - György Ránki, Miklós Lackó, *The Restoration and Crisis of Capitalism in Hungary, 1919-1944*, în *AHY*, 12, January 1976, 1, p. 291-311.
- Renoton-Beine 2004 - Nathalie Renoton-Beine, *La colombe et les tranchées. Les tentatives de paix de Benoît XV pendant la Grande Guerre*, Paris, 2004.
- Rothschild 1974 - Joseph Rothschild, *East Central Europe between the Two World Wars*, Seattle, 1974.
- Sévilla 2009 - Jean Sévillia, *Le dernier empereur. Charles d'Autriche 1887-1922*, Paris, 2009.
- Torrey 2014 - Glenn E. Torrey, *România în Primul Război Mondial*, București, 2014.

Post-scriptum la Marele Război: încercări de restaurație habsburgică în Ungaria (1921)

- Tóth 2007 - Andrej Tóth, *Czechoslovak Policy and the First Restoration Attempt of Charles Habsburg in Hungary in the Spring 1921*, în *Prague Papers on the History of International Relations*, 2007, p. 241-279.
- Vanku 1979 - Milan Vanku, *Mica Înțelegere și politică externă a Iugoslaviei*, București, 1979.
- Xeni 1933 - C. Xeni, *Take Ionescu 1858-1922*, București, 1933.
- Zeidler 2007 - Miklós Zeidler, *Charles IV's Attempted Returns to the Hungarian Throne*, în Andreas Gottsmann (ed.), *Karl I. (IV.), der Erste Weltkrieg und das Ende der Donaumonarchie*, Viena, 2007, p. 269-284.
- Zweig 1988 - Stefan Zweig, *Lumea de ieri*, București, 1988.

LISTA ABREVIERILOR

AAR-SI	- Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Istorice. Academia Română. București.
ActaArchHung	- Acta Archaeologica. Academiae Scientiarum Hungaricae. Budapesta.
ActaHASH	- Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae. Budapesta.
ActaMN	- Acta Musei Napocensis. Muzeul de Istorie a Transilvaniei. Cluj-Napoca.
Adevărul	- Adevărul. București.
AÉ	- Archaeologiai Értesítő a Magyar régészeti, művészt-történeti és éremtani társulat tudományos folyóirata. Budapesta.
AF	- Altorientalische Forschungen. Institut für Archäologische Wissenschaften, Abteilung Vorderasiatische Archäologie. Berna.
AH	- Archaeologia historica. Masarykova univerzita, Filozofická fakulta. Brno.
AHY	- Austrian History Yearbook. Center for Austrian Studies. Minneapolis MN.
AIEFCB	- Anuarul Institutului de Etnografie și Folclor „Constantin Brăiloiu”. Academia Română, Institutul de Etnografie și Folclor „Constantin Brăiloiu”. București.
AIAC	- Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie Cluj-Napoca. (este continuat de AIIGB).
AIIAI/AIIX	- Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie „A. D. Xenopol” Iași (din 1990 Anuarul Institutului de Istorie „A. D. Xenopol” Iași).
AIIGB	- Anuarul Institutului de Istorie „George Barițiu” Cluj-Napoca. (continuă AIAC).
AIIN	- Anuarul Institutului de Istorie Națională. Cluj-Sibiu.
AISC	- Anuarul Institutului de Studii Clasice. Cluj.
AJPA	- American Journal of Physical Anthropology. The Official Journal of the American Association of Physical Anthropologist. Baltimore.
Alba-Iulia	- Alba-Iulia. Alba Iulia.
Aluta	- Aluta. Studii și comunicări - Tanulmányok és Közlemények. Sfântu Gheorghe.
AM	- Arheologia Moldovei. Institutul de Istorie și Arheologie „A. D. Xenopol” Iași.
AMM	- Acta Moldaviae Meridionalis. Muzeul Județean Vaslui.
Anatolia Antiqua	- Anatolia Antiqua. L'Institut Français d'Études Anatoliennes d'Istanbul.
AnB	- Analele Banatului. Muzeul Național al Banatului (serie nouă). Timișoara.
Anistoriton	- Anistoriton / <i>Ανιστόριτον</i> . History and Archaeology Journal. Digital Journal (Grecia).

Lista abrevierilor

- Annales** - Annales. Économies, Sociétés, Civilisations. École des Hautes Études en Sciences Sociales. Paris.
- Antaeus** - Antaeus. Communicationes ex Instituto Archaeologico Academiae Scientiarum Hungaricae. Budapesta.
- AntAfr** - Antiquités africaines. Université de Provence. Paris.
- AnUB-ŞP** - Analele Universităţii din Bucureşti. Seria Ştiinţe Politice. Universitatea din Bucureşti.
- AO** - Arhivele Olteniei. Serie nouă. Institutul de Cercetări Socio-Umane. Craiova.
- Apulum** - Apulum. Acta Musei Apulensis. Muzeul Naţional al Unirii Alba Iulia.
- ArhMed** - Arheologia Medievală. Reşiţa. Cluj-Napoca.
- ArhVestnik** - Arheološki Vestnik. Institut za arheologijo. Ljubljana.
- Arts of Asia** - Arts of Asia. The Asian Arts & Antiques Magazine. Hong Kong.
- Astra Sabesiensis** - Astra Sabesiensis. Despărţământul Astra „Vasile Moga” Sebeş.
- AUASH** - Annales Universitatis Apulensis. Series Historica. Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia.
- Banatica** - Banatica. Muzeul de Istorie al judeţului Caraş-Severin. Reşiţa.
- BAR** - British Archaeological Reports (International Series). Oxford.
- BB** - Bibliotheca Brukenthal. Muzeul Naţional Brukenthal. Sibiu.
- BCH** - Bulletin de correspondance hellénique. L’Institut de correspondance hellénique d’Athenes. Atena.
- BCŞS** - Buletinul Cercurilor Ştiinţifice Studenteşti. Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia.
- BECh** - Bibliothèque de l’école des chartes. Revue d’érudition. Paris.
- BerRGK** - Bericht der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts. Frankfurt pe Main.
- BHAB** - Bibliotheca Historica et Archaeologica Banatica. Muzeul Banatului Timişoara.
- BJS** - The British Journal of Sociology. London School of Economics and Political Science. University of London.
- BMA** - Bibliotheca Musei Apulensis. Muzeul Naţional al Unirii Alba Iulia.
- BOR** - Biserica Ortodoxă Română. Patriarhia Română. Bucureşti.
- Boabe de grâu** - Boabe de grâu. Revistă de cultură. Bucureşti.
- BR** - Budapest Régiségei. Budapesti Történeti Múzeum. Budapesta.
- Britannia** - Britannia: A Journal of Romano-British and Kindred Studies. Society for the Promotion of Roman Studies. Londra.
- Brukenthal** - Brukenthal. Acta Musei. Muzeul Naţional Brukenthal. Sibiu.
- BS** - Balkan Studies. Institute for Balkan Studies in Thessaloniki. Salonic.
- BSNR** - Buletinul Societăţii Numismatice Române. Bucureşti.
- BTh** - Bibliotheca Thracologica. Institutul Român de Tracologie. Bucureşti.
- BudRég** - Budapest Régiségei. Budapesti Történeti Múzeum. Budapesta.

CAC	- Central Asia and Caucasus. Institute for Central Asian and Caucasian Studies. Luleå (Sweden). Institute of Strategic Studies of the Caucasus. Baku (Azerbaijan).
Carpații	- Carpații: Vânătoare, pescuit, chinologie. Cluj.
Castrum	- Castrum. A Castrum Bene Egyesület Hírlevele. Budapesta.
CCA	- Cronica cercetărilor arheologice. București.
Cercetări arheologice	- Cercetări arheologice. Muzeul Național de Istorie a României. București.
Chronica	- Chronica: annual of the Institute of History. University of Szeged.
Cibinium	- Cibinium. Analele Muzeului Etnografic „ASTRA”. Complexul Muzeal „ASTRA”. Sibiu.
CN	- Cercetări Numismatice. Muzeul Național de Istorie a României. București.
CNA	- Cronica Numismatică și Arheologică. Foaie de informații a Societății Numismatice Române. București.
CP	- Classical Philology. A Journal Dedicated to Research in Classical Antiquity. Chicago.
Crisia	- Crisia. Culegere de materiale și studii. Muzeul Țării Crișurilor. Oradea.
Dacia	- Dacia. Recherches et découvertes archéologiques en Roumanie. Nouvelle série: Revue d'archéologie et d'histoire ancienne. București.
Denarius	- Denarius. Slovenské národné múzeum - historické múzeum. Bratislava.
Der Unterwald	- Der Unterwald. Sebeș.
DolgCluj	- Dolgozatok az Erdély Nemzeti Múzeum Érem - és Régiségtarából. Kolosvár (Cluj).
EDR	- Ephemeris dacoromana. Annuario dell'Accademia di Romania. Roma.
EHQ	- European History Quarterly. Sage Publications. New York.
EO	- Etnograficheskoye obozreniye. Institut etnologii i antropologii RAN. Moscova.
Erdély Múzeum	- Erdély Múzeum. Erdélyi Múzeum-Egyesület. Cluj-Napoca.
Études balkaniques	- Études balkaniques. Cahiers Pierre Belon. Association Pierre Belon. Paris.
European Archaeology	- European Archaeology/online. București.
FBW	- Fundberichte aus Baden-Württemberg. Stuttgart.
FI	- File de Istorie. Muzeul de Istorie Bistrița (continuată de <i>Revista Bistriței</i>).
FolArch	- Folia Archaeologica. Magyar Történeti Múzeum. Budapesta.
FUrb	- Forma Urbis. Roma.
Gasyrlar avazy	- Gasyrlar avazy. Ekho vekov. Kazan.
Germania	- Germania, Römisch-Deutscher Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts. Frankfurt am Main.
GM	- Golos minuvshogo. Federal'noye gosudarstvennoye byudzhethnoye obrazovatel'noye uchrezhdeniye vysshego obrazovaniya Kubanskiy gosudarstvennyy universitet. Krasnodar.
Godišnjak	- Godišnjak. Jahrbuch Knjiga. Sarajevo-Heidelberg.

Lista abrevierilor

- HEI** - History of European Ideas. International Society for the Study of European Ideas. Londra.
- Hierasus** - Hierasus. Muzeul Județean Botoșani.
- Hiperboreea Journal** - Hiperboreea Journal. Societatea de Istorie Balcanică. București.
- HOMÉ** - A Herman Ottó Múzeum Évkönyve. Miskolc.
- HSCP** - Harvard Studies in Classical Philology. Harvard University. Cambridge (SUA).
- IIER** - Issues in Educational Research. Western Australian Institute for Educational Research Inc. New South Wales, Australia.
- IJESE** - International Journal of Environmental & Science Education. Kazan.
- IJL** - International Journal of Linguistics. Makrothink Institute. Las Vegas.
- IPH** - Inventaria Praehistorica Hungarie. Budapesta.
- Istoricheskie** - Istoricheskie, filosofskie, politicheskie i yuridicheskie nauki, kulturologiya i iskustvovedenie. Voprosy teorii i praktiki. Tambov.
- Izvestiya ASU** - Izvestiya. Altayskiy gosudarstvennyy universitet. Barnaul.
- Jászkunság** - Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Tudományos Egyesület. Szolnok.
- JHE** - Journal of Human Evolution. Elsevier.
- JRGZM** - Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums zu Mainz.
- Közlemények** - Közlemények az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem - és Régiségtárából. Cluj.
- KST** - Kazı Sonuçları Toplantısı. Ankara.
- Kubaba** - Kubaba. Faculdade de Ciências Sociais e Humanas, Universidade Nova de Lisboa.
- Lumea nouă** - Lumea nouă. București.
- Lupta** - Lupta. Iași.
- Mannus** - Mannus. Gesellschaft für Deutsche Vorgeschichte. Leipzig.
- Maqarnas** - Muqarnas Online. An Annual on the Visual Cultures of the Islamic World. Cambridge.
- Marisia** - Marisia. Muzeul Județean Târgu Mureș.
- MCA** - Materiale și cercetări arheologice. București.
- ME** - Memoria Ethnologica. Centrul Județean pentru Conservarea și Promovarea Culturii Tradiționale Maramureș. Baia Mare.
- MEFRA** - Mélanges de l'École française de Rome - Antiquité. Roma.
- MEJSR** - Middle-East Journal of Scientific Research. International Digital Organization for Scientific Information. Deira, Dubai.
- MFME** - A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Studia Archaeologica. Szeged.
- Mir nauki** - Mir nauki, kulturni, obrazovania. Gorno-Altaysk.
- MN** - Muzeul Național. Muzeul Național de Istorie a României. București
- Mots** - Mots. Les langages du politique. ENS Editions. Paris.
- Muzeológia** - Muzeológia a kultúrne dedičstvo. Univerzita Komenského v Bratislave.
- Múzeum** - Slovenské národné múzeum. Bratislava.

Natura	- Natura. Revistă pentru răspândirea științei. București.
NK	- Národní knihovna: knihovnická revue. Národní knihovna České republiky. Praga.
Numizmatika	- Numizmatika. Slovenská numizmatická spoločnosť. Bratislava.
PA	- Patrimonium Apulense. Direcția Județeană pentru Cultură Alba. Alba Iulia.
PBF	- Prähistorische Bronzefunde. München.
PolSci	- Romanian Journal of Political Science. Societatea Academică din România. București.
Pontica	- Pontica. Muzeul de Istorie Națională și Arheologie. Constanța.
PQCS	- Philippine Quarterly of Culture and Society. University of San Carlos. Cebu.
PZ	- Prähistorische Zeitschrift. Deutsche Gesellschaft fuer Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte, Institut für Prähistorische Archäologie. Berlin.
Rațiunea	- Rațiunea. Revistă bilunară de liberă cugetare. București.
RB	- Revista Bistriței. Complexul Muzeal Bistrița-Năsăud. Bistrița (continuă File de Istorie).
RES	- Review of European Studies. Canadian Center of Science and Education. Toronto.
RevHisto	- Revista de Historiografia. Instituto de Historiografía Julio Caro Baroja. Universidad Carlos III de Madrid.
RHA	- Revue historique des armées. Ministère de la Défense. Paris.
RHSEE/RESEE	- Revue historique du sud-est européen. Academia Română. București, Paris (din 1963 Revue des études sud-est européennes).
RI	- Revista de Istorie (din 1990 Revista istorică). Academia Română. București.
RIR	- Revista istorică română. Institutul de Istorie Națională din București.
RMM-MIA	- Revista muzeelor și monumentelor. Monumente Istorice și de Artă. București.
Romantisme	- Romantisme. Revue du dix-neuvième siècle. Editeur Armand Colin. Paris.
România liberă	- România liberă. București.
Rossiyskaya istoriya	- Rossiyskaya istoriya. Akademicheskii nauchno-izdatel'skiy, proizvodstvenno-poligraficheskii i knigorasprostranitel'skiy tsentr Nauka. Moscova.
RRH	- Revue Roumaine d'Histoire. Academia Română. București.
RRSE	- Revista română de studii eurasiatice. Centrul de Studii Eurasiatice, Universitatea „Ovidius” Constanța.
SA	- Sociological Analysis. Oxford University Press. Oxford.
SAA	- Studia Antiqua et Archaeologica. Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași.
SAI	- Studii și articole de istorie. Societatea de Științe Istorice și Filologice a RPR. București.
SArcheologiczne	- Sprawozdania Archeologiczne. Instytut Archeologii i Etnologii PAN. Cracovia.

Lista abrevierilor

Sargetia	- Sargetia. Acta Musei Devensis. Muzeul Civilizației Dacice și Romane Deva.
SC	- Studii și comunicări. Asociația Folcloriștilor și Etnografilor din județul Sibiu (din 1992 devine Studii și Comunicări de Etnologie).
SCB	- Studii și cercetări de bibliologie. Academia RPR. București.
SCIV(A)	- Studii și cercetări de istoria veche. București (din 1974, Studii și cercetări de istorie veche și arheologie).
SCN	- Studii și Cercetări de Numismatică. Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan” București.
SJ	- Saalburg Jahrbuch. Bericht des Saalburg Museum. Mainz am Rhein.
SJAHSS	- Scholars Journal of Arts, Humanities and Social Sciences. Scholars Academic and Scientific Publishers (SAS).
SlovArch	- Slovenská Archeológia. Nitra.
SlovNum	- Slovenská numizmatika. Národný numizmatický komitet Slovenskej republiky a Archeologický ústav SAV. Nitra.
SM	- Svobodnaya mysl. Obshchestvo s ogranichennoy otvetstvennost'yu Politizdat. Moscova.
SMIM	- Studii și materiale de istorie modernă. Institutul de Istorie „Nicolae Iorga” al Academiei Române. București.
SMIMed	- Studii și materiale de istorie medie. Institutul de Istorie „Nicolae Iorga” al Academiei Române. București.
Socialismul	- Socialismul. București.
SP	- Studii de Preistorie. Asociația Română de Arheologie. București.
SS	- The Social Sciences. Western Social Association. Dubai.
Stâna	- Stâna. Revistă profesională și de cultură. Organ al oierilor din întreaga țară. Poiana Sibiului.
Steaua	- Steaua: literară, artistică și culturală. Uniunea Scriitorilor din România. Cluj-Napoca.
StudiaTC	- Studia Theologia Catholica. Universitatea „Babeș-Bolyai” Cluj-Napoca.
StudiaUBBH	- Studia Universitatis Babeș-Bolyai. Series Historia. Universitatea „Babeș-Bolyai” Cluj-Napoca.
Studii	- Studii. Revistă de istorie. (din 1974 Revista de istorie și din 1990 Revista istorică). Academia Română. București.
Suceava	- Anuarul Muzeului Județean Suceava.
SUCH	- Studia Universitatis Cibiniensis, Serie Historica. Universitatea „Lucian Blaga” Sibiu.
Syria	- Syria. Archéologie, art et histoire. Revue d'art oriental et d'archéologie. Institut français du Proche-Orient.
Századok	- Századok. A Magyar Történelmi Társulat folyóirata. Budapest.
TAD	- Türk Arkeoloji Dergisi. Ankara.
Telegraphul	- Telegraphul. București.
Terra Sebus	- Terra Sebus. Acta Musei Sabesiensis. Muzeul Municipal „Ioan Raica” Sebeș.
Thraco-Dacica	- Thraco-Dacica. Institutul Român de Tracologie. București.
Transilvania	- Transilvania. Centrul Cultural Interetnic Transilvania. Sibiu.

Tyragetia	- Tyragetia. Muzeul Național de Arheologie și Istorie a Moldovei. Chișinău.
UPA	- Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie. Berlin.
Vestnik Moskovskaya	- Vestnik Moskovskaya gosudarstvennaya khudozhestvenno-promyshlennaya akademiya imeni S. G. Stroganova. Moscova.
Vestnik Omskogo	- Vestnik Omskogo universiteta. Seriya Istoricheskiye nauki. Omskij Gosudarstvennyj Universitet. Omsk.
Vestnik Tatarskogo	- Vestnik Tatarskogo gosudarstvennogo gumanitarno-pedagogicheskogo universiteta. Filologija i kul'tura. Kazan.
VI	- Voprosy istorii. Institut russkoy istorii Rossiyskoy akademii nauk. Moscova.
VF	- Voprosy filosofii. Izdatel'stvo «Nauka». Moscova.
VTT	- Veszprémi Történelmi Társaság és Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság kiadványa. Veszprém.
WASJ	- World Applied Sciences Journal. International Digital Organization for Scientific Information. Deira, Dubai.
Xenopoliana	- Xenopoliana. Buletin al Fundației Academice „A. D. Xenopol” Iași.
Ziridava	- Ziridava. Muzeul Județean Arad.

ASPECTE ISTORICE ALE JURĂMÂNTULUI LAIC ÎN ROMÂNIA*

Marius ROTAR**

Historical Aspects of Secular Oath in Romania

Abstract. *The emergence of the Secular Oath in the nineteenth century was part of a larger process of secularization taking place in Western Europe. This research aims to identify when the secular oath was accepted into Romanian legislation. First discussions around the issue appeared in Romania only at the beginning of the twentieth century, but these did not turn into debates. The aligning of Romanian legislation with the trends of the time on the one hand, and the legal recognition of non-religious Romanian citizens (within the census of 1930) on the other, made the secular oath possible in our country, through its adoption with the 'Carol II' Code of Criminal Procedure in 1936.*

Keywords: *secularization, oath, free thinkers, atheism, European patterns.*

Cuvinte-cheie: *secularizare, jurământ, liber-cugetători, ateism, modele europene.*

În *Noul cod de procedură penală* (art. 121), pe de o parte, cât și în *Legea nr. 8*, din 2002, pe de altă parte, se precizează în mod limpede faptul că în cazul martorilor (urmărire penală și judecată), dar și al unor demnitari/funcționari există posibilitatea depunerii jurământului laic. O asemenea situație nu este proprie doar țării noastre și nu s-a născut odată cu cele două acte legislative menționate. În plus, tematica este una de actualitate ținând cont, de pildă, de unele inițiative în acest sens ale fostului deputat Remus Cernea. Astfel, scopul acestui articol este de a analiza când anume s-a pus la noi în discuție problematica jurământului laic și în ce manieră acesta a fost adoptat.

Remus Cernea propunea, nu cu mult timp în urmă, fără succes însă, ca referința religioasă din jurământul de investitură a președintelui României (existentă și pentru prim-ministrul, miniștrii sau secretarii de stat) să fie eliminată. Cernea invocă în sprijinul inițiativei sale exemple prezente în alte state ale Uniunii Europene, precum și un posibil tratament discriminatoriu la adresa persoanelor având o identitate non-religioasă¹. Întreaga chestiune se referea la Constituția României, adoptată în 1992, unde formula „Așa să-mi ajute Dumnezeu” constituie o parte componentă a acestei situații. Este adevărat și faptul că în momentul dezbaterii constituției apăruse o inițiativă, fără succes însă, a senatorului Ionel Blaga, de includere și a unei formule

* O primă variantă a acestui text a fost publicată online, pe platforma <http://www.socialeast.ro/de-cand-se-poate-vorbi-in-romania-despre-juramantul-laic/>.

** Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia, România; e-mail: mrotar2000@yahoo.com.

¹ https://www.realitatea.net/remus-cerne-vrea-juramant-pentru-atei_1462623_foto_1399272.html, accesat la 17.10.2016.

alternative (respinsă și prin atitudinea influentă, la aceea oră, exprimată de către senatorul și poetul creștin Ion Alexandru, care a invocat majoritatea ortodoxă a populației românești, conștiința și tradiția)².

Însă și la nivelul unui discurs teologic există discuții asupra tematicii. Astfel, unii teologi creștini vehiculează de ceva vreme ideea conform căreia jurământul religios ar trebui să fie interzis inclusiv de către Biserica Ortodoxă. Se avea în vedere devalorizarea sa treptată, precum și lipsa de acoperire „teologică”. În sprijinul acestei afirmații teologul Gheorghios I. Mantzaridis, profesor emerit la Universitatea „Aristotel” din Salonic, invoca, de pildă, situația în care „părinții Bisericii” au avut o „unanimitate privind interzicerea absolută a jurământului” (Vasile cel Mare, Ioan Gură de Aur sau apostolul Matei, de exemplu)³. O opinie apropiată emitea și Dan Cârlea în ziarul *Lumina*. Acesta arăta însă că în situația în care jurământul nu-și are acoperirea teologică, dar este prea puternic ancorat în practicile societății, soluția jurământului civil ar fi valabilă și pentru creștini⁴.

Totodată, în România s-au emis o serie de opinii, mai ales din partea societății civile, cum că jurământul ar fi o „instituție” desuetă, fiind mai degrabă o formalitate și „un simulacru de sacralitate și consfințire”. Unul dintre susținătorii acestei idei dădea un exemplu relevant în acest sens, în următoarea manieră: „Câți dintre cei aleși și cele alese pot să jure, la final de mandat, că și-au ținut jurământul?”⁵.

În orice caz, în ciuda acestei situații, simbolistica jurământului rămâne puternică în țara noastră. De exemplu, neprestarea jurământului pentru cei aleși, demnitari și chiar funcționari publici, poate determina invalidarea acestora.

Apariția jurământului laic în secolul al XIX-lea constituie o parte dintr-un proces mai vast al secularizării care a pătruns atât laturile vieții publice, cât și ale celei private. S-au atins astfel, de către Stat/Putere, domenii aparținând în mod tradițional Bisericii, de mai multe secole. Acestea erau căsătoria, înregistrarea cazurilor de naștere sau de deces ori problema dispunerii asupra cadavrului (cremațiunea sau înmormântările laice) ș.a.m.d. Rezistența întâmpinată din partea forurilor ecleziastice, privind o serie de modificări în registru, operate de către Puterea Laică, a fost foarte accentuată în majoritatea acestor cazuri. Astfel, unul dintre punctele centrale ale disputei, implicând mize diverse, l-a constituit subiectul învătământului laic *versus* cel religios. Se poate identifica astfel Revoluția Franceză drept momentul în care s-a produs

² *Geneza* 1993, p. 719-721.

³ <https://www.pemptousia.ro/2015/02/interzicerea-juramantului-religios-de-catre-biserica-ortodoxa>, accesat la 23.06.2016.

⁴ <http://ziarullumina.ro/juramantul-intre-obligatie-si-pacat-20130.html>, accesat la 24.06.2016.

⁵ Vezi, pe larg, http://adevarul.ro/news/societate/despreinutilitatea-juramantului-1_50d036d9596d72009111665b/index.html, accesat la 18.01.2017.

prima modificare serioasă în registru. Odată cu acest eveniment se deschideau pârgurile, inclusiv înspre o atare evoluție, prin ceea ce René Rémond numea, de pildă, inițiativa fondatoare și anume separarea confesiunii de cetățenie⁶.

Pe de altă parte, la nivel mai extins, secularizarea jurământului a reprezentat consecința unui proces mai îndelungat de raționalizare petrecut în Occident. Era vorba implicit, pe termen lung, și despre un proces de separare a religiei de politică (după expresia unui cercetător american)⁷. Situația constituie și efectul unor schimbări sociale petrecute, fiind de asemenea certă și o devalorizare a jurământului (devenit și laic) în comparație cu perioadele mai vechi.

Cât privește jurământul laic, de mare notorietate, acum aproape 140 de ani a fost atitudinea lui Charles Bradlaugh care a refuzat la 1880 să jure religios la investirea sa în Parlamentul Englez. Bradlaugh a fost unul dintre marii atei ai secolului al XIX-lea, fiind cofondatorul la 1866 a așa-numitei *The National Secular Society*⁸. Atitudinea sa a avut largi reverberații în societatea britanică a vremii, la un moment dat, el fiind chiar arestat pentru acțiunile sale. Practic, pentru mai mulți ani, Bradlaugh devenise un adevărat caz, prin permanentele șicane reciproce în domeniu cu diversele autorități ale epocii. În cele din urmă, la 1888 i s-a permis să efectueze o declarație/jurământ în momentul investiturii, sub formulă laică, diferită de jurământul religios, creând astfel un precedent în materie, devenit ulterior lege⁹. De altfel, presa din România vremii a acordat un spațiu generos subiectului Bradlaugh, axându-se uneori pe latura „exotică” a întâmplării.

România liberă a alocat spații generoase subiectului și nu se limita, întotdeauna, doar la simpla reluare a unor informații din presa străină. Preluările se făceau, de altfel, în mod indirect, pe filieră franceză. De pildă, este cazul unui articol din *România liberă* la 1880, când se exprimau o serie de rezerve față de eficacitatea jurământului religios, cât și față de decizia Parlamentului Englez împotriva lui Bradlaugh (aceea de a nu-l valida ca parlamentar, deoarece refuzase jurământul religios de investitură)¹⁰. De asemenea, nu au lipsit criticile la adresa lui Bradlaugh și în ziarele românești, chiar dacă acestea se limitau, de cele mai multe ori, la scurte ironii asupra situației create. Totodată, presa din țara noastră a recurs și la latura senzațională a tematicii, unde, în majoritate covârșitoare, Bradlaugh era portretizat, ca personalitate, în culori stridente (se menționa, de exemplu,

⁶ Rémond 2003, p. 47.

⁷ Willen 1983a, p. 53-64; Willen 1983b, p. 109-116.

⁸ Asupra vieții lui Charles Bradlaugh vezi, de pildă, Niblett 2010. Pentru integrarea lui Bradlaugh în contextul vremii, vezi Royle 1974, p. 277-283.

⁹ *Jurământul* 1888, p. 2.

¹⁰ Coscal 1880, p. 3.

legătura între ideile sale și aspectul său fizic, impunător de altfel)¹¹. S-a recurs inclusiv la comparația între Franța și Anglia, în chestiune, tot în paginile *României libere*, arătându-se faptul că în spațiul britanic al epocii, Bradlaugh nu constituia un caz singular. În Hexagon, se arăta însă că practica jurământului civil începuse să fie utilizată din 1882 în parlament și în instanțe de judecată. Prin urmare, conform ziarului menționat, situația năștea un aparent echivoc: „Unde sunt oare mai înțelepți oamenii: în Anglia sau Francia?”¹².

Prezența cazului Bradlaugh în presa vremii a avut semnificația sa particulară privind tematica jurământului laic, putând fi considerat debușul prin care existența și, implicit, posibilitatea jurământului laic deveneau cunoscute pentru un segment din opinia publică românească. Era vorba evident despre populația alfabetizată și consumatoare de presă din epocă. Dar în discuție intra astfel și un model, care devenea, un subiect de actualitate, câteva decenii mai târziu în România.

Însă, Bradlaugh a fost categorisit și ca ateu în alte diverse articole din presa românească a vremii, proporția întrebunțării celor două concepte (ateu sau liber-cugetător) pentru a-l caracteriza, fiind aproape egală. Uneori, în acest caz, cele două concepte apăreau ca fiind alăturate, exprimând aceeași idee: „nu credeți, că domnul Bradlaugh fiind atheu sau liber- cugetător, s-ar simți mai legat prin un jurământ făcut pe onoarea lui, la care ține orice om cinstit, decât prin un jurământ pe Biblia în care nu crede?”¹³. Dar Charles Bradlaugh a avut și admiratorii săi în spațiul românesc. De pildă, la decesul acestuia, în 1891, Constantin Bacalbașa îl elogia în ziarul radical *Lupta*, accentuând energia sa exemplară, precum și voința sa de fier. Concluzia lui era fără echivoc: „Când oare societatea românească, în care cu greu se pot menține cei buni, va fi capabilă să creeze un Bradlaugh?”¹⁴.

Relevant este și faptul că la decesul său presa românească a epocii n-a precizat situația în care Bradlaugh a fost înmormântat, fără asistență religioasă, conform ideologiei la care aderase. Situația este paradoxală, ținând cont de doi factori: 1. în cazuri similare (în mormântările lui Victor Hugo sau Gambetta, de pildă) situația devenise publică în România, prin intermediul presei; 2. exotismul situației. Importanța lui Bradlaugh referitoare la dezvoltarea „libertății de gândire” în Anglia victoriană era subliniată și într-un articol elogios la adresa sa, publicat pe prima pagină a ziarului *Adevărul*, la 100 de ani de la nașterea sa (1933). Se accentua faptul că, deși ateu și antisocialist, acesta, prin numeroasele sale acțiuni radicale (inclusiv cea a jurământului laic)

¹¹ *Bradlaugh* 1880, p. 2-3; *Din afară* 1881, p. 2.

¹² *Jurământul* 1882, p. 2.

¹³ *Correspondența* 1880, p. 3.

¹⁴ Bacalbașa 1891, p. 1.

adusese „servicii neprețuite cauzei progresului”, fiind omagiat în 1933 de întreaga Anglie¹⁵.

Și în spațiul francez al secolului al XIX-lea apăruseră discuții destul de extinse asupra laicizării jurământului, avute în vedere de către Jacqueline Lalouette în lucrările ei dedicate liberei cugetări¹⁶. În acest caz, relevant a fost proiectul de lege privind secularizarea jurământului, depus de către deputatul Joseph Fabre în Parlamentul Francez, la 1882¹⁷, sau cel privind suprimarea simbolurilor religioase din sălile de judecată, înaintat de către deputatul Jules Roche (1882)¹⁸. Momentul, în sine, se înscrie în ceea ce Jacqueline Lalouette numea procesul de secularizare de dinaintea secularizării propriu-zise, produsă în Franța prin legile separării dintre Stat și Biserică, adoptate în 1905. Cazul francez a făcut obiectul unui articol scris de Lalouette, care a demonstrat dificultățile majore în acceptarea jurământului laic în Franța¹⁹. De altfel, datorită spectrului ateismului, Curtea de Casație din Franța nu a acceptat eliminarea referinței religioase din jurământ decât în 1972. Cu toate acestea, o modificare importantă s-a petrecut în 1904, când au fost eliminate crucifixurile și alte însemne religioase din sălile de judecată.

Ceea ce s-a petrecut în Franța a avut ecouri inclusiv în presa românească a vremii. Astfel, ziarul *Adevărul*, în 1904, arăta că în ciuda excluderii simbolurilor religioase din sălile de judecată din Hexagon, pilda biblică continua să reprezinte o sursă de inspirație în sălile de judecată din acest spațiu geografic. Era invocată astfel opinia omului politic Georges Clemenceau (anticlerical, în esență), care, la un moment dat, afirmase că eroarea judiciară în cazul procesului lui Iisus ar fi trebuit să inspire judecătorii vremii. După Clemenceau, așezarea unor simboluri religioase în capătul sălilor de judecată, ar fi avut darul să influențeze pozitiv judecata²⁰.

Și spațiul belgian a fost angrenat în această dispută, aici, de altfel, existând un teren fertil de dezvoltare datorită forței deosebite a mișcării liberei cugetări (active încă din prima jumătate a secolului al XIX-lea)²¹.

În spațiul românesc, jurământul utilizat ca mărturie a fost până în secolul al XX-lea acceptat doar sub forma sa religioasă. Relevante pentru o asemenea direcție au fost *Pravila lui Matei Basarab*, glava 292 (1652)²² și *Codul*

¹⁵ I. 1933, p. 1.

¹⁶ Lalouette 1997, p. 269-275.

¹⁷ *Discours* 1883.

¹⁸ Lalouette 2013, p. 53-55.

¹⁹ *Ibidem*, p. 45-57.

²⁰ E.D.F. 1904, p. 1.

²¹ Pentru cazul belgian (secularizarea jurământului în instanță), a se vedea *Dictionnaire* 2005, p. 9, 21, 33, 136, 185, 227-228, 250, 258, 314.

²² „Oamenilor răi, ce se zice, cărora nu le este frică de Dumnezeu, jurământul lor pe apă să-l scrii” (Alexandrescu 1904, p. 490).

Calimach (adoptat în Moldova la 1817), unde se preciza că erau acceptați la jurământ doar „cei care aduceau un certificat de la preot că și-au îndeplinit datoriilor lor religioase”²³. Termeni similari sunt proprii și *Codului Caragea* (adoptat în Muntenia la 1818)²⁴. Caracterul sacru al jurământului, cu un implicit caracter persuasiv, este dovedit limpede de *Pravila lui Matei Basarab*, unde se specifică:

„Cine se jură, ori despre vre o parte ce-l vor ceară să facă, sau fără judecată, va jura, iar după aceea se va arăta că au jurat strâmb, acelaia să-i taie limba, așijderea și mărturiilor carii vor jura strâmb. Iar alte Pravile sau legi zic, să se taie mâna celui care va jura strâmb [...]. Cine va jura pre Dumnezeu strâmb, acela să nu gândească că-l va uita. De jurământ să fugi, măcar de vei vrea să juri și drept. Cine jură strâmb de Dumnezeu se leapădă. Ferice iaste de acela, ce nu se jură, ori drept, ori strâmb”²⁵.

Prin urmare, pedeapsa divină, în situația jurământului mincinos, era dublată și de cea fizică.

Noi reglementări asupra procedurii civile și penale din a doua jumătate a secolului al XIX-lea includeau referința la Divinitate, în formula prestării jurământului atât în situația mărturiei unei persoane acuzate, cât și în cea a martorilor și juraților. De asemenea, o regăsim și la investitura funcționarilor publici (primar și notar). Formula era ușor diferită în aceste cazuri, în ceea ce privește martorii și acuzatul, pe de o parte, și jurații, pe de altă parte. Astfel, în cazul primilor se întrebuița o formulă mai extinsă, dublată de intervenția celui care prezida ședința de judecată. Rolul acestei formule extinse era, în mod cert, unul de întărire a efectului persuasiv asupra martorilor, arătându-se că jurământul îl așeza pe acesta în relație directă cu Dumnezeu:

„După ce martorul va jura, presidentul îi va zice aceste cuvinte: «Dumnezeu care știe toate, martor la jurământul ce ai făcut, să te pedepsească dacă vei spune neadevăr. Asemenea vei ști că legea pedepsește pe cel ce este martor mincinos»”²⁶.

Cu certitudine, efectele presupuse ale dublării formulei în cazul martorilor erau directe, putând chiar modifica o mărturie inițial mincinoasă. Demonstrația acestui fapt provine indirect prin mărturiile literare. Scriitorul Ioan Alexandru Brătescu-Voinești, care a fost mulți ani judecător, în lucrarea sa *Din carnetul unui judecător*, inclusă în volumul *În lumea dreptății*, publicat la 1906, expunea un caz de acest fel. Un judecător bănuia o martoră de jurământ strâmb, spunându-i:

²³ *Ibidem*.

²⁴ *Ibidem*.

²⁵ Berechet 1926, p. LXXXXVII-LXXXVIII.

²⁶ *Ibidem*.

„Ia seama! Ai jurat pe sfânta cruce, înaintea lui Dumnezeu, care vede și știe toate, că ai să spui numai adevărul. Legea te pedepsește dacă s-o dovedi că ai jurat strâmb, dar înainte de lege să te gândești la Dumnezeu, care nu doarme și care te lovește când cu gândul nu gândești, în ce ți-e mai drag. Dacă vei spune minciuni și ți s-o întâmpla pe urmă vreo urgie, degeaba o să te închini, degeaba o să te bocești. Să îți aduci aminte de jurământul de azi!”²⁷

În fața acestei situații, martora își schimba depoziția, mărturisind adevărul, deoarece „Îmi sunt acasă amândoi copilașii bolnavi de angină în gât”²⁸.

În țara noastră primele discuții asupra jurământului laic apăreau spre sfârșitul secolului al XIX-lea²⁹, dar câștigau în notorietate abia la începutul veacului următor. Acestea s-au manifestat, pe de o parte, sub influența externă (vezi înrăurirea acțiunilor de separare a Bisericii de Stat în Franța din a doua jumătate a secolului al XIX-lea și încununare de succes la 1905), cât și datorită existenței unui curent favorabil secularizării jurământului în spațiul românesc. Primele manifestări la noi în acest sens s-au exprimat, la modul real, în împrejurările în care un martor refuza să depună jurământul religios. El se declara astfel liber-cugetător în situația diverselor cauze civile sau penale din epocă. Revistele *Dreptul* și *Curierul judiciar*, de la începutul secolului al XX-lea, menționează o serie de exemple în acest sens (cel mai cu greutate nume din epocă care a refuzat să jure religios, declarându-se liber-cugetător, fiind cel al lui Nicolae C. Furculescu, unul dintre membrii fondatori ai Partidului Național Liberal, doctor în științe politice la Universitatea din Bruxelles)³⁰. Însă, conform legislației de atunci, se sublinia imposibilitatea efectuării jurământului laic: persoana care nu se declara religioasă sau care nu dorea să presteze jurământul religios, sub pretextul că ar fi liber-cugetător de pildă, era recuzată ca martor și amendată³¹. Este, de exemplu, cazul lui David Cohn la 1913 care a refuzat să presteze jurământul în calitate de martor, întrucât, fiind liber-cugetător, considera nu se regăsea în textul legii. Amenda aplicată acestuia a fost de 100 de lei. În răspunsul recursului împotriva deciziei se explica măsura luată împotriva lui David Cohn, invocându-se articolele 196 și 207 din *Codul de procedură civilă*, precum și articolele 5 și 21 din Constituție (1866):

„Considerând jurământul fiind un act cu caracter nu numai civil, ci și religios întrucât cuprinde și invocarea divinității în sprijinul adevărului celor declarate, legiuitorul a prescriș o formulă după religia ortodoxă a răsăritului, care este

²⁷ Brătescu-Voinești 1906, p. 96.

²⁸ *Ibidem*, p. 57.

²⁹ Vezi, de pildă, o trecere în revistă a amendamentului depus în Parlamentul Francez de către Gustave Humbert, fost ministru de Justiție, care a propus la 1883 adoptarea unei formule facultative pentru prestarea jurământului religios în instanță (*Dreptul* 1884, p. 141-142).

³⁰ *Curierul* 1908, p. 478.

³¹ *Curierul* 1914, p. 432.

cea dominantă în stat [...] nu se poate însă admite că cultul religios să fie cu totul exclus din formulă, deoarece jurământul a cărui formulă nu conține elementul religios nu are nici o existență legală. Că rezultă de aici că atunci când cel chemat să jure nu arată că practică un alt cult religios decât cel creștin ortodox sau nu arată formulele cultului său nu poate cere să fie dispensat de obligațiunea de a jura după formulele prescrise de lege nici prin urmare să fie apărut de penalitatea prevăzută pentru refuzul de a jura. Că, în speță, din procesul verbal supus recursului se constată că recurentul nu a susținut instanței de fond că ar practica unul dintre riturile religioase recunoscute și așa fiind, nu poate cere casare pe motiv că i s-a impus de judecător o formulă de jurământ cu credințele și cultul care ar practica sau că a refuzat formula propusă de dânsul”³².

Problematica a fost atinsă și la 1909 în revista *Dreptul*, arătându-se că nu exista la aceea oră vreo reglementare pentru asemenea situații și, mai mult, considera că „ateu și liber cugetător nu poate fi acela care nu se mulțumește a afirma, ci dovedește într-un mod oarecare lipsa lui de credință în Dumnezeu”³³.

Repertoriul General de Jurisprudență Română, întocmit la 1908 de către avocatul Ioan C. Barozzi, este cât se poate de limpede în direcția enunțată, conform legislației din acea vreme:

„Martorul, după lege neputând să depună decât sub jurământ, el nu poate fi scutit de această formalitate sacramentală pe cuvânt că ar fi ateu sau liber-cugetător. Dacă martorul refuză a presta jurământul, dânsul poate fi silit la aceasta”³⁴.

În termeni similari se punea problema și în *Manualul curților de jurați*, întocmit de către Constantin Rătescu la 1929: inexistența formulei religioase din jurământ determina lipsa legalității sale, chestiune aplicabilă și în cazul refuzului cuiva de a jura pe motiv de „liberă cugetare” (era vorba despre articolul 329 din actul menționat)³⁵.

În condițiile obligativității jurământului religios, Biserica Ortodoxă Română nu a luat în calcul vreo discuție privind o alternativă la acesta. Însă, până la 1918, în cadrul Bisericii au apărut diverse dezbateri asupra chestiunii, cum ar fi: prestarea jurământului în instanțe de către clerici³⁶, prestarea jurământului de către funcționari la investitură în fața preoților³⁷ sau refuzul adventiștilor de a jura³⁸.

³² *Dreptul* 1914, p. 340-341.

³³ *Dreptul* 1909, p. 25.

³⁴ Barozzi 1908, p. 33.

³⁵ *Manualul* 1929, p. 80, 91. Pentru termenii identici ai problemei înainte de 1900, vezi Fratoșțițeanu 1892, p. 311.

³⁶ *Acte* 1913, p. 46-48.

³⁷ *Ibidem*, p. 96-115.

³⁸ *Calist* 1915, p. 354-356.

Primul politician român care a sugerat o modificare a jurământului religios a fost radicalul Gheorghe Panu (1848-1910)³⁹. Acesta, în 1890, în colaborare cu mai mulți membri ai parlamentului, a propus o schimbare a proiectului de lege privind organizarea magistraturii. Astfel, urmau să fie suprimate din text formulele prin care magistrații jurau credință regelui și invocau divinitatea⁴⁰. Prin argumentele pe care Panu le aducea în favoarea amendamentului, se număra și faptul că magistrații jurau, în principal, să respecte constituția (cea ce trimitea în mod direct, la credință față de rege, România fiind o monarhie constituțională). Panu mai invoca situația în care magistrații ar fi fost nevoiți să judece un proces în care regele ar fi fost implicat. Totodată, el sublinia faptul că unele persoane erau „perfect onorabile, chiar dacă din anumite considerente”⁴¹ nu acceptau o altă formulă a jurământului decât cea pe onoare și conștiință⁴², adică jurământul laic. Amendamentul propus de Gheorghe Panu nu a fost însă acceptat. Liber-cugetătorii din România⁴³ au susținut primii (ca structură organizată), în mod public, înlocuirea jurământului religios cu cel laic. Constantin Thiron (1853-1924), profesor la Facultatea de Medicină din Iași, fondatorul Asociației Naționale a Liber-Cugetătorilor din România (constituită în locuința sa din Iași, la 1 iulie 1909), de pildă, a militat pentru această idee. Faptul nu constituia o noutate, deoarece, inclusiv în cadrul diverselor congrese internaționale ale liber-cugetătorilor de la sfârșitul secolului al XIX-lea sau în cele naționale (cazul francez) se ceruse suprimarea completă a jurământului religios⁴⁴. Astfel, la un moment dat, Thiron susținea că printre diversele măsuri care ar fi dus la separarea Bisericii de Stat în România era necesară și „modificarea art. 125 (din constituție), în sensul în care jurământul religios să fie înlocuit juridic și la intrarea în funcție printr-un jurământ pe onoare și conștiință”⁴⁵. Această propunere a formulat-o cu ocazia referatului prezentat la Congresul monist de la Hamburg, din 1911. Thiron s-a mai pronunțat legat de acest subiect în momentul în care vorbea la 1910 despre „mentalitatea” societății românești a vremii care nu ajunsese la „criteriul înalt al libertății de conștiință integrală”. În consecință, o asemenea situație

„te silește a fi religios ipocrit, adică laș, la ceea ce nu crezi, *forțându-te a face jurământ bisericesc la intrarea în funcție, ca martor în justiție, botezul copiilor, cununie; impunerea obligatorie a învățământului religios creștin în școli, adică*

³⁹ Pentru detalii despre viața și activitatea lui Gheorghe Panu, vezi Mateescu 1987.

⁴⁰ Cîncea 1967, p. 93.

⁴¹ *Ibidem*.

⁴² *Ibidem*.

⁴³ Asupra mișcării liberei cugetări din România până la 1914, vezi Rotar 2016, p. 554-569.

⁴⁴ Lalouette 2013, p. 53.

⁴⁵ Thiron 1911, p. 12.

a basmelor biblice-evangelice timp de zece ani, abuzându-se de naivitatea copiilor noștri [subl. a.]⁷⁴⁶.

În al doilea rând, în revista *Rațiunea* (organul oficial al liber-cugetătorilor români, publicată între 1911 și 1914) au fost adoptate diverse atitudini în favoarea jurământului laic. De exemplu, se evoca, într-un articol, situația în care un liber-cugetător era obligat să jure religios, împotriva voinței sale, în cazul satisfacerii serviciului militar. Șerban Năsturel, autorul articolului⁴⁷, considera că refuzul de a jura religios, în cadrul serviciului militar, nu atingea bunele moravuri din epocă și nici ordinea publică, întrucât constituia un act în spiritul Constituției de la 1866, dezvoltând curajul opiniei:

„Da domnilor și noi avem un cult: cultul adevărului. Celebrarea cultului nostru se îndeplinește cu o pompă care întunecă pe aceia a celorlalte (zic pompă, căci se pare că fără pompă nu poate exista un cult). Bisericele și odăjdile noastre sunt laboratoarele. Preoții noștri sunt oamenii de știință. Ei nu-și bat joc de cultul lor [...]. Deci domnilor avem și noi un cult și ni se poate aplica și nouă art. 21 din Constituție [n.a., libertatea conștiinței]”⁴⁸.

Totodată, Năsturel invoca și faptul că regele jurase să respecte constituția, ceea ce însemna că era ilegală tragerea la răspundere a unui liber-cugetător, pentru motivul că nu dorea să jure religios, situația fiind astfel împotriva credințelor și conștiinței sale.

Cazurile când în instanță o anumită persoană refuza să presteze jurământul religios, pe motiv de „liberă cugetare”, au fost totuși izolate în România vremii. Astfel, diversele reviste cu tentă juridică din epocă menționează arareori situații de persoane care din motive de conștiință procedau astfel. Sunt cazurile, de pildă, a unui anume Ion Binder la 1924⁴⁹ sau al lui Solomon Gatz la 1929⁵⁰.

Nu doar în instanțe de judecată s-au înregistrat, în acea vreme, situații de refuz a jurământului religios. Astfel, la 1888 Vintilă Rosetti, la investitura sa ca membru al Consiliului Comunal al Bucureștiului, a refuzat să depună jurământul religios, preferându-l doar pe cel civil⁵¹.

Socialiștii români de la sfârșitul secolului al XIX-lea constatau în epocă ceea ce se poate numi drept devalorizarea jurământului în instanțele de judecată. Aceștia interpretau însă întreaga problematică prin filtrul ideologiei la care aderaseră. Prin urmare, conform lor, interesele muncitorimii erau lezate, în condițiile în care jurământul ajunsese doar „o supapă de siguranță

⁴⁶ Thiron 1910, p. 8.

⁴⁷ Năsturel 1912, p. 45-48.

⁴⁸ *Ibidem*, p. 48.

⁴⁹ *Buletinul* 1924, p. 424.

⁵⁰ *Buletinul* 1929, p. 407.

⁵¹ *Noul* 1888, p. 2.

pentru toți pungașii și șarlatanii⁵²: patronii, refuzând să-și onoreze obligațiile și dispunând de mijloace materiale suficiente, erau capabili să angajeze persoane care să depună mărturii mincinoase, vătămând așadar drepturile angajaților. Totodată, se considera drept ridicolă și absurdă formula prestării jurământului, deoarece, conform uzanțelor vremii, inclusiv ateii erau obligați să întrebuițeze sintagma „jur pe Dumnezeu”. Constatând, prin urmare, devalorizarea jurământului, socialiștii români propuneau soluții radicale (suprimarea acestuia), deoarece „azi însă, el [n.a. jurământul] e o povară pentru cei săraci și frânghia de scăpare a celor ce se simt amenințați a fi condamnați⁵³. În fața scenariului cum că o atare situație ar fi reprezentat „o lovitură de moarte” aplicată religiei, socialiștii se considerau ca fiind îndreptățiți să pretindă acest fapt: „odată ce religia a ajuns ca sub scutul ei pungașii să poată opera în liniște, nu vedem de ce ar fi menajată. Și pe urmă de hatârul religiei trebuie oare ca zeci de muncitori să fie despoiați de bunul lor, de munca lor! Sigur că nu⁵⁴. Se observă astfel o clară atitudine anticlericală, în conformitate cu ideologia socialistă a vremii. În plus, autorul articolului, în final, consemna și faptul că în eventualitatea în care legiuitorul n-ar fi dorit să suprimă jurământul, datoria muncitorilor era să refuze prestarea acestuia, tocmai pentru a crea presiune asupra celor îndatorați să găsească o soluție mai adecvată situației.

În viitor, ar fi necesară o investigație în diverse fonduri judiciare ale celei de-a doua jumătăți a secolului al XIX-lea, precum și în cele din perioada interbelică, pentru a acoperi și mai potrivit dimensiunea cantitativă a problemicii. Aceasta ar trebui, totodată, să cuprindă și identificarea apartenenței socio-culturale și chiar politice a persoanelor care au refuzat pe motiv de conștiință (ateism/liberă cugetare/socialism, comunism) prestarea jurământului religios în epocă. În plus, în mod cert, nu poate fi exclusă din analiză nici apartenența etnică a acestora și nici chiar cea religioasă - când unele persoane refuzau să jure (vezi de pildă cazurile evreilor, mahomedanilor sau chiar ale baptiștilor din aceea vreme). Pentru refuzul jurământului pe cruce (baptiști) - vezi un caz de acest fel la 1923, menționat în *Adevărul*⁵⁵ - sau al evreilor care aveau posibilitatea unor multiple formule de jurământ în instanță⁵⁶. Pentru evrei jurământul *more judaico* a fost cel mai discutat în epocă⁵⁷, dar și cel în jurul căruia s-au creat cele mai multe „explicații” (introdus de către Mihail Sturdza la 1838). În acest ultim caz, în discuție intră în mod direct și problema antisemitismului, dar și faptul că abrogarea jurământului *more*

⁵² *Disc.* 1896, p. 1.

⁵³ *Ibidem.*

⁵⁴ *Ibidem.*

⁵⁵ *Baptist* 1923, p. 2.

⁵⁶ Pentru o clasificare a acestora în patru categorii, vezi Gaius 1886, p. 2.

⁵⁷ Vezi, de pildă, Stern 1921, p. 221-226, 279-282.

judaico s-a petrecut la noi abia după sfârșitul primei conflagrații mondiale (1919)⁵⁸, ca urmare și a unei acțiuni concertate a comunității evreiești din România vremii împotriva acestuia⁵⁹. Conform lui Teșu Solomovici, abrogarea jurământului *more judaico* alinia România, măcar „din bun simț”, la ceea ce Occidentul făcuse în acest domeniu mult mai devreme⁶⁰. Oricum, în presa vremii din România au apărut mențiuni privind lipsa onoarei unor evrei în situația prestării jurământului în instanță. Astfel, ziarul *Telegraphul*, la 1888, insera o știre privind un anumit evreu din Brăila care inițial refuzase jurământul religios, motivând faptul că era liber-cugetător. Nu după mult timp aceeași persoană jura pe cruce în instanță, fără absolut nicio onoare, conform aceluiași ziar⁶¹.

Cazurile de refuz de prestare a jurământului militar în cazul neoproteștanților au determinat și adoptarea unor atitudini critice, de către o parte a presei românești asupra legiurilor timpului. Astfel, în 1927, ziarul *Socialismul* critica condamnarea de către un consiliu de război la un an de închisoare a unui soldat nazareean într-o astfel de împrejurare. Se compara situația inechitabilă de gen dintre soldații „mistici naivi” și ofițerii „defraudatori, bigami” și corupți, unde justiția militară, ca „justiție de clasă”, nu întrebuintă aceeași unitate de judecată⁶². Prin urmare, asemenea cazuri erau considerate drept o lezare a constituției, ce garanta libertatea conștiinței și cea religioasă.

În perioada interbelică socialiștii români au mai exprimat opinii împotriva jurământului religios și în favoarea celui laic. Astfel, ei se situau într-o continuitate cu pozițiile adoptate înainte de Primul Război Mondial, fidele asumării principiului separării Bisericii de Stat, conform doctrinei lor politice. Este cazul socialistului Ion D. Păunescu-Paltin⁶³. Liber-cugetător, fidel acestei doctrine până la sfârșitul vieții⁶⁴, el exprima în paginile ziarului *Socialismul* critici împotriva nerespectării principiului libertății conștiinței, garantat în perioada interbelică de statul român. Astfel, la 1928 el considera că obligația funcționarilor și soldaților de a jura religios, precum și obligativitatea jurământului religios în instanțele judecătorești constituia o încălcare gravă principiilor statuate de constituția țării de la acea oră⁶⁵. În consecință,

⁵⁸ Iancu 2000, p. 267.

⁵⁹ Vezi, de pildă, *Evreii* 2003, p. XL, XLIII, 280, nota 1.

⁶⁰ Solomovici 2007, p. 95-96.

⁶¹ Marisillus 1888, p. 2.

⁶² *Libertatea* 1927, p. 2.

⁶³ Pentru o caracterizare a vieții și activității sale, vezi Rădăceanu 1940, p. 4.

⁶⁴ Conform voinței sale, Ion D. Păunescu-Paltin a fost incinerat la Crematoriul Cenușa din București (*Păunescu-Paltin* 1931, p. 4). Relevant în cazul său este și faptul că el reușise să răspândească aceste idei, inclusiv printre membrii familiei sale (Felea 1946, p. 62).

⁶⁵ Paltin 1928a, p. 1-2.

Păunescu-Paltin îi îndemna pe liber-cugetătorii români ai epocii să se organizeze și să-și exprime nemulțumirea în mod public față de această situație. De asemenea, îi sfătuia să se apropie și să sprijine Partidul Social Democrat în demersurile sale, privind separația Bisericii de Stat⁶⁶. Așadar, toată această chestiune, reliefată și de Păunescu-Paltin⁶⁷, scotea în relief atitudinile anticlericale dezvoltate de socialiștii români în epocă. Principiul doctrinar al acestora cuprins aici era acela al Religiei și Bisericii ca unelte ale exploatării burgheze⁶⁸.

Totuși, reglementarea posibilității jurământului laic la noi, în instanțe de judecată, de pildă, s-a produs odată cu *Codul de procedură penală*, adoptat în timpul lui Carol al II-lea (1936). Astfel, în cadrul acestuia se specifica limpede faptul că, propriu-zis, nu era vorba despre un jurământ, ci despre o declarație „pe onoare și conștiință” (articolul 153, alineatul 5), utilizată în instanță⁶⁹. Prin urmare, la 1936, invocarea onoarei și conștiinței devenea la noi sinonimă, în instanță, cu invocarea Divinității.

Cu siguranță există o legătură între reglementarea menționată și situația în care liber-cugetătorii și cei fără religie (atei în esență) au devenit o categorie recunoscută oficial de către statul român prin includerea lor în *Recensământul populației din 1930*. Astfel, numărul liber-cugetătorilor și al celor fără religie în România se ridică la 6604, în mod paradoxal cei mai mulți dintre aceștia viețuind în mediul rural (4577 în mediul rural față de 2027 în mediul urban, cei mai mulți fiind localizați în București, adică 989 persoane)⁷⁰. Necesitatea recunoașterii acestei categorii devenise stringentă și în România. În 1927 avocatul Victor Valentin publica în ziarul *Adevărul* un articol unde consemna faptul că în ciuda unei evidente creșteri, atât în țară, cât și pe plan mondial a adepților liberei cugetări, nu exista o recunoaștere din partea statului român a acestora. În consecință, el arăta că în unele situații când o serie de persoane se declaraseră ca adepți ai acestui curent, situația făcea ca ei să nu fie tratați la modul serios, nici de către stat, nici de către societate. Conform lui Valentin, dacă constituția țării garanta, la acea oră, faptul că nimeni nu putea avea o credință în afara conștiinței sale, atât timp cât nu atenta la ordinea publică, era absolut necesar ca statul să aibă obligația de a înregistra, statistic măcar, existența liber-cugetătorilor. Avocatul puneă această problemă în virtutea unor discuții apărute în acea vreme, privind un recensământ general al populației țării, unde urma să fie indicată și apartenența religioasă/confesională a cetățenilor. Acest fapt s-a și petrecut, de altfel, trei

⁶⁶ *Ibidem*, p. 2.

⁶⁷ Paltin 1928b, p. 2. Vezi și Paltin 1928c, p. 3.

⁶⁸ *Ibidem*.

⁶⁹ *Codul* 1936, p. 60.

⁷⁰ Vezi, pe larg, *Recensământul* 1938, p. 441-457.

ani mai târziu (1930). În opinia lui Victor Valentin, un liber-cugetător era acea persoană care a ales „să nu mai mintă, fiindcă în felul de credință ce și l-a ales i se întruchipează întreaga personalitate și tot aspectul moral al ființei sale”⁷¹.

Dacă analiza de față s-ar extinde în viitor, aceasta ar trebui să cuprindă și o încercare de cuantificare a creșterii/descrășterii prestării jurământului laic în instanțele din România după adoptarea sa în 1936. Desigur, o asemenea investigație este una extrem de dificilă, chiar iluzorie, aș spune, ținând cont de numărul enorm de fonduri arhivistice judiciare care ar trebui avute în vedere. Probabil alegerea unui eșantion reprezentativ al acestora ar putea reprezenta o soluție sau chiar exemplele analitice invocate de Jacqueline Lalouette pot constitui un model⁷².

Totodată, ar trebui identificate și alte posibile informații în presa vremii, asupra tematicii. Așa, de pildă, antologia de texte a ziaristului de origine armeană, Leon Kalustian, publicată între 1936 și 1938, menționează un asemenea caz: un muncitor audiat la o judecătorie de ocol din București declara: „Apoi să mă iertați, dar eu nu pot să jur pe cruce, fiindcă sunt liber cugetător”⁷³.

Cu toată modificarea realizată în 1936, faptul de a nu jura pe cruce în instanță a reprezentat o situație aparte în ochii unei părți a opiniei publice și în perioada următoare. Această conjunctură se observă în anul următor, cu ocazia unui proces intentat în București unor persoane suspectate pentru activitate comunistă. Inculpații au refuzat să jure pe Biblie, fiind astfel „identificați” și criticați ca fiind liber-cugetători de unele dintre ziarele vremii⁷⁴.

Cât privește evoluția ulterioară, trebuie menționat faptul că *Legea nr. 13* din 1948 a determinat o serie de modificări în cadrul *Codului penal* și a *Codului de procedură penală din România*. Astfel, s-a ajuns, în noul climat politic, la eliminarea jurământului religios. Acesta s-a menținut, ca expunere, într-o manieră apropiată de formulările anterioare, însă fără referințe la Divinitate („Jur că voi spune adevărul și că nu voi ascunde nimic din ceea ce știu”)⁷⁵. Modificările ulterioare din perioada comunistă au determinat ca, pentru o scurtă perioadă de timp, formula jurământului să fie eliminată din *Codul de procedură penală*, considerându-se că atragerea atenției martorului de a spune

⁷¹ Valentin 1927, p. 1.

⁷² Luând în discuție cazurile de liber-cugetători din Franța care au refuzat să presteze jurământul religios în instanță, Jacqueline Lalouette utilizează o lucrare a unui magistrat din epocă (Victor Jeanvrot), unde sunt cuantificate câteva zeci de cazuri de refuz, plus consecințele ce au decurs din acestea (Lalouette 1991, p. 23-39; Lalouette 2013, p. 51).

⁷³ Kalustian 1976, p. 94.

⁷⁴ Vezi Burcea 2016, p. 111-112, nota 143.

⁷⁵ <http://lege5.ro/Gratuit/g42dombw/legea-nr-13-1948-pentru-modificarea-unor-dispozitii-din-codul-penal-si-codul-de-procedura-penala>, accesat la 23.05.2017.

adevărul era o situație suficientă pentru găsirea acestuia⁷⁶. Jurământul a fost reintrodus în instanțele din România în 1968 (fără a cuprinde referințe religioase)⁷⁷. Abia în 1993 invocarea Divinității reappare în procedura juridică din România, păstrându-se, în paralel, și posibilitatea mărturiei în instanță a celor fără religie sau confesiune⁷⁸. Reglementarea este valabilă și astăzi, însă este aproape imposibil a estima în ce proporție jurământul laic s-ar regăsi în diversele cauze civile sau penale de la noi.

De asemenea, jurământul funcționarului public, adoptat prin *Legea nr. 188/1999*, lasă posibilitatea celor fără religie/confesiune să-și mărturisească convingerile non-religioase la momentul investiturii (art. 6)⁷⁹.

Cât privește jurământul militar, acesta încorporează în forma sa actuală referința la Divinitate, păstrând însă, ca în cazul funcționarilor publici, „libertatea convingerilor religioase” (*Legea nr. 446*, din 2006, articolul 9, alineatele 1 și 2)⁸⁰. Cazul jurământului militar este însă relevant și dintr-o altă perspectivă și anume că acesta a urmat, să zicem, în modul cel mai direct, spiritul vremii⁸¹. Astfel, din 1872 până la 1949, diversele formule de jurământ militar începeau cu o expresie standard care a rămas aproape neschimbată: „În numele lui Dumnezeu, Atotputernicul, eu ...”. Instaurarea regimului comunist a produs modificări în registrul enunțat, în sensul în care referințele la Divinitate au fost eliminate. Prin urmare, din 1949 până în 1972, acest jurământ cuprindea la un moment dat și expresia: „Jur să urăsc din adâncul ființei mele pe toți dușmanii Patriei și ai poporului muncitor”. Abia în 1996 s-a reintrodus referința la Divinitate în conținutul jurământului militar, aceasta fiind prezentă și astăzi.

Concluzii

Cât privește problematica secularizării jurământului în spațiul românesc, remarcăm, în principal, faptul că a existat un decalaj evident între apariția „dezbatărilor” în jurul subiectului în spațiul românesc și cel occidental. În fapt, nu vorbim despre polemici la noi pe marginea subiectului, ci, mai degrabă, doar despre o serie de luări de poziție în chestiune. Situațiile

⁷⁶ Vezi nota de subsol la articolul 156 în *Codul* 1960, p. 78.

⁷⁷ <http://www.monitoruljuridic.ro/act/codul-de-procedura-penala-din-12-noiembrie-1968-emitent-marea-adunare-nationala-publicat-n-buletinul-oficial-nr-38111.html>, accesat la 11.04.2016.

⁷⁸ <http://lege5.ro/Gratuit/gu4dombv/legea-nr-45-1993-pentru-modificarea-si-completarea-codului-de-procedura-penala>, accesat la 23.11.2016.

⁷⁹ <http://legeaz.net/legea-188-1999/art-62>, accesat la 22.04.2017.

⁸⁰ http://www.dreptonline.ro/legislatie/lege_pregatire_aparare_tara.php, accesat la 18.09.2017.

⁸¹ Vezi, pe larg, Martin, Pătrașcu 2013, p. 74-85. Formulele invocate în articol pentru jurământul militar (1872-1996) sunt extrase din acest articol.

în care anumite persoane, asumându-și o identitate non-religioasă, refuzau să presteze jurământul religios au fost totuși rarissime în epocă. Aceasta s-ar explica prin profilul societății românești a vremii, precum și cel al elitelor aferente, puțini membri ai acestora aderând la ideile liberei cugetări, care, de pildă, susținea implementarea formulei jurământului laic. În fapt, coagularea timidă a unei mișcări de liberă cugetare la noi, la sfârșitul primului deceniu al secolului al XX-lea, a determinat punerea problemei în termeni concreți, fără mari reverberații, astfel încât să determine o dezbatere publică. Tentativa societății românești de aliniere la tendințele centrale din epocă (la nivel legislativ), pe de o parte, cât, pe de altă parte, o anumită creștere a numărului persoanelor care se considerau liber-cugetătoare (atee în esență) în epocă, a făcut ca, prin *Codul penal* din 1936, să fie acceptată formula jurământului laic. Evoluția ulterioară a manierei de prestare a jurământului în România a fost influențată de evoluțiile politice și de natura regimurilor politice care s-au succedat.

Abrevieri bibliografice

- Acte* 1913 - *Acte oficiale. Desbaterile Sfântului Sinod din sesiunea de toamnă. Anul 1912*, în *BOR*, XXXVI, 1913, 11, p. 1-118.
- Alexandresco 1904 - Dimitrie Alexandresco, *Principiile dreptului civil român*, vol. III *Despre contracte și convenții*, București, 1904.
- Bacalbașa 1891 - Constantin Bacalbașa, *Charles Bradlaugh*, în *Lupta*, VIII, nr. 1324, din 24 ianuarie 1891.
- Baptist* 1923 - *Baptist în fața Consiliului de Război. Un soldat baptist condamnat pentru că nu jură pe cruce*, în *Adevărul*, XXXVI, nr. 12008, din 7 aprilie 1923.
- Barozzi 1908 - Ioan C. Barozzi, *Repertoriul General de Jurisprudență Română a Înaltei Curți de Casație și Justiție cuprinzând toate principiile, toate soluțiile și toate interpretările de legi date asupra tuturor legiuirilor Țării Românești cu începere de la 1 Ianuarie 1862 și până la 1 Ianuarie 1906*, vol. III, cuprinzând materiile literelor M, N, P și Q, București, 1908.
- Berechet 1926 - Ștefan Gr. Berechet, *Judecata la români. Până în secolul al XVIII-lea (cercetare pe baza documentelor slavo-române)*, Chișinău, 1926.
- Bradlaugh* 1880 - *Bradlaugh*, în *România liberă*, IV, nr. 883, din 11 mai 1880.
- Brătescu-Voinești 1906 - Ioan Al. Brătescu-Voinești, *În lumea dreptății (nuvele și schițe)*, Iași, 1906.
- Buletinul* 1924 - *Buletinul Curților de Apel*, VI, vol. I, 1924.
- Buletinul* 1929 - *Buletinul deciziilor*, 66, 1929.
- Burcea 2016 - Mihai Burcea, „*Apărând orânduirea de stat*”. *Siguranța pe urmele lui Gheorghe Crosneff în România interbelică*, București, 2016.
- Callist 1915 - Callist, episcop de Argeș, *Pastorală*, în *BOR*, XXXIX, 1915, 4, p. 331-359.

- Cîncea 1967 - P. Cîncea, *Din istoricul radicalismului liberal burghez: activitatea parlamentară a lui Gh. Panu (1888-1964)*, în *Studii*, 20, 1967, 1, p. 81-98.
- Codul 1936 - *Codul de procedură penală. Ediție Oficială*, București, 1936.
- Codul 1960 - *Codul de procedură penală. Text oficial cu modificările până la data de 1 decembrie 1960, urmat de o anexă de acte legislative*, București, 1960.
- Correspondența 1880 - *Correspondența României libere*, în *România liberă*, IV, nr. 901, din 24 iunie 1880.
- Coscal 1880 - Coscal, *Correspondența României libere*, în *România liberă*, IV, nr. 917, din 24 iunie 1880.
- Curierul 1908 - *Curierul judiciar: doctrină-jurisprudență-legislațiune-economie politică-finanțe-sociologie*, XVIII, București, 1908.
- Curierul 1914 - *Curierul judiciar: doctrină-jurisprudență-legislațiune-economie politică-finanțe-sociologie*, XXII, 53, București, 1914.
- Dictionnaire 2005 - *Dictionnaire historique de la laïcité en Belgique*, sous la direction du Pol Defosse, Bruxelles, 2005.
- Din afară 1881 - *Din afară. Meetingurile în Anglia*, în *România liberă*, V, nr. 1191, din 31 mai 1881.
- Disc. 1896 - Disc., *Jurământul*, în *Lumea nouă*, II, nr. 592, din 27 iulie 1896.
- Discours 1883 - *Discours prononcé par M. Joseph Fabre à la Chambre des députés sur le serment judiciaire ... séance du 22 juin 1882*, Paris, 1883.
- Dreptul 1884 - *Dreptul. Legislațiune, doctrină, jurisprudență, economie politică*, XIV, București, 1884.
- Dreptul 1909 - *Dreptul. Legislațiune, doctrină, jurisprudență, economie politică*, XXXVIII, București, 1909.
- Dreptul 1914 - *Dreptul. Legislațiune, doctrină, jurisprudență, economie politică*, XLIII, București, 1914.
- E.D.F. 1904 - E.D.F., *Violențe anti-religioase*, în *Adevărul*, XVII, nr. 5262, din 26 martie 1904.
- Evreii 2003 - *Evreii din România în secolul XX. 1900-1920: fast și nefast într-un răstimp istoric*, vol. 1, București, 2003.
- Felea 1946 - I. V. Felea, *Luptătorii lumii noi*, București, 1946.
- Frațoșțițeanu 1892 - George N. Frațoșțițeanu, *Codicele de Procedură Criminală adnotat cu jurisprudență română cuprinzând toate decisiunile pronunțate de Înalta Curte de Casație și Justiție de la 1865 până la 1 Noiembrie 1891, precum și diferite decisiuni data de celelalte instanțe judecătorești*, București, 1892.
- Gaius 1886 - Gaius, *Cronică judecătorească*, în *Telegraphul*, XVII, nr. 433, din 21 martie 1886.
- Geneza 1993 - *Geneza Constituției României. Lucrările Adunării Constituante*, București, 1993.
- I. 1933 - I., *Charles Bradlaugh. Centenarul unui liber cugetător englez*, în *Adevărul*, XLVII, nr. 15263, din 7 octombrie 1933.
- Iancu 2000 - Carol Iancu, *Evreii din România, 1919-1938. De la marginalizare la emancipare*, București, 2000.
- Jurământul 1882 - *Jurământul în Anglia și Franța*, în *România liberă*, VI, nr. 1433, din 27 martie 1882.
- Jurământul 1888 - *Jurământul în Anglia suprimat. Triumful lui Bradlaugh*, în *Telegraphul*, XIX, nr. 4704, din 10 martie 1888.

- Marius Rotar
- Kalustian 1976 - Leon Kalustian, *Conspirații sub cer deschis. Pagini dintr-o luptă antifascistă și democratică*, București, 1976.
- Lalouette 1991 - Jacqueline Lalouette, *Expulser Die: la laïcisation des écoles, des hôpitaux et des prétoires*, în *Mots*, 27, juin 1991: *Laïc, laïque, laïcité*, p. 23-39.
- Lalouette 1997 - Jacqueline Lalouette, *La Libre-Pensée en France 1848-1940*, Paris, 1997.
- Lalouette 2013 - Jacqueline Lalouette, *La difficile laïcisation du serment judiciaire*, în *Romanisme*, 4, 2013, 163, p. 45-60.
- Libertatea* 1927 - *Libertatea cultului*, în *Socialismul*, XX, nr. 46, din 27 noiembrie 1927.
- Manualul* 1929 - *Manualul curților cu jurați*, întocmit de Const. G. Rătescu, președintele Înaltei Curți de Casație și Justiție, în colaborare cu N. Pavelescu, București, 1929.
- Marisillus 1888 - Marisillus, *Evreii din Brăila*, în *Telegraphul*, XIX, nr. 4800, din 12 iulie 1888.
- Martin, Pătrașcu 2013 - Simona Martin, Gabriel Pătrașcu, *Simbolistica jurământului militar*, în *Calendarul tradițiilor militare 2013*, București, 2013, p. 74-85.
- Mateescu 1987 - Corneliu Mateescu, *G. Panu și radicalismul românesc la sfârșitul secolului al XIX-lea*, București, 1987.
- Năsturel 1912 - Șerban Năsturel, *Poate fi silit un liber-cugetător să depună jurământul la înrolarea sa în armată?*, în *Rațiunea*, II, 1912, 3-4, p. 14-15.
- Niblett 2010 - Bryan Niblett, *Dare to Stand Alone: The Story of Charles Bradlaugh, Atheist and Republican*, Oxford, 2010.
- Noul* 1888 - *Noul consiliu comunal din București*, în *Lupta*, V, nr. 574, din 17 iunie 1888.
- Paltin 1928a - Ion Paltin, *Libertatea de conștiință nu există ...*, în *Socialismul*, XXII, nr. 9, din 26 februarie 1928.
- Paltin 1928b - Ion Paltin, *Ofensiva clericalismului*, în *Socialismul*, XXII, nr. 17, din 22 aprilie 1928.
- Paltin 1928c - Ion Paltin, *Când dracul își vără coada*, în *Socialismul*, XXII, nr. 13, din 25 martie 1928.
- Păunescu-Paltin* 1931 - Ion D. Păunescu-Paltin, în *Socialismul*, XXV, nr. 2, din 11 ianuarie 1931.
- Rădăceanu 1940 - Lothar Rădăceanu, *O comemorare: I. Păunescu-Paltin*, în *Lumea nouă*, XXXIII, nr. 3, din 14 ianuarie 1940.
- Recensământul* 1938 - *Recensământul general al populației României din 29 Decembrie 1930*, publicat de dr. Sabin Manuilă, vol. IX, *Structura populației României*, București, 1938.
- Rémond 2003 - René Rémond, *Religie și societate în Europa. Secularizarea în secolele al XIX-lea și XX. 1780-2000*, Iași, 2003.
- Rotar 2016 - Marius Rotar, *The Freethought Movement in Romania until the Outbreak of the First World War: Developments, Criticisms and European Influences*, în *HEI*, 42, 2016, 4, p. 554-569.
- Royle 1974 - Edward Royle, *Victorian Infidels: The Origins of British Secularist Movement, 1791-1866*, Manchester, 1974.
- Solomovici 2007 - Teșu Solomovici, *Istoria evreilor din România: 2000 de ani de existență*, vol. 1, București, 2007.
- Stern 1921 - Adolphe Stern, *Însemnări din viața mea*, vol. I, București, 1921.

- Thiron 1910 - Constantin Thiron, *Libera cugetare monistă hackeliană. Una dintre poruncile decalogului laic. Dr. A. C. Cuza echivocul. Congresul Liberei Cugetări*, Iași, 1910.
- Thiron 1911 - Constantin Thiron, *La libre-pensée et l'église en Roumanie par le Dr. C. Thiron, Professeur à l'Université de Iassy*, Iași, 1911.
- Valentin 1927 - Victor Valentin, *Cu prilejul recensământului. Liberii cugetători*, în *Adevărul*, XL, nr. 13306, din 5 mai 1927.
- Willen 1983a - Richard S. Willen, *Religion and the Law: The Secularization of Testimonial Procedures*, în *SA*, 44, 1983, 1, p. 53-64.
- Willen 1983b - Richard S. Willen, *Rationalization of Anglo-Legal Culture: The Testimonial Oath*, în *BJS*, 34, 1983, 1, p. 109-128.

LISTA ABREVIERILOR

AAR-SI	- Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Istorice. Academia Română. București.
ActaArchHung	- Acta Archaeologica. Academiae Scientiarum Hungaricae. Budapesta.
ActaHASH	- Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae. Budapesta.
ActaMN	- Acta Musei Napocensis. Muzeul de Istorie a Transilvaniei. Cluj-Napoca.
Adevărul	- Adevărul. București.
AÉ	- Archaeologiai Értesítő a Magyar régészeti, művészt-történeti és éremtani társulat tudományos folyóirata. Budapesta.
AF	- Altorientalische Forschungen. Institut für Archäologische Wissenschaften, Abteilung Vorderasiatische Archäologie. Berna.
AH	- Archaeologia historica. Masarykova univerzita, Filozofická fakulta. Brno.
AHY	- Austrian History Yearbook. Center for Austrian Studies. Minneapolis MN.
AIEFCB	- Anuarul Institutului de Etnografie și Folclor „Constantin Brăiloiu”. Academia Română, Institutul de Etnografie și Folclor „Constantin Brăiloiu”. București.
AIAC	- Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie Cluj-Napoca. (este continuat de AIIGB).
AIIAI/AIIX	- Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie „A. D. Xenopol” Iași (din 1990 Anuarul Institutului de Istorie „A. D. Xenopol” Iași).
AIIGB	- Anuarul Institutului de Istorie „George Barițiu” Cluj-Napoca. (continuă AIAC).
AIIN	- Anuarul Institutului de Istorie Națională. Cluj-Sibiu.
AISC	- Anuarul Institutului de Studii Clasice. Cluj.
AJPA	- American Journal of Physical Anthropology. The Official Journal of the American Association of Physical Anthropologist. Baltimore.
Alba-Iulia	- Alba-Iulia. Alba Iulia.
Aluta	- Aluta. Studii și comunicări - Tanulmányok és Közlemények. Sfântu Gheorghe.
AM	- Arheologia Moldovei. Institutul de Istorie și Arheologie „A. D. Xenopol” Iași.
AMM	- Acta Moldaviae Meridionalis. Muzeul Județean Vaslui.
Anatolia Antiqua	- Anatolia Antiqua. L'Institut Français d'Études Anatoliennes d'Istanbul.
AnB	- Analele Banatului. Muzeul Național al Banatului (serie nouă). Timișoara.
Anistoriton	- Anistoriton / <i>Ανιστόριτον</i> . History and Archaeology Journal. Digital Journal (Grecia).

Lista abrevierilor

- Annales** - Annales. Économies, Sociétés, Civilisations. École des Hautes Études en Sciences Sociales. Paris.
- Antaeus** - Antaeus. Communicationes ex Instituto Archaeologico Academiae Scientiarum Hungaricae. Budapesta.
- AntAfr** - Antiquités africaines. Université de Provence. Paris.
- AnUB-ŞP** - Analele Universităţii din Bucureşti. Seria Ştiinţe Politice. Universitatea din Bucureşti.
- AO** - Arhivele Olteniei. Serie nouă. Institutul de Cercetări Socio-Umane. Craiova.
- Apulum** - Apulum. Acta Musei Apulensis. Muzeul Naţional al Unirii Alba Iulia.
- ArhMed** - Arheologia Medievală. Reşiţa. Cluj-Napoca.
- ArhVestnik** - Arheološki Vestnik. Institut za arheologijo. Ljubljana.
- Arts of Asia** - Arts of Asia. The Asian Arts & Antiques Magazine. Hong Kong.
- Astra Sabesiensis** - Astra Sabesiensis. Despărţământul Astra „Vasile Moga” Sebeş.
- AUASH** - Annales Universitatis Apulensis. Series Historica. Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia.
- Banatica** - Banatica. Muzeul de Istorie al judeţului Caraş-Severin. Reşiţa.
- BAR** - British Archaeological Reports (International Series). Oxford.
- BB** - Bibliotheca Brukenthal. Muzeul Naţional Brukenthal. Sibiu.
- BCH** - Bulletin de correspondance hellénique. L’Institut de correspondance hellénique d’Athenes. Atena.
- BCŞS** - Buletinul Cercurilor Ştiinţifice Studenţeşti. Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia.
- BECh** - Bibliothèque de l’école des chartes. Revue d’érudition. Paris.
- BerRGK** - Bericht der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts. Frankfurt pe Main.
- BHAB** - Bibliotheca Historica et Archaeologica Banatica. Muzeul Banatului Timişoara.
- BJJS** - The British Journal of Sociology. London School of Economics and Political Science. University of London.
- BMA** - Bibliotheca Musei Apulensis. Muzeul Naţional al Unirii Alba Iulia.
- BOR** - Biserica Ortodoxă Română. Patriarhia Română. Bucureşti.
- Boabe de grâu** - Boabe de grâu. Revistă de cultură. Bucureşti.
- BR** - Budapest Régiségei. Budapesti Történeti Múzeum. Budapesta.
- Britannia** - Britannia: A Journal of Romano-British and Kindred Studies. Society for the Promotion of Roman Studies. Londra.
- Brukenthal** - Brukenthal. Acta Musei. Muzeul Naţional Brukenthal. Sibiu.
- BS** - Balkan Studies. Institute for Balkan Studies in Thessaloniki. Salonic.
- BSNR** - Buletinul Societăţii Numismatice Române. Bucureşti.
- BTh** - Bibliotheca Thracologica. Institutul Român de Tracologie. Bucureşti.
- BudRég** - Budapest Régiségei. Budapesti Történeti Múzeum. Budapesta.

CAC	- Central Asia and Caucasus. Institute for Central Asian and Caucasian Studies. Luleå (Sweden). Institute of Strategic Studies of the Caucasus. Baku (Azerbaijan).
Carpații	- Carpații: Vânătoare, pescuit, chinologie. Cluj.
Castrum	- Castrum. A Castrum Bene Egyesület Hírlevele. Budapesta.
CCA	- Cronica cercetărilor arheologice. București.
Cercetări arheologice	- Cercetări arheologice. Muzeul Național de Istorie a României. București.
Chronica	- Chronica: annual of the Institute of History. University of Szeged.
Cibinium	- Cibinium. Analele Muzeului Etnografic „ASTRA”. Complexul Muzeal „ASTRA”. Sibiu.
CN	- Cercetări Numismatice. Muzeul Național de Istorie a României. București.
CNA	- Cronica Numismatică și Arheologică. Foaie de informații a Societății Numismatice Române. București.
CP	- Classical Philology. A Journal Dedicated to Research in Classical Antiquity. Chicago.
Crisia	- Crisia. Culegere de materiale și studii. Muzeul Țării Crișurilor. Oradea.
Dacia	- Dacia. Recherches et découvertes archéologiques en Roumanie. Nouvelle série: Revue d'archéologie et d'histoire ancienne. București.
Denarius	- Denarius. Slovenské národné múzeum - historické múzeum. Bratislava.
Der Unterwald	- Der Unterwald. Sebeș.
DolgCluj	- Dolgozatok az Erdély Nemzeti Múzeum Érem - és Régiségtárából. Kolosvár (Cluj).
EDR	- Ephemeris dacoromana. Annuario dell'Accademia di Romania. Roma.
EHQ	- European History Quarterly. Sage Publications. New York.
EO	- Etnograficheskoye obozreniye. Institut etnologii i antropologii RAN. Moscova.
Erdély Múzeum	- Erdély Múzeum. Erdélyi Múzeum-Egyesület. Cluj-Napoca.
Études balkaniques	- Études balkaniques. Cahiers Pierre Belon. Association Pierre Belon. Paris.
European Archaeology	- European Archaeology/online. București.
FBW	- Fundberichte aus Baden-Württemberg. Stuttgart.
FI	- File de Istorie. Muzeul de Istorie Bistrița (continuată de <i>Revista Bistriței</i>).
FolArch	- Folia Archaeologica. Magyar Történeti Múzeum. Budapesta.
FUrb	- Forma Urbis. Roma.
Gasyrlar avazy	- Gasyrlar avazy. Ekho vekov. Kazan.
Germania	- Germania, Römisch-Deutscher Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts. Frankfurt am Main.
GM	- Golos minuvshogo. Federal'noye gosudarstvennoye byudzhethnoye obrazovatel'noye uchrezhdeniye vysshego obrazovaniya Kubanskiy gosudarstvennyy universitet. Krasnodar.
Godišnjak	- Godišnjak. Jahrbuch Knjiga. Sarajevo-Heidelberg.

Lista abrevierilor

- HEI** - History of European Ideas. International Society for the Study of European Ideas. Londra.
- Hierasus** - Hierasus. Muzeul Județean Botoșani.
- Hiperboreea Journal** - Hiperboreea Journal. Societatea de Istorie Balcanică. București.
- HOMÉ** - A Herman Ottó Múzeum Évkönyve. Miskolc.
- HSCP** - Harvard Studies in Classical Philology. Harvard University. Cambridge (SUA).
- IIER** - Issues in Educational Research. Western Australian Institute for Educational Research Inc. New South Wales, Australia.
- IJESE** - International Journal of Environmental & Science Education. Kazan.
- IJL** - International Journal of Linguistics. Makrothink Institute. Las Vegas.
- IPH** - Inventaria Praehistorica Hungarie. Budapesta.
- Istoricheskie** - Istoricheskie, filosofskie, politicheskie i yuridicheskie nauki, kulturologiya i iskustvovedenie. Voprosy teorii i praktiki. Tambov.
- Izvestiya ASU** - Izvestiya. Altayskiy gosudarstvennyy universitet. Barnaul.
- Jászkunság** - Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Tudományos Egyesület. Szolnok.
- JHE** - Journal of Human Evolution. Elsevier.
- JRGZM** - Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums zu Mainz.
- Közlemények** - Közlemények az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem - és Régiségtárából. Cluj.
- KST** - Kazı Sonuçları Toplantısı. Ankara.
- Kubaba** - Kubaba. Faculdade de Ciências Sociais e Humanas, Universidade Nova de Lisboa.
- Lumea nouă** - Lumea nouă. București.
- Lupta** - Lupta. Iași.
- Mannus** - Mannus. Gesellschaft für Deutsche Vorgeschichte. Leipzig.
- Maqarnas** - Muqarnas Online. An Annual on the Visual Cultures of the Islamic World. Cambridge.
- Marisia** - Marisia. Muzeul Județean Târgu Mureș.
- MCA** - Materiale și cercetări arheologice. București.
- ME** - Memoria Ethnologica. Centrul Județean pentru Conservarea și Promovarea Culturii Tradiționale Maramureș. Baia Mare.
- MEFRA** - Mélanges de l'École française de Rome - Antiquité. Roma.
- MEJSR** - Middle-East Journal of Scientific Research. International Digital Organization for Scientific Information. Deira, Dubai.
- MFME** - A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Studia Archaeologica. Szeged.
- Mir nauki** - Mir nauki, kulturni, obrazovania. Gorno-Altaysk.
- MN** - Muzeul Național. Muzeul Național de Istorie a României. București
- Mots** - Mots. Les langages du politique. ENS Editions. Paris.
- Muzeológia** - Muzeológia a kultúrne dedičstvo. Univerzita Komenského v Bratislave.
- Múzeum** - Slovenské národné múzeum. Bratislava.

Natura	- Natura. Revistă pentru răspândirea științei. București.
NK	- Národní knihovna: knihovnická revue. Národní knihovna České republiky. Praga.
Numizmatika	- Numizmatika. Slovenská numizmatická spoločnosť. Bratislava.
PA	- Patrimonium Apulense. Direcția Județeană pentru Cultură Alba. Alba Iulia.
PBF	- Prähistorische Bronzefunde. München.
PolSci	- Romanian Journal of Political Science. Societatea Academică din România. București.
Pontica	- Pontica. Muzeul de Istorie Națională și Arheologie. Constanța.
PQCS	- Philippine Quarterly of Culture and Society. University of San Carlos. Cebu.
PZ	- Prähistorische Zeitschrift. Deutsche Gesellschaft fuer Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte, Institut für Prähistorische Archäologie. Berlin.
Rațiunea	- Rațiunea. Revistă bilunară de liberă cugetare. București.
RB	- Revista Bistriței. Complexul Muzeal Bistrița-Năsăud. Bistrița (continuă File de Istorie).
RES	- Review of European Studies. Canadian Center of Science and Education. Toronto.
RevHisto	- Revista de Historiografia. Instituto de Historiografía Julio Caro Baroja. Universidad Carlos III de Madrid.
RHA	- Revue historique des armées. Ministère de la Défense. Paris.
RHSEE/RESEE	- Revue historique du sud-est européen. Academia Română. București, Paris (din 1963 Revue des études sud-est européennes).
RI	- Revista de Istorie (din 1990 Revista istorică). Academia Română. București.
RIR	- Revista istorică română. Institutul de Istorie Națională din București.
RMM-MIA	- Revista muzeelor și monumentelor. Monumente Istorice și de Artă. București.
Romantisme	- Romantisme. Revue du dix-neuvième siècle. Editeur Armand Colin. Paris.
România liberă	- România liberă. București.
Rossiyskaya istoriya	- Rossiyskaya istoriya. Akademicheskii nauchno-izdatel'skiy, proizvodstvenno-poligraficheskiy i knigorasprostranitel'skiy tsentr Nauka. Moscova.
RRH	- Revue Roumaine d'Histoire. Academia Română. București.
RRSE	- Revista română de studii eurasiatice. Centrul de Studii Eurasiatice, Universitatea „Ovidius” Constanța.
SA	- Sociological Analysis. Oxford University Press. Oxford.
SAA	- Studia Antiqua et Archaeologica. Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași.
SAI	- Studii și articole de istorie. Societatea de Științe Istorice și Filologice a RPR. București.
SARcheologiczne	- Sprawozdania Archeologiczne. Instytut Archeologii i Etnologii PAN. Cracovia.

Lista abrevierilor

Sargetia	- Sargetia. Acta Musei Devensis. Muzeul Civilizației Dacice și Romane Deva.
SC	- Studii și comunicări. Asociația Folcloriștilor și Etnografilor din județul Sibiu (din 1992 devine Studii și Comunicări de Etnologie).
SCB	- Studii și cercetări de bibliologie. Academia RPR. București.
SCIV(A)	- Studii și cercetări de istoria veche. București (din 1974, Studii și cercetări de istorie veche și arheologie).
SCN	- Studii și Cercetări de Numismatică. Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan” București.
SJ	- Saalburg Jahrbuch. Bericht des Saalburg Museum. Mainz am Rhein.
SJAHSS	- Scholars Journal of Arts, Humanities and Social Sciences. Scholars Academic and Scientific Publishers (SAS).
SlovArch	- Slovenská Archeológia. Nitra.
SlovNum	- Slovenská numizmatika. Národný numizmatický komitet Slovenskej republiky a Archeologický ústav SAV. Nitra.
SM	- Svobodnaya mysl. Obshchestvo s ogranichennoy otvetstvennost'yu Politizdat. Moscova.
SMIM	- Studii și materiale de istorie modernă. Institutul de Istorie „Nicolae Iorga” al Academiei Române. București.
SMIMed	- Studii și materiale de istorie medie. Institutul de Istorie „Nicolae Iorga” al Academiei Române. București.
Socialismul	- Socialismul. București.
SP	- Studii de Preistorie. Asociația Română de Arheologie. București.
SS	- The Social Sciences. Western Social Association. Dubai.
Stâna	- Stâna. Revistă profesională și de cultură. Organ al oierilor din întreaga țară. Poiana Sibiului.
Steaua	- Steaua: literară, artistică și culturală. Uniunea Scriitorilor din România. Cluj-Napoca.
StudiaTC	- Studia Theologia Catholica. Universitatea „Babeș-Bolyai” Cluj-Napoca.
StudiaUBBH	- Studia Universitatis Babeș-Bolyai. Series Historia. Universitatea „Babeș-Bolyai” Cluj-Napoca.
Studii	- Studii. Revistă de istorie. (din 1974 Revista de istorie și din 1990 Revista istorică). Academia Română. București.
Suceava	- Anuarul Muzeului Județean Suceava.
SUCH	- Studia Universitatis Cibiniensis, Serie Historica. Universitatea „Lucian Blaga” Sibiu.
Syria	- Syria. Archéologie, art et histoire. Revue d'art oriental et d'archéologie. Institut français du Proche-Orient.
Századok	- Századok. A Magyar Történelmi Társulat folyóirata. Budapest.
TAD	- Türk Arkeoloji Dergisi. Ankara.
Telegraphul	- Telegraphul. București.
Terra Sebus	- Terra Sebus. Acta Musei Sabesiensis. Muzeul Municipal „Ioan Raica” Sebeș.
Thraco-Dacica	- Thraco-Dacica. Institutul Român de Tracologie. București.
Transilvania	- Transilvania. Centrul Cultural Interetnic Transilvania. Sibiu.

Tyragetia	- Tyragetia. Muzeul Național de Arheologie și Istorie a Moldovei. Chișinău.
UPA	- Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie. Berlin.
Vestnik Moskovskaya	- Vestnik Moskovskaya gosudarstvennaya khudozhestvenno-promyshlennaya akademiya imeni S. G. Stroganova. Moscova.
Vestnik Omskogo	- Vestnik Omskogo universiteta. Seriya Istoricheskiye nauki. Omskij Gosudarstvennyj Universitet. Omsk.
Vestnik Tatarskogo	- Vestnik Tatarskogo gosudarstvennogo gumanitarno-pedagogicheskogo universiteta. Filologija i kul'tura. Kazan.
VI	- Voprosy istorii. Institut russkoy istorii Rossiyskoy akademii nauk. Moscova.
VF	- Voprosy filosofii. Izdatel'stvo «Nauka». Moscova.
VTT	- Veszprémi Történelmi Társaság és Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság kiadványa. Veszprém.
WASJ	- World Applied Sciences Journal. International Digital Organization for Scientific Information. Deira, Dubai.
Xenopoliana	- Xenopoliana. Buletin al Fundației Academice „A. D. Xenopol” Iași.
Ziridava	- Ziridava. Muzeul Județean Arad.

STAGES AND PROBLEMS OF RUSSIAN MODERNISATION AND FEATURES OF SOVIET INDUSTRIAL CONSTRUCTION IN THE 1920S AND 1930S

Dmitriy Anatolievich SALFETNIKOV*
Anatoliy Alekseevich SALFETNIKOV**
Evgeniy Mikhailovich KHARITONOV***
Viktor Vasilievich POPOV****
Svetlana Vladimirovna KHORUZHAYA*****

Abstract. *This paper considers modernisation as a historical phenomenon in the world-wide context and from the point of view of the historical development of Russia. The interrelations of the stages of Russian modernisation and their principal features, as well as the key positions, causes and results of industrial construction as its main components, are analysed. Much attention is paid to the most important features and historical role of Soviet modernisation, in particular its endogenous character. The stipulation of the forced version of Soviet industrialisation is shown. We conclude that the success of an industrialisation process is determined not only by the form of the political system, but also by the civilisational features of the particular country.*

Keywords: *industrialisation, historiography, modernisation, reconstruction, technologies.*

Introduction

The processes that take place in the socio-economic, political and cultural spheres of industrialised countries have always been of great interest. The change in the paradigms of social development and the radical reorganisation of management mechanisms are particularly peculiar to our time. This applies primarily to Russia, which experienced the geopolitical catastrophe associated with the collapse of the Soviet Union in the late twentieth century. The destructive processes in the economic, social and ideological spheres had a significant impact on the standard of living of the majority of Russian citizens. But the achievements and role of our country in the last century in the field of industrial construction have also been questioned. The modern challenges

* Kuban State Agrarian University, Krasnodar, Russian Federation; e-mail: dasalfetnikov@mail.ru.

** Kuban State Agrarian University, Krasnodar, Russian Federation; e-mail: aasalfetnikov@mail.ru.

*** Kuban State Agrarian University, Krasnodar Russian Federation; e-mail: emkharitonov@mail.ru.

**** Kuban State Agrarian University, Krasnodar, Russian Federation; e-mail: vaspopov@mail.ru.

***** Kuban State Agrarian University, Krasnodar, Russian Federation; e-mail: svkhoruzhaya@mail.ru.

of innovative breakthrough that Russia faces actualise the need for a deeper and more comprehensive study of modernisation processes and the experiences of industrial construction, both foreign and domestic.

Of course, one cannot talk about the problems of the correlation of the geopolitical positions of governments or the problems of modernisation in a particular country without taking into account the experience of the past. It reveals the characteristic features of a particular civilisation. Each of them, as is known, has its own peculiarities and a historical code. It is filled with moral, ideological and cultural content. The system of economic relations with its own set of functions and tasks correlates with the external forms of civilisation and its derivatives. Indeed, the study of the laws of economic development, including industrial development with its characteristic and special features, helps in the better understanding of the socio-economic situation of our time. There are also interactions of a civilisational nature in these laws.

Materials and methods

The study is based on an analysis of published sources and achievements of domestic and foreign historiography on this topic. Some archival documents about issues of industrialisation at the regional level are also given. The paper uses some problematic/chronological, synchronous and historical-genetic methods of investigation. The problematic/chronological method made it possible to evaluate and solve some specific tasks within the investigated problem in its dynamics and time-dependent transformations in time. The synchronous method helped in consideration of the structural characteristics of the studied phenomenon during different periods of time. The historical-genetic method was used to discover the cause-effect relationships and objective laws of this historical phenomenon.

Results

The idea of progress and the phenomenon of modernisation

Competition between ancient Greece and the Persian Empire, the conquests of the Roman Empire, the coming of the huge army of Genghis Khan, then the crusades - all these were not just wars. The other side of these events was the mutual familiarisation of cultures, Western and Eastern. A qualitatively new stage in the mutual influence of civilisations occurred in the era of the Enlightenment and the Age of Discovery. On the one hand, it was associated with the formation of a humanistic worldview in European countries, and on the other hand, with the growth of the productive forces and the industrial revolution, the population of European countries began to believe in linear progress. The idea of progress overturned old ideas about history as a cyclic process similar to a biological being.

According to Teodor Shanin, this idea appeared as a response to two essential questions. The first one was associated with a rapid increase in knowledge of how diverse humanity is. And the second mystery for Europeans was associated with the perception of time and, as was mentioned above, with the idea of the cyclical nature of history. The world is diverse because different societies are at different stages of development. A change in society is the inevitable passage through a variety of existing social forms. The task of social theory is to give an understanding of the natural sequence of stages of social development from the past to the future. The obligation of an enlightened ruler is to use the discoveries of scientists in order to accelerate the natural movement forward by suppressing the forces of regression. Therefore, there was a belief that the world can be understood, explained and reformed on a scientific basis taking into account its objective laws.¹

The epoch of the early modern period had its own philosophical statements: “rational development,” “production growth,” “progressive movement” and “civilising mission.” On the basis of achievements of science and production, we have come to an understanding of what is termed modernity. Modernisation was understood as the process of the assimilation and reprocessing of modern forms (the highest ones according to the idea of progress) of the economic, social and cultural life of society. But apart from temporary (in terms of linearity) and pluralistic (in terms of the diversity of countries and civilisations) contradictions, modernisation had another serious problem: the split of the world into “Western” and “not Western.” This was not by accident; such countries as England, France and Holland had advanced technologies in the seventeenth and eighteenth centuries. The technological aspect of modernisation was supported by the USA beginning in the second half of the nineteenth century; they became active members of the “Western world.” In general, a hundred years ago, there were stable beliefs about the unconditional superiority of the West, and it was further believed that this would always be so.

However, as a result of centuries-old development, the most dynamic centre of economic life subsequently shifted to the Asia-Pacific region, a region which had been badly damaged during the Second World War. According to many researchers, it was neither imitation nor appeals to look to the US or Western Europe that stimulated the development of these countries, but the creation of national ideologies that united both traditionalists and modernisers. The positive side of modernisation was viewed not as a radical change in value systems; rather, modernisation’s technical and technological side was perceived, which allowed countries to

¹ Shanin 1998, p. 34-36.

develop economically while preserving the most important properties and characteristics of their nations. The ideology of consent for modernisation is an essential condition of development if it is to allow the survival and preservation of national cultures. Thus, in Russia, modernisation cannot be carried out in neglect of such archetypal qualities of Russians as sincerity, i.e., the inability to abstract relationships, and the existence of sacred things - beliefs in ideals.²

During the early modern period, the civilisational parameters of the most active countries and nations were better defined and shown. It is not just a matter of technology. Technology often worked not for the material welfare of mankind, but for colonial seizures and the oppression of people for the sake of the political and financial circles of a number of countries. In this case, modernisation was (in a broad sense) both a motivation and a factor in broad colonial expansions. This, one way or another, continues to this day. And this is also a serious geopolitical aspect of the problems of modernisation processes. We should carefully consider assessments of this issue by both Russian and non-Russian scientists. In particular, Paul Rabinow notes that there seems to be no point in discussions about modernity; the term represents too many different phenomena, and it seems either pointless or just part of the modernisation process to concern ourselves overly with abstract definitions. "It would seem more heuristic and more ethnographic, to explore how the term has been understood and used by its self-proclaimed practitioners."³

Enlightening ideas about nationhood, rationality and natural rights that appeared in Europe in the seventeenth and eighteenth centuries made the West a modern society. It took some time for "non-Western" traditional societies to adopt its socio-economic principles and ideas. Along with modernisation as a natural process of borrowing these elements, Western countries relied on "Westernisation." This process historically entailed a violent initiation as its form was usually the colonisation of countries and territories. Aleksandr Sergeevich Panarin, the modern researcher, notes that the same culture in different phases has different chances of dissemination in the world. "Thus, Western European culture in the Age of Discovery could scare representatives of other cultures with a militant" civilising mission. "On the contrary, as soon as it began to grow into the next phase - a consumer-hedonistic one connected with cultural pluralism and religious tolerance, its communicative capacity has grown immeasurably."⁴

² Kozlovskiy et al. 1995, p. 230.

³ Rabinow 1989, p. 9.

⁴ Panarin 1993, p. 75.

Stages of Russian modernisation

The attractiveness of Western technological innovations was reflected almost as a creed in the Russian reforms of the first quarter of the eighteenth century. They were carried out by Peter I in parallel with solving the most important geopolitical tasks: the recovery of the Baltic Sea gateway and the consolidation of positions on the north-eastern coast of the Black Sea. Peter, who was nicknamed Peter the Great by foreigners, studied by himself and made others learn, adopting the experience of the advanced Western countries. This was done not just for its own sake, nor merely at the whim of the Russian Tsar, but for the expediting of vital tasks for the country. Peter's modernisation was a response to the historical challenge of that era. Its pro-Western character was related to the materials and methods. Russia, where serfdom still existed for the majority of the population, made an industrial and military breakthrough. No other country in the world was in a similar situation in those times.

The features of the Russian commonwealth, which was making a powerful breakthrough in its modernisation, were reflected in the image of the Tsar, the leader. Vigorous in his reforms, brave in battles, Peter never tired of attending to the "common good." It is not by accident that Leibniz, the great European philosopher, singled out precisely the Russian Tsar among other rulers. "The true goal of science is the bliss of people," the thinker said. "Sciences and the arts are the real treasures of mankind because art overcomes nature by its means ... I did not just find a powerful sovereign who would be sufficiently interested in it. I hope I found one in Your Majesty."⁵

Leibniz paid great attention to the practical application of scientific knowledge, the publication of technical guidelines and the creation of schools and universities. At the end of Peter the First's life, the Russian Academy of Sciences was established. It should be noted that the intention of Leibniz had much in common with Peter's long-nurtured dream "to make Holland out of Russia." The difference, however, was that Holland developed by itself, and Peter intended to transform Russia with the help of absolute power.⁶

Some Western masters were invited to Russia by Peter to participate in his transformations. Dozens and then hundreds of new manufacturing works and factories were created. A completely new and powerful industrial zone appeared in the Urals with huge and promising potential. And the main driving force of the reforms was the Russian people.

European technologies and the European principles of the formation of management mechanisms were at the heart of Peter's modernisation. The

⁵ Gerie 2008, p. 648, 702.

⁶ Nefedov 2014, p. 61.

Petrine era left a significant mark on the history of Russian culture as well. There was a major change in cultural life in Russia, which had far-reaching consequences for the fate of the national culture.⁷

In general, the main consequences of this modernisation were a powerful industrial breakthrough, victory in the Northern War and the return to Russian control of the Baltic Sea gate. The military-political struggle against certain European states was forced upon Russia. Peter I opened a window to Europe to strengthen economic, political and cultural ties with the West. In addition, this, in turn, became necessary for Europeanisation and the development of the Russian economy.

We can say without exaggeration that in the first quarter of the eighteenth century there was a sharp economic leap in Russia that was equal to industrialisation of the Soviet period in its significance and consequences,⁸ as the Russian historian Anisimov stated, and we can concur.

Taking into account this comparison, we note some problems regarding modern historiography on, assessments of and approaches to the considered phenomena. The collapse of the Soviet state and the sharp change of paradigms have led to extraordinary polemics on the issues of reform, modernisation and the social development of Russia. They have included struggles regarding interpretations, definitions and theoretical aspects, as we might naturally expect. But often there are political biases and ideological positions held in these debates. On the one hand, this is due to the consequences of the socioeconomic cataclysms of the 1990s. At that time, some liberal pro-Western doctrines dominated; they accelerated the shift to a free-market strategy and the secularisation of consciousness and values, which did not always correspond to the moral standards and traditions of Russian society. Today we live in the conditions of a new stage of geopolitical problems. The activation of Russia's role on the international stage often provokes ambiguous reactions from Western countries. According to these authors, double standards in politics should cause concern among humanities scholars from different countries.

On the other hand, there is a certain crisis in the historiography of the modern period. The agenda is the task of "forming a relatively new research field - a second-order historiography, i.e., a discipline connected with the comprehension of the ways of studying the whole range of historiographical questions." We have some "works on this subject which in a rather fragmentary way outline the lines of analysis of the named research space, rather than give ready results and conclusions."⁹

⁷ Eremenko 1994, p. 128.

⁸ Anisimov 1989, p. 121.

⁹ Krikh, Metel 2014, p. 159.

Modern consumer society is limited by the postulates of postmodernism. Teodor Shanin noted that in recent decades

such forms of intellectual surrender as the critique of modernity by postmodernism have become more and more prominent, a form of critique where everything is relative, except for relativity itself. In postmodernism, the idea of progress paradoxically found its extreme expression in the denial of Science as such.¹⁰

Types of, and options for modernisation vary, as well as its interpretations. In modern debates, for example, there are conservative, liberal and even socialist types of modernisation. Further, the modern researcher writes that differing perceived goals of modernisation are in many ways opposed to one another (the radical restructuring of society in some cases, and purely technological borrowings and innovations in other cases), as can be its driving forces - the society, social and political movements or bureaucracy, elite groups or individuals.¹¹

The second Russian modernisation - in the late nineteenth and early twentieth centuries - contributed both to integration with the Western world and dependence on it. This implies the following: rather strong positions of foreign capital in the country, borrowed Western ideas (communist, social-democratic and liberal ones) and participation in European unions. The Entente would not have been able to defeat Germany, Austria-Hungary and their allies without Russia. Suffice it to recall the most successful military operation during the First World War - the Brusilovsky breakthrough - carried out by Russian troops. The year 2016 saw the marking of 100 years since that day. This anniversary reminds us of the lessons of those dramatic events.

In many ways, the exogenous nature of this modernisation (i.e., with reliance on external borrowings) was affected by natural tendencies in the development of the world capitalist system. It was also a catch-up modernisation that was being carried out - the process of national acceleration and the approaching of the modern West. The need for industrial modernisation forced Nicholas II, the Russian Emperor, to consider the reformist sentiments of some statesmen, primarily Sergeĭ Yul'evich Vitte. But the Russian Tsar considered the traditionalists, who advocated for the inviolability of autocratic order and class, to be his tower of strength. Vitte himself was also a supporter of the autocracy at the beginning of the century. His efforts were focused on the industrialisation of the country, but this was not completed. The agrarian sphere remained the primary area of Russian employment. It preserved a huge workforce and patriarchal way of life, poorly

¹⁰ Shanin 1998, p. 36.

¹¹ Medushevskiy 2011, p. 7.

integrated with the advanced sectors, with primitive technologies and pre-capitalist relations. In terms of industrial output per capita Russia lagged behind the leading nations; 73.7% of the country's population were illiterate.¹² Russian modernisation during that period, associated with the names of Sergei Yul'evich Vitte and Petr Arkad'evich Stolypin, asserted capitalism in an overridingly agrarian country. In Russia in the early twentieth century, where the agrarian question had not been completely solved, there were the highest rates of development. They were, however, interrupted by the war and its consequences, as well as by social contradictions in the country caused by the revolutionary events of 1917-1920.

The problems and tasks for Soviet industrial modernisation

The third, Soviet or socialist, modernisation was similar to the first, Petrine, one in that it involved the carrying out of vital tasks for the country. This involved the preservation of national sovereignty, the territorial integrity of the country. Both of these modernisations took place in conditions of acute international tension or warfare. Peter's reforms basically culminated in a glorious victory in the Northern War and the declaration of a Russian empire. And the formation of a powerful industrial base in the USSR occurred on the eve of Hitler's aggression. This newly realised industrial potential made it possible to resist German fascism and eventually to defeat it.

The search for common features between the third and second modernisations has a slightly different result, revealing similarities within the sphere of the technical accomplishments of the early twentieth century. These can include the emergence and development of socio-economic and political doctrines, and of philosophical and cultural concepts. The scientific and technological revolution and the emergence of new branches of scientific knowledge in the second half of the nineteenth century and in the early twentieth century laid the foundations for subsequent scientific and technological achievements. The contribution of Russian and Soviet scientists to world science in the twentieth century was widely known.

Modernisation in the Soviet Union took place against the backdrop of big changes throughout the world after the First World War and a series of social revolutions in a number of countries. Russia was no longer ruled under its traditional autocratic power and nobility, but was now in an entirely different socio-political situation. The new social alternative defined the issues of property (property being brought into public ownership), the role of workers (a worker is the hegemony of society), and the corresponding cultural values (socialist realism). Motivation for the division into particular stages of Russian modernisation is justified by the preservation of tradition -

¹² Gorinov et al. 1992, p. 22.

first of all, of statehood with a strong central authority, but in the Soviet era taking the form of a party-state nomenclature and authoritarianism. After many destructive cataclysms, it was possible to preserve the integrity of the territory: the USSR almost corresponded to the area of the former Russian Empire.¹³

The 1920s and 1930s marked a dismantling of the system of “state socialism.” Party structures gradually and steadily merged with state structures. The authority of the Bolshevik Party was strengthened after victory in the Civil War. The legitimacy of the one-party regime was reinforced by the revolutionary ideology of the architects of socialism. The party-administrative hierarchy determined a rather effective system of logical interactions. This system, sometimes, allowed the meeting of very complex social and economic challenges, the main one of which was the creation of heavy industry.

The New Economic Policy, with its variety of economic structures and market relations, was also marked by various crises. The sales crisis and grain crises showed that further expansion of restoration works and the establishment of an effective connection between the city and the village is impossible without the government’s management of the market. It was during the NEP that the first attempts were made to develop broad sectoral programmes. Such programmes were needed in order to force industrialisation as soon as possible. After all, the country’s defence issues were directly related to this. In 1933, as is known, Hitler came to power in Germany and the deliberate preparation of that country for war began. Further, Japan began military operations to gain domination in the Far East. Meanwhile, the civil war in Spain of 1936 to 1939 ended in victory the fascists of General Franco with the support of Germany and Italy.

Here we should recall the fact that the industrial revolution had provided the West with new technologies, not least military equipment. It immediately found its application in colonial conquests, and then in the struggle for a re-division of the world. Thus, the British and French armies by 1854 were equipped with the newly invented rifled Whitworth rifles and fittings, and the military flotilla with steam engines. And soon thereafter, together with the Turkish army, they entered the Crimean War. In the face of military threats, societies which were to escape conquest had no choice but to hastily adopt the techniques of conquerors and build factories producing this military hardware. A new war threatened; with expectations of this war, the air hung heavy with fear of the imminent attack of the capitalist powers.¹⁴

¹³ Salfetnikov 2006, p. 43.

¹⁴ Fitzpatrick 2008, p. 49.

Industrialisation in the USSR began in the very difficult economic conditions of the late 1920s. Fuel and agricultural raw materials went up in price and the cost of rail transportation increased. In an effort to increase output, a small amount of equipment which was not yet obsolete was put into operation; its servicing cost a fortune. The economic development of the country was also affected by the changes to its territorial boundaries caused by the separation from Finland, the Baltic states, Poland and some other industrially developed areas. The cost of production assets of the factory and mining industry declined in Soviet Russia by approximately 18%.¹⁵ The scientist of that time Efim Semenovitch Gorfinkel calculated that from 1913 up until 17 September 1939 the heavy industry of the USSR lost 16.1% of workers and 16.5% of total gross output; light industry lost 19.2% of workers and 20% of gross output.¹⁶

Features of Soviet industrialisation

In contrast to the developed Western countries, a serious motivator of industrialisation in the USSR by the early 1930s was the “goods famine.” There was a shortage of industrial goods, and the consumer demand of citizens was growing constantly. There was a large gap between the prices for industrial and agricultural goods within the country, as well as between world prices and Soviet ones. In this situation, savings were meant to play the main role. Unlike the previous modernisation of the beginning of the century, there was a question of creating a powerful industrial base and a large number of enterprises. Many of them were medium and large enterprises. These public industries made some necessary savings. They prevailed in this expansion of domestic industry through financing from the state budget.

The main source of funds for carrying out forced industrialisation (which was one of its features) in the absence of external loans was agriculture. Collectivisation was not an unambiguous process in its results. On the one hand, peasants became collective farm workers and lost a significant part of their property. On the other hand, collective farms could acquire the necessary equipment. Tractor depots were formed. This was an incentive to increase the production of tractors and combined harvesters. There were Fordsons and Fords earlier, but in the 1930s, the Chelyabinsk, Kharkov and Stalingrad tractor plants began to produce their domestic products.

Step-by-step progress was replaced by the need for an industrial breakthrough. It was necessary to build factories, industrial cities and a military industry.

¹⁵ Lelchuk 1984, p. 95.

¹⁶ Garfinkel 1929, p. 146.

It was necessary to move millions of workers from the village to the industry and give them bread. This called for increasing agricultural production, which was impossible without the decisive intervention of the government and with obsolete peasant agricultural engineering.¹⁷

Those were the words of Sergey Aleksandrovich Nefedov, a contemporary historian. Further he writes:

The only possible solution to the problem of the movement of workers from the countryside to industry was the mechanisation of agriculture. It was possible to solve the problem by using horse-drawn mowers ... but the Bolsheviks, as the party of true modernisers, aspired to something more: they were guided by the most modern Western models.¹⁸

Thus, industrialisation in specific historical conditions is influenced by foreign policy factors, the interests of the national economy and security, and certain sources of savings. The Soviet leadership began to understand by the early 1930s that it was necessary to spend most of its funds on the reconstruction of operating factories, mines and oil installations. They were directed towards the development of old industrial areas.

According to Nicolas Wert, a French historian, the growth in the production of equipment and the semi-finished products of heavy industry, the extraction of raw materials and the production of electric power were very significant, but the production of light industry goods and consumer goods did not receive proper attention. Huge investments were made in industry, but the need for investment in the social and cultural spheres was constantly ignored.

Industrialisation was carried out with extensive methods and big expenses ... It caused an increasing need for political leadership in the economic sphere. The administrative-command system (using modern Soviet terminology) replaced the laws of the market economy.¹⁹

Nevertheless, to assess Soviet industrialisation from the point of view of socio-economic costs would not be entirely objective. Undoubtedly, the significant motivators for an industrial breakthrough were high-powered work, maximisation of efficiency and productivity and Stakhanovism. The enthusiasm for labour of workers, engineers and employees was an important factor in the activation of productive life.

Staff training policy played its role in the economic achievements of the 1930s. Factory academies, schools and groups for essential technical qualifications grew constantly in number. Since the human factor is always the most important, the Soviet government paid great attention to the youth

¹⁷ Nefedov 2013, p. 124.

¹⁸ Ibid., p. 125.

¹⁹ Wert 1992, p. 201.

in the 1930s. During the first five-year plan, in 1938-1939 more than 500,000 became Komsomol members. The number of labour unions increased more than two times (from 12 million in 1930 to 25 million in 1939). Labour unions dealt with labour productivity, the rationalisation of production, the strengthening of labour discipline, social insurance and production-technical training. Stakhanovism made it possible to increase labour productivity by 25.5% in heavy industry during the course of 1936, and by 35-45% in industry as a whole.²⁰

The slogan "It's all about the people" is relevant to this day. After all, successful modernisation depends on a sufficient number of educated and experienced specialists. No amount of financial speculation or military seizure of territory will make society stronger if the most important potential is weakened in it. It's called the human factor.

One of those who first summed up the results of socialist modernisation was Lev Trotsky, a political opponent of the Soviet leadership and, especially, Stalin. He was even deported from the USSR for factionalism. In the mid-1930s, Trotsky carefully examined the dynamics of the industrial development of our country comparing it with the corresponding indicators of the major capitalist countries. Germany's production output fell to the level of 1929 during the period of 1929-1935 (the years of the global crisis); Britain's level increased by only 3-4%. US industrial production output fell by 25% and French production output by 30%; only Japanese production output increased, by almost 40%. The Soviet Union's industrial level increased by 250%; during this period it changed its place in the world economic system. For example, in 1925 it held 11th place in electricity production, but it gave its place to Germany and the United States in 1935. The USSR moved from 6th to 3rd place in the smelting of cast iron, and it took first place in the production of tractors.²¹

This issue remains controversial in the modern scientific world, but it still raises special interest, for example, among modern American researchers, such as Henri-Louis Bergson, Holland Hunter and others. Speaking about the problems and costs of Soviet industrialisation in a superlative degree, they also recognise its outstanding results. Compared to the fact that it was the time of the Great Depression for the Western bourgeois world, they noted that the gross domestic product of the USSR increased by 97.1% between 1928 and 1940. This was indeed a strong performance.²²

The war interfered with the third five-year plan in the USSR. The treacherous attack of Hitler's Germany in June 1941 made the Soviet

²⁰ Olsztynski 2002, p. 333-334.

²¹ Khromov 1997, p. 27.

²² Hunter, Szyrmer 1992, p. 26.

economy urgently restructure itself for the production of military hardware with which to fight fascism. The natural growth of the USSR economy was interrupted. However, that industrial potential which had been created during the first five-year plans allowed our people to withstand and win a victory in the most difficult conditions.

According to Lewis H. Siegelbaum, an American historian, the Soviet people destroyed doubts inside the country and abroad, rapidly and enthusiastically erecting giant plants and dams, and transforming obsolete villages into collective farms in the process of becoming citizens of a truly socialist society. Their achievements were noted and officially recorded in "Stalin's Constitution" of 1936, which guaranteed civil rights and equality to all people of the Soviet Union. But heavy industrialisation and collectivisation were not only ideological campaigns. The threat of imperialist aggression which remained throughout this period justified this enormous effort. Industrialisation, thus, guaranteed the survival of the nation and the mission of socialism.²³

The main guarantee of the success of the process under consideration was technical self-sufficiency. Let us highlight here one more feature of Soviet modernisation. Industrialisation was its main motivation and cause in tough times and within a geopolitical framework. The creation of a technical industrial base was the result of modernisation in the developed countries of the West. There, it had been carried out systematically, in the absence of serious economic or geopolitical competition.

By the early 1930s, owning equipment was not enough, and mostly what were present were examples of American, German, Belgian and other foreign manufacturers' products. The machines, presses, hammers, pumps and boilers of Sonenberg, Max-Gasse, Marissa, Becker, Brown Sharp, Malkus and others were in demand in large industrial zones. There were other problems, which stimulated the development and production of domestic equipment. With an increase in the amount of imported equipment, the problem of servicing became topical.

Even qualified labour collectives had trouble servicing the acquired equipment. Each company tried to solve these problems according to its capabilities. In the 1920s and 1930s, the technical development of regional production was largely dependent on imports. For example, the largest grouping of industrial imports was of machinery into the Urals. To a certain extent, progress in the development of industrial production in the Urals was due to the degree of the introduction of imported equipment and technologies. With the development of industrialisation in the region and the creation of new plants and factories, the needs of the regional economy for

²³ Freeze 2002, p. 292.

the import of modern equipment, technologies, materials and raw materials significantly increased.²⁴

Industrialisation in this huge country was carried out at a regional level in a rather peculiar way, even in the agrarian regions of southern Russia. So, in Kuban, where the main sector of the economy was agricultural, there were various industrial enterprises. Basically, they were focused on the output and processing of agricultural products, and on the extraction of natural resources. Nevertheless, some large and recognised industrial enterprises were reconstructed and modernised. They played a significant role in the development of urban infrastructure and their workers actively participated in the cultural and social life of Kuban.

For example, the plant named after Sedin was able to increase its labour productivity in difficult conditions by 79.1% between 1930 and 1932, and began to produce cars that had previously been manufactured only abroad.²⁵ In 1937, the plant began to produce carousel machines, the first ones in the USSR; this made it possible to become free of foreign dependence on this type of machine.

Cement produced by the factories of Novorossiysk received a gold medal for its high quality at the World Exhibition in Paris in 1936. It was widely used in many large construction projects in the country: Magnitogorsk Metallurgical Combine, Moscow Metro and the Stalingrad Tractor Plant, for example.²⁶ To increase the effectiveness of work, many enterprises of Kuban established contacts with the North Caucasus Industrial Research Institute in Krasnodar.²⁷

Discussion

The matter of modernisation in its historical context the issues of industrial development have been the subject of research for both Russian and foreign researchers. Among Russian scientists who devoted their works to the issues of the modernisation and industrial development of countries and regions, we would like to mention Vladimir Vyacheslavovich Kozlovskii, Vitalii Semenovich Lel'chuk, Andrei Nikolaevich Medushevskii, Aleksandr Sergeevich Panarin, Nikolai Anatol'evich Rodionov, Anatolii Ivanovich Utkin and Valentina Gavrilovna Fedotova. They made significant contributions to the development of knowledge on modernisation and development in their multidimensional aspects. Some foreign scientists who

²⁴ Radionov 2012, p. 163.

²⁵ SAKT, fund R-1547, series 1, file 55, p. 42.

²⁶ *Khrestomatiya* 1982, p. 111.

²⁷ SAKT, fund R-237, series 1, file 206, p. 97.

have addressed these problems are Lewis H. Siegelbaum, Paul Rabinow, Holland Hunter, Teodor Shanin and Janusz M. Szyrmer.

Domestic and foreign researchers turned to the analysis of aspects of modernisation and its types. They have considered the features of industrialisation in specific countries and at different stages of historical development. In general, however, matters pertaining to continuing modernisation in the world, both at the theoretical and applied levels, need further development. This need is especially acute in response to geopolitical challenges, various contradictions in the socio-economic and cultural spheres of a number of countries and a phase of deindustrialisation occurring within some of them.

Conclusions

Socio-economic and geopolitical contradictions pose a special challenge to many members of the world community, a challenge related to the possibilities for, and ways of carrying out “catch-up” modernisation and overcoming imbalances in the spheres of production and consumption. The success of modernisation largely depends on the social activity of people and the political will of leaders. Thus, the factor of social and political solidarity can become a serious problem of modernisation or a guarantor of its successful conduct. This is the solidarity of the authorities and the people, which manifests itself in an awareness of national challenges and endeavours on the part of all social groups. Both the Petrine and Soviet types of modernisation have demonstrated this solidarity in actual historical conditions. Understanding common features across the various stages of Russian modernisation and the problems of this process require the taking into account of some specific features of Russian civilisation and its traditions of industrial construction.

The meaning of Soviet industrialisation (similar to industrial modernisation in other countries) was the development of new industries and the construction of new advanced industrial enterprises. However, in the conditions of our country and in a complicated international situation, it was extremely difficult to implement a balanced development. The differences between Soviet modernisation and foreign examples lay in the new format of the social alternative and the political system of the country, as well as in the primary growth of heavy industry. In addition, the special value of the experience of industrial development and its problems is in the unique nature of the process in different regions of the country in conditions of uneven economic development. This regional uniqueness was the main guarantee of the accelerated progress of previously obsolete regions.

The experience of Soviet industrialisation is important today for the analysing of methods and conditions for the conducting of reindustrialisation

in Russia. The further study of modern conditions and civilisational prerequisites for modernisation against the backdrop of postmodernist trends in both economically developed and developing countries remains an urgent task. Historians today also need to study the specifics of the industrial development of individual regions of the country.

Bibliographical Abbreviations

- Anisimov 1989 - Evgeniĭ Viktorovich Anisimov, *Vremya petrovskikh reform*, Leningrad, 1989.
- Eremenko 1994 - Galina Anatolievna Eremenko, *Ocherki po istorii zarubezhnoi i otechestvennoi kultury*, Rostov-on-Don, 1994.
- Fitzpatrick 2008 - Sheila Fitzpatrick, *Stalinskie krestyane. Sotsialnaya istoriya Sovetskoi Rossii v 30-e gody: deremya*, Moscow, 2008.
- Freeze 2002 - Gregory L. Freeze (ed.), *Russia: A History*, Oxford, 2002.
- Garfinkel 1929 - Efim Semenovich Garfinkel, *SSSR v sisteme mirovogo khoz'yaystva*, Moscow, 1929.
- Gerie 2008 - Vladimir Ivanovich Gerie, *Leibnits i ego vek. Otnosheniya Leibnitsa k Rossii i Petru Velikomu*, Saint Petersburg, 2008.
- Gorinov et al. 1992 - Mikhail Mikhaĭlovich Gorinov, Aleksandr Anatol'evich Danilov, Sergei Vladimirovich Leonov, *Istoriya Otechestva (kratkiĭ ocherk)*, vol. 1, Moscow, 1992.
- Hunter, Szyrmer 1992 - Holland Hunter, Janusz M. Szyrmer, *Faulty Foundations: Soviet Economic Policies, 1928-1940*, Princeton, 1992.
- Kbrestomatiya* 1982 - *Kbrestomatiya po istorii Kubani (1917-1967). Dokumenty i materialy*, Krasnodar, 1982.
- Khromov 1997 - Semen Spiridonovich Khromov (ed.), *Industrializatsiya Sovetskogo Soyuza. Nove dokumenty. Nove fakty*, part 1, Moscow, 1997.
- Kozlovskiy et al. 1995 - Vladimir Vyacheslavovich Kozlovskiy, Anatoliĭ Ivanovich Utkin, Valentina Gavrilovna Fedotova, *Modernizatsiya: ot ravenstva k svobode*, Saint Petersburg, 1995.
- Krikh, Metel 2014 - Sergei Borisovich Krikh, Olga Vadimovna Metel, *Dve paradigmy v sovremennoi otechestvennoi istoriografii*, in *VI*, 1, 2014, p. 159-166.
- Lelchuk 1984 - Vitaliy Semenovich Lelchuk, *Industrializatsiya SSSR: istoriya, opyt, problemy*, Moscow, 1984.
- Medushevskiy 2011 - Andreĭ Nikolaevich Medushevskiy, *Velikaya reforma i modernizatsiya Rossii*, in *Rossiyskaya istoriya*, 1, 2011, p. 3-27.
- Nefedov 2013 - Sergey Aleksandrovich Nefedov, *Agrarnye i demograficheskie itogi stalinskoĭ kollektivizatsii*, Tambov, 2013.
- Nefedov 2014 - Sergey Aleksandrovich Nefedov, *Proiskhozhdeniye regul'yarnogo gosudarstva Petra Velikogo*, in *VI*, 5, 2014, p. 52-63.
- Olsztynski 2002 - Mark Olsztynski (ed.), *Kurs otechestvennoi istorii IX-XX vekov. Osnovnye etapy i osobennosti razvitiya rossiyskogo obshchestva v mirovom istoricheskom protsesse*, Moscow, 2002.

Stages and Problems of Russian Modernisation and Features of Soviet Industrial

- Panarin 1993 - Aleksandr Sergeevich Panarin, *Mezhdú atlantizmom i evraziiztvom*, in *SM*, 11, 1993, 4, p. 73-77.
- Rabinow 1989 - Paul Rabinow, *French Modern: Norms and Forms of the Social Environment*, Cambridge, Massachusetts, 1989.
- Radionov 2012 - Nikolai Anatol'evich Radionov, *Modernizatsiya otechestvennoi promyshlennosti na importnoi tekhnicheskoi baze v 1920-1930-e gg. (po materialam Priuralya)*, in *Istoricheskie*, 12 (26), 2012, 3, p. 161-164.
- SAKT - State Archives of the Krasnodar Territory.
- Salfetnikov 2006 - Dmitriy Anatolievich Salfetnikov, *K probleme modernizatsii industrialnogo razvitiya Rossii i Kubani*, in *GM*, 1-2, 2006, p. 71-77.
- Shanin 1998 - Teodor Shanin, *Ideya progressa*, in *VF*, 8, 1998, p. 34-36.
- Wert 1992 - Nicolas Wert, *Istoriya Sovetskogo gosudarstva*, Moscow, 1992.

LISTA ABREVIERILOR

AAR-SI	- Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Istorice. Academia Română. București.
ActaArchHung	- Acta Archaeologica. Academiae Scientiarum Hungaricae. Budapesta.
ActaHASH	- Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae. Budapesta.
ActaMN	- Acta Musei Napocensis. Muzeul de Istorie a Transilvaniei. Cluj-Napoca.
Adevărul	- Adevărul. București.
AÉ	- Archaeologiai Értesítő a Magyar régészeti, művészt-történeti és éremtani társulat tudományos folyóirata. Budapesta.
AF	- Altorientalische Forschungen. Institut für Archäologische Wissenschaften, Abteilung Vorderasiatische Archäologie. Berna.
AH	- Archaeologia historica. Masarykova univerzita, Filozofická fakulta. Brno.
AHY	- Austrian History Yearbook. Center for Austrian Studies. Minneapolis MN.
AIEFCB	- Anuarul Institutului de Etnografie și Folclor „Constantin Brăiloiu”. Academia Română, Institutul de Etnografie și Folclor „Constantin Brăiloiu”. București.
AIAC	- Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie Cluj-Napoca. (este continuat de AIIGB).
AIIAI/AIIX	- Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie „A. D. Xenopol” Iași (din 1990 Anuarul Institutului de Istorie „A. D. Xenopol” Iași).
AIIGB	- Anuarul Institutului de Istorie „George Barițiu” Cluj-Napoca. (continuă AIAC).
AIIN	- Anuarul Institutului de Istorie Națională. Cluj-Sibiu.
AISC	- Anuarul Institutului de Studii Clasice. Cluj.
AJPA	- American Journal of Physical Anthropology. The Official Journal of the American Association of Physical Anthropologist. Baltimore.
Alba-Iulia	- Alba-Iulia. Alba Iulia.
Aluta	- Aluta. Studii și comunicări - Tanulmányok és Közlemények. Sfântu Gheorghe.
AM	- Arheologia Moldovei. Institutul de Istorie și Arheologie „A. D. Xenopol” Iași.
AMM	- Acta Moldaviae Meridionalis. Muzeul Județean Vaslui.
Anatolia Antiqua	- Anatolia Antiqua. L'Institut Français d'Études Anatoliennes d'Istanbul.
AnB	- Analele Banatului. Muzeul Național al Banatului (serie nouă). Timișoara.
Anistoriton	- Anistoriton / <i>Ανιστόριτον</i> . History and Archaeology Journal. Digital Journal (Grecia).

Lista abrevierilor

- Annales** - Annales. Économies, Sociétés, Civilisations. École des Hautes Études en Sciences Sociales. Paris.
- Antaeus** - Antaeus. Communicationes ex Instituto Archaeologico Academiae Scientiarum Hungaricae. Budapesta.
- AntAfr** - Antiquités africaines. Université de Provence. Paris.
- AnUB-ŞP** - Analele Universităţii din Bucureşti. Seria Ştiinţe Politice. Universitatea din Bucureşti.
- AO** - Arhivele Olteniei. Serie nouă. Institutul de Cercetări Socio-Umane. Craiova.
- Apulum** - Apulum. Acta Musei Apulensis. Muzeul Naţional al Unirii Alba Iulia.
- ArhMed** - Arheologia Medievală. Reşiţa. Cluj-Napoca.
- ArhVestnik** - Arheološki Vestnik. Institut za arheologijo. Ljubljana.
- Arts of Asia** - Arts of Asia. The Asian Arts & Antiques Magazine. Hong Kong.
- Astra Sabesiensis** - Astra Sabesiensis. Despărţământul Astra „Vasile Moga” Sebeş.
- AUASH** - Annales Universitatis Apulensis. Series Historica. Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia.
- Banatica** - Banatica. Muzeul de Istorie al judeţului Caraş-Severin. Reşiţa.
- BAR** - British Archaeological Reports (International Series). Oxford.
- BB** - Bibliotheca Brukenthal. Muzeul Naţional Brukenthal. Sibiu.
- BCH** - Bulletin de correspondance hellénique. L’Institut de correspondance hellénique d’Athenes. Atena.
- BCŞS** - Buletinul Cercurilor Ştiinţifice Studenteşti. Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia.
- BECh** - Bibliothèque de l’école des chartes. Revue d’érudition. Paris.
- BerRGK** - Bericht der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts. Frankfurt pe Main.
- BHAB** - Bibliotheca Historica et Archaeologica Banatica. Muzeul Banatului Timişoara.
- BJJS** - The British Journal of Sociology. London School of Economics and Political Science. University of London.
- BMA** - Bibliotheca Musei Apulensis. Muzeul Naţional al Unirii Alba Iulia.
- BOR** - Biserica Ortodoxă Română. Patriarhia Română. Bucureşti.
- Boabe de grâu** - Boabe de grâu. Revistă de cultură. Bucureşti.
- BR** - Budapest Régiségei. Budapesti Történeti Múzeum. Budapesta.
- Britannia** - Britannia: A Journal of Romano-British and Kindred Studies. Society for the Promotion of Roman Studies. Londra.
- Brukenthal** - Brukenthal. Acta Musei. Muzeul Naţional Brukenthal. Sibiu.
- BS** - Balkan Studies. Institute for Balkan Studies in Thessaloniki. Salonic.
- BSNR** - Buletinul Societăţii Numismatice Române. Bucureşti.
- BTh** - Bibliotheca Thracologica. Institutul Român de Tracologie. Bucureşti.
- BudRég** - Budapest Régiségei. Budapesti Történeti Múzeum. Budapesta.

CAC	- Central Asia and Caucasus. Institute for Central Asian and Caucasian Studies. Luleå (Sweden). Institute of Strategic Studies of the Caucasus. Baku (Azerbaijan).
Carpații	- Carpații: Vânătoare, pescuit, chinologie. Cluj.
Castrum	- Castrum. A Castrum Bene Egyesület Hírlevele. Budapesta.
CCA	- Cronica cercetărilor arheologice. București.
Cercetări arheologice	- Cercetări arheologice. Muzeul Național de Istorie a României. București.
Chronica	- Chronica: annual of the Institute of History. University of Szeged.
Cibinium	- Cibinium. Analele Muzeului Etnografic „ASTRA”. Complexul Muzeal „ASTRA”. Sibiu.
CN	- Cercetări Numismatice. Muzeul Național de Istorie a României. București.
CNA	- Cronica Numismatică și Arheologică. Foaie de informații a Societății Numismatice Române. București.
CP	- Classical Philology. A Journal Dedicated to Research in Classical Antiquity. Chicago.
Crisia	- Crisia. Culegere de materiale și studii. Muzeul Țării Crișurilor. Oradea.
Dacia	- Dacia. Recherches et découvertes archéologiques en Roumanie. Nouvelle série: Revue d'archéologie et d'histoire ancienne. București.
Denarius	- Denarius. Slovenské národné múzeum - historické múzeum. Bratislava.
Der Unterwald	- Der Unterwald. Sebeș.
DolgCluj	- Dolgozatok az Erdély Nemzeti Múzeum Érem - és Régiségtárából. Kolosvár (Cluj).
EDR	- Ephemeris dacoromana. Annuario dell'Accademia di Romania. Roma.
EHQ	- European History Quarterly. Sage Publications. New York.
EO	- Etnograficheskoye obozreniye. Institut etnologii i antropologii RAN. Moscova.
Erdély Múzeum	- Erdély Múzeum. Erdélyi Múzeum-Egyesület. Cluj-Napoca.
Études balkaniques	- Études balkaniques. Cahiers Pierre Belon. Association Pierre Belon. Paris.
European Archaeology	- European Archaeology/online. București.
FBW	- Fundberichte aus Baden-Württemberg. Stuttgart.
FI	- File de Istorie. Muzeul de Istorie Bistrița (continuată de <i>Revista Bistriței</i>).
FolArch	- Folia Archaeologica. Magyar Történeti Múzeum. Budapesta.
FUrb	- Forma Urbis. Roma.
Gasyrlar avazy	- Gasyrlar avazy. Ekho vekov. Kazan.
Germania	- Germania, Römisch-Deutscher Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts. Frankfurt am Main.
GM	- Golos minuvshogo. Federal'noye gosudarstvennoye byudzhethnoye obrazovatel'noye uchrezhdeniye vysshego obrazovaniya Kubanskiy gosudarstvennyy universitet. Krasnodar.
Godišnjak	- Godišnjak. Jahrbuch Knjiga. Sarajevo-Heidelberg.

Lista abrevierilor

- HEI** - History of European Ideas. International Society for the Study of European Ideas. Londra.
- Hierasus** - Hierasus. Muzeul Județean Botoșani.
- Hiperboreea Journal** - Hiperboreea Journal. Societatea de Istorie Balcanică. București.
- HOMÉ** - A Herman Ottó Múzeum Évkönyve. Miskolc.
- HSCP** - Harvard Studies in Classical Philology. Harvard University. Cambridge (SUA).
- IIER** - Issues in Educational Research. Western Australian Institute for Educational Research Inc. New South Wales, Australia.
- IJESE** - International Journal of Environmental & Science Education. Kazan.
- IJL** - International Journal of Linguistics. Makrothink Institute. Las Vegas.
- IPH** - Inventaria Praehistorica Hungarie. Budapesta.
- Istoricheskie** - Istoricheskie, filosofskie, politicheskie i yuridicheskie nauki, kulturologiya i iskustvovedenie. Voprosy teorii i praktiki. Tambov.
- Izvestiya ASU** - Izvestiya. Altayskiy gosudarstvennyy universitet. Barnaul.
- Jászkunság** - Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Tudományos Egyesület. Szolnok.
- JHE** - Journal of Human Evolution. Elsevier.
- JRGZM** - Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums zu Mainz.
- Közlemények** - Közlemények az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem - és Régiségtárából. Cluj.
- KST** - Kazı Sonuçları Toplantısı. Ankara.
- Kubaba** - Kubaba. Faculdade de Ciências Sociais e Humanas, Universidade Nova de Lisboa.
- Lumea nouă** - Lumea nouă. București.
- Lupta** - Lupta. Iași.
- Mannus** - Mannus. Gesellschaft für Deutsche Vorgeschichte. Leipzig.
- Maqarnas** - Muqarnas Online. An Annual on the Visual Cultures of the Islamic World. Cambridge.
- Marisia** - Marisia. Muzeul Județean Târgu Mureș.
- MCA** - Materiale și cercetări arheologice. București.
- ME** - Memoria Ethnologica. Centrul Județean pentru Conservarea și Promovarea Culturii Tradiționale Maramureș. Baia Mare.
- MEFRA** - Mélanges de l'École française de Rome - Antiquité. Roma.
- MEJSR** - Middle-East Journal of Scientific Research. International Digital Organization for Scientific Information. Deira, Dubai.
- MFME** - A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Studia Archaeologica. Szeged.
- Mir nauki** - Mir nauki, kulturni, obrazovania. Gorno-Altaysk.
- MN** - Muzeul Național. Muzeul Național de Istorie a României. București
- Mots** - Mots. Les langages du politique. ENS Editions. Paris.
- Muzeológia** - Muzeológia a kultúrne dedičstvo. Univerzita Komenského v Bratislave.
- Múzeum** - Slovenské národné múzeum. Bratislava.

Natura	- Natura. Revistă pentru răspândirea științei. București.
NK	- Národní knihovna: knihovnická revue. Národní knihovna České republiky. Praga.
Numizmatika	- Numizmatika. Slovenská numizmatická spoločnosť. Bratislava.
PA	- Patrimonium Apulense. Direcția Județeană pentru Cultură Alba. Alba Iulia.
PBF	- Prähistorische Bronzefunde. München.
PolSci	- Romanian Journal of Political Science. Societatea Academică din România. București.
Pontica	- Pontica. Muzeul de Istorie Națională și Arheologie. Constanța.
PQCS	- Philippine Quarterly of Culture and Society. University of San Carlos. Cebu.
PZ	- Prähistorische Zeitschrift. Deutsche Gesellschaft fuer Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte, Institut für Prähistorische Archäologie. Berlin.
Rațiunea	- Rațiunea. Revistă bilunară de liberă cugetare. București.
RB	- Revista Bistriței. Complexul Muzeal Bistrița-Năsăud. Bistrița (continuă File de Istorie).
RES	- Review of European Studies. Canadian Center of Science and Education. Toronto.
RevHisto	- Revista de Historiografia. Instituto de Historiografía Julio Caro Baroja. Universidad Carlos III de Madrid.
RHA	- Revue historique des armées. Ministère de la Défense. Paris.
RHSEE/RESEE	- Revue historique du sud-est européen. Academia Română. București, Paris (din 1963 Revue des études sud-est européennes).
RI	- Revista de Istorie (din 1990 Revista istorică). Academia Română. București.
RIR	- Revista istorică română. Institutul de Istorie Națională din București.
RMM-MIA	- Revista muzeelor și monumentelor. Monumente Istorice și de Artă. București.
Romantisme	- Romantisme. Revue du dix-neuvième siècle. Editeur Armand Colin. Paris.
România liberă	- România liberă. București.
Rossiyskaya istoriya	- Rossiyskaya istoriya. Akademicheskii nauchno-izdatel'skiy, proizvodstvenno-poligraficheskii i knigorasprostranitel'skiy tsentr Nauka. Moscova.
RRH	- Revue Roumaine d'Histoire. Academia Română. București.
RRSE	- Revista română de studii eurasiatice. Centrul de Studii Eurasiatice, Universitatea „Ovidius” Constanța.
SA	- Sociological Analysis. Oxford University Press. Oxford.
SAA	- Studia Antiqua et Archaeologica. Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași.
SAI	- Studii și articole de istorie. Societatea de Științe Istorice și Filologice a RPR. București.
SARcheologiczne	- Sprawozdania Archeologiczne. Instytut Archeologii i Etnologii PAN. Cracovia.

Lista abrevierilor

Sargetia	- Sargetia. Acta Musei Devensis. Muzeul Civilizației Dacice și Romane Deva.
SC	- Studii și comunicări. Asociația Folcloriștilor și Etnografilor din județul Sibiu (din 1992 devine Studii și Comunicări de Etnologie).
SCB	- Studii și cercetări de bibliologie. Academia RPR. București.
SCIV(A)	- Studii și cercetări de istoria veche. București (din 1974, Studii și cercetări de istorie veche și arheologie).
SCN	- Studii și Cercetări de Numismatică. Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan” București.
SJ	- Saalburg Jahrbuch. Bericht des Saalburg Museum. Mainz am Rhein.
SJAHSS	- Scholars Journal of Arts, Humanities and Social Sciences. Scholars Academic and Scientific Publishers (SAS).
SlovArch	- Slovenská Archeológia. Nitra.
SlovNum	- Slovenská numizmatika. Národný numizmatický komitet Slovenskej republiky a Archeologický ústav SAV. Nitra.
SM	- Svobodnaya mysl. Obshchestvo s ogranichennoy otvetstvennost'yu Politizdat. Moscova.
SMIM	- Studii și materiale de istorie modernă. Institutul de Istorie „Nicolae Iorga” al Academiei Române. București.
SMIMed	- Studii și materiale de istorie medie. Institutul de Istorie „Nicolae Iorga” al Academiei Române. București.
Socialismul	- Socialismul. București.
SP	- Studii de Preistorie. Asociația Română de Arheologie. București.
SS	- The Social Sciences. Western Social Association. Dubai.
Stâna	- Stâna. Revistă profesională și de cultură. Organ al oierilor din întreaga țară. Poiana Sibiului.
Steaua	- Steaua: literară, artistică și culturală. Uniunea Scriitorilor din România. Cluj-Napoca.
StudiaTC	- Studia Theologia Catholica. Universitatea „Babeș-Bolyai” Cluj-Napoca.
StudiaUBBH	- Studia Universitatis Babeș-Bolyai. Series Historia. Universitatea „Babeș-Bolyai” Cluj-Napoca.
Studii	- Studii. Revistă de istorie. (din 1974 Revista de istorie și din 1990 Revista istorică). Academia Română. București.
Suceava	- Anuarul Muzeului Județean Suceava.
SUCH	- Studia Universitatis Cibiniensis, Serie Historica. Universitatea „Lucian Blaga” Sibiu.
Syria	- Syria. Archéologie, art et histoire. Revue d'art oriental et d'archéologie. Institut français du Proche-Orient.
Századok	- Századok. A Magyar Történelmi Társulat folyóirata. Budapest.
TAD	- Türk Arkeoloji Dergisi. Ankara.
Telegraphul	- Telegraphul. București.
Terra Sebus	- Terra Sebus. Acta Musei Sabesiensis. Muzeul Municipal „Ioan Raica” Sebeș.
Thraco-Dacica	- Thraco-Dacica. Institutul Român de Tracologie. București.
Transilvania	- Transilvania. Centrul Cultural Interetnic Transilvania. Sibiu.

Tyragetia	- Tyragetia. Muzeul Național de Arheologie și Istorie a Moldovei. Chișinău.
UPA	- Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie. Berlin.
Vestnik Moskovskaya	- Vestnik Moskovskaya gosudarstvennaya khudozhestvenno-promyshlennaya akademiya imeni S. G. Stroganova. Moscova.
Vestnik Omskogo	- Vestnik Omskogo universiteta. Seriya Istoricheskiye nauki. Omskij Gosudarstvennyj Universitet. Omsk.
Vestnik Tatarskogo	- Vestnik Tatarskogo gosudarstvennogo gumanitarno-pedagogicheskogo universiteta. Filologija i kul'tura. Kazan.
VI	- Voprosy istorii. Institut russkoy istorii Rossiyskoy akademii nauk. Moscova.
VF	- Voprosy filosofii. Izdatel'stvo «Nauka». Moscova.
VTT	- Veszprémi Történelmi Társaság és Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság kiadványa. Veszprém.
WASJ	- World Applied Sciences Journal. International Digital Organization for Scientific Information. Deira, Dubai.
Xenopoliana	- Xenopoliana. Buletin al Fundației Academice „A. D. Xenopol” Iași.
Ziridava	- Ziridava. Muzeul Județean Arad.

“PROLETARIAN INTERNATIONALISM” AND “GREAT COLONISATION”: CREATING A NEW NATIONAL IDENTITY IN THE USSR IN THE 1920s AND 1930s*

Nataliia PAVLOVA**

Oleg YAGOV***

Olga SUKHOVA****

Abstract. *The article discusses the role of a prominent politician and theorist on the establishment of a federation of all the Turkic peoples of the USSR, M. H. Sultan Galiev, in the policy of the RCP (b)/ CPSU (b) on the formation of a new Soviet identity. It provides an explanatory model of the transformation of Soviet state national policy entering into a new phase both of modernisation and of struggle for the party leadership. The article aims to analyse the importance of the national factor in the period of intensified repressions in the USSR in the second half of the 1930s.*

Keywords: *USSR, national policy, autonomy, repressions, M. H. Sultan-Galiev.*

Introduction

The establishment of the Soviet Union in December of 1922 proved both the importance of the nationalities issue and its amorphous, heterogeneous and conflicting interpretations in the policy enacted by the party of Bolsheviks. A further factor that deepened the tensions in the process of establishing the national state, especially between the centre and the periphery, was the restoring, basically, of a capitalist economic model, on the basis of the transition to the New Economic Policy. Thus, according to theorists of Russian national communists, the nationalities issue was the primary reference point for colonial countries and peoples in their fight for communism and social transformation. All other spheres of revolutionary changes were deemed instrumental and complied with the task of liberating the suppressed.¹ At the same time, the demands of the New Economic Policy drew forward the economic efficiency of regionalism, relying on “proletariat centres,”² and contributed to the decentralisation of government.

It has to be taken into account that, objectively, the Socialist Revolution opened up new vistas for Russia in its transformation into a modern society

* The paper was executed within the assignment from Russian Foundation for Basic Research (RFBR), no. 15-31-14003, *Regional Aspects of Formation of the Russian Nation*.

** Penza State University, Russian Federation; e-mail: nataliia.pavlova@inbox.ru.

*** Penza State University, Russian Federation; e-mail: yagovdom@yandex.ru.

**** Penza State University, Russian Federation; e-mail: suhhov747@yandex.ru.

¹ Muhametdinov 2010, p. 137.

² SARF, fund R. 5677, opis 1, delo 7, p. 114.

and the realisation of ideas of liberalisation and emancipation. However, after the restrictions were lifted and the “suppressed nations” liberated, the natural result was an opposing movement towards the perception of a previously alien, but more perfect and powerful imperial model, which resulted in the growth of movements of young nationalists.

Methodology

The methodological basis of the study is hermeneutics as a method for interpreting text - which allows us both to isolate objective information from documents of an ideological nature and to avoid using historiographic clichés - as well as a historical and situational method that reveals cause and effect relationships based on both a real historical situation and an analysis of the world picture that is authentic to the epoch in question.

Results

The above mentioned conditions in their totality led the party forums to include the nationalities issue on the agenda. An agreement on the recurring nationalities problem was to be achieved at the 12th Congress of the Russian Communist Party that was to take place between 17 and 25 April 1923. The main speaker who talked on the issue was Iosif Stalin, who discerned the essence of the conflict in the governing system and used it shrewdly in his fight for the party leadership. In his speech Stalin linked the “New Economic Policy conditions” and the restoration of Great Russian chauvinism, as well as local chauvinism, which threatened to create discord “between the proletariat of the former empire and the peasants.”³ The fact that the Russian emigrants’ political movement supported centripetalism was accepted as indirect proof of the spread of chauvinism.⁴ The basis for “cooperation and fraternal co-existence” of separate nations, according to Stalin, was to be the building of the Union on the principles of the free will and legal equality of the peoples that joined it, as well as a fierce fight against Great Russian chauvinistic ideas in Soviet state organisations. The future dictator listed the factors that hindered the solution of the nationalities issue, among them the absence of actual equality of the nations (not only in terms of education and culture but in industrial development as well) and the growth of nationalism in the republics, directly caused by the return of private capital into the economy.⁵

The communist leaders’ appeal for actual equality of the peoples of the Soviet Union found support among the national elite and gave rise to the

³ Stalin 2014, p. 160.

⁴ Ibid., p. 164.

⁵ Ibid., p. 162, 167.

hope of broadening local authority and the gaining of more rights locally. The official resolution of the 12th congress was termed “the charter of liberties” in the national republics and regions.⁶ Alongside the declaration of the fight against chauvinism, the Communist Party leadership, with the support of the secret police service, the OGPU, started a campaign of political “teaching” of the national leaders in the union and autonomous republics. They strived to build the vertical axis of power into a rigid, centralised government model, which stripped the national leaders of any opportunity of disagreement. Soon after the 12th congress, the Communist Party began to get ready for the special meeting on national and state development, planned for 4 June 1923. One of the key questions planned to be discussed at the meeting was the report of the Central Control Commission of the Communist Party on Mirsaid Sultan-Galiev, who was accused of anti-party and anti-Soviet activities and was expelled from the Communist Party. It is significant that Sultan-Galiev, a member of the People’s Commissariat of Nationalities and representative of the Tatar Republic at this Commissariat, was arrested by the secret police service a short time before the start of the Congress, on 4 March 1923. He was charged with no less than the betrayal of the party and secret correspondence with Kemalism supporters and leaders of Basmachi revolt, as well as the establishment of the counter-revolutionary organisation outside the USSR.⁷ Sultan-Galiev was arrested on the grounds of information provided by a student of the Communist University of Workers in the East on discussion between “A. Yanbaev” (obviously, A. Yenbaev), deputy head of the People’s Commissariat in the Tatar Republic, and M. Sultan-Galiev. The above mentioned talked on the restoration of justice and the redistribution of land considering prior discriminations against Tatar people: “before the Soviet Revolution the best lands in cities and by the rivers belonged to the Russian land-owners, after the revolution they were taken by Russian peasants” (A. Yenbaev) and “the need to unite small Turkic nationalities (Tatarstan, Turkestan, Kirghizia, Bashkiria and others) into a single autonomous republic to be included in the USSR” (M. Sultan-Galiev).⁸

The arrest of the leading representative and protector of Turks’ autonomy was a shock for the authorities of the Tatar Republic. Trying to protect Sultan-Galiev, the leaders of the Tatar Republic - K. Mukhtarov, A. Yenbaev and others - in a letter addressed to the Central Committee of the Communist Party said that there were moments before the 12th Congress when they were “lost” trying to find the answers to the question “What is our national policy?” The New Economic Policy led to the rise of nationalist

⁶ Sultanbekov 2012, p. 147.

⁷ RSARH, fund 3, opis 32, delo 4, p. 143.

⁸ Ibid., delo 5, p. 9.

ideas by the peasants, intelligentsia and other people, and seemed to completely suppress the rights of national minorities, they said in the letter. They were worried by the appearance of “colonisation institutes” at the People’s Commissariat of Nationalities of The Russian Soviet Federative Socialist Republic (RSFSR), where the ultra-nationalist Black Hundreds established themselves disguised as specialists and researchers.

The call for the unity and indivisibility of Russia was publicly handed down from mouth to mouth and “every official considered it his duty to threaten with his fist all Stalin’s autonomies, breaking the unity of the great Russian economy.”⁹ However, when the local authorities asked for the release of Sultan-Galiev, their request remained unanswered.

Being a hero of the Islamic world and a supporter of pan-Turkism, actively promoting a strong Turan agenda on the establishment of the federation of all the Turkic peoples in the USSR,¹⁰ he selflessly argued with the leaders of Bolshevism, gradually turning himself into a political outcast, and the mere mention of his name ultimately became the equivalent of, at best, the destruction of one’s own political career.

In this light, the appeal of Stalin in March of 1926 to Sultan-Galiev, by now a Communist Party-expelled rebel, to both launch a message in the newspaper *Pravda* and to denounce and decry G. E. Zinoviev and L. B. Kamenev as the forgers of the Leninist national policy look to be monstrous hypocrisy. Stalin twice “invited” - which we may take to “ordered” - a Hunting Union instructor, the same M. H. Sultan-Galiev, to talk in person, but it should be noted that Stalin’s order was never implemented.¹¹ The arrest of one of the most recognized authorities and ideologists of the Russian Turkic peoples (the central leadership repeatedly tried to send Sultan-Galiev away from Moscow, offered him a job in a party organisation in one of the Caucasian regions, and more than once in May of 1923 addressed the listing requests to the Central Committee for the release of a “distinguished revolutionary”) was well-planned and conducted by the OGPU.¹²

According to the party platform project on the nationalities issue, approved at the Politburo meeting on 4 June 1923, the regional party structures were to “grow and develop young communist organisations in national republics and regions from proletarian and semi-proletarian units.”¹³ Instructions that were received by the participants of the meeting were unambiguous - concessions to regional national units that “wish and are able

⁹ Ibid., delo 4, p. 30.

¹⁰ Muhametdinov 2010, p. 138.

¹¹ Sultanbekov 2013, p. 161.

¹² Sultanbekov 2012, p. 147.

¹³ RSARH, fund 3, opis 32, delo 5, p. 66.

to work loyally within the framework of the Soviet system” do not exclude but rather suggest the “regular ideological struggle for Marxist principles and true internationalism against nationalist tendencies.”¹⁴ Here we also see a definitive programme on developing the required identity: purging the state and party executive organisations of nationalist members (Russian, as well as anti-Russian and other nationalists); continuous and unflinching work on nationalising state and party organisations in the republics and regions (document management in native languages); “searching for and employment of more or less loyal members of local intelligentsia in Soviet organisations and, at the same time, training party officials from party members”; “organising conferences for non-party workers and peasants with reports made by People’s Commissars and leading party figures on the most important actions of the Soviet power.”¹⁵

At the same time, the party leadership acknowledged that Sultan-Galiev’s case was, to some degree, “a reaction to Russian colonialist ideas that appeared among Russians both in the national republic organisations and in central authoritative bodies.”¹⁶ It had been stated already in the project of the party platform that the meeting had shown “absolute unanimity in understanding the need to fight resolutely against colonialist manifestations both in the country’s centre and in the regions.”¹⁷

After defeating all the separatists, any activity in the sphere of extending the rights of autonomies was relentlessly quashed. Thus, in 1925 a special committee of the Communist Party was sent to the Penza region to denounce the activities of “a group of autonomists.” The committee was headed by T. V. Vasiliev from the nationalities bureau at the Central Executive Committee (accompanied by S. S. Shikhanov, member of the department of national minorities at the Penza regional executive office, and G. N. Mironov, member of the regional executive office). The accusations included the organisation of meetings “aimed to inspire the public opinion of the Mordvins in favour of immediate setting-up of an autonomous unit.” The hearing of the case of the “autonomists” was conducted at an extended session of the Central Committee of the Russian Communist Party but it did not have any serious consequences. The breach of party discipline, “failure to conform,” only resulted in the dismissals of the key participants in the case.¹⁸

However, the strengthening of the internal party struggle at the turn of the 1930s caused the fabrication of new charges against the nationalists. On

¹⁴ Ibid., p. 67.

¹⁵ Ibid., p. 69.

¹⁶ Ibid., p. 75.

¹⁷ Ibid.

¹⁸ Abramov 2007, p. 99-100.

28 July 1930 the OGPU Collegium adopted a resolution on “Sultan-Galiev’s counter-revolutionary organisation.” In total, 77 people were being prosecuted in this case, 21 of whom, headed by Sultan-Galiev, were sentenced to death by firing squad and the confiscation of property in whole. The scheduled execution was delayed until later, and on 13 January 1931 the death penalty was replaced by a ten-year term of imprisonment in a concentration camp, and then by exile. However, on 19 March 1937 Sultan-Galiev was arrested again, and on 8 December 1939 was sentenced to death by the Military Collegium of the Supreme Court of the USSR. The sentence was executed on 28 January 1940.¹⁹

In 1937, the level of repression reached its most extreme hostility and became uncontrollable, and thus the thesis on proletarian internationalism lost its sense: in spite of its pro-communist background, its recognition of ethnic identity was considered to evidence adherents’ membership of a fifth column.

If the struggle against separatist activities aimed to achieve its objectives through repression and political ostracism at the beginning of the NEP,²⁰ the late 1930s saw a return to a previous scenario in which irrational reasons had led to social collapse.

Discussion

The first victims of the Stalinist Moloch were Poles, above all the members of the Central Committee of the Communist Party of Poland, the Polish section of the Executive Committee of the Communist International and Poles who served in the Red Army and the NKVD Administration.

According to NKVD order No. 00485 of 11 August 1937 they were accused of sabotage and espionage and rebellion under the leadership of the Polish military organisation. According to O. B. Mozohin 106,666 Poles were arrested on the basis of this order during the year (the directive demanded the arrest of all the Poles on the aforementioned committees), of which 84,471 people were sentenced to death.²¹

By the end of the year, horrifying NKVD statistics reveal a great many clichéd expressions pointing to the ethnic origins of the repressed, and that the mass operations of the NKVD targeted “national contingents” such as Poles, Germans, Harbins, Greeks, etc.

But the evidence suggested that the zeal of the local authorities (in order to avoid accusations of connivance with the enemy forces) in detecting spies and saboteurs among Polish, German, Latvian and other nationalities

¹⁹ Mozohin 2011, p. 240-241.

²⁰ Sultanbekov 2013, p. 161.

²¹ Mozohin 2011, p. 172-174.

was so excessive that it in fact led to criticism from the NKVD administration.

Therefore, the First Deputy of the NKVD, M. P. Frinovsky, in his cipher telegrams to the head of the NKVD of the Sverdlovsk region, voiced concern that the level of fighting with the enemy remained extremely low and that as a result only 390 out of 4,142 people detained during the German offensive operation were ethnic Germans, a mere 42 out of 1,249 arrested in Harbin were Harbins, and no Finns at all were arrested during the Finnish operation.²²

Conclusions

Thus, the administration of the Russian Communist Party did not so much solve its national issues, but rather tried to strengthen its power and achieve its own legitimisation. The adequacy and reasonableness of its choices of means to achieve these goals remain open to debate. The ominous label “sultangalievism” was born to mark any deviations from the major party policy line, the term becoming synonymous with “counter-revolution.” It should be noted that charges could be brought on the basis of questioning the resolutions of the 12th Congress of the Communist Party or criticising government orders.

Bibliographical Abbreviations

- Abramov 2007 - V. K. Abramov, *Mordonskoe nacional'noe dvizhenie*, Saransk, 2007.
- Mozohin 2011 - O. B. Mozohin, *Pravo na represii. Vnesudebnye polnomochija organov gosudarstvennoj bezopasnosti. Statisticheskie svedenija o dejatel'nosti organov VChK-OGPU-NKVD-MGB*, Moscow, 2011.
- Muhametdinov 2010 - R. F. Muhametdinov, *Bol'shevizm, nacional-kommunizm i fenomen M. Sultan-Galiev*, in *Vestnik Tatarskogo*, 3 (21), 2010, p. 137-139.
- RSARH - Russian State Archive of Recent History. Moscow.
- SARF - State Archives of the Russian Federation. Moscow.
- Stalin 2014 - I. V. Stalin, *Doklad o nacional'nyh momentah v partijnom i gosudarstvennom stroitel'stve. XII sez'd RKP (b), Sochinenija*, vol. 5, tome 2, Moscow, 2014.
- Sultanbekov 2012 - B. F. Sultanbekov, *Delo Sultan-Galiev. Vzglyad iz XXI v. (K 120-letiju so dnja rozhdenija)*, in *Gasyrlar avazy*, 3-4 (68-69), 2012, p. 143-150.
- Sultanbekov 2013 - B. F. Sultanbekov, *Delo Sultan-Galiev. Vzglyad iz XXI v. (K 120-letiju so dnja rozhdenija)*, in *Gasyrlar avazy*, 1-2 (70-71), 2013, p. 159-166.

²² Ibid., p. 171-172, 186-187.

LISTA ABREVIERILOR

AAR-SI	- Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Istorice. Academia Română. București.
ActaArchHung	- Acta Archaeologica. Academiae Scientiarum Hungaricae. Budapesta.
ActaHASH	- Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae. Budapesta.
ActaMN	- Acta Musei Napocensis. Muzeul de Istorie a Transilvaniei. Cluj-Napoca.
Adevărul	- Adevărul. București.
AÉ	- Archaeologiai Értesítő a Magyar régészeti, művészt-történeti és éremtani társulat tudományos folyóirata. Budapesta.
AF	- Altorientalische Forschungen. Institut für Archäologische Wissenschaften, Abteilung Vorderasiatische Archäologie. Berna.
AH	- Archaeologia historica. Masarykova univerzita, Filozofická fakulta. Brno.
AHY	- Austrian History Yearbook. Center for Austrian Studies. Minneapolis MN.
AIEFCB	- Anuarul Institutului de Etnografie și Folclor „Constantin Brăiloiu”. Academia Română, Institutul de Etnografie și Folclor „Constantin Brăiloiu”. București.
AIAC	- Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie Cluj-Napoca. (este continuat de AIIGB).
AIIAI/AIIX	- Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie „A. D. Xenopol” Iași (din 1990 Anuarul Institutului de Istorie „A. D. Xenopol” Iași).
AIIGB	- Anuarul Institutului de Istorie „George Barițiu” Cluj-Napoca. (continuă AIAC).
AIIN	- Anuarul Institutului de Istorie Națională. Cluj-Sibiu.
AISC	- Anuarul Institutului de Studii Clasice. Cluj.
AJPA	- American Journal of Physical Anthropology. The Official Journal of the American Association of Physical Anthropologist. Baltimore.
Alba-Iulia	- Alba-Iulia. Alba Iulia.
Aluta	- Aluta. Studii și comunicări - Tanulmányok és Közlemények. Sfântu Gheorghe.
AM	- Arheologia Moldovei. Institutul de Istorie și Arheologie „A. D. Xenopol” Iași.
AMM	- Acta Moldaviae Meridionalis. Muzeul Județean Vaslui.
Anatolia Antiqua	- Anatolia Antiqua. L'Institut Français d'Études Anatoliennes d'Istanbul.
AnB	- Analele Banatului. Muzeul Național al Banatului (serie nouă). Timișoara.
Anistoriton	- Anistoriton / <i>Ανιστόριτον</i> . History and Archaeology Journal. Digital Journal (Grecia).

Lista abrevierilor

- Annales** - Annales. Économies, Sociétés, Civilisations. École des Hautes Études en Sciences Sociales. Paris.
- Antaeus** - Antaeus. Communicationes ex Instituto Archaeologico Academiae Scientiarum Hungaricae. Budapesta.
- AntAfr** - Antiquités africaines. Université de Provence. Paris.
- AnUB-ŞP** - Analele Universităţii din Bucureşti. Seria Ştiinţe Politice. Universitatea din Bucureşti.
- AO** - Arhivele Olteniei. Serie nouă. Institutul de Cercetări Socio-Umane. Craiova.
- Apulum** - Apulum. Acta Musei Apulensis. Muzeul Naţional al Unirii Alba Iulia.
- ArhMed** - Arheologia Medievală. Reşiţa. Cluj-Napoca.
- ArhVestnik** - Arheološki Vestnik. Institut za arheologijo. Ljubljana.
- Arts of Asia** - Arts of Asia. The Asian Arts & Antiques Magazine. Hong Kong.
- Astra Sabesiensis** - Astra Sabesiensis. Despărţământul Astra „Vasile Moga” Sebeş.
- AUASH** - Annales Universitatis Apulensis. Series Historica. Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia.
- Banatica** - Banatica. Muzeul de Istorie al judeţului Caraş-Severin. Reşiţa.
- BAR** - British Archaeological Reports (International Series). Oxford.
- BB** - Bibliotheca Brukenthal. Muzeul Naţional Brukenthal. Sibiu.
- BCH** - Bulletin de correspondance hellénique. L’Institut de correspondance hellénique d’Athenes. Atena.
- BCŞS** - Buletinul Cercurilor Ştiinţifice Studenteşti. Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia.
- BECh** - Bibliothèque de l’école des chartes. Revue d’érudition. Paris.
- BerRGK** - Bericht der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts. Frankfurt pe Main.
- BHAB** - Bibliotheca Historica et Archaeologica Banatica. Muzeul Banatului Timişoara.
- BJJS** - The British Journal of Sociology. London School of Economics and Political Science. University of London.
- BMA** - Bibliotheca Musei Apulensis. Muzeul Naţional al Unirii Alba Iulia.
- BOR** - Biserica Ortodoxă Română. Patriarhia Română. Bucureşti.
- Boabe de grâu** - Boabe de grâu. Revistă de cultură. Bucureşti.
- BR** - Budapest Régiségei. Budapesti Történeti Múzeum. Budapesta.
- Britannia** - Britannia: A Journal of Romano-British and Kindred Studies. Society for the Promotion of Roman Studies. Londra.
- Brukenthal** - Brukenthal. Acta Musei. Muzeul Naţional Brukenthal. Sibiu.
- BS** - Balkan Studies. Institute for Balkan Studies in Thessaloniki. Salonic.
- BSNR** - Buletinul Societăţii Numismatice Române. Bucureşti.
- BTh** - Bibliotheca Thracologica. Institutul Român de Tracologie. Bucureşti.
- BudRég** - Budapest Régiségei. Budapesti Történeti Múzeum. Budapesta.

CAC	- Central Asia and Caucasus. Institute for Central Asian and Caucasian Studies. Luleå (Sweden). Institute of Strategic Studies of the Caucasus. Baku (Azerbaijan).
Carpații	- Carpații: Vânătoare, pescuit, chinologie. Cluj.
Castrum	- Castrum. A Castrum Bene Egyesület Hírlevele. Budapesta.
CCA	- Cronica cercetărilor arheologice. București.
Cercetări arheologice	- Cercetări arheologice. Muzeul Național de Istorie a României. București.
Chronica	- Chronica: annual of the Institute of History. University of Szeged.
Cibinium	- Cibinium. Analele Muzeului Etnografic „ASTRA”. Complexul Muzeal „ASTRA”. Sibiu.
CN	- Cercetări Numismatice. Muzeul Național de Istorie a României. București.
CNA	- Cronica Numismatică și Arheologică. Foaie de informații a Societății Numismatice Române. București.
CP	- Classical Philology. A Journal Dedicated to Research in Classical Antiquity. Chicago.
Crisia	- Crisia. Culegere de materiale și studii. Muzeul Țării Crișurilor. Oradea.
Dacia	- Dacia. Recherches et découvertes archéologiques en Roumanie. Nouvelle série: Revue d'archéologie et d'histoire ancienne. București.
Denarius	- Denarius. Slovenské národné múzeum - historické múzeum. Bratislava.
Der Unterwald	- Der Unterwald. Sebeș.
DolgCluj	- Dolgozatok az Erdély Nemzeti Múzeum Érem - és Régiségtarából. Kolosvár (Cluj).
EDR	- Ephemeris dacoromana. Annuario dell'Accademia di Romania. Roma.
EHQ	- European History Quarterly. Sage Publications. New York.
EO	- Etnograficheskoye obozreniye. Institut etnologii i antropologii RAN. Moscova.
Erdély Múzeum	- Erdély Múzeum. Erdélyi Múzeum-Egyesület. Cluj-Napoca.
Études balkaniques	- Études balkaniques. Cahiers Pierre Belon. Association Pierre Belon. Paris.
European Archaeology	- European Archaeology/online. București.
FBW	- Fundberichte aus Baden-Württemberg. Stuttgart.
FI	- File de Istorie. Muzeul de Istorie Bistrița (continuată de <i>Revista Bistriței</i>).
FolArch	- Folia Archaeologica. Magyar Történeti Múzeum. Budapesta.
FUrb	- Forma Urbis. Roma.
Gasyrlar avazy	- Gasyrlar avazy. Ekho vekov. Kazan.
Germania	- Germania, Römisch-Deutscher Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts. Frankfurt am Main.
GM	- Golos minuvshogo. Federal'noye gosudarstvennoye byudzhethnoye obrazovatel'noye uchrezhdeniye vysshego obrazovaniya Kubanskiy gosudarstvennyy universitet. Krasnodar.
Godišnjak	- Godišnjak. Jahrbuch Knjiga. Sarajevo-Heidelberg.

Lista abrevierilor

- HEI** - History of European Ideas. International Society for the Study of European Ideas. Londra.
- Hierasus** - Hierasus. Muzeul Județean Botoșani.
- Hiperboreea Journal** - Hiperboreea Journal. Societatea de Istorie Balcanică. București.
- HOMÉ** - A Herman Ottó Múzeum Évkönyve. Miskolc.
- HSCP** - Harvard Studies in Classical Philology. Harvard University. Cambridge (SUA).
- IIER** - Issues in Educational Research. Western Australian Institute for Educational Research Inc. New South Wales, Australia.
- IJESE** - International Journal of Environmental & Science Education. Kazan.
- IJL** - International Journal of Linguistics. Makrothink Institute. Las Vegas.
- IPH** - Inventaria Praehistorica Hungarie. Budapesta.
- Istoricheskie** - Istoricheskie, filosofskie, politicheskie i yuridicheskie nauki, kulturologiya i iskustvovedenie. Voprosy teorii i praktiki. Tambov.
- Izvestiya ASU** - Izvestiya. Altayskiy gosudarstvennyy universitet. Barnaul.
- Jászkunság** - Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Tudományos Egyesület. Szolnok.
- JHE** - Journal of Human Evolution. Elsevier.
- JRGZM** - Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums zu Mainz.
- Közlemények** - Közlemények az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem - és Régiségtárából. Cluj.
- KST** - Kazı Sonuçları Toplantısı. Ankara.
- Kubaba** - Kubaba. Faculdade de Ciências Sociais e Humanas, Universidade Nova de Lisboa.
- Lumea nouă** - Lumea nouă. București.
- Lupta** - Lupta. Iași.
- Mannus** - Mannus. Gesellschaft für Deutsche Vorgeschichte. Leipzig.
- Maqarnas** - Muqarnas Online. An Annual on the Visual Cultures of the Islamic World. Cambridge.
- Marisia** - Marisia. Muzeul Județean Târgu Mureș.
- MCA** - Materiale și cercetări arheologice. București.
- ME** - Memoria Ethnologica. Centrul Județean pentru Conservarea și Promovarea Culturii Tradiționale Maramureș. Baia Mare.
- MEFRA** - Mélanges de l'École française de Rome - Antiquité. Roma.
- MEJSR** - Middle-East Journal of Scientific Research. International Digital Organization for Scientific Information. Deira, Dubai.
- MFME** - A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Studia Archaeologica. Szeged.
- Mir nauki** - Mir nauki, kulturni, obrazovania. Gorno-Altaysk.
- MN** - Muzeul Național. Muzeul Național de Istorie a României. București
- Mots** - Mots. Les langages du politique. ENS Editions. Paris.
- Muzeológia** - Muzeológia a kultúrne dedičstvo. Univerzita Komenského v Bratislave.
- Múzeum** - Slovenské národné múzeum. Bratislava.

Natura	- Natura. Revistă pentru răspândirea științei. București.
NK	- Národní knihovna: knihovnická revue. Národní knihovna České republiky. Praga.
Numizmatika	- Numizmatika. Slovenská numizmatická spoločnosť. Bratislava.
PA	- Patrimonium Apulense. Direcția Județeană pentru Cultură Alba. Alba Iulia.
PBF	- Prähistorische Bronzefunde. München.
PolSci	- Romanian Journal of Political Science. Societatea Academică din România. București.
Pontica	- Pontica. Muzeul de Istorie Națională și Arheologie. Constanța.
PQCS	- Philippine Quarterly of Culture and Society. University of San Carlos. Cebu.
PZ	- Prähistorische Zeitschrift. Deutsche Gesellschaft fuer Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte, Institut für Prähistorische Archäologie. Berlin.
Rațiunea	- Rațiunea. Revistă bilunară de liberă cugetare. București.
RB	- Revista Bistriței. Complexul Muzeal Bistrița-Năsăud. Bistrița (continuă File de Istorie).
RES	- Review of European Studies. Canadian Center of Science and Education. Toronto.
RevHisto	- Revista de Historiografia. Instituto de Historiografía Julio Caro Baroja. Universidad Carlos III de Madrid.
RHA	- Revue historique des armées. Ministère de la Défense. Paris.
RHSEE/RESEE	- Revue historique du sud-est européen. Academia Română. București, Paris (din 1963 Revue des études sud-est européennes).
RI	- Revista de Istorie (din 1990 Revista istorică). Academia Română. București.
RIR	- Revista istorică română. Institutul de Istorie Națională din București.
RMM-MIA	- Revista muzeelor și monumentelor. Monumente Istorice și de Artă. București.
Romantisme	- Romantisme. Revue du dix-neuvième siècle. Editeur Armand Colin. Paris.
România liberă	- România liberă. București.
Rossiyskaya istoriya	- Rossiyskaya istoriya. Akademicheskii nauchno-izdatel'skiy, proizvodstvenno-poligraficheskiy i knigorasprostranitel'skiy tsentr Nauka. Moscova.
RRH	- Revue Roumaine d'Histoire. Academia Română. București.
RRSE	- Revista română de studii eurasiatice. Centrul de Studii Eurasiatice, Universitatea „Ovidius” Constanța.
SA	- Sociological Analysis. Oxford University Press. Oxford.
SAA	- Studia Antiqua et Archaeologica. Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași.
SAI	- Studii și articole de istorie. Societatea de Științe Istorice și Filologice a RPR. București.
SArcheologiczne	- Sprawozdania Archeologiczne. Instytut Archeologii i Etnologii PAN. Cracovia.

Lista abrevierilor

Sargetia	- Sargetia. Acta Musei Devensis. Muzeul Civilizației Dacice și Romane Deva.
SC	- Studii și comunicări. Asociația Folcloriștilor și Etnografilor din județul Sibiu (din 1992 devine Studii și Comunicări de Etnologie).
SCB	- Studii și cercetări de bibliologie. Academia RPR. București.
SCIV(A)	- Studii și cercetări de istoria veche. București (din 1974, Studii și cercetări de istorie veche și arheologie).
SCN	- Studii și Cercetări de Numismatică. Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan” București.
SJ	- Saalburg Jahrbuch. Bericht des Saalburg Museum. Mainz am Rhein.
SJAHSS	- Scholars Journal of Arts, Humanities and Social Sciences. Scholars Academic and Scientific Publishers (SAS).
SlovArch	- Slovenská Archeológia. Nitra.
SlovNum	- Slovenská numizmatika. Národný numizmatický komitet Slovenskej republiky a Archeologický ústav SAV. Nitra.
SM	- Svobodnaya mysl. Obshchestvo s ogranichennoy otvetstvennost'yu Politizdat. Moscova.
SMIM	- Studii și materiale de istorie modernă. Institutul de Istorie „Nicolae Iorga” al Academiei Române. București.
SMIMed	- Studii și materiale de istorie medie. Institutul de Istorie „Nicolae Iorga” al Academiei Române. București.
Socialismul	- Socialismul. București.
SP	- Studii de Preistorie. Asociația Română de Arheologie. București.
SS	- The Social Sciences. Western Social Association. Dubai.
Stâna	- Stâna. Revistă profesională și de cultură. Organ al oierilor din întreaga țară. Poiana Sibiului.
Steaua	- Steaua: literară, artistică și culturală. Uniunea Scriitorilor din România. Cluj-Napoca.
StudiaTC	- Studia Theologia Catholica. Universitatea „Babeș-Bolyai” Cluj-Napoca.
StudiaUBBH	- Studia Universitatis Babeș-Bolyai. Series Historia. Universitatea „Babeș-Bolyai” Cluj-Napoca.
Studii	- Studii. Revistă de istorie. (din 1974 Revista de istorie și din 1990 Revista istorică). Academia Română. București.
Suceava	- Anuarul Muzeului Județean Suceava.
SUCH	- Studia Universitatis Cibiniensis, Serie Historica. Universitatea „Lucian Blaga” Sibiu.
Syria	- Syria. Archéologie, art et histoire. Revue d'art oriental et d'archéologie. Institut français du Proche-Orient.
Századok	- Századok. A Magyar Történelmi Társulat folyóirata. Budapest.
TAD	- Türk Arkeoloji Dergisi. Ankara.
Telegraphul	- Telegraphul. București.
Terra Sebus	- Terra Sebus. Acta Musei Sabesiensis. Muzeul Municipal „Ioan Raica” Sebeș.
Thraco-Dacica	- Thraco-Dacica. Institutul Român de Tracologie. București.
Transilvania	- Transilvania. Centrul Cultural Interetnic Transilvania. Sibiu.

Tyragetia	- Tyragetia. Muzeul Național de Arheologie și Istorie a Moldovei. Chișinău.
UPA	- Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie. Berlin.
Vestnik Moskovskaya	- Vestnik Moskovskaya gosudarstvennaya khudozhestvenno-promyshlennaya akademiya imeni S. G. Stroganova. Moscova.
Vestnik Omskogo	- Vestnik Omskogo universiteta. Seriya Istoricheskiye nauki. Omskij Gosudarstvennyj Universitet. Omsk.
Vestnik Tatarskogo	- Vestnik Tatarskogo gosudarstvennogo gumanitarno-pedagogicheskogo universiteta. Filologija i kul'tura. Kazan.
VI	- Voprosy istorii. Institut russkoy istorii Rossiyskoy akademii nauk. Moscova.
VF	- Voprosy filosofii. Izdatel'stvo «Nauka». Moscova.
VTT	- Veszprémi Történelmi Társaság és Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság kiadványa. Veszprém.
WASJ	- World Applied Sciences Journal. International Digital Organization for Scientific Information. Deira, Dubai.
Xenopoliana	- Xenopoliana. Buletin al Fundației Academice „A. D. Xenopol” Iași.
Ziridava	- Ziridava. Muzeul Județean Arad.

ACTIVITATEA CLUBULUI SPORTIV „AVÂNTUL” DIN SEBEȘ ÎN PERIOADA 1923-1933

Călin ANGHEL*

The Activity of the “Avântul” Sport Club of Sebeș between 1923 and 1933

Abstract. *The sport club that forms the subject of this study was constituted on 15 April 1923. It inherited the resources and also the debts of another sports association, “Avram Iancu”, which had been active for only three years before it was liquidated in 1923 due to its accumulating debts. This new association undertook an important activity, supporting sports such as soccer, tennis, gymnastics, skating and boat rides on the lake in the town’s park. Gradually, the available sports diversified; the club now offering more activities, for example skiing and mountain tourism. In order to support these, the township permitted the construction of a sports centre in Arini Park which has, over time, been constantly developed and modernized.*

Keywords: *sports association, interwar period, soccer, tennis, skating.*

Cuvinte-cheie: *societate sportivă, perioada interbelică, fotbal, tenis, patinaj.*

Prelucrarea recentă a unui mic fond arhivistic, alcătuit din documente emise de Clubul Sportiv „Avântul” din Sebeș, deținut de Muzeul Municipal „Ioan Raica” din localitate, și inventariat în Biblioteca documentară a acestuia, a relevat informații inedite despre activitatea unei societăți sportive ce a desfășurat o activitate intensă în slujba comunității în perioada interbelică. Abundența datelor furnizate, în contrast cu penuria contribuțiilor istoriografice dedicate sportului, în general, și celui local, în special, dar și complexitatea realităților dezvăluite, s-au numărat printre principalele motive care au stat la baza inițierii acestei cercetări. Limitele temporale enunțate încă din titlul studiului, sunt cele impuse de materialul documentar aflat în fondul arhivistic amintit, acesta fiind alcătuit, în cea mai mare parte, din acte emise de clubul sportiv în perioada 1923-1933.

Preliminarii

Efervescența fenomenului sportiv, ce a cuprins întregul continent european după Primul Război Mondial, nu a ocolit nici Transilvania, de acum parte a României Mari. Și aici, în perioada interbelică, s-au înființat numeroase cluburi și asociații sportive care au animat viața de zi cu zi a locuitorilor orașelor și comunelor ardelenene. În 1919 s-a constituit „Societatea Sportivă a Studenților Universitari” din Cluj, transformată în 1920 în Clubul Sportiv „Universitatea” („U” Cluj)¹. În același an, la Arad s-a înființat Clubul Sportiv

* Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia, România; e-mail: calin.anghel@uab.ro.

¹ *Enciclopedia sportului* 2015, vol. IV, p. 437.

„Olimpia”², iar în 1921, la Alba Iulia, s-a constituit „Societatea Sportivă Liceul Mihai Viteazul”³. În 1924 a luat ființă „Clubul Sportiv Muncitoresc din Alba Iulia” (CSMA), care, în același an, și-a schimbat numele în „Clubul Sportiv Unirea”⁴. La Deva, în 1926, s-a constituit Clubul Sportiv „Corvinul”⁵, iar în 1927, la Mediaș își începea activitatea „Societatea Sportivă Muncitorească”⁶. Acestea sunt numai câteva exemple din multitudinea de cluburi sportive create după Marele Război. Până și în localitățile modeste exista cel puțin o astfel de societate sportivă, în timp ce în orașele importante își desfășurau activitatea chiar mai multe. De altfel, la sfârșitul perioadei interbelice, 51% dintre cluburile sportive din România activau în Transilvania, Banat și Bucovina⁷.

Entuziasmul practicării sporturilor într-un cadru organizat, manifestat cu atâta pregnanță în deceniul al treilea al secolului XX, avea cauze diverse, unele dintre ele moștenind și un specific local. O primă posibilă explicație a amplitudinii acestui fenomen decurge din experiențele deprinse pe front de tinerii combatanți, recent demobilizați. În lungile perioade de inactivitate, impuse de războiul de poziții, practicarea sporturilor, mai ales a celor de echipă, era o bună soluție pentru menținerea condiției fizice și, mai ales, a moralului soldaților⁸. După încheierea conflagrației, foștii militari au dus această pasiune acasă, sporturile practicate câștigând treptat tot mai mulți aderenți. Tot de atunci, sportul înceta să mai fie o modalitate de petrecere a timpului liber rezervată doar claselor înstărite⁹, practicarea lui devenind accesibilă și oamenilor de rând, asta și ca urmare a creșterii implicării statului în organizarea și susținerea acestui fenomen. Și nu în ultimul rând, în cazul românilor transilvăneni, înființarea de astfel de societăți sportive a fost și un demers cu caracter național, după cum se poate desprinde din statutele sau chiar din numele unor astfel de cluburi. Acestea aveau ca misiune declarată, pe lângă practicarea sporturilor într-un cadru organizat, și pe cea „de a ridica elementul românesc” din localitățile în care activau¹⁰.

Istoria practicării sportului în orașul Sebeș poate fi urmărită încă de la jumătatea secolului al XIX-lea, când și aici s-a constituit o „Asociație de gimnastică” (*Turnverein*), după modelul celei înființate în 1822, la Mediaș, de

² *Ibidem*, p. 54.

³ *Ibidem*, p. 10.

⁴ Moga 2018, p. 281.

⁵ *Enciclopedia sportului* 2015, vol. IV, p. 754.

⁶ *Enciclopedia sportului* 2015, vol. V, p. 369.

⁷ Popa 2008a, p. 183.

⁸ Popa 2008b, p. 199.

⁹ Eisenberg 2002, p. 84.

¹⁰ MMIRSBD, *Memoriu adresat Institutului de Educație Fizică din București de Clubul Sportiv „Avântul” din Sebeș (17 aprilie 1928)*, nr. inv. 4994/D. 395, f. I.

Stephan Ludwig Roth¹¹. Sistemul, de origine germană, ce a pătruns în Transilvania prin intermediul studenților sași, încuraja practicarea unor sporturi într-un cadru organizat, în special gimnastica la aparate, dar și scrima, tirul cu pistolul și înotul¹². Un alt moment important în dezvoltarea sportului sebeșean a fost constituirea, în 1881, a filialei locale a clubului alpin-turistic *Siebenbürgische Karpatenverein* (SKV)¹³, la doar un an de la înființarea la Sibiu a organizației-mamă¹⁴, sucursala din Sebeș devenind cea de-a patra secțiune a acesteia. Membrii săi, iubitori de drumeții în natură, au contribuit la identificarea și la marcarea a numeroase trasee montane din împrejurimile orașului¹⁵.

Pe lângă practicarea gimnasticii și a turismului montan în cadrul celor două asociații, există informații și despre activități și chiar competiții din alte sporturi. De pildă, sebeșeanul Ferdinand Erlich (1860-1926) a devenit notoriu după ce în preajma anului 1880 a întreprins mai multe călătorii cu velocipedul la București și în unele orașe din Austro-Ungaria și Germania¹⁶. Pasiunea sa este explicabilă, din moment ce la Sebeș exista un club ciclist - *Mühlbacher Radfahrerverein* - foarte activ în acea perioadă¹⁷.

Existența în Sebeș, înaintea Primului Război Mondial, a unei unități militare de cavalerie a favorizat practicarea echitației, organizându-se frecvent concursuri de obstacole și de dresaj¹⁸. Vara se înota în râul Sebeș, în zona stăvilărilor, precum și în cele două bazine amenajate în incinta Băii de Sare, iar în timpul iernii, pe lacul înghețat din parcul situat în vecinătatea turnului „Studentului”, locuitorii ai urbei, de toate vârstele, practicau patinajul¹⁹. De

¹¹ Petrescu 2001, p. 302.

¹² *Enciclopedia sportului* 2015, vol. VII, p. 546. Aceste asociații au devenit foarte populare în rândul sașilor, astfel încât, în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, le întâlnim și în alte orașe ca: Bistrița, Brașov, Sibiu și Sighișoara (*Enciclopedia sportului* 2015, vol. VI, p. 482).

¹³ Wollmann 1990, p. 249.

¹⁴ Heltmann 1990, p. 11; *Enciclopedia sportului* 2015, vol. III, p. 439. *Siebenbürgische Karpatenverein* (SKV) sau *Asociația Carpatină Transilvană* a fost un club alpin-turistic, fondat în 1880 la Sibiu, care a desfășurat o intensă activitate de amenajare a traseelor turistice din Munții Carpați, în scopul de a-i face mai accesibili pasionaților. De asemenea, SKV a creat condiții pentru cercetarea acestora, precum și pentru valorificarea rezultatelor, editând în acest scop și un anuar, *Jahrbuch des Siebenbürgischen Karpatenvereins*, ce a apărut începând din 1881 și până în 1944, cu o întrerupere de opt ani, între 1914 și 1922. Clubul și-a încetat activitatea în 1945, când a fost scos în afara legii și i s-a naționalizat patrimoniul. Pentru detalii privind activitatea SKV, vezi Heltmann, Roth 1990.

¹⁵ Bașa 1995, p. 94.

¹⁶ *Enciclopedia sportului* 2015, vol. IV, p. 10.

¹⁷ Wagner 2014, p. 405-406.

¹⁸ Bașa 1995, p. 94.

¹⁹ *Ibidem*, p. 95-96; Albu 1928, p. 9.

asemenea, pe gheața aceluiași lac era amenajat și terenul echipei de hochei a orașului²⁰.

De la „Avram Iancu” la „Avântul”. Perioada primilor ani

La scurt timp după încheierea Primului Război Mondial, în spiritul noilor realități statale, dar și ca o reacție la specificul etnic al celor două asociații sportive săsești, la Sebeș s-a constituit primul club sportiv românesc, care purta numele „Avram Iancu”. Activitatea acestuia este extrem de puțin cunoscută, el funcționând timp de doar trei ani, dizolvându-se în luna aprilie a anului 1923, ca urmare a acumulării unor datorii²¹.

În același an, s-a înființat Clubul Sportiv „Avântul” (CSA), care moștenea atât patrimoniul, cât și debitele predecesorului său. La ședința de constituire din 15 aprilie 1923 au participat 36 de membri fondatori, care, după adoptarea statutelor, au ales și primul comitet de conducere, ce urma să se ocupe de buna funcționare a clubului timp de un an, și din care făceau parte: avocatul dr. Simion Vulcu²² - președinte, consilierul Ioan Bumbea - vicepreședinte, agronomul regional Ioan Lie - secretar, Solomon Duma - casier și Aurel Neamțu - econom. Obiectivul declarat al societății era încurajarea practicării sportului într-un cadru organizat și în rândurile ei putea „intra ori-care cetățean român fără deosevire de sex, naționalitate, sau casă socială”²³.

Clubul promova practicarea mai multor sporturi, cu această ocazie fiind aleși și reprezentanții secțiilor nou-constituite: Mărioara Opincariu la tenis, Roma Medean la patinaj, Ioan Păcurar la „gimnastică la aparate” și locotenentul Măndrescu la „călărit”. Exista și o echipă de fotbal, reprezentată de căpitanul acesteia, al cărui nume nu a fost consemnat în procesul-verbal de constituire, iar ca membri supleanți au fost alese domnișoarele Eliz Crișan și Irina Elekeș²⁴.

Numărul membrilor a crescut considerabil până la începutul anului 1924, când în evidențele clubului erau înscrise 122 de persoane. Au fost consemnate și numele acestora, iar în cazul unora erau oferite și detalii

²⁰ Wagner 2014, p. 100.

²¹ MMIRSBD, *Registrul cu procese-verbale al Clubului Sportiv „Avântul” din Sebeș (1923-1928)*, nr. inv. 4983/D. 384, p. 17.

²² Simion Vulcu (1890-?), avocat de profesie, a fost un important om politic liberal, care a ocupat, pe rând, demnitățile: deputat, prefect al județului Alba și senator (Moga 2018, p. 281). De asemenea, el s-a remarcat și prin pasiunea pentru sport și natură, ipostază din care a condus cluburi de profil, locale, și federații, cum ar fi cea a „Protectorilor de capre negre din România”, a cărei înființare a inițiat-o în anul 1937 (*Ațiunea* 1937, p. 225).

²³ MMIRSBD, *Registrul cu procese-verbale al Clubului Sportiv „Avântul” din Sebeș (1923-1928)*, nr. inv. 4983/D. 384, p. 1.

²⁴ *Ibidem*, p. 2.

referitoare la ocupație sau domiciliu. Din punct de vedere etnic, majoritatea era reprezentată de români, urmași de sași - 9 și de maghiari - 3. În ceea ce privește sporturile practicate, detaliile puse la dispoziție nu sunt relevante. Și asta, pentru că, destul de frecvent, nu s-au făcut precizări cu privire la ramura sportivă aleasă de unii dintre membri, în timp ce alții au optat pentru două sau chiar trei sporturi. Totuși, în baza datelor consemnate, se poate contura o ierarhie a preferințelor acestora, în fruntea căreia se situa tenisul cu 18 practicanți, urmat de patinaj cu 15 și de fotbal cu 12²⁵.

În anul 1924, comitetul de conducere a depus eforturi pentru îmbunătățirea activității clubului. Principalele obiective ale acestuia au fost îmbogățirea bazei materiale, precum și creșterea rolului jucat în societate, membrii săi implicându-se chiar și în organizarea unor manifestări culturale. De altfel, evenimentele de acest gen s-au dovedit a fi extrem de utile, atât prin prisma notorietății dobândite în cadrul comunității, cât și a încasărilor realizate, care au permis clubului achiziționarea de echipamente sportive. Exemple edificatoare, în acest sens, sunt serata din 19 ianuarie și balul mascat din 9 februarie 1924²⁶, ambele organizate în sala mare a hotelului „Leul de aur”. În cadrul primului eveniment, participanții au avut parte de muzică corală și de o reprezentație de teatru susținută de o trupă de amatori, care a jucat piesa „Năpasta” a lui Ioan Luca Caragiale, urmate de o seară dansantă²⁷. Prezența și implicarea publicului au fost peste așteptări, clubul obținând un profit de 3791,80 lei²⁸. Și în ceea ce privește balul mascat lucrurile au stat la fel de bine, realizându-se un câștig de 3821,50 lei²⁹.

O altă importantă sursă de venituri pentru club a fost închirierea bărcilor pentru plimbări pe lacul din parc, iar în acest sens s-au depus constant eforturi pentru a crește numărul de ambarcațiuni, precum și pentru a le întreține pe cele existente. În acest scop, s-au contractat credite de la băncile locale, cum ar fi Institutul de Credit Sebeșana, achitate din încasări, precum și cu sume provenind din alte activități ale clubului³⁰.

O prioritate a anului 1924 a fost și întărirea echipei de fotbal, încercându-se atragerea în club a cât mai multor jucători valoroși. Probabil echipa traversa o perioadă dificilă, din moment ce în ședința comitetului de conducere din 17 februarie 1924 se hotăra implicarea în „închegarea unei echipe de football, cât se poate mai numeroasă și bună”³¹. Eforturile pentru

²⁵ *Ibidem*, p. 22-26.

²⁶ *Maskenball* 1924, p. 4.

²⁷ MMIRSBD, *Registrul cu procese-verbale al Clubului Sportiv „Avântul” din Sebeș (1923-1928)*, nr. inv. 4983/D. 384, p. 4-5.

²⁸ *Ibidem*, p. 6.

²⁹ *Ibidem*, p. 12.

³⁰ *Ibidem*, p. 9.

³¹ *Ibidem*, p. 12.

sprijinirea acestei secții au vizat și terenul de fotbal, a cărui modernizare a fost considerată o prioritate. Arena se afla într-un complex amenajat în parcul „Arini” și necesita, între altele, nivelarea terenului³². De asemenea, au început demersurile pentru autorizarea acestuia, cu elaborarea documentației tehnice, care trebuia înaintată Oficiului Național pentru Educație Fizică³³, fiind însărcinat inginerul Ștefan Țurțuman³⁴.

Informațiile referitoare la meciurile de fotbal disputate de echipa „Avântul” în această perioadă sunt extrem de puține, iar absența lor din presa locală a vremii, de altfel foarte receptivă la astfel de evenimente, ne determină să ne întrebăm dacă nu cumva acestea erau într-adevăr destul de rare. Un astfel de meci s-a disputat în luna august a anului 1924 între „Avântul” și „Sabesia” (echipa de fotbal a comunității săsești), ambele din Sebeș, după cum aflăm dintr-o cronică publicată în săptămânalul de limbă germană *Der Unterwald*. Potrivit autorului, ce s-a semnat cu inițialele E. H., jocul a fost modest, iar în ciuda faptului că echipa sașilor a fost mai bună, în final a câștigat „Avântul” cu scorul de 3-1, beneficiind și de două lovituri de la 11 metri. Jurnalistul a acuzat însă jocul dur al echipei învingătoare, precum și faptul că clubul a folosit șase jucători nelegitimați, formația aliniată reunind practic cei mai buni fotbaliști ai orașului. Mai mult, autorul dezaproba caracterul multietnic al acesteia, prezentându-l ca pe o stare de fapt nefirească și se întreba cum a fost posibil ca din ea să facă parte și sași, care jucaseră anterior în echipa Ligii tineretului evanghelic din Sebeș³⁵.

Trei săptămâni mai târziu, în paginile aceluiași săptămânal, a fost publicat un drept la replică transmis de Clubul Sportiv „Avântul”, ce condamnă modul părtinitor în care autorul cronicii sportive a prezentat meciul dintre cele două echipe din Sebeș, insistându-se și asupra faptului că nu era normal ca și în sport să se manifeste naționalismul, și că, mai degrabă, aceste competiții ar trebui să întărească relațiile de prietenie dintre cele două etnii³⁶.

În adunarea generală din 6 aprilie 1924, ținută în sala mare a primăriei, după prezentarea bilanțului activității clubului în anul 1923, s-a decis structura noului comitet de conducere. Au rămas în funcții doar președintele Simion Vulcu și vicepreședintele Ioan Bumbea, ceilalți membri fiind înlocuiți. Au fost aleși Dumitru Bozdoc - secretar, Cornelia Dicu - casier și inginerul C. Criveanu - econom. Și la conducerea secțiilor au avut loc schimbări, dintre

³² *Ibidem*.

³³ Pentru detalii privind înființarea și funcționarea Oficiului Național pentru Educație Fizică (ONEF), vezi Boerescu 1931, p. 309-311.

³⁴ MMIRSD, *Registrul cu procese-verbale al Clubului Sportiv „Avântul” din Sebeș (1923-1928)*, nr. inv. 4983/D. 384, p. 9.

³⁵ *Fußballwettspiel* 1924, p. 2.

³⁶ *Zum Fußballwettkampf* 1924, p. 4.

vechii coordonatori rămânând în funcție doar responsabilul „aparaterelor de gimnastică”, Ioan Păcurar. De altfel, se pare că a avut loc chiar o reorganizare a clubului, unele dintre vechile secții fiind desființate, iar altele, probabil, comasate. Dr. Traian Trifan a fost ales „reprezentant al fotbalului”, Ștefan Țurțuman - „reprezentant al lacului” și Irina Elekeș - „reprezentant al tenisului”. Iar ca „membri fără secții” au fost desemnați Eliz Crișan, Mărioara Opincariu și dr. Mircea Albini³⁷.

Și noua conducere a continuat eforturile pentru dezvoltarea și modernizarea bazei sportive. Clubul „Avântul” administra un complex ce se întindea pe o suprafață de 5 iugăre, teren expropriat din patrimoniul orașului cu această destinație, iar în „Arini”, în afara arenei de fotbal, exista și un teren de tenis³⁸. De asemenea, după cum este amintit mai sus, societatea sportivă administra și lacul din parcul orașului. Tot acolo, se afla și un imobil concesionat de primărie clubului, care servea drept bază pentru activitățile sportive ce implicau lacul.

În linia acestor demersuri se înscrie și angajarea, începând cu luna noiembrie a anului 1924, a unui îngrijitor al bazei sportive, în persoana lui Avram Petru Sârbu. Potrivit contractului încheiat între cele două părți, obligațiile acestuia constau în asigurarea întreținerii și a pazei complexului sportiv. În schimbul prestării acestor activități, el avea dreptul de a locui în imobilul amintit, de a folosi grădina acestuia, precum și toate celelalte clădiri și anexe aflate în patrimoniul clubului³⁹.

Nu toți dintre cei angajați în această poziție și-au îndeplinit obligațiile prevăzute în contract, după cum rezultă dintr-o notă din 22 august 1927, din care reiese că se căutau noi formule de angajare, care să fie mai avantajoase pentru club⁴⁰. Mai mult, în primăvara anului 1928, s-au început demersurile pentru concedierea îngrijitorului Pavel Stancu, căruia i se reproșau neglijența de care dădea dovadă în îndeplinirea sarcinilor ce-i reveneau și ignorarea repetată a solicitărilor venite din partea membrilor consiliului de conducere. În 11 aprilie, printr-un memoriu, s-a solicitat Consiliului Orășenesc Sebeș sprijin pentru evacuarea acestuia din imobilul dat în folosință⁴¹, iar printr-o

³⁷ MMIRSBD, *Registrul cu procese-verbale al Clubului Sportiv „Avântul” din Sebeș (1923-1928)*, nr. inv. 4983/D. 384, p. 20-21.

³⁸ Dahinten 2013, p. 23.

³⁹ MMIRSBD, *Contract încheiat între Clubul Sportiv „Avântul” din Sebeș și Avram Petru Sârbu (10 noiembrie 1924)*, nr. inv. 4984/D. 385, f. I.

⁴⁰ *Ibidem*, f. I.

⁴¹ *Ibidem*, *Memoriu adresat Consiliului Orășenesc Sebeș de Clubul Sportiv „Avântul” din Sebeș pentru evacuarea lui Pavel Stancu (11 aprilie 1928)*, nr. inv. 4992/D. 393, f. I. Consiliul orășenesc a luat act de această solicitare, dar și-a declinat competența, considerând că evacuarea cădea exclusiv în sarcina clubului, care era administratorul imobilului (MMIRSBD, *Răspunsul Consiliului Orășenesc Sebeș la memoriu Clubului Sportiv „Avântul” din 11 aprilie 1928, 30 aprilie 1928*, nr. inv. 4996/D. 397, f. I.).

adresă i s-a adus la cunoștință și celui vizat decizia de demitere din funcția deținută, fiind totodată somat să părăsească casa până la data de 1 mai 1928⁴².

Reînființarea și activitatea de la începutul anilor '30

Informațiile referitoare la activitatea din perioada 1925-1927 sunt extrem de puține și ele nu permit conturarea unei imagini de ansamblu a situației în care se afla clubul „Avântul”. Se poate presupune că aceasta nu era una tocmai fericită, din moment ce la 1 ianuarie 1927 asociația sportivă a fost reînființată. Motivele care au stat la baza deciziei de lichidare a acesteia la sfârșitul anului 1926 ne sunt deocamdată necunoscute. Cert este faptul că, de această dată, nu a fost vorba de probleme financiare, ca în 1923, când s-a hotărât dizolvarea societății sportive „Avram Iancu”. După cum rezultă din procesul-verbal încheiat în 14 martie 1928, cu ocazia desfășurării adunării generale a clubului „Avântul”, în care s-a prezentat și raportul comisiei însărcinate cu lichidarea vechii asociații sportive, aceasta deținea în conturi, la momentul desființării, 24000 de lei, o sumă destul de consistentă, ce va fi moștenită de noua societate⁴³. În consecință, motivele trebuie să fi fost altele. Demn de remarcat este și faptul că Simion Vulcu, unul dintre membrii de bază ai clubului „Avântul”, în primăvara anului 1927, era președinte al „Clubului Sportiv Unirea” din Alba Iulia⁴⁴.

După reînființare, timp de un an, de buna funcționare a asociației sportive s-a îngrijit un comitet de conducere din care făceau parte: maiorul Eftimie Georgescu - președinte, funcționarul de bancă Sergiu Medean jr. - vicepreședinte, contabilul Ioan Muntean - casier, profesorul Tiberiu Moga - secretar și profesorul Nicolae Moldovan - econom⁴⁵. Numărul membrilor a scăzut considerabil față de perioada anterioară, în evidențele din 1927 fiind înscriși doar 63 de cotizanți⁴⁶. Totuși, din informațiile păstrate, se observă că au continuat preocupările pentru sporirea prestigiului de care asociația se bucura în comunitate, în acest demers înscriindu-se și invitația adresată, la 15

⁴² *Ibidem*, Somație adresată lui Pavel Stancu de Clubul Sportiv „Avântul” (11 aprilie 1928), nr. inv. 4993/D. 394, f. I.

⁴³ *Ibidem*, Registrul cu procese-verbale al Clubului Sportiv „Avântul” din Sebeș (1923-1928), nr. inv. 4983/D. 384, p. 30.

⁴⁴ Moga 2018, p. 281.

⁴⁵ MMIRSBD, Cerere adresată tribunalului Alba Iulia pentru acordarea personalității juridice Clubului Sportiv „Avântul” din Sebeș (1 aprilie 1928), nr. inv. 4989/D. 390, f. I.

⁴⁶ *Ibidem*, Registrul cu procese-verbale al Clubului Sportiv „Avântul” din Sebeș (1923-1928), nr. inv. 4983/D. 384, p. 28. Spre deosebire de perioada de început, se constată creșterea la 15 a numărului membrilor de etnie germană, ceea ce reprezenta o pondere de 23,80% din totalul membrilor, procent ce poate sugera o oarecare normalizare a relațiilor dintre români și sași la nouă ani de la Unire.

aprilie 1927, protopopului Sergiu Medean⁴⁷, de a face parte din „Comitetul de onoare” al Clubului Sportiv „Avântul”, pe care prelatul a acceptat-o, după cum rezultă din răspunsul trimis societății sportive, trei zile mai târziu⁴⁸.

Și cooptarea ca membru cotizant a căpitanul Ilie Stricatu⁴⁹, primar al orașului Sebeș la acea dată, poate fi considerată tot un succes al acestei campanii. Mai mult, el a devenit președinte al clubului în primăvara anului 1928. În adunarea generală, ce a avut loc la 14 martie, în noul comitet de conducere au mai fost aleși: dr. Ioan Păcurar - vicepreședinte, Ioan Muntean - secretar, Nicolae Moldovan - casier și Isidor Lupșe - econom. Veturia Groze, Veturia Cărpinișianu, Lenica Tătariu, Țiți Simu, Sergiu Medean jr., Ovidiu Racotă, N. Comănescu, lt. Andreiu H. și Nicolae Opincariu erau membri ai comitetului, iar Aurel Bojiță și Tibi Moga, cenzori. În fruntea secțiilor sportive au fost aleși următorii: Mărioara Opincariu - „tenis”, Nicolae Moldovan - „bărți”, Izidor Lupșe - „ghiață” și slt. Vicu Săbău - „fotbal”⁵⁰.

Comitetul a continuat demersurile începute de vechea echipă de conducere a clubului, pentru dobândirea personalității juridice, trimițând, la 11 aprilie 1928, fostului președinte, Simion Vulcu, documentele necesare, cu rugămintea de a le depune la tribunalul din Alba Iulia⁵¹. Dosarul înaintat conținea cererea de acordare a personalității juridice, însoțită de copia legalizată a actului de constituire și de statutul clubului, toate autentificate de judecătoria din Sebeș⁵².

O altă problemă moștenită de noua echipă de conducere privea baza sportivă, pentru folosirea căreia, clubul a fost înștiințat încă din 1927, de către „agronomul regional” din Sebeș, despre obligația de a plăti anual 5000 de lei, Casei Centrale pentru Împroprietăriri, pentru arendarea terenului pe care funcționa. Mai mult, suma trebuia achitată și retroactiv, pe ultimii trei ani,

⁴⁷ Sergiu Medean (1862-1938), protopop ortodox al Sebeșului între 1895 și 1938 (Abrudan 2015, p. 62), a fost o personalitate marcantă a orașului, fiind foarte implicat în viața socială și culturală a comunității românești, ocupând, între altele, funcția de președinte al despărțământului Sebeș al „Astra” (Albu 1928, p. 38-38; Giura 2014, p. 442).

⁴⁸ MMIRSBD, *Răspunsul protopopului Sergiu Medean la invitația Clubului Sportiv „Avântul” din Sebeș de a deveni membru al „Comitetului de onoare”*, nr. inv. 4987/D. 388, f. I.

⁴⁹ Ilie Stricatu (1896-1975), învățător de profesie, a luptat în Primul Război Mondial, inițial în armata austro-ungară, iar începând din 1916, în cea română, întorcându-se de pe front cu gradul de căpitan. Ulterior, s-a implicat în viața politică locală, iar din postura de fruntaș al Partidului Național Liberal, obținând două mandate de primar al orașului Sebeș, în 1927-1930 și 1932-1938 (Stricatu 2017, p. 16-17).

⁵⁰ MMIRSBD, *Registrul cu procese-verbale al Clubului Sportiv „Avântul” din Sebeș (1923-1928)*, nr. inv. 4983/D. 384, p. 30-31.

⁵¹ *Ibidem*, *Scrisoare adresată lui Simion Vulcu, cu rugămintea de a depune actele Clubului Sportiv „Avântul” la tribunalul Alba Iulia*, nr. inv. 4991/D. 392, f. I.

⁵² *Ibidem*, *Cerere adresată tribunalului Alba Iulia pentru acordarea personalității juridice Clubului Sportiv „Avântul” din Sebeș (1 aprilie 1928)*, nr. inv. 4989/D. 390, f. I-II.

clubul fiind nevoit să împrumute de la bancă 15000 de lei, după cum rezultă dintr-un memoriu adresat, la 17 aprilie 1928, Institutului de Educație Fizică din București, a cărui intervenție a fost solicitată pentru rezolvarea problemei. Prin vocea președintelui, se cerea sprijin pentru eliminarea acestei taxe sau pentru reducerea ei, la cel mult 1000 de lei anual. Între motive, era invocat și importantul rol „național-cultural” pe care îl avea clubul sportiv în cadrul comunității, având în vedere faptul că acesta „se compune exclusiv din români”⁵³. Totodată, se făcea referire și la o situație materială extrem de precară, firească în cazul unei societăți sportive aflate la început de drum. Argumentele invocate au fost evident exagerate, din dorința de a se obține scutirea sau, cel puțin, reducerea scontată. Nu se cunosc efectele demersului, dar este cert faptul că baza sportivă a fost folosită în continuare, investindu-se în dotarea și modernizarea ei.

În acest sens, printre prioritățile anului 1929 s-au numărat cumpărarea a șase bărci noi pentru lacul din parc, precum și săparea a două fântâni care să permită o mai bună alimentare a acestuia cu apă, în special în perioada iernii. De asemenea, se dorea popularea lacului cu crapi, pentru practicarea pescuitului sportiv. S-a decis și repararea debarcaderului, a „șopruului din Arini”, precum și recondiționarea aparatelor pentru gimnastică. Pentru obținerea unor venituri suplimentare, care să permită ducerea la bun sfârșit a acestor obiective, s-a propus și arendarea insulei din parc⁵⁴.

În același an, Simion Vulcu a revenit la conducerea clubului sportiv, fiind ales în această funcție în adunarea generală din 7 aprilie 1929. Componența consiliului de conducere a rămas în linii mari neschimbată, intervenind doar câteva modificări în rândul membrilor comitetului. O situație similară se constată și în cazul structurii clubului, care a fost menținută aproape aceeași, constituindu-se o singură secție nouă - „de înfrumusețare” (?), probabil gimnastică de întreținere, coordonată de domnișoarele Veturia Groze și Neli Simu⁵⁵.

Tot atunci, s-au stabilit cuantumul cotizației (40 lei) și valoarea sumelor ce trebuiau plătite de public pentru folosirea bazei sportive a clubului: fotbal - 20 lei, tenis - 150 lei/lună sau 400 lei/sezon, închirierea bărcilor - 5 lei pentru copii, 10 lei pentru adulți, 15 lei pentru două persoane adulte și 30 de lei pentru trei persoane. Taxa pentru patinaj urma să fie stabilită ulterior, de comitetul de conducere⁵⁶. În ciuda faptului că în bugetul clubului intrau anual sume însemnate, provenite în special din aceste taxe, situația încasărilor nu

⁵³ *Ibidem*, Memoriu adresat Institutului de educație fizică din București de Clubul Sportiv „Avântul” din Sebeș (17 aprilie 1928), nr. inv. 4994/D. 395, f. I.

⁵⁴ *Ibidem*, Procesul-verbal al adunării generale a Clubului Sportiv „Avântul” din Sebeș (7 aprilie 1929), nr. inv. 4998/D. 399, f. IV.

⁵⁵ *Ibidem*, f. II-III.

⁵⁶ *Ibidem*, f. III.

era complet mulțumitoare. Una dintre problemele des reclamate era slaba colectare a cotizațiilor, care contribuiau în bună măsură la bugetul anual al societății sportive. De pildă, în anul 1929 și-au plătit cotizația doar 30 de membri, dintr-un total de 45.

Cele mai active și mai eficiente secții ale clubului au fost cea de tenis, în care s-a reușit formarea unor jucători valoroși, și cea de „vâslit”, ambele aducând și importante venituri clubului. În schimb, fotbalul nu traversa nici atunci o perioadă tocmai bună, în special din lipsa unui lot corespunzător, atât din punct de vedere numeric, cât și al valorii. În adunarea generală din 28 martie 1930 s-a exprimat preocuparea pentru remedierea acestei situații, stabilindu-se, printre prioritățile anului, întărirea lotului, astfel încât clubul să dispună de două echipe, una de titulari și una de rezerve⁵⁷. Activitățile ce vizau lacul au fost externalizate, pontonul și bărcile fiind închiriate unui particular pentru suma de 15000 de lei, plătită în cinci luni. Acesta urma să întrețină atât ambarcațiunile, cât și parcul, iar în timpul iernii administra și patinajul, achitând clubului 6000 de lei din profit.

În aceeași adunare generală, a fost modificat și statutul societății sportive, de acum comitetul de conducere fiind ales o dată la doi ani. Măsura adoptată permitea, între altele, și ducerea la bun sfârșit, de către același consiliu, a unor proiecte de mai mare anvergură.

Un astfel de proiect a fost cel inițiat de comitetul de conducere în vara anului 1930, când s-a decis amenajarea unui ștrand în parcul „Arini”. În ședința din 29 iunie, la care au luat parte președintele Simion Vulcu, N. Comănescu, Zaharie Tătariu, D. Bozdoc, L. Aldea, cpt. David, V. Moldovan, Traian Roman, C. Vițega, Ilie Stricatu și Mărioara Opincariu, s-au stabilit în detaliu etapele de execuție a lucrărilor, sumele necesare, precum și proveniența lor. Practic, se dorea transformarea unei părți a Canalului Morii - un braț al râului Sebeș din apropierea Zăvoiiului⁵⁸ - într-un bazin de înot, iar malurile sale deveneau spații de agrement, pe care urma să se instaleze cabine din lemn. Primăria orașului suporta cheltuielile pentru amenajarea malurilor și curățarea canalului, iar celelalte costuri rămăneau în sarcina clubului „Avântul”. Potrivit estimărilor comitetului de conducere, era necesară suma de 50000 de lei, din care societatea sportivă deținea jumătate, fiind nevoită să împrumute încă 30000 de lei de la bancă. Amenajarea ștrandului urma să se încheie în cursul anului 1931⁵⁹. Nu deținem informații cu privire la modul în care s-au desfășurat lucrările și nici despre momentul inaugurării complexului,

⁵⁷ *Ibidem*, *Procesul-verbal al adunării generale a Clubului Sportiv „Avântul” din Sebeș din 28 martie 1930*, nr. inv. 5001/D. 402, f. I.

⁵⁸ Bașa 1995, p. 96.

⁵⁹ MMIRSBD, *Procesul-verbal al ședinței din 29 iunie 1932 în care comitetul de conducere al Clubului Sportiv „Avântul” a discutat problema ștrandului*, nr. inv. 5003/D. 404, f. I.

dar deja în 1932 societatea sportivă avea în alcătuire o secție nouă, numită „strand”⁶⁰.

În același an, structura clubului a suferit și alte modificări, activitatea sa diversificându-se semnificativ, secțiilor existente - „tenis, fottbal, patinaj și vâslit” și „gimnastică” - adăugându-li-se și altele noi: „turism”, „manifestațiuni” și „ski”⁶¹. Dintre acestea, cea mai profitabilă, din punct de vedere financiar, a fost secția „patinaj și vâslit”, care a adus asociației sportive încasări de 8000 de lei, fiind urmată de „tenis” cu 6000 de lei, „fottbal” și „manifestațiuni”, fiecare cu câte 5000 de lei⁶².

Cu toate acestea, trebuie precizat că informațiile referitoare la activitatea clubului sportiv, în perioada 1931-1933, sunt extrem de puține și ele nu permit creionarea unei imagini de ansamblu mulțumitoare. S-au păstrat doar câteva documente și știri dispartate referitoare la activitatea unor secții, acestea certificând doar funcționarea, în continuare, a unora dintre ramurile sportive pe care clubul le gestiona.

La 20 noiembrie 1932, „Avântul” Sebeș disputa un meci de fotbal în compania echipei CFR Teiuș, ce s-a încheiat la egalitate, 1-1. Rezultatul poate fi considerat bun, deoarece formația din Teiuș învinsese recent, cu scorul de 2-0, Unirea Alba Iulia, una dintre echipele redutabile din zonă⁶³. Însă, evoluțiile bune s-au oprit aici, clubul sportiv din Sebeș pierzând la scor două meciuri disputate la începutul lunii aprilie a anului următor. Primul, jucat la 2 aprilie, în deplasare, în compania echipei Unirea Alba Iulia, s-a încheiat cu victoria categorică a formației gazdă, ce s-a impus cu scorul de 7-0⁶⁴. Cel deal doilea, disputat la 9 aprilie, tot în deplasare, contra echipei CFR Teiuș, a fost pierdut într-o manieră asemănătoare, formația gazdă câștigând cu scorul de 7-2⁶⁵. Situația în care se afla secția de fotbal a clubului din Sebeș era, se pare, destul de gravă, din moment ce în data de 30 aprilie 1933 nu s-a prezentat la meciul ce trebuia să se dispute, pe teren propriu, în compania echipei Mihai Viteazul din Alba Iulia⁶⁶. Principala problemă a acestora o reprezenta, în continuare, lotul modest, alcătuit în special din jucători tineri, fără experiență, echipele aliniate în meciurile disputate în campionat fiind lipsite de omogenitate⁶⁷.

⁶⁰ *Ibidem*, Programul adunării generale a Clubului Sportiv „Avântul” din Sebeș din 11 mai 1933, nr. inv. 5007/D. 408, f. I.

⁶¹ *Ibidem*.

⁶² *Ibidem*.

⁶³ *Cronica sportivă* 1932, p. 3.

⁶⁴ *Cronica sportivă* 1933a, p. 3.

⁶⁵ *Cronica sportivă* 1933b, p. 4.

⁶⁶ *Cronica sportivă* 1933c, p. 3.

⁶⁷ *Cronica sportivă* 1933a, p. 3.

Problemele fotbalului se aflau în atenția comitetului de conducere, iar în adunarea generală din 21 iunie 1933, președintele Simion Vulcu își exprima dorința de a vedea această ramură sportivă mai bine organizată. Pentru îmbunătățirea activității, în 1933, fotbalului i-a fost alocată cea mai mare sumă, 10000 de lei, ce reprezenta dublul celei încasate de secție în 1932, încalcându-se astfel principiul general stabilit la elaborarea bugetului clubului, de a nu se permite depășirea fondurilor obținute în anul anterior. Celorlalte sporturi le-au fost puse la dispoziție următoarele sume: „manifestațiuni” - 5000 de lei, „tenis” - 3500 de lei, „ski” - 2000 de lei, „gimnastica” - 1500 de lei, „patinaj și vâslit” - 1000 de lei și „turism” - 1000 de lei⁶⁸.

În cadrul aceleiași ședințe, a fost ales și noul comitet de conducere al clubului din care făceau parte: Simion Vulcu - președinte, Ioan Păcurar - vicepreședinte, Ioan Opincariu - secretar, Ioan Muntean - casier, Gheorghe Besoiu - econom, precum și responsabilii secțiilor: Licu Aldea - tenis, Danil Ilie - fotbal, Irina Elekeș - patinaj și vâslit, Nicolae Lupu - gimnastică, Traian Roman - schi și Mărioara Opincariu - turism⁶⁹.

Nu dispunem de informații referitoare la activitatea acestui comitet de conducere, cum, de altfel, nici despre funcționarea clubului, în ansamblu, în a doua jumătate a anului 1933. Mai mult, absența documentelor oficiale a fost dublată și de lipsa știrilor din presa locală, niciuna dintre secțiile societății sportive nefiind menționată în paginilor ziarelor ce apăreau la Sebeș și Alba Iulia. De altfel, această situație nu s-a schimbat nici în anii următori, activitatea ulterioară a Clubului Sportiv „Avântul” din Sebeș rămânând deocamdată necunoscută.

Considerații finale

Analiza activității Clubului Sportiv „Avântul” din Sebeș, pe parcursul celor zece ani aflați în atenția cercetării noastre, a relevat o evoluție specifică unei asociații sportive dintr-un orașel de provincie, ce căuta în permanență să se dezvolte și să fie cât mai prezentă în viața comunității locale. Dacă la perioada amintită, se adaugă și cei trei ani de funcționare a primei societăți sportive - „Avram Iancu” -, tabloul acestei evoluții redă mult mai fidel realitățile complexe ale unei societăți în care conviețuiau două comunități etnice influente: cea românească și cea săsească. Dacă în această primă fază, când spiritul naționalismului încă se simțea destul de puternic de ambele părți, existența unui club sportiv ce se adresa doar românilor, în condițiile în care sașii aveau propriile structuri sportive, părea o idee normală, ulterior atitudinea exclusivistă s-a estompat. Schimbarea s-a datorat, în special,

⁶⁸ MMIRSBD, *Proces-verbal încheiat la adunarea generală a Clubului Sportiv „Avântul” din Sebeș din 21 iunie 1933*, nr. inv. 5008/D. 409, f. I.

⁶⁹ *Ibidem*.

evoluției generale a societății transilvănene, însă, nu trebuie neglijat nici rolul jucat de „monopolul” deținut de clubul „Avântul” în ceea ce privește practicarea unor sporturi, situație la care s-a ajuns datorită bazei sportive pe care o administra. În aceste condiții, numărul sașilor care au devenit membri ai asociației a crescut considerabil, mai ales la jumătatea perioadei în discuție.

Evoluția însă nu s-a limitat doar la acest aspect, eforturile ulterioare depuse pentru îmbunătățirea activității vizând, pe lângă patrimoniul administrat, și creșterea rolului jucat în viața sportivă locală și națională. Dezvoltarea bazei administrate și autorizarea ei, diversificarea constantă a ramurilor sportive gestionate, precum și implicarea în competițiile oficiale, reprezintă doar câteva dintre realizările care au contribuit la eficientizarea activității și la transformarea clubului într-o structură modernă. Această dezvoltare nu ar fi fost posibilă, însă, fără sprijinul oferit de autoritățile locale, pe care clubul a știut întotdeauna să-l obțină. Implicarea în viața comunității i-a adus o binemerită notorietate, ce a atras de partea sa personalități locale influente, care i-au sporit popularitatea și, totodată, i-au legitimat acțiunile.

Dar principalul merit l-au avut cei care au condus și administrat societatea sportivă. Membrii comitetelor de conducere, inițial alese anual, iar ulterior la doi ani, erau în majoritatea cazurilor oameni cu o solidă educație și buni profesioniști în domeniile lor de activitate, care și-au pus cunoștințele și experiența în slujba clubului. Un bun exemplu este cel al lui Simion Vulcu, care a ocupat pentru mult timp funcția de președinte, aducându-și astfel o importantă contribuție la dezvoltarea și modernizarea asociației sportive. Numeroși profesori și învățători, precum și preoți, funcționari, doctori, ingineri, judecători și polițiști, la care se adăugau frecvent și ofițeri ai unității militare din Sebeș, au făcut parte din aceste comitete, ocupând diferite funcții sau implicându-se în organizarea secțiilor pe care le coordonau. Efortul lor a adus rezultate pe măsură, clubul sportiv sebeșean ajungând să ocupe un loc important în viața comunității locale.

Abrevieri bibliografice

- Abrudan 2015 - Mircea-Gheorghe Abrudan, *Organizarea administrativă și dimensiunea demografică a Protopopiatului Ortodox Sebeș între anii 1766 și 1920*, în *Astra Sabesiensis*, 1, 2015, p. 37-63.
- Acțiunea* 1937 - *Acțiunea de salvare a caprei negre*, în *Carpații*, 8, 1937, p. 224-225.
- Albu 1928 - Gheorghe Albu, *Monografia școlilor primare românești din Sebeș-Alba*, Sibiu, 1928.
- Bașa 1995 - Marin Bașa, *Sport-agrement*, în Radu Cărpinișianu (coord.), *Vârstele orașului Sebeș - 750 de ani de atestare documentară (1245-1995)*, Sebeș, 1995, p. 94-100.

Activitatea Clubului Sportiv „Avântul” din Sebeș în perioada 1923-1933

- Boerescu 1931 - Neagu Boerescu, F.S.S.R., U.F.S.R. și O.N.E.F. *Începuturile și organizarea sportului în România*, în *Boabe de grâu*, II, 6-7 (iunie-iulie), 1931, p. 305-317.
- Cronica sportivă* 1932 - *Cronica sportivă*, în *Alba-Iulia*, XIV, 18, din 27 noiembrie, 1932, p. 3.
- Cronica sportivă* 1933a - *Cronica sportivă*, în *Alba-Iulia*, XV, 14, din 9 aprilie, 1933, p. 3.
- Cronica sportivă* 1933b - *Cronica sportivă*, în *Alba-Iulia*, XV, 15, din 16 aprilie, 1933, p. 4.
- Cronica sportivă* 1933c - *Cronica sportivă*, în *Alba-Iulia*, XV, 18, din 7 mai, 1933, p. 3.
- Dahinten 2013 - Mariana Dahinten, *Sportul*, în *Der Unterwald*, s.n., 19, 2013, p. 16-23.
- Eisenberg 2002 - Christiane Eisenberg, *Sportivul*, în Ute Frevert, Heinz-Gerhard Haupt (coord.), *Omul secolului XX*, Iași, 2002, p. 74-96.
- Enciclopedia sportului* 2015 - Nicu Alexe, Valentin Constandache (coord.), *Enciclopedia educației fizice și sportului din România*, vol. I-VIII, București, 2015.
- Fußballwettbewerb* 1924 - *Fußballwettbewerb Aventul-Sabesia*, în *Der Unterwald*, 34, din 24 august, 1924, p. 2.
- Giura 2014 - Lucian Giura, *Despărțământul Sebeș al Astei în documente inedite (1870-1900)*, în *Terra Sebus*, 6, 2014, p. 417-449.
- Heltmann 1990 - Heinz Heltmann, *Zur Geschichte des Siebenbürgischen Karpatenvereins*, în Heintz Heltmann, Helmut Roth (coord.), *Der Siebenbürgische Karpatenverein 1880-1945*, Thaur bei Innsbruck, 1990, p. 11-29.
- Heltmann, Roth 1990 - Heintz Heltmann, Helmut Roth (coord.), *Der Siebenbürgische Karpatenverein 1880-1945*, Thaur bei Innsbruck, 1990.
- Maskenball* 1924 - *Maskenball des rom. Sport-Vereins „Avantul”*, în *Der Unterwald*, 7, din 17 februarie, 1924, p. 4.
- MMIRSBD - Muzeul Municipal „Ioan Raica” Sebeș. Biblioteca Documentară.
- Moga 2018 - Valer Moga, *Alba Iulia sportivă în epoca modernă*, în Laura Stanciu (coord.), *Alba Iulia. Memoria urbis*, Cluj-Napoca, 2018, p. 280-283 (sub tipar).
- Petrescu 2001 - Nicolae Petrescu, *Momente din istoria relațiilor sportive româno-germane*, în *MN*, XIII, 2001, p. 300-337.
- Popa 2008a - Bogdan Popa, *Nationalism, Regionalism and Sport in Interwar Romania*, în *SUCH*, 5, 2008, p. 181-193.
- Popa 2008b - Bogdan Popa, *Sport et éducation physique dans la Roumanie d'entre-deux-guerres: oui ou non?*, în *Études balkaniques*, 11, 2008, p. 197-212.
- Stricatu 2017 - Ilie Stricatu, *Pe cărările destinului. Romanul unei vieți trăite (1914-1918)*, ediție, studiu introductiv, note și indici de Mihai-Octavian Groza, Gabriela-Margareta Nisipeanu, Iuliu-Marius Morariu, Cluj-Napoca, 2017.
- Wagner 2014 - Gerhard M. Wagner (coord.), *Am Kreuzweg der Geschichte: Mühlbach im der Unterwald, Siebenbürgen*, Krumbach, 2014.
- Wollmann 1990 - Volker Wollmann, *Die Sektion Mühlbach des Siebenbürgischen Karpatenvereins*, în Heintz Heltmann, Helmut Roth (coord.), *Der Siebenbürgische Karpatenverein 1880-1945*, Thaur bei Innsbruck, 1990, p. 249-258.
- Zum Fußballwettkampf* 1924 - *Zum Fußballwettkampf Sabesia-Aventul*, în *Der Unterwald*, 37, din 14 septembrie, 1924, p. 4.

ANEXĂ

Proces-verbal No. 170

Azi, cincisprezece aprilie 1923

Subsemnații luând inițiativa înființării unei societăți sportive în orașul Sebeșul-săsesc, ne-am întrunit azi în adunare generală de constituire sub prezidiul ad hoc al Dlui Ioan Bumbea, prim consilier orășenesc având de secretar pe Dl Ioan Lie, agronom regional, iar ca verificatori ai adunării de azi pe Dnii Ioan Duvlea și Ioan Păcurar.

I.

Președintele constatând că sunt de față un număr de 36 participanți arată că scopul întrunirii de azi este înființarea unei societăți sportive în orașul Sebeșul săsesc, în care să poată intra oricare cetățean român fără deosebire de sex, naționalitate, sau clasă socială.

Adunarea decide cu însuflețire unanimă înființarea unei societăți sportive cu sediul în orașul Sebeșul-săsesc, care va purta numele: Clubul sportiv „Avântul” (C.S.A.), cu scopul de a cultiva toate ramurile de sport, ce se vor prevedea în statutele societății.

II.

Pentru funcționarea normală și legală a societății Secretarul prezintă un proiect de statute pe care Adunarea îl debatare articol cu articol și îl // primește în forma anexată la acest proces verbal.

III.

După primirea statutelor adunarea conform art. 25 lit. a. procedează la alegerea primului comitet, pe timp de 1 an.

Sunt aleși cu aclamație următorii: Dr. Simeon Vulcu, adv. ca președinte. Ioan Bumbea, prim cons., ca v președ. Ioan Lie, agr. regional ca secretar Solomon Duma, casier Aurel Neamțu, econom.

Ca reprezentanți ai diferitelor ramuri de sport, se aleg:

Pentru secția „tenis”: Dșoara Marioara Opincaru

” ” „patinaj”: ” Roma Medean

” ” „football”: căpitanul echipei de football

” ” „gimnastică la aparate”: Ioan Păcurar

” ” „călărit”: Locot Mândrescu

Ca supleanți se aleg dșoarele: Eliz Crișan și Irina Elecheș.

IV.

După alegere președintele Dr. S. Vulcu precia prezidiul adunării, la fel și membrii biroului

⁷⁰ MMIRSBD, *Registrul cu procese-verbale al Clubului Sportiv „Avântul” din Sebeș (1923-1928)*, nr. inv. 4983/D. 384, p. 1-3.

Activitatea Clubului Sportiv „Avântul” din Sebeș în perioada 1923-1933

Iar adunarea însărcinează biroul cu semnarea actului de constituire, a statutelor și cu îndeplinirea tuturor formalităților pentru ca societatea, să fie recunoscută ca persoană morală și să i se aprobe funcționarea.

V.

Scopul adunării fiind atins, președintele mulțumește // celor prezenți pentru participare și declară adunarea de constituire de închisă.

Președinte

Secretar
Ioan Lie

Membrii verificatori

Prezenți la adunarea de constituire:

1. Dna Rozalina Bumbea	21. Dl. Ioan Lie
2. ” Elisaveta Trifan	22. ” Aurel Neamțu
3. Dșoara Veturia Groze	23. ” Ieronim Trifan
4. ” Eliz Crișan	24. ” Nicolae Maniu
5. ” Roma Medean	25. ” Simion Oana
6. ” Marioara Opincariu	26. ” Ioan Păcurar
7. ” Irina Elekes	27. ” Nicolae Lupu
8. ” Marioara Maniu	28. ” Locot. Mândrescu
9. ” Asineta Maniu	29. ” Sublt. Bușilă
10. ” Veta Maniu	30. ” Ion Muntean
11. ” Emilia Sârbu	31. ” Zaharie Tecău
12. ” Florica Sârbu	32. ” Ioan Raceanu
13. ” Melania Ursu	33. ” Victor Selăgian
14. ” Marioara Radu	34. ” Geraldo Venturini
15. ” Oltean	35. ” Ioan Frâncu
16. ” Anuța Muntean	36. ” Ștefan Țurțuman
17. Dl. Dr. S. Vulcu	
18. ” Ioan Bumbea	
19. ” Ioan Duvlea	
20. ” Solomon Duma	

Președinte

Secretar
Ioan Lie

LISTA ABREVIERILOR

AAR-SI	- Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Istorice. Academia Română. București.
ActaArchHung	- Acta Archaeologica. Academiae Scientiarum Hungaricae. Budapesta.
ActaHASH	- Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae. Budapesta.
ActaMN	- Acta Musei Napocensis. Muzeul de Istorie a Transilvaniei. Cluj-Napoca.
Adevărul	- Adevărul. București.
AÉ	- Archaeologiai Értesítő a Magyar régészeti, művészeti-történelmi és éremtani társulat tudományos folyóirata. Budapesta.
AF	- Altorientalische Forschungen. Institut für Archäologische Wissenschaften, Abteilung Vorderasiatische Archäologie. Berna.
AH	- Archaeologia historica. Masarykova univerzita, Filozofická fakulta. Brno.
AHY	- Austrian History Yearbook. Center for Austrian Studies. Minneapolis MN.
AIEFCB	- Anuarul Institutului de Etnografie și Folclor „Constantin Brăiloiu”. Academia Română, Institutul de Etnografie și Folclor „Constantin Brăiloiu”. București.
AIAC	- Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie Cluj-Napoca. (este continuat de AIIGB).
AIIAI/AIIX	- Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie „A. D. Xenopol” Iași (din 1990 Anuarul Institutului de Istorie „A. D. Xenopol” Iași).
AIIGB	- Anuarul Institutului de Istorie „George Barițiu” Cluj-Napoca. (continuă AIAC).
AIIN	- Anuarul Institutului de Istorie Națională. Cluj-Sibiu.
AISC	- Anuarul Institutului de Studii Clasice. Cluj.
AJPA	- American Journal of Physical Anthropology. The Official Journal of the American Association of Physical Anthropologist. Baltimore.
Alba-Iulia	- Alba-Iulia. Alba Iulia.
Aluta	- Aluta. Studii și comunicări - Tanulmányok és Közlemények. Sfântu Gheorghe.
AM	- Arheologia Moldovei. Institutul de Istorie și Arheologie „A. D. Xenopol” Iași.
AMM	- Acta Moldaviae Meridionalis. Muzeul Județean Vaslui.
Anatolia Antiqua	- Anatolia Antiqua. L'Institut Français d'Études Anatoliennes d'Istanbul.
AnB	- Analele Banatului. Muzeul Național al Banatului (serie nouă). Timișoara.
Anistoriton	- Anistoriton / <i>Ανιστόριτον</i> . History and Archaeology Journal. Digital Journal (Grecia).

Lista abrevierilor

- Annales** - Annales. Économies, Sociétés, Civilisations. École des Hautes Études en Sciences Sociales. Paris.
- Antaeus** - Antaeus. Communicationes ex Instituto Archaeologico Academiae Scientiarum Hungaricae. Budapesta.
- AntAfr** - Antiquités africaines. Université de Provence. Paris.
- AnUB-ŞP** - Analele Universităţii din Bucureşti. Seria Ştiinţe Politice. Universitatea din Bucureşti.
- AO** - Arhivele Olteniei. Serie nouă. Institutul de Cercetări Socio-Umane. Craiova.
- Apulum** - Apulum. Acta Musei Apulensis. Muzeul Naţional al Unirii Alba Iulia.
- ArhMed** - Arheologia Medievală. Reşiţa. Cluj-Napoca.
- ArhVestnik** - Arheološki Vestnik. Institut za arheologijo. Ljubljana.
- Arts of Asia** - Arts of Asia. The Asian Arts & Antiques Magazine. Hong Kong.
- Astra Sabesiensis** - Astra Sabesiensis. Despărţământul Astra „Vasile Moga” Sebeş.
- AUASH** - Annales Universitatis Apulensis. Series Historica. Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia.
- Banatica** - Banatica. Muzeul de Istorie al judeţului Caraş-Severin. Reşiţa.
- BAR** - British Archaeological Reports (International Series). Oxford.
- BB** - Bibliotheca Brukenthal. Muzeul Naţional Brukenthal. Sibiu.
- BCH** - Bulletin de correspondance hellénique. L’Institut de correspondance hellénique d’Athenes. Atena.
- BCŞS** - Buletinul Cercurilor Ştiinţifice Studenteşti. Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia.
- BECh** - Bibliothèque de l’école des chartes. Revue d’érudition. Paris.
- BerRGK** - Bericht der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts. Frankfurt pe Main.
- BHAB** - Bibliotheca Historica et Archaeologica Banatica. Muzeul Banatului Timişoara.
- BJJ** - The British Journal of Sociology. London School of Economics and Political Science. University of London.
- BMA** - Bibliotheca Musei Apulensis. Muzeul Naţional al Unirii Alba Iulia.
- BOR** - Biserica Ortodoxă Română. Patriarhia Română. Bucureşti.
- Boabe de grâu** - Boabe de grâu. Revistă de cultură. Bucureşti.
- BR** - Budapest Régiségei. Budapesti Történeti Múzeum. Budapesta.
- Britannia** - Britannia: A Journal of Romano-British and Kindred Studies. Society for the Promotion of Roman Studies. Londra.
- Brukenthal** - Brukenthal. Acta Musei. Muzeul Naţional Brukenthal. Sibiu.
- BS** - Balkan Studies. Institute for Balkan Studies in Thessaloniki. Salonic.
- BSNR** - Buletinul Societăţii Numismatice Române. Bucureşti.
- BTh** - Bibliotheca Thracologica. Institutul Român de Tracologie. Bucureşti.
- BudRég** - Budapest Régiségei. Budapesti Történeti Múzeum. Budapesta.

CAC	- Central Asia and Caucasus. Institute for Central Asian and Caucasian Studies. Luleå (Sweden). Institute of Strategic Studies of the Caucasus. Baku (Azerbaijan).
Carpații	- Carpații: Vânătoare, pescuit, chinologie. Cluj.
Castrum	- Castrum. A Castrum Bene Egyesület Hírlevele. Budapesta.
CCA	- Cronica cercetărilor arheologice. București.
Cercetări arheologice	- Cercetări arheologice. Muzeul Național de Istorie a României. București.
Chronica	- Chronica: annual of the Institute of History. University of Szeged.
Cibinium	- Cibinium. Analele Muzeului Etnografic „ASTRA”. Complexul Muzeal „ASTRA”. Sibiu.
CN	- Cercetări Numismatice. Muzeul Național de Istorie a României. București.
CNA	- Cronica Numismatică și Arheologică. Foaie de informații a Societății Numismatice Române. București.
CP	- Classical Philology. A Journal Dedicated to Research in Classical Antiquity. Chicago.
Crisia	- Crisia. Culegere de materiale și studii. Muzeul Țării Crișurilor. Oradea.
Dacia	- Dacia. Recherches et découvertes archéologiques en Roumanie. Nouvelle série: Revue d'archéologie et d'histoire ancienne. București.
Denarius	- Denarius. Slovenské národné múzeum - historické múzeum. Bratislava.
Der Unterwald	- Der Unterwald. Sebeș.
DolgCluj	- Dolgozatok az Erdély Nemzeti Múzeum Érem - és Régiségtárából. Kolosvár (Cluj).
EDR	- Ephemeris dacoromana. Annuario dell'Accademia di Romania. Roma.
EHQ	- European History Quarterly. Sage Publications. New York.
EO	- Etnograficheskoye obozreniye. Institut etnologii i antropologii RAN. Moscova.
Erdély Múzeum	- Erdély Múzeum. Erdélyi Múzeum-Egyesület. Cluj-Napoca.
Études balkaniques	- Études balkaniques. Cahiers Pierre Belon. Association Pierre Belon. Paris.
European Archaeology	- European Archaeology/online. București.
FBW	- Fundberichte aus Baden-Württemberg. Stuttgart.
FI	- File de Istorie. Muzeul de Istorie Bistrița (continuată de <i>Revista Bistriței</i>).
FolArch	- Folia Archaeologica. Magyar Történeti Múzeum. Budapesta.
FUrb	- Forma Urbis. Roma.
Gasyrlar avazy	- Gasyrlar avazy. Ekho vekov. Kazan.
Germania	- Germania, Römisch-Deutscher Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts. Frankfurt am Main.
GM	- Golos minuvshogo. Federal'noye gosudarstvennoye byudzhethnoye obrazovatel'noye uchrezhdeniye vysshego obrazovaniya Kubanskiy gosudarstvennyy universitet. Krasnodar.
Godišnjak	- Godišnjak. Jahrbuch Knjiga. Sarajevo-Heidelberg.

Lista abrevierilor

- HEI** - History of European Ideas. International Society for the Study of European Ideas. Londra.
- Hierasus** - Hierasus. Muzeul Județean Botoșani.
- Hiperboreea Journal** - Hiperboreea Journal. Societatea de Istorie Balcanică. București.
- HOMÉ** - A Herman Ottó Múzeum Évkönyve. Miskolc.
- HSCP** - Harvard Studies in Classical Philology. Harvard University. Cambridge (SUA).
- IIER** - Issues in Educational Research. Western Australian Institute for Educational Research Inc. New South Wales, Australia.
- IJESE** - International Journal of Environmental & Science Education. Kazan.
- IJL** - International Journal of Linguistics. Makrothink Institute. Las Vegas.
- IPH** - Inventaria Praehistorica Hungarie. Budapesta.
- Istoricheskie** - Istoricheskie, filosofskie, politicheskie i yuridicheskie nauki, kulturologiya i iskustvovedenie. Voprosy teorii i praktiki. Tambov.
- Izvestiya ASU** - Izvestiya. Altayskiy gosudarstvennyy universitet. Barnaul.
- Jászkunság** - Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Tudományos Egyesület. Szolnok.
- JHE** - Journal of Human Evolution. Elsevier.
- JRGZM** - Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums zu Mainz.
- Közlemények** - Közlemények az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem - és Régiségtárából. Cluj.
- KST** - Kazı Sonuçları Toplantısı. Ankara.
- Kubaba** - Kubaba. Faculdade de Ciências Sociais e Humanas, Universidade Nova de Lisboa.
- Lumea nouă** - Lumea nouă. București.
- Lupta** - Lupta. Iași.
- Mannus** - Mannus. Gesellschaft für Deutsche Vorgeschichte. Leipzig.
- Maqarnas** - Muqarnas Online. An Annual on the Visual Cultures of the Islamic World. Cambridge.
- Marisia** - Marisia. Muzeul Județean Târgu Mureș.
- MCA** - Materiale și cercetări arheologice. București.
- ME** - Memoria Ethnologica. Centrul Județean pentru Conservarea și Promovarea Culturii Tradiționale Maramureș. Baia Mare.
- MEFRA** - Mélanges de l'École française de Rome - Antiquité. Roma.
- MEJSR** - Middle-East Journal of Scientific Research. International Digital Organization for Scientific Information. Deira, Dubai.
- MFME** - A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Studia Archaeologica. Szeged.
- Mir nauki** - Mir nauki, kulturni, obrazovania. Gorno-Altaysk.
- MN** - Muzeul Național. Muzeul Național de Istorie a României. București
- Mots** - Mots. Les langages du politique. ENS Editions. Paris.
- Muzeológia** - Muzeológia a kultúrne dedičstvo. Univerzita Komenského v Bratislave.
- Múzeum** - Slovenské národné múzeum. Bratislava.

Natura	- Natura. Revistă pentru răspândirea științei. București.
NK	- Národní knihovna: knihovnická revue. Národní knihovna České republiky. Praga.
Numizmatika	- Numizmatika. Slovenská numizmatická spoločnosť. Bratislava.
PA	- Patrimonium Apulense. Direcția Județeană pentru Cultură Alba. Alba Iulia.
PBF	- Prähistorische Bronzefunde. München.
PolSci	- Romanian Journal of Political Science. Societatea Academică din România. București.
Pontica	- Pontica. Muzeul de Istorie Națională și Arheologie. Constanța.
PQCS	- Philippine Quarterly of Culture and Society. University of San Carlos. Cebu.
PZ	- Prähistorische Zeitschrift. Deutsche Gesellschaft fuer Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte, Institut für Prähistorische Archäologie. Berlin.
Rațiunea	- Rațiunea. Revistă bilunară de liberă cugetare. București.
RB	- Revista Bistriței. Complexul Muzeal Bistrița-Năsăud. Bistrița (continuă File de Istorie).
RES	- Review of European Studies. Canadian Center of Science and Education. Toronto.
RevHisto	- Revista de Historiografia. Instituto de Historiografía Julio Caro Baroja. Universidad Carlos III de Madrid.
RHA	- Revue historique des armées. Ministère de la Défense. Paris.
RHSEE/RESEE	- Revue historique du sud-est européen. Academia Română. București, Paris (din 1963 Revue des études sud-est européennes).
RI	- Revista de Istorie (din 1990 Revista istorică). Academia Română. București.
RIR	- Revista istorică română. Institutul de Istorie Națională din București.
RMM-MIA	- Revista muzeelor și monumentelor. Monumente Istorice și de Artă. București.
Romantisme	- Romantisme. Revue du dix-neuvième siècle. Editeur Armand Colin. Paris.
România liberă	- România liberă. București.
Rossiyskaya istoriya	- Rossiyskaya istoriya. Akademicheskii nauchno-izdatel'skiy, proizvodstvenno-poligraficheskiy i knigorasprostranitel'skiy tsentr Nauka. Moscova.
RRH	- Revue Roumaine d'Histoire. Academia Română. București.
RRSE	- Revista română de studii eurasiatice. Centrul de Studii Eurasiatice, Universitatea „Ovidius” Constanța.
SA	- Sociological Analysis. Oxford University Press. Oxford.
SAA	- Studia Antiqua et Archaeologica. Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași.
SAI	- Studii și articole de istorie. Societatea de Științe Istorice și Filologice a RPR. București.
SArcheologiczne	- Sprawozdania Archeologiczne. Instytut Archeologii i Etnologii PAN. Cracovia.

Lista abrevierilor

Sargetia	- Sargetia. Acta Musei Devensis. Muzeul Civilizației Dacice și Romane Deva.
SC	- Studii și comunicări. Asociația Folcloriștilor și Etnografilor din județul Sibiu (din 1992 devine Studii și Comunicări de Etnologie).
SCB	- Studii și cercetări de bibliologie. Academia RPR. București.
SCIV(A)	- Studii și cercetări de istoria veche. București (din 1974, Studii și cercetări de istorie veche și arheologie).
SCN	- Studii și Cercetări de Numismatică. Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan” București.
SJ	- Saalburg Jahrbuch. Bericht des Saalburg Museum. Mainz am Rhein.
SJAHSS	- Scholars Journal of Arts, Humanities and Social Sciences. Scholars Academic and Scientific Publishers (SAS).
SlovArch	- Slovenská Archeológia. Nitra.
SlovNum	- Slovenská numizmatika. Národný numizmatický komitet Slovenskej republiky a Archeologický ústav SAV. Nitra.
SM	- Svobodnaya mysl. Obshchestvo s ogranichennoy otvetstvennost'yu Politizdat. Moscova.
SMIM	- Studii și materiale de istorie modernă. Institutul de Istorie „Nicolae Iorga” al Academiei Române. București.
SMIMed	- Studii și materiale de istorie medie. Institutul de Istorie „Nicolae Iorga” al Academiei Române. București.
Socialismul	- Socialismul. București.
SP	- Studii de Preistorie. Asociația Română de Arheologie. București.
SS	- The Social Sciences. Western Social Association. Dubai.
Stâna	- Stâna. Revistă profesională și de cultură. Organ al oierilor din întreaga țară. Poiana Sibiului.
Steaua	- Steaua: literară, artistică și culturală. Uniunea Scriitorilor din România. Cluj-Napoca.
StudiaTC	- Studia Theologia Catholica. Universitatea „Babeș-Bolyai” Cluj-Napoca.
StudiaUBBH	- Studia Universitatis Babeș-Bolyai. Series Historia. Universitatea „Babeș-Bolyai” Cluj-Napoca.
Studii	- Studii. Revistă de istorie. (din 1974 Revista de istorie și din 1990 Revista istorică). Academia Română. București.
Suceava	- Anuarul Muzeului Județean Suceava.
SUCH	- Studia Universitatis Cibiniensis, Serie Historica. Universitatea „Lucian Blaga” Sibiu.
Syria	- Syria. Archéologie, art et histoire. Revue d'art oriental et d'archéologie. Institut français du Proche-Orient.
Századok	- Századok. A Magyar Történelmi Társulat folyóirata. Budapest.
TAD	- Türk Arkeoloji Dergisi. Ankara.
Telegraphul	- Telegraphul. București.
Terra Sebus	- Terra Sebus. Acta Musei Sabesiensis. Muzeul Municipal „Ioan Raica” Sebeș.
Thraco-Dacica	- Thraco-Dacica. Institutul Român de Tracologie. București.
Transilvania	- Transilvania. Centrul Cultural Interetnic Transilvania. Sibiu.

Tyragetia	- Tyragetia. Muzeul Național de Arheologie și Istorie a Moldovei. Chișinău.
UPA	- Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie. Berlin.
Vestnik Moskovskaya	- Vestnik Moskovskaya gosudarstvennaya khudozhestvenno-promyshlennaya akademiya imeni S. G. Stroganova. Moscova.
Vestnik Omskogo	- Vestnik Omskogo universiteta. Seriya Istoricheskiye nauki. Omskij Gosudarstvennyj Universitet. Omsk.
Vestnik Tatarskogo	- Vestnik Tatarskogo gosudarstvennogo gumanitarno-pedagogicheskogo universiteta. Filologija i kul'tura. Kazan.
VI	- Voprosy istorii. Institut russkoy istorii Rossiyskoy akademii nauk. Moscova.
VF	- Voprosy filosofii. Izdatel'stvo «Nauka». Moscova.
VTT	- Veszprémi Történelmi Társaság és Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság kiadványa. Veszprém.
WASJ	- World Applied Sciences Journal. International Digital Organization for Scientific Information. Deira, Dubai.
Xenopoliana	- Xenopoliana. Buletin al Fundației Academice „A. D. Xenopol” Iași.
Ziridava	- Ziridava. Muzeul Județean Arad.

„CAZUL TILEA” ȘI GARANȚIILE BRITANICE DIN 13 APRILIE 1939

Sorin ARHIRE*

“The Tilea Affair” and the British Guarantees Granted on 13 April 1939

Abstract. *During the Czechoslovakian crisis of March 1939, V. V. Tilea, the Romanian Minister Plenipotentiary to London, went several times to the Foreign Office claiming that Romania would be Germany's next victim. Despite the fact that King Carol II and the government in Bucharest disagreed with this statement, the British believed Tilea. As a result, on 13 April 1939, the United Kingdom granted unilateral guarantees to Romania, guaranteeing its independence but not its territorial integrity. Tilea's actions can now be seen, for good reason, as a false alarm meant to encourage Britain to become more involved in Eastern Europe.*

Keywords: *guarantees, German ultimatum, Foreign Office, Carol II, V. V. Tilea.*

Cuvinte-cheie: *garanții, ultimatum german, Foreign Office, Carol al II-lea, V. V. Tilea.*

Prin decizia luată la München, la sfârșitul lunii septembrie 1938, cele patru mari puteri europene, Marea Britanie, Franța, Germania și Italia, fuseseră de acord ca zona sudetă, cu peste trei milioane de etnici germani, să fie alipită teritoriului celui de-al Treilea Reich. Reprezentanții SUA nu participaseră la această conferință, membrii delegației cehoslovace au fost „uitați” prin anticamerele reuniunii din capitala Bavariei, iar o delegație sovietică nu a fost invitată, întrucât, în acea vreme, cei mai mulți oameni politici din vestul Europei credeau sincer că lucrurile se pot aranja mai bine fără o participare a Uniunii Sovietice. În condițiile în care minoritarii germani din Cehoslovacia se învecinau cu patria lor etnică, alipirea regiunii sudete la Germania era cu atât mai justificată prin prisma principiului de autodeterminare aplicat în Europa, în cadrul Conferinței de Pace de la Paris, din anii 1919-1920. De autodeterminare beneficiaseră însă marile puteri învingătoare din Primul Război Mondial, statele protejate de acestea, dar nu și Germania, deoarece, dacă și nemților li s-ar fi aplicat acest principiu, teritoriul german ar fi fost mai mare după război, comparativ cu situația antebelică, ceea ce era de neconceput atât pentru francezi, cât și pentru britanici.

Statul cehoslovac a fost aproape la fel de multinațional ca și Imperiul Austro-Ungar, în condițiile în care aproximativ o treime din populația sa totală nu erau nici cehi, nici slovaci, iar adeziunea acestora din urmă la cauza statului unitar a fost întotdeauna șubredă. În toată perioada interbelică a existat un curent de autonomie al slovacilor ce a ieșit la suprafață imediat după

* Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia, România; e-mail: sorin.arhire@uab.ro.

Conferința de la München. Pe fondul dezmembrării statului cehoslovac, autonomia Slovaciei a fost obținută încă din octombrie 1938, iar la 14 martie 1939 a fost proclamată chiar independența, eveniment care l-a determinat pe Adolf Hitler să acționeze, chiar dacă astfel, prin această decizie, încălca termenii convenției ce fusese semnată de el nu cu mult timp în capitala Bavariei.

Hitler a demonstrat că nu se putea avea încredere în el, astfel că după intrarea armatei germane în Praga, atât guvernul de la Londra, cât și cel de la Paris au prevăzut și alte acțiuni ofensive ale *Wehrmacht*-ului. Britanicii se așteptau ca împotriva flotei lor să fie lansat un atac-surpriză, în vreme ce francezii luau în calcul oferirea unui sprijin german pentru pretențiile italiene din Africa de Nord¹. Încordarea era la cote maxime în Europa, fiind așteptat cu înfrigurare un nou semnal de alarmă, iar acesta într-adevăr a venit.

În ziua de 14 martie 1939, cu puțin timp înainte de ajungerea crizei cehoslovace la apogeu, V. V. Tilea, ministrul plenipotențiar român din Londra², s-a prezentat la *Foreign Office* pentru a-și exprima îngrijorarea, ca „particular”, față de evoluția evenimentelor din Cehoslovacia, întrucât România era potențial vulnerabilă la revizionismul Uniunii Sovietice și al Ungariei. Existența pe teritoriul românesc a unui procent însemnat de minorități naționale îl determina pe șeful misiunii diplomatice române să-și exprime speranța că guvernul britanic nu va fi de acord cu o eventuală destrămarea a statului cehoslovac, șeful legației române temându-se, în primul rând, de o posibilă pierdere a Transilvaniei în favoarea Ungariei³. Trimiterea unei misiuni economice britanice în România și ridicarea la nivel de ambasadă a legației Marii Britanii de la București erau văzute de Tilea ca fiind acțiunile pe care membrii guvernului de la Londra le puteau face pentru a-și arată

¹ Taylor 1999, p. 162.

² V. V. Tilea, cunoscut anglofil, fusese numit ministru plenipotențiar al României la Londra cu doar două luni în urmă, acesta înlocuindu-l pe Vasile Grigorcea, la 9 ianuarie 1939 (n.a.).

³ Deși în primul articol al constituției din 1923 se specifica faptul că „regatul României este un stat național unitar și indivizibil”, acum este greu de acceptat această afirmație despre statul român interbelic. În condițiile în care în urma recensământului din 1930 a reieșit faptul că doar 71,90% din populația țării era etnic românească, iar minoritățile reprezentau aproape o treime, se poate ajunge la concluzia că România dintre cele două războaie mondiale era la limita definiției statului național. Teritoriul român a fost „unitar” doar din punct de vedere administrativ, fiind copiat modelul de organizare francez. Încă de la mijlocul secolului XIX a fost respinsă autonomia provinciilor și s-au creat județe controlate de la centru prin intermediul prefecților. Mai merită a fi adăugat faptul că România interbelică reprezenta țara europeană cu una dintre cele mai diverse minorități. Unguri erau în Transilvania, germani atât în Transilvania și Banat, cât și în Bucovina, ucrainenii în Bucovina și Basarabia, turci, tătari, bulgari în Dobrogea, iar evrei mai peste tot (Boia 2013, p. 72-74).

hotărârea vizavi de menținerea granițelor României⁴. Una din explicațiile acțiunii lui Tilea poate fi chiar locul nașterii sale, Sibiu, un oraș din multietnica Transilvanie, el temându-se de acordarea unui sprijin german pentru o secesiune a Croației față de Iugoslavia, dar mai ales a Transilvaniei față de România. Această temere l-a determinat pe Tilea ca în 14 martie să-l atenționeze pe lordul Halifax că „procesul prin care Germania a convins Slovacia să-și declare independența poate fi aplicat în mare măsură și în alte țări care nu au o populație omogenă”⁵.

După desființarea Cehoslovaciei, Tilea a revenit la *Foreign Office*, în după-amiaza zilei de 16 martie. Bazându-se pe „surse secrete”, așa cum diplomatul român i-a spus lui Sir Orme Sargent, șeful legăției române de la Londra a afirmat că are toate motivele să creadă că în următoarele luni Germania va proceda cu România întocmai cum făcuse cu Cehoslovacia, statul român urmând să fie transformat într-un protectorat german. Ulterior, într-o discuție purtată cu Sir Alexander Cadogan, „sursele private” au fost definite de Tilea ca fiind de fapt o discuție telefonică purtată cu un director al unui mare industriaș din România, identificat mai târziu în persoana lui Adrian Dumitrescu, manager general al întreprinderilor Malaxa⁶. Întrucât onorarea comenzilor românești de armament făcute la uzinele Škoda depindea acum de bunăvoința celui de-al Treilea Reich, Tilea solicita totodată obținerea unui împrumut britanic care să-i permită statului român să achiziționeze material de război din Marea Britanie.

A doua zi, în 17 martie, Tilea s-a prezentat din nou la *Foreign Office*, de data aceasta afirmând în fața lordului Halifax că în timpul tratatelor economice româno-germane care erau în plină desfășurare la București⁷,

⁴ În luna aprilie a anului 1940, Marea Britanie a luat în calcul atât o ridicare a statusului legăției sale de la București, cât și o creștere în rang a personalului acesteia, luat în mod individual. Puternica reprezentare diplomatică și comercială a Germaniei în România îi determina pe britanici să-și sporească prezența și vizibilitatea în această țară balcanică, mai ales că, așa cum era menționat într-o minută a *Foreign Office*-ului, românii erau percepuți ca un popor semioriental, ce erau foarte mult influențați de aparența exterioară. Cu toate acestea, la Londra, în urma reanalizării ideii prin care se propunea ridicarea legăției britanice de la București la nivel de ambasadă, s-a ajuns repede la concluzia că dificultățile și dezavantajele pe care le implica această decizie erau mai mari decât eventualele beneficii. Deși regele Carol al II-lea ar fi fost foarte mulțumit, modificarea rangului reprezentanței diplomatice a Marii Britanii în România ar fi fost aproape sigur urmată de Germania, precum și de alte state, iar ambasadorul britanic nu ar fi fost decât unul din numeroșii ambasadori de la București. În plus, oficialii londonezi nu vedeau ce avantaje obținuse Franța în urma transformării legăției sale din România într-o ambasadă, înfăptuită în noiembrie 1938, în urma vizitei regelui Carol al II-lea la Paris (INA, fond *Foreign Office 371 Romania*, dosar nr. 24980/1940, f. 150-154).

⁵ Haynes 2003, p. 87-88.

⁶ Tilea 1998, p. 226-227.

⁷ Pentru detalii privind tratatul economic româno-german semnat la 23 martie 1939, precum și despre negocierile care l-au precedat, vezi Hillgruber 1994, p. 76-82.

partea germană ar fi somat delegația română să ofere *Reich*-ului un monopol asupra exporturilor, plus adoptarea unor măsuri economice care ar fi restricționat producția industrială în favoarea Germaniei, România urmând să primească în schimb o garantare a frontierelor sale. Conform Marthei Bibescu, în dimineața acelei zile, la ora 9.30, întâlnindu-l pe Tilea, acesta era într-o stare de agitație indescriptibilă și foarte supărat, el afirmând că:

„Am vești groaznice din Transilvania. Nemții sunt la granița noastră. Ne pretind: «Renunțați la industrie și rămâneți un stat agrar. În acest caz vă garantăm frontierele». Gafencu și-a pierdut capul ... La București sunt înnebuniți cu toții. Tot armamentul nostru [comandat la uzinele Škoda] a căzut în mâna nemților - era încă în Cehoslovacia. Suntem pierduți. *Ne-am curățat!*”⁸.

Prezentarea făcută de diplomatul român a avut un caracter alarmist, cererile germane fiind caracterizate de el ca fiind foarte asemănătoare cu un ultimatum adresat guvernului de la București. Știrea a fost preluată de presa britanică și de ziare din lumea întreagă, detalii despre un ultimatum german dat României apărând și în prestigioasele cotidiene *The Times*, *The Daily Telegraph*, *The New York Times*, *Pravda* și *Izvestia*. Informațiile oferite de șeful misiunii diplomatice române la Londra erau cât se poate de grave pentru membrii *Whitehall*-ului⁹, dar nu numai pentru ei, aceeași îngrijorare fiind produsă de știre și în cadrul guvernului de la Paris. Ca atare, remarca lui Édouard Daladier față de această situație a fost cât se poate de pertinentă, premierul francez afirmând că „în ziua în care Germania va controla resursele de petrol ale României ea va fi în situația de a putea purta un război împotriva întregii Europe”¹⁰. Din cele cunoscute, se pare că, într-adevăr, în timpul negocierilor economice purtate la București în lunile februarie și martie, Hermann Wohlthat, șeful delegației germane, ar fi încercat să lege concesiile economice de ajungerea la o înțelegere politică. Partea română însă, temându-se de efectul pe care l-ar fi avut acceptarea ofertei germane asupra opiniei publice din Marea Britanie și Franța, a respins această propunere, deoarece cele două mari democrații vestice ar fi putut crede pe bună dreptate că România intrase cu totul în tabăra germană, ceea ce ar fi afectat politica de echilibru între marile puteri dusă de guvernul de la București¹¹.

⁸ Bibescu 1979, p. 51.

⁹ *Whitehall* desemnează intersecția prin care se ajunge la *Charing Cross*, *Parliament Square*, *Westminster Abbey* și *Houses of Parliament*. Aici se află mai multe clădiri, precum *Dover House*, *The Ministry of Defence*, *Gnydyr House*, în care se află birouri guvernamentale. Astăzi, termenul *Whitehall* este folosit atunci când ne referim la guvernul britanic (Anghelescu Irimia 1999, p. 126).

¹⁰ Thorne 1968, p. 115. *Apud* Funderburk 1983, p. 96.

¹¹ Haynes 2003, p. 85; Haynes 2005, p. 55.

Atunci când Grigore Gafencu¹², ministrul Afacerilor Străine, a fost informat despre afirmațiile lui Tilea, el le-a dezmințit în mod categoric, caracterizându-le ca fiind doar „un zvon”, care nu avea „niciun cuvânt de adevăr în el”¹³. Șeful diplomației române a ținut să sublinieze că negocierile dintre delegația germană și cea română se desfășurau în mod normal și că nu a existat nicio formă de ultimatum dată României. În plus, la 18 martie, Gafencu i-a trimis o telegramă lui Tilea prin care acestuia din urmă i se spunea că „știrile false comunicate lordului Halifax și întregului Minister de Externe cu privire la negocierile lui Wohlthat în București au produs într-adevăr «un efect foarte puternic»”, acest efect prejudiciind atât negocierile economice cu Germania, cât și imaginea diplomației românești. În încheierea telegramei, același Gafencu afirma că „situația generală este suficient de serioasă pentru a nu fi complicată și mai mult de fantezii exagerate ... Dacă într-o zi ne vom găsi într-adevăr în fața unei amenințări, nimeni nu ne va crede când vom cere sprijin ...”¹⁴. Mai mult decât atât, în ziua de 19 martie toți miniștrii plenipotențiar români din străinătate au primit câte o telegramă din partea Ministerului Afacerilor Străine de la București prin care li se cerea să nege faptul că a fost dat vreun ultimatum în timpul negocierilor cu delegația germană. La rândul său, la 29 martie, regele Carol al II-lea, în audiența acordată ministrului plenipotențiar britanic de la București, Sir Reginald Hoare, a dezmințit informațiile furnizate de Tilea guvernului britanic, șeful statului român consemnând „[...] l-am văzut pe Sir Reginald Hoare, care a venit cu Gafencu din ordinul lui Halifax, în urma gafei lui Tilea, să clarifice, chiar cu mine, ce este adevărat asupra așa-zisului ultimatum al lui Wohlthat”¹⁵.

Nici până astăzi nu este clar care au fost motivele care l-au determinat pe V. V. Tilea să procedeze în acest fel. Poate că a vrut să tragă un semnal de alarmă pentru a obține un împrumut consistent din partea Marii Britanii sau poate că a dorit o mai mare implicare a *Foreign Office*-ului în importantele evenimente care aveau loc atunci în Europa. Nu poate fi exclusă ipoteza ca el să nu fi acționat din proprie inițiativă, ci la ordinul secret al regelui Carol al II-lea, care a vrut astfel să trimită un SOS statelor vestice, dovadă că Tilea și-a păstrat postul de ministru plenipotențiar în Marea Britanie, în ciuda informațiilor false pe care le-a dat oficialilor londonezi. În ciuda „săpunelii

¹² Grigore Gafencu a fost numit ministru al Afacerilor Străine în decembrie 1938, deși singura sa experiență diplomatică se rezuma la îndeplinirea pe timp de patru luni a funcției de subsecretar în cadrul acestui minister, în anul 1932. Se pare că regele Carol al II-lea l-a numit pe Grigore Gafencu în fruntea diplomației românești, în locul lui Nicolae Petrescu-Comnen, datorită faptului că acesta din urmă era „nepopular” la Berlin, precum și a inabilității lui de a „renunța complet la filozofia securității colective” (Lungu 1989, p. 146).

¹³ Buzatu 2003, p. 33.

¹⁴ Haynes 2003, p. 83.

¹⁵ Carol II 1995, p. 313.

zdravene¹⁶ aplicate ulterior la București de Grigore Gafencu lui V. V. Tilea¹⁷, se pare că șeful Ministerului Afacerilor Străine de la București nu controla pe deplin politica externă a României, așa putând fi explicată posibila implicare a lui Carol al II-lea. În sprijinul acestei ultime posibile variante poate fi menționată telegrama trimisă de Sir Reginald Hoare către *Foreign Office*, în ziua de 20 martie, prin care ministrul plenipotențiar britanic de la București era de părere că Tilea, înainte de a pleca la Londra pentru a prelua postul, a primit instrucțiuni generale din partea regelui prin care i s-ar fi cerut să nu precupețească niciun efort pentru a convinge guvernul de la Londra de necesitatea implicării în Europa Sud-Estică¹⁸. La rândul ei, Martha Bibescu, atunci când a luat masa cu soții Gafencu, la doar două zile de la acordarea garanțiilor anglo-franceze României, a consemnat în jurnalul său că șeful diplomației române era „supărat foc pe Tilea”, precum și faptul că regele Carol al II-lea făcea două politici externe, una a lui Grigore Gafencu, iar alta a lui V. V. Tilea¹⁹. Nu poate fi omisă nici experiența diplomatică limitată a ministrului plenipotențiar român de la Londra, acesta afirmând în fața lui Franklin Mott Gunther, ministrul plenipotențiar american din România, în 4 aprilie 1939, că „el nu era diplomat”²⁰.

Cert este însă faptul că acțiunea lui Tilea a avut loc într-un moment cum nu se putea mai prielnic, britanicii fiind dispuși să creadă orice după intrarea trupelor germane în Praga. În ciuda dezmințirilor oficiale date de Ministerul Afacerilor Străine de la București și a celor venite din partea regelui Carol al II-lea, membrii *Foreign Office*-ului au rămas cu convingerea că Tilea a spus adevărul, iar afirmațiile ulterioare nu au fost crezute. Ca atare, acțiunea șefului misiunii diplomatice a României de la Londra a provocat „o formidabilă schimbare în politica externă a Marii Britanii”, așa cum Paul D. Quinlan concluzionează în una din lucrările sale²¹.

Din dorința de a se opune lui Hitler, în care nu mai avea încredere, la 17 martie guvernul de la Londra a trimis mesaje Greciei, Iugoslaviei, Franței, Turciei, Poloniei și Uniunii Sovietice, prin care aceste state erau întrebate cum vor reacționa în cazul în care România ar fi fost atacată de Germania, însă răspunsurile venite au fost dezamăgitoare pentru britanici. Diversitatea de interese din Europa Central-Răsăriteană și-a spus cuvântul și de data aceasta,

¹⁶ Buzatu 2003, p. 33.

¹⁷ Chemarea temporară a lui Tilea la București, „pentru a-și prezenta raportul”, a produs o impresie destul de proastă la Londra, dovadă că Sir Robert Vansittart a afirmat într-o discuție privată că „ar trebui să scrieți acasă ca Tilea să fie trimis înapoi, la Londra, imediat. Și-a făcut un nume aici și rechemarea lui din post ar fi fatală” (Bibescu 1979, p. 59-60).

¹⁸ Quinlan 1978, p. 156-157.

¹⁹ Bibescu 1979, p. 71.

²⁰ Quinlan 1978, p. 157.

²¹ Quinlan 1977, p. 41.

fiecare țară fiind preocupată de propria securitate națională și nu de cea colectivă.

„Grecia și-a condiționat reacția de cea a Iugoslaviei; Iugoslavia la rândul ei s-a interesat de intențiile Marii Britanii, iar în felul acesta lucrurile au revenit de unde pleaseră. Polonia a arătat că nu era pregătită să opteze ferm între Marea Britanie și Germania sau să se angajeze în apărarea României. Polonia și România nu erau de acord ca Uniunea Sovietică să participe la apărarea țărilor lor. Iar răspunsul Uniunii Sovietice a fost propunerea de a se organiza la București o conferință a tuturor țărilor care primiseră mesaje de tatonare din partea Angliei”²².

Pentru a preveni o altă eventuală înaintare germană în Europa, la 19 martie Neville Chamberlain a întocmit o declarație de securitate colectivă ce a fost trimisă guvernelor francez, sovietic și polonez. Deși guvernul român nu era menționat nicăieri, propunerea de consultare reciprocă „pentru a constitui o rezistență comună împotriva oricărei acțiuni care reprezenta o amenințare la adresa independenței politice a oricărui stat european” se referea de fapt la România²³.

La doar câteva zile distanță, un nou semnal de alarmă a fost tras în Europa, de data aceasta venind din orașul lituanian Memel, a cărui populație predominant germană „a intrat într-o stare de agitație de nestăpânit”²⁴ după ce *Wehrmacht*-ul a ocupat Praga. În 22 martie, ministrul de Externe al Lituaniei a venit la Berlin, iar în ziua următoare el a acceptat ultimatumul german, Memelul fiind încorporat în *Reich*. Ca și în cazul proclamării independenței Slovaciei, situația acestui oraș explodase de la sine, neexistând niciun plan întocmit în prealabil prin care Hitler să-l anexeze la teritoriul german. Cu toate acestea, atât politicienii, cât și opinia publică din Marea Britanie și Franța au perceput anexarea orașului lituanian ca făcând parte dintr-un lung plan de cuceriri germane în Europa, astfel că oficialii britanici au simțit nevoia de a acționa rapid pentru a contrabalansa expansiunea Germaniei.

Considerându-se la *Foreign Office* că Polonia se afla într-un pericol iminent, în ziua de 30 martie, Neville Chamberlain a dat o declarație oficială care era în totală discordanță cu toată politica externă britanică anterioară. Dacă până atunci Marea Britanie nu a dorit să aibă nicio îndatorire dincolo de Rin, prin garanțiile acordate polonezilor, guvernul de la Londra își asuma o obligație față de o țară din Europa Răsăriteană, ceea ce era un eveniment cu adevărat revoluționar în relațiile internaționale. Mai mult decât atât, practic nu exista niciun mijloc ca britanicii să-și poată pune în aplicare obligațiile asumate, întrucât nu se întvedea deloc că guvernul de la Varșovia va avea o

²² Kissinger 2002, p. 299-300.

²³ Taylor 1999, p. 163.

²⁴ *Ibidem*, p. 164.

atitudine rezonabilă în privința orașului Danzig, precum nici perspectiva oferirii unui sprijin polonez României și cu atât mai puțin o eventuală cooperare a Poloniei cu Uniunea Sovietică. Din dorința de a nu ofensa Germania, nici România nu era deloc dispusă să intre într-un sistem de securitate în care s-ar fi aflat și statul sovietic, așa cum Grigore Gafencu a ținut să sublinieze în fața lordului Halifax, la finalul lunii aprilie a anului 1939.

„Participarea Rusiei la garanția ce ni s-a dat de către statele occidentale nu ar întări pozițiile noastre în aceeași măsură în care compromit rapoartele noastre cu Germania, pe care abia acum le-am lămurit. [...] Vrem să fim lăsați în afară de orice sistem care s-ar organiza cu sprijinul rus și am fi mulțumiți dacă numele nostru nu se va pronunța cu prilejul unor eventuale declarații colective franco-sovietice”²⁵.

Întrucât politica externă franceză era demult în umbra celei britanice, garanțiile unilaterale date de premierul britanic erau oferite atât în numele Marii Britanii, cât și al Franței²⁶, deși oficialii de la *Quai d'Orsay* nici nu fuseseră consultați în prealabil. Ulterior, în 6 aprilie, la insistențele colonelului Józef Beck, s-a convenit ca garanția unilaterală britanică dată Poloniei să fie înlocuită cu un acord anglo-polonez de asistență mutuală, document ce a fost semnat la 6 august 1939, cu mai puțin de patru săptămâni de începerea celui de-al Doilea Război Mondial.

„Dacă ... se va întreprinde vreo acțiune care îi va amenința în mod clar independența, iar guvernul polonez se va simți obligat, în consecință, să opună rezistență cu ajutorul forțelor sale naționale, guvernul Majestații Sale și guvernul francez vor face tot ce le va sta în putință pentru a oferi asistență”²⁷.

Atacarea Albaniei la 7 aprilie 1939 de către trupele italiene și rapida ocupare a acesteia au produs multă îngrijorare la Londra, întrucât teritoriul grec era astfel direct amenințat de acțiunea agresivă a Italiei, iar în Grecia erau interese britanice tradiționale. În condițiile în care s-a aflat și de un plan de invadare a insulei Corfu, situația Greciei a devenit prioritară pentru Marea Britanie. Franța, care nu era vital interesată de *statu quo*-ul din sudul peninsulei

²⁵ Gafencu 2011, p. 269, nota 10.

²⁶ Statele Unite ale Americii nu au ratificat Tratatul de la Versailles, din 1919, ceea ce a dus de fapt la colapsul coaliției victorioase din Primul Război Mondial, formată din SUA, Marea Britanie și Franța. Ca urmare, francezii s-au străduit din răspuțeri să creeze un bastion de rezistență împotriva Germaniei. Pactele cu statele est-europene, alianța cu Uniunea Sovietică și înțelegerile temporare cu Italia în privința Austriei au fost toate realizate de guvernul de la Paris pentru a contrabalansa puterea germană. Toate aceste acțiuni nu au putut însă împiedica statul german de a fi din nou o mare putere, astfel că Parisul a trebuit să se alinieze politicii externe promovate de Londra. Din 1936, Marea Britanie a devenit statul-cheie pentru menținerea păcii în Europa, precum și al prevenirii unei revanșe germane (Alexandroff, Rosecrance 1977, p. 407).

²⁷ Taylor 1999, p. 166.

Balcanice, a sprijinit acțiunea britanicilor, cerându-le în schimb acestora să includă și România în garanțiile ce vor fi date împreună de cele două mari puteri vestice²⁸. Ca atare, intervențiile lui Édouard Daladier au contribuit mult la presiunile exercitate asupra britanicilor pentru menționarea României în garanțiile formulate în 13 aprilie, „Daladier fiind decisiv pentru Chamberlain”, așa cum chiar V. V. Tilea a menționat la mulți ani distanță într-o conversație purtată cu David Britton Funderburk²⁹. Agresiunea Italiei în Balcani, la care poate fi adăugat „cazul Tilea”, precum și semnarea acordului economic româno-german, în 23 martie 1939, au determinat guvernele de la Londra și Paris ca la 13 aprilie să ofere garanții unilaterale României și Greciei, prin care acestora le era garantată independența, dar nu și integritatea teritorială, fiind pusă condiția ca armatele celor două țări să opună o cât mai mare rezistență unei eventuale agresiuni asupra teritoriilor lor naționale.

„Guvernul Maiestății Sale consideră că își îndeplinește o datorie și că face un serviciu nelăsând nicio îndoială nimănui în privința poziției sale [...]. Date fiind îngrijorările deosebite care au apărut în urma evenimentelor din ultimele săptămâni, Guvernul Maiestății Sale a dat României și Greciei asigurarea că, în cazul unei acțiuni care ar amenința în mod fățiș independența României și Greciei, și căreia, potrivit concepției guvernelor român sau grec, ar fi de un interes vital să-i reziste cu toate forțele lor naționale, Guvernul Maiestății Sale s-ar considera obligat să le acorde toată asistența de care dispune”³⁰.

Se poate observa clar că oferirea acestor garanții statului român a reprezentat doar o mutare politică a celor două mari puteri vestice, întrucât Germania se afla din punct de vedere geografic între Marea Britanie și Franța, pe de o parte, și România, de cealaltă parte, ceea ce făcea ca statul balcanic să fie aproape în imposibilitatea de a primi vreun ajutor economic, dar mai ales militar, în cazul izbucnirii unui conflict cu Germania. Alexandru Cretzianu, care era atunci secretar general în cadrul Ministerului Afacerilor Străine de la București, într-o discuție purtată cu lordul Halifax, s-a pronunțat pentru efectuarea unui puternic atac în vest al armatelor britanice și franceze, precum și pentru oferirea de material de război României, pentru echiparea diviziilor sale³¹. Însă, într-o discuție pe care regele Carol al II-lea și Armand Călinescu, premierul român din acea vreme, au purtat-o cu generalul Maxime Weygand, partea română și-a manifestat dorința de a se discuta doar despre trimiterea

²⁸ André Charles Corbin, ambasadorul Franței în Marea Britanie, a avut la 12 aprilie o conversație neoficială cu lordul Halifax, în care acestuia din urmă i s-a arătat preocuparea guvernului de la Paris în legătură cu situația României, fiind recunoscut totodată interesul special al britanicilor față de Grecia. Francezii au cerut astfel britanicilor să li se răspundă la o favoare cu o altă favoare (Funderburk 1983, p. 118).

²⁹ *Ibidem*.

³⁰ Gafencu 2011, p. 263.

³¹ Cretzianu 1998, p. 117.

de materiale de război britanice și franceze în România, fără ca aceasta din urmă să fie cooptată în diversele planuri operaționale ale Marii Britanii și Franței. Cu siguranță, guvernul de la București considera că este prea riscant să se implice atât de mult încă din primăvara anului 1939 în proiectele militare ale celor două puteri vestice, teama de a nu ofensa Germania determinând această atitudine³².

Deși guvernul de la Londra era perfect conștient de faptul că nu prea avea cum să ajute România în caz de război, oficialii britanici au simțit nevoia să întreprindă o acțiune politică în favoarea țării balcanice, crezând că aceasta va fi de ajuns să-l tempereze pe Hitler în tentativa sa de instaurare a unei dominații germane în Europa Sud-Estică. Formulate în termeni generali, garanțiile puteau fi puse în aplicare într-o oarecare măsură în situația existenței unei agresiuni germane împotriva teritoriul românesc, dar acestea aveau șanse extrem de mici de a fi valabile în cazul unui atac sovietic, întrucât eventualul ajutor britanic dat României depindea în totalitate de atitudinea pe care Turcia³³ ar fi avut-o³⁴.

Garanțiile date la 13 aprilie erau exact ceea ce-și doriseră politicienii de la București, în frunte cu regele Carol al II-lea, întrucât, datorită caracterului lor unilateral, România nu era obligată să ajute cu nimic Marea Britanie în cazul în care aceasta din urmă s-ar fi aflat în război cu vreo terță putere. În plus, garanțiile dădeau impresia că au fost acordate în mod spontan de franco-britanici, ceea ce putea contribui la salvarea aparențelor în fața guvernului de la Berlin. C. A. Macartney și A. W. Palmer scot în evidență faptul că „[...] românii le spuneau în mod ridicol atât germanilor cât și italienilor că garanțiile franco-britanice le fuseseră impuse fără voința lor”³⁵.

Se poate astfel constata că presiunile românești făcute asupra *Foreign Office*-ului au dat roade, deoarece, în memorandumul din 20 martie al lui Tilea, înaintat lordului Halifax, exact asta se ceruse

„[Marea Britanie și Franța] din propria lor inițiativă să declare clar, într-o formă foarte precisă, că nu admit noi schimbări ale hotarelor în configurația

³² *Ibidem*, p. 121.

³³ La 12 martie 1939 a fost dată publicității o declarație britanico-turcă prin care au fost formulate principiile colaborării dintre cele două părți, iar la 23 iunie a fost încheiat un tratat de alianță între Franța și Turcia. După realizarea Pactului Ribbentrop-Molotov, care a dus la modificarea raportului de forțe în Europa, la 19 octombrie 1939 s-a semnat un tratat de asistență mutuală între Marea Britanie, Franța și Turcia, prin care puterile occidentale se obligau să ajute statul turc în cazul unui atac din partea unei puteri europene. La rândul său, guvernul de la Ankara promitea să sprijine eventualele acțiuni franco-britanice în Marea Mediterană. Printr-un protocol secret, semnat ulterior, se prevedea că Turcia nu avea nicio obligație în cazul în care Marea Britanie și Franța s-ar fi aflat într-un conflict cu Uniunea Sovietică (*Documents Diplomatiques* 1984, p. 3-4; Cretzianu 1998, p. 124).

³⁴ TNA, fond *Foreign Office 371 Romania*, dosar nr. 23852/1939, f. 265.

³⁵ Macartney, Palmer 1966, p. 406-407.

geopolitică din Europa și că ele sunt decise să ne ajute cu toată forța lor militară pentru a ne apăra frontierele”³⁶.

În plus, guvernul român dorea să atenueze posibila reacție de nemulțumire a *Reich*-ului, arătând că nu participă la nicio „încercuire” a Germaniei, temerile României fiind produse doar de „vecinii” care aveau intenții și planuri revizioniste, Ungaria fiind prima menționată de Grigore Gafencu în cadrul vizitei sale oficiale la Berlin, din aprilie 1939³⁷. Ca o dovadă a acestei griji manifestate de oficialii români, de a nu ofensa puterea germană, România a respins clauza franco-britanică prin care se cerea încheierea unei alianțe româno-poloneze împotriva Germaniei³⁸. Din punctul de vedere al politicii externe românești, se făcuse un pas important prin obținerea acestor angajamente franco-britanice, dorindu-se, dacă se putea, și primirea unor garanții similare din partea Germaniei, ceea ce ar fi fost situația ideală pentru guvernul de la București, care ar fi putut duce astfel mai departe politica sa de echilibru între marile puteri, așa cum Carol al II-lea a scris în însemnările sale

„[...] am dat lui Gafencu unele instrucțiuni de detaliu pentru călătoria sa. Nu trebuie să se angajeze cu nimic, totuși, dacă va putea obține de la germani o declarație de garanție, ca aceea a anglo-francezilor, va fi foarte bine”³⁹.

Considerată de unii istorici ca reprezentând unul din cele mai importante evenimente din relațiile internaționale din perioada premergătoare celui de-al Doilea Război Mondial, acțiunea lui Tilea din martie 1939 poate fi astăzi văzută pe bună dreptate ca fiind o alarmă falsă trasă de ministrul plenipotențiar român pentru a determina Marea Britanie să se implice mai mult în Europa Răsăriteană. Ca o consecință, guvernul de la Londra a ajuns să dea garanții atât Poloniei, cât și României, astfel că britanicii au mai putut

³⁶ Funderburk 1983, p. 115.

³⁷ Cu toate acestea, reacția Germaniei a fost destul de dură la aflarea veștii că Marea Britanie și Franța vor acorda garanții unilaterale României și Greciei. Joachim von Ribbentrop, ministrul de Externe al *Reich*-ului, a declarat în ajunul zilei în care aveau să fie făcute declarațiile britanico-franceze că „[...] nu credea că mai existau state dispuse să se lase amăgite de englezi”, precum și că „[...] avea să considere ca îndreptată împotriva lui [a *Reich*-ului] orice participare la politica de încercuire a guvernului englez și avea să tragă concluziile necesare”. Adolf Hitler fusese mult mai categoric încă din data de 1 aprilie: „Oricine se declară gata să scoată castanele din foc pentru marile puteri trebuie să se aștepte să-și frigă degetele” (Gafencu 2011, p. 263). La 18 aprilie 1939, în cadrul vizitei oficiale pe care Grigore Gafencu a efectuat-o la Berlin, Ribbentrop i-a atras acestuia atenția că „[...] vrea ... să spună foarte deschis că în Germania atitudinea României față de garanția engleză este considerată cel puțin ca o acceptare pasivă a politicii engleze de încercuire ...” (Hillgruber 1994, p. 84).

³⁸ Carol II 1995, p. 330. „Azi, atât Chamberlain, cât și Daladier au făcut declarații prin care garantează, fără reciprocitate, independența noastră și ne promit ajutorul, în cazul când vom rezista, făcând astfel abstracție de primul plan, care subordona această garanție de un acord cu Polonia”.

³⁹ *Ibidem*, p. 331.

controla evenimentele ulterioare din sfera relațiilor internaționale într-o măsură mai mică decât ar fi vrut, ceea ce a dus chiar, la mai puțin de jumătate de an distanță, la implicarea lor într-un nou război mondial.

Abrevieri bibliografice

- Alexandroff, Rosecrance 1977 - Alan Alexandroff, Richard Rosecrance, *Deterrence in 1939*, în *WP*, 29, Apr. 1977, 3, p. 404-424.
- Anghelescu Irimia 1999 - Mihaela Anghelescu Irimia, *Dicționarul universului britanic*, București, 1999.
- Bibescu 1979 - Martha Bibescu, *Jurnal politic. Ianuarie 1939 - ianuarie 1941*, București, 1979.
- Boia 2013 - Lucian Boia, *De ce este România altfel?*, București, 2013.
- Buzatu 2003 - Gh. Buzatu, *România și marile puteri (1939-1947)*, București, 2003.
- Carol II 1995 - Carol II, *Între datorie și pasiune. Însemnări zilnice*, vol. I (1904-1939), ediție de Marcel-Dumitru Ciucă și Narcis Dorin Ion, București, 1995.
- Cretzianu 1998 - Alexandru Cretzianu, *Relapse into Bondage: Political Memoirs of a Romanian Diplomat, 1918-1947*, Iași, Oxford, Portland, 1998.
- Documents Diplomatiques* 1984 - *Documents Diplomatiques Français. 1932-1939*, 2e série (1932-1939), tom XVII (25 juin-12 août 1939), Paris, 1984.
- Funderburk 1983 - David Britton Funderburk, *Politica Marii Britanii față de România 1938-1940. Studiu asupra strategiei economice și politice*, București, 1983.
- Gafencu 2011 - Grigore Gafencu, *Derniers jours de l'Europe. Un voyage diplomatique en 1939/Ultimele zile ale Europei. O călătorie diplomatică în anul 1939*, București, 2011.
- Haynes 2003 - Rebecca Haynes, *Politica României față de Germania între 1936 și 1940*, Iași, 2003.
- Haynes 2005 - Rebecca Haynes, *1939: The 'Tila Affair' and the Anglo-French Guarantee*, în Dennis Deletant (ed.), *In and Out of Focus: Romania and Britain: Relations and Perspectives from 1930 to the Present*, București, 2005, p. 49-58.
- Hillgruber 1994 - Andreas Hillgruber, *Hitler, regele Carol și mareșalul Antonescu. Relațiile germano-române (1938-1944)*, București, 1994.
- Kissinger 2002 - Henry Kissinger, *Diplomația*, București, 2002.
- Lungu 1989 - Dov B. Lungu, *Romania and the Great Powers 1933-1940*, Durham, Londra, 1989.
- Macartney, Palmer 1966 - C. A. Macartney, A. W. Palmer, *Independent Eastern Europe*, New York, 1966.
- Quinlan 1977 - Paul D. Quinlan, *Clash over Romania: British and American Policies toward Romania: 1938-1947*, Los Angeles, 1977.
- Quinlan 1978 - Paul D. Quinlan, *The Tila Affair: A Further Inquiry*, în *BS*, 19, 1978, p. 147-157.
- Taylor 1999 - A. J. P. Taylor, *Originile celui de-al Doilea Război Mondial*, Iași, 1999.

„Cazul Tilea” și garanțiile britanice din 13 aprilie 1939

- Thorne 1968 - Christopher Thorne, *The Approach of War 1938-1939*, Londra, 1968.
- Tilea 1998 - Viorel Virgil Tilea, *Envoy Extraordinary: Memoirs of a Romanian Diplomat*, edited by Ileana Tilea, Londra, 1998.
- TNA - The National Archives, Kew, Richmond, UK.

LISTA ABREVIERILOR

AAR-SI	- Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Istorice. Academia Română. București.
ActaArchHung	- Acta Archaeologica. Academiae Scientiarum Hungaricae. Budapesta.
ActaHASH	- Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae. Budapesta.
ActaMN	- Acta Musei Napocensis. Muzeul de Istorie a Transilvaniei. Cluj-Napoca.
Adevărul	- Adevărul. București.
AÉ	- Archaeologiai Értesítő a Magyar régészeti, művészt-történeti és éremtani társulat tudományos folyóirata. Budapesta.
AF	- Altorientalische Forschungen. Institut für Archäologische Wissenschaften, Abteilung Vorderasiatische Archäologie. Berna.
AH	- Archaeologia historica. Masarykova univerzita, Filozofická fakulta. Brno.
AHY	- Austrian History Yearbook. Center for Austrian Studies. Minneapolis MN.
AIEFCB	- Anuarul Institutului de Etnografie și Folclor „Constantin Brăiloiu”. Academia Română, Institutul de Etnografie și Folclor „Constantin Brăiloiu”. București.
AIAC	- Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie Cluj-Napoca. (este continuat de AIIGB).
AIIAI/AIIX	- Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie „A. D. Xenopol” Iași (din 1990 Anuarul Institutului de Istorie „A. D. Xenopol” Iași).
AIIGB	- Anuarul Institutului de Istorie „George Barițiu” Cluj-Napoca. (continuă AIAC).
AIIN	- Anuarul Institutului de Istorie Națională. Cluj-Sibiu.
AISC	- Anuarul Institutului de Studii Clasice. Cluj.
AJPA	- American Journal of Physical Anthropology. The Official Journal of the American Association of Physical Anthropologist. Baltimore.
Alba-Iulia	- Alba-Iulia. Alba Iulia.
Aluta	- Aluta. Studii și comunicări - Tanulmányok és Közlemények. Sfântu Gheorghe.
AM	- Arheologia Moldovei. Institutul de Istorie și Arheologie „A. D. Xenopol” Iași.
AMM	- Acta Moldaviae Meridionalis. Muzeul Județean Vaslui.
Anatolia Antiqua	- Anatolia Antiqua. L'Institut Français d'Études Anatoliennes d'Istanbul.
AnB	- Analele Banatului. Muzeul Național al Banatului (serie nouă). Timișoara.
Anistoriton	- Anistoriton / <i>Ανιστόριτον</i> . History and Archaeology Journal. Digital Journal (Grecia).

Lista abrevierilor

- Annales** - Annales. Économies, Sociétés, Civilisations. École des Hautes Études en Sciences Sociales. Paris.
- Antaeus** - Antaeus. Communicationes ex Instituto Archaeologico Academiae Scientiarum Hungaricae. Budapesta.
- AntAfr** - Antiquités africaines. Université de Provence. Paris.
- AnUB-ŞP** - Analele Universităţii din Bucureşti. Seria Ştiinţe Politice. Universitatea din Bucureşti.
- AO** - Arhivele Olteniei. Serie nouă. Institutul de Cercetări Socio-Umane. Craiova.
- Apulum** - Apulum. Acta Musei Apulensis. Muzeul Naţional al Unirii Alba Iulia.
- ArhMed** - Arheologia Medievală. Reşiţa. Cluj-Napoca.
- ArhVestnik** - Arheološki Vestnik. Institut za arheologijo. Ljubljana.
- Arts of Asia** - Arts of Asia. The Asian Arts & Antiques Magazine. Hong Kong.
- Astra Sabesiensis** - Astra Sabesiensis. Despărţământul Astra „Vasile Moga” Sebeş.
- AUASH** - Annales Universitatis Apulensis. Series Historica. Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia.
- Banatica** - Banatica. Muzeul de Istorie al judeţului Caraş-Severin. Reşiţa.
- BAR** - British Archaeological Reports (International Series). Oxford.
- BB** - Bibliotheca Brukenthal. Muzeul Naţional Brukenthal. Sibiu.
- BCH** - Bulletin de correspondance hellénique. L’Institut de correspondance hellénique d’Athenes. Atena.
- BCŞS** - Buletinul Cercurilor Ştiinţifice Studenteşti. Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia.
- BECh** - Bibliothèque de l’école des chartes. Revue d’érudition. Paris.
- BerRGK** - Bericht der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts. Frankfurt pe Main.
- BHAB** - Bibliotheca Historica et Archaeologica Banatica. Muzeul Banatului Timişoara.
- BJS** - The British Journal of Sociology. London School of Economics and Political Science. University of London.
- BMA** - Bibliotheca Musei Apulensis. Muzeul Naţional al Unirii Alba Iulia.
- BOR** - Biserica Ortodoxă Română. Patriarhia Română. Bucureşti.
- Boabe de grâu** - Boabe de grâu. Revistă de cultură. Bucureşti.
- BR** - Budapest Régiségei. Budapesti Történeti Múzeum. Budapesta.
- Britannia** - Britannia: A Journal of Romano-British and Kindred Studies. Society for the Promotion of Roman Studies. Londra.
- Brukenthal** - Brukenthal. Acta Musei. Muzeul Naţional Brukenthal. Sibiu.
- BS** - Balkan Studies. Institute for Balkan Studies in Thessaloniki. Salonic.
- BSNR** - Buletinul Societăţii Numismatice Române. Bucureşti.
- BTh** - Bibliotheca Thracologica. Institutul Român de Tracologie. Bucureşti.
- BudRég** - Budapest Régiségei. Budapesti Történeti Múzeum. Budapesta.

CAC	- Central Asia and Caucasus. Institute for Central Asian and Caucasian Studies. Luleå (Sweden). Institute of Strategic Studies of the Caucasus. Baku (Azerbaijan).
Carpații	- Carpații: Vânătoare, pescuit, chinologie. Cluj.
Castrum	- Castrum. A Castrum Bene Egyesület Hírlevele. Budapesta.
CCA	- Cronica cercetărilor arheologice. București.
Cercetări arheologice	- Cercetări arheologice. Muzeul Național de Istorie a României. București.
Chronica	- Chronica: annual of the Institute of History. University of Szeged.
Cibinium	- Cibinium. Analele Muzeului Etnografic „ASTRA”. Complexul Muzeal „ASTRA”. Sibiu.
CN	- Cercetări Numismatice. Muzeul Național de Istorie a României. București.
CNA	- Cronica Numismatică și Arheologică. Foaie de informații a Societății Numismatice Române. București.
CP	- Classical Philology. A Journal Dedicated to Research in Classical Antiquity. Chicago.
Crisia	- Crisia. Culegere de materiale și studii. Muzeul Țării Crișurilor. Oradea.
Dacia	- Dacia. Recherches et découvertes archéologiques en Roumanie. Nouvelle série: Revue d'archéologie et d'histoire ancienne. București.
Denarius	- Denarius. Slovenské národné múzeum - historické múzeum. Bratislava.
Der Unterwald	- Der Unterwald. Sebeș.
DolgCluj	- Dolgozatok az Erdély Nemzeti Múzeum Érem - és Régiségtárából. Kolosvár (Cluj).
EDR	- Ephemeris dacoromana. Annuario dell'Accademia di Romania. Roma.
EHQ	- European History Quarterly. Sage Publications. New York.
EO	- Etnograficheskoye obozreniye. Institut etnologii i antropologii RAN. Moscova.
Erdély Múzeum	- Erdély Múzeum. Erdélyi Múzeum-Egyesület. Cluj-Napoca.
Études balkaniques	- Études balkaniques. Cahiers Pierre Belon. Association Pierre Belon. Paris.
European Archaeology	- European Archaeology/online. București.
FBW	- Fundberichte aus Baden-Württemberg. Stuttgart.
FI	- File de Istorie. Muzeul de Istorie Bistrița (continuată de <i>Revista Bistriței</i>).
FolArch	- Folia Archaeologica. Magyar Történeti Múzeum. Budapesta.
FUrb	- Forma Urbis. Roma.
Gasyrlar avazy	- Gasyrlar avazy. Ekho vekov. Kazan.
Germania	- Germania, Römisch-Deutscher Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts. Frankfurt am Main.
GM	- Golos minuvshogo. Federal'noye gosudarstvennoye byudzhethnoye obrazovatel'noye uchrezhdeniye vysshego obrazovaniya Kubanskiy gosudarstvennyy universitet. Krasnodar.
Godišnjak	- Godišnjak. Jahrbuch Knjiga. Sarajevo-Heidelberg.

Lista abrevierilor

- HEI** - History of European Ideas. International Society for the Study of European Ideas. Londra.
- Hierasus** - Hierasus. Muzeul Județean Botoșani.
- Hiperboreea Journal** - Hiperboreea Journal. Societatea de Istorie Balcanică. București.
- HOMÉ** - A Herman Ottó Múzeum Évkönyve. Miskolc.
- HSCP** - Harvard Studies in Classical Philology. Harvard University. Cambridge (SUA).
- IIER** - Issues in Educational Research. Western Australian Institute for Educational Research Inc. New South Wales, Australia.
- IJESE** - International Journal of Environmental & Science Education. Kazan.
- IJL** - International Journal of Linguistics. Makrothink Institute. Las Vegas.
- IPH** - Inventaria Praehistorica Hungarie. Budapesta.
- Istoricheskie** - Istoricheskie, filosofskie, politicheskie i yuridicheskie nauki, kulturologiya i iskustvovedenie. Voprosy teorii i praktiki. Tambov.
- Izvestiya ASU** - Izvestiya. Altayskiy gosudarstvennyy universitet. Barnaul.
- Jászkunság** - Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Tudományos Egyesület. Szolnok.
- JHE** - Journal of Human Evolution. Elsevier.
- JRGZM** - Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums zu Mainz.
- Közlemények** - Közlemények az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem - és Régiségtárából. Cluj.
- KST** - Kazı Sonuçları Toplantısı. Ankara.
- Kubaba** - Kubaba. Faculdade de Ciências Sociais e Humanas, Universidade Nova de Lisboa.
- Lumea nouă** - Lumea nouă. București.
- Lupta** - Lupta. Iași.
- Mannus** - Mannus. Gesellschaft für Deutsche Vorgeschichte. Leipzig.
- Maqarnas** - Muqarnas Online. An Annual on the Visual Cultures of the Islamic World. Cambridge.
- Marisia** - Marisia. Muzeul Județean Târgu Mureș.
- MCA** - Materiale și cercetări arheologice. București.
- ME** - Memoria Ethnologica. Centrul Județean pentru Conservarea și Promovarea Culturii Tradiționale Maramureș. Baia Mare.
- MEFRA** - Mélanges de l'École française de Rome - Antiquité. Roma.
- MEJSR** - Middle-East Journal of Scientific Research. International Digital Organization for Scientific Information. Deira, Dubai.
- MFME** - A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Studia Archaeologica. Szeged.
- Mir nauki** - Mir nauki, kulturni, obrazovania. Gorno-Altaysk.
- MN** - Muzeul Național. Muzeul Național de Istorie a României. București
- Mots** - Mots. Les langages du politique. ENS Editions. Paris.
- Muzeológia** - Muzeológia a kultúrne dedičstvo. Univerzita Komenského v Bratislave.
- Múzeum** - Slovenské národné múzeum. Bratislava.

Natura	- Natura. Revistă pentru răspândirea științei. București.
NK	- Národní knihovna: knihovnická revue. Národní knihovna České republiky. Praga.
Numizmatika	- Numizmatika. Slovenská numizmatická spoločnosť. Bratislava.
PA	- Patrimonium Apulense. Direcția Județeană pentru Cultură Alba. Alba Iulia.
PBF	- Prähistorische Bronzefunde. München.
PolSci	- Romanian Journal of Political Science. Societatea Academică din România. București.
Pontica	- Pontica. Muzeul de Istorie Națională și Arheologie. Constanța.
PQCS	- Philippine Quarterly of Culture and Society. University of San Carlos. Cebu.
PZ	- Prähistorische Zeitschrift. Deutsche Gesellschaft fuer Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte, Institut für Prähistorische Archäologie. Berlin.
Rațiunea	- Rațiunea. Revistă bilunară de liberă cugetare. București.
RB	- Revista Bistriței. Complexul Muzeal Bistrița-Năsăud. Bistrița (continuă File de Istorie).
RES	- Review of European Studies. Canadian Center of Science and Education. Toronto.
RevHisto	- Revista de Historiografia. Instituto de Historiografía Julio Caro Baroja. Universidad Carlos III de Madrid.
RHA	- Revue historique des armées. Ministère de la Défense. Paris.
RHSEE/RESEE	- Revue historique du sud-est européen. Academia Română. București, Paris (din 1963 Revue des études sud-est européennes).
RI	- Revista de Istorie (din 1990 Revista istorică). Academia Română. București.
RIR	- Revista istorică română. Institutul de Istorie Națională din București.
RMM-MIA	- Revista muzeelor și monumentelor. Monumente Istorice și de Artă. București.
Romantisme	- Romantisme. Revue du dix-neuvième siècle. Editeur Armand Colin. Paris.
România liberă	- România liberă. București.
Rossiyskaya istoriya	- Rossiyskaya istoriya. Akademicheskii nauchno-izdatel'skiy, proizvodstvenno-poligraficheskii i knigorasprostranitel'skiy tsentr Nauka. Moscova.
RRH	- Revue Roumaine d'Histoire. Academia Română. București.
RRSE	- Revista română de studii eurasiatice. Centrul de Studii Eurasiatice, Universitatea „Ovidius” Constanța.
SA	- Sociological Analysis. Oxford University Press. Oxford.
SAA	- Studia Antiqua et Archaeologica. Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași.
SAI	- Studii și articole de istorie. Societatea de Științe Istorice și Filologice a RPR. București.
SARcheologiczne	- Sprawozdania Archeologiczne. Instytut Archeologii i Etnologii PAN. Cracovia.

Lista abrevierilor

Sargetia	- Sargetia. Acta Musei Devensis. Muzeul Civilizației Dacice și Romane Deva.
SC	- Studii și comunicări. Asociația Folcloriștilor și Etnografilor din județul Sibiu (din 1992 devine Studii și Comunicări de Etnologie).
SCB	- Studii și cercetări de bibliologie. Academia RPR. București.
SCIV(A)	- Studii și cercetări de istoria veche. București (din 1974, Studii și cercetări de istorie veche și arheologie).
SCN	- Studii și Cercetări de Numismatică. Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan” București.
SJ	- Saalburg Jahrbuch. Bericht des Saalburg Museum. Mainz am Rhein.
SJAHSS	- Scholars Journal of Arts, Humanities and Social Sciences. Scholars Academic and Scientific Publishers (SAS).
SlovArch	- Slovenská Archeológia. Nitra.
SlovNum	- Slovenská numizmatika. Národný numizmatický komitet Slovenskej republiky a Archeologický ústav SAV. Nitra.
SM	- Svobodnaya mysl. Obshchestvo s ogranichennoy otvetstvennost'yu Politizdat. Moscova.
SMIM	- Studii și materiale de istorie modernă. Institutul de Istorie „Nicolae Iorga” al Academiei Române. București.
SMIMed	- Studii și materiale de istorie medie. Institutul de Istorie „Nicolae Iorga” al Academiei Române. București.
Socialismul	- Socialismul. București.
SP	- Studii de Preistorie. Asociația Română de Arheologie. București.
SS	- The Social Sciences. Western Social Association. Dubai.
Stâna	- Stâna. Revistă profesională și de cultură. Organ al oierilor din întreaga țară. Poiana Sibiului.
Steaua	- Steaua: literară, artistică și culturală. Uniunea Scriitorilor din România. Cluj-Napoca.
StudiaTC	- Studia Theologia Catholica. Universitatea „Babeș-Bolyai” Cluj-Napoca.
StudiaUBBH	- Studia Universitatis Babeș-Bolyai. Series Historia. Universitatea „Babeș-Bolyai” Cluj-Napoca.
Studii	- Studii. Revistă de istorie. (din 1974 Revista de istorie și din 1990 Revista istorică). Academia Română. București.
Suceava	- Anuarul Muzeului Județean Suceava.
SUCH	- Studia Universitatis Cibiniensis, Serie Historica. Universitatea „Lucian Blaga” Sibiu.
Syria	- Syria. Archéologie, art et histoire. Revue d'art oriental et d'archéologie. Institut français du Proche-Orient.
Századok	- Századok. A Magyar Történelmi Társulat folyóirata. Budapest.
TAD	- Türk Arkeoloji Dergisi. Ankara.
Telegraphul	- Telegraphul. București.
Terra Sebus	- Terra Sebus. Acta Musei Sabesiensis. Muzeul Municipal „Ioan Raica” Sebeș.
Thraco-Dacica	- Thraco-Dacica. Institutul Român de Tracologie. București.
Transilvania	- Transilvania. Centrul Cultural Interetnic Transilvania. Sibiu.

Tyragetia	- Tyragetia. Muzeul Național de Arheologie și Istorie a Moldovei. Chișinău.
UPA	- Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie. Berlin.
Vestnik Moskovskaya	- Vestnik Moskovskaya gosudarstvennaya khudozhestvenno-promyshlennaya akademiya imeni S. G. Stroganova. Moscova.
Vestnik Omskogo	- Vestnik Omskogo universiteta. Seriya Istoricheskiye nauki. Omskij Gosudarstvennyj Universitet. Omsk.
Vestnik Tatarskogo	- Vestnik Tatarskogo gosudarstvennogo gumanitarno-pedagogicheskogo universiteta. Filologija i kul'tura. Kazan.
VI	- Voprosy istorii. Institut russkoy istorii Rossiyskoy akademii nauk. Moscova.
VF	- Voprosy filosofii. Izdatel'stvo «Nauka». Moscova.
VTT	- Veszprémi Történelmi Társaság és Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság kiadványa. Veszprém.
WASJ	- World Applied Sciences Journal. International Digital Organization for Scientific Information. Deira, Dubai.
Xenopoliana	- Xenopoliana. Buletin al Fundației Academice „A. D. Xenopol” Iași.
Ziridava	- Ziridava. Muzeul Județean Arad.

COORDONATE ALE REFORMEI ISTORIOGRAFIEI ROMÂNEȘTI POSTCOMUNISTE

Eleonora-Maria POPA*

The Coordinates of Post-Communist Romanian Historiographical Reform

Abstract. *This article is a segment of a doctoral thesis and aims to examine the evolution of Romanian historical writing after 1989 and the contributions of the various historiographical schools in Romania through their founders and the new generation of historians. Although this issue has already been addressed, this study contributes to the conversation through surveying a significant proportion of other works on the topic, following the thread of the main challenges posed by post-communist historiographic reform. Papers by Pompiliu Teodor, Alexandru Zub and Lucian Boia, as well as several intellectuals who formed themselves in the historiography schools founded by them, such as Andi Mihalache, Gabriel Moisa, Florin Müller and Toader Nicoară, have been reviewed.*

Keywords: *historiography, reform, transition, imaginary, elite, post-communism.*

Cuvinte-cheie: *istoriografie, reformă, tranziție, imaginar, elită, postcomunism.*

Imediat după Revoluția din 1989, principalele obiective au fost reforma statală, redresarea economică și integrarea europeană. Politologul și sociologul Vladimir Pasti a identificat două aspecte ale perioadei de tranziție: reforma spre exterior, care presupunea apartenența la structurile politice și economice europene și atlantice, și reforma spre interior, care în 1995 îi părea încă irealizabilă. Și dacă într-o primă etapă a avut loc afirmarea unei elite culturale formate în majoritate din disidenți, aceasta a rămas în plan secundar în urma impunerii graduale a unei elite financiare ai cărei reprezentanți și-au asumat sarcina de tehnocrați ai noului regim¹.

Istoricii s-au lansat într-o amplă critică a comunismului, iar politologii au penalizat eșecul tranziției. Longevitatea regimului comunist a fost justificată exclusiv prin agresivitatea aparatului de propagandă și represiune. Intelectualii și-au asumat apoi, în majoritate, rolul de disident, și astfel, din poziția de oponenți ai regimului comunist, au considerat oportun să se implice în organizarea statului revenit la democrație și pluralism politic, alături de revoluționari, al căror număr a crescut de la an la an, nejustificat. Nu au reușit nici ei, nici liderii sindicali extrem de influenți în acea perioadă, să se constituie în concurenți ai elitei politice.

În paralel cu frământările aferente tranziției, istoricul anilor '90 visa la un mediu intelectual apolitic, cu toate că discursul său era unul anticomunist. Susținerea propriei neutralități era în trend, precum și tentativele de a face

* Doctorandă, Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia, România; e-mail: mariaepopa@gmail.com.

¹ Pasti 1995, p. 172.

abstracție de atmosfera politizată. În acest context, intelectuali cu diverse orientări politice reacționau la guvernarea neocomunistă, aceeași care a amânat legea lustrăției (adoptată după douăzeci și doi de ani) și, implicit, condamnarea crimelor comunismului.

Frederick Kellogg considera că interesul românilor pentru scrisul istoric este oarecum recent și a fost determinat de motivații identitare². După o atentă analiză a scrierilor istorice românești medievale, autorul american și-a îndreptat atenția asupra epocii moderne și a acelei contemporane pentru a realiza o interesantă (și uneori contestată) periodizare a istoriografiei românești. Acesta a identificat o „Vârsta de aur” cuprinsă între anii 1859 și 1918 când a avut loc o adevărată „secularizare” a literaturii istorice românești. Este perioada dominată de nume precum: Constantin Giurescu, Nicolae Iorga, Alexandru Odobescu (unul dintre fondatorii arheologiei românești), Grigore Tocilescu (creator al primei reviste științifice din România), B. P. Hasdeu (primul slavist român) sau A. D. Xenopol (pionier în domeniul filosofiei istoriei). Urmează „Vârsta de argint” (1918-1944) marcată de personalități de talia lui Vasile Pârvan pe care îl apreciază drept cel mai mare arheolog român, Endre Veress, bibliotecar și arhivar, sau Gheorghe Brătianu. Kellogg a considerat-o prolifică datorită facilitării accesului la educație prin intermediul școlilor și bibliotecilor publice al căror număr a crescut semnificativ. O a treia etapă, „Vârsta de mercur” este cea din timpul regimului comunist, un regim a cărui toxicitate este comparabilă cu cea a elementului chimic desemnat ca etichetă³.

Întrebarea este, în cazul în care perioada cuprinsă între 1859 și 1918 este catalogată ca „Vârsta de aur”, cea dintre anii 1918 și 1944 ca „Vârsta de argint” și intervalul regimului comunist drept „Vârsta de mercur”, ce etichetă am putea aplica perioadei de după 1989?

În timpul regimului comunist din România, promotorii ai istoriei istoriografiei ca știință de sine stătătoare, au fost, printre alții, Pompiliu Teodor, Alexandru Zub, Alexandru Duțu și Lucian Boia. Aceștia și-au continuat activitatea și după Revoluție, fiind considerați creatori de școli istoriografice: Pompiliu Teodor, ca inițiator al școlii din Cluj-Napoca, Alexandru Zub al celei din Iași și Alexandru Duțu și Lucian Boia ca fondatori ai școlii bucureștene, prin pionieratul lor în domeniul istoriei mentalităților și al istoriei imaginarului. Ei au fost mentorii următoarei generații de istorici⁴ care și-au desfășurat activitatea și în alte orașe precum Oradea, Târgu Mureș, Sibiu, Alba Iulia și Craiova⁵.

² Kellogg 1996, p. 17-18.

³ *Ibidem*, p. 52-66, 83-88.

⁴ Moisa 2007, p. 77.

⁵ Apartenență propusă de Andi Mihalache, specialist în studiul culturilor istorice.

Ca important centru universitar, Cluj-Napoca oferă un mediu propice derulării demersurilor istoriografice atât pe linie clasică, precum cea cultivată de academicianul Ioan Aurel Pop, cât și pe linia modernă, trasată de Sorin Mitu, Ovidiu Pecican, Doru Radosav, Lucian Nastasă și Toader Nicoară. Ei activează în instituții de învățământ superior sau în institute de cercetare, precum Centrul de Studii Transilvane al Academiei Române, condus de Ioan Aurel Pop, a cărui publicație, *Transylvanian Review*, este unul dintre periodicele din România indexate ISI *Web of Knowledge*⁶, Institutul de Istorie Orală⁷, aflat sub conducerea creatorului de școală, Doru Radosav, sau Institutul de Istorie „George Barițiu” al Academiei Române⁸.

Atunci când dorim însă să abordăm problema originilor școlii clujene trebuie să începem, inevitabil, cu istoriograful de tradiție Pompiliu Teodor. Autor de lucrări de istoriografie românească și universală, acesta, conform aserțiunii lui Keith Hitchins, a abordat mereu problema scrisului istoric dintr-o perspectivă integrată, plasând istoriografia românească în contextul celei central și vest-europene. Mai mult decât atât, el a subliniat faptul că există o distincție clară între istoriografia comunistă, ca reflexie a politicii de partid și istoriografia din timpul perioadei comuniste, rezultat al eforturilor istoricilor profesioniști⁹. Aceștia (Dionisie Pippidi, David Prodan, Henri H. Stahl, Zsigmond Jakó, Alexandru Zub, Șerban Papacostea, Petre Alexandrescu, Octavian Iliescu, Andrei Pippidi, Ștefan Andreescu, Ștefan Sorin Gorovei, George Brătescu) au stabilit, alături de el, potențiale coordonate ale reformei istoriografiei românești în *Manifestul istoricilor liberi din România*, la sfârșitul lunii decembrie a anului 1989. Principalele obiective, așa cum a remarcat istoricul, au fost recuperarea stilului istoriografic din perioada interbelică și racordarea la standardele europene¹⁰, în contextul în care în Occident este reactualizat conceptul de „istorie nouă”¹¹, care presupune o abordare interdisciplinară a fenomenelor istorice.

Profesorul Pompiliu Teodor a apreciat viziunea lui Alexandru Zub, care era similară celei proprii prin abordarea integrată a istoriografiei românești, și a considerat studiile lui Lucian Boia asupra imaginarului, insuficiente din punct de vedere metodologic¹².

Cu toate acestea, analiza mentalităților a avut susținătorii ei prin Toader Nicoară care propunea o lărgire a tehnicilor de investigare, fenomen relansat o dată cu apariția „istoriei noi”, atât de atent cultivată de a treia generație a

⁶ <http://www.centruldestudiiitransilvane.ro>, accesat la 08.02.2017.

⁷ <http://www.istoriaorala.ro>, accesat la 08.02.2017.

⁸ <http://www.history-cluj.ro/index.htm>, accesat la 08.02.2017.

⁹ Teodor 2002, p. 9.

¹⁰ *Ibidem*, p. 278.

¹¹ Teodor 2000, p. 151.

¹² Teodor 2002, p. 269-277.

Școlii Analelor pe continentul european, dar și pe cel american, începând cu mijlocul secolului XX¹³. Istoricul, mergând pe deja popularul principiu al interdisciplinarității, identifică noi instrumente de lucru, teoretizând relația dintre istorie și celelalte științe sociale. Astfel, începând cu anii '70, se remarcă evoluția domeniului istoriei mentalităților colective ca subdomeniu al antropologiei istorice și apoi dezvoltarea „istoriei imaginarului”¹⁴. În ciuda faptului că și în România cele două subdomenii au avut ca reprezentanți fondatori de școală pe Alexandru Duțu și Lucian Boia, Toader Nicoară aprecia, la zece ani de la Revoluție, că preocupările sunt încă insuficiente. Referitor la aceeași problemă, Sorin Mitu considera că cercetările se aflau într-un stadiu promițător. După încă un deceniu, Nicoară concluzionează că o modalitate optimă de aliniere la standarde europene ar fi extinderea ariilor de cercetare (imagologie, imaginar național, noua istorie socială, antropologia istorică, sensibilități și mentalități religioase, thanatologia), precum și studierea istoriografilor britanică, americană, germană sau italiană, după o lungă perioadă în care a predominat studiul celei franceze¹⁵. Aceste obiective au fost parțial atinse de Sorin Mitu¹⁶ și de Lucian Nastasă¹⁷ care au abordat problema apariției imaginii naționale în secolele al XVIII-lea și al XIX-lea, în Transilvania și în Vechiul Regat.

Sorin Mitu, specialist în istoria modernă a Transilvaniei, imagologie comparată și studiul imaginii sociale, a urmărit firul formării imaginii de sine a românilor ardeleni până în secolul al XVIII-lea. Aceasta a fost catalogată ca reacție la stimuli externi ostili, pe fondul apariției Iluminismului. Autorul a insistat apoi asupra mitologiei naționale create de romantici, analizând modul în care a avut loc o restructurare a imaginii politice și sociale, în contextul în care realitatea a rămas neschimbată¹⁸.

Format în mediul ieșean, la școala lui Ștefan Gorovei și a lui Alexandru Zub, Lucian Nastasă a scris despre elitele intelectuale din secolele XIX-XX. Studiile sale despre imaginii intelectuale se încadrează în domeniul sociologiei istoriografice și se referă la aspecte mai puțin discutate, precum mecanisme și tactici de atingere a succesului social și intelectual prin alianțe și strategii matrimoniale¹⁹. Acordând atenție mediului urban, istoricul urmărește evoluția elitelor intelectuale dintr-o perspectivă inedită: cea a relațiilor de tip social, a intrigilor de la catedră, prietenii, rivalități și înrudiri.

Conceptul de elite a suferit o schimbare radicală de sens în timpul

¹³ Nicoară 2002, p. 18-19.

¹⁴ *Ibidem*, p. 71.

¹⁵ Nicoară 2013, p. 140-145.

¹⁶ Mitu 1997; Mitu 1998; Mitu 2000.

¹⁷ Nastasă 1999; Nastasă 2003; Nastasă 2006; Nastasă 2007.

¹⁸ Mitu 1997, p. 10-16.

¹⁹ Nastasă 2003, p. 12-13.

regimului comunist, pentru ca după 1989 să se diversifice. Începând cu această dată elitele culturale concurează cu cele financiare pentru influența politică. Are loc, în acest caz, o nouă politizare a discursului pe alte coordonate decât cea specifică perioadei precedente. În funcție de raportul istorie-politică, Doru Radosav identifică mai multe tipuri de abordări istorice postcomuniste. „Istoria instituționalizată”, care poate fi regăsită de-a lungul tuturor epocilor istorice, se caracterizează printr-un discurs istoriografic subordonat obiectivelor statului. „Istoria secretă” presupune ignorarea voită a unor informații pentru a se obține o imagine denaturată a unor evenimente sau fenomene istorice. „Contraistoria”, sau „istoria reală”, este constituită din acele informații ascunse care devin în timp publice și schimbă percepția inițială asupra unui eveniment. „Istoria de tip etnocentric” și „istoria festivă” presupun și ele o politizare a discursului istoric prin exacerbarea elementului etnic și manipularea aniversărilor istorice, mitizate, pentru a transmite un mesaj politic²⁰.

Aruncând o privire de ansamblu asupra demersurilor istoriografice din primele două decenii de postcomunism, Ioan-Aurel Pop afirma că istoria și auxiliarele ei au avut, în ciuda deformărilor aferente totalitarismului, o evoluție naturală și, după 1989, au continuat să parcurgă etapele specifice, cu mici decalaje față de demersul occidental. Acest lucru a fost posibil în contextul în care și în timpul regimului comunist au continuat să funcționeze direcții sănătoase ale istoriografiei românești²¹.

Istoricul are doar parțial dreptate. Foarte puține inițiative s-au putut eschiva de controlul ideologic. Nu putem pretinde că toți cei care au adoptat principiile comuniste au făcut-o doar din complezență. Cu toate acestea, este oportună propunerea ca mediul istoriografic să se dezvolte pe mai multe direcții, fără a fi limitat la modele apusene sau la propriile modele interbelice. Totuși, celelalte principii promovate, precum considerarea demolării istoriografiei comuniste ca o demolare a trecutului românesc, intră în contradicție cu atitudinile noilor generații de istorici. Ovidiu Pecican, spre exemplu, promovează alternative la discursul oficial sau „încremenit” al istoricilor profesioniști și la tendințele izolaționiste ale acestora, în contextul în care alți colegi se luptau cu limba de lemn în cadrul unui lung proces de reprofesionalizare a istoriei²².

În prima decadă după Revoluție, mediul istoriografic a fost dominat de controversata problemă a reformei sau a lipsei ei. Începând cu a doua decadă, a devenit evident că istoria comunismului nu este scrisă doar de istorici, ci și de intelectuali de diferite formații. În conturarea discursului istoric au început

²⁰ Radosav 1996, p. 52-54.

²¹ Pop 2011, p. 25-42.

²² Pecican 2013, p. 336.

să fie utilizate instrumente moderne de investigare, într-un context interdisciplinar și de către o nouă generație de istorici profesioniști²³.

O altă problemă discutată la nivel istoriografic a fost fragmentarea excesivă a istoriei, ca reminiscență a vechiului regim. În perioada comunistă, cenzura reprezenta o piedică în realizarea sintezelor, istoricii limitându-se la publicarea colecțiilor de documente sau a unor studii restrânse din punct de vedere cronologic, spațial sau tematic, iar după redobândirea libertății de exprimare au renunțat destul de greu la acest obicei. Lipsa solidarității lor a fost considerată o altă piedică în construirea unor lucrări de sinteză. A reprezentat însă un progres reevaluarea unor concepte ca „naționalism”, „identitate” și „frontieră”, ca puncte de interes, nu doar ale istoricilor ci și ale economiștilor, filologilor sau sociologilor. Mai mult decât atât, acestea au fost analizate ca parte integrantă a imaginarului, concept abordat cu o deosebită atenție de reprezentanți ai școlii bucureștene, precum Lucian Boia, Bogdan Murgescu, Mirela Luminița Murgescu sau Constanța Vintilă Ghițulescu. Demersurile științifice sunt concentrate în jurul Universității din București, unde, în cadrul Facultății de Istorie, funcționează Centrul de Istoria Imaginarului fondat de Lucian Boia²⁴, alte două importante centre de studiu fiind Institutul de Istorie „Nicolae Iorga” al Academiei Române²⁵ și Institutul de Investigare a Crimelor Comunismului și Memoria Exilului Românesc²⁶.

Lucian Boia a susținut că discursul postcomunist imediat a fost structurat în funcție de „metodologia uitării”, conform căreia istoricii profesioniști au acordat o mai mare atenție perioadei interbelice decât celei comuniste. Pentru aceștia, credibilitatea documentelor o devansa pe cea a oamenilor care au trăit în perioada supusă analizei²⁷. El a observat cum marxismul și socialismul au dispărut din manualele de istorie, în timp ce comunismul sau lupta anticomunistă au fost tratate superficial sau chiar au lipsit mai mulți ani la rând din paginile acestora²⁸.

Promovând istoria inteligentă, care evoluează și se restructurează în funcție de răspunsurile la întrebările pe care le pune, și care sunt mereu altele, istoricul a identificat în experiența totalitară elemente arhetipale ce se regăsesc în structura imaginarului străvechi. Astfel, atât nazismul, cât și comunismul pot fi etichetate din această perspectivă ca „milenarisme secularizate”. Un arhetip milenarist este mitul revoluționar care presupune crearea unei lumi noi și a unui om nou. Identificarea și analizarea acestei mitologii poate

²³ Dobrescu, Giura 2004, p. 293-301.

²⁴ <http://www.istorie.unibuc.ro/cerceta/centre-de-cercetare/centrul-de-istoria-imaginarului>, accesat la 10.02.2017.

²⁵ <http://www.iini.ro>, accesat la 10.02.2017.

²⁶ <https://www.iicr.ro>, accesat la 10.02.2017.

²⁷ Boia 2011, p. 376.

²⁸ Boia 2005, p. 376-378.

constitui o provocare, deoarece implică pentru un istoric al imaginarului un nou mod de a citi documentele și aprecierea unei categorii de surse neglijate de tradiționaliști²⁹.

Miturile istorice au ajuns să joace un rol de mediator între o națiune și propriul său trecut³⁰. Dacă în timpul regimului comunist imaginarul, datorită caracterului său amplificator, așa cum a fost teoretizat de Lucian Boia, a devenit un instrument ideologic, în anii ce au urmat el a dat naștere miturilor postcomuniste, cum ar fi cel al rezistenței sau cel al revoluției. Prin urmare, pentru perioada totalitară se poate vorbi de mituri politice care presupun o remodelare a trecutului, iar după revenirea la democrație, despre mituri istorice care vin să reînnoade firul rupt în 1944.

Căderea comunismului în Europa de Est și dispariția miturilor sovietice au dus la revenirea celor occidentale (spre exemplu: mitul conspirației). Imediat după Revoluție, fostele state comuniste, inclusiv România, și-au îndreptat, pline de speranță, atenția către Vest. Inițial, acest Occident prosper în comparație cu Estul, și-a oferit ajutorul financiar, precum și un model de acțiune care să permită relansarea pe baze capitaliste a economiilor naționale. Succesul a fost doar parțial și a reprezentat un compromis între sistemul vechi și cel nou. Din punct de vedere cultural, intelectualii români au încercat să se ralieze standardelor europene, arzând etape sau grefând elemente străine pe o realitate perimată, dar nu în maniera specifică sincronismului de la începutul secolului XX. În acest context, volumul lui Lucian Boia referitor la imaginar a oferit o direcție de cercetare, o metodologie și o terminologie, într-un moment în care se discuta cu scepticism (deși nejustificat datorită școlilor de istoriografie de la Cluj-Napoca și Iași și nu numai) despre o reformă a scrisului istoric românesc. A început să fie evocată tot mai des demitizarea care a avut susținătorii și demolatorii săi.

Bogdan Murgescu a penalizat faptul că după zece ani în care au lipsit dezbaterile conceptuale și metodologice și a fost pus accentul pe contactele cu mediul extern, personalul de specialitate, deja mai numeros, nu se implica deocamdată în activitatea științifică și prefera să se dedice exclusiv muncii de la catedră. Abordarea marxistă încă se mai resimțea în zona periodizărilor, iar istoria economică și cea socială, din cauza asocierii lor cu marxismul, erau ocolite. A apărut astfel un decalaj semnificativ între istoriografia românească și cea apuseană. Istoricul observa cu regret cum colaborarea științifică și culturală cu fostele state comuniste era dezavantajată de dificultățile de ordin financiar, precum și de atracția exercitată de tot ceea ce provenea din Vest³¹.

Definind din perspectivă psihologică tipurile de memorie, psihologul

²⁹ Boia 2006, p. 40.

³⁰ Ceaușu 2006, p. 204.

³¹ Murgescu 2003, p. 30-59.

Ticu Constantin atrage în același timp atenția asupra fenomenului de recuperare a acestora și asupra decalajelor istoriografice pe care le generează. Memoria, fie ea autobiografică, socială sau istorică, individuală sau colectivă, se atașează întotdeauna de evenimentele cu impact psihic sau fizic. Dar tocmai în acest caz este nevoie de o anumită distanță în timp pentru ca un eveniment să poată fi analizat din punct de vedere istoric. Pornind de la o serie de studii de caz din SUA, autorul identifică numărul optim de ani care trebuie să treacă pentru a putea fi evocat cu detașare un eveniment traumatizant. Cercetătorii americani vorbesc de douăzeci și cinci de ani de acomodare și conștientizare³². Dat fiind intervalul destul de extins, și luând în considerare rateurile memoriei umane, este recomandată întotdeauna consemnarea datelor prin toate mijloacele posibile.

În aceeași ordine de idei, un alt reprezentant al comunității istorice propunea depășirea antinomicilor „memorie individuală” și „memorie colectivă” și abordarea trecutului din perspectiva „memoriei sociale”. Este vorba de un concept mult mai larg, supraordonat „memoriei individuale”, specific unui grup sau chiar exponent al societății în întregul ei. Această categorie este strâns legată de „locurile de memorie” și înglobează amintiri dinamice, fiind în permanentă schimbare și reprezentând o punte de legătură între trecut, prezent și viitor³³.

La rândul său, Bogdan Murgescu vorbește de „ancore identitare” care se pot manifesta sub forma unor obiecte sau a „memoriei colective” și sunt definitorii pentru existența unui individ sau a unei comunități. Studiul acestor elemente ale memoriei constituie un demers al cărui rezultat poate varia în funcție de contextul politic. Acceptând ideea că toate regimurile politice au nevoie de istorie atât în România, cât și în celelalte state foste comuniste, se poate observa că directivele istorice specifice regimului totalitar au fost înlocuite cu recomandările democratice. Astfel, controlul politic a cedat locul influenței politice³⁴.

Aplecându-se asupra istoriei elitei intelectuale comuniste, Florin Müller, membru al școlii bucureștene, o identifică drept una dintre categoriile care a beneficiat de mai multe avantaje după căderea regimului. Mai mult decât atât, el consideră postcomunismul o cultură politică, iar carențele istoriografiei specifice perioadei de tranziție le atribuie sincopelor prezente în evoluția societății românești³⁵. Cu toate acestea, există multe situații în care viața politică nu se suprapune celei intelectuale și lupta pentru poziții sociale nu este și lupta pentru adevărul istoric, prin urmare și în cadrul regimurilor

³² Constantin 2003, p. 41-59.

³³ Abraham 2012, p. 142-172.

³⁴ Murgescu 2000, p. 11.

³⁵ Müller 2003, p. 9-10.

totalitare pot fi distinse mai multe tipuri de discursuri istorice³⁶, în ciuda opiniilor care postulează existența unei direcții rigide și unice. Trebuie totuși luat în considerare faptul că, efectiv, în cadrul regimului comunist, pe parcursul anilor s-au modificat și coordonatele și parametrii cenzurii, determinând și o transformare a discursului.

Contradicțiile sociale și politice la nivelul elitelor au constituit un veritabil punct de atracție și în afara controverselor specifice comunismului sau postcomunismului. Au fost conturate puncte de vedere inedite referitoare la Principatele Române în epoca modernă, la imaginarul național, în special cu aspectele sale rural sau urban. Elemente precum relația de cuplu, nunta, divorțul, poziția femeii în raport cu bărbatul au fost atent analizate, în măsura în care constituiau o problemă a colectivității din Țara Românească în secolul al XVIII-lea, de istoricul Constanța Ghițulescu³⁷.

Specialistă în istoria mentalităților, pe direcția lansată de Alexandru Duțu, Mirela-Luminița Murgescu a scris, la rândul ei, despre elitele intelectuale ale secolului al XIX-lea, acordând o atenție deosebită sistemului educațional din Vechiul Regat și modului în care aceste elite reușesc să formeze tinere generații, conform propriilor interese, prin intermediul manualului școlar³⁸.

În mediul intelectual creat în jurul publicației ieșene *Xenopoliana*, istoricul de tradiție Alexandru Zub a avut o contribuție substanțială la delimitarea coordonatelor discursului istoriografic românesc postrevoluționar, alături de Ștefan Gorovei (școala de medievistică), Andi Mihalache (cultură istorică, studii patrimoniale cultural-analitice), Florin Platon (istoria istoriografiei, istorie socială³⁹), Mihai Chiper (istoria culturală a politicului), pentru a aminti doar câțiva reprezentanți. Mai trebuie menționate în acest context *Revista de istorie socială* a Departamentului de Istorie al Universității „Alexandru Ioan Cuza” din Iași⁴⁰, *Journal of Romanian Modern History*⁴¹, care apare sub egida aceleiași universități, revista *Archiva Moldaviae*⁴² și alte publicații ale Institutului de Istorie „A. D. Xenopol” din Iași (*Xenopoliana* fiind deja amintită)⁴³.

Zub nu a susținut sentințele dure la neajunsurile scrisului istoric românesc, ci a încurajat opera de reconstrucție a istoricului profesionist. Acesta trebuia să valorifice demersurile istoriografice interbelice și, în același

³⁶ *Ibidem*, p. 14-16.

³⁷ Ghițulescu 2004, p. 14.

³⁸ Murgescu 1999, p. 19.

³⁹ Platon 1997, p. VIII.

⁴⁰ <http://ris.uaic.ro>, accesat la 10.02.2017.

⁴¹ <http://rjmh.ro>, accesat la 10.02.2017.

⁴² <http://www.archivamoldaviae.ro/index>, accesat la 10.02.2017.

⁴³ <http://adxenopol.academiaromana-is.ro/publicatii.html>, accesat la 10.02.2017.

timp, să exploreze trecutul împreună cu specialiști din domenii conexe, fiind mereu disponibil să-și extindă orizontul metodologic⁴⁴. Asemenea lui Lucian Boia, el a respins obsesiile obiectivității și ale imparțialității, în contextul în care ambele obiective pot fi atinse integral doar la modul ideal⁴⁵.

Pentru Alexandru Zub, *Apelul istoricilor*, din 1989, publicat în *Cronica* apoi în *Revista de istorie*, a răspuns așteptărilor ca posibil program de reformă, dar și prin critica regimului politic anterior. Istoricul a constatat cu regret că atingerea obiectivelor istoriografice depindea de punerea în aplicare a principiilor folosite ca platformă electorală de Frontul Salvării Naționale, care au dobândit în scurt timp un caracter propagandistic, făcând dificilă orice restructurare imediată a scrisului istoric românesc⁴⁶.

Profesorul Zub a acordat o deosebită atenție și istoriografiei din timpul regimului comunist, pe care l-a trăit, identificând profesionalismul ca modalitate de rezistență la presiunea ideologică și la represiune. Din această perspectivă, el nominalizează trei tipuri de istorici: militanți, profesioniști și profesioniști angajați politic. Această ultimă categorie, caracterizată de o „neutralitate deloc inocentă”, s-a dovedit, susține Zub, una extrem de longevivă, supraviețuind și după Revoluție⁴⁷, când a început procesul de occidentalizare, mai precis raportarea la un Occident fictiv⁴⁸, deoarece, în timpul „înghețului” comunist, lumea se schimbase. În ceea ce privește demersul istoriografic în sine, și acesta s-a dovedit, din perspectiva istoricului, adeseori, departe de a fi „perfect inocent”, prin simplul fapt că se dorea a fi pe deplin obiectiv, deziderat imposibil de atins. Cu toate acestea, rolul istoricului de azi este, printre altele, să înțeleagă conceptul de sănătate socială și să-și asume, fără să scuze sau să acuze, rolul său în acest proces⁴⁹, rezultatul activității lui putând fi o ego-istorie, unde el este atât martor, cât și cercetător⁵⁰, deoarece este extrem de dificilă reconstituirea unei istorii supuse timp de câteva decenii la o rescriere determinată ideologic, așa cum este cea din timpul comunismului⁵¹. Poate tocmai din acest motiv, secolul XX, cu toate dramele și excesele lui, s-a desfășurat sub semnul unui efort susținut de explorare a posibilităților memoriei, un fenomen extrem de amplu a cărui abordare trebuia realizată, conform recomandării istoricului, într-un mod echilibrat și mai ales critic⁵².

⁴⁴ <http://convorbiri-literare.dntis.ro/ZUBaug8.html>, accesat la 09.04.2016.

⁴⁵ Zub 2000a, p. 272.

⁴⁶ Zub 1998, p. 51.

⁴⁷ Zub 2000b, p. 77.

⁴⁸ Zub 2002, p. 87-88.

⁴⁹ Zub 2004, p. 47-48.

⁵⁰ Zub 2006a, p. 141.

⁵¹ Zub 1998, p. 23.

⁵² Zub 2003, p. 1-3.

Andi Mihalache a realizat analize complexe ale mediului istoriografic, remarcându-se prin trecerea de la clasică istorie a istoriografiei la studierea culturilor istorice. Luând în considerare faptul că nu trebuie pus semnul egal între experiență și textul care o descrie, el prezintă cultura istorică drept varianta academică a trecutului (raționalistă, empiristă, romantică, pozitivistă), așa cum este percepută de interlocutor, respectiv de societate, reajustată „în stradă”. În acest context, receptorul poate fi avizat sau nu, noțiunile transmise se transformă la destinație în valori, demersul istoricului fiind unul silențios, dar adaptat uneori pentru a corespunde unei societăți mai sonore, prin includerea unor informații care pot duce la apariția unor anacronisme și manipulări. Prin urmare, cultura istorică utilizează toate aspectele trecutului și posibilitățile de studiu ale prezentului pentru a crea o imagine cât mai completă a evenimentului, a personalității, a procesului, a fenomenului abordat. Trecutul este astfel reconstituit, dar nu în termeni extremi de tip: adevăr-minciună, personaj pozitiv-personaj negativ⁵³.

Istoricul a oferit și o metodă de lucru și variante de analiză a discursului comunist. Una dintre primele sale recomandări metodologice ar fi ca cel care abordează istoria comunismului să reziste tentației de a o demoniza⁵⁴. Referindu-se la mitul revoluției proletare în România comunistă, el recomandă tratarea diferențiată a mitizării și a mistificării. Definește primul concept drept un proces natural de revenire la origini și de perpetuare a unor *pattern*-uri, iar al doilea, ca pe o modalitate de menținere a unor informații într-un context intenționat ambiguu. Mistificarea comunistă se baza pe transformarea memoriei individuale într-o pseudomemorie colectivă. Imaginația, repetiția, propaganda și uitarea au fost utilizate pentru a deforma miturile istorice naționale, cu scopul de a oferi legitimitate regimului. Cosmetizarea trecutului a fost un proces treptat care a presupus modificări la nivelul memoriei personale, apoi la nivelul celei de grup, culminând cu memoria socială; a constituit un act de natură politică și apoi unul de tip istoriografic⁵⁵. Mihalache mai aduce în discuție un fenomen inedit, acela de „bibelotizare”, care presupune transformarea reproducerilor din timpul regimului comunist (bibelouri și alte obiecte de artă) în obiecte ale memoriei al căror scop era uniformizarea populației la nivelul mentalului⁵⁶.

Făcând parte dintr-o generație de istorici ai școlii orădene, și Gabriel Moisa a arătat un interes deosebit atât istoriografiei din timpul regimului comunist, cât și evoluției scrisului istoric românesc postcomunist. Încadrându-se la tradiția școlii clujene în care s-a format, el a abordat

⁵³ Mihalache 2015, p. 325-370.

⁵⁴ Mihalache 2003, p. 17.

⁵⁵ Mihalache 2006, p. 170.

⁵⁶ Mihalache 2013, p. 78-89.

problema discursului istoric în Transilvania, analizând cronologic simbioza dintre istorie și politică începând cu anul 1965, până în 1989 și urmărind evoluția unor concepte ca liberalizare controlată, cenzură, cultul personalității, liniori (cei care scriu în funcție de directivele dictatorului), tracomanie și protocronism⁵⁷.

Istoricul a propus o cronologie proprie a istoriografiei din timpul regimului comunist: 1945-1948, 1948-1955 (ștalinism), 1955-1960 (liberalizare), 1960-1965 („încălzire”), 1965-1971 (liberalizare), 1971-1989 (protocronism)⁵⁸ și a urmărit evoluția instituțiilor de cultură, oferind mai multe studii de caz, precum drumul sinuos al reevaluării tratatului de istorie a României, dublat de ideea realizării unei istorii a PCR. Ultimul proiect, la care urmau să participe cadre de partid și nu istorici profesioniști, nu s-a realizat⁵⁹.

Referindu-se la *Manifestul istoricilor liberi din 1989*, Moisa apreciază că rezultatele au apărut la aproximativ cinci ani de la lansare, dar faptul i se pare natural în contextul în care în orice domeniu de activitate din România evoluția este una lentă. Tot în acea perioadă (după 1995) apare noua generație de istorici care colaborează cu echipa formată în anii '80 și a cărei activitate în instituții de profil oferă rezultate observabile peste încă cinci ani. Ei au constituit concurența pentru întemeietorii de școli istorice din București, Iași și Cluj-Napoca⁶⁰.

În aceeași ordine de idei, Gabriel Moisa recomandă studierea rezistenței anticomuniste (subiect abordat de istoricii formați după 1989), a fenomenului colectivizării, a istoriei minorităților naționale, a istoriei românilor din afara granițelor, precum și a Revoluției din 1989, abordată la început cu dificultate, în parte datorită problemei accesului la documente⁶¹.

În genere, a doua jumătate a secolului XX a ridicat probleme atât din perspectiva surselor documentare, a posibilităților de ordin financiar, cât și din perspectiva problematicii memoriei, cu toate aspectele ei. Dar așa cum s-a putut observa, nu a fost singurul segment cronologic ce a beneficiat de atenția specialiștilor, după Revoluție. Principatele Române în secolele XVIII-XIX au exercitat o atracție deosebită datorată fascinației istoricilor pentru mentalități, tocmai pentru că în această perioadă sunt plasate originile imaginarului modern românesc. Cu o predilecție pentru secolul al XIX-lea, istorici și istoriografi din Sibiu (Dan Iacob, Mihaela Grancea), Alba Iulia (Tudor Roșu), Târgu Mureș (Cornel Sigmirean) sau Craiova abordează, la fel ca și omologii lor din Cluj-Napoca, București sau Iași, problema

⁵⁷ Moisa 2003, p. 43-88.

⁵⁸ Moisa 2012, p. 5-178.

⁵⁹ Moisa 2013, p. 224-226.

⁶⁰ Moisa 2007, p. 10-11.

⁶¹ *Ibidem*, p. 153.

intelectualității, a formării și a evoluției ei, din multiple perspective.

Mihaela Grancea reamintește că apelul la imaginar se face uneori în momente de criză și de reconstrucție identitară, și nu este un fenomen nou. În secolul al XIX-lea, discursul literar romantic încerca să justifice obiectivele de natură identitară, reconstruind elemente cu potențial mitic, din diferite epoci, în spiritul unei legitimări istorice⁶².

Dan Iacob, asemenea istoricului Constanța Vintilă Ghițulescu, tratează probleme de istorie socială, de data aceasta însă în spațiul urban. El analizează elitele din perspectiva stilului de viață, a manifestărilor sociale și a divertismentului, generat nu de viciu, ci de nevoia de socializare⁶³, în timp ce Cornel Sigmirean urmărește evoluția lor de la formarea în instituțiile de învățământ superior autohtone sau europene⁶⁴, până la implicarea lor politică. Elita devine astfel creatoare de ideologie sau mijloc de transmitere a ideologiilor în societatea modernă și contemporană⁶⁵.

Tudor Roșu, preocupat, de asemenea, de istoriografia secolului al XIX-lea, de tip monografist, în volumul său despre August Treboniu Laurian, îl cercetează în mai multe ipostaze: scriitor, profesor, autor de manuale, precum și din perspectiva temelor predilecte încadrate de autor în categoria imaginarului istoriografic⁶⁶.

Concluzii

Într-o perioadă în care regimul politic a început să fie etichetat drept neocomunist, Șerban Papacostea a identificat riscul unei remistificări a trecutului comunist care s-a desfășurat în paralel cu fenomenul demistificării. El a semnalat apariția unei versiuni neocomuniste a istoriografiei, bazată, printre altele, pe „teza predispoziției” conform căreia românii au acceptat comunismul, un fenomen extern, datorită unei „predispoziții” a populației, care i-a asigurat apoi legitimitatea. O altă teză minimizează rolul represiunii și maximizează avantajele de care s-a „bucurat” populația începând cu 1948, contribuind la conturarea curentului remistificării alături de „teza revoltei exclusiv anticeaușiste” și de „teza intervenției străine”⁶⁷. Istoricul a condamnat apariția acestui fenomen, susținând că specialiștii în istorie și politologii trebuie să fie mereu în gardă pentru a contraargumenta, folosind toate sursele disponibile, și pentru a preveni astfel de tentative.

Așadar, se poate vorbi oare de o reformă a istoriografiei românești după aproximativ zece ani de la Revoluție? Poate că da, dacă am reuși să combatem

⁶² Grancea 2009, p. 198.

⁶³ Iacob 2015, p. 12.

⁶⁴ Sigmirean 2013, p. 5.

⁶⁵ Sigmirean 2015, p. 6-8.

⁶⁶ Roșu 2008, p. 7-16.

⁶⁷ Papacostea 1998, p. 128-133.

cu succes miturile vechiului regim, afirma la un moment dat Andrei Pippidi. El a denunțat imobilismul ideologic de care a dat dovadă un număr însemnat de intelectuali. Nemulțumire justificată în contextul în care, după Revoluție, România a fost unul dintre statele postcomuniste care nu a realizat o reformă radicală a aparatului administrativ. După 1989, personalul aflat în funcții de conducere a rămas neschimbat, situație prezentă și în zona educației, în special în instituțiile academice, unde, în continuare, unele cadre didactice universitare diseminau rezultatele unei activități depășite din punct de vedere metodologic noilor generații de studenți. În mod fericit, însă, Revoluția a permis revenirea în viața publică sau ieșirea dintr-un con de umbră a unor personalități valoroase, al căror număr a crescut considerabil, în timp. Dispariția cenzurii a determinat organizarea unor conferințe de profil, apariția revistelor de specialitate în mai multe domenii și impunerea pe piață a unor edituri cu finanțare privată. Cu toate acestea, reconstrucția trecutului comunist a reprezentat un demers dificil, din cauza problemelor puse de accesul la informații, într-o perioadă în care dosare întregi erau sustrate, aparent inexplicabil, din arhivele Securității, indisponibile, de altfel, publicului până în 1999. Prin urmare, reforma istoriografiei românești postcomuniste a fost încă de la început un proces lent dar sigur, care s-a desfășurat paralel cu cea a instituțiilor de învățământ superior, a muzeelor, a mediului editorial, depășind etapa broșurilor apărute imediat după Revoluție, și trecând spre finalul anilor 2000 la stadiul profesional⁶⁸.

Un Alexandru Zub sceptic ne arată că s-au împrumutat cu succes discursul istoriografic francez și un model german pentru a se elabora legislația necesară accesului la arhivele Securității, dar nu a fost pus la punct nici până în 2006 un program consistent de cercetare a regimului comunist⁶⁹. În contextul în care până în anul 2000 metodele de reconstrucție a trecutului comunist s-au bazat pe memorie, el considera necesar ca pornind din acest punct, în urma accesului la documentele aferente, să se realizeze studii comparative, în toate statele foste comuniste. Populația trebuia să se confrunte cu propriul trecut, indiferent dacă s-au scurs sau nu douăzeci și cinci de ani de acomodare și distanțare. Amânarea acestui moment nu ar face decât să se prelungească perioada de criză identitară și economică determinată de schimbarea de regim; deși se pare că tocmai criza economică a fost cea care a provocat tergiversarea unui proces al comunismului în foștii sateliți ai URSS⁷⁰. Acesta trebuia însoțit de o analiză a totalitarismului și de recunoașterea comunismului drept un regim totalitar, în contextul în care termenul „totalitarism” era aproape necunoscut pentru statele estice și

⁶⁸ Pippidi 1998, p. 118-127.

⁶⁹ Zub 2006b, p. 155.

⁷⁰ Bejenaru 2006, p. 61.

„prăfuit” pentru occidentali⁷¹.

Revenirea la democrație a declanșat o adevărată obsesie pentru documentele din arhiva Securității, în special din momentul în care a fost dobândit efectiv accesul la ele. Cursa după informații confidentiale (etichetată de unii istorici drept „vânătoare de vrăjitoare”⁷²) s-a desfășurat timp de aproximativ douăzeci de ani. Motivele erau diverse: teamă, curiozitate, nevoia terapeutică de a afla adevărul sau dorința de a-l face cunoscut. Dosarele Securității erau însă extrem de dense, numărau uneori mii de pagini și ofereau informații despre titular și terți. Din păcate, sistemul românesc nu a procedat la secretizarea informațiilor cu privire la persoane conexe, asemenea sistemului german pe care l-am adoptat. Bogdan Murgescu aprecia că modul în care au fost interpretate aceste surse a fost limitat, comparativ cu studiile occidentale, materialele existente nefiind încadrate, în bibliografii, în categorii specifice. Istoricul a penalizat, în același timp, și demersul tinerilor istorici, concentrat strict pe reconstrucția faptelor și redus la o analiză, limitată din punct de vedere metodologic, a surselor⁷³.

Cristina și Dragoș Petrescu, doi istorici aparținând unei noi generații, au remarcat într-un studiu recent că după 1989 interesul pentru documentele de arhivă referitoare la regim a fost, în România, puțin prea mare comparativ cu celelalte state foste comuniste. Cei doi au penalizat și faptul că nici interpretarea evenimentială a surselor nu s-a ridicat la standardele occidentale. Totuși, un aspect pozitiv este faptul că după mai bine de douăzeci de ani a crescut numărul studiilor comparative care includ și foștii sateliți ai URSS. Astfel, Ungaria este reprezentativă pentru instaurarea regimului comunist, România, pentru procesul de omogenizare socială și Polonia, pentru căderea regimului. Coordonatele trecerii de la un trecut totalitar la un prezent democratic au intrat sub autoritatea unei științe relativ noi, politologia⁷⁴.

O problemă mereu de actualitate a rămas cea a imparțialității în abordarea trecutului comunist. Deși Șerban Papacostea a lansat un avertisment referitor la falsificarea istoriei în prima decadă de după căderea regimului, pericolul a persistat. Cea mai mare amenințare a venit din zona studiilor realizate în virtutea „corectitudinii politice”. În contextul în care obiectivitatea nu poate fi decât un deziderat, istoricul trebuie să fie responsabil și să-și asume orientările politice, dacă acestea există, sau să încerce să susțină un discurs imparțial, pentru a scrie sub semnul unei „corectitudini a meseriei de istoric”⁷⁵.

⁷¹ Chioveanu 2006, p. 224.

⁷² Petrescu, Petrescu 2009a, p. 170.

⁷³ Murgescu 2007, p. 100.

⁷⁴ Petrescu, Petrescu 2014, p. 17-23.

⁷⁵ Pop 2007, p. 139-146.

Detășarea de regimul comunist a reprezentat însă în continuare o provocare ce s-a datorat parțial și tendințelor generale de discreditare a unei perioade istorice. În acest caz, a fost vorba de curentul anticomunist, extrem de virulent în prima decadă și în prima jumătate a celei de-a doua. Recuperarea trecutului, expunerea și interpretarea lui, au constituit aspecte importante ale tranziției spre democrație, mai ales în perioada neocomunistă. Aceste eforturi s-au concretizat în mii de volume de memorialistică, literatură de specialitate și un text oficial de aproximativ șapte sute de pagini. Controversatul „Raport Tismăneanu”, în pofida inexactităților sale, a marcat condamnarea oficială a crimelor comunismului și a pus capăt, teoretic, discursului anticomunist. Cu toate acestea, tendința generală a fost și încă mai este, de a prezenta regimul în termeni de *noi*, eroi sau victime și *ei*, un grup restrâns de membri de partid, susținuți de poliția politică. Se presupune că tocmai pentru a demonstra că majoritatea populației s-a opus regimului comunist, studiile de specialitate au insistat asupra perioadei comunismului timpuriu, când Armata Roșie a ocupat teritoriul românesc, propagând în rândul comuniștilor locali, care erau mai curând maghiari sau evrei, principiile ideologiei staliniste⁷⁶.

Demonizarea perioadei comuniste a fost urmată de o reabilitare neconvențională a regimului, în special a perioadei cuprinse între 1960 și 1970, datorată parțial industriei publicitare locale ce a fost catalizatorul unui episod nostalgic. Mesajul unor filmulețe care promovau produse comercializate și în timpul regimului comunist a fost receptat pozitiv de mase, acestea fiind achiziționate tocmai datorită asocierii cu puținele momente de relaxare și comoditate din era respectivă⁷⁷.

În ciuda faptului că termenul de pseudoreformă a devenit foarte popular în prima decadă postcomunistă, mediul istoriografic românesc a cunoscut o evoluție lentă, dar sigură. Istoricii care au reușit să evite parțial controlul ideologic, fără a deveni tehnicieni care se limitau la o analiză strict cantitativă a surselor, și-au continuat activitatea imediat după căderea regimului și chiar au pus bazele unor școli de istoriografie, sprijinind apariția unor noi generații de istorici. Au existat două direcții mari de cercetare: studierea istoriografiei din timpul regimului comunist și a celei de după 1989, urmărindu-se tipul de discurs istoric, evoluția instituțiilor, cea a atitudinilor și a mentalităților istoricilor.

Progresul istoriografiei postcomuniste a fost condiționat de accesul la documente, precum și de necesitatea alinierii la standardele occidentale. Dacă inițial discursul a fost unul anticomunist, cu o puternică tendință de demonizare, pe parcurs acesta s-a echilibrat prin introducerea datelor de tip cantitativ și prin abordarea analizei interdisciplinare, adoptată deja de Vest în

⁷⁶ Petrescu, Petrescu 2009b, p. 72-91.

⁷⁷ Petrescu 2014, p. 305-306.

cadrul „istoriei noi”.

Așadar, în ciuda problemelor puse de accesul la informație, recuperarea memoriei, regăsirea direcțiilor de cercetare interbelice și adaptarea lor la standardele europene, evitarea mistificărilor și a demonizărilor, evoluția mediului istoriografic românesc postcomunist nu a pornit de la zero, ci a avut ca punct de plecare activitatea întemeietorilor de școală istorică, unii dintre ei adresându-se mediului academic, iar alții maselor.

Chiar dacă o parte din reprezentanții mediului academic au dat dovadă de imobilism, pentru o scurtă (sau mai lungă) perioadă de timp după Revoluție, această tendință a fost preponderent eradicată pentru a face loc unui dialog la nivel individual sau la nivelul instituțiilor de stat sau cu finanțare privată. Numărul celor din urmă a crescut semnificativ fiind, de cele mai multe ori, mult mai bine finanțate decât primele.

O principală recomandare în abordarea trecutului comunist rămâne însă evitarea obsesiei imparțialității, a tendinței de a acuza sau de a scuza. Corectitudinea profesiei trebuie mereu să devanseze corectitudinea politică, atât de populară, și impune să fie eliminate, cu profesionalism, tendințele de falsificare a trecutului.

Abrevieri bibliografice

- Abraham 2012 - Florin Abraham, *Istoriografie și memorie socială în România după 1989*, în *AIIGB*, LI, 2012, p. 142-172.
- Bejenaru 2006 - Marius Liviu Bejenaru, *Asumarea trecutului comunist în țările din Europa Centrală și de Est. Analiză comparată*, în Turliuc, Rubel 2006, p. 61-71.
- Boia 2005 - Lucian Boia, *Istorie și mit în conștiința românească*, București, 2005.
- Boia 2006 - Lucian Boia, *Pentru o istorie a imaginarului*, București, 2006.
- Boia 2011 - Lucian Boia, *Mitologia științifică a comunismului*, București, 2011.
- Ceașu 2006 - Mihai-Ștefan Ceașu, *Miturile istorice în ideologia comunistă a epocii Ceaușescu*, în Turliuc, Rubel 2006, p. 203-212.
- Chioveanu 2006 - Mihai Chioveanu, *Antifascism și totalitarism*, în Turliuc, Rubel 2006, p. 223-242.
- Constantin 2003 - Ticu Constantin, *Istorie și memorie. O abordare psihologică*, în *Xenopoliana*, 3-4, 2003, p. 41-59.
- Dobrescu, Giura 2004 - Vasile Dobrescu, Lucian Giura, *Istoriografia română de după 1989 cu privire la regimul comunist din România - puncte de vedere*, în *SUCH*, 1, 2004, p. 293-301.
- Ghițulescu 2004 - Constanța Ghițulescu, *În șahuri și cu ișlic. Biserică, sexualitate, căsătorie și divorț în Țara Românească a secolului al XVIII-lea*, București, 2004.
- Grancea 2009 - Mihaela Grancea, *Trecutul de astăzi. Tradiție și inovație în cultura română*, Cluj-Napoca, 2009.

- Iacob 2015 - Dumitru Dan Iacob, *Elitele din Principatele Române în prima jumătate a secolului al XIX-lea*, Iași, 2015.
- Kellogg 1996 - Frederick Kellogg, *O istorie a istoriografiei române*, Iași, 1996.
- Mihalache 2003 - Andi Mihalache, *Istorie și practici discursive în România democrat-populară*, București, 2003.
- Mihalache 2006 - Andi Mihalache, *Mit, memorie, simbol în istoriografia stalinistă*, în Turliuc, Rubel 2006, p. 163-173.
- Mihalache 2013 - Andi Mihalache, *Kitschul și nostalgia: pentru o sociologie a surrogatului în memorialistica secolelor XX-XXI*, în Gabriel Moisa, Sorin Șipoș, Igor Șarov (coord.), *Statutul istoriei și al istoricilor în contemporaneitate*, Cluj-Napoca, 2013, p. 75-90.
- Mihalache 2015 - Andi Mihalache, *Cunoaștere, memorie, istorie: periplu istoriografic*, în *AIIX / supliment, Istoriografia în secolul XXI*, LII, 2015, p. 325-370.
- Mitu 1997 - Sorin Mitu, *Geneza identității naționale la românii ardeleni*, București, 1997.
- Mitu 1998 - Sorin Mitu, *Românii văzuți de maghiari: imagini și clișee culturale din secolul al XIX-lea*, Cluj-Napoca, 1998.
- Mitu 2000 - Sorin Mitu, *Imagini europene și mentalități românești din Transilvania la începutul epocii moderne*, Cluj-Napoca, 2000.
- Moisa 2003 - Gabriel Moisa, *Istoria Transilvaniei în istoriografia românească 1965-1989*, Cluj-Napoca, 2003.
- Moisa 2007 - Gabriel Moisa, *Direcții și tendințe în istoriografia românească 1989-2006*, Oradea, 2007.
- Moisa 2012 - Gabriel Moisa, *History, Ideology and Politics in Communist Romania*, Budapesta, 2012.
- Moisa 2013 - Gabriel Moisa, *Clio în zodia ideologizării. Interferențe politico-istoriografice în România comunistă*, Cluj-Napoca, 2013.
- Müller 2003 - Florin Müller, *Politică și istoriografie în România 1948-1964*, Cluj-Napoca, 2003.
- Murgescu 1999 - Mirela-Luminița Murgescu, *Între „bunul creștin” și „bravul român”. Rolul școlii primare în construirea identității naționale românești (1831-1878)*, Iași, 1999.
- Murgescu 2000 - Bogdan Murgescu, *A fi istoric în anul 2000*, București, 2000.
- Murgescu 2003 - Bogdan Murgescu, *The Romanian Historiography in the 1990's*, în *PolSci*, 1, 2003, p. 30-59.
- Murgescu 2007 - Bogdan Murgescu, *Revoluția română din decembrie 1989. Istorie și memorie*, București, 2007.
- Nastasă 1999 - Lucian Nastasă, *Generație și schimbare în istoriografia română*, Cluj-Napoca, 1999.
- Nastasă 2003 - Lucian Nastasă, *Intellectualii și promovarea socială. Pentru o morfologie a câmpului universitar*, Cluj-Napoca, 2003.
- Nastasă 2006 - Lucian Nastasă, *Itinerarii spre lumea savantă. Tinerii din spațiul românesc la studii în străinătate (1864-1944)*, Cluj-Napoca, 2006.
- Nastasă 2007 - Lucian Nastasă, *„Suveranii” universităților românești. Mecanisme de selecție și promovare a elitei intelectuale*, Cluj-Napoca, 2007.
- Nicoară 2002 - Toader Nicoară, *Clio în orizontul mileniului trei. Explorări în istoriografia contemporană*, Cluj-Napoca, 2002.
- Nicoară 2013 - Toader Nicoară, *Antropologia istorică în istoriografia românească contemporană*, în Gabriel Moisa, Sorin Șipoș, Igor Șarov (coord.),

- Statutul istoriei și al istoricilor în contemporaneitate*, Cluj-Napoca, 2013, p. 127-149.
- Papacostea 1998 - Șerban Papacostea, *Demistificare sau remistificare? Trecutul comunist în viziune actuală*, în *Xenopoliana*, 3-4, 1998, p. 128-133.
- Pasti 1995 - Vladimir Pasti, *România în tranziție. Căderea în viitor*, București, 1995.
- Pecican 2013 - Ovidiu Pecican, *Istoria de sub covor. Dezbateri istoriografice*, Iași, 2013.
- Petrescu 2014 - Dragoș Petrescu, *Selective Memories of Communism: Remembering Ceaușescu's "Socialism" in post-1989 Romania*, în Agnieszka Gașior, Agnieszka Halemba, Stefan Troebst (ed.), *Gebrochene Kontinuitäten. Transnationalität in den Erinnerungskulturen Ostmitteleuropas im 20. Jahrhundert*, Köln, Weimar, Viena, 2014, p. 305-306.
- Petrescu, Petrescu 2009a - Cristina Petrescu, Dragoș Petrescu, *Retribution, Remembering, Representation: On Romania's Incomplete Break with the Communist Past*, în Gerhard Besier, Katarzyna Stoklosa (ed.), *Geschichtsbilder in den postdiktatorischen Ländern Europas. Auf der Suche nach historisch-politischen Identitäten*, Mittel und Ostmitteleuropastudien, 9, Berlin, 2009, p. 155-182.
- Petrescu, Petrescu 2009b - Cristina Petrescu, Dragoș Petrescu, *Reconstructing the Unusable Past: Historical Writings on Romanian Communism*, în *RevHisto*, 10, 2009, p. 72-91.
- Petrescu, Petrescu 2014 - Cristina Petrescu, Dragoș Petrescu, *The Communist Past: Twenty-Five Years After*, în *AnUB-ȘP*, 2, 2014, p. 17-23.
- Pippidi 1998 - Andrei Pippidi, *Pseudoreforma istoriografiei românești*, în *Xenopoliana*, 3-4, 1998, p. 118-127.
- Platon 1997 - Alexandru-Florin Platon, *Geneza burgheziei în Principatele Române (a doua jumătate a secolului al XVIII-lea - prima jumătate a secolului al XIX-lea). Preliminariile unei istorii*, Iași, 1997.
- Pop 2007 - Ioan-Aurel Pop, *Istoriografia și politica*, în *SMIM*, XX, 2007, p. 139-146.
- Pop 2011 - Ioan-Aurel Pop, *Direcții și tendințe ale istoriografiei române contemporane*, în Radu Rominașu (ed.), *Istoriografie, cultură și politică în vestul României*, Oradea, 2011, p. 25-42.
- Radosav 1996 - Doru Radosav, *Istorie și politică*, în *Steaua*, 7-8, 1996, p. 52-54.
- Roșu 2008 - Victor-Tudor Roșu, *August Treboniu Laurian (1810-1881). Discurs istoric romantic*, Cluj-Napoca, 2008.
- Sigmirean 2013 - Cornel Sigmirean, *Universități, intelectuali și cultură în Transilvania secolului al XIX-lea*, Sibiu, 2013.
- Sigmirean 2015 - Cornel Sigmirean, *Intelectualii. Ideologii și destin politic*, Târgu-Mureș, 2015.
- Teodor 2000 - Pompiliu Teodor, *Introducere în istoria istoriografiei universale*, Cluj-Napoca, 2000.
- Teodor 2002 - Pompiliu Teodor, *Introducere în istoria istoriografiei din România*, Cluj-Napoca, 2002.
- Turliuc, Rubel 2006 - Cătălin Turliuc, Alexander Rubel (ed.), *Totalitarism. Ideologie și realitate socială în România și RDG*, Iași, 2006.
- Zub 1998 - Alexandru Zub, *Discurs istoric și tranziție. În căutarea unei paradigme*, Iași, 1998.

Eleonora-Maria Popa

- Zub 2000a - Alexandru Zub, *De la istoria critică la criticism (Istoriografia română sub semnul modernității)*, București, 2000.
- Zub 2000b - Alexandru Zub, *Orizont închis. Istoriografia română sub dictatură*, Iași, 2000.
- Zub 2002 - Alexandru Zub în dialog cu Sorin Antohi. *Oglinzi retrovizoare. Istorie, memorie și morală în România*, Iași, 2002.
- Zub 2003 - Alexandru Zub, *Disciplina memoriei*, în *Xenopoliana*, 3-4, 2003, p. 1-3.
- Zub 2004 - Alexandru Zub, *Istorie și finalitate. În căutarea identității*, Iași, 2004.
- Zub 2006a - Alexandru Zub, *Clăo sub semnul interogației. Idei, sugestii, figuri*, Iași, 2006.
- Zub 2006b - Alexandru Zub, *Istoriografia română între comanda totalitară și imperativul științific*, în Turluc, Rubel 2006, p. 151-162.

LISTA ABREVIERILOR

AAR-SI	- Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Istorice. Academia Română. București.
ActaArchHung	- Acta Archaeologica. Academiae Scientiarum Hungaricae. Budapesta.
ActaHASH	- Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae. Budapesta.
ActaMN	- Acta Musei Napocensis. Muzeul de Istorie a Transilvaniei. Cluj-Napoca.
Adevărul	- Adevărul. București.
AÉ	- Archaeologiai Értesítő a Magyar régészeti, művészt-történeti és éremtani társulat tudományos folyóirata. Budapesta.
AF	- Altorientalische Forschungen. Institut für Archäologische Wissenschaften, Abteilung Vorderasiatische Archäologie. Berna.
AH	- Archaeologia historica. Masarykova univerzita, Filozofická fakulta. Brno.
AHY	- Austrian History Yearbook. Center for Austrian Studies. Minneapolis MN.
AIEFCB	- Anuarul Institutului de Etnografie și Folclor „Constantin Brăiloiu”. Academia Română, Institutul de Etnografie și Folclor „Constantin Brăiloiu”. București.
AIAC	- Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie Cluj-Napoca. (este continuat de AIIGB).
AIIAI/AIIX	- Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie „A. D. Xenopol” Iași (din 1990 Anuarul Institutului de Istorie „A. D. Xenopol” Iași).
AIIGB	- Anuarul Institutului de Istorie „George Barițiu” Cluj-Napoca. (continuă AIAC).
AIIN	- Anuarul Institutului de Istorie Națională. Cluj-Sibiu.
AISC	- Anuarul Institutului de Studii Clasice. Cluj.
AJPA	- American Journal of Physical Anthropology. The Official Journal of the American Association of Physical Anthropologist. Baltimore.
Alba-Iulia	- Alba-Iulia. Alba Iulia.
Aluta	- Aluta. Studii și comunicări - Tanulmányok és Közlemények. Sfântu Gheorghe.
AM	- Arheologia Moldovei. Institutul de Istorie și Arheologie „A. D. Xenopol” Iași.
AMM	- Acta Moldaviae Meridionalis. Muzeul Județean Vaslui.
Anatolia Antiqua	- Anatolia Antiqua. L'Institut Français d'Études Anatoliennes d'Istanbul.
AnB	- Analele Banatului. Muzeul Național al Banatului (serie nouă). Timișoara.
Anistoriton	- Anistoriton / <i>Ανιστόριτον</i> . History and Archaeology Journal. Digital Journal (Grecia).

Lista abrevierilor

- Annales** - Annales. Économies, Sociétés, Civilisations. École des Hautes Études en Sciences Sociales. Paris.
- Antaeus** - Antaeus. Communicationes ex Instituto Archaeologico Academiae Scientiarum Hungaricae. Budapesta.
- AntAfr** - Antiquités africaines. Université de Provence. Paris.
- AnUB-ŞP** - Analele Universităţii din Bucureşti. Seria Ştiinţe Politice. Universitatea din Bucureşti.
- AO** - Arhivele Olteniei. Serie nouă. Institutul de Cercetări Socio-Umane. Craiova.
- Apulum** - Apulum. Acta Musei Apulensis. Muzeul Naţional al Unirii Alba Iulia.
- ArhMed** - Arheologia Medievală. Reşiţa. Cluj-Napoca.
- ArhVestnik** - Arheološki Vestnik. Institut za arheologijo. Ljubljana.
- Arts of Asia** - Arts of Asia. The Asian Arts & Antiques Magazine. Hong Kong.
- Astra Sabesiensis** - Astra Sabesiensis. Despărţământul Astra „Vasile Moga” Sebeş.
- AUASH** - Annales Universitatis Apulensis. Series Historica. Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia.
- Banatica** - Banatica. Muzeul de Istorie al judeţului Caraş-Severin. Reşiţa.
- BAR** - British Archaeological Reports (International Series). Oxford.
- BB** - Bibliotheca Brukenthal. Muzeul Naţional Brukenthal. Sibiu.
- BCH** - Bulletin de correspondance hellénique. L'Institut de correspondance hellénique d'Athènes. Atena.
- BCŞS** - Buletinul Cercurilor Ştiinţifice Studenteşti. Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia.
- BECh** - Bibliothèque de l'école des chartes. Revue d'érudition. Paris.
- BerRGK** - Bericht der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts. Frankfurt pe Main.
- BHAB** - Bibliotheca Historica et Archaeologica Banatica. Muzeul Banatului Timişoara.
- BJS** - The British Journal of Sociology. London School of Economics and Political Science. University of London.
- BMA** - Bibliotheca Musei Apulensis. Muzeul Naţional al Unirii Alba Iulia.
- BOR** - Biserica Ortodoxă Română. Patriarhia Română. Bucureşti.
- Boabe de grâu** - Boabe de grâu. Revistă de cultură. Bucureşti.
- BR** - Budapest Régiségei. Budapesti Történeti Múzeum. Budapesta.
- Britannia** - Britannia: A Journal of Romano-British and Kindred Studies. Society for the Promotion of Roman Studies. Londra.
- Brukenthal** - Brukenthal. Acta Musei. Muzeul Naţional Brukenthal. Sibiu.
- BS** - Balkan Studies. Institute for Balkan Studies in Thessaloniki. Salonic.
- BSNR** - Buletinul Societăţii Numismatice Române. Bucureşti.
- BTh** - Bibliotheca Thracologica. Institutul Român de Tracologie. Bucureşti.
- BudRég** - Budapest Régiségei. Budapesti Történeti Múzeum. Budapesta.

CAC	- Central Asia and Caucasus. Institute for Central Asian and Caucasian Studies. Luleå (Sweden). Institute of Strategic Studies of the Caucasus. Baku (Azerbaijan).
Carpații	- Carpații: Vânătoare, pescuit, chinologie. Cluj.
Castrum	- Castrum. A Castrum Bene Egyesület Hírlevele. Budapesta.
CCA	- Cronica cercetărilor arheologice. București.
Cercetări arheologice	- Cercetări arheologice. Muzeul Național de Istorie a României. București.
Chronica	- Chronica: annual of the Institute of History. University of Szeged.
Cibinium	- Cibinium. Analele Muzeului Etnografic „ASTRA”. Complexul Muzeal „ASTRA”. Sibiu.
CN	- Cercetări Numismatice. Muzeul Național de Istorie a României. București.
CNA	- Cronica Numismatică și Arheologică. Foaie de informații a Societății Numismatice Române. București.
CP	- Classical Philology. A Journal Dedicated to Research in Classical Antiquity. Chicago.
Crisia	- Crisia. Culegere de materiale și studii. Muzeul Țării Crișurilor. Oradea.
Dacia	- Dacia. Recherches et découvertes archéologiques en Roumanie. Nouvelle série: Revue d'archéologie et d'histoire ancienne. București.
Denarius	- Denarius. Slovenské národné múzeum - historické múzeum. Bratislava.
Der Unterwald	- Der Unterwald. Sebeș.
DolgCluj	- Dolgozatok az Erdély Nemzeti Múzeum Érem - és Régiségtárából. Kolosvár (Cluj).
EDR	- Ephemeris dacoromana. Annuario dell'Accademia di Romania. Roma.
EHQ	- European History Quarterly. Sage Publications. New York.
EO	- Etnograficheskoye obozreniye. Institut etnologii i antropologii RAN. Moscova.
Erdély Múzeum	- Erdély Múzeum. Erdélyi Múzeum-Egyesület. Cluj-Napoca.
Études balkaniques	- Études balkaniques. Cahiers Pierre Belon. Association Pierre Belon. Paris.
European Archaeology	- European Archaeology/online. București.
FBW	- Fundberichte aus Baden-Württemberg. Stuttgart.
FI	- File de Istorie. Muzeul de Istorie Bistrița (continuată de <i>Revista Bistriței</i>).
FolArch	- Folia Archaeologica. Magyar Történeti Múzeum. Budapesta.
FUrb	- Forma Urbis. Roma.
Gasyrlar avazy	- Gasyrlar avazy. Ekho vekov. Kazan.
Germania	- Germania, Römisch-Deutscher Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts. Frankfurt am Main.
GM	- Golos minuvshogo. Federal'noye gosudarstvennoye byudzhethnoye obrazovatel'noye uchrezhdeniye vysshego obrazovaniya Kubanskiy gosudarstvennyy universitet. Krasnodar.
Godišnjak	- Godišnjak. Jahrbuch Knjiga. Sarajevo-Heidelberg.

Lista abrevierilor

- HEI** - History of European Ideas. International Society for the Study of European Ideas. Londra.
- Hierasus** - Hierasus. Muzeul Județean Botoșani.
- Hiperboreea Journal** - Hiperboreea Journal. Societatea de Istorie Balcanică. București.
- HOMÉ** - A Herman Ottó Múzeum Évkönyve. Miskolc.
- HSCP** - Harvard Studies in Classical Philology. Harvard University. Cambridge (SUA).
- IIER** - Issues in Educational Research. Western Australian Institute for Educational Research Inc. New South Wales, Australia.
- IJESE** - International Journal of Environmental & Science Education. Kazan.
- IJL** - International Journal of Linguistics. Makrothink Institute. Las Vegas.
- IPH** - Inventaria Praehistorica Hungarie. Budapesta.
- Istoricheskie** - Istoricheskie, filosofskie, politicheskie i yuridicheskie nauki, kulturologiya i iskustvovedenie. Voprosy teorii i praktiki. Tambov.
- Izvestiya ASU** - Izvestiya. Altayskiy gosudarstvennyy universitet. Barnaul.
- Jászkunság** - Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Tudományos Egyesület. Szolnok.
- JHE** - Journal of Human Evolution. Elsevier.
- JRGZM** - Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums zu Mainz.
- Közlemények** - Közlemények az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem - és Régiségtárából. Cluj.
- KST** - Kazı Sonuçları Toplantısı. Ankara.
- Kubaba** - Kubaba. Faculdade de Ciências Sociais e Humanas, Universidade Nova de Lisboa.
- Lumea nouă** - Lumea nouă. București.
- Lupta** - Lupta. Iași.
- Mannus** - Mannus. Gesellschaft für Deutsche Vorgeschichte. Leipzig.
- Maqarnas** - Muqarnas Online. An Annual on the Visual Cultures of the Islamic World. Cambridge.
- Marisia** - Marisia. Muzeul Județean Târgu Mureș.
- MCA** - Materiale și cercetări arheologice. București.
- ME** - Memoria Ethnologica. Centrul Județean pentru Conservarea și Promovarea Culturii Tradiționale Maramureș. Baia Mare.
- MEFRA** - Mélanges de l'École française de Rome - Antiquité. Roma.
- MEJSR** - Middle-East Journal of Scientific Research. International Digital Organization for Scientific Information. Deira, Dubai.
- MFME** - A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Studia Archaeologica. Szeged.
- Mir nauki** - Mir nauki, kulturni, obrazovania. Gorno-Altaysk.
- MN** - Muzeul Național. Muzeul Național de Istorie a României. București
- Mots** - Mots. Les langages du politique. ENS Editions. Paris.
- Muzeológia** - Muzeológia a kultúrne dedičstvo. Univerzita Komenského v Bratislave.
- Múzeum** - Slovenské národné múzeum. Bratislava.

Natura	- Natura. Revistă pentru răspândirea științei. București.
NK	- Národní knihovna: knihovnická revue. Národní knihovna České republiky. Praga.
Numizmatika	- Numizmatika. Slovenská numizmatická spoločnosť. Bratislava.
PA	- Patrimonium Apulense. Direcția Județeană pentru Cultură Alba. Alba Iulia.
PBF	- Prähistorische Bronzefunde. München.
PolSci	- Romanian Journal of Political Science. Societatea Academică din România. București.
Pontica	- Pontica. Muzeul de Istorie Națională și Arheologie. Constanța.
PQCS	- Philippine Quarterly of Culture and Society. University of San Carlos. Cebu.
PZ	- Prähistorische Zeitschrift. Deutsche Gesellschaft fuer Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte, Institut für Prähistorische Archäologie. Berlin.
Rațiunea	- Rațiunea. Revistă bilunară de liberă cugetare. București.
RB	- Revista Bistriței. Complexul Muzeal Bistrița-Năsăud. Bistrița (continuă File de Istorie).
RES	- Review of European Studies. Canadian Center of Science and Education. Toronto.
RevHisto	- Revista de Historiografia. Instituto de Historiografía Julio Caro Baroja. Universidad Carlos III de Madrid.
RHA	- Revue historique des armées. Ministère de la Défense. Paris.
RHSEE/RESEE	- Revue historique du sud-est européen. Academia Română. București, Paris (din 1963 Revue des études sud-est européennes).
RI	- Revista de Istorie (din 1990 Revista istorică). Academia Română. București.
RIR	- Revista istorică română. Institutul de Istorie Națională din București.
RMM-MIA	- Revista muzeelor și monumentelor. Monumente Istorice și de Artă. București.
Romantisme	- Romantisme. Revue du dix-neuvième siècle. Editeur Armand Colin. Paris.
România liberă	- România liberă. București.
Rossiyskaya istoriya	- Rossiyskaya istoriya. Akademicheskii nauchno-izdatel'skiy, proizvodstvenno-poligraficheskiy i knigorasprostranitel'skiy tsentr Nauka. Moscova.
RRH	- Revue Roumaine d'Histoire. Academia Română. București.
RRSE	- Revista română de studii eurasiatice. Centrul de Studii Eurasiatice, Universitatea „Ovidius” Constanța.
SA	- Sociological Analysis. Oxford University Press. Oxford.
SAA	- Studia Antiqua et Archaeologica. Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași.
SAI	- Studii și articole de istorie. Societatea de Științe Istorice și Filologice a RPR. București.
SArcheologiczne	- Sprawozdania Archeologiczne. Instytut Archeologii i Etnologii PAN. Cracovia.

Lista abrevierilor

Sargetia	- Sargetia. Acta Musei Devensis. Muzeul Civilizației Dacice și Romane Deva.
SC	- Studii și comunicări. Asociația Folcloriștilor și Etnografilor din județul Sibiu (din 1992 devine Studii și Comunicări de Etnologie).
SCB	- Studii și cercetări de bibliologie. Academia RPR. București.
SCIV(A)	- Studii și cercetări de istoria veche. București (din 1974, Studii și cercetări de istorie veche și arheologie).
SCN	- Studii și Cercetări de Numismatică. Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan” București.
SJ	- Saalburg Jahrbuch. Bericht des Saalburg Museum. Mainz am Rhein.
SJAHSS	- Scholars Journal of Arts, Humanities and Social Sciences. Scholars Academic and Scientific Publishers (SAS).
SlovArch	- Slovenská Archeológia. Nitra.
SlovNum	- Slovenská numizmatika. Národný numizmatický komitet Slovenskej republiky a Archeologický ústav SAV. Nitra.
SM	- Svobodnaya mysl. Obshchestvo s ogranichennoy otvetstvennost'yu Politizdat. Moscova.
SMIM	- Studii și materiale de istorie modernă. Institutul de Istorie „Nicolae Iorga” al Academiei Române. București.
SMIMed	- Studii și materiale de istorie medie. Institutul de Istorie „Nicolae Iorga” al Academiei Române. București.
Socialismul	- Socialismul. București.
SP	- Studii de Preistorie. Asociația Română de Arheologie. București.
SS	- The Social Sciences. Western Social Association. Dubai.
Stâna	- Stâna. Revistă profesională și de cultură. Organ al oierilor din întreaga țară. Poiana Sibiului.
Steaua	- Steaua: literară, artistică și culturală. Uniunea Scriitorilor din România. Cluj-Napoca.
StudiaTC	- Studia Theologia Catholica. Universitatea „Babeș-Bolyai” Cluj-Napoca.
StudiaUBBH	- Studia Universitatis Babeș-Bolyai. Series Historia. Universitatea „Babeș-Bolyai” Cluj-Napoca.
Studii	- Studii. Revistă de istorie. (din 1974 Revista de istorie și din 1990 Revista istorică). Academia Română. București.
Suceava	- Anuarul Muzeului Județean Suceava.
SUCH	- Studia Universitatis Cibiniensis, Serie Historica. Universitatea „Lucian Blaga” Sibiu.
Syria	- Syria. Archéologie, art et histoire. Revue d'art oriental et d'archéologie. Institut français du Proche-Orient.
Századok	- Századok. A Magyar Történelmi Társulat folyóirata. Budapest.
TAD	- Türk Arkeoloji Dergisi. Ankara.
Telegraphul	- Telegraphul. București.
Terra Sebus	- Terra Sebus. Acta Musei Sabesiensis. Muzeul Municipal „Ioan Raica” Sebeș.
Thraco-Dacica	- Thraco-Dacica. Institutul Român de Tracologie. București.
Transilvania	- Transilvania. Centrul Cultural Interetnic Transilvania. Sibiu.

Tyragetia	- Tyragetia. Muzeul Național de Arheologie și Istorie a Moldovei. Chișinău.
UPA	- Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie. Berlin.
Vestnik Moskovskaya	- Vestnik Moskovskaya gosudarstvennaya khudozhestvenno-promyshlennaya akademiya imeni S. G. Stroganova. Moscova.
Vestnik Omskogo	- Vestnik Omskogo universiteta. Seriya Istoricheskiye nauki. Omskij Gosudarstvennyj Universitet. Omsk.
Vestnik Tatarskogo	- Vestnik Tatarskogo gosudarstvennogo gumanitarno-pedagogicheskogo universiteta. Filologija i kul'tura. Kazan.
VI	- Voprosy istorii. Institut russkoy istorii Rossiyskoy akademii nauk. Moscova.
VF	- Voprosy filosofii. Izdatel'stvo «Nauka». Moscova.
VTT	- Veszprémi Történelmi Társaság és Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság kiadványa. Veszprém.
WASJ	- World Applied Sciences Journal. International Digital Organization for Scientific Information. Deira, Dubai.
Xenopoliana	- Xenopoliana. Buletin al Fundației Academice „A. D. Xenopol” Iași.
Ziridava	- Ziridava. Muzeul Județean Arad.

SIMBOLURILE INTIMITĂȚII ÎN BASMUL FANTASTIC ROMÂNESC (II). SEXUALITATEA EROULUI*

Costel CIOANCĂ**

Symbols of Intimacy in the Romanian Fairytale (II): Sexuality Hero

Abstract. *The topic of this article is an investigation of situations and symbolism in Romanian fairy tales relating to representations of sexuality and the body. For various reasons, there has not yet been a study of this body of work from the perspective of academic gender studies. The study of anthologies of fairy tales reveals a number of interesting examples in which the carnal body and sexual dimensions represent a true operational reference within stories, and indeed sexual valorisation can be seen as pivotal to the whole epic discourse. The article thus attempts to present both the mental structures on which the fairy tales' anonymous authors have represented and inserted such sexual appetites, and the value significance of such allusions.*

Keywords: *Romanian fantastic tale, imaginary, phenomenology, body, sexuality.*

Cuvinte-cheie: *basm fantastic românesc, imaginar, fenomenologie, corp, sexualitate.*

Funcțiile carnalului și aspirațiile valorice ale acestuia nu puteau lipsi dintr-o analiză dedicată fenomenologiei corpului din basmul fantastic românesc. Or, pentru o corectă receptare sau înțelegere a imaginarului generat de corpul din basmul fantastic românesc, analizarea trupului carnal și din perspectiva sexualului, era inevitabilă. Fără a avea pretenția de a se constitui într-o comprehensivă fenomenologie a corpului, abordarea de față va încerca să răspundă la câteva probleme fundamentale pe care le ridică sexualitatea eroului din basmul românesc. Parcurgând aproape toate antologiile de basm fantastic românesc pentru documentarea unor subiecte diverse, am descoperit o serie de situații legate exclusiv de sexualitatea eroului, ipostaze nu doar inedite, ci și inoportune unui mentalitar tradiționalist, cumva conservator, precum cel românesc. Prin urmare, pornind de la aceste descoperiri, am considerat necesar a face cunoscute aceste situații, nu atât pentru lărgirea cunoașterii științifice care abordează acest subiect¹, cât într-

* Primul studiu dedicat simbolurilor intimității din basmul fantastic românesc este consacrat *Theoxeniei* (Cioancă 2017b). Alte studii ale acestei serii sunt în curs de redactare și vizează dialogurile inițiatice ale eroilor cu divinitatea; miza libertății de imaginare a divinității; variațiuni pe teme de simțire - idealul de frumusețe în basmul fantastic românesc etc.

** Academia Română, Muzeul de Artă Veche Apuseană, București, România; e-mail: kishinn@gmail.com.

¹ Este de remarcat faptul că, spre deosebire de zone/epoci bine documentate bibliografic (Antichitatea sau Evul Mediu), pentru zona românească de interes a acestui subiect abordat, pot avansa doar două studii aplicate (Coșbuc 1979; Eretescu 2007). În contrabalanță, aș aminti unele sinteze de gen pentru perioada Antichității (Buffière 1980; Calame 1983; Dover 1979; Grimal 1963; Rousselle 1983; Sergent 1984; Veyne 2009 ș.a.) sau Evului Mediu

completarea tabloului fenomenologic care a vizat corpul din basmul fantastic românesc.

Este drept, situațiile decelate sunt destul de puține în raport cu numărul basmelor în care creatorul sau colportorul anonim de basm a vehiculat convenționale scenarii legate de sexualitatea eroilor. În plus, cele mai multe dintre aceste situații sunt de tip epic-operațional, bine garnisite cu concepte și imagini care nu prea par a reflecta fapte reale. Totuși, prezența fenomenală în câmpul realității corporal-cotidiene a unor situații altfel care conotează sexualul, fac accesibile cunoașterii și înțelegerii comportamente socio-sexuale neobișnuite sau cu frecvență rară. Nu știu în ce măsură acestea pot fi considerate ca fapte de conștiință, dar, cu certitudine ajută la analiza fenomenologică, la înțelegerea semnificațiilor acordate corpului și manifestărilor sale sexuale în epicul fantast al basmului.

Pe alocuri folosind metodele mitologiei comparate, în alte părți ale mitologiei structurale, după cum o reclama motivul/subiectul mitanalizat, trebuie să mărturisesc că, dintru început, am văzut acest studiu ca pe unul de antropologie culturală. Reconstituirea cadrului cultural general care a făcut posibilă apariția unor astfel de intimități sexuale și interpretarea situațiilor date mi-au suprapus, entropic aproape, mutații sau ipostaze inedite ale imaginarului tradițional pe valori concrete ale etosului de tip folcloric. Este o „criză” conjuncturală sau este vorba doar despre inepuizabila dinamică a imaginarului tradițional, nevoit să se adapteze unor noi produse culturale (nu totdeauna de factură populară!), unor forme ceva mai concrete de reprezentare și semnificare, deci, și unor noi limbaje simbolice? Prezența unor forme agresive de reprezentare mitică (→ incesturile; unirile carnale interregn), arhitecturarea simbolică (→ posibilitatea imaginativă de a face viabilă biologic o relație interregn), morfologia și ontologia unor asemenea exemple de basme, m-au obligat la o suprapunere a unei mitologii structurale peste una comparată. Mai mult, relaționările eroului (prin intermediul creatorului/colportorului de basm) cu propriul corp, logica consumistă în care este văzut corpul celui alt participant la epic, îndeosebi cel feminin, dar și viziunea instrumental-magică indusă corpului din anumite relații sexuale interregn, mi-au sugerat o abordare apropiată de antropologia culturală². Prin

(Baladier 1999; Brown 1988; Brundage 1988; Camille 2000; Flandrin 1969; La Croix 1999; Marty-Dufaut 2002; Verdon 2009 ș.a.), altele tratând subiectul la modul general (Adler 1983; Bernos *et alii* 1985; Flandrin 1981; Foucault 1984).

² De cele mai multe ori considerată „un demers de tip hermeneutic, axat pe interpretarea și reconstituirea subiectivă a unui univers de sensuri, un univers care nu poate conduce la generalizări, la legi și la teorii cu pretenții de universalitate” (Coman 2009, p. 7), antropologia s-a confruntat cu „o reevaluare critică a statutului de știință și a «stientificității» metodelor ei” (*ibidem*). Având „o vocație holistică” (M. Coman *dixit*), dar, dezvoltată insuficient și cu puține producții de gen în România, rar sincronizată cu mult mai bogatele debateri occidentale,

urmare, am încercat să văd la aceste basme, în primul rând, unde se delimitează miticul de fantastic, realul de imaginar. Apoi, am căutat să surprind, în repertoriul de motive și situații conotate sexual întâlnite, atât referințele culturale, cât și semnificațiile simbolice aferente. În fine, încercând să fac coerent un material dispersat și destul de încifrat cultural, dar, cu evident sens și orizont simbolic, am izolat, grupat și analizat, dintr-un context epic mai larg, exact notațiile/pasajele care cuprindeau decupaje ale realităților care trimiteau către un referențial sexual. Căci, antropologic vorbind, corpul prezent în relațiile sexuale expuse în rândurile de față este unul funcțional prezentat, eficient folosit și spectacular-fetișist reprezentat.

Sursă a identității personale³, îmi era evident faptul că imaginarul tradițional a investit, la nivel simbolic și funcțional, în acest corp conotat sexual. Iar atributul ontologic relevat de cele mai multe dintre aceste menționări de pulsioni sexuale, care puteau resemnifica epistemic corpul din celelalte subiecte abordate⁴, mă obliga la o organizare și la o tratare secvențială a manifestărilor erotice avute de eroul basmului fantastic românesc, într-o corectă semnificare și valorare a corpului sexual. „Umanist prin esență, psiholog prin vocație”⁵, cercetătorul aplecat asupra unui atare subiect trebuia să contextualizeze situațiile tratate izolat într-un (ceva mai larg) sistem de referință pentru a surprinde simbolurile și/sau alegoriile cuprinse: este exact ceea ce am încercat eu să fac.

Sigur, este de la sine înțeles că trebuia să am în vedere atât femeia, cât și femininul. După cum eram eminamente obligat să analizez fenomenologia binomului feminin (ascuns) - masculin (pretins) din anumite situații, această coprezență din unele basme relevând alte aspecte ale sexualității decât cele considerate, îndeobște, ca fiind normale (metamorfozare; un vechi, respectiv un nou mod de a fi prezent într-un corp; conduite fizice și/sau limbaje corporale diferite etc.). În aceeași măsură, trebuind să mă ocup și de funcționalitatea unui model erotico-sexual (aleasa *versus* celelalte femei) ori de capcanele dorinței (relațiile incestuoase, zoofile, nonheterosexuale descoperite în anumite basme).

antropologia culturală a început să fie tot mai prezentă în peisajul științific românesc. Pentru o scurtă istorie a evoluției antropologiei ca știință, cu punctarea metodelor folosite (de diferiți autori), a direcțiilor de cercetare și a celor mai importante produse de gen, vezi Coman 2008.

³ Din analizarea exemplurilor avute la dispoziție, mi-a fost clar, de la început, că trupul din basmele fantastice nu este doar un instrument carnal de realizare a nevoilor trupești/sufletești, ci o modalitate de a fi prezent în Lume, întregul limbaj corporal desfășurându-se pe corelația unor binoame precum (corpul) *de căutat-de găsit* → *de relevat-de păstrat* → *de experimentat-de trăit*.

⁴ Cioancă 2017a.

⁵ Genette 1978, p. 190.

Zona iluziei. Aleasa și celelalte femei

Sunt destul de numeroase cazurile în care, încă din stadiul fetal, eroul basmului își rezervă erotico-marital semnificația unui trup carnal care are, *in nuce*, toate atributele desăvârșirii⁶. Aproape exclusiv trupească, nevoia eroului de a poseda și stăpâni o astfel de ființă feminină desăvârșită (= *aleasă*), vine nu atât dintr-un egoism personal al eroului, cât dintr-un determinism cultural, *recte*: nevoia culturală și pur subiectivă a comunității tradiționale de a „beneficia”, măcar în planul imaginarului, de reprezentări desăvârșite, cu calități fizice și morale peste medie și de necontestat. Era nevoie, dat fiind caracterul oral de transmitere al basmelor și de contextul în care erau realizate acestea⁷, de un „obiect de atracție” care să suscite și să păstreze viu interesul auditoriului. Or, formal-imagistic, punerea în valoare a atributelor fizice, a carnalității provocatoare aduse în scenă de o astfel de ființă feminină dintr-o altă lume/dimensiune, exhiba anumite convenționalisme, poate chiar eluda unele structuri conservator-rigide în care era proiectat, reprezentat și valorizat sexual corpul uman, îndeosebi cel feminin, de către comunitatea tradițională. Ca atare, nu este deloc surprinzător faptul că imaginarul tradițional a *separat* (ontologic și nu doar) această ființă feminină promisă eroului (= *aleasa*) de celelalte ființe feminine din lumea materială a acestuia: toate cele promise fie sunt conotate arhetipal⁸, fie fenomenologia corpului lor nu se limitează la carnalitatea materială a acestei lumi⁹.

După cum se poate observa, majoritatea atributelor avute de aceste ființe feminine promise unui prunc nenăscut încă, dincolo de poeticitatea numelor, au o certă dimensiune nonmaterială a corpului. Doar eroul, ceva mai târziu, pe firul epic al acestor basme amintite, va limita și delimita stratul material al carnalității lor. În acest sens, sunt de amintit unele basme în care ființa feminină venită dintr-o altă lume/dimensiune și încatenată în lumea

⁶ Este ceea ce eu am numit *potrivita făgăduială*, *recte*: unui erou, conceput de cele mai multe ori pe cale magică, nenăscut încă sau în imposibilitatea fizică de a se naște, după ce îi sunt promise spre naștere toate cele ale lumii materiale, la indicațiile cuiva deja inițiat îi este promisă, spre viitoare căsătorie, o ființă feminină dintr-o altă lume/dimensiune, doar așa pruncul putându-se naște. Cum abordez într-un studiu de sine stătător tocmai acest subiect, aici și acum mă mărginesc la a aminti principalele direcții care vizează acest subiect.

⁷ Teodorescu, Păun 1967, p. 236-239.

⁸ *Fata mărilor* (Oprîșan 2005-2006, vol. VI, p. 313); *Zâna-făr-de-tată* (Pamfile 2010, p. 52); *Doamna astrelor* (Robea 1986, p. 272); *Fîca pământului* (Șerb 1967, vol. I, p. 50-51).

⁹ *Ileana Cosânzeana, din costiță ruja-i cântă*, *Doamna florilor care codrii îi înfrunzește și câmpu îl înflorește* (Boer et alii 1975, p. 146); *Raura Lumă, fata făcută de 12 babe din rouă* (*ibidem*, p. 157); *Zâna Rozgovina, care înverzește câmpul și înflorește florile* (Crețu 2010, vol. I, p. 160); *Tinerete fără bătrânețe și viață fără de moarte* (Ispirescu 1988, vol. I, p. 8); *Fata născută dîn piatră* (Oprîșan 2005-2006, vol. II, p. 75); *Roza Rozalina, Frumoasa frumușățelor* (*ibidem*, 2006, vol. V, p. 240); *Fata din răsăritul soarelui, de la șapte babe* (Pop-Reteganul 1986, p. 378); *Floarea florilor, Doamna zănelor* (*ibidem*, p. 391); *Frumoasa frumoaselor* (Robea 1986, p. 276).

materială printr-un vicleșug al eroului¹⁰, îi reproșează acestuia tocmai necurătenia, nesacralitatea lumii în care este ținută prizonieră¹¹. Starea calitativă a acestui corp feminin este evidentă, unele basme relevând semnificativ acest aspect¹². Important de relevat este faptul că, deja contaminată cu ontologicul material al lumii carnale trăite cu eroul, probabil închisă în trupul ei nonmaterial de dinainte, această ființă feminină îi spune eroului că o poate regăsi și avea cu ea o relație (sexual-fizică) normală. Este vorba de renunțarea de sine a zânei sau de imaginativul popular care a văzut în hierogamie o posibilă accedere într-un plan/substrat nonmaterial, nesupus efemerului, deci, morții?! Oricum, marcă a identității materiale și a relațiilor sexuale experimentate, fie și pentru o scurtă perioadă de timp alături de eroul muritor, când are loc regăsirea/revederea celor doi, eroul va afla că are cu zâna un copil¹³, uneori urmând și ritualul tradițional de căsătorire¹⁴.

Obligatoriu de amintit este, pentru această *zonă a iluziei*, și expunerea provocatoare făcută de anumite ființe nepământene în spațiul profan al eroului¹⁵. Exhibarea unor corpuri venite dintr-o altă lume, interdicția stipulată de cineva deja inițiat eroului de a nu se duce către acele locuri de expunere, îi alimentează pulsionile sexuale, determinându-l să încerce ancorarea unei astfel de ființe feminine în lumea sa materială spre o viitoare „beneficiere” carnală. Dar, ce este această *expectație*?

Încă din Antichitate, conștiința și conștiința omului cu privire la simțul văzului, cu tot ceea ce presupune el - realități, iluzii, simulacre etc.¹⁶, au fost atent analizate. Nu pot să nu amintesc în acest context, aplecarea lui Titus Lucretius Carus asupra acestui simț, o parte importantă (cartea a IV-a) a operei sale fundamentale (*Poemul naturii*) fiindu-i dedicată. Într-o încercare de

¹⁰ Vezi Cioancă 2013.

¹¹ „[...] Hei! hei! Atunci să mi-o fi văzut pe zâna mea, nu i se mai atingeau picioarele de pământ și tot de ce, de ce mi se ridica mai sus, până la o înălțime de unde vorbi cătră soțul său astfel: – Soțul meu! soț mi-ai fost, soț mi-i fi, însă eu nu pot să stau cu tine pe aceste locuri necurate, ci dacă voiești să trăiești cu mine, să mă cauți peste nouă mări și nouă țări, unde crește în vârful ierbii mărgăritar și s-a făcut nevăzută” (Marian 1986, p. 305).

¹² Spre exemplu, atingând un bărbat, o zână-pasăre venită în lumea unui erou muritor, nu mai poate zbura și nu mai este primită în cer! (Oprîșan 2005-2006, vol. I, p. 265).

¹³ Crețu 2010, I, p. 40; Marian 1986, p. 307; Oprîșan 2005-2006, vol. II, p. 50.

¹⁴ Boer *et alii* 1975, p. 149; Crețu 2010, vol. I, p. 167; Pop-Reteganul 1986, p. 388, 396.

¹⁵ În linii generale, despre acest subiect am vorbit în teza de doctorat *Interdicția de a te uita în urmă în basmul fantastic românesc*, susținută la Universitatea București, unde poate fi consultată. Secvențial sau aplicat, am vorbit despre aceste expectații în Cioancă 2015b; Cioancă 2016b și Cioancă 2017b.

¹⁶ „[...] Orice imagine vine-aici jos din cereștile țărături? / Iarăși și iarăși nevoie-i să spui că din corpuri-s trimise / mici corpușoare, ce ochii ne-ating, îmboldindu-ne văzul. [...] Deci în imagini, desigur, se află ale văzului pricini / și n-ai putea fără ele să vezi vreun lucru din lume” (Lucretius 1981, vol. IV, p. 215-217, 237-238).

antropologie a esteticului țăranesc, I. Popescu vorbea despre *Foloasele privirii*¹⁷, rezultatul privirii fiind, potrivit autoarei,

„produsul unei creații comune a subiectului (cel care apare și/sau evoluează în imagine), a **autorului** (fotograful, pictorul, etnologul, regizorul spectacolului fotografiat sau filmat sau al filmului) și a **receptorului** (privitorul sau spectatorul)”¹⁸.

Tot o *antropologie a privirii* a dezbătut, de data aceasta la nivel de mitanaliză, și P. Klossowski, într-un celebru eseu (*Scalda Diane*), dedicat mitului amintit de Ovidius în *Metamorfozele* sale¹⁹, fenomenologia corporalității trupești, puternic conotată sexual în mitul analizat, obligându-mă să citez *in extenso*:

„[...] Oare pe teologi ar trebui să-i întrebăm dacă, printre toate teofaniile care s-au produs vreodată, există vreuna mai tulburătoare decât aceea în care divinitatea se oferă și se refuză oamenilor sub farmecele trupești ale fecioarei sublime și ucigătoare? Sau mai degrabă magii, astrologii, moașele ori, și mai bine, cinegeții luminați pot să ne tâlmăcească emblemele sale atât de felurite? Poate ar ști ei să ne spună dacă învățătura atâtor semne, înainte de a înclina către anumite practici, ar îngădui înțelegerea teofaniei în atributele sale contradictorii: virginitate și moarte, noapte și lumină, castitate și seducție. Controlând mișcarea neconținută dintre regiunile cele mai joase, spre care tindem să coborâm, și spre cele mai înalte, la care năzuim, arcul fecioarei ne previne împotriva celor mai joase, unde ea domnește totuși **posedabilă**, precât cornul ei de lună ne călăuzește în ascensiunea spre cele mai înalte, unde ea sălășluiește **neposedată**. Oricine se atașează de vreunul din atributele sale își atrage numaidecât contradicția celuiilalt”²⁰.

De asemenea, într-o amplă și atent desfășurată analiză antropologică și sociologică dedicată corpului, D. Le Breton aducea în discuție, în repetate rânduri, și problema privirii, conform autorului citat, „accederea la cunoaștere trecând, în mod privilegiat, prin privire”²¹.

Iată, sunt aduse în discuție și tratate nuanțe importante ale noțiunii de imagine. Pornind de la cele stipulate de autorii citați și raportându-mă, *stricto sensu*, la basmele românești, cu siguranță expectația este unul din momentele sau timpurile privirii. Analizând situațiile oferite de antologiile de basm în care eroul muritor spionează în scop erotico-marital o ființă nemuritoare, expectația desemnează momentul sau timpul privirii în care se stabilește un echilibru structural și funcțional între nevoia de apropiere (anatomică, fiziologică) și actul inițiativ al depozării acestei ființe nemuritoare de

¹⁷ Popescu 2002, p. 135-136.

¹⁸ *Ibidem*, cu sublinierile autoarei.

¹⁹ Ovidius 1972, vol. III, p. 104-107.

²⁰ Klossowski 2002, p. 7; sublinierile îi aparțin autorului.

²¹ Le Breton 2002, p. 194.

atributele-i divine. Momentul expectației este precedat, invariabil și pentru a mări șansele de izbândă ale eroului, de o inițiere oferită de cineva deja inițiat²².

Expectația nu este, în niciun caz, (doar) privire, este înfrigurată așteptare, este tremurătoare speranță, este nebunească sau inconștientă schimbare de atitudine (sufletească și/sau mentală). Eroul, la început ascuns privirii directe a ființelor nemuritoare care se vor devoala, prin expectație, are posibilitatea de a cerne, discerne și de a elimina aparența prezenței acestora, actul următor expectației (furarea atributelor divine → haine, aripi etc.), schimbând paradigma: fără atributele-i specifice, ființa nemuritoare își va risipi teofania, integritatea-i divină îi va fi contestată, furată, anulată. De acum încolo, eroul, fără o memorie a trecutului imediat (→ interdicția uitării înapoi, menționată de cineva inițiat), fără o preștiință a viitorului (→ nerespectând interdicția, va pierde ceea ce câștigase temporar, fiind nevoie de o inițiere majoră, călătoria în alte lumi, pentru a reveni la acest status), va trebui să își asume destinul. Căci, expectația este cea care, în fapt, trasează definitiv/definitiv drumul și destinul ulterior al eroului. Practic, este momentul în care eroul de basm, luând contact (in)direct cu această ființă feminină dintr-o altă lume, își părăsește „forul” său interior, asumându-și riscuri, întregind și justificând, totodată, misterul unei astfel de relații erotico-maritale inoportune.

De asemenea, predominant biologică, puternic senzitivă, expectația este cea care, dincolo de riscurile deconspirării, îi oferă eroului posibilitatea certitudinii: da, ceea ce căuta până atunci doar din auzite, există. Este un moment sau un timp al privirii în care eroul vede, descoperă, admiră. Un moment sau un timp al privirii în care eroul, văzând, descoperind, admirând, se inițiază (sau este inițiat?), își pierde tihna ignoranței de dinainte, renunță la iluzie în favoarea realului. Din momentul în care va vedea ceea ce (nu) trebuia văzut, din cugetul și din imaginația eroului va dispărea îndoiala, neliniștea, capriciul oferit (înainte) de imaginație. Căci, dinspre general către particular, imaginația va lăsa loc reveriei, nevoia de apropiere va face loc dorinței. Și, din acest moment, epicul va căpăta sens.

Frumusețea fizică deosebită a acestor ființe feminine, nuditatea lor, plus expectația eroului la acest joc erotic care frizează impudicitatea, puse împreună, vor deturna spectacolul corporalității trupești ale zânei râvnite până atunci doar erotic de către erou, spre un spectacol existențial (dimensiunea maritalului pe care eroul vrea să îl instituie cu o asemenea ființă feminină). Fără a insista²³, trebuie să reiterez aici râvnita hierogamie manifestată de un erou muritor. Sunt foarte numeroase cazurile de basme în

²² Hasdeu 2000, p. 57; Marian 1986, p. 303-304; Nijloveanu 1982, p. 55; Nișcov 1996, p. 216; Vasiliu 1958, p. 215.

²³ Despre cazurile de hierogamie ale mitologiei clasice, am vorbit pe larg în Cioancă 2013.

care o ființă feminină dintr-o altă lume/dimensiune este râvnită (erotic-marital) de către un erou muritor²⁴, dar, și situațiile inverse, în care un muritor, de o frumusețe desăvârșită, tentează o ființă feminină dintr-o altă lume, uneori acestea părăsindu-și statutul de ființă nemuritoare doar pentru a fi împreună cu eroul²⁵.

Această dorință de altceva, care determină alegerea în scop erotico-marital, de către un nemuritor a unui muritor sau viceversa), are ca laitmotiv atât în mit, cât și în basmul fantastic, frumusețea. Vorbind în alt loc despre instituția tinereții²⁶, remarcam primatul frumuseții și tinereții, condiționarea dată de acestea în alegerea erotico-maritală făcută de către eroul de basm. Evident, este vorba de frumusețea care face diferența și care, totodată, are eternitatea înaintea ei - altfel, teofaniile în scop erotico-marital amintite *supra*, fiind sau devenind doar „ne-olimpiene” dorințe de a posedea ceva frumos²⁷. Spre exemplu, Zeus suferă un adevărat *coup de foudre* când o zărește pe Europa²⁸, frumusețea ei fiind desăvârșită²⁹. Tot astfel, mânată de un dor nestăvilit, zeița dragostei inițiază o relație erotică cu muritorul Anchises³⁰.

Important de amintit este că, în unele basme, astfel de relații carnale, expediate în cele mai multe cazuri înspre un echivoc biologic (*recte*: pur și simplu aflăm că eroul are un copil cu zâna, creatorul sau colportorul de basm neinsistând asupra etapei conceperii), sunt cumva explicitate. De exemplu, într-un basm al colecției I. Opreșan (*Fata născută din piatră*), la cererea eroului secundar (Tuliman Viteazul, personaj *inițiat* care știa ce va urma) de a dormi

²⁴ Boer *et alii* 1975, p. 136, 157; Hasdeu 2000, p. 57; Opreșan 2005-2006, vol. I, p. 62, 175, 245, 265; Opreșan 2005-2006, vol. III, p. 40, 49-50; Opreșan 2005-2006, vol. VI, p. 302, 313; Nijloveanu 1982, p. 41; Pop-Reteganul 1986, p. 215-216; Șerb 1967, vol. I, p. 50-51.

²⁵ Dumitrescu-Begu 1983, p. 102-103; Ispirescu 1988, vol. I, p. 171; Opreșan 2005-2006, vol. I, p. 77; Opreșan 2005-2006, vol. II, p. 48-49; Opreșan 2005-2006, vol. III, p. 203; Popescu 2010, p. 100. O interesantă situație avem în colecția de basme culese de B. P. Hasdeu: ajungând, în sfârșit, la mult-râvnita *Elena Cosânzeana*, după un scurt concubinaj cu aceasta, eroul va renunța la ea pentru a se căsători cu o muritoare! (Hasdeu 2000, p. 62-63).

²⁶ Cioancă 2015b.

²⁷ Trebuie să amintesc aici unele cazuri în care fie frumusețea acestor ființe nemuritoare este văzută ca etalon al frumuseții pământești (Nișcov 1996, p. 170), fie determină leșinul eroului la simpla lor vedere! (Opreșan 2005-2006, vol. II, p. 25).

²⁸ „[...] Zărind-o pentru prima oară, Cronidul mult s-a zbuiciumat/ iar inima i-a biruit-o, cu tănuite-i-i săgeți / chiar Kypriș, singura în stare să-l dovedească și pe Zeus!” (Moschos 1987, p. 117).

²⁹ „[...] prințesa pe toate le-ntrecea precum/stă mai presus de Grații Venus, din spuma mării zămislită” (*ibidem*).

³⁰ „[...] Zeus i-a trezit dorința dulce să-și dea iubirea lui Anchise./Păstorul juncilor pe plaiuri de munte unde curg pâraie,/în Ida: după-nfățîșare părea un zeu nemuritor;/când l-a zărit întâia oară surăzătoarea Afrodită / l-a îndrăgit și pătimașa dorință i-a robit simțirea” (Homer 1971, p. 90).

lângă ei, fiul de împărat, care reușise să găsească și să o ia pe cea sortită încă din stadiul fetal, îi va răspunde:

„[...] ’Ce: – vezi une-i copacu ăla la distanță mare? ’Ce: Îl văd. – Tocmai acolo să te duci! – Bă frățâor! Lasă-mă măcar la ăla care-i mai aproape, măcă mi-i urât, mă, fără tine! Lui nu-i era urât, da’ știa ce să-ntâmplă. – Mă, lasă-mă mai aproape! – Nu să poate, acolo te duci! Dacă nu te duci acolo, eu îți tai gâtul, zice Fătu Frumos, că, ’ce, mi-e rușine dă tine ca să dorm cu femeia-n brațe și tu să fii lângă mine!”³¹.

Celelalte femei, altele decât cea care suscită interesul erotico-marital al eroului, devin, cumva, o coprezență feminină. Sunt obiecte asupra cărora eroul își fixează doar temporar atenția, spre punerea în valoare a adevăratului obiect de atenție - aleasa³². De exemplu, într-un basm din colecția I. Oprișan, eroul refuză fete de împărat, el fiind interesat doar de *Zâna zânelor*, *Frumoasa frumoaselor*, care l-a așteptat sute de ani pe el³³; apoi, chiar fiind vorba de ființe feminine deosebite, dintr-o altă lume și cu o frumusețe desăvârșită, eroul se va însura doar cu aleasa (= sortita) lui, celelalte femei fiind importante doar prin prisma capacităților de care dau dovadă (îl pot orienta pe erou către aleasa lui, îi pot dezvălui anumite secrete pentru a reuși etc.)³⁴. Femeile care nu fac obiectul interesului erotico-marital al eroului, sunt de cele mai multe ori ignorate, ulterior fiind văzute/ considerate drept „surori”³⁵.

Alteori, femeile care nu (mai) fac obiectul interesului sexual al unui erou îndrăgostit de altcineva, evitate sau refuzate și pentru a recupera poziția deținută anterior, vor deveni intrigant-combative, uneltind pentru pierderea fizică a noii alese³⁶; la final, deconspirate, vor face obiectul unor ordalii.

Ce este de remarcat acum, în acest moment al demersului scriptic, după trecerea în revistă a categoriilor și atributelor feminine vizate: femeia râvnită de eroii basmelor fantastice românești nu este o una anume, ci o imagine generică a femeii, de esență culturală. Apoi, femininul care caracterizează aceste ființe râvnite erotico-marital de către eroi, are în vedere alegoriile care

³¹ Oprișan 2005-2006, vol. II, p. 79-80.

³² Neștiind uneltirile puse la cale de-o froaie a sa („froaie de țigan, altmintrea era frumoasă, numa era cam neagră”), un fecior de crai va deveni concubinul acesteia: „[...] Crăișorul tânăr s-o îndrăgii cu froia așa de tare cât se și culca într-un pat” (Micu Moldovan 1987, p. 88).

³³ Oprișan 2005-2006, vol. II, p. 7.

³⁴ Spre exemplu, cele două fete foarte frumoase ale *Mumei-Pădurii*, după ce îl găzduiesc și cumva inițiază pe erou pentru a reuși în dezideratu-i, vor fi date drept soții fraților săi (Teodorescu 1968, p. 18 și urm.).

³⁵ După ce promite fiecărei zâne (din cele patru) întâlniri pe tărâmul celălalt că o va lua de soție pentru a fi ajutat de acestea, eroul se va însura cu una dintre ele (Oprișan 2005-2006, vol. V, p. 107-109).

³⁶ Bârlea 1966, vol. I, p. 589-590; Ispirescu 1988, vol. I, p. 65-66, 341-342; Micu Moldovan 1987, p. 83-84, 88; Pop-Regetanul 1986, p. 65-66.

se pot încarna într-un personaj feminin, oferind funcționalitate unui model feminin.

Masculin sau feminin?

Transgresiunile corporale din anumite basme fantastice românești, fără a fi prea numeroase, conțin, ca o „coerciție diferențiativă”, ca să zic așa, elemente psihofiziologice de androginie. Sigur, nu este vorba de o androginie biologică sau metafizică (în sensul exemplelor aduse în discuție de J. Libis de-a lungul cărții sale dedicate acestui subiect³⁷), ci de una generică, aproape culturală, care aduce sau pune împreună masculinul și femininul.

Situațiile de basm fantastic în care un erou/o eroină se deghizează sub aspectul sexului opus pentru a reuși într-un deziderat oarecare și în care rol major joacă sexualitatea, m-au determinat a trata, în rândurile următoare, aceste aspecte care vizează deopotrivă mitul și metabiologicul. Într-un studiu recent apărut³⁸, am tratat și despre această deghizare a unei femei în bărbat sau a unui bărbat în femeie pentru a asigura reușita unui deziderat care, fără recurgera la acest șiretlic, ar fi fost imposibil de împlinit. Nu voi relua toată problematica expusă în sus-citatul studiu, ci doar aspectele care au legătură, în mod direct chiar, cu sexualitatea eroilor implicați. Deghizate în haine bărbătești, asumându-și atribute ale *virilității* (lupta cu ființe teratorologice; adoptarea unor atitudini specifice eroicului de tip bărbătesc etc.), aceste ființe feminine care aleg să își ascundă natura feminină sub aparența unor haine și atitudini masculine, fac, totuși, obiectul unor suspiciuni. Este drept, aceste suspiciuni asupra adevăratei naturi biologice sunt ridicate de personaje inițiate, și, cu ajutorul unui adjutant magic (calul eroinei), acestea surmontează toate probele de devoalare a naturii feminine³⁹.

Aspectele, caracteristicile corpului biologic-feminin, chiar ascunse mult timp și fără a da de bănuț⁴⁰, vor fi probabil cunoscute de către ființa feminină cerută, ca probă de împlinit împăratului, și care este, îndeobște, o ființă feminină dintr-o altă lume. Iar aceasta, probabil cunoscând adevărata natură a fetei deghizate în băiat, o va trimite să fure obiectul magic, păzit de personaje din zona asceticului sau religiosului, știind că, prin sustragerea aceluia obiect magic, acest personaj conotat mitofolcloric va rosti un blestem de

³⁷ Libis 2005.

³⁸ Cioancă 2015a.

³⁹ Trebuie spus că aceste probe puse la cale de personajul inițiat, de care ziceam, pun mereu în contrabalanță obiecte, atitudini și mentalități care vizează masculinul *versus* femininul, cea mai des întâlnită fiind alegerea armelor dintr-un rastel sau podoabele dintr-o cămară?

⁴⁰ Când sunt menționate, suspiciunile că ar fi vorba, sub aparența unei înfățișări masculine, de o natură feminină, vin din partea unor personaje inițiate, precum *Mama zmeului* scăpat de eroină dintr-un impas (Crețu 2010, I, p. 327-328; Crețu 2010, II, p. 128-129; Ispirescu 1988, I, p. 25-26), *moșu' balaurilor* (Marian 1986, p. 123-124) etc.

metamorfozare din fată în băiat⁴¹! Într-un singur basm (*Cu un împărat*, colecția Ov. Bârlea), metamorfozarea din fată în băiat se va face după încheierea căsătoriei! Iar inoportuna și neconsumata relație fata-deghizată-în-fecior *versus* fata de împărat, este magistral reliefată de povestitorul basmului⁴².

Exhibarea actului sexual, menționarea jocului erotic fac notă discordantă cu restul basmelor amintite *supra*, în subcapitolul dedicat alegerii femeii, unde astfel de aspecte erau expediate într-un episod erotic subînțeles. Că basmul în discuție este extrem de important pentru economia acestui studiu, o dovedește pasajul de final: după blestemul rostit (de pustnicul căruia fata-deghizată-în-băiat îi furase prescura și îi băuse paharul cu vin), aceasta

„[...] s-a pomeni c-o treabă, neică, nemaipomenită! I spune cățalușii, boldeicuții: – Vai de mine, ce s-a-ntâmplat! Iote asta, și-asta, și-asta! – Tași, că ie bine-ici! Acu ie bine! ... Merge băiatu, cu caii, ajujne la-mpărăție-acolo, când l-o văzut mai bine să fhi duz dracu cu tuos caii! Să nu mai viie! Iel nij n-a mai pus mâna să dăscarce: nu, nimic, năvală la ia! Jos cu ia! Traje-îl Întoarce-o! Dă-îl! ... A doa zî o vinit moașea: – Ce-a făcut, a vinit? – A vinit! – Iei, acu? – Aaaoooleo, moașă, ce mai d-ici încolo, ie om dă casă, nu jucărie! La putere! – Ei, atuncea, ie bine, maică!”⁴³.

Un astfel de joc erotic, nu atât de explicit, dar, la fel de important, regăsim și într-un basm al colecției I. Pop-Reteganul (*Crăiasa zânelor*). Dar, până la jocul erotic dintre băiatul deghizat în fată și crăiasa zânelor, este de relevant mecanismul de substituire a carnalității corporale care îi va permite accesul și îi va favoriza apropierea erotică de cea râvnită. Văzând o icoană pictată cu chipul acestei zâne⁴⁴, eroul și frații săi și-o doresc; doar cel mic, cu ajutorul specializat al mamei sale, o împărăteasă-vrăjitoare, va ști ce trebuie făcut pentru a reuși în dezideratu-i. Iar unul dintre elementele reușitei este deghizarea lui în haine femeiești, „de a-i fi jurat că-i o zână”⁴⁵. Este de menționat și de accentuat acest aspect, căci, pornind de la natura feminină a

⁴¹ „[...] Mai aproape de Afrodita decât de Atena, fecioara-războinică de tip Ileana Sâmbziana din basmul fantastic românesc vorbește despre fecunditate, despre dorința erotică pe care aceasta, fie și deghizată, o stârnește celorlalți participanți la epic (zmeul sau leul scăpat de la încheștarea cu un dușman; ființa feminină câștigată pentru împăratul la care venise să slujească în numele tatălui etc.), despre nevoia firească de organizare/reglementare a raporturilor maritale. Prin urmare, proba de final la care este supusă eroina-erou pune în mișcare formele mobile ale imaginărilor tradiționale, pentru reușita narativă generatorul sau naratorul de basm folosind o «rețetă simbolică» (= metamorfozarea fetei-fecioare în bărbat), tocmai pentru a putea căsători «eroina-erou» cu ființa feminină dintr-o altă dimensiune, fără a impieta asupra relațiilor normale, firești care reglementau, în mentalitarul tradițional, uniunile maritale de tip heterosexual ...” (Cioancă 2015a, p. 55).

⁴² Bârlea 1966, II, p. 153.

⁴³ *Ibidem*, p. 156-157.

⁴⁴ Pop-Reteganul 1986, p. 51.

⁴⁵ *Ibidem*, p. 54.

eroului, coroborat cu noul aspect fizic și caracteristicile corporale adiacente deghizării, zânele vor fi păcălite, crezând că au de-a face cu „o fată fugită în lume de frica părinților care vreau să mă mărite, iar eu mai bine am fugit în lume decât să-mi trebuiască bărbat”⁴⁶.

Provocarea erotică aparent nevinovată lansată de băiatul deghizat în fată, cu sesizabile ecouri la nivelul senzorial, gradată și desfășurată de erou pe măsură ce recurgea la alte obiecte magice care să o apropie de trupul carnal al crăieșii zânelor⁴⁷, se dovedește o certă și directă provocare sexuală care va fi devoalată într-un final⁴⁸, punând în evidență armonia și valorile morale ale unor corporalități diferite biologic⁴⁹.

Sintetizând, relațiile erotice care au fost amintite *supra*, sunt, în marea majoritate, ascunse sub masca unor mecanisme pulsionale de cucerire. Fie că vorbim de deghizarea unor fete în bărbați sau a unor bărbați în femei, acestea nu înseamnă în niciun caz degradarea corporalității dintâi, primare, naturale a celui care recurge la o astfel de deghizare, ci doar o oportună modalitate de apropiere/cucerire a unui model corporal de referință care, altfel, ar fi fost intangibil. Deși pierderea sau schimbarea conștiinței de sine, ca persoană/corp de alt sex, nu este deloc facilă: într-un basm al colecției Gr. Crețu, o asemenea fată deghizată în băiat, dorind să se oprească și să admire spectacolul naturii, va fi confruntată cu împotrivirea adjutantului magic (calul), care nu pregetă să îi reamintească noul statut asumat⁵⁰.

Iar reîntoarcerea înspre sine, către natura biologică primară, este uneori intenționat devoalată de fata deghizată în băiat, tocmai pentru a sublinia principiul vital pe care fusese nevoită să îl ascundă:

⁴⁶ *Ibidem*, p. 55.

⁴⁷ „[...] Crăiasa se învoi. Ea sărută mâna crăieșii, și crăiasa rămase cu inelul. Dar nu știu cum se simțiră amândouă, parcă nu ca mai înainte” (*ibidem*). „[...] Dar, adevărul vorbind, după sărutarea asta se simți crăiasa nu știu cum v-aș spune, dar toată roșie ca para focului, când simți buzele slujnicei lipindu-se de ale ei. Zânele ar fi jurat că ceva schimbare a trebuit să se întâmple în natura crăieșii, dar tăcură, vedeți dumneavoastră; cine să cuteze a zice cuvânt nechibzuit despre crăiasă?” (*ibidem*, p. 56).

⁴⁸ Totul va culmina cu culcatul în același pat, sub aparența a două femei care dorm în același pat, deși „a doua zi, când era soare la prânz, se deșteptară îmbrățoișăți ... bărbat și nevastă” (*ibidem*, p. 58).

⁴⁹ Despre dimensiunea safică a acestei relații erotice voi vorbi imediat, la subcapitolul dedicat capcanelor dorinței (relații nonheterosexuale).

⁵⁰ „[...] Ea plecă, și se duse, se duse, până ce ajunse într-o câmpie plină de flori, care de care mai frumoase, și-i zise calului să se oprească și să mai stea, ca să culeagă niște flori. Calul însă se împotrivi și-i zise: Stăpână, de acuma nu mai ești femeie, ca să-ți fugă ochii după toate florile. Acuma ești bărbat și trebuie să te porți ca un bărbat. Fata n-avu ce să mai zică și plecară mai departe” (Crețu 2010, vol. I, p. 327. Aceeași situație și la Crețu 2010, vol. II, p. 128; Ispirescu 1988, vol. I, p. 23).

„[...] După ce-și luă rămas bun și încălică pe cal, abia se depărtase cam cât vezi cu ochii și, întorcându-se spre ei, își arătă sânul de femeie. Atunci leoaica, coprinsă de furie, răcni atât de atre, că-i crăpă fierea-n ea și rămase moartă pe loc”⁵¹.

Capcanele dorinței

Cu caracter referențial pentru subiectul propus sunt exemplele pe care am ales să le grupez sub acest titlu. Spun cu caracter referențial, căci, fără a avea caracter de normă, intrate în relație imediată cu nefirescul corporalității carnale, pe alocuri plăcerea unor astfel de relații fiind asociată cu normalitatea, cazurile grupate aici sunt, în totalitate, extrem de semnificante la nivel simbolic. Ba mai mult, cum în unele basme corpul este văzut îndeosebi prin prisma sexualității latente găzduite, devenind, pentru cei interesați de el, un instrument de realizare a pulsionilor erotice, se poate vorbi chiar de un anumit limbaj al plăcerii. Opțiuni spontane sau strategic gândite, poate inoportune pentru auditoriul/consumatorul tradițional de epic fantastic (deși nu avem consemnate la finele respectivelor basme astfel de reacții), aceste capcane ale dorinței de care voi vorbi în rândurile următoare (incesturi, relații nonheterosexuale sau relații de ritualică? zoofilie) esențializează și resemnifică, în cel mai profund mod posibil, juxtapunerea unor elemente de real peste imaginar. Chiar fără a avea pretenția unui discurs simbolizant sau schimbarea paradigmei, reprezentările imaginative care vizează dorințe sau nevoi sexuale, precum cele sus-amintite, exprimă o certă tendință de adaptare, de reinnoire a unei dinamici a gândirii tradiționale, altfel conservatoare. Vorbind pur și simplu despre toleranța pe care un sistem axiologic, precum cel tradițional românesc, este dispus să o arate în cazul unor produse ale etosului său mitofolcloric⁵².

Incestul sau „raportul sexual consimțit, săvârșit între rude în linie directă sau între frați și surori”, în cele mai multe culturi interzis prin normele codului penal⁵³, a făcut, de-a lungul timpului, obiectul a numeroase interdicții, speculații sau produse culturale având ca laitmotiv astfel de relații sexuale inoportune. Pornind de la cunoscuta mențiune veterotestamentară (Legea contra relațiilor imorale)⁵⁴, în care sunt amintite, pe lângă categoriile vizate de

⁵¹ Teodorescu 1968, p. 142.

⁵² Pentru reconstruirea teoretică a discursului fenomenologic care dezbate o sensibilă problemă precum sexul *versus* societatea, aș aminti lucrările semnate de D. Ø. Endjø, S. Seidman sau J. Weeks (Endjø 2011; Seidman 2003; Weeks 1985).

⁵³ În România, el este interzis prin art. 377 din Noul Cod Penal. Pentru alte țări, care nu au reglementări legate de relațiile incestuoase dintre adulți, vezi http://www.focus.de/panorama/welt/tid-22414/europaeischer-gerichtshof-geschwisterpaar-bringt-inzest-verbot-ins-wanken_aid_629510.html, accesat la 22.02.2016.

⁵⁴ Leviticul 18, 1-30.

astfel de interdicții sexuale, și țări în care relațiile erau acceptate/tolerate⁵⁵, trecând prin episoadele mitice clasice (Oedip)⁵⁶, ori de cancan medieval (Lucrezia Borgia a fost acuzată că ar fi întreținut raporturi sexuale atât cu fratele ei, Cesare Borgia, cât și cu tatăl, Rodrigo, viitorul papă Alexandru al VI-lea)⁵⁷, incestul a fost prezent și la nivelul imaginarului tradițional.

Subiect cu ecouri cosmice (vezi tema majoră nunta Soarelui cu sora sa, Luna)⁵⁸, tema incestului este prezentă, deloc surprinzător, și la nivelul basmului fantastic românesc. Supus în mod inevitabil filtrelor de receptare, reprezentare și semnificare ale complexului sistem axiologic tradițional, incestul din basmul fantastic românesc aduce în prim-plan nu atât elemente de ordin fiziologic sau psihologic, cât din supranatură, dintr-un semnificativ ontologic⁵⁹.

După modul în care a fost distribuit, de către mentalitarul colectiv de basm fantastic, motivul incestului (11 mențiuni), avem: două cazuri care vizează relația frate-soră⁶⁰, în două relația dintre un nepot și mătușa lui⁶¹, alte cinci cazuri vizând relația tată-fiică⁶²; în câte un singur caz este atestată relația sexuală dintre un erou și cumnata sa⁶³, respectiv o mamă și fiul ei⁶⁴. Relația frate-soră din basmele cercetate este concepută pe speculații mitico-filosofice, cu puternice accente morale și care, respectate, ar fi asigurat calitatea și desfășurarea normală a vieții sociale. În basmul *Fata pajurii* (colecția I. Pop-

⁵⁵ „Să nu faceți ce se face în țara Egiptului, unde ați locuit, și să nu faceți ce se face în țara Canaanului, unde vă duc Eu: să nu vă luați după obiceiurile lor” (Leviticul 18, 3).

⁵⁶ Oedip, fiul regelui Laios din Theba și al Iocastei, după ce a dezlegat întrebarea Sfînxului, s-a căsătorit cu mama sa, Iocasta, fără a ști cine este, având cu aceasta patru copii (Eteocle, Polynice, Antigona și Ismene). Pentru complexa nuanțare a acestei tragedii antice, vezi operele lui Sofocle (*Oedip rege*, *Oedip la Colonos*, *Antigona*).

⁵⁷ Pentru aceste speculații și trimiterile bibliografice specifice, vezi Bellonci 2011, p. 150, 585; Gervaso 1977, p. 203-205.

⁵⁸ Chiar dacă discursul critic pornește și dezbate incestul din alte specii epic-tradiționale decât basmul fantastic, obligatoriu de amintit aici este, prin atenta și complexă analiză aplicată temei (960 de pagini), lucrarea lui I. Taloș dedicată exclusiv acestui subiect (Taloș 2004). Ceva mai veche, o altă lucrare abordează, din perspectivă antropologică, același subiect (Coman 1983).

⁵⁹ Încercând să onoreze jurământul făcut față de soția aflată pe patul de moarte, soțul va căuta o înlocuitoare aidoma fostei neveste, negăsind niciuna în lume; întors acasă și prin intermediul unui obiect magic - inel, condur - va realiza că fiica sa este întrutotul fostei soții, urmarea fiind dorința soțului vădov de a-și respecta jurământul făcut față de soția muribundă *versus* inoportunarea fiicei sale cu o cerere în căsătorie care funcțional-fiziologic frizează incestul ...

⁶⁰ Pop-Reteganul 1986, p. 282; Stăncescu 2000, p. 280.

⁶¹ Ispirescu 1988, vol. I, p. 370; Pop-Reteganul 1986, p. 232.

⁶² Bârlea 1966, vol. II, p. 145; Cătană 1984, p. 75; Ispirescu 1988, vol. I, p. 288-289, 461; Sevastos 1990, vol. II, p. 97.

⁶³ Bârlea 1966, vol. I, p. 294.

⁶⁴ Bârlea 1966, vol. II, p. 441.

Reteganul), fiul împăratului s-ar însura bucuros pentru a împlini dorința tatălui său răposat,

„[...] dar nu afla nici o fată pe plăcere, că, de, era fecior de împărat, gingaș și-nțânat, cum numai feciorii de împărat sunt. Era ea o fată, care-i plăcea, dar îi era groază să se gândească că doară ar putea-o avea de soție, că aceea era soru-sa. Iar altă fată pe lume cât a umblat și cât a văzut, ca soru-sa n-a mai văzut și alta nu-i trebuia, numai ea, ori de s-ar afla undeva una tocmai ca ea”⁶⁵.

Puternic conotat cosmic este basmul *Sora soarelui*, din colecția D. Stăncescu, basm în care, tot pe fundamentul frumuseții deosebite a sorei lui, Soarele, fiu de împărat, „nu s-a putut împotrivi îmboldirilor inimei, nu și-a putut înfrâna patima și a început a o iubi și a dorit să o ia de nevastă”⁶⁶, stârnind mânia lui Dumnezeu⁶⁷. Față de relațiile frate-soră și tată-fică⁶⁸, neconsumate în cazul basmelor amintite, relația mătușă-nepot este un tip de incest care se consumă, motivul fiind necunoașterea gradului de rudenie existent⁶⁹. În fine, relația unui erou cu cumnata sa este expediată de autor în zona posibilului justificabil⁷⁰. Dar, important pentru nevoia de ordonare a nivelelor de imaginar *versus* real din societatea tradițională, este un alt basm cuprins în sus-amintita antologie a lui Ov. Bârlea (*Omul care a tăiat 99 de poști*). Iar acest basm, care atestă o relație incestuoasă de tip mamă-fiu (tipul Oedip - A. Th. 931)⁷¹, prin reacția protagonișilor, prin canonul pe care eroul vinovat încearcă să îl ducă la capăt, și-a păstrat toate elementele esențiale de semnificare mitică. Pus în fața unei situații inoportune, aberante din perspectiva moralei folclorice (de tradiție creștină), spre eliberarea de sub

⁶⁵ Pop-Reteganul 1986, p. 282.

⁶⁶ Stăncescu 2000, p. 280.

⁶⁷ La finalul basmului, după peripețiile căutării sorei lui pentru a o face nevastă, „Dumnezeu, mâhnit și mânios, le azvârli aste cuvinte: «Cu ochii să vă zăriți, / dar să fiți tot despărțiți, / zi și noapte plini de dor, / arși de un foc nestingător, / veșnic să vă alungați, / cerul să cutreierați, / lumile să luminați!»” (*ibidem*, p. 283).

⁶⁸ Din cele cinci cazuri în care este atestat incestul de tip tată-fică, în trei dintre ele tatăl este împărat (Cătană 1984, p. 75; Ispirescu 1988, vol. I, p. 288-289, 461), în celelalte două cazuri fiind preot (Bârlea 1966, vol. II, p. 145; Sevastos 1990, vol. II, p. 97).

⁶⁹ „[...] După ce făcură nunta, se duse cu nevasta lui la mamă-sa în codru la curțile lui. Și duceau ei zile bune împreună, Mandalina îi era și soție și mătușe, tinerii nu știau nimic de una ca asta, numa mama lui Urmă Galbină știa, dar tăcea” (Pop-Reteganul 1986, p. 232). Tot cu o mătușă (sora mamei sale) se va însura eroul unui basm din colecția P. Ispirescu (Ispirescu 1988, vol. I, p. 370).

⁷⁰ Eroul o răpește pe aceasta de la zmeu „ș-o mârș și s-o cununat, ș-o făcut nuntă îi amândoi, ș-o stăpânit țara în locu împăratului celuia” (Bârlea 1966, vol. I, p. 294).

⁷¹ „[...] Băiatu-a plecat din sat în sat, până sara a sosit într-un sat, kiar und, acasă, unde iera mă-sa. Mă-sa, femeie tânără, netrecută, dânu glume, dâni altă, s-a profita dă mă-sa. După ce i-a făcu treabă: – Dă unde iești? – întreabă mă-sa pă băiat. – Nic io dă une nu știu că sunt. M-a găsat um murar pă apă-ntr-o albioară! – Vai de mine, mamă - zâce – tu iești fecioru meu! - zâs mă-sa cătră iel, după ce-a făcut, păcătuît” (Bârlea 1966, vol. II, p. 441).

jugul acestei nefirești relații, eroul își va lua, cu de la sine putere, un canon conjunctural: tăierea tuturor preoților (care, după aflarea păcatului comis, îi refuză eliberarea), până la găsierea unuia care să îi poată oferi ispășirea⁷².

Relațiile nonheterosexuale, fără a fi prea numeroase la nivelul basmului fantastic românesc (2), se înscriu, în linii mari, în traiectul general de abordare imagologică a unui atare tabu. Anulând sau anihilând dinamica pulsionilor primare (*recte*, biologice) de reproducere, alegând, particularizând și exacerbând o anumită latură a carnalității, o astfel de situație captează atenția în cel mai firesc mod. Fie că vorbim despre cele care au participat masculină⁷³, fie de cele eminentamente feminine⁷⁴, astfel de abordări insistă nu doar pe *persoană* ca *ființă*, *corpul* ca *obiect* sexual: trupul carnal devine important și valoros prin sine⁷⁵. Există o întreagă literatură dedicată acestor relații carnale nonheterosexuale (vezi notele 74-75), avem o serie de lucrări dedicate modului în care a fost posibil să se ajungă, în timp, la astfel de relații, și sistemelor axiologice cărora a trebuit să le transceadă, mai ales la nivel de conștiință, conveniențele⁷⁶.

Mai mult, despre basmele care vizează și relațiile nonheterosexuale descoperite la nivelul epicului fantastic, am mai vorbit *supra* (la *Masculin sau feminin?*): aici și acum voi reliefa doar aspecte ale nonheterosexualității. În primul rând, aș readuce în discuție basmul colecției I. Pop-Reteganul (*Crăiasa zânelor*). Din preambulul basmului știm că avem de-a face cu un băiat deghizat în haine femeiești pentru a reuși într-un deziderat altfel irealizabil - apropierea,

⁷² De-o substanțialitate iconică, eliberarea vine la cel de-al 100-lea popă întâlnit care, ritualic, va reuși să îl elibereze într-un final: îl încuie în biserică → cheia este aruncată într-o apă și înghițată de un pește (simbol christic) → după mult timp, proteasa cumpără un pește și, încercând să îl curețe spre a-l găti, va descoperi cheia aruncată de soțul ei, popa → acesta se duce repede la biserică unde îl încuiașe pe eroul păcătos și „a-nceput să-i citească, să citească popa, și cât i-a citit, cât a zâș popa: «Iertat să hi dă păcatile tele!» a rămas un purcoi dă țărăna și cu oasili mistuite, și cârlănelu-a își după popa afar și s-a izbândi dă păcătii lui” (*ibidem*, p. 443).

⁷³ Boehringer 2007; Bos 2015; Boswell 1980; Carden 2004; Heacock 2011; Puff 2003.

⁷⁴ Boehringer 2007; McCormick 1994; Greene 1996; Halberstam 1998; Yatromanolakis 2007.

⁷⁵ Determina(n)te sau marcate în mod evident de obținerea unor reacții și/sau atingerea unor scopuri, sunt lucrările plastice ale unor artiști care puneau *trupul-valoare* în prim-plan, dezbrăcându-l fără jenă de impersonal, de discomfort, de conservator - vezi tablourile lui Gustave Courbet (1819-1877) *L'Origine du monde* (1866, Musée d'Orsay, Paris) ori și mai explicitul *Le Sommeil* (1866, Petit Palais, Musée des Beaux-Arts de la Ville de Paris), ca să nu mai amintesc de celebrul pictor erotic Édouard-Henry Avril (1849-1929), autorul unor îndrăznețe ilustrații pentru autori și cărți precum Théophile Gautier (*Fortunio*; *Le Roi Caundale*), Gustave Flaubert (*Salammô*), Jules Michelet (*The Madam*), Friedrich Karl Forberg (*De Figuris Veneris: A Manual of Classical Erotica*).

⁷⁶ Amintesc, dintr-o bogată serie de astfel de lucrări, pe cele care mi se par echilibrate și necircumstanțiale: Bouhdiba 1998; Brown 1988; Clark 2011; Ellingson, Green 2003; Ellison, Brown-Douglas 2010; Endjô 2011; Knust 2006; Seidman 2003; Weeks 1985.

cucerirea și luarea de soție a unei zâne descoperite într-o „icoană pictată”. Aminteam la momentul oportun despre gradarea jocului erotic inițiat de băiatul deghizat în fată, de răspunsul oferit de corpul zânei sub imperiul stimulilor erotici. Carnalitatea zânei reacționează firesc sub impulsul acestor stimuli, totuși, masculini: chiar fiind vorba, inițial, de un (aparent) nevinovat sărut depus pe mâna zânei⁷⁷, sărutul buzelor, act infinit mai intim decât sărutarea mâinii, se va „închide” cu capcana ultimei dorințe⁷⁸, hotărând, în fapt, viitorul destin carnal al crăiesei zânelor:

„[...] Crăiasa apoi merse încet, în vârful degetelor, până în căsuța slujnicei, care o dezbracă și se culcă amândouă cuprinse una în brațele celeilalte. A doua zi când era soare la prânz, se deșteptară îmbrățișați ... bărbat și nevestă. Ea începu a se teme de furia zânelor, dar el o mângâie, apoi se-mbracă și ies amândoi afară. Nici urmă de palate nu mai era, nici umbră de zâne nu se mai vedea. În minutul în care crăiasa a devenit nevestă, curțile zânelor se cufundaseră în pământ cu zâne cu tot și rămase numai căsuța unde dormea crăiasa cu feciorul de împărat”⁷⁹.

Celălalt basm în care avem menționată o pseudorelație de safism, este basmul *Cu un împărat* din colecția Ov. Bârlea. Doar că, spre deosebire de cel anterior analizat, în acest basm avem situația inversă: o fată se deghizează în haine bărbătești. Tot traiectul epic până la momentul salvării aparențelor (blestemul rostit de un pustnic, *recte*, metamorfozarea fizică din fată în băiat și consumarea sexual-eectivă a căsătoriei deja încheiate⁸⁰), este sub semnul masculinului: haine, arme, atitudini, reacții. Ba, mai mult, chiar și actul sexual este mimat firesc, din perspectiva unui cuplu normal, fără consumare însă, motiv de îngrijoare și satsisire pentru proaspăta nevestă:

⁷⁷ Vezi *supra*, nota 48.

⁷⁸ Capcana dorinței pe care eroul deghizat în femeie o deschide cu sărutul depus pe mâna zânei, va fi ipostaziată de sărutarea buzelor acesteia și, în cele din urmă, sublimată de culcarea împreună, în același pat. Calitatea valorică a corpului pierdut de zână este reliefată de accentuarea alterării acestui trup. Inițial *pur* (= *inaccesibil* eroului, de unde necesitatea apropierii de un astfel de corp carnal pur, prin intermediul unor obiecte magice!), sub impulsul unor nestăvilite dorințe erotice imprimare de gesturile aparent nevinovate ale pseudo-fetei, va deveni *impur* (= *accesibil* eroului). Aceste schimbări în natura intim-fiziologică a zânei, evidente chiar și pentru celelalte zâne, sunt minimalizate de către creatorul anonim de basm în pasajul anterior pierderii definitive a naturii pure a corpului zânei, sub aparența unei lăcomii oarecare: „[...] Atunci crăiasa ... pliosc! cu o palmă peste capul slujnicei: aceasta însă tăcu. După aceea se gândi crăiasa: «De ce să nu dorm cu ea în pat? E fată frumoasă, patul ei e ca și al meu; mâne-poimâine o facem zână; mă supun, știu că nu mă farmecă ea; cum nu mi-a fost nimic când mi-a sărutat mâna și când m-a sărutat pe obraz, nici acum nu-mi va fi!». Apoi zise către servitoare: – Auzi, fetică, dă-mi ceasul și după ce se culcă toate zânele, iată îți dau cuvântul meu de crăiasă, că viu și dormim împreună” (Pop-Reteganul 1986, p. 57).

⁷⁹ *Ibidem*, p. 58.

⁸⁰ Bârlea 1966, vol. II, p. 156-157.

„[...] Să duce la-mpărat, stă dă vorbă, tot așa o făcut. A făcu nuntă, tot, l-a-mbrăcat în haine împărătești. Phe! Dă-bea-l videă, ce mai d-ici încoll! Să juca, să pupa, o trântea; nu-i făcea felu! Aia iera bucluc! Azi așa, mâini-așa, a trecut aproape cin-șase luni dă zăle. Văzân fata că nu ie bun dă nimic: -Moășe, să-î spui taikii să-i facă ce i-o face, să scap dă iel. Mă kinuiește, mă trânteste, mă mușcă, mă muncește ca pă mine, nu-m face nimic! – Vaai dă mine, moșică, să poate? – Da, moășe! – E bucluc atunci!”⁸¹.

Important de subliniat și cu raportare directă la aceste pseudorelații de safism: sunt conjuncturale. Nu întâmplătoare acte formal-carnale, ci doar circumstanțiale. Cu explicite apetențe carnale, aceste două basme ne relevă intenționalități sexuale, cu ecou în destinul carnal ulterior al protagoniștilor. Și dacă într-un caz avem de-a face cu corpul carnal al unei fete de împărat, din lumea eroului, cu aceeași substanță constitutivă, carevasăzică, manifestarea și așteptarea ei sexuală fiind prezente și prezentate în termeni profani, celălalt caz, în care este vizat un trup carnal dintr-o altă lume, ne relevă câteva aspecte importante asupra naturii sexuale a eroilor de basm fantastic românesc.

În primul rând, este de remarcat cum ipostaza angelică a acestei zâne (crăiasa zânelor chiar!), pură și virtuoașă până la apariția tentațiilor profan-carnale, se va transforma încet-încet în altceva (vezi sintagmele specifice care trădează schimbarea naturii zânei, survenită prin separarea sexualizării protagoniștilor⁸²).

Indisolubil legat de această ipostază (inițial) angelică a zânei, este determinarea valoric-carnală a corpului ei, perceput tot timpul de către erou ca un corp posedabil, condiția *sine qua non* fiind alterarea și scoaterea lui din contextul naturii/dimensiunii unde are substanță (*recte*: inițierea, gradarea și desăvârșirea devalorizării castității ei prin repetatele și feluritele atingeri conotate sexual).

Nu lipsit de semnificație simbolică este aspectul coruptibil al unui asemenea corp pur. Care, iată, sub tentația unor lucruri materiale încărcate cu valențe magice (inel, cutiuță muzicală, ceas), va face posibilă căderea din sacru în profan, din pur în impur a zânei, vădind, o dată în plus, caracterul inenarabil al relației pur-impur⁸³.

În fine, aparținând unor sexualități deschis-explicite, sunt cele câteva situații de basm fantastic românesc care implică relații sexuale interregn. Am

⁸¹ *Ibidem*, p. 153.

⁸² „Dar nu știu cum se simțiră amândouă, parcă nu ca mai înainte”; „... după sărutarea asta se simți crăiasa nu știu cum v-aș spune, dar toată roșie ca para focului ...”; „Zânele ar fi jurat că ceva schimbare a trebuit să se întâmple în natura crăiesei, dar tăcură, vedeți dumneavoastră; cine să cuteze a zice cuvânt nechibzuit despre crăiasă?”.

⁸³ Pentru interferențele dintre pur și impur, a se vedea Jankélévitch 2001.

vorbit recent într-un alt loc despre astfel de uniri carnale⁸⁴, dar, cum acolo atingeam tangențial subiectul, voi insista aici și acum asupra aspectelor care vizează raporturile carnale interregn.

Deschizând o discuție despre om și natura lui sexuală, un autor francez dedica un subcapitol tocmai unor astfel de relații sexuale⁸⁵, trecând în revistă principalele menționări mitologice, cu referințe până în zona imaginarului medieval⁸⁶. Motivul acesta, grupat la A. Th. 650, este prezent și în tipologia întocmită de A. Schullerus⁸⁷. Dar, ceea ce este cu adevărat important pentru epicul fantast, este faptul că astfel de raporturi sunt inițiate atât dinspre uman înspre animal⁸⁸, cât și invers, dinspre fiară înspre uman⁸⁹. Și că, participând efectiv la cristalizarea relației dintre real și imaginar, chiar și într-o epocă în plină reconfigurare, avem situații în care astfel de relații sexuale inoportune interregn sunt aduse până înspre zilele noastre, certificând, din perspectivă mitofolclorică, gândirea simbolică care a permis ancorarea în ontologic a unui act sexual altfel blamabil⁹⁰.

Sublimând rolul și funcțiile jucate de urs în mitofolclorul românesc (legende, descântece, etnoiatrie), mențiunile de acest fel de la nivelul imaginarului de basm fantastic vin să reliefeze și să anuleze frontierele animalității, condiționările anatomice și biologice, care ar face viabilă o astfel de unire carnală inoportună. Nu este defel lipsit de importanță faptul că aceste uniri au ca rezultat biologic feteși viabili (mereu doar băiat!)⁹¹. Furnizându-ne o mulțime de informații despre simbolistica (încă cu înveliș mitic!) din spatele acestor acțiuni vizând, în primul rând, carnalul, sunt acoperite nu doar

⁸⁴ Cioancă 2016a.

⁸⁵ Pastoureaux 2007, p. 120-124 (subcapitolul fiind intitulat *Fiii ursului*).

⁸⁶ *Ibidem*, p. 110-128.

⁸⁷ Schullerus 425 - *Fata ce soție a ursului* (a se vedea Schullerus 2006, p. 45).

⁸⁸ Bârlea 1966, vol. II, p. 421 și urm.

⁸⁹ Dinspre fiară înspre uman avem un caz în care inițiativa vine atât din partea unui urs (Sandu Timoc 1988, p. 172), cât și a unei ursoaice! (Oprîșan 2005-2006, vol. VI, p. 64).

⁹⁰ În acest sens, este sugestiv și de-a dreptul succulent dialogul postnarrativ purtat de un culegător (I. Oprîșan) cu povestitorul (C. Păun), basmul fiind înregistrat la data de 2.06.1990: „[...] S-a mai întâmplat asemenea lucruri, ca vreo ursoaică să trăiască cu un om în realitate? Sau numai în povești? – S-au mai întâmplat. S-au mai întâmplat. Nu numa-n povești. S-a întâmplat. Multe și multe ursoaice să trăiască cu mulți oameni. – S-a auzit prin părțile ăstea? – Da, da. Chiar la Transfăgărășan, două ursoaice s-au iubit cu doi căpitani de armată. – Când asta? – În șapteză și opt. – S-a născut vreun copil ceva? – Pă data de șaptespezece ianuarie. S-a născut, da! A născut doi copii. Doi pui. – Mai trăiesc acuma? – Mai trăiesc, da. Mai trăiesc ș-acuma. – Unde sunt? – Acuma nu știu pe unde-or fi și ei. Asta nu știu. I-o fi dus pe la muzeuri, pe la ... Nu știu” (Oprîșan 2005-2006, vol. VI, p. 74).

⁹¹ În basmele culese de Ov. Bârlea și C. Sandu Timoc, produsul unei astfel de uniri carnale este emanent uman, doar în basmul cules de I. Oprîșan menționându-se că „după ce-a rămas gravidă ursoaica, a născut un băiat - jumate om, jumate urs” (Oprîșan 2005-2006, vol. VI, p. 64).

vârstele⁹², dar este subliniat și motivul pentru care sunt inițiate, fie de om, fie de fiară, aceste relații sexuale.

În basmul din colecția C. Sandu Timoc (*Mustăciosul*), se reiterează *instituția tinereții* de care am vorbit într-un alt studiu⁹³, alegerea ursului părănd firească⁹⁴. La polul opus, în basmul colecției I. Oprișan, cuprinsă de un erotism brusc, care ar fi caracteristic îndeosebi ursoaicelor, după cum menționează unii autori⁹⁵, ursoaica nu are de ales, ca în basmul sus-amintit al colecției C. Sandu Timoc, trebuind ca, în elanul erotic, pur și simplu să se mulțumească cu ceea ce găsește/are la îndemână⁹⁶. În fine, basmul cules de Ov. Bârlea oferă o explicație logică pentru care un om inițiază o relație sexuală cu o ursoaică: „[...] E, ce să faci popa? Popa o fos și curvar’. Hai să-și facă lucru cu urson’ea. Bin’i, urson’ea înțâpen’ită acolo, și-o făcut treabă cu urson’ea. Bin’e”⁹⁷.

Natura acestor relații reliefează plenitudinea carnalității ca subiect și obiect al conștiinței. Dubla realitate carnală, care stă la baza fiecărui exemplu amintit (uman *versus* animal), chiar întrupată după un timp într-un corp comun (fiecare relație carnală citată terminându-se cu conceperea unui fetus semiuman), are ca vehicul prim limbajul plăcerii imediate. Fie că este râvnită

⁹² Un urs o preferă pe cea mai tânără și frumoasă fată dintr-un grup (Sandu Timoc 1988, p. 172), o ursoaică „s-a atârnat de un moș” trimis la pădure, după lemne, de un împărat (Oprișan 2005-2006, vol. VI, p. 64), „un popă bărdaș de meserie” și de vârstă medie va profita de o ursoaică înțepenită între niște lemne din pădure (Bârlea 1966, vol. II, p. 421).

⁹³ Cioancă 2015b.

⁹⁴ „Au fost trei fete la adunat fân pe livezi primăvara. Cum adunau ele fân de pe livezi, le-a văzut ursul din peșteră. S-a repezit la cea mai frumoasă, a luat-o în brață și a fugit cu ea în peșteră. S-a culcat cu ea și a luat-o de muiere! Muierea a plecat greoaie și a făcut copilul. Ursul n-a lăsat-o nici să vadă soarele” (Sandu Timoc 1988, p. 172).

⁹⁵ Bârlea 1976, p. 424; Pastoureau 2007, p. 110.

⁹⁶ „[...] Să duce moșu, să bagă sub caru cu lemne. Dă frică. Iar ursoaica fuge după el și-l ia de sub caru cu lemne și-l duce la vezuina ei. Și-acolo-i pune o piatră mare, de moară, la gură - să nu mai poată să mai iasă moșu. Cum, necum, să duce și-i aduce dă toate moșului acolo. Az’ așa, mâni așa a-nceput și-a tras ursoaica de moș. Uite cum s-o atârnat ursoaica de moș! Moșu dac-a văzut că n-are încotro, s-a atârnat și moșu de ea. Și a rămas gravidă ursoaica” (Oprișan 2005-2006, vol. VI, p. 64).

⁹⁷ Bârlea 1966, vol. II, p. 421. Este de reliefat cum, structural, substratul moral (care altfel ar împiedica o astfel de uniune carnală, mai ales venită din partea unui popă!), nu pune nicio clipă problema opțiunii, sensul valoric al acestui act impur fiind pus pe seama viciului avut de personaj. Aproape într-o ontologie dialectică, personajul acestui basm va profita pur și simplu de o oportunitate sexuală oarecare: „O fost odată un popă. Și s-o luot s-o dus la pădure - iel o foz de meserie bărdaș. Luot s-o dus la pădure că i-o trăbuit ceva lemne pintru ceva să-și lucre la meserie. Ducănu-să la pădure, umblând în stânga, în dreaptă pim pădure după lemne care i-o trăbuit lui, o găsat o ursone înțâpenită acolo întră două lemne, între două jemene. - E, lua-te-ar de ursone - zâce - apăi tu - ice - aiș te-ai înțâpenit? E, se să faci popa? Popa o fos și curvar. Hai să-și facă lucru cu ursonea. Bine. Ursoanea înțâpenită acolo, și-o făcut treabă cu ursoanea” (*ibidem*).

fata „cea mai frumoasă”, fie că ursoaica „se atârână de moș” împinsă de un erotism nestăvilit, ori că „popa o fos și curvar”, pulsunile carnale sunt cele care fac posibil și viabil, biologic-imaginistic, o astfel de relație interregn. Care altfel, scoasă din contextul imaginativ al epicului fantast, ar deveni, mai ales pe fundamentul moralității, un impur act sexual, cu dezechilibre la nivelul social-cultural. Căci, cum fiecare basm citat se termină cu procreerea unui copil (repet: mereu doar băiat!), nu poate fi nicidecum vorba de simple/accidentale acuplări, ulterior discursul epic făcând mereu trimitere la acest *background* semiuman, justificând astfel traiectul eroic al acestui produs: cu o dezvoltare și o putere fizică peste media umană, toți acești copii născuți din unirea unei ființe umane cu un urs vor avea un destin de tip eroic. Mai mult, sublimând această ascendență aparte, unul dintre copiii născuți dintr-o astfel de relație, va fi botezat chiar de tandemul divin „Sfântu Petre-Dumnezău” în râul Iordan, eroul devenind „Darvin, finu lui Dumnezău”⁹⁸.

Nu pot încheia acest periplu fără a aminti și despre unele basme în care este menționat un fel de „viol ritualic”. Transfigurând corpul carnal uman, cu ontologii practic nelimitate, am descoperit unele basme în care eroul va poseda, brutal chiar, o ființă feminină cu o natură aparte. Morfologic, aceste ființe feminine nu au prea mare legătură cu corpul uman tradițional⁹⁹. Totuși, după ce vor fi înfrânte printr-un *agon* de tip athletic de către erou, aceste ființe feminine se vor retrage în sălașul lor, unde, dintr-un motiv oarecare¹⁰⁰, vor fi descoperite de către erou într-o altă formă corporală, care va trezi interesul eroului.

Preferința sexuală pentru un trup similar va fi relevată de forma corporală recunoscutibilă eroului¹⁰¹: la nivel interpretativ, era important de reliefat raționamentul care, în viziunea imaginarului colectiv, justifica un astfel de act sexual. Și, definitiv pentru gândirea simbolic-arhaică, generatoare

⁹⁸ Opreșan 2005-2006, vol. VI, p. 65.

⁹⁹ „[...] Are - ȳice - g'iară ca secera; ciocu ca toporu; n-are ce pregusta dâ n tine într-o g'iară, mă - ici. Și mână - ice - și intrăm în cetatea aia, ioite colo. Ia umblă - ice - un cias jumătate - ice - ce gășăște: câini, pisici, oameni, cai, vaci, femei, sute și mii dă suflete, le mânăncă dă nu rămâne!” (Bârlea 1966, vol. II, p. 208).

¹⁰⁰ „[...] Gata. A plecat; i-a dat drumu. După ce s-a depărtat o cale bună: «Măi, da ce tâmpit am fost ieul Ieu n-am întrebato unde locuiește și unde stă? La un caz dacă să mai scoală înc-o-dată asupra mea, ce crezi că-m scap dă ia? Ieu nu știu dă un s-o iau! Ia să mă ia ieu după ia, să videm unde ie-mpărățiaia iei, unde stă, unde locuiește?»” (*ibidem*, p. 209-210).

¹⁰¹ „[...] Prima hodaie-acoalea a da de-o ființă omenească, curată, nu cu g'iare d'alea. Da aia-i spune: – Ieși d-aiice - ice - ce-ai cătat aici? Când o veni zgadina dă dâncolo, c-acu a sosit dâ n vitejie, n-are ce pregusta într-o g'iară dă dumneata! A loat-o dă mână, și-a aruncat-o pă scări, afară: – Du-te un te-o milui Dumnezeu! Și iel a intra dâ n odaia aia, a intrat în odaia ceailantă. Când a văzt-o pă ia-n pielea goală - într-adevăr, când iești tânăr și vezi așa corp frumos - s-a suî pă ia, i-a făcu felu; încât n-a simțit nimic! După ce și-a făcut treburli cu ia, i lasă un billet pă masă cum că a sosit, și-a păcătu cu ia. Și-a plecat” (*ibidem*, p. 211).

și/sau consumatoare și de basm fantastic, raportul dintre acest act de viol și dimensiunea magică a formei corporale în care era încatenată această ființă feminină, îi este explicat ulterior eroului, tocmai pentru a integra cultural-axiologic un act altfel blamabil. Mai mult, calitatea de trup-obiect pe care o are respectiva ființă feminină va fi anulată prin interpretarea semnelor, după trezirea *Cazarkinei* și citirea biletului, (re)conferindu-i statut și valoare ca ființă umană¹⁰². Iar revalorizarea ei, departe de statutul animalic de mai înainte, are ca pendant tocmai un astfel de „viol ritualic”:

„[...] Ieu am fost fermecată d-o fermecătoare dâncăuză că am fost prea frumoasă, și m-a fermecat în halu ăsta care mă vezi: să mânc câini, pisici, cai, oameni, ce-o mi-o ieși înainte, sute și mii dă suflete, încât, pân-o păcătu un om cu mine, înci să nu-l simț ieu”¹⁰³.

Și alte câteva concluzii

Amintitele cazuri în care sexualitatea joacă un rol precumpănitor sau hotărâtor la nivelul epicului de basm fantast, sunt, la urma urmei, produse destul de eterogene ale unei comunități tradiționale pentru care gândirea simbolică reprezenta singura modalitate de validare a unor experimente imaginative. Dincolo de inerentele doze de senzațional, de cancan tradițional, este vorba, în ultimă instanță, despre o (altă) incertitudine a omului arhaic: există un corp sexual al umanului care să fie dincolo de uman? Obiectul carnal din ceea ce numeam eu instituția tinereții¹⁰⁴, mai constituie el o prezență epic-obiectivă în cazul basmelor și situațiilor de față?

Fără a insista (doar) pe reductibilul formei și funcției jucate în cadrul acestor basme, trebuie remarcată în primul rând valoarea incontestabilă a unor asemenea situații pentru o (mai largă) fenomenologie a corpului¹⁰⁵. Vorbind despre substanțialitatea corpului, basmele acestea sunt importante prin prisma imaginilor care organizează, particularizează și/sau definesc corpul carnal, cel văzut, râvnit și utilizat cu precădere din perspectivă sexuală. Ele vădesc deopotrivă interesul pentru cunoașterea propriului corp, cât și căutarea celuilalt, care ar putea întregi propriul corp.

Sigur, suntem departe de creionarea unui corp comun (aproape de ceea ce Judith Butler numea *gender trouble*)¹⁰⁶, și care ar duce fie la diluarea, fie la anularea reperelor ontologice ale identităților de gen (masculin *versus*

¹⁰² „[...] Când să dășteaptă ia - pă iel să-l lăsăm mânân pă drum - să pomenește udă, săracal! Ia a crezut că dă bătaia ce i-a tras, a trecut-o treaba a mică! Să șterge la trup acolo, și să-mbracă cu hainili dă vitejie, și trece dincolo, la hrană. Când trece acolo, nu găște nis p-aia, și dă dă biletu ăla-acolo” (*ibidem*, p. 210).

¹⁰³ *Ibidem*.

¹⁰⁴ Cioancă 2015b.

¹⁰⁵ Cioancă 2017a.

¹⁰⁶ Butler 2000.

feminin)¹⁰⁷, după cum suntem departe și de dialectica fanteziilor sexuale din zona miticului¹⁰⁸.

Dar, cum majoritatea covârșitoare a basmelor „militază” pentru nonrelații sexuale premaritale¹⁰⁹, este de remarcat prezența și a unor astfel de cazuri „anormale”. Într-o metarealitate socială, precum cea tradițională românească, care nu pregeta să configureze și să exprime, în timp real chiar (!), întâmplări picante care vizau dragostea/carnalul¹¹⁰, sunt ferm convins că astfel de derapaje cu fundament sexual erau infinit mai numeroase; doar că, la nivelul ideatic, omologările unor astfel de întâmplări (prin trecerea în epicul fantast), erau mai dificile. Eficiența simbolică a unor astfel de întâmplări era, de multe ori, subminată sau substituită de eficiența psihologică a comportamentelor de cuprins și de perpetuat prin intermediul unor astfel de produse epice.

Repet, cred că „arhitecturarea” unor comportamente adecvate normelor general-acceptate de către comunitate, precumpănărea unor aspecte ale realității *de facto*; altfel, cazuri neconforme (cu macrosistemul axiologic), precum cele menționate de-a lungul prezentului studiu, ar fi fost mult mai numeroase. Dar și așa, dimensiunile operatorii ale unor astfel de situații îmi permit punctarea diferențelor, nuanțelor care, conceptual și funcțional, au (de)limitat corpul carnal-sexual al eroilor de basm fantastic.

1) Materializate în (inoportune) acte sexuale, obiectivând anumite carnalități ale corpului, altele decât cele firesc-biologice, astfel de manifestări ale carnalului efectiv sexual, vorbesc despre fapte care, socio-cultural, au marcat memoria cotidiană a unei comunități tradiționale. De unde, printr-o evocare mnezică, au fost transpuse în planul imaginativ al epicului fantast de un curajos creator și/sau colportor de basm. Nu mă pot opri să nu remarc că pentru zona mitofolclorului românesc, singurul reper bibliografic care poate fi adus în discuție (studiul lui C. Eretescu), are la bază informații inedite, descoperite și transcrise destul de recent din arhiva Institutului de Etnografie

¹⁰⁷ Coatu 1997.

¹⁰⁸ Din când în când mai avem, și la nivelul basmului fantastic românesc, ecouri ale unor mituri fundamentate sexual. Astfel, pe lângă deja amintitul motiv Oedip (Bârlea 1966, vol. II, p. 441), le-aș mai menționa pe cele ale lui Putișfar (Sevastos 1990, vol. II, p. 99), David-Batsheba (Bârlea 1966, vol. II, p. 27-33; Sevastos 1990, vol. II, p. 59) și Danae (Crețu 2010, vol. I, p. 235; Marian 1986, p. 369).

¹⁰⁹ Probabil, pe filiera unor concepții creștine care promovau abstenența sexuală înaintea căsătoriei (*Faptele Apostolilor* 15:20; *Romani* 7:2-3; *1 Corinteni* 5:1; 6:9,13,16; 7:2-5, 8-16; 7:34; *Galateni* 5:19; *Evrei* 13:4), marea majoritate a eroilor de basm au subînțeles relații sexuale cu alesele lor doar după ce se căsătoresc.

¹¹⁰ Pentru astfel de (ritualice) acte care încercau (re)integrarea socială, devoalate prin usturătoare ironii - *strigături* - în timpul unor întâlniri comunitare (hore, șezători), vezi Rogoz 2002.

și Folclor „Constantin Brăiloiu” București¹¹¹. Este de subliniat acest aspect căci, toate celelalte subiecte care vizează corporalitatea (conceperea miraculoasă, mistagogia botezului, hierogamia, metamorfozele, instituția tinereții) sunt mult mai prezente la nivelul epicului fantast de basm. Ceea ce sugerează, la nivel tradițional, o anumită pudibonderie și o cenzură a subiectelor de acest fel, care, se pare, treceau rar de filtrele tradițional-axiologice.

2) Basmele (puține) care exhibă actul sexual, prezentându-l ceva mai detaliat¹¹², nu subînțelegându-l ca în marea majoritate a cazurilor, sunt basme culese și/sau publicate după anii '60 până către anii '90. Fără a mă hazarda și având în vedere modul aproape vulgar de exprimare, este foarte posibil să avem de-a face, și în cazul acestor basme luate în discuție, cu o racordare la „liberalizarea”, la dezinhibarea adusă de așa-numita revoluție sexuală¹¹³.

3) În cazul basmelor fantastice care aduc în prim-plan explicite corporalități sexuale, etosul folcloric a abordat, aproape fenomenologic așa spune (!), și filosofia diferențelor sexuale atât de dezbătute la nivelul altor discipline¹¹⁴. Iar transformarea eufemică pare vizibilă și la nivelul basmului fantastic: dacă la nivelul menționărilor care implică relații nonheterosexuale și relații sexuale interregn, sunt prezente/implicate ființe umane de ambele sexe, în cazul mențiunilor de incest, în 10 din cele 11 situații inițiativa aparține masculinului, în cazul adulterului acesta având în prim-plan doar femininul, trădarea venind mereu din partea soției¹¹⁵!

4) Nu avem menționat, la nivelul basmului fantastic românesc, prezența unor categorii specializate care să furnizeze/faciliteze astfel de relații sexuale premaritale. Doar în colecția I. Micu Moldovan am descoperit un basm

¹¹¹ Cu titlul *Le noms du sexe dans le folklore roumain*, studiul a fost cuprins în *Études et documents balkanique et méditerranéens* (sous la redaction de P. H. Stahl), 6, 1983, p. 9-31, reluat în Eretescu 2007, p. 125-155. Materialele de arhivă pe baza cărora autorul citat a redactat acest studiu, sunt culese, conform notelor, între 1928 și 1970. Celălalt material de referință (Coșbuc 1979), prezintă mai mult „trivialități” ale culturii populare (a se vedea p. 259 și urm.).

¹¹² Bârlea 1966, vol. II, p. 153, 156-157, 209-211; 421; Oprișan 2005-2006, vol. II, p. 79-80; Oprișan 2005-2006, vol. VI, p. 64, 74; Sandu Timoc 1988, p. 172.

¹¹³ Anticipată de autori, precum Jeremy Bentham (1748-1832), considerat promotor al filosofiei utilitarismului hedonist ori John Stuart Mill (1806-1873), care încerca să justifice avortul și pleda pentru înlăturarea oricăror restricții care vizau sexualitatea, revoluția sexuală a anilor '70 a fost anunțată de apariția unor filme *cult*, precum *Alfie* (1955, regia Lewis Gilbert) sau *Lost Year in Marienbad* (1961, regia Alain Resnais), culminând cu *bestseller*-ul lui Alex Comfort, *The Joy of Sex: A Gourmet Guide to Lovemaking* (Comfort 1972). Pentru transformarea eufemică a lumii, intermediată sau adusă de această revoluție sexuală, vezi și Kuby 2014.

¹¹⁴ Vezi Butler 1993; Butler 2000; Connell 1987; Drummond 1994; Gatens 1996; Heinämaa 2003; Irigaray 1993.

¹¹⁵ Bârlea 1966, vol. I, p. 341, 355-356, 568-569; Bârlea 1966, vol. II, p. 79-86, 90-91, 336-337, 498; Ispirescu 1988, vol. I, p. 25; Pop-Reteganul 1986, p. 195-197; Sevastos 1990, vol. II, p. 10.

(*Curvele-s florile iadului*), în care se menționează în mod explicit existența nu doar a unei asemenea categorii specializate în carnalul sexual, ci și a unei zone urbane rezervate (*recte*, o „uliță a curvelor”). Totuși, trebuie spus că acest basm nu este unul fantastic, ci unul cu conținut moralizator¹¹⁶, neomițând și faptul că a fost cules în secolul al XIX-lea (1863-1878) de unul dintre elevii școlilor din Blaj¹¹⁷.

5) Consonanța simbolică a tuturor exemplurilor oferite pare evidentă, în ciuda numărului relativ mic al acestora. Într-o taxonomie corporală, determinările particulare trec în subsidiarul logicii narative, fiind nevoie mai mult de punerea în acord organic cu viziunea social-culturală asupra corpului (= justificare), decât de reliefaș și taxarea contradicțiilor structurale ale unor asemenea cazuri. Prin vehicularea unor situații inedite (relațiile sexuale interregn, spre exemplu), prin conținutul și funcția culturală, aceste basme cu corpul conotat sexual sunt mai mult decât simple variațiuni epice, devenind adevărate constructe mitico-simbolice. Corpurile sunt sau devin, la nivel carnal/sexual, nu doar opuse, ci și complementare; iar relațiile dintre ele nu mai vizează (doar) structura cultural-social-biologică nondihotomică, ci și ceea ce pot deveni ele (vezi cazurile de incest și relații interregn prezentate).

6) Corpul conotat sexual, există, iată, și dincolo de limitele cuplului (normal-biologic) întâlnit în marea majoritate a basmelor. De la simplul corp sexual care opera social la nivelul comunității¹¹⁸, se trece, prin „travaliul de investiție”¹¹⁹ al unor astfel de exemple, și către reprezentările imaginarementale acordate unui alt fel de corp sexual. Experimental sau conceptual, cultural sau simbolic, într-un asemenea corp se investea masiv la nivelul comunității tradiționale, dovadă fiind juxtapunerea unei conștiințe a corpului peste una a sinelui (vezi cazurile prezentate la *Masculin sau feminin?* ori cele care vizau uniri carnale interregn).

Ce se poate înțelege din toată această exhibare carnal-sexuală? Se produce, chiar și la nivelul basmului fantastic românesc, o „democratizare a

¹¹⁶ „[...] A cumpărat bătrânul câte ceva și pornește cătră casă, ci nimereste pe ulița curvelor. Toate curvele au ieșit la uliță și se uitau la bietul călugăr în față. – Ptiu! Ptiu! făcea călugărul și zăcea – Ucigă-vă crucea! Da nu v-i rușine să vă uitați tocma în față la mine?! Răspunde una: – No, călugăr în barbă peri căruții! Dacă vouă bărbaților vă trăbuiește să vă uitați în pământ, căci sunteți făcuți din pământ, iară nouă muierilor trebuie să ne uităm la voi, căci suntem făcute din bărbat. Feciorului îi plăcea de dânsle și rugă pre paterul să-i cumpere un drăcușteț de aceștia. – Lasă-le dracului! zice paterul. Că acestea-s florile iadului. Natura nu o poți năduși, orișice vei face” (Micu Moldovan 1987, p. 160).

¹¹⁷ Vezi prefața semnată de I. Cuceu, Maria Cuceu.

¹¹⁸ Fiul de împărat/eroul se va căsători invariabil cu cea mai frumoasă fată din lume, printr-un ritual social-cultural (căsătorie/nuntă), sugerându-se o viitoare activitate sexuală pentru a avea urmași.

¹¹⁹ Baudrillard 1998, p. 132.

corpului”¹²⁰. Scăpat de sub tutela dimensiunilor și presiunilor sociale, culturale și morale, corpul sexual din aceste basme devine o „diagramă” a noilor realități social-culturale preluate, adaptate de comunitatea tradițională. Din situațiile prezentate putem vedea cum are loc o adevărată reificare a corpului care, mult timp și în marea majoritate a basmelor, fusese doar o interfață social-culturală a unui sistem destul de conservator, precum cel tradițional românesc.

Încă avem foarte bine reprezentat modelul imuabil, proiecția generală asupra corpului-standard (feminin) de râvnit-cucerit-păstrat¹²¹, încă nu putem vorbi de interese ontologice și epistemologice diferite, care să sublinieze noile nevoi, chiar noul praxis social al unei societăți tradiționale în continuă schimbare¹²², dar, avem, prin exemplele aduse în discuție, și altceva: aproape de-o manieră postmodernă (!), corpul este supus ispitei și în afara limitelor biologice, morale general-acceptate; frumusețea celui alt nu mai reprezintă un scop în sine al acțiunii epice; avem chiar o dihotomie de tip cartezian (corp-minte), ca în basmul *Omul care a tăiat 99 de popi* din colecția Ov. Bârlea ...

Ceea ce, în ultimă instanță, obiectivează epistemologic chiar și subiectivitățile epice de altădată, oferind o șansă acestui gen epic pe cale de dispariție.

Abrevieri bibliografice

Adler 1983	- Laure Adler, <i>Secrets d'alcôve</i> , Paris, 1983.
Baladier 1999	- Charles Baladier, <i>Éros au Moyen Âge. Amour, désir et délectation morose</i> , Paris, 1999.
Baudrillard 1998	- Jean Baudrillard, <i>The Consumer Society: Myths and Structures</i> , Londra, 1998.
Bârlea 1966	- Ovidiu Bârlea, <i>Antologie de proză populară epică</i> , vol. I-III, București, 1966.
Bârlea 1976	- Ovidiu Bârlea, <i>Mică enciclopedie a poveștilor populare românești</i> , București, 1976.
Bellonci 2011	- Maria Bellonci, <i>Lucrezia Borgia</i> , Milano, 2011.
Bernos et alii 1985	- Marcel Bernos, Charles de la Roncière, Jean Guyon, Philip Lécivain, <i>Le Fruit défendu, les chrétiens et la sexualité de l'Antiquité à nos jours</i> , Paris, 1985.
Boehringer 2007	- Sandra Boehringer, <i>L'homosexualité féminine dand l'Antiquité greque et romaine</i> , Paris, 2007.
Boer et alii 1975	- Demetriu Boer, Mircea Vasile Stănescu Arădanul, Ștefan Cacoveanu, <i>Povești din Transilvania</i> , Cluj-Napoca, 1975.

¹²⁰ Vigarello 2006, p. 191.

¹²¹ Cioancă 2013; Cioancă 2015b.

¹²² Vezi *supra*, nota 91, unde dialogul postnarrativ dintre culegătorul de basm și povestitor vădește tocmai acest efort de adaptare și reprezentare imagologică.

- Bos 2015 - David J. Bos, *Likewise: Religious and Same-Sex Sexualities*, în Hadas Izkovitch, Anya van Lit (ed.), *I Believe I Am Gay*, Amsterdam, 2005, p. 83-90.
- Boswell 1980 - John Boswell, *Christianity, Social Tolerance and Homosexuality: Gay People in Western Europe from the Beginning of the Christian Era to the Fourteenth Century*, Chicago, 1980.
- Bouhdiba 1998 - Abdelwahab Bouhdiba, *Sexuality in Islam*, Londra, 1998.
- Brown 1988 - Peter Brown, *The Body and Society: Men, Women and Sexual Renunciation in Early Christianity*, New York, 1988.
- Brundage 1988 - James A. Brundage, *Law, Sex and Christian Society in Medieval Europe*, Chicago, 1988.
- Buffière 1980 - Félix Buffière, *Éros adolescent. La pédérastie dans la Grèce antique*, Paris, 1980.
- Butler 1993 - Judith Butler, *Bodies the Matter: On the Discursive Limits of „Sex”*, New York, 1993.
- Butler 2000 - Judith Butler, *Genul - un măr al dioscordiei: feminismul și subversiunea identității*, București, 2000.
- Calame 1983 - Claude Calame, *L'Amore in Grecia*, Roma, 1983.
- Camille 2000 - Michael Camille, *L'Art de l'amour au Moyen Age. Objets et sujets du désir*, Cologne, 2000.
- Carden 2004 - Michael Carden, *Sodomy: History of a Christian Biblical Myth*, Londra, 2004.
- Cătană 1984 - George Cătană, *Basmе, povești și balade*, Timișoara, 1984.
- Cioancă 2013 - Costel Cioancă, *Spre o antropologie cosmică? Premise și fundamente ale alegerii la nivelul basmului românesc*, în *AO*, s.n., 27, 2013, p. 357-366.
- Cioancă 2015a - Costel Cioancă, *Motivul fecioarei războinice din basmul fantastic românesc*, în *ME*, 54-55, ianuarie-iunie, 2015, p. 46-61.
- Cioancă 2015b - Costel Cioancă, *Instituția tinereții în basmul fantastic românesc*, în *AO*, s.n., 29, 2015, p. 382-412.
- Cioancă 2016a - Costel Cioancă, *Prolegomene la un bestiar mitologic al basmului fantastic românesc (I). Ursul*, în *AO*, s.n., 30, 2016, p. 298-316.
- Cioancă 2016b - Costel Cioancă, *Antropologia imaginarului din basmul fantastic românesc (I). „Oamenii de apă”*, în *ME*, 60-61, iulie-decembrie, 2016, p. 8-33.
- Cioancă 2017a - Costel Cioancă, *Contribuții la o fenomenologie a corpului în basmul fantastic românesc*, Craiova, 2017.
- Cioancă 2017b - Costel Cioancă, *The Intimacy Symbols in the Romanian Fairytale: Theoxenia*, în Maria-Luiza Dumitru Oancea, Ramona Mihăilă (coord.), *Myth, Symbol and Ritual: Elucidatory Paths to Fantastic Unreality*, vol. I, București, 2017, p. 437-452.
- Clark 2011 - Anna Clark (ed.), *The History of Sexuality in Europe: A Sourcebook and Reader*, Oxford, 2011.
- Coatu 1997 - Nicoleta Coatu, *Magia erotică și restructurarea identității eului*, în *AIEFCB*, 8, 1997, p. 141-158.
- Coman 1983 - Mihai Coman, *Sora soarelui. Schițe pentru o frescă mitologică*, București, 1983.
- Coman 2008 - Mihai Coman, *Introducere în antropologia culturală: mitul și ritul*, Iași, 2008.
- Coman 2009 - Mihai Coman, *Studii de mitologie*, București, 2009.

Costel Cioancă

- Comfort 1972 - Alex Comfort, *The Joy of Sex. A Gourmet Guide to Lovemaking*, New York, 1972.
- Connell 1987 - Raewyn W. Connell, *Gender and Power*, Cambridge, 1987.
- Coşbuc 1979 - George Coşbuc, *Opere alese*, vol. IV, ediție îngrijită și prefață de Gavril Scridon, București, 1979.
- Crețu 2010 - Grigore Crețu, *Basme populare românești*, vol. I-II, București, 2010.
- Dover 1979 - Kenneth J. Dover, *Greek Homosexuality*, Londra, 1979.
- Drummond 1994 - Murray Drummond, *Masculinity from a Feminist Perspective: Or how Feminism Helped Construct the New Man*, în *IIER*, 4, 1994, 2, p. 95-102.
- Dumitrescu-Begu 1983 - Angela Dumitrescu-Begu, *Cămara zânelor*, București, 1983.
- Ellingson, Green 2003 - Stephen Ellingson, Christian M. Green (ed.), *Religion and Sexuality in Cross-Cultural Perspective*, New York, 2003.
- Ellison, Brown-Douglas 2010 - Marvin M. Ellison, Kelly Brown-Douglas (ed.), *Sexuality and the Sacred: Sources for Theological Reflection*, Louisville, 2010.
- Endjø 2011 - Dag Øinestein Endjø, *Sex and Religion: Teachings and Taboos in the History of World Faith*, Londra, 2011.
- Eretescu 2007 - Constantin Eretescu, *Terminologia sexului în lirica populară românească*, în *Știrea apei. Studii de mitologie și folclor*, București, 2007, p. 125-155.
- Flandrin 1969 - Jean-Louis Flandrin, *Contraception, mariage et relations amoureuses dans l'Occident chrétien*, în *Annales*, 24, 1969, 6, p. 1370-1390.
- Flandrin 1981 - Jean-Louis Flandrin, *Le Sexe et l'Occident. Evolution des attitudes et des comportements*, Paris, 1981.
- Foucault 1984 - Michel Foucault, *Histoire de la sexualité*, Paris, 1984.
- Gatens 1996 - Moira Gatens, *Imaginary Bodies: Ethics, Power and Corporeality*, Londra, 1996.
- Genette 1978 - Gerard Genette, *Figuri*, București, 1978.
- Gervaso 1977 - Roberto Gervaso, *I Borgia*, Milano, 1977.
- Greene 1996 - Ellen Greene (ed.), *Reading Sappho: Contemporary Approaches*, 1996.
- Grimal 1963 - Pierre Grimal, *L'Amour à Rome*, Paris, 1963.
- Halberstam 1998 - Judith Halberstam, *Female Masculinity*, Duke University Press, 1998.
- Hasdeu 2000 - Bogdan Petriceicu Hasdeu, *Literatură populară. Basme populare românești*, București, 2000.
- Heacock 2011 - Anthony Heacock, *Jonathan Loved David: Manly Love in the Bible and the Hermeneutics of Sex*, Sheffield, 2011.
- Heinämaa 2003 - Sara Heinämaa, *Toward a Phenomenology of Sexual Difference: Husserl, Merleau-Ponty, Beauvoir*, Lanham, 2003.
- Homer 1971 - Homer, *Imnuri. Războiul soarecilor cu broaștele. Poeme apocrife*, București, 1971.
- Irigaray 1993 - Luce Irigaray, *An Ethics of Sexual Difference*, Ithaca, New York, 1993.
- Ispirescu 1988 - Petre Ispirescu, *Legende sau basmele românilor*, vol. I-II, București, 1988.
- Jankélévitch 2001 - Vladimir Jankélévitch, *Pur și impur*, București, 2001.
- Klossowski 2002 - Pierre Klossowski, *Scalda Diane*, București, 2002.

- Knust 2006 - Jennifer Knust, *Abandoned to Lust: Sexual Slander and Ancient Christianity*, New York, 2006.
- Kuby 2014 - Gabriele Kuby, *Revoluția globală a sexualității: distrugerea libertății în numele libertății*, Iași, 2014.
- La Croix 1999 - Arnaud de La Croix, *L'Érotisme au Moyen Âge*, Paris, 1999.
- Le Breton 2002 - David Le Breton, *Antropologia corpului și modernitatea*, Timișoara, 2002.
- Leviticul 18 - *Biblia sau Sfânta Scriptură. Vechiul și Noul Testament*, Dillenburg, 1990.
- Libis 2005 - Jean Libis, *Mitul androgenului*, Cluj-Napoca, 2005.
- Lucretius 1981 - Titus Lucretius Carus, *Poemul naturii*, București, 1981.
- Marian 1986 - Simeon Florea Marian, *Basmе populare românești*, București, 1986.
- Marty-Dufaut 2002 - Josy Marty-Dufaut, *L'amour au Moyen Age. De l'amour courtois aux jeux licencieux*, Paris, 2002.
- McCormick 1994 - Naomi McCormick, *Sexual Salvation: Affirming Women's Sexual Rights and Pleasures*, Westport, 1994.
- Micu Moldovan 1987 - Ioan Micu Moldovan, *Povești populare din Transilvania, culese prin elevii școlilor din Blaj*, București, 1987.
- Moschos 1987 - Moschos, *Europa*, în *Hesiod-Orfeu. Poeme*, București, 1987, p. 114-120.
- Nijloveanu 1982 - Ion Nijloveanu, *Folclor din Oltenia și Muntenia (VIII). Basmе populare românești*, București, 1982.
- Nișcov 1996 - Viorica Nișcov, *A fost de unde n-a fost. Basmul popular românesc*, București, 1996.
- Oprîșan 2005-2006 - Ionel Oprîșan, *Basmе fantastice românești*, vol. I-XI, București, 2005-2006.
- Ovidius 1972 - Publius Ovidius Naso, *Metamorfoze*, București, 1972.
- Pamfile 2010 - Tudor Pamfile, *Basmе*, în Tudor Pamfile, Constantin Rădulescu-Codin (ed.), *Basmеle românilor*, vol. IX, București, 2010, p. 5-106.
- Pastoureau 2007 - Michel Pastoureau, *Ursul. Istoria unui rege decăzut*, Chișinău, 2007.
- Popescu 2002 - Ioana Popescu, *Foloasele privirii*, București, 2002.
- Popescu 2010 - Nicolae D. Popescu, *Carte de basme. Culegere de basme și legende populare*, în Nicolae D. Popescu, Mihai Eminescu (ed.), *Basmеle românilor*, vol. V, București, 2010, p. 5-205.
- Pop-Reteganul 1986 - Ion Pop-Reteganul, *Povești ardelenesti*, București, 1986.
- Puff 2003 - Helmut Puff, *Sodomy in Remormation Germany and Switzerland, 1400-1600*, Chicago, 2003.
- Robea 1986 - Mihail M. Robea, *Folclor din Oltenia și Muntenia (IX). Basmе populare românești*, București, 1986.
- Rogoz 2002 - Vasile Rogoz, *Obiceiuri, rituri, credințe ale fetelor din Ținutul Codrului*, în *ME*, 2-3, februarie-iunie, 2002, p. 422-425.
- Rousselle 1983 - Aline Rousselle, *Porneia. De la maîtrise du corps à la privation sensorielle, IIe-IVe siècle de l'ère chrétienne*, Paris, 1983.
- Sandu Timoc 1988 - Cristea Sandu Timoc, *Povești populare românești*, București, 1988.
- Schullerus 2006 - Adolf Schullerus, *Tipologia basmelor românești și a variantelor lor. Conform sistemului tipologiei basmului întocmit de Antti Aarne*, București, 2006.

Costel Cioancă

- Seidman 2003 - Steven Seidman, *The Social Construction of Sexuality*, New York, 2003.
- Sergent 1984 - Bernard Sergent, *L'Homosexualité dans la mythologie grecque*, Paris, 1984.
- Sevastos 1990 - Elena Didia Odorica Sevastos, *Literatură populară*, vol. II, *Povești. Nașterea la români*, București, 1990.
- Stăncescu 2000 - Dumitru Stăncescu, *Sur-Vultur. Basme culese din gura poporului român*, București, 2000.
- Șerb 1967 - Ilie Șerb, *Făt-Frumos cu părul de aur. Basme populare românești*, vol. I-II, București, 1967.
- Taloș 2004 - Ion Taloș, *Cununia fraților și nunta soarelui. Incestul zădărnicit în folclorul românesc și universal*, București, 2004.
- Teodorescu 1968 - George Dem. Teodorescu, *Basme române*, București, 1968.
- Teodorescu, Păun 1967 - Barbu Teodorescu, Octav Păun, *Folclor literar românesc*, București, 1967.
- Vasilie 1958 - Alexandru Vasiliu, *Povești*, București, 1958.
- Verdon 2009 - Jean Verdon, *Dragostea în Evul Mediu. Trup, sexualitate și sentiment*, București, 2009.
- Veyne 2009 - Paul Veyne, *Sexualitate și putere în Roma antică*, București, 2009.
- Vigarello 2006 - Georges Vigarello, *O istorie a frumuseții. Corpul și arta înfrumusețării din Renaștere până în zilele noastre*, Chișinău, 2006.
- Weeks 1985 - Jeffrey Weeks, *Sexuality and Its Discontents: Meanings, Myths and Modern Sexualities*, Londra, 1985.
- Yatromanolakis 2007 - Dimitrios Yatromanolakis, *Sappho in the Making: The Early Reception*, Harvard, 2007.

LISTA ABREVIERILOR

AAR-SI	- Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Istorice. Academia Română. București.
ActaArchHung	- Acta Archaeologica. Academiae Scientiarum Hungaricae. Budapesta.
ActaHASH	- Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae. Budapesta.
ActaMN	- Acta Musei Napocensis. Muzeul de Istorie a Transilvaniei. Cluj-Napoca.
Adevărul	- Adevărul. București.
AÉ	- Archaeologiai Értesítő a Magyar régészeti, művészt-történeti és éremtani társulat tudományos folyóirata. Budapesta.
AF	- Altorientalische Forschungen. Institut für Archäologische Wissenschaften, Abteilung Vorderasiatische Archäologie. Berna.
AH	- Archaeologia historica. Masarykova univerzita, Filozofická fakulta. Brno.
AHY	- Austrian History Yearbook. Center for Austrian Studies. Minneapolis MN.
AIEFCB	- Anuarul Institutului de Etnografie și Folclor „Constantin Brăiloiu”. Academia Română, Institutul de Etnografie și Folclor „Constantin Brăiloiu”. București.
AIAC	- Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie Cluj-Napoca. (este continuat de AIIGB).
AIIAI/AIIX	- Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie „A. D. Xenopol” Iași (din 1990 Anuarul Institutului de Istorie „A. D. Xenopol” Iași).
AIIGB	- Anuarul Institutului de Istorie „George Barițiu” Cluj-Napoca. (continuă AIAC).
AIIN	- Anuarul Institutului de Istorie Națională. Cluj-Sibiu.
AISC	- Anuarul Institutului de Studii Clasice. Cluj.
AJPA	- American Journal of Physical Anthropology. The Official Journal of the American Association of Physical Anthropologist. Baltimore.
Alba-Iulia	- Alba-Iulia. Alba Iulia.
Aluta	- Aluta. Studii și comunicări - Tanulmányok és Közlemények. Sfântu Gheorghe.
AM	- Arheologia Moldovei. Institutul de Istorie și Arheologie „A. D. Xenopol” Iași.
AMM	- Acta Moldaviae Meridionalis. Muzeul Județean Vaslui.
Anatolia Antiqua	- Anatolia Antiqua. L'Institut Français d'Études Anatoliennes d'Istanbul.
AnB	- Analele Banatului. Muzeul Național al Banatului (serie nouă). Timișoara.
Anistoriton	- Anistoriton / <i>Ανιστόριτον</i> . History and Archaeology Journal. Digital Journal (Grecia).

Lista abrevierilor

- Annales** - Annales. Économies, Sociétés, Civilisations. École des Hautes Études en Sciences Sociales. Paris.
- Antaeus** - Antaeus. Communicationes ex Instituto Archaeologico Academiae Scientiarum Hungaricae. Budapesta.
- AntAfr** - Antiquités africaines. Université de Provence. Paris.
- AnUB-ŞP** - Analele Universităţii din Bucureşti. Seria Ştiinţe Politice. Universitatea din Bucureşti.
- AO** - Arhivele Olteniei. Serie nouă. Institutul de Cercetări Socio-Umane. Craiova.
- Apulum** - Apulum. Acta Musei Apulensis. Muzeul Naţional al Unirii Alba Iulia.
- ArhMed** - Arheologia Medievală. Reşiţa. Cluj-Napoca.
- ArhVestnik** - Arheološki Vestnik. Institut za arheologijo. Ljubljana.
- Arts of Asia** - Arts of Asia. The Asian Arts & Antiques Magazine. Hong Kong.
- Astra Sabesiensis** - Astra Sabesiensis. Despărţământul Astra „Vasile Moga” Sebeş.
- AUASH** - Annales Universitatis Apulensis. Series Historica. Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia.
- Banatica** - Banatica. Muzeul de Istorie al judeţului Caraş-Severin. Reşiţa.
- BAR** - British Archaeological Reports (International Series). Oxford.
- BB** - Bibliotheca Brukenthal. Muzeul Naţional Brukenthal. Sibiu.
- BCH** - Bulletin de correspondance hellénique. L’Institut de correspondance hellénique d’Athenes. Atena.
- BCŞS** - Buletinul Cercurilor Ştiinţifice Studenteşti. Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia.
- BECh** - Bibliothèque de l’école des chartes. Revue d’érudition. Paris.
- BerRGK** - Bericht der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts. Frankfurt pe Main.
- BHAB** - Bibliotheca Historica et Archaeologica Banatica. Muzeul Banatului Timişoara.
- BJJS** - The British Journal of Sociology. London School of Economics and Political Science. University of London.
- BMA** - Bibliotheca Musei Apulensis. Muzeul Naţional al Unirii Alba Iulia.
- BOR** - Biserica Ortodoxă Română. Patriarhia Română. Bucureşti.
- Boabe de grâu** - Boabe de grâu. Revistă de cultură. Bucureşti.
- BR** - Budapest Régiségei. Budapesti Történeti Múzeum. Budapesta.
- Britannia** - Britannia: A Journal of Romano-British and Kindred Studies. Society for the Promotion of Roman Studies. Londra.
- Brukenthal** - Brukenthal. Acta Musei. Muzeul Naţional Brukenthal. Sibiu.
- BS** - Balkan Studies. Institute for Balkan Studies in Thessaloniki. Salonic.
- BSNR** - Buletinul Societăţii Numismatice Române. Bucureşti.
- BTh** - Bibliotheca Thracologica. Institutul Român de Tracologie. Bucureşti.
- BudRég** - Budapest Régiségei. Budapesti Történeti Múzeum. Budapesta.

CAC	- Central Asia and Caucasus. Institute for Central Asian and Caucasian Studies. Luleå (Sweden). Institute of Strategic Studies of the Caucasus. Baku (Azerbaijan).
Carpații	- Carpații: Vânătoare, pescuit, chinologie. Cluj.
Castrum	- Castrum. A Castrum Bene Egyesület Hírlevele. Budapesta.
CCA	- Cronica cercetărilor arheologice. București.
Cercetări arheologice	- Cercetări arheologice. Muzeul Național de Istorie a României. București.
Chronica	- Chronica: annual of the Institute of History. University of Szeged.
Cibinium	- Cibinium. Analele Muzeului Etnografic „ASTRA”. Complexul Muzeal „ASTRA”. Sibiu.
CN	- Cercetări Numismatice. Muzeul Național de Istorie a României. București.
CNA	- Cronica Numismatică și Arheologică. Foaie de informații a Societății Numismatice Române. București.
CP	- Classical Philology. A Journal Dedicated to Research in Classical Antiquity. Chicago.
Crisia	- Crisia. Culegere de materiale și studii. Muzeul Țării Crișurilor. Oradea.
Dacia	- Dacia. Recherches et découvertes archéologiques en Roumanie. Nouvelle série: Revue d'archéologie et d'histoire ancienne. București.
Denarius	- Denarius. Slovenské národné múzeum - historické múzeum. Bratislava.
Der Unterwald	- Der Unterwald. Sebeș.
DolgCluj	- Dolgozatok az Erdély Nemzeti Múzeum Érem - és Régiségtarából. Kolosvár (Cluj).
EDR	- Ephemeris dacoromana. Annuario dell'Accademia di Romania. Roma.
EHQ	- European History Quarterly. Sage Publications. New York.
EO	- Etnograficheskoye obozreniye. Institut etnologii i antropologii RAN. Moscova.
Erdély Múzeum	- Erdély Múzeum. Erdélyi Múzeum-Egyesület. Cluj-Napoca.
Études balkaniques	- Études balkaniques. Cahiers Pierre Belon. Association Pierre Belon. Paris.
European Archaeology	- European Archaeology/online. București.
FBW	- Fundberichte aus Baden-Württemberg. Stuttgart.
FI	- File de Istorie. Muzeul de Istorie Bistrița (continuată de <i>Revista Bistriței</i>).
FolArch	- Folia Archaeologica. Magyar Történeti Múzeum. Budapesta.
FUrb	- Forma Urbis. Roma.
Gasyrlar avazy	- Gasyrlar avazy. Ekho vekov. Kazan.
Germania	- Germania, Römisch-Deutscher Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts. Frankfurt am Main.
GM	- Golos minuvshogo. Federal'noye gosudarstvennoye byudzhethnoye obrazovatel'noye uchrezhdeniye vysshego obrazovaniya Kubanskiy gosudarstvennyy universitet. Krasnodar.
Godišnjak	- Godišnjak. Jahrbuch Knjiga. Sarajevo-Heidelberg.

Lista abrevierilor

- HEI** - History of European Ideas. International Society for the Study of European Ideas. Londra.
- Hierasus** - Hierasus. Muzeul Județean Botoșani.
- Hiperboreea Journal** - Hiperboreea Journal. Societatea de Istorie Balcanică. București.
- HOMÉ** - A Herman Ottó Múzeum Évkönyve. Miskolc.
- HSCP** - Harvard Studies in Classical Philology. Harvard University. Cambridge (SUA).
- IIER** - Issues in Educational Research. Western Australian Institute for Educational Research Inc. New South Wales, Australia.
- IJESE** - International Journal of Environmental & Science Education. Kazan.
- IJL** - International Journal of Linguistics. Makrothink Institute. Las Vegas.
- IPH** - Inventaria Praehistorica Hungarie. Budapesta.
- Istoricheskie** - Istoricheskie, filosofskie, politicheskie i yuridicheskie nauki, kulturologiya i iskustvovedenie. Voprosy teorii i praktiki. Tambov.
- Izvestiya ASU** - Izvestiya. Altayskiy gosudarstvennyy universitet. Barnaul.
- Jászkunság** - Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Tudományos Egyesület. Szolnok.
- JHE** - Journal of Human Evolution. Elsevier.
- JRGZM** - Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums zu Mainz.
- Közlemények** - Közlemények az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem - és Régiségtárából. Cluj.
- KST** - Kazı Sonuçları Toplantısı. Ankara.
- Kubaba** - Kubaba. Faculdade de Ciências Sociais e Humanas, Universidade Nova de Lisboa.
- Lumea nouă** - Lumea nouă. București.
- Lupta** - Lupta. Iași.
- Mannus** - Mannus. Gesellschaft für Deutsche Vorgeschichte. Leipzig.
- Maqarnas** - Muqarnas Online. An Annual on the Visual Cultures of the Islamic World. Cambridge.
- Marisia** - Marisia. Muzeul Județean Târgu Mureș.
- MCA** - Materiale și cercetări arheologice. București.
- ME** - Memoria Ethnologica. Centrul Județean pentru Conservarea și Promovarea Culturii Tradiționale Maramureș. Baia Mare.
- MEFRA** - Mélanges de l'École française de Rome - Antiquité. Roma.
- MEJSR** - Middle-East Journal of Scientific Research. International Digital Organization for Scientific Information. Deira, Dubai.
- MFME** - A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Studia Archaeologica. Szeged.
- Mir nauki** - Mir nauki, kulturni, obrazovania. Gorno-Altaysk.
- MN** - Muzeul Național. Muzeul Național de Istorie a României. București
- Mots** - Mots. Les langages du politique. ENS Editions. Paris.
- Muzeológia** - Muzeológia a kultúrne dedičstvo. Univerzita Komenského v Bratislave.
- Múzeum** - Slovenské národné múzeum. Bratislava.

Natura	- Natura. Revistă pentru răspândirea științei. București.
NK	- Národní knihovna: knihovnická revue. Národní knihovna České republiky. Praga.
Numizmatika	- Numizmatika. Slovenská numizmatická spoločnosť. Bratislava.
PA	- Patrimonium Apulense. Direcția Județeană pentru Cultură Alba. Alba Iulia.
PBF	- Prähistorische Bronzefunde. München.
PolSci	- Romanian Journal of Political Science. Societatea Academică din România. București.
Pontica	- Pontica. Muzeul de Istorie Națională și Arheologie. Constanța.
PQCS	- Philippine Quarterly of Culture and Society. University of San Carlos. Cebu.
PZ	- Prähistorische Zeitschrift. Deutsche Gesellschaft fuer Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte, Institut für Prähistorische Archäologie. Berlin.
Rațiunea	- Rațiunea. Revistă bilunară de liberă cugetare. București.
RB	- Revista Bistriței. Complexul Muzeal Bistrița-Năsăud. Bistrița (continuă File de Istorie).
RES	- Review of European Studies. Canadian Center of Science and Education. Toronto.
RevHisto	- Revista de Historiografia. Instituto de Historiografía Julio Caro Baroja. Universidad Carlos III de Madrid.
RHA	- Revue historique des armées. Ministère de la Défense. Paris.
RHSEE/RESEE	- Revue historique du sud-est européen. Academia Română. București, Paris (din 1963 Revue des études sud-est européennes).
RI	- Revista de Istorie (din 1990 Revista istorică). Academia Română. București.
RIR	- Revista istorică română. Institutul de Istorie Națională din București.
RMM-MIA	- Revista muzeelor și monumentelor. Monumente Istorice și de Artă. București.
Romantisme	- Romantisme. Revue du dix-neuvième siècle. Editeur Armand Colin. Paris.
România liberă	- România liberă. București.
Rossiyskaya istoriya	- Rossiyskaya istoriya. Akademicheskii nauchno-izdatel'skiy, proizvodstvenno-poligraficheskii i knigorasprostranitel'skiy tsentr Nauka. Moscova.
RRH	- Revue Roumaine d'Histoire. Academia Română. București.
RRSE	- Revista română de studii eurasiatice. Centrul de Studii Eurasiatice, Universitatea „Ovidius” Constanța.
SA	- Sociological Analysis. Oxford University Press. Oxford.
SAA	- Studia Antiqua et Archaeologica. Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași.
SAI	- Studii și articole de istorie. Societatea de Științe Istorice și Filologice a RPR. București.
SArcheologiczne	- Sprawozdania Archeologiczne. Instytut Archeologii i Etnologii PAN. Cracovia.

Lista abrevierilor

Sargetia	- Sargetia. Acta Musei Devensis. Muzeul Civilizației Dacice și Romane Deva.
SC	- Studii și comunicări. Asociația Folcloriștilor și Etnografilor din județul Sibiu (din 1992 devine Studii și Comunicări de Etnologie).
SCB	- Studii și cercetări de bibliologie. Academia RPR. București.
SCIV(A)	- Studii și cercetări de istoria veche. București (din 1974, Studii și cercetări de istorie veche și arheologie).
SCN	- Studii și Cercetări de Numismatică. Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan” București.
SJ	- Saalburg Jahrbuch. Bericht des Saalburg Museum. Mainz am Rhein.
SJAHSS	- Scholars Journal of Arts, Humanities and Social Sciences. Scholars Academic and Scientific Publishers (SAS).
SlovArch	- Slovenská Archeológia. Nitra.
SlovNum	- Slovenská numizmatika. Národný numizmatický komitet Slovenskej republiky a Archeologický ústav SAV. Nitra.
SM	- Svobodnaya mysl. Obshchestvo s ogranichennoy otvetstvennost'yu Politizdat. Moscova.
SMIM	- Studii și materiale de istorie modernă. Institutul de Istorie „Nicolae Iorga” al Academiei Române. București.
SMIMed	- Studii și materiale de istorie medie. Institutul de Istorie „Nicolae Iorga” al Academiei Române. București.
Socialismul	- Socialismul. București.
SP	- Studii de Preistorie. Asociația Română de Arheologie. București.
SS	- The Social Sciences. Western Social Association. Dubai.
Stâna	- Stâna. Revistă profesională și de cultură. Organ al oierilor din întreaga țară. Poiana Sibiului.
Steaua	- Steaua: literară, artistică și culturală. Uniunea Scriitorilor din România. Cluj-Napoca.
StudiaTC	- Studia Theologia Catholica. Universitatea „Babeș-Bolyai” Cluj-Napoca.
StudiaUBBH	- Studia Universitatis Babeș-Bolyai. Series Historia. Universitatea „Babeș-Bolyai” Cluj-Napoca.
Studii	- Studii. Revistă de istorie. (din 1974 Revista de istorie și din 1990 Revista istorică). Academia Română. București.
Suceava	- Anuarul Muzeului Județean Suceava.
SUCH	- Studia Universitatis Cibiniensis, Serie Historica. Universitatea „Lucian Blaga” Sibiu.
Syria	- Syria. Archéologie, art et histoire. Revue d'art oriental et d'archéologie. Institut français du Proche-Orient.
Századok	- Századok. A Magyar Történelmi Társulat folyóirata. Budapest.
TAD	- Türk Arkeoloji Dergisi. Ankara.
Telegraphul	- Telegraphul. București.
Terra Sebus	- Terra Sebus. Acta Musei Sabesiensis. Muzeul Municipal „Ioan Raica” Sebeș.
Thraco-Dacica	- Thraco-Dacica. Institutul Român de Tracologie. București.
Transilvania	- Transilvania. Centrul Cultural Interetnic Transilvania. Sibiu.

Tyragetia	- Tyragetia. Muzeul Național de Arheologie și Istorie a Moldovei. Chișinău.
UPA	- Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie. Berlin.
Vestnik Moskovskaya	- Vestnik Moskovskaya gosudarstvennaya khudozhestvenno-promyshlennaya akademiya imeni S. G. Stroganova. Moscova.
Vestnik Omskogo	- Vestnik Omskogo universiteta. Seriya Istoricheskiye nauki. Omskij Gosudarstvennyj Universitet. Omsk.
Vestnik Tatarskogo	- Vestnik Tatarskogo gosudarstvennogo gumanitarno-pedagogicheskogo universiteta. Filologija i kul'tura. Kazan.
VI	- Voprosy istorii. Institut russkoy istorii Rossiyskoy akademii nauk. Moscova.
VF	- Voprosy filosofii. Izdatel'stvo «Nauka». Moscova.
VTT	- Veszprémi Történelmi Társaság és Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság kiadványa. Veszprém.
WASJ	- World Applied Sciences Journal. International Digital Organization for Scientific Information. Deira, Dubai.
Xenopoliana	- Xenopoliana. Buletin al Fundației Academice „A. D. Xenopol” Iași.
Ziridava	- Ziridava. Muzeul Județean Arad.

THE REPRESSED CAUCASIANS' ETHNO-TRAUMA EXPRESSED AS "LIGHT" AND "DARKNESS" IN SELECTED WRITINGS OF IDRIS BAZORKIN*

Irina Sovetovna KARABULATOVA**

Julia Nikolayevna EBZEEVA***

Nurbiy Aslanovich POCHESHKHOV****

Abstract. *The relevance of the research topic is confirmed not only by the current crisis in the North Caucasus, but also the general situation in the Russian Federation. The historical context of the creation of Ingush writer Idris Bazorkin's novel *Iz t'my vekov* reflects specifics of the self-preservation of the Ingush ethnos under the conditions of Soviet pressure. From an ethno-cultural linguistic viewpoint the opposition friend-foe exists here, associated with the light-darkness dichotomy where light is the native culture and darkness is the alien culture.*

Keywords: *Caucasus, ethnic mind, light-darkness dichotomy, I. Bazorkin, *Iz t'my vekov*.*

Introduction

Traditionally the ontological light-darkness dichotomy is considered in cultural studies, philosophy, psychology, religious studies, linguistics and literature. Philosophy identifies light with knowledge and truth,¹ and darkness with ignorance and unfamiliarity.² The antonymous concept where darkness-light is interchanged is also dual. Traditionally, literature verbally realises the concept "light" by the lexemes "good," "benefit," "knowledge," "heat," "truth" and so on. The lexemes "gloom," "cold" and even "death" present a conceptual core of the category "darkness." The main sources of light in literary writings are the heavenly hosts that express attitudes towards ongoing

* This work was supported by the grant RFBR 17-04-00607 *Ethnolinguistic and Cultural Screening of ISIS Technologies during Work on the Protest Behaviour of the Russian Youth*. This work was funded by this subsidy allocated to the Department of Foreign Languages of the Philological Faculty of the Peoples' Friendship University of Russia for research initiative *Poly-Linguistic and Cultural Language Personality in the Context of Globalization*. This paper has been prepared within project No 15-18-00148 of the RSF *Ethnosocial Processes and Interethnic Intensity in the South of Russia: Improvement of Analytical Research Tools and Ways of Regulation*.

** Peoples' Friendship University of Russia, Moscow, Russian Federation; e-mail: radogost2000@mail.ru.

*** Peoples' Friendship University of Russia, Moscow, Russian Federation; e-mail: julia_03@mail.ru.

**** Adyge State University, Maikop, Republic of Adygea, Russian Federation; e-mail: slyausheva@rambler.ru.

¹ Losev 2000, p. 118.

² Mamardashvili 2009, p. 75.

events, becoming the voice of the author who gives the narration its special emphasis or hides his conspicuity. World literature and Russian literature in particular often use artificial light sources which then became literary symbols and are considered by literary critics to be peculiar indexes of the importance of events ongoing in the writing.

The modernisation of life and material culture, the levelling of the ethnic specific character in family and everyday life, the shift of the centre of concentration of this specific character from traditional spiritual culture to the sphere of the national mind and its ethno-political components and other tendencies of the dynamics of ethnic processes attract the keen interest of ethnologists, sociologists, psychologists, political scientists and philologists. Researchers especially distinguish, on the one hand, problems concerning the study of common patterns and ethno-regional features of the evolution of the national mind from, on the other hand, a set of ethno-national problems of today.³

Despite positive changes in the sphere of interethnic relations on an ethno-political map of Russia and a map of the world, the North Caucasus is a region of interethnic conflict.⁴

The study of the national mind of the North Caucasians, including the Ingush, relates to a category of priorities and urgent objectives of scientific Caucasian studies.⁵ The relevance of research that considers the Ingush ethno-culture as the basis of the formation of their national mind is due both to the relative integrity of archetypical elements in everyday culture and the fact that socio-cultural processes, ongoing in the modern Ingush society, are characterised by an orientation towards traditional national culture.

Everything that is included within the concept of *ethno-culture*, represented by a language, the conceptualisation of the ethnic territory,⁶ being considered the original community,⁷ ethno-genetic legends and myths,⁸ ceremonies, customs, traditions, folklore,⁹ beliefs, and so on, are considered to be the objective and subjective bases for the formation and functioning of the national mind.¹⁰

The national mind as a moral category is connected with the specific nature of ethnic life, with socio-prescriptive and mental features of the nation, and with the nation's family and everyday life: that is, with ethno-culture in a

³ Sampiev, Akkiewa 2015, p. 35.

⁴ Zhade et al. 2016, p. 130.

⁵ Karabulatova 2016, p. 75.

⁶ Shadzhe et al. 2016, p. 69.

⁷ Yandiyeva 2012, p. 38.

⁸ Lyausheva et al. 2016, p. 115.

⁹ Fayzullina et al. 2016, p. 4448.

¹⁰ Khairullina et al. 2015, p. 570.

general sense of the concept. Therefore, the Ingush ethno-culture is emphasised as a component of the Ingush ethnos and as a primary basis of the Ingush national mind.

Materials and methods

The materials for this research are selected from Ingush writer Idris Bazorkin's literary and journalistic works: his essays and speeches, and also the text of his novel *Iz t'my vekov*. The research subject is presented in units, verbalising key valuable components of the concepts light-darkness and friend-foe in the linguistic view of the world of Bazorkin. The writer's grandfather Bunukho, the brother of the founder of the village of Bazorkino, was one of the first Ingush generals of the Russian Imperial Army. He brought up six well-educated sons who became recognised as Ingush intellectuals. The writer's father, Murtuz-Ali, was the third son of Bunukho Bazorkin, the imperial army officer. During the civil war he emigrated to Persia, where he died in 1924, rather than following the new regime. So, from an early age the future writer had no father and mother. The writer's mother Greta, the daughter of the Swiss engineer Louis de Ratzé who had worked in Vladikavkaz, had inculcated Idris with both Russian and West European cultures. During the Second World War the writer shared the destiny of the nation, being sent into exile in Kirghizia (nowadays Kyrgyzstan). At that time writers and representatives of repressed peoples were forbidden to write and publish their works. Therefore Bazorkin collected materials for his works which would allow him to be further rehabilitated. So, the novel *Iz t'my vekov* is considered as historical. Bazorkin, in his style, describes in detail the life, temper, customs and rituals of his nation at the end of the nineteenth century when the Ingush people were massively keeping up heathenism. The images of the priest Elmurza and the mullah Hassan-Haji are key in this context. Profane rites included chanting which praised, and even idealised, the author, and many reviewers considered it to be over the top. Others explained it as realising the author's aspiration to present these events truly. However, in our opinion, the retrospective on the Ingush people was caused by the writer's aspiration to find a way out of the ethno-injurious situation connected with the deportation of the whole nation after it was declared to be an enemy by the Soviet power. The central figure of the novel is Kaloy. The novel's attitude towards him and his attitude towards others express the importance of many heroes of the novel and of their character. The novel, like the majority author's works, is written in Russian. For this reason the question of whether Bazorkin's work should be considered Ingush literature but not Soviet is still discussed.

The destiny of the Ingush writer was tragic. During the Ossetian-Ingush ethnic conflict in the suburban area of North Ossetia and in

Vladikavkaz in October-November 1992 the writer was sent away by representatives of North Ossetian bands¹¹ as a hostage, and all the personal property of the writer, including the manuscript of the continuation of his epic novel, was removed by unidentified people. The neighbours said that four persons in civvies, accompanied by a troop (12 people) of completely battle-equipped fighters, who arrived at the house where Idris Bazorkin lived in a car and a military UAZ minibus, stole some large cardboard boxes of papers. It is still unknown where they are. The writer did not withstand this situation and soon died. He was buried in the patrimonial village.

The sphere of concepts of the novel *Iz t'my vekov* allows an understanding of the mental world and values of the Ingush people. The appeal to archetypal images of the Ingush culture is connected, in our opinion, with psycholinguistic and ethno-psychological methods of work with the mind and subconscious mind.¹² The writer was interested to create in his readers a positive attitude towards, and image of the Ingush people in total opposition to the image formed and articulated by the Soviet system of the Ingush as an enemy of the people.

Linguo-cognitive and linguo-cultural approaches to the individual's mind are the entry-points to the sphere of concepts of society, that is, to culture, and the concept that a unit of culture is the fixation of collective experiences to become the individual's. These approaches differ in their vectors in relation to the individual: a linguo-cognitive concept regards the direction from individual mind to culture, and a linguo-cultural concept vice versa. Despite these two contrasting approaches to determining the concept there are no significant contradictions. These approaches do not contradict, but complement each other.

For the last hundred years the modern individual's worldview has been undergoing great changes under the influence of the scientific and technological revolution and the entry of society into the electronic and information era. These changes are connected with the fact that existential parameters have shifted, the individual's sense of the planet palpably changing - this sense has gained various specifically experienced qualities, determined by the perceived shrinking of the globe, its atmosphere, natural phenomena, geopolitical belonging, and so on.

Using mass media the individual is interested in a set of events where he is not a real participant, but merely bears relation.

The comparison of the aspirations of the ethnos and the state in such processes as migration, adaptation and rehabilitation, and also of the roles of the state and ethnos in the political rehabilitation of the ethnos - in the nature

¹¹ Bazorkina 2001, p. 27.

¹² Abramova 2001, p. 15.

of the transformation of the ethnic mind of repressed nations, as reflected in the literary works of writers, native speakers of Ingush and bearers of the culture - is of methodological importance in ethno-political and socio-cultural research.¹³

A systematic approach to the study of culture and a comparative-historical method, allowing the determination of the main regularities of changes happening in the ethno-culture of the Ingush, are key to this paper. It is methodologically important that art and ceremonial communication are compound and a very significant element of socioregulative and etiquette culture. Besides, this paper follows some of the ideas and provisions of humanistic ethnology which were actively developed in B. Kh. Bgazhnokov's works, in particular the provision according to which it is claimed that creative, art communication and etiquette culture support the necessary levels of solidarity and of mutual consent, understanding and recognition in a society.¹⁴

The application in the research of the principle of historicism provided the realisation of a concrete historical approach to phenomena of the political and spiritual life of Ingushetia from the middle to the end of the twentieth century when I. Bazirokov perpetuated the realisation that his talent was of basic importance.

The research made use of theories and concepts approved in domestic philology, cultural science and social science: An axiological approach affords consideration of the Ingush ethnos from the perspectives of the dominant, primary or most entrenched positions, of steady values in the culture, and of distinctive, peculiar values and norms of the Ingush ethnos; A symbolical approach allows to be seen the uniqueness of the Ingush Ethnos' perceptions of the world around, of the natural world and space - that is, allows to be seen the originality of its thinking; An organisational approach finds the specific nature of the ethnos' collective state of living in the economic, political, legal and household spheres; an activity approach focuses on the behavioural side of ethnic culture as shown in ways of behaving and features of the actions of representatives of the Ingush ethnos. All the above approaches for the analysis of the ethno-cultural (axiological, symbolical, organisational, activity) are closely interconnected and correspond to various aspects of culture. We can find obvious parallels between the attitude of the Soviet government towards the Ingush and the attitude of the leadership of the West European states towards neighbouring peoples in periods of tense conflict. Ingushetia frightened the Soviet leadership with its sacred myths

¹³ Karabulatova et al. 2015, p. 39.

¹⁴ Bgazhnokov 2003a, p. 19; Bgazhnokov 2003b, p. 58.

about internal cohesion. This is similar to the mystical image of Transylvania in the Western European consciousness.¹⁵

Results

Bazorkin associates light with the future, progress and knowledge, and darkness with the past, backwardness and ignorance, associations that coincide with general widespread tropes of Soviet culture of the shady past and promising future as represented by the author.

As a result of a component analysis of the lexeme definitions “light” and “darkness” and their synonymic entries in Russian explanatory dictionaries and dictionaries of synonyms, the following lexemes, verbalising the concept light-darkness in the Russian language are pointed out:

- 1) nouns: darkness, blackness, obscurity, gloom, night, twilight, dawn, day dawn, light;
- 2) verbs: to darken, to get dark, to dawn, to brighten, to shine;
- 3) adjectives: dark, gloomy, light, bright, fair;
- 4) adverbs: dark, light, fine, bright.

To reveal figurative and valuable components of the concept light-darkness in Bazorkin’s individual linguistic view of the world the text of his novel *Iz t’my vekov* will be analysed. First of all, the symbolical content of the novel’s title, where one of the names of the conceptual dichotomy is verbalised, claims special attention. It can be assumed that light in Bazorkin’s novel symbolises an idealised era of Soviet power with its hopes for freedom, equal rights and opportunities for representatives of any nation and any social status, and darkness is a symbol of the monarchic period. However, it can be supposed that the author delicately voices the possibility of overcoming the darkness that is ethno-trauma, and of an Ingush ethnos revival. Poetry by the author within the novel also proves it:

And it is our century - / the century of the triumph of progress, / the century of *fair* thoughts, joyful hopes! / Henceforth/our nation will have no secrets. / The future will keep legends, / dramas, victories and love alive. / Another time. Another life. / Who gazes, sees much. / Who listens, those merit time talking. / The greybeards helped me live much longer. / They brought me back in yesterday. / In tomorrow / we go together, / to those who follow, / having left this story / about the people going out of *darkness*.¹⁶

Even after the Ingush repatriation to their ethnic lands after the war, the period of deportation blazed a trail in the linguistic and mental sphere of

¹⁵ https://kutztownenglish.files.wordpress.com/2015/09/jds_v1_1999_andras.pdf, accessed 28 March 2017.

¹⁶ <http://e-libra.ru/read/228474-iz-tmy-vekov.html>, accessed 28 March 2017, my italics.

concepts of the Ingush. So, the figurative meaning of the light includes the symbol "light of home":

Turs stopped to play, became thoughtful, looking at the lit, unquenchable fire of home. When and by whom was it switched on? And now what will be for his descendants for whom he has kept the *light* and heat on? Will they keep his fire in the same way for their followers?¹⁷

The concept light has the meaning "pleasure," and the concept "darkness" has the antonymous meaning "grief":

Only the *light* of pleasure that her eyes irradiated and the softness which her speech was full of, revealed boundless female happiness. And how much of it has she felt?¹⁸

The sketches and papers of the author also have the well-lit house as valued, negative axiological signs of darkness (heavy, dark, and gloomy was the life of the common individual) associated with lawlessness and ignorance and a positive assessment of light as a symbol of activity and knowledge.

Thus, the concept light-darkness holds pride of place in Bazorkin's individual linguistic view of the world. His meliorative valuable content is conceptualised by such signs as "light of home," "light house," "pleasure," "future," "progress" and "knowledge." Darkness, possessing antonymic signs, is opposed to these values. Frequent use of units verbalising the concept in the writer's texts, and the fact that they occur in the title, epigraph and last sentence of the novel, prove the axiological importance of this concept in Bazorkin's individual linguistic view of the world.

Discussion

Numerous pieces of research show that in the twentieth century there was already a strongly pronounced freedom of the individual from his own existential experiences, setting the integrity of his view of the world and keeping its integrity in human mind. It is expressed in a set of concrete phenomena - individual and social - described as the existence of the mass individual by José Ortega y Gasset. He, as is known, is characterised by the depreciation of global individual experiences, so the worldview becomes observable.¹⁹ Life in itself is not considered as existence.²⁰ It exists as the sequence of interchanging events that naturally creates an existential vacuum, demanding to be filled with a full view of the world. The simple full worldview offered to the individual by their personified repository (guru, leader, teacher, and so on) easily fills the existential vacuum, creating an

¹⁷ Ibid., my italics.

¹⁸ Ibid.

¹⁹ Ortega y Gasset 1989, p. 119.

²⁰ Martazanova 2005, p. 13.

illusion of the integrity and globality of the experience. Instead of one's own personal attitude to life an equivalent - a simulacrum - in the form of a personified idea occurs.²¹

Personal attitude becomes significant, defining the degree of inclusiveness in the flow of information that goes to him through other people.

There is a psychological problem concerning a reaction to information mediated by the presence of any unfamiliar, other individual who is personally unknown. It is considered that this introduces the following important parameters in the modern individual's worldview:

- experience of the value of personal attitude;
- experiences of the dependence of personal life on other people.

These experiences aggravate sensuousness in the modern individual to humanitarian information, decreasing the degree of uncertainty of these feelings and specifying their place in the worldview as integral.²²

So, experience of the value of personal attitude assumes reflectivity, the existence of the self-concept, experience of the borders of self, and so forth: that is to say, efforts regarding the implementation of the influence on the self are necessary. The experience of dependence on other people demands the existence of the concept of Other, its comparison with the self-concept, understanding of personal status among other people, and so on: that is, efforts regarding the implementation of the influence on the self are again necessary. Carrying out these efforts is impossible if the individual has no global experience of the value of his personal life. It is no coincidence that in the novel's notes the writer says: "The matter will be about personality becoming, the fight of characters in the conditions of significant historical events, people, creating this history."²³

Idris Bazirokov opposes light and darkness in his novel, while the writer points us to the analytic choice of the mountaineer: who is he - the bearer of the Light or the bearer of darkness? In this regard, we can regard this novel as a unique reflection of the writer-ethnologist on the dualism of vampires and ordinary people, sacral knowledge and everyday knowledge, the world of mountains and the world of plains. These reflections are not new. However, this topic is being developed for the first time on Ingush material.

Conclusions

The problems that all North Caucasians face should be solved, having thought through the objective and subjective phenomena that have led to

²¹ Baudrillard 2016; Rimskiy et. al. 2016.

²² Osipov et al. 2016, p. 90.

²³ <http://e-libra.ru/read/228474-iz-tmy-vekova.html>, accessed 28 March 2017.

national tension, the deformation of the national mind, and traditional ethnic culture declining. Thus, first of all, it is necessary to take a balanced approach to urgent ethnic questions, considering the ethno-psychological, national and ethno-cultural features of each nation.

The rehabilitation process is understood in this research not only to comprise state measures for the rehabilitation of repressed nations and measures for territorial rehabilitation, but also processes of economic, social, cultural and interethnic rehabilitation, in fact, the rejuvenation of abilities, of opportunities (in this case, opportunities for further development).

The key concepts light and darkness, being given various shades of meaning in the literary text, will organise the tragic and inconsistent space of life and death, of good and evil. Having no opportunity to speak simply, intellectual representatives of Ingush art tried to express all their pain and aspirations to their descendants allegorically. In this space is the image of an epic hero, involved in the stream of historical and existential time, and the vector of the spiritual nation's development is mapped out. Idris Bazorkin uses the concepts of light and darkness for a metaphorical understanding of an ethnic trauma in a specific ethno-drama of the Ingush ethnos. This leads a reader to understand the depth of emotional stress of the author and to understand his heroes, as the language personality is also a communicative personality because she uses ethnic, linguistic and cultural knowledge and installations.²⁴

A Chthonian duality of light and darkness was the leading element in Bazirokov's creativity, expressing the writer's experience of ethnic apocalypse.²⁵ The main problem for research in the rehabilitation period consists in the fact that the question's settlement concerning the common rehabilitation of the Chechen and Ingush ethnicities after the return from deportation demands the consideration of all these questions as a single set with connections between all aspects of the rehabilitation process, the depth of their interference and the dependence on ethnic and historical features.

Bibliographical Abbreviations

Abramova 2001	- Galina Sergeevna Abramova, <i>Prakticheskaya psikhologiya</i> , Moscow, 2001.
Baudrillard 2016	- Jean Baudrillard, <i>Simulyakry i simulyatsii</i> , Moscow, 2016.
Bazorkina 2001	- Aza Idrisovna Bazorkina, <i>Vospominaniya ob otse</i> , Nalchik, 2001.
Bgazhnokov 2003a	- Barasbi Khachimovich Bgazhnokov, <i>Osnovaniya gumanisticheskoy etnologii</i> , Moscow, 2003.

²⁴ Karabulatova 2013, p. 794.

²⁵ Ermakova et al. 2016, p. 63.

- Bgazhnokov 2003b - Barasbi Khachimovich Bgazhnokov, *Kultura empatii*, in *EO*, 1, 2003, p. 55-68.
- Ermakova et al. 2016 - Elena Ermakova, Mayra Jilkisheva, Guzel Fayzullina, Irina Karabulatoeva, Khabiba Shagbanova, *The Media and Fiction: Postmodernist Discourse of Contemporary Terrorism in the Context of Apocalyptic Rhetoric*, in *CAC*, 17, 2016, 2, p. 61-69.
- Fayzullina et al. 2016 - Guzel Chakhvarovna Fayzullina, Irina Sovetovna Karabulatoeva, Alsina Aleksandrovna Fattakova, Elena Nikolaevna Ermakova, Flera Sagitovna Sayfulina, *The Anthropomorphic Dolls-Patrimonial Idols of Attanay and Their Place in the Language Picture World of the Siberian Tatars*, in *SS*, 11, 2016, 18, p. 4448-4456.
- Karabulatoeva 2013 - Irina Sovetovna Karabulatoeva, *The Problems of Linguistic Modeling of New Eurasian Linguistic Personality in Multilingualistic and Mental Environment (by Example of Onomasphere)*, in *MEJSR*, 17, 2013, 6, p. 791-795.
- Karabulatoeva et al. 2015 - Irina Sovetovna Karabulatoeva, Zaineta Ruslanovna Khachmafova, Madina Marzakanovna Bricheva, Tamara Teuchezhevna Nescheretova, Asya Kazbekovna Bersirova, *Linguo-Pragmatic Aspect of "Search for the Ideal" in the Discourse of Female Fiction as a Reflection of Matrimonial-Demographic and Sexual Behavior in Contemporary Russian Society*, in *RES*, 7, 2015, 6, p. 35-45.
- Karabulatoeva 2016 - Irina Sovetovna Karabulatoeva, *The Nature of Modern Ethno-Cultural Communications in the North Caucasus*, in *CAC*, 17, 2016, 4, p. 71-79.
- Khairullina et al. 2015 - Nursafa Gafurovna Khairullina, Irina Sovetovna Karabulatoeva, Marina Fedorovna Shvedova, Kenesar Kuanyshevich Koysho, *Tatars of Siberia: Religious Rebirth and Identity Problems*, in *Terra Sebus*, 7, 2015, p. 565-583.
- Losev 2000 - Alexey Losev, *Istoriya antichnoy estetiki sofisty. Sokrat. Platon istoriya antichnoy estetiki*, tome II (*Iskusstvo*), Moscow, 2000.
- Lyausheva et al. 2016 - Svetlana Lyausheva, Vyacheslav Nekhai, Rashid Khunagov, Bela Shkhachemukova, *The Traditional Adyge Culture in the Context of Globalization: Social Integration as a Factor of Defusing Ethnic Tension in the Caucasus*, in *CAC*, 17, 2016, 3, p. 113-121.
- Mamardashvili 2009 - Merab Mamardashvili, *Lektsii o Pruste. Psikhologicheskaya topologiya puti*, Moscow, 2009.
- Martazanova 2005 - Khanifa Magamedovna Martazanova, *Khudozhestvennaya kontseptsiya cheloveka i istorii v proze Idrisa Bazorkina*, PhD thesis, Ingush State University, 2005.
- Ortega y Gasset 1989 - José Ortega y Gasset, *The Revolt of the Masses*, in *VF*, 3, 1989, p. 119-121.
- Osipov et al. 2016 - Gennady Osipov, Irina Karabulatoeva, Gennady Shafranov-Kutsev, Lyudmila Kononova, Bigaysha Akhmetova, Ekaterina Loskutova, Gulsina Niyazova, *Ethnic Trauma and Its Echo in Today's Mental Picture of the World among the Peoples of the Post-Soviet States: An Interethnic Conflicting Discourse Unfolding in Russia's Ethnolinguistic Information Space*, in *CAC*, 17, 2016, 2, p. 87-94.

The Repressed Caucasians' Ethno-Trauma Expressed as "Light" and "Darkness"

- Rimskiy et al. 2016 - Victor P. Rimskiy, Tamara Lipich, Olga Kovalchuk, Pavel Olkhov, *Sociocultural Adaptation of Migrant Refugees in Contemporary Russian Society: the Development of Social Partnership System Focused on Work with Refugees*, in *SS*, 11, 2016, 10, p. 2392-2394.
- Sampiev, Akkiewa 2015 - Israpil Sampiev, Svetlana Akkiewa, *Deportirovannyye narody Severnogo Kavkaza: strategii vyzhivaniya v diaspore*, Nalchik, 2015.
- Shadzhe et al. 2016 - Asiet Shadzhe, Irina Karabulatova, Rashid Khunagov, Zuriet Zhade, *Ethnopolitical Influence in Regulating National Security in Border Territories of the Countries in the Caucasian-Caspian Region*, in *CAC*, 17, 2016, 3, p. 66-75.
- Yandiyeva 2012 - Maryam Yandiyeva, *Deportatsiya ingushbey. Prichiny. Obstoyatel'stva. Posledstviya*, Tbilisi, 2012.
- Zhade et al. 2016 - Zuriet Zhade, Asiet Shadzhe, Svetlana Lyausheva, Nadezhda Ilyinova, *Expert Assessments of the Ethnosocial Processes in the Caucasus Today: Republic of Adygea*, in *CAC*, 17, 2016, 3, p. 129-136.

LISTA ABREVIERILOR

AAR-SI	- Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Istorice. Academia Română. București.
ActaArchHung	- Acta Archaeologica. Academiae Scientiarum Hungaricae. Budapesta.
ActaHASH	- Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae. Budapesta.
ActaMN	- Acta Musei Napocensis. Muzeul de Istorie a Transilvaniei. Cluj-Napoca.
Adevărul	- Adevărul. București.
AÉ	- Archaeologiai Értesítő a Magyar régészeti, művészt-történeti és éremtani társulat tudományos folyóirata. Budapesta.
AF	- Altorientalische Forschungen. Institut für Archäologische Wissenschaften, Abteilung Vorderasiatische Archäologie. Berna.
AH	- Archaeologia historica. Masarykova univerzita, Filozofická fakulta. Brno.
AHY	- Austrian History Yearbook. Center for Austrian Studies. Minneapolis MN.
AIEFCB	- Anuarul Institutului de Etnografie și Folclor „Constantin Brăiloiu”. Academia Română, Institutul de Etnografie și Folclor „Constantin Brăiloiu”. București.
AIAC	- Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie Cluj-Napoca. (este continuat de AIIGB).
AIIAI/AIIX	- Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie „A. D. Xenopol” Iași (din 1990 Anuarul Institutului de Istorie „A. D. Xenopol” Iași).
AIIGB	- Anuarul Institutului de Istorie „George Barițiu” Cluj-Napoca. (continuă AIAC).
AIIN	- Anuarul Institutului de Istorie Națională. Cluj-Sibiu.
AISC	- Anuarul Institutului de Studii Clasice. Cluj.
AJPA	- American Journal of Physical Anthropology. The Official Journal of the American Association of Physical Anthropologist. Baltimore.
Alba-Iulia	- Alba-Iulia. Alba Iulia.
Aluta	- Aluta. Studii și comunicări - Tanulmányok és Közlemények. Sfântu Gheorghe.
AM	- Arheologia Moldovei. Institutul de Istorie și Arheologie „A. D. Xenopol” Iași.
AMM	- Acta Moldaviae Meridionalis. Muzeul Județean Vaslui.
Anatolia Antiqua	- Anatolia Antiqua. L'Institut Français d'Études Anatoliennes d'Istanbul.
AnB	- Analele Banatului. Muzeul Național al Banatului (serie nouă). Timișoara.
Anistoriton	- Anistoriton / <i>Ανιστόριτον</i> . History and Archaeology Journal. Digital Journal (Grecia).

Lista abrevierilor

- Annales** - Annales. Économies, Sociétés, Civilisations. École des Hautes Études en Sciences Sociales. Paris.
- Antaeus** - Antaeus. Communicationes ex Instituto Archaeologico Academiae Scientiarum Hungaricae. Budapesta.
- AntAfr** - Antiquités africaines. Université de Provence. Paris.
- AnUB-ŞP** - Analele Universităţii din Bucureşti. Seria Ştiinţe Politice. Universitatea din Bucureşti.
- AO** - Arhivele Olteniei. Serie nouă. Institutul de Cercetări Socio-Umane. Craiova.
- Apulum** - Apulum. Acta Musei Apulensis. Muzeul Naţional al Unirii Alba Iulia.
- ArhMed** - Arheologia Medievală. Reşiţa. Cluj-Napoca.
- ArhVestnik** - Arheološki Vestnik. Institut za arheologijo. Ljubljana.
- Arts of Asia** - Arts of Asia. The Asian Arts & Antiques Magazine. Hong Kong.
- Astra Sabesiensis** - Astra Sabesiensis. Despărţământul Astra „Vasile Moga” Sebeş.
- AUASH** - Annales Universitatis Apulensis. Series Historica. Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia.
- Banatica** - Banatica. Muzeul de Istorie al judeţului Caraş-Severin. Reşiţa.
- BAR** - British Archaeological Reports (International Series). Oxford.
- BB** - Bibliotheca Brukenthal. Muzeul Naţional Brukenthal. Sibiu.
- BCH** - Bulletin de correspondance hellénique. L’Institut de correspondance hellénique d’Athenes. Atena.
- BCŞS** - Buletinul Cercurilor Ştiinţifice Studenteşti. Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia.
- BECh** - Bibliothèque de l’école des chartes. Revue d’érudition. Paris.
- BerRGK** - Bericht der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts. Frankfurt pe Main.
- BHAB** - Bibliotheca Historica et Archaeologica Banatica. Muzeul Banatului Timişoara.
- BJS** - The British Journal of Sociology. London School of Economics and Political Science. University of London.
- BMA** - Bibliotheca Musei Apulensis. Muzeul Naţional al Unirii Alba Iulia.
- BOR** - Biserica Ortodoxă Română. Patriarhia Română. Bucureşti.
- Boabe de grâu** - Boabe de grâu. Revistă de cultură. Bucureşti.
- BR** - Budapest Régiségei. Budapesti Történeti Múzeum. Budapesta.
- Britannia** - Britannia: A Journal of Romano-British and Kindred Studies. Society for the Promotion of Roman Studies. Londra.
- Brukenthal** - Brukenthal. Acta Musei. Muzeul Naţional Brukenthal. Sibiu.
- BS** - Balkan Studies. Institute for Balkan Studies in Thessaloniki. Salonic.
- BSNR** - Buletinul Societăţii Numismatice Române. Bucureşti.
- BTh** - Bibliotheca Thracologica. Institutul Român de Tracologie. Bucureşti.
- BudRég** - Budapest Régiségei. Budapesti Történeti Múzeum. Budapesta.

CAC	- Central Asia and Caucasus. Institute for Central Asian and Caucasian Studies. Luleå (Sweden). Institute of Strategic Studies of the Caucasus. Baku (Azerbaijan).
Carpații	- Carpații: Vânătoare, pescuit, chinologie. Cluj.
Castrum	- Castrum. A Castrum Bene Egyesület Hírlevele. Budapesta.
CCA	- Cronica cercetărilor arheologice. București.
Cercetări arheologice	- Cercetări arheologice. Muzeul Național de Istorie a României. București.
Chronica	- Chronica: annual of the Institute of History. University of Szeged.
Cibinium	- Cibinium. Analele Muzeului Etnografic „ASTRA”. Complexul Muzeal „ASTRA”. Sibiu.
CN	- Cercetări Numismatice. Muzeul Național de Istorie a României. București.
CNA	- Cronica Numismatică și Arheologică. Foaie de informații a Societății Numismatice Române. București.
CP	- Classical Philology. A Journal Dedicated to Research in Classical Antiquity. Chicago.
Crisia	- Crisia. Culegere de materiale și studii. Muzeul Țării Crișurilor. Oradea.
Dacia	- Dacia. Recherches et découvertes archéologiques en Roumanie. Nouvelle série: Revue d'archéologie et d'histoire ancienne. București.
Denarius	- Denarius. Slovenské národné múzeum - historické múzeum. Bratislava.
Der Unterwald	- Der Unterwald. Sebeș.
DolgCluj	- Dolgozatok az Erdély Nemzeti Múzeum Érem - és Régiségtárából. Kolosvár (Cluj).
EDR	- Ephemeris dacoromana. Annuario dell'Accademia di Romania. Roma.
EHQ	- European History Quarterly. Sage Publications. New York.
EO	- Etnograficheskoye obozreniye. Institut etnologii i antropologii RAN. Moscova.
Erdély Múzeum	- Erdély Múzeum. Erdélyi Múzeum-Egyesület. Cluj-Napoca.
Études balkaniques	- Études balkaniques. Cahiers Pierre Belon. Association Pierre Belon. Paris.
European Archaeology	- European Archaeology/online. București.
FBW	- Fundberichte aus Baden-Württemberg. Stuttgart.
FI	- File de Istorie. Muzeul de Istorie Bistrița (continuată de <i>Revista Bistriței</i>).
FolArch	- Folia Archaeologica. Magyar Történeti Múzeum. Budapesta.
FUrb	- Forma Urbis. Roma.
Gasyrlar avazy	- Gasyrlar avazy. Ekho vekov. Kazan.
Germania	- Germania, Römisch-Deutscher Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts. Frankfurt am Main.
GM	- Golos minuvshogo. Federal'noye gosudarstvennoye byudzhethnoye obrazovatel'noye uchrezhdeniye vysshego obrazovaniya Kubanskiy gosudarstvennyy universitet. Krasnodar.
Godišnjak	- Godišnjak. Jahrbuch Knjiga. Sarajevo-Heidelberg.

Lista abrevierilor

- HEI** - History of European Ideas. International Society for the Study of European Ideas. Londra.
- Hierasus** - Hierasus. Muzeul Județean Botoșani.
- Hiperboreea Journal** - Hiperboreea Journal. Societatea de Istorie Balcanică. București.
- HOMÉ** - A Herman Ottó Múzeum Évkönyve. Miskolc.
- HSCP** - Harvard Studies in Classical Philology. Harvard University. Cambridge (SUA).
- IIER** - Issues in Educational Research. Western Australian Institute for Educational Research Inc. New South Wales, Australia.
- IJESE** - International Journal of Environmental & Science Education. Kazan.
- IJL** - International Journal of Linguistics. Makrothink Institute. Las Vegas.
- IPH** - Inventaria Praehistorica Hungarie. Budapesta.
- Istoricheskie** - Istoricheskie, filosofskie, politicheskie i yuridicheskie nauki, kulturologiya i iskustvovedenie. Voprosy teorii i praktiki. Tambov.
- Izvestiya ASU** - Izvestiya. Altayskiy gosudarstvennyy universitet. Barnaul.
- Jászkunság** - Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Tudományos Egyesület. Szolnok.
- JHE** - Journal of Human Evolution. Elsevier.
- JRGZM** - Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums zu Mainz.
- Közlemények** - Közlemények az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem - és Régiségtárából. Cluj.
- KST** - Kazı Sonuçları Toplantısı. Ankara.
- Kubaba** - Kubaba. Faculdade de Ciências Sociais e Humanas, Universidade Nova de Lisboa.
- Lumea nouă** - Lumea nouă. București.
- Lupta** - Lupta. Iași.
- Mannus** - Mannus. Gesellschaft für Deutsche Vorgeschichte. Leipzig.
- Maqarnas** - Muqarnas Online. An Annual on the Visual Cultures of the Islamic World. Cambridge.
- Marisia** - Marisia. Muzeul Județean Târgu Mureș.
- MCA** - Materiale și cercetări arheologice. București.
- ME** - Memoria Ethnologica. Centrul Județean pentru Conservarea și Promovarea Culturii Tradiționale Maramureș. Baia Mare.
- MEFRA** - Mélanges de l'École française de Rome - Antiquité. Roma.
- MEJSR** - Middle-East Journal of Scientific Research. International Digital Organization for Scientific Information. Deira, Dubai.
- MFME** - A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Studia Archaeologica. Szeged.
- Mir nauki** - Mir nauki, kulturni, obrazovania. Gorno-Altaysk.
- MN** - Muzeul Național. Muzeul Național de Istorie a României. București
- Mots** - Mots. Les langages du politique. ENS Editions. Paris.
- Muzeológia** - Muzeológia a kultúrne dedičstvo. Univerzita Komenského v Bratislave.
- Múzeum** - Slovenské národné múzeum. Bratislava.

Natura	- Natura. Revistă pentru răspândirea științei. București.
NK	- Národní knihovna: knihovnická revue. Národní knihovna České republiky. Praga.
Numizmatika	- Numizmatika. Slovenská numizmatická spoločnosť. Bratislava.
PA	- Patrimonium Apulense. Direcția Județeană pentru Cultură Alba. Alba Iulia.
PBF	- Prähistorische Bronzefunde. München.
PolSci	- Romanian Journal of Political Science. Societatea Academică din România. București.
Pontica	- Pontica. Muzeul de Istorie Națională și Arheologie. Constanța.
PQCS	- Philippine Quarterly of Culture and Society. University of San Carlos. Cebu.
PZ	- Prähistorische Zeitschrift. Deutsche Gesellschaft fuer Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte, Institut für Prähistorische Archäologie. Berlin.
Rațiunea	- Rațiunea. Revistă bilunară de liberă cugetare. București.
RB	- Revista Bistriței. Complexul Muzeal Bistrița-Năsăud. Bistrița (continuă File de Istorie).
RES	- Review of European Studies. Canadian Center of Science and Education. Toronto.
RevHisto	- Revista de Historiografia. Instituto de Historiografía Julio Caro Baroja. Universidad Carlos III de Madrid.
RHA	- Revue historique des armées. Ministère de la Défense. Paris.
RHSEE/RESEE	- Revue historique du sud-est européen. Academia Română. București, Paris (din 1963 Revue des études sud-est européennes).
RI	- Revista de Istorie (din 1990 Revista istorică). Academia Română. București.
RIR	- Revista istorică română. Institutul de Istorie Națională din București.
RMM-MIA	- Revista muzeelor și monumentelor. Monumente Istorice și de Artă. București.
Romantisme	- Romantisme. Revue du dix-neuvième siècle. Editeur Armand Colin. Paris.
România liberă	- România liberă. București.
Rossiyskaya istoriya	- Rossiyskaya istoriya. Akademicheskii nauchno-izdatel'skiy, proizvodstvenno-poligraficheskiy i knigorasprostranitel'skiy tsentr Nauka. Moscova.
RRH	- Revue Roumaine d'Histoire. Academia Română. București.
RRSE	- Revista română de studii eurasiatice. Centrul de Studii Eurasiatice, Universitatea „Ovidius” Constanța.
SA	- Sociological Analysis. Oxford University Press. Oxford.
SAA	- Studia Antiqua et Archaeologica. Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași.
SAI	- Studii și articole de istorie. Societatea de Științe Istorice și Filologice a RPR. București.
SArcheologiczne	- Sprawozdania Archeologiczne. Instytut Archeologii i Etnologii PAN. Cracovia.

Lista abrevierilor

Sargetia	- Sargetia. Acta Musei Devensis. Muzeul Civilizației Dacice și Romane Deva.
SC	- Studii și comunicări. Asociația Folcloriștilor și Etnografilor din județul Sibiu (din 1992 devine Studii și Comunicări de Etnologie).
SCB	- Studii și cercetări de bibliologie. Academia RPR. București.
SCIV(A)	- Studii și cercetări de istoria veche. București (din 1974, Studii și cercetări de istorie veche și arheologie).
SCN	- Studii și Cercetări de Numismatică. Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan” București.
SJ	- Saalburg Jahrbuch. Bericht des Saalburg Museum. Mainz am Rhein.
SJAHSS	- Scholars Journal of Arts, Humanities and Social Sciences. Scholars Academic and Scientific Publishers (SAS).
SlovArch	- Slovenská Archeológia. Nitra.
SlovNum	- Slovenská numizmatika. Národný numizmatický komitet Slovenskej republiky a Archeologický ústav SAV. Nitra.
SM	- Svobodnaya mysl. Obshchestvo s ogranichennoy otvetstvennost'yu Politizdat. Moscova.
SMIM	- Studii și materiale de istorie modernă. Institutul de Istorie „Nicolae Iorga” al Academiei Române. București.
SMIMed	- Studii și materiale de istorie medie. Institutul de Istorie „Nicolae Iorga” al Academiei Române. București.
Socialismul	- Socialismul. București.
SP	- Studii de Preistorie. Asociația Română de Arheologie. București.
SS	- The Social Sciences. Western Social Association. Dubai.
Stâna	- Stâna. Revistă profesională și de cultură. Organ al oierilor din întreaga țară. Poiana Sibiului.
Steaua	- Steaua: literară, artistică și culturală. Uniunea Scriitorilor din România. Cluj-Napoca.
StudiaTC	- Studia Theologia Catholica. Universitatea „Babeș-Bolyai” Cluj-Napoca.
StudiaUBBH	- Studia Universitatis Babeș-Bolyai. Series Historia. Universitatea „Babeș-Bolyai” Cluj-Napoca.
Studii	- Studii. Revistă de istorie. (din 1974 Revista de istorie și din 1990 Revista istorică). Academia Română. București.
Suceava	- Anuarul Muzeului Județean Suceava.
SUCH	- Studia Universitatis Cibiniensis, Serie Historica. Universitatea „Lucian Blaga” Sibiu.
Syria	- Syria. Archéologie, art et histoire. Revue d'art oriental et d'archéologie. Institut français du Proche-Orient.
Századok	- Századok. A Magyar Történelmi Társulat folyóirata. Budapest.
TAD	- Türk Arkeoloji Dergisi. Ankara.
Telegraphul	- Telegraphul. București.
Terra Sebus	- Terra Sebus. Acta Musei Sabesiensis. Muzeul Municipal „Ioan Raica” Sebeș.
Thraco-Dacica	- Thraco-Dacica. Institutul Român de Tracologie. București.
Transilvania	- Transilvania. Centrul Cultural Interetnic Transilvania. Sibiu.

Tyragetia	- Tyragetia. Muzeul Național de Arheologie și Istorie a Moldovei. Chișinău.
UPA	- Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie. Berlin.
Vestnik Moskovskaya	- Vestnik Moskovskaya gosudarstvennaya khudozhestvenno-promyshlennaya akademiya imeni S. G. Stroganova. Moscova.
Vestnik Omskogo	- Vestnik Omskogo universiteta. Seriya Istoricheskiye nauki. Omskij Gosudarstvennyj Universitet. Omsk.
Vestnik Tatarskogo	- Vestnik Tatarskogo gosudarstvennogo gumanitarno-pedagogicheskogo universiteta. Filologija i kul'tura. Kazan.
VI	- Voprosy istorii. Institut russkoy istorii Rossiyskoy akademii nauk. Moscova.
VF	- Voprosy filosofii. Izdatel'stvo «Nauka». Moscova.
VTT	- Veszprémi Történelmi Társaság és Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság kiadványa. Veszprém.
WASJ	- World Applied Sciences Journal. International Digital Organization for Scientific Information. Deira, Dubai.
Xenopoliana	- Xenopoliana. Buletin al Fundației Academice „A. D. Xenopol” Iași.
Ziridava	- Ziridava. Muzeul Județean Arad.

ASPECTE PRIVIND PĂSTORITUL ÎN MĂRGINIMEA SEBEȘULUI ÎN PERIOADA INTERBELICĂ ILUSTRATE ÎN REVISTA STÂNA

Radu TOTOIANU*

Aspects Regarding Shepherding in Mărginimea Sebeșului in the Interwar Period, as Illustrated by *Stâna* Magazine

Abstract. *With regards to shepherding in the interwar period, at least two major issues can be identified. The first is reorganization, within the new state, of sheep owners under the General Union of Shepherds of the Entire Country, an endeavour undertaken by a teacher named Nicolae Munteanu from Poiana Sibiului. The second issue is the constant struggle for the complete control of wool sales by cloth makers, all happening within the general struggle to improve the sales of pastoral products. To this end, the same Nicolae Munteanu conceptualized and created a cooperative initiative designed to safeguard sheep owners from the numerous profiteers of the day.*

Keywords: *shepherding, Transylvania, General Union of Shepherds, wool, marketing.*

Cuvinte-cheie: *păstorit, Transilvania, Uniunea generală a oierilor, lână, valorificarea produselor.*

Păstoritul în perioada interbelică a fost marcat de două mari probleme. Prima a reprezentat-o organizarea tuturor oierilor în contextul noului stat, în „Uniunea generală a oierilor din întreaga țară”, deziderat asumat de învățătorul Nicolae Munteanu din Poiana Sibiului, care în acest scop fondează, începând cu anul 1934, publicația *Stâna*¹.

Revista a apărut, lunar, începând din aprilie 1934, și până în august 1938², și se dorea a fi un port-drapel al intereselor oierilor, o promotoare a uniunii acestora, fondatorul ei realizând mai devreme decât alții că în economia de piață, cei singuri vor fi înghițiți și speculați, în lipsa unei direcții unice la care să adere toți³.

Cea de-a doua problemă a fost lupta permanentă pentru deținerea controlului vânzării lânii către producătorii de postavuri și, în general, problema ameliorării desfacerii produselor păstorești. În acest sens, Nicolae Munteanu a gândit și a înființat o cooperativă prin intermediul căreia oierii care erau membri să fie feriți de speculanții extrem de numeroși în epocă, care făceau averi de pe urma lor.

Oierii transhumanți transilvăneni au început să fie afectați și să resimtă lipsa pășunilor începând cu anul 1829, când, în urma războiului ruso-turc

* Muzeul Municipal „Ioan Raica” Sebeș, România; e-mail: rtotoianu@yahoo.com.

¹ Pentru detalii privind revista, vezi Maior 2012, p. 113-137.

² Popa 1980, p. 102.

³ Munteanu 1934, p. 22-23.

(1828-1829), s-a încheiat Tratatul de Pace de la Adrianopol (14 septembrie 1829). După acest episod, Țărilor Române le-a fost permis exportul de cereale spre vestul Europei, lucru care a determinat desțelenirea și cultivarea cu cereale a unor suprafețe de mii de hectare, care anterior erau exploatate ca pășuni. O altă „lovitură” a fost reforma agrară care a dus la împărțirea marilor moșii boierești, astfel că pășunea de primăvară, toamnă și iarnă era tot mai dificil de găsit și mai scumpă⁴.

După Primul Război Mondial, ca o consecință a progreselor tehnice și a reformei agrare, nu s-a schimbat numai structura agriculturii românești, ci și modul în care mărginenii practicau oieritul. Unde anterior exista o târlă cu mai mulți asociați, după război fiecare avea oile proprii și aceasta s-a întâmplat în ciuda faptului că experiența acumulată de-a lungul veacurilor, le-a arătat faptul că oieritul este rentabil atunci când se face la „scară mare”, în turme numeroase și cu produse valorificate în comun. Acum oierii sunt dependenți de câțiva comercianți care îi speculează după bunul plac: „[...] dacă e vorba să cumpere ceva, bat la aceeași ușă în ore sau zile diferite și își ridică prețul unul altuia, la fel când vor să vândă, oferind aceiași marfă aceluiași negustor”⁵. În aceste condiții, era imperios necesar ca oierii să se organizeze, astfel încât să nu mai fie victime ale speculanților și ale propriei lor dezorganizări.

Încă din primul număr, *Stâna* a publicat o serie de articole în care se sublinia ideea organizării și coordonării tuturor oierilor, atrăgând atenția asupra avantajelor care vor decurge în urma înființării acestei structuri.

În cadrul unei conferințe ținute la radio în 19 martie 1934, ministrul Agriculturii de atunci, Manolescu-Strunga, vorbind despre viața agricolă a satelor, atrăgea atenția asupra necesității transformării radicale a acesteia, preconizând înființarea de asociații în fiecare sat, cărora li se vor da avantaje și li se vor face înlesniri fiscale de către stat. Ministrul vedea aceste asociații:

„[...] ca niște mici academii sătești în care săteanul va fi deopotrivă profesor și elev, [...] aceste asociații vor fi celula de bază de la care să pornească noua viață a agriculturii românești”⁶.

Activitatea de înființare a unor reuniuni ale oierilor a fost o „poruncă” a momentului, iar pentru a pune în practică acest deziderat, ministrul Manolescu-Strunga îl delega pe Nicolae Munteanu cu titlul de „Inspector de control și pentru organizarea oieritului în întreaga țară”. De altfel, datorită activității acestuia, începând din deceniul 2 al secolului XX, existau deja astfel de reuniuni la Poiana, Jina, Rod, Tilișca și Rășinari, în județul Sibiu, și la Șugag

⁴ Dăncilă 1934a, p. 2.

⁵ *Ibidem*, p. 2-3.

⁶ Streașină 1934, p. 14-15.

și Loman, în județul Alba⁷. Reuniunea din Poiana s-a înființat în anul 1922, iar cele din Șugag și Loman în 1928⁸.

În calitatea sa de inspector responsabil cu organizarea păstoritului, Nicolae Munteanu a întocmit un referat adresat Departamentului Agriculturii și Domeniilor Statului, în care prezenta viziunea sa privind organizarea acestei îndeletniciri în România. Munteanu preconiza înființarea unor reuniuni de oieri în fiecare comună. Toate reuniunile dintr-un județ urmau să formeze uniunea oierilor din unitatea administrativă respectivă, iar toate uniunile județene alcătuiau „Uniunea generală a oierilor din întreaga țară”.

Reuniunile și uniunile erau organizații strict profesionale ce se conduceau și se administrau în baza unor statute pe care le elabora ministerul, care de altfel le și controla și supraveghea activitatea, sancționând abaterile, urmând ca acestea să se bucure de toată libertatea numai în ceea ce privea acțiunile lor pur profesionale⁹.

Propunerea lui Munteanu ca aceste reuniuni și uniuni să funcționeze în baza unor statute elaborate de minister era o soluție comodă de a eluda necesitatea înregistrării lor la tribunal, ca asociații cu statute proprii, el cunoscând dificultățile care trebuiau depășite în vederea constituirii unor asociații. El justifică necesitatea intervenției statului în această chestiune, apelând dreptul la asociere prevăzut de constituție, atrăgând totodată atenția că: „[...] statul poate prevedea recunoașterea unor asociații prin derogarea de la legea acestora”¹⁰.

În susținerea ideii implicării directe a ministerului în sprijinul înființării reuniunilor, el aducea argumente din istoria Transilvaniei secolului al XVIII-lea, când, pentru a contracara prețurile de monopol la care Înalta Poartă cumpăra animalele, oierii s-au organizat în tovărășii sau companii cu sprijinul direct al reprezentanței consulare austriece de la București¹¹.

În finalul referatului atrăgea atenția asupra situației oierilor, subliniind faptul că dacă în trecut problema ciobănească avea și o pronunțată latură politică, acum aceasta a căpătat un aspect pur economic, îngreunând situația oierilor, deoarece: „[...] astăzi nu se mai poate pretinde cu aceiași sorți de izbândă un privilegiu care ar lovi imediat în interesele unei alte clase de producție”¹².

Revista *Stâna* și activitatea învățătorului Nicolae Munteanu au avut un impact mare în rândul comunităților de oieri, lucru susținut de faptul că, începând cu numărul trei al revistei, suntem anunțați că reuniunilor existente

⁷ *Informațiuni* 1934a, p. 24.

⁸ Munteanu 1937a, p. 25.

⁹ Ciobanul 1934, p. 5.

¹⁰ *Ibidem*, p. 6.

¹¹ *Ibidem*, p. 7.

¹² *Ibidem*.

deja li se adăugaseră altele noi. Astfel, în 23 mai 1934 s-a constituit Uniunea Oierilor din județul Gorj, cei prezenți la înființare plecând hotărâți de a fonda reuniuni, fiecare, în comunele lor¹³, lucru care s-a și întâmplat. Câteva zile mai târziu, la 28 mai 1934, s-a înființat „Reuniunea economilor de oi din Novaci”, avându-l ca președinte pe învățătorul Ion Giugiulan¹⁴.

Iată, deci, că modelul propus de Munteanu funcționa, însă nu în toate cazurile, cum preconiza el, ci de sus în jos, înființându-se la Gorj *uniunea* și apoi *reuniunile*.

În județul Alba, la 2 mai 1934 s-a ținut o consfătuire la care au fost prezenți Ion Didiu și Ion Cândroi din Pianu de Sus, Ion Merion și Ion Petrașcu din Loman, Ion Teodorescu din Strungari și Ion Stanciu din Purcăreți, care au înființat „Uniunea oierilor din județul Alba”, membri în comitetul de conducere fiind cei prezenți¹⁵.

Eforturile de organizare s-au concretizat în primul congres al oierilor din întreaga țară, preconizat a se ține în 21 noiembrie 1935, la Sibiu. Inițiatorii doreau ca acesta să fie prima mare adunare a oierilor din România, care, de data aceasta uniți, vor reprezenta o forță socială, economică și politică de care se va ține seama și care va face cunoscut guvernului toate doleanțele sale¹⁶.

Din revista *Stâna* cunoaștem și ordinea de zi a primului congres al oierilor care cuprindea 12 puncte: cuvântul de deschidere, organizarea oierilor și a oieritului, valorificarea produselor, chestiunile legate de impozit și diferite alte taxe, vânatul în munți, localizarea oieritului, revista *Stâna*, înființarea Uniunii Oierilor, propuneri și interpelări urmate de închiderea lucrărilor¹⁷. La Sibiu au fost prezenți peste 2000 de oameni care și-au spus doleanțele, în sala *Thalia*, și au pus bazele „Uniunii generale a oierilor din întreaga țară”, asociație profesională care și-a propus două scopuri: apărarea intereselor profesionale de ordin material și ridicarea culturală a oierilor la nivelul timpurilor actuale¹⁸.

În primăvara anului 1936, „Uniunea generală a oierilor din întreaga țară” a fost recunoscută oficial ca persoană juridică¹⁹. Încă din luna februarie, organizația a închiriat o casă cu trei camere și pivniță la Poiana Sibiului, noul sediu fiind inaugurat cu fast în 16 februarie²⁰.

Pentru a combate specula, Nicolae Munteanu a pornit, încă din 1935, o acțiune energică, de comun acord cu ministrul Agriculturii de atunci, Gheorghe Cipăianu, care a decis că, în chestiunea valorificării lânii se va

¹³ *Informațiuni* 1934b, p. 23.

¹⁴ *Informațiuni* 1934c, p. 23.

¹⁵ *Informațiuni* 1934b, p. 23.

¹⁶ Munteanu 1935, p. 4-5.

¹⁷ *Ordinea de zi* 1935, p. 19

¹⁸ Apostoloiu 1936, p. 7.

¹⁹ Munteanu 1937a, p. 27.

²⁰ *Informațiuni* 1936, p. 38.

implica statul. Era necesară o instituție care să preia această chestiune și cum „Uniunea generală a oierilor din întreaga țară” nu era încă constituită s-a găsit varianta valorificării lânii prin Uniunea Sindicatelor Agricole din București²¹.

Astfel, s-a încheiat o convenție prin care fabricanții de postav se obligau să cumpere de la Uniunea Sindicatelor Agricole 2000000 kg de lână țigaie, obișnuită, curată, uscată și „fără codinice”²². Centrele de colectare erau fixate la Constanța, Cernavodă, Babadag, Brăila, Fetești, Ciulnița, Bazargic, Craiova, Bârlad, Valul lui Traian, Sărata, Cetatea Albă, Oradea și Satu Mare. Nicolae Munteanu atrăgea atenția însă că nu s-a fixat un preț pentru lâna țurcană, totodată sfătuindu-i pe oieri să nu o vândă la un preț mic²³.

În anul următor, în luna aprilie, „Uniunea generală a oierilor din întreaga țară”, legal constituită, a înaintat un memoriu adresat guvernului, în care cerea ca lâna să fie valorificată exclusiv prin intermediul ei și să se fixeze prețurile pentru diferitele categorii de lână, în raport cu „scumpetea care a crescut în general și la postavuri”. Lucrurile fiind tergiversate, uniunea oierilor a trimis în 14 mai o telegramă adresată prim-ministrului Gheorghe Tătărescu și ministrului Agriculturii, V. P. Sassu, în care se reafirma încrederea că guvernul va lua măsuri drepte pentru oieri. A doua zi, 15 mai, la Uniunea Camerelor de Agricultură de la București, avea loc o ședință pentru valorificarea lânii la care uniunea oierilor nu a fost invitată, dar la care au participat Mircea Negură, subsecretar de stat la Agricultură, Constantin Garoflid, președintele Uniunii Centrale a Sindicatelor Agricole și Viticole, C. Sescioreanu, președintele Uniunii Camerelor Agricole, reprezentantul fabricanților de postav, Lazăr Margulies de la Buhuși, generalul Rădulescu, în numele Ministerului Armatei, Gheorghe Ionescu-Brăila, directorul general al Serviciului Sanitar Veterinar din Ministerul Agriculturii, și Păun Popa, inspector general în același minister²⁴.

Din nou uniunea oierilor a fost înlăturată din chestiunea valorificării lânii de către Uniunea Sindicatelor Agricole din București, care prinsese gustul banilor și a acționat prin intermediul „culiselor ministeriale”, întrucât protocolul cu ministerul prevedea încasarea de către intermediar a sumei de 1,50 lei/kg, drept comision. Acum debutează lupta dintre uniunea oierilor, pe de o parte, și uniunea sindicatelor și fostul ministru al Agriculturii, V. P. Sassu, pe de altă parte²⁵.

În urma eforturilor depuse, după cum constata N. Munteanu, s-au ales cu:

²¹ Munteanu 1937a, p. 27.

²² Termenul de *codinice* se referă la lâna existentă în jurul cozii, care de obicei este plină de *părtale* (excremente uscate), prin urmare nu are valoare economică, și de obicei se aruncă.

²³ *Chestia* 1934, p. 20-21.

²⁴ Munteanu 1936b, p. 2-4.

²⁵ Munteanu 1937a, p. 27.

„[...] măgulitoarele declarații ale D-lor Gh. Tătăărăscu, Prim Ministru, care se mândrește cu originea sa gorjeană, județ în bună parte oieresc; V. Sassu, care a dat în strungă și este un adevărat frate al oierilor și M. Negură, care ne-a asigurat că toate cererile oierilor vor fi satisfăcute din simplul motiv că ele sunt juste; iar cu beneficiile alții, cari culeg fără să fi sămănat! [...] Primim cu demnitate lovitura ce ni s-a dat de guvernul liberal [...]”²⁶.

Al doilea congres al oierilor a avut loc la Târgu Jiu, în 21 noiembrie 1936, pe ordinea de zi figurând, alături de deschiderea oficială, o secțiune de referate despre: creșterea oilor, problema laptelui de oaie, fondul de valorificare a produselor, valorificarea lânii și legea oieritului. S-a abordat și problema revistei *Stâna*, apoi darea de seamă financiară a uniunii, urmate de închiderea lucrărilor²⁷. Pe lângă aceste două congrese, s-a mai ținut unul la Câmpulung Muscel la 21 noiembrie 1937, iar următorul, preconizat a se ține în anul 1938 la Brașov, nu a mai avut loc²⁸.

Cu prilejul congresului de la Târgu Jiu, la care a participat și Mircea Negură, devenit între timp ministrul cooperăției, în chestiunea valorificării lânii, Uniunea Oierilor a fost sfătuită să înființeze o cooperativă, cu promisiunea că va aceasta fi sprijinită personal de proaspătul ministru²⁹. Anticipând parcă această situație, încă din luna martie a anului 1936, s-a înființat în cadrul uniunii oierilor „Fondul pentru valorificarea produselor”, la care au subscris foarte mulți dintre membri³⁰.

În situația creată, urmând sfatul ministrului Mircea Negură, s-a constituit „Cooperativa oierilor”, ale cărei statute au fost prezentate, discutate și aprobate în comitetul „Uniunii generale a oierilor din întreaga țară”, la 28 februarie 1937. Cooperativa a fost fondată, având un capital social de 250000 lei, subscris de membrii comitetului executiv al uniunii, și a obținut toate aprobările forurilor legale în 26 octombrie 1937³¹. Scopul era ajutorarea oierilor cu banii necesari exercitării profesiei lor, eliminarea speculanților și intermediarilor din desfacerea produselor, favorizarea fabricării produselor lactate într-un mod cât mai bun și contribuirea alături de uniunea oierilor la ameliorarea raselor. Durata pentru care s-a înființat cooperativa era nelimitată, raza de activitate cuprinzând județele Mehedinți, Gorj, Vâlcea, Sibiu, Alba, Hunedoara, Arad și Trei-Scaune³².

²⁶ Munteanu 1936b, p. 6.

²⁷ Munteanu 1936a, p. 14.

²⁸ Popa 1980, p. 104.

²⁹ Munteanu 1937a, p. 27.

³⁰ *Dela U.O.* 1936, p. 27.

³¹ Munteanu 1937b, p. 1-6.

³² Apostoloiu 1937, p. 6. Pentru detalii privind statutul „Cooperativei oierilor”, vezi Apostoloiu 1938, p. 4-20.

În primăvara aceluiași an, s-a constituit o comisie în vederea stabilirii valorificării lânii, din care făcea parte și Nicolae Munteanu. După două ședințe, în 21 și, respectiv, 27 aprilie, ministrul cooperăției semna protocolul prin care valorificarea lânii se făcea prin intermediul uniunii oierilor, însă, în mod suspect, ziarele nu au publicat lămuriri referitoare la această chestiune, iar trei zile mai târziu, într-un comunicat de presă s-a dezmințit implicarea uniunii oierilor în valorificarea lânii. În 24 mai a fost publicat decretul prin care ministrul Agriculturii, P. V. Sassu, împuternicea Uniunea Sindicatelor Agricole din București să intermedieze vânzarea lânii³³.

În acest fel, uniunea oierilor a primit un exemplu clar de „politică dâmbovițeană”, singurul câștig fiind creșterea prețului lânii. Cu toate eforturile depuse, uniunea nu va reuși niciodată să dețină monopolul valorificării lânii. O altă direcție în care uniunea s-a implicat, fără prea mare succes însă, a fost valorificarea brânzeturilor, domeniu în care, așa cum recunoștea însuși președintele Munteanu, nu se putea face prea mult deoarece „producția brânzei se află în același stadiu ca acum 2000 de ani”³⁴.

În general, mărginenii Sebeșului comercializau mai rar laptele crud, și acesta numai de vacă, prin vânzarea în piețele de la oraș. Principalul produs valorificat a fost brânza și derivatele laptelui, smântâna și untul. În perioada interbelică, mai precis în 1931, locuitori din Loman furnizau brânză unui negustor clujean care avea prăvălia în Piața Unirii, în fața statuii lui Matei Corvin. Marfa era predată în gara din Sebeș, plata făcându-se prin intermediul băncii. Totul decurgea bine câtă vreme negustorul, Fr. Sigmund, era mulțumit de produse. De altfel, le-a și impus lomănarilor cum să o prepare:

„Mi-au spus pentru ca brânza să iasă bună și să se țină bine, trebuie ca laptele din care se face să fie cât mai curat [...] și să am grijă să nu-și ia miros de la vase. Mi-a spus apoi că din cheag se poate strica foarte ușor o brânză și să dau cheag numai atât ca laptele să se închege după o jumătate de oră [...] Când fac brânza de burduf mi-a spus să curăț cașul de coajă iar cojile să nu le bag în brânză [...]”³⁵.

Principalul impediment în vânzarea brânzeturilor românești era calitatea îndoielnică a acestora și varietatea redusă de tipuri de brânză produse. Dintr-o statistică privind importul și exportul de brânză al României rezultă că în anul 1931 s-au exportat 169000 kg și s-au importat 110000 kg, în 1932 s-au exportat 124200 kg și s-au importat 72000 kg, în 1933 s-au exportat 3800 kg și s-au importat 47800 kg, iar în anul 1934 s-au exportat 108800 kg și s-au importat 63000 kg³⁶, deci vedem că pe piața românească era prezentă brânza

³³ Munteanu 1937a, p. 28.

³⁴ *Ibidem*, p. 28.

³⁵ Dăncilă 1934b, p. 22-23.

³⁶ Gălușcă 1936, p. 11.

din import în cantități considerabile. Astfel stând lucrurile, s-a insistat asupra ameliorării condițiilor de igienă în procesul de preparare a brânzei, pentru a obține un produs de calitate, lucru care s-a reușit în cazul celei de burduf, cerută pe piață și al cărei preț a ajuns la 45-55 lei/kg.

Uniunea Oierilor avea un plan ambițios în ceea ce privea înființarea unor școli-stână în toate regiunile țării pentru a pregăti baci pricepuți. Se preconiza înființarea unui număr de trei *stâni-școli*, una la Obârșia Lotrului, care să deservească județele Mehedinți, Gorj, Vâlcea, Sibiu, Alba și Hunedoara, a doua în regiunea Covasna-Treiscaune, pentru județele aflate în stânga Oltului și pentru cele din Muntenia și Moldova, și o a treia, în Dobrogea, care să deservească județele de peste Dunăre³⁷.

S-a inițiat deschiderea unei prime stâne de acest tip la Obârșia Lotrului, cu realizarea ei fiind însărcinat inginerul dr. Ioan Dăncilă, care a întocmit un plan după cum a văzut la școlile-lăptărie din Occident, unde el însuși s-a specializat. Cu toate acestea, „Planul a fost admirat de conducătorii țării noastre, însă nici până azi nu ni s-au pus la dispoziție fondurile necesare, cu toate că promisiuni am avut [...]”³⁸. S-au deschis totuși două școli de ciobani, sub coordonarea Ministerului Agriculturii, una la Costiugeni-Chișinău, iar cealaltă la Constanța, funcționând pe lângă „Oieria Palas”³⁹.

Uniunea oierilor s-a implicat și în problema pășunilor. În 25 februarie 1937, la Prefectura Sibiu, s-a ținut o conferință în legătură cu exploatarea și administrarea pășunilor, la care uniunea a fost invitată să-și spună punctul de vedere. Prin președintele Nicolae Munteanu, uniunea a prezentat o serie de propuneri concrete: comunele care au hotar peste nevoile lor să fie convinse să-l arendeze oierilor, să se constituie în fiecare județ câteva pășuni mari pentru oieri care să satisfacă pășunatul în perioada toamnă-iarnă, Bălțile Dunării și rezervele de stat să fie arendate oierilor, să se permită pășunatul pădurilor de munte după un plan bine stabilit, toamna, primăvara și iarna să se permită păscutul oilor în plantații, șanțurile și plaiurile să fie lăsate libere pentru păscutul din mers al turmelor, iar arăturile în zona șoselelor să se oprească; comunele care au „pășuni de câmp” sau goluri de munți să le repartizeze prin tragere la sorți, să fie plasate în golurile de munți în primul rând oille și apoi boii. Urmează apoi propuneri privind protecția oilor în câmp liber: să nu mai fie obligatorie legarea de „jujau”⁴⁰ a câinilor ciobănești, să se stabilească anumiți „munți protectori” ai urșilor, iar dacă aceștia vor produce pagube, oierii să fie despăgubiți de asociațiile de vânatoare⁴¹. În urma acestor

³⁷ *Moțiunea* 1937, p. 89-90.

³⁸ Munteanu 1937a, p. 29.

³⁹ *Ibidem*, p. 29.

⁴⁰ Jujeul este o bucată de lemn ce se atârână la gâtul câinilor, pentru a-i împiedica să alerge după vânat sau să treacă prin anumite locuri.

⁴¹ Munteanu 1937c, p. 1-4.

solicitări, uniunea oierilor a înregistrat anumite succese. În ceea ce privește pășunatul în Bălțile Dunării s-a reușit clarificarea situației, stabilindu-se clar perioada sezonului de iarnă, cuprins între 1 noiembrie și 31 martie, interval pentru care oierii trebuiau să achite o taxă de 4 lei/cap de oaie, iar pentru perioada din cursul lunii aprilie și până la plecatul la munte urmând să achite „prețul tarifar în vigoare”⁴².

Mărginenii Sebeșului s-au confruntat încă din Evul Mediu cu insuficiența pășunilor. Din acest punct de vedere, situația nu s-a schimbat prea mult nici în perioada interbelică, existând frecvente semnalări în presa vremii, referitoare la necesitatea pășunilor.

În ziarul *Curentul*, apărut la București în 11 septembrie 1937, sub titlul *Crescătorii de vite din Munții Sebeșului n-au deajuns loc pentru pășune*, era tras un semnal de alarmă referitor la situația mărginenilor Sebeșului, dându-se exemplul locuitorilor din Șugag, „comună curat românească cu 2500 locuitori și 18000 capete de vite de tot felul” și care „[...] simt astăzi lipsa pășunilor față de puțința de înmulțire al numărului vitelor”, impunându-și limite care le constrâng dezvoltarea economică. Ei pot fi întâlniți cu oile „în munții din județul Gorj ori prin fundul munților Hațegului”⁴³.

Situația nu era diferită nici în cazul lomănarilor, care, în numele „Comunei politice” și reuniunii oierilor, înaintaseră un memoriu prefectului județului Alba în care se arăta că aveau 1400 vite mari și peste 14000 oi pentru care dețineau doar 1621 ha de pășune. Acestea erau răspândite în golurile munților Canciu și Cârpa, care țineau de ocolul silvic Cugir-Hunedoara și ai munților Aușel, Clăbucet, Bilele și Măgura Hațegului, arondați ocolului silvic Petroșani-Hunedoara. „Blânda oaie ne-a fost singurul izvor de venit”, se plâneau mărginenii prefectului, încunoștințându-l că noul cod silvic interzice pășunatul în orice pădure de orice esență și vârstă. Povățuiți fiind să reducă numărul animalelor, ei răspund că: „[...] există o limită sub care nu se poate trece”⁴⁴.

Știrea a fost preluată de ziarul *Timpul*, care, sub titlul *Doleanțele oierilor din Munții Sebeșului*, prezenta situația acestora, oferind și soluția prin care în mod obișnuit era rezolvată această problemă, derogarea dată de minister de la dispozițiile legii, prin care să se permită acestor oieri să pască „pe marginea pădurilor și în anumite plantații”⁴⁵. De altfel, asta cereau și lomănarii, adică să se găsească o modalitate de a împăca interesele silvicultorilor cu cele ale oierilor⁴⁶.

⁴² Munteanu 1937a, p. 32.

⁴³ *Crescătorii* 1937, p. 21.

⁴⁴ Zamora 1938, p. 13-14.

⁴⁵ *Informațiuni* 1938, p. 40-41.

⁴⁶ Zamora 1938, p. 15.

Revenind la situația șugăjenilor, uniunea oierilor a intervenit la Ministerul Pădurilor pentru a împrăști comunei care aveau lipsă de pășuni, cu munții rămași ai statului în urma reformei agrare⁴⁷. Din fericire pentru ei, Comisia de expropriere și împrăștiare a expropriat în anul 1937 în favoarea comunei Șugag, o suprafață de 3235 iugăre de pășune aflate pe goluri de munte din terenul statului, însă la măsurătoarea făcută s-au găsit doar 1615 iugăre „loc bun de pășunat”. Pentru acoperirea lipsurilor, comuna fiind dispusă să cumpere de la stat golurile de munte Balele, Gotul și Prislop, împreună cu poienile de pe marginea acestora, direcția de cadastru a măsurat și fixat limita despărțitoare între proprietățile statului și comună, inspectorii ministerului avizând favorabil împrăștierea⁴⁸.

De altfel, șugăjenii au fost primii locuitori ai zonei care au reușit să cumpere terenuri, încă din anul 1850 achiziționând de la nobilul din Cioara, Gregor de Bartsai, pășunea Smida Mică din muntele cu același nume, contractul de vânzare-cumpărare fiind semnat de șugăjenii Crețu Constantin și Nicolae Marcu, în calitate de delegați ai unui număr de 50 săteni, care cumpără respectiva pășune în comun, pe bază de egalitate în drepturi. După război însă, au primit cea mai grea lovitură, fiind deposedați în timpul regimului comunist de munții și pădurile agonisite cu trudă⁴⁹.

Abrevieri bibliografice

Apostoloiu 1936	- Ion L. Apostoloiu, <i>La al doilea Congres</i> , în <i>Stâna</i> , III, 10, octombrie, 1936, p. 7-10.
Apostoloiu 1937	- Ion L. Apostoloiu, <i>Cooperativa Oierilor</i> , în <i>Stâna</i> , IV, 10 octombrie, 1937, p. 4-8.
Apostoloiu 1938	- Ion L. Apostoloiu, <i>Cooperativa oierilor. Referat ținut la cel de al III-lea congres al oierilor din toată țara dela Câmpulung-Muscel la 21 Noembrie 1937</i> , în <i>Stâna</i> , V, 2, februarie, 1938, p. 4-20.
<i>Chestia</i> 1934	- <i>Chestia lânei</i> , în <i>Stâna</i> , I, 3, iunie, 1934, p. 20-21.
Ciobanul 1934	- Costea Ciobanul, <i>Organizarea Oierilor</i> , în <i>Stâna</i> , I, 3, iunie, 1934, p. 5-7.
<i>Crescătorii</i> 1937	- <i>Crescătorii de vite din Munții Sebeșului n-au deajuns loc pentru pășune</i> , în <i>Stâna</i> , IV, 10, octombrie, 1937, p. 21-22.
Dăncilă 1934a	- Ioan Dăncilă, <i>Drumul spre mai bine</i> , în <i>Stâna</i> , I, 4-5, iulie-august, 1934, p. 1-6.
Dăncilă 1934b	- Ioan Dăncilă, <i>Preț bun pe brânză</i> , în <i>Stâna</i> , I, 4-5, iulie-august, 1934, p. 22-23.
<i>Dela U.O.</i> 1936	- <i>Dela U.O.</i> , în <i>Stâna</i> , III, 5, mai, 1936, p. 23-31.

⁴⁷ Munteanu 1937a, p. 32.

⁴⁸ *Crescătorii* 1937, p. 21-22.

⁴⁹ Totoianu 2010, p. 539-542; 545-547.

- Gălușcă 1936 - Eugen Gălușcă, *Industria Brânzeturilor în România*, în *Stâna*, III, 3, martie, 1936, p. 9-13.
- Informațiuni* 1934a - *Informațiuni*, în *Stâna*, I, 1, aprilie, 1934, p. 24.
- Informațiuni* 1934b - *Informațiuni*, în *Stâna*, I, 3, iunie, 1934, p. 23.
- Informațiuni* 1934c - *Informațiuni*, în *Stâna*, I, 6-7, septembrie-octombrie, 1934, p. 23-24.
- Informațiuni* 1936 - *Informațiuni*, în *Stâna*, III, 3, martie, 1936, p. 38-39.
- Informațiuni* 1938 - *Informațiuni*, în *Stâna*, V, 5-6, mai-iunie, 1938, p. 40-41.
- Maior 2012 - Carmina Maior, *Stâna. Revista „Uniunii Oierilor” din România*, în *Cibinium*, 2012, p. 113-137.
- Moțiunea* 1937 - *Moțiunea votată de al 2-lea congres al „Uniunii oierilor din întreaga țară” ținut în 21 noiembrie 1936 în orașul Târgu-Jiu*, în *Stâna*, III-IV, 12-1, decembrie 1936 - ianuarie 1937, 1937, p. 87-91.
- Munteanu 1934 - Nicolae Munteanu, *Chemare către oieri*, în *Stâna*, I, 1, aprilie, 1934, p. 22-23.
- Munteanu 1935 - Nicolae Munteanu, *Congresul Oierilor*, în *Stâna*, II, 3, iunie, 1935, p. 4-6.
- Munteanu 1936a - Nicolae Munteanu, *Al 2-lea congres la Târgu-Jiu*, în *Stâna*, III, 11, noiembrie, 1936, p. 12-15.
- Munteanu 1936b - Nicolae Munteanu, *În legătură cu valorificarea lămii*, în *Stâna*, III, 6, iunie, 1937, p. 2-7.
- Munteanu 1937a - Ioan Munteanu, *Raport despre activitatea Uniunii Oierilor din întreaga țară, prezentat la al 3-lea congres din Câmpulung-Muscel, ținut la 21 Noemvrie 1937*, în *Stâna*, IV, 12, decembrie, 1937, p. 25-36.
- Munteanu 1937b - Nicolae Munteanu, *Cooperativa Oierilor*, în *Stâna*, IV, 10, octombrie, 1937, p. 1-3.
- Munteanu 1937c - Nicolae Munteanu, *Oierii și problema pășunilor*, în *Stâna*, IV, 4, aprilie, 1937, p. 1-6.
- Ordinea de zi* 1935 - *Ordinea de zi a primului Congres al oierilor din toată țara ținut la Sibiu la 21 nov. 1935*, în *Stâna*, II, 5, august, 1935, p. 19-20.
- Popa 1980 - Constantin Popa, *Ațiuni de organizare profesională ale oierilor în perioada interbelică*, în *SC*, II, 1980, p. 102-106.
- Streașină 1934 - Alexandru Streașină, *D-l. Ministru Manolescu-Strunga. Organizatorul agriculturii românești*, în *Stâna*, I, 1, aprilie, 1934, p. 14-15.
- Totoianu 2010 - Radu Totoianu, *Aspecte privind evoluția păstoritului și a creșterii animalelor pe Valea Sebeșului în secolele XIX și XX*, în *Terra Sebus*, 2, 2010, p. 539-557.
- Zamora 1938 - Pavel Zamora, *Memoriul Oierilor din Comuna Loman-Alba*, în *Stâna*, V, 5-6, mai-iunie, 1938, p. 13-15.

LISTA ABREVIERILOR

AAR-SI	- Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Istorice. Academia Română. București.
ActaArchHung	- Acta Archaeologica. Academiae Scientiarum Hungaricae. Budapesta.
ActaHASH	- Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae. Budapesta.
ActaMN	- Acta Musei Napocensis. Muzeul de Istorie a Transilvaniei. Cluj-Napoca.
Adevărul	- Adevărul. București.
AÉ	- Archaeologiai Értesítő a Magyar régészeti, művészt-történeti és éremtani társulat tudományos folyóirata. Budapesta.
AF	- Altorientalische Forschungen. Institut für Archäologische Wissenschaften, Abteilung Vorderasiatische Archäologie. Berna.
AH	- Archaeologia historica. Masarykova univerzita, Filozofická fakulta. Brno.
AHY	- Austrian History Yearbook. Center for Austrian Studies. Minneapolis MN.
AIEFCB	- Anuarul Institutului de Etnografie și Folclor „Constantin Brăiloiu”. Academia Română, Institutul de Etnografie și Folclor „Constantin Brăiloiu”. București.
AIAC	- Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie Cluj-Napoca. (este continuat de AIIGB).
AIIAI/AIIX	- Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie „A. D. Xenopol” Iași (din 1990 Anuarul Institutului de Istorie „A. D. Xenopol” Iași).
AIIGB	- Anuarul Institutului de Istorie „George Barițiu” Cluj-Napoca. (continuă AIAC).
AIIN	- Anuarul Institutului de Istorie Națională. Cluj-Sibiu.
AISC	- Anuarul Institutului de Studii Clasice. Cluj.
AJPA	- American Journal of Physical Anthropology. The Official Journal of the American Association of Physical Anthropologist. Baltimore.
Alba-Iulia	- Alba-Iulia. Alba Iulia.
Aluta	- Aluta. Studii și comunicări - Tanulmányok és Közlemények. Sfântu Gheorghe.
AM	- Arheologia Moldovei. Institutul de Istorie și Arheologie „A. D. Xenopol” Iași.
AMM	- Acta Moldaviae Meridionalis. Muzeul Județean Vaslui.
Anatolia Antiqua	- Anatolia Antiqua. L'Institut Français d'Études Anatoliennes d'Istanbul.
AnB	- Analele Banatului. Muzeul Național al Banatului (serie nouă). Timișoara.
Anistoriton	- Anistoriton / <i>Ανιστόριτον</i> . History and Archaeology Journal. Digital Journal (Grecia).

Lista abrevierilor

- Annales** - Annales. Économies, Sociétés, Civilisations. École des Hautes Études en Sciences Sociales. Paris.
- Antaeus** - Antaeus. Communicationes ex Instituto Archaeologico Academiae Scientiarum Hungaricae. Budapesta.
- AntAfr** - Antiquités africaines. Université de Provence. Paris.
- AnUB-ŞP** - Analele Universităţii din Bucureşti. Seria Ştiinţe Politice. Universitatea din Bucureşti.
- AO** - Arhivele Olteniei. Serie nouă. Institutul de Cercetări Socio-Umane. Craiova.
- Apulum** - Apulum. Acta Musei Apulensis. Muzeul Naţional al Unirii Alba Iulia.
- ArhMed** - Arheologia Medievală. Reşiţa. Cluj-Napoca.
- ArhVestnik** - Arheološki Vestnik. Institut za arheologijo. Ljubljana.
- Arts of Asia** - Arts of Asia. The Asian Arts & Antiques Magazine. Hong Kong.
- Astra Sabesiensis** - Astra Sabesiensis. Despărţământul Astra „Vasile Moga” Sebeş.
- AUASH** - Annales Universitatis Apulensis. Series Historica. Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia.
- Banatica** - Banatica. Muzeul de Istorie al judeţului Caraş-Severin. Reşiţa.
- BAR** - British Archaeological Reports (International Series). Oxford.
- BB** - Bibliotheca Brukenthal. Muzeul Naţional Brukenthal. Sibiu.
- BCH** - Bulletin de correspondance hellénique. L’Institut de correspondance hellénique d’Athenes. Atena.
- BCŞS** - Buletinul Cercurilor Ştiinţifice Studenteşti. Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia.
- BECh** - Bibliothèque de l’école des chartes. Revue d’érudition. Paris.
- BerRGK** - Bericht der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts. Frankfurt pe Main.
- BHAB** - Bibliotheca Historica et Archaeologica Banatica. Muzeul Banatului Timişoara.
- BJS** - The British Journal of Sociology. London School of Economics and Political Science. University of London.
- BMA** - Bibliotheca Musei Apulensis. Muzeul Naţional al Unirii Alba Iulia.
- BOR** - Biserica Ortodoxă Română. Patriarhia Română. Bucureşti.
- Boabe de grâu** - Boabe de grâu. Revistă de cultură. Bucureşti.
- BR** - Budapest Régiségei. Budapesti Történeti Múzeum. Budapesta.
- Britannia** - Britannia: A Journal of Romano-British and Kindred Studies. Society for the Promotion of Roman Studies. Londra.
- Brukenthal** - Brukenthal. Acta Musei. Muzeul Naţional Brukenthal. Sibiu.
- BS** - Balkan Studies. Institute for Balkan Studies in Thessaloniki. Salonic.
- BSNR** - Buletinul Societăţii Numismatice Române. Bucureşti.
- BTh** - Bibliotheca Thracologica. Institutul Român de Tracologie. Bucureşti.
- BudRég** - Budapest Régiségei. Budapesti Történeti Múzeum. Budapesta.

CAC	- Central Asia and Caucasus. Institute for Central Asian and Caucasian Studies. Luleå (Sweden). Institute of Strategic Studies of the Caucasus. Baku (Azerbaijan).
Carpații	- Carpații: Vânătoare, pescuit, chinologie. Cluj.
Castrum	- Castrum. A Castrum Bene Egyesület Hírlevele. Budapesta.
CCA	- Cronica cercetărilor arheologice. București.
Cercetări arheologice	- Cercetări arheologice. Muzeul Național de Istorie a României. București.
Chronica	- Chronica: annual of the Institute of History. University of Szeged.
Cibinium	- Cibinium. Analele Muzeului Etnografic „ASTRA”. Complexul Muzeal „ASTRA”. Sibiu.
CN	- Cercetări Numismatice. Muzeul Național de Istorie a României. București.
CNA	- Cronica Numismatică și Arheologică. Foaie de informații a Societății Numismatice Române. București.
CP	- Classical Philology. A Journal Dedicated to Research in Classical Antiquity. Chicago.
Crisia	- Crisia. Culegere de materiale și studii. Muzeul Țării Crișurilor. Oradea.
Dacia	- Dacia. Recherches et découvertes archéologiques en Roumanie. Nouvelle série: Revue d'archéologie et d'histoire ancienne. București.
Denarius	- Denarius. Slovenské národné múzeum - historické múzeum. Bratislava.
Der Unterwald	- Der Unterwald. Sebeș.
DolgCluj	- Dolgozatok az Erdély Nemzeti Múzeum Érem - és Régiségtarából. Kolosvár (Cluj).
EDR	- Ephemeris dacoromana. Annuario dell'Accademia di Romania. Roma.
EHQ	- European History Quarterly. Sage Publications. New York.
EO	- Etnograficheskoye obozreniye. Institut etnologii i antropologii RAN. Moscova.
Erdély Múzeum	- Erdély Múzeum. Erdélyi Múzeum-Egyesület. Cluj-Napoca.
Études balkaniques	- Études balkaniques. Cahiers Pierre Belon. Association Pierre Belon. Paris.
European Archaeology	- European Archaeology/online. București.
FBW	- Fundberichte aus Baden-Württemberg. Stuttgart.
FI	- File de Istorie. Muzeul de Istorie Bistrița (continuată de <i>Revista Bistriței</i>).
FolArch	- Folia Archaeologica. Magyar Történeti Múzeum. Budapesta.
FUrb	- Forma Urbis. Roma.
Gasyrlar avazy	- Gasyrlar avazy. Ekho vekov. Kazan.
Germania	- Germania, Römisch-Deutscher Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts. Frankfurt am Main.
GM	- Golos minuvshogo. Federal'noye gosudarstvennoye byudzhethnoye obrazovatel'noye uchrezhdeniye vysshego obrazovaniya Kubanskiy gosudarstvennyy universitet. Krasnodar.
Godišnjak	- Godišnjak. Jahrbuch Knjiga. Sarajevo-Heidelberg.

Lista abrevierilor

- HEI** - History of European Ideas. International Society for the Study of European Ideas. Londra.
- Hierasus** - Hierasus. Muzeul Județean Botoșani.
- Hiperboreea Journal** - Hiperboreea Journal. Societatea de Istorie Balcanică. București.
- HOMÉ** - A Herman Ottó Múzeum Évkönyve. Miskolc.
- HSCP** - Harvard Studies in Classical Philology. Harvard University. Cambridge (SUA).
- IIER** - Issues in Educational Research. Western Australian Institute for Educational Research Inc. New South Wales, Australia.
- IJESE** - International Journal of Environmental & Science Education. Kazan.
- IJL** - International Journal of Linguistics. Makrothink Institute. Las Vegas.
- IPH** - Inventaria Praehistorica Hungarie. Budapesta.
- Istoricheskie** - Istoricheskie, filosofskie, politicheskie i yuridicheskie nauki, kulturologiya i iskustvovedenie. Voprosy teorii i praktiki. Tambov.
- Izvestiya ASU** - Izvestiya. Altayskiy gosudarstvennyy universitet. Barnaul.
- Jászkunság** - Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Tudományos Egyesület. Szolnok.
- JHE** - Journal of Human Evolution. Elsevier.
- JRGZM** - Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums zu Mainz.
- Közlemények** - Közlemények az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem - és Régiségtárából. Cluj.
- KST** - Kazı Sonuçları Toplantısı. Ankara.
- Kubaba** - Kubaba. Faculdade de Ciências Sociais e Humanas, Universidade Nova de Lisboa.
- Lumea nouă** - Lumea nouă. București.
- Lupta** - Lupta. Iași.
- Mannus** - Mannus. Gesellschaft für Deutsche Vorgeschichte. Leipzig.
- Maqarnas** - Muqarnas Online. An Annual on the Visual Cultures of the Islamic World. Cambridge.
- Marisia** - Marisia. Muzeul Județean Târgu Mureș.
- MCA** - Materiale și cercetări arheologice. București.
- ME** - Memoria Ethnologica. Centrul Județean pentru Conservarea și Promovarea Culturii Tradiționale Maramureș. Baia Mare.
- MEFRA** - Mélanges de l'École française de Rome - Antiquité. Roma.
- MEJSR** - Middle-East Journal of Scientific Research. International Digital Organization for Scientific Information. Deira, Dubai.
- MFME** - A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Studia Archaeologica. Szeged.
- Mir nauki** - Mir nauki, kulturni, obrazovania. Gorno-Altaysk.
- MN** - Muzeul Național. Muzeul Național de Istorie a României. București
- Mots** - Mots. Les langages du politique. ENS Editions. Paris.
- Muzeológia** - Muzeológia a kultúrne dedičstvo. Univerzita Komenského v Bratislave.
- Múzeum** - Slovenské národné múzeum. Bratislava.

Natura	- Natura. Revistă pentru răspândirea științei. București.
NK	- Národní knihovna: knihovnická revue. Národní knihovna České republiky. Praga.
Numizmatika	- Numizmatika. Slovenská numizmatická spoločnosť. Bratislava.
PA	- Patrimonium Apulense. Direcția Județeană pentru Cultură Alba. Alba Iulia.
PBF	- Prähistorische Bronzefunde. München.
PolSci	- Romanian Journal of Political Science. Societatea Academică din România. București.
Pontica	- Pontica. Muzeul de Istorie Națională și Arheologie. Constanța.
PQCS	- Philippine Quarterly of Culture and Society. University of San Carlos. Cebu.
PZ	- Prähistorische Zeitschrift. Deutsche Gesellschaft fuer Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte, Institut für Prähistorische Archäologie. Berlin.
Rațiunea	- Rațiunea. Revistă bilunară de liberă cugetare. București.
RB	- Revista Bistriței. Complexul Muzeal Bistrița-Năsăud. Bistrița (continuă File de Istorie).
RES	- Review of European Studies. Canadian Center of Science and Education. Toronto.
RevHisto	- Revista de Historiografia. Instituto de Historiografía Julio Caro Baroja. Universidad Carlos III de Madrid.
RHA	- Revue historique des armées. Ministère de la Défense. Paris.
RHSEE/RESEE	- Revue historique du sud-est européen. Academia Română. București, Paris (din 1963 Revue des études sud-est européennes).
RI	- Revista de Istorie (din 1990 Revista istorică). Academia Română. București.
RIR	- Revista istorică română. Institutul de Istorie Națională din București.
RMM-MIA	- Revista muzeelor și monumentelor. Monumente Istorice și de Artă. București.
Romantisme	- Romantisme. Revue du dix-neuvième siècle. Editeur Armand Colin. Paris.
România liberă	- România liberă. București.
Rossiyskaya istoriya	- Rossiyskaya istoriya. Akademicheskii nauchno-izdatel'skiy, proizvodstvenno-poligraficheskiy i knigorasprostranitel'skiy tsentr Nauka. Moscova.
RRH	- Revue Roumaine d'Histoire. Academia Română. București.
RRSE	- Revista română de studii eurasiatice. Centrul de Studii Eurasiatice, Universitatea „Ovidius” Constanța.
SA	- Sociological Analysis. Oxford University Press. Oxford.
SAA	- Studia Antiqua et Archaeologica. Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași.
SAI	- Studii și articole de istorie. Societatea de Științe Istorice și Filologice a RPR. București.
SArcheologiczne	- Sprawozdania Archeologiczne. Instytut Archeologii i Etnologii PAN. Cracovia.

Lista abrevierilor

Sargetia	- Sargetia. Acta Musei Devensis. Muzeul Civilizației Dacice și Romane Deva.
SC	- Studii și comunicări. Asociația Folcloriștilor și Etnografilor din județul Sibiu (din 1992 devine Studii și Comunicări de Etnologie).
SCB	- Studii și cercetări de bibliologie. Academia RPR. București.
SCIV(A)	- Studii și cercetări de istoria veche. București (din 1974, Studii și cercetări de istorie veche și arheologie).
SCN	- Studii și Cercetări de Numismatică. Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan” București.
SJ	- Saalburg Jahrbuch. Bericht des Saalburg Museum. Mainz am Rhein.
SJAHSS	- Scholars Journal of Arts, Humanities and Social Sciences. Scholars Academic and Scientific Publishers (SAS).
SlovArch	- Slovenská Archeológia. Nitra.
SlovNum	- Slovenská numizmatika. Národný numizmatický komitet Slovenskej republiky a Archeologický ústav SAV. Nitra.
SM	- Svobodnaya mysl. Obshchestvo s ogranichennoy otvetstvennost'yu Politizdat. Moscova.
SMIM	- Studii și materiale de istorie modernă. Institutul de Istorie „Nicolae Iorga” al Academiei Române. București.
SMIMed	- Studii și materiale de istorie medie. Institutul de Istorie „Nicolae Iorga” al Academiei Române. București.
Socialismul	- Socialismul. București.
SP	- Studii de Preistorie. Asociația Română de Arheologie. București.
SS	- The Social Sciences. Western Social Association. Dubai.
Stâna	- Stâna. Revistă profesională și de cultură. Organ al oierilor din întreaga țară. Poiana Sibiului.
Steaua	- Steaua: literară, artistică și culturală. Uniunea Scriitorilor din România. Cluj-Napoca.
StudiaTC	- Studia Theologia Catholica. Universitatea „Babeș-Bolyai” Cluj-Napoca.
StudiaUBBH	- Studia Universitatis Babeș-Bolyai. Series Historia. Universitatea „Babeș-Bolyai” Cluj-Napoca.
Studii	- Studii. Revistă de istorie. (din 1974 Revista de istorie și din 1990 Revista istorică). Academia Română. București.
Suceava	- Anuarul Muzeului Județean Suceava.
SUCH	- Studia Universitatis Cibiniensis, Serie Historica. Universitatea „Lucian Blaga” Sibiu.
Syria	- Syria. Archéologie, art et histoire. Revue d'art oriental et d'archéologie. Institut français du Proche-Orient.
Századok	- Századok. A Magyar Történelmi Társulat folyóirata. Budapest.
TAD	- Türk Arkeoloji Dergisi. Ankara.
Telegraphul	- Telegraphul. București.
Terra Sebus	- Terra Sebus. Acta Musei Sabesiensis. Muzeul Municipal „Ioan Raica” Sebeș.
Thraco-Dacica	- Thraco-Dacica. Institutul Român de Tracologie. București.
Transilvania	- Transilvania. Centrul Cultural Interetnic Transilvania. Sibiu.

Tyragetia	- Tyragetia. Muzeul Național de Arheologie și Istorie a Moldovei. Chișinău.
UPA	- Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie. Berlin.
Vestnik Moskovskaya	- Vestnik Moskovskaya gosudarstvennaya khudozhestvenno-promyshlennaya akademiya imeni S. G. Stroganova. Moscova.
Vestnik Omskogo	- Vestnik Omskogo universiteta. Seriya Istoricheskiye nauki. Omskij Gosudarstvennyj Universitet. Omsk.
Vestnik Tatarskogo	- Vestnik Tatarskogo gosudarstvennogo gumanitarno-pedagogicheskogo universiteta. Filologija i kul'tura. Kazan.
VI	- Voprosy istorii. Institut russkoy istorii Rossiyskoy akademii nauk. Moscova.
VF	- Voprosy filosofii. Izdatel'stvo «Nauka». Moscova.
VTT	- Veszprémi Történelmi Társaság és Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság kiadványa. Veszprém.
WASJ	- World Applied Sciences Journal. International Digital Organization for Scientific Information. Deira, Dubai.
Xenopoliana	- Xenopoliana. Buletin al Fundației Academice „A. D. Xenopol” Iași.
Ziridava	- Ziridava. Muzeul Județean Arad.

CONTRIBUȚIA BIOLOGULUI ALEXANDRU BORZA LA DEZVOLTAREA PATRIMONIULUI MUZEULUI MUNICIPAL „IOAN RAICA” DIN SEBEȘ

Nicolae LUPU*

Monica Maria COROȘ**

Biologist Alexandru Borza's Contribution to the Development of the Patrimonium of the "Ioan Raica" Municipal Museum in Sebeș

Abstract. *Starting in 1920, and demonstrating a devotion to work that was also an inspiration to his collaborators, biologist Alexandru Borza began to organize and arrange the Institute of Systemic Botany, the museum and, especially, the Botanical Garden of the University of Cluj. In 1948, he was retired prematurely, having being accused of opposing the Sovietization policy in education, as a result of which he was indicted and subsequently kept under close observation. After his rehabilitation, the Municipal Museum "Ioan Raica" in Sebeș became the keeper of the "collection of herbs belonging to the botanist Alexandru Borza [15 herbal-boards], established during his research on Sebeș." Prof. Alexandru Borza became a postmortem member of the Romanian Academy in 1990.*

Keywords: *Sebeș Valley, Râpa Roșie, the Botanical Gardens of Cluj, herbarium, tourism.*

Cuvinte-cheie: *Valea Sebeșului, Râpa Roșie, ierbare, Grădina Botanică din Cluj, turism.*

Profesor și om de știință, „naturalist complex și vizionar, organizator abil și tenace, umanist de un profund realism și cu o largă deschidere”¹, Alexandru Borza a fost un erudit. A lăsat posterității peste 7500 de pagini de lucrări, îndeosebi științifice, dar și de popularizare. Biografia sa² și a familiei sale este una exemplară³.

Pe linie paternă, Alexandru Borza (21 mai 1887, Alba Iulia - 3 septembrie 1971, Cluj) era continuatorul unei familii de bravi români. Borza este numele unei familii cu originea într-un sat din Munții Apuseni, fostul Berchiș, la 25 km de Turda. Coborâtor din spița revoluționarilor de la 1848, dar neștiutor de carte, tatăl său, Ignat Borza, fusese încorporat în regimentul românesc de la Alba Iulia. Extrem de motivat, la puțină vreme învață să citească și își însușește limba germană. Hotărăște să rămână în armată ca sergent-major, dar se va întoarce adesea în satul natal, Berchiș, devenind un sprijin moral și material pentru toți fiii micii așezări. Ajută la renovarea școlii, înființează o bibliotecă și, de-a lungul timpului, îndrumă sau sprijină material, pentru a-și continua studiile, peste 200 de tineri. Osârdia lui a fost atât de

* Academia de Studii Economice din București, România; e-mail: nicolae.lupu@com.ase.ro.

** Universitatea „Babeș-Bolyai” Cluj-Napoca, România; e-mail: monica.coros@tbs.ubbcluj.ro.

¹ Cristea, Pedrotti 2005, p. 3.

² Mărgineanu *et alii* 2004, p. 73-75.

³ Resmeriță, Tarnavski 1976.

apreciată, încât, în 1922, s-a hotărât schimbarea denumirii localității în Borzești. Tot atât de adevărat este că Borza era și a rămas cel mai frecvent nume de familie din localitate. Acum, în satul Borzești, care aparține de comuna Iara, din județul Cluj, nu se mai ajunge decât dinspre Turda, prin Săndulești: vechiul drum dinspre Valea Arieșului (Buru) a devenit inaccesibil autoturismelor. La ultimul recensământ, în 2011, satul nu mai număra decât 51 de suflete⁴.

Ignat și soția sa, Valeria, au avut un singur fiu, pe Alexandru Borza, viitorul botanist. Îndrăgostit de flori, la casa din Alba Iulia și, mai târziu, la Turda, Ignat Borza întreținea o întreagă grădină de trandafiri, precum și o prisacă. Peste timp, Alexandru Borza va scrie: „Mulțumesc postum bunului meu tată pentru această introducere plină de dragoste și delicatețe în lumea parfumată a rozelor”. Fire introvertită, copilul Alexandru se apropie tot mai mult de lumea plantelor. În vremea vacanțelor de vară de la Teiuș, de unde era originară mama, ca elev la școala primară și la liceul din Alba Iulia îi încolțește interesul pentru botanica populară. De altfel, prima sa contribuție scrisă datează de la vârsta de 19 ani. După bacalaureat, urmează studii universitare teologice, în limba latină, și biologice, la Facultatea de Științe, secția de Științe naturale și geografie (în total șapte ani), apoi doctoratul („*summa cum laudae*”), cu o teză de botanică (în 1913), toate la Budapesta. Ca bursier al Blajului, se va întoarce în calitate de profesor (**fig. 1**) la liceul românesc confesional „Sf. Vasile” (1911-1919). Se specializează la universitățile din Breslau/Wrocław și Berlin și stabilește legături cu mediile academice. La Blaj reorganizează muzeul școlar și reamenajează „cea mai veche grădină botanică din lume înființată [de profesorul Alexandru Uilăcan⁵ n.a.] pe lângă o școală secundară”, în 1881 (**fig. 2**), unde, când timpul îi permitea, obișnuia să-și țină lecțiile.

La distanță de un secol însă, vechea grădină a ajuns în suferință. În prezent, un parteneriat între Biserica Greco-Catolică, proprietarul grădinii, și Primăria Blaj face posibil un „proiect de reabilitare și reînființare”⁶. Dacă până acum accesul se făcea numai prin incinta liceelor Teologic Greco-Catolic „Sf. Vasile cel Mare” și Tehnologic „Ștefan Manciulea”, în viitor grădina botanică urmează să fie legată pietonal de Câmpia Libertății, unde, de asemenea, se derulează un proiect important de reabilitare și restaurare. În Piața 1848, pe fațada imobilului, cândva a fost amplasată o placă memorială de marmură - „În această clădire a funcționat ca profesor de biologie Alexandru Borza (1887-1971) între anii 1911-1919 eminent botanist și om de știință de reputație mondială” - al cărei text a devenit și el greu lizibil și impune cel puțin

⁴ www.primariaiara.ro/2016-03-03-16-55-48, accesat la 4.03.2016.

⁵ Manciulea 2003, p. 261.

⁶ Țimonea 2017.

rescrierea grabnică. La 1800, în aceeași clădire au funcționat ca profesori Samuil Micu Clain, Gheorghe Șincai, Petru Maior.

În 1918, Alexandru Borza va fi secretar al Consiliului Național Român din Blaj⁷ și delegatul Casinei Române din oraș la Marea Adunare Națională de la 1 decembrie⁸. Urcat pe o masă de marmură, la hotelul Hungaria, mai târziu Apulum, din Alba Iulia, va intona imnul național pentru sutele de intelectuali din toată România. Participant activ în orașul în care se născuse și copilărise, mai târziu va scrie: „[îl] socotesc cel mai important moment al vieții mele”. În 1948, Iuliu Hossu, episcopul de Cluj-Gherla, îi va încredința un exemplar din albumul cu fotografiile din zilele Marii Uniri, realizate de Samoilă Mârza⁹. Ulterior, albumul cu coperte vișinii va fi preluat în secret de fiica Viorica (Lascu, după căsătorie), opozantă a regimului comunist, care îl va face cunoscut publicului după 1989, fiind restituit Eparhiei Greco-Catolice de Cluj-Gherla.

În 1919, la reorganizarea Universității din Cluj, profesorul Al. Borza este chemat și se numără printre fondatorii Universității „Daciei Superioare”. Din 1920, cu un devotament față de muncă pe care a reușit să îl însufle și apropiaților, a trecut la organizarea și amenajarea Institutului de Botanică Sistemică, a muzeului și, mai ales, a Grădinii Botanice a Universității din Cluj. Sub redacția sa, între 1921 și 1947 apărea *Buletinul Grădinii Botanice și al Muzeului Botanic de la Universitatea din Cluj*. Grădina Botanică constituie, probabil, cea mai populară creație a profesorului Al. Borza. Mai târziu, va arăta:

„[...]am organizat această instituție din Cluj după concepțiile noastre, inspirate de starea de azi a științei și din experiențele câștigate din vizitarea celor mai însemnate instituții similare din Europa și America de Nord”.

Dincolo de valoarea științifică, marele public a îndrăgit grădina botanică și a vizitat-o tot mai mult, în anul 1935, la 10 ani de la inaugurare, înregistrându-se peste 45000 de vizitatori. Considerată cea mai importantă din țară, având o suprafață de 14 ha și, în prezent, purtând numele fondatorului său, cuprinde mai multe sectoare recunoscute: ornamental, sistematic, grădina japoneză, complexul de sere. În 1936-1937, profesorul a înființat o mică grădină botanică și în stațiunea climaterică Stâna de Vale, pentru alpinetul specific Munților Apuseni, precum și un laborator, adăpostit într-o seră; grădina, amplasată în fața unui hotel (Excelsior), nu mai există.

Profesorul Al. Borza s-a manifestat ca promotor al ocrotirii naturii. În 1930 a fost autorul moral al Legii privind ocrotirea monumentelor naturii. În acest sens, în legătură cu necesitatea adoptării legii, publicase, difuzând larg,

⁷ Giurgiu *et alii* 2010, p. 49.

⁸ Scurtu 1993, p. 137.

⁹ Pădurean 2011.

în toată țara, o broșură intitulată *Ne trebuie o lege pentru protecția naturii*. În baza aceleiași legi a fost instituită Comisiunea Monumentelor Naturii, fiind organizate două birouri, unul mai mult cu atribuții administrative, la București, și un altul științific, pe lângă Institutul Botanic de la Cluj. Între 1933 și 1944, Al. Borza a fost director și redactor al *Buletinului Comisiunii Monumentelor Naturii*, iar din 1938 a îndeplinit funcția de președinte al Comisiunii Monumentelor Naturii.

Al. Borza va fi considerat fondatorul primului parc național, în 1935, în Retezat. Anterior, în 1933, scria: „Țara Hațegului, presărată cu așezări omenești, înjghebate pe temeiuri dacice plurimilenare și străbătută de văi șerpuitoare, se așterne ca o grădină vrăjită la poalele muntelui măreț”¹⁰. Și continua:

„[...] Retezatul este din toate punctele de vedere, geologic și geografic, botanic și zoologic, ca și vânătoresc, un pământ sfânt pentru știință, în întregimea sa un monument sacru al naturii, cum nu mai există alte masive la fel în România”¹¹. „Activitatea omului în acești munți este sezonieră, redusă la puține luni de pășunat alpin, la exploatarea de păduri, temporare, la hoinărelile turistice din lunile de vară și la vânătorile celebre din acești munți”¹².

După instituirea Parcului Național Retezat, relativ târziu, în 1944, profesorul Borza va publica o lucrare cu titlul *Documente, referate și informații* privitoare la înființarea Parcului național al Retezatului, cuprinzând toate demersurile realizate începând cu anul 1923. Astfel, potrivit proiectului datând din 1934, „Pentru întinderea corturilor cercetătorilor naturaliști, turiști și excursioniști, vor fi indicate terenuri speciale în punctele principale”¹³.

După Retezat vor urma alte arii naturale protejate. În 1938, Consiliul de Miniștri va confirma (declara) drept monumente ale naturii: muntele Detunata Goală, Ghețarul de la Scărișoara, Stejarul lui Avram Iancu din curtea mitropoliei de la Blaj și Cheile Turzii¹⁴. În 1942 erau întocmite toate formele legale de decretare și a altor monumente ale naturii, între care Fagul Împăratului, amplasat nu departe de Sălciua, pe această cale, în total, în România, fiind deja instituite „44 rezervații, dintre care câteva se găsesc sub ocupație străină”¹⁵, după Dictatul de la Viena. Vechea Dacia Apulensis, „acest minunat ținut al Mureșului, ascunde încă numeroase colțuri interesante și importante pentru știință, care ar merita să fie declarate monumente ale naturii”¹⁶: muntele Scărița - Șesul Craiului de la Belioara (pentru care formele

¹⁰ Borza 1933, p. 2.

¹¹ *Ibidem*, p. 8.

¹² *Ibidem*, p. 2-3.

¹³ Borza 1944, p. 32.

¹⁴ *Jurnalul Consiliului de Miniștri*, nr. 645/1938, în *Monitorul oficial*, nr. 82/1938.

¹⁵ Borza 1939-1942, p. 252.

¹⁶ *Ibidem*, p. 9-10.

legale erau îndeplinite), dealul Colții Caprei de la Întregalde, Dealul Melcilor de la Vidra - Avram Iancu, Cetatea de la Roșia, Colții Trascăului ș.a.

Al. Borza este întemeietorul geobotanicii și fitosociologiei din România. Inițiază publicații, scrie, publică, organizează, călătorește. Participă la congrese internaționale, este membru al mai multor societăți de botanică străine și ține prelegeri la universități din alte țări.

Din 1940, neobosit, își continuă activitatea la Timișoara, unde Facultatea de Științe Naturale a Universității din Cluj era în refugiu. La momentul strămutării, profesorul Al. Borza și-ar fi dorit ca facultatea să se instaleze la Alba Iulia. În anii 1944-1945 este rector, după ce mai înainte îndeplinesc și alte funcții administrative și de demnitate publică: prodecan și decan (1919-1921; 1935-1936; 1937-1938)¹⁷, precum și secretar general în Ministerul Instrucțiunii Publice, Cultelor și Artelor (1929-1931) și senator național-țărănist (1932-1933) - de altfel, fiind un apropiat al lui Iuliu Maniu. Totuși, nu toți contemporanii l-au acceptat și l-au înțeles pe deplin, de vreme ce, în 1931, pentru admiterea ca membru în Academia Română, la propunerea făcută de Emil Racoviță (coleg la Universitatea din Cluj și având greutatea unui fost președinte al academieii) și I. Simionescu, jumătate plus unu dintre votanți s-au împotrivit. Practic, Al. Borza a căzut victimă politicianismului și contestărilor reciproce dintre liberali și țărăniști.

Ca rector al Universității „Regele Ferdinand I”, în noiembrie 1944¹⁸, îi succeda lui Iuliu Hațieganu, într-un moment în care acesta din urmă nu fusese de acord cu solicitarea ministerului pentru „constituirea comisiei de purificare a personalului”. Înlocuirea profesorului Hațieganu va fi urmată de arestarea sa. Devenit rector (și președinte al comisiei de epurare), Al. Borza va proceda în așa fel încât doar puțini profesori vor fi eliminați. La scurtă vreme însă va fi pus el însuși în fruntea listei damnaților, fiind considerat „agent manist” și dușman al pătrunderii ideii de democrație progresistă în rândul studențimii și profesurii¹⁹ și, în martie 1945, fiind demis de la rectorat. În vara anului 1947 va fi considerat „reacționar”, la 1 septembrie ministerul luând decizia de a-l pune, din oficiu, în retragere²⁰, împreună cu alți profesori, sub pretextul „aranjării drepturilor la pensie”.

Este îndepărtat în 1948, fiind acuzat că se împotrivesc politicii de sovietizare a învățământului, și este urmărit din cauza „amicițiilor sale cu personalități din Occident”²¹, precum și pentru activitatea de președinte al Asociației Generale a Românilor Uniți (AGRU) din Eparhia Greco-Catolică

¹⁷ Rusu 2003.

¹⁸ Sălăgean 2012, p. 183.

¹⁹ Nicoară 2012, p. 201.

²⁰ *Ibidem*, p. 207.

²¹ Nicoară 2013, p. 67-70.

de Cluj-Gherla, care se constituise în 1929, la îndemnul papei Pius XI, ca laicii să se angajeze în opera de apostolat a bisericii, precum și ca necesitate pentru susținerea și apărarea Bisericii Greco-Catolice în fața unei presupuse ofensive ortodoxe. Gânditor lucid al epocii sale, Al. Borza n-a ezitat nici să-și exprime considerațiile cu privire la realitățile social-politice ale vremii. De exemplu, în revista *Transilvania*, sub titlul *Bolșevismul în natură*, publicase o splendidă povestire-metaforă despre falnica pădure, care, într-o iarnă, a fost tăiată, dar care, într-un număr de ani, conchidea, premonitoriu, autorul, va renaște din propria-i cenușă:

„[...] prevăd, că peste 6-9 ani vă puteți plimba din nou într-o frumoasă pădure de *stejar*, oecologicește echilibrată, cu clase «sociale» distincte, lucrând în bună armonie, completându-se reciproc: *copaci, tufe și stratul de jos*, cu mușchi, ciuperci și câteva floricele. Căci așa este rânduiala firii, să fie mari și mici, stăpâni și slugi, bogați și săraci, cinstiți și netrebniți. Un bolșevism trecător n-a putut răsturna în pădurea mea scumpă această lege fatală. Și de bună seamă nici în lumea oamenilor nu va putea-o schimba în veci!”²².

Profesorul Al. Borza a devenit un proscris:

„Securitatea încă nu era foarte riguros organizată; un binevoitor, informat de ce se pregătea, a trimis-o pe soția sa la doamna Borza, cu recomandarea ca profesorul să plece imediat din Cluj. Ceea ce a și făcut, iar noaptea Securitatea a venit să îl ridice. Dar el era plecat «în excursie botanică, nu știu unde», i s-a răspuns. A urmat percheziția «de rigoare». «Excursia» a durat șapte ani”²³.

Potrivit fiicei profesorului, Viorica Lascu, în seara plecării a înnoptat la marginea Clujului, la familia lui Dionisie Totoescu, continuându-și drumul a doua zi, în zori. În șapte ani de exil a cutreierat multe locuri și a fost găzduit de numeroși apropiați, începând cu fiica sa Veturia Țenchea, de la Timișoara, și cu profesoara Elena Dragoescu. O perioadă a petrecut-o la Banloc, fiind primit de inginerul agronom Nicolae Negruțiu, nepotul soției sale, și, apoi, de familia altui inginer agronom, Valer Todoran. Ulterior s-a apropiat de casă, având drept gazde pe verii lui din Teiuș, Cornelia Bălan, Fevronia Tropa și preotul Tuluș, respectiv pe verișoara sa din Alba Iulia, Ana Popa. A străbătut România în lung și în lat, ajungând atât la București, la fiii săi Nicolae și Alexandru Borza - nepoții nu-și mai amintesc decât că sosea seara și pleca dimineața -, cât și la Certeze, în Satu Mare, la preotul Augustin Soran - unde l-a botezat pe nepotul acestuia, Marius Bălaș, în august 1952. Excursiile botanice din nord-vestul țării s-au materializat, în 1966, prin lucrarea *Cervetări etnobotanice în Țara Oașului*.

Valea Sebeșului (Sebeș, Petrești, Laz și în amonte) a cutreierat-o timp de doi ani (1949-1951), revenind și în toamna anului 1952. La Sebeș i-a fost

²² Borza 1920, p. 929-936.

²³ Lascu 2004, p. 26-27.

gazdă familia lui Longin Cuteanu²⁴, iar în Laz s-ar fi adăpostit la bunicul viitorului medic Strâmbu.

„Oameni de bine” îl preveneau pe U (apelativul folosit în familie) de iminența unei percheziții sau arestări²⁵; bagajul de călătorie, inclusiv o trusă de herborizare, sub formă de dosar de dimensiuni mari, cu foi de sugativă, îl avea mereu pregătit (**fig. 3**):

„Șapte ani am herborizat cu pasiune tinerească și am făcut studii asupra vegetației, cu pricepere bătrânească ... Am ascultat cântecul privighetorilor și mă încântam de seninătatea florilor, care nu știu ce este răutatea omenească”²⁶.

Actualul Muzeu Municipal „Ioan Raica” din Sebeș este păstrătorul „colecției de plante a botanistului Alexandru Borza, alcătuită cu ocazia cercetărilor pe care le-a întreprins pe Valea Sebeșului între anii 1949-1951” - cum, sec, se arăta într-un pliant mai vechi. Sunt 15 planșe-ierbar, cu flora regiunii, având drept proveniență cercetările pe teren. Ele au fost cumpărate în anul 1957, în lunile august și septembrie, spre sfârșitul mandatului la muzeu al profesorului Ion Berciu (1904-1986), la scurtă vreme după ce muzeul își deschisese oficial porțile, pe această cale fiind consolidat domeniul științelor naturii. Fiecare planșă este înrămată cu un cadru de lemn de fag, fiert, cu dimensiunile de 112 x 82 cm, sub sticlă. Suportul este reprezentat de carton alb mat, etichetele fiind scrise în tuș negru și roșu. O planșă reunește între 9 și 14 plante, în total fiind reprezentate 176 de plante, astfel: medicinale (5 planșe); oleaginoase, textile și narcotice (o planșă); ornamentale (2 planșe); utile, originare din URSS (!); interesante, de la Râpa Roșie și Râpa Lancrămului; pomi și arbuști fructiferi; arborii pădurilor de foioase; legume și fructe condimentare; cereale și plante de nutreț; plante parazite și saprofite (câte o planșă). La momentul achiziției starea era descrisă ca bună (la două planșe, „bunișoară”), prețul fiind de 100 lei pentru fiecare planșă în parte. Din păcate, timpul și condițiile de păstrare și-au lăsat amprenta asupra stării acestor exponate (**fig. 4**), care, de altfel, nu (mai) fac parte din expoziția permanentă a muzeului.

Cu certitudine, profesorul Al. Borza se cunoștea dinainte cu muzeograful (director) Ion Berciu, care, la rândul său, fusese retras la Sebeș după trei ani de închisoare, printre capetele de acuzare fiind un articol despre Basarabia și Bucovina ca provincii românești²⁷. Anterior, Ion Berciu se consacrase ca director al Muzeului din Alba Iulia (1938-1947). Achitând planșele-ierbar - în pofida sumelor extrem de mici destinate achizițiilor și

²⁴ *Ibidem*, p. 27.

²⁵ Mărturie a nepotului Gheorghe Lascu.

²⁶ Lascu 2004, p. 28.

²⁷ Dărămuș 2009, p. 390.

multiplelor formalități aferente²⁸ - Ion Berciu întindea o mână de ajutor într-o perioadă de restriște pentru profesor și familia sa.

„Din 1947, deci de la data când a fost eliminat de la catedră, și până în 1954 n-a avut pensie. Primea bani, ca ziler, de la Comitetul geologic București, pentru determinarea plantelor culese de botaniștii «generației noi», care poate tocmai lucrau la «Floră» [*Flora RPR*, editată în 13 volume, la care profesorului Borza i-a fost interzis să ia parte!]. [...] În 1954 plimbându-se pe corso-ul Timișoarei s-a întâlnit cu Petru Groza, care l-a salutat: «Servus Alexandrel!»; erau bune cunoștințe de pe vremea în care Petru Groza era în Partidul Național Țărănesc (!). «Ce mai faci?» - l-a întrebat primul ministru. «Răul» - i-a răspuns profesorul. «De când cu comuniștii tăi, n-am pensie!» Petru Groza i-a cerut actele și peste două luni i s-a acordat o pensie de profesor emerit, de 2000 lei, dar continua să fie marginalizat²⁹».

Oarecum reabilitat, fiind cel mai vechi autor de floră chineză în viață, la invitația Academiei din Beijing, în 1958 i se acceptă să efectueze o vizită de două luni și jumătate în China. Târziu, în 2002, în îngrijirea Veturiei Țenchea (fiică) și a Mariei Țenchea, va apărea lucrarea *Însemnările unui botanist român dintr-o călătorie în China*, de Alexandru Borza. Cel puțin un episod, al campaniei chinezilor pentru stârpirea vrăbiilor, conține o evidentă referire la anii de pribegie:

„Și în această zi, lupta merge mai departe. N-ai crede, dar chiar pe strada comercială [din Pekin] am văzut o vrăbie pe un pom, care a fost alungată cu împușcături de flobert. O altă stradă era minunat împodobită cu panglici pe toate crengile copacilor. Sărmanele păsări. Numai acela înțelege suferința și groaza în care trăiesc, care a suferit și el asemenea prigoană³⁰».

Volumele de maximă consacrare au văzut lumina tiparului relativ târziu. Anii de refugiu i-au permis profesorului Al. Borza cercetarea de teren pentru lucrări importante, precum *Flora și vegetația pădurii Soca (Banloc)* și, respectiv, *Conspectus Florae Romaniae regionumque affinium* - cea din urmă publicată în 1962, în absența sa, prin grija soției și cu sprijinul colaboratorului său fidel Eugen Ghișă³¹. De asemenea, în anul 1959, la Editura Academiei RPR, apăruse *Flora și vegetația văii Sebeșului*:

„Studiul de față este rodul cercetărilor făcute pe teren timp de doi ani de zile (1949-1951), continuate și în toamna anului 1952, și prezentate Academiei RPR în anul 1954. [...] Am putut studia mai temeinic, în special trei puncte: regiunea orașului Sebeș, a satului Laz și a împrejurimilor de la Oașa, Tărtărau și Șurian, în munți. [...] Pentru concursul dat în anii 1949-1952 la executarea cercetărilor dificile de la munte le datorez mulțumiri organelor silvice din

²⁸ *Ibidem*, p. 395.

²⁹ Tătaru 1993, p. 200.

³⁰ Borza 2002, p. 70.

³¹ Lascu 2004, p. 26-27.

regiune. [...] Capitolul istorico-arheologic a fost revizuit de colegii C. Daicoviciu și K. Horedt, iar capitolul relativ la climă a fost redactat cu concursul colegului Gh. Pop. Problema principiilor de cercetare și [a] istoricului metodicii a fost pusă la punct cu concursul elevului meu N. Boșcai. În sfârșit, îmi îndeplinesc o plăcută datorie arătând că această lucrare a fost luată de la început sub egida Comisiei pentru ocrotirea monumentelor naturii de pe lângă Academia RPR, care a adus toate sacrificiile ca ea să poată apare în cele mai bune condiții, prin grija îndatoritoare a Editurii Academiei RPR”³².

Prefața sugerează astfel traseul sinuos al manuscrisului (vreme de cel puțin cinci ani, între 1954 și 1959), dar mai ales al refugiului autorului însuși. Mai mult chiar, după cum se poate vedea în manuscris³³ - capitolele I-III, 37 pagini dactilo, donate de către autor muzeului din Sebeș - inițial, profesorul Al. Borza făcea referire și la împrejurările „neobișnuite în care am lucrat”, precum și la „colaboratori devotați [care] m-au ajutat substanțial, pentru care le exprim mulțumiri sincere”. Ulterior, astfel de precizări au fost eliminate. Pe prima filă a manuscrisului, în stânga-sus, se găsește și explicația olografă a profesorului: „Redactarea refăcută de diverse moașe, printre care Kurt Horedt³⁴” (fig. 5).

În *Flora și vegetația văii Sebeșului*, cu privire la turism, de exemplu, profesorul Al. Borza urmărește un eventual impact al acestuia asupra vegetației. În contextul posibilităților de adăpost (cabana de la iezerul Șurian, cantoanele silvice, colonia de vile de la Oașa Mică, ocolul silvic și pensiunea de la Tău, vechea colonie germană de la Bistra, casele vânătoarești, stânele), în manuscris, arată că „În parchete ce se exploatează muncitorii sălășluiesc în bordeie de pământ, acoperite cu șindriile sau cu scoarță de molift [molid] și oferă la caz de extremă nevoie adăpost”. Fraza a fost însă cenzurată. În orice caz, autorul conchide:

„[...] nu se poate vorbi de un curent turistic în acești munți, care să fi însemnat pentru vegetație un pericol remarcabil. Mai mare primejdie înseamnă, pentru florile rare de la Râpa Roșie [...] lumea numeroasă de excursioniști duminicali, care făcea ravagii serioase în floră”³⁵.

Într-un articol apărut tot în 1959, după ce descrie și „lămurește și originea acestui spectaculos colț de peisaj”, arătând că tocmai fusese declarat monument al naturii - în urma propriilor sale demersuri³⁶ - Al. Borza își exprimă speranța că:

³² Borza 1959a, p. 5.

³³ Nr. 3767 din inventarul general al Muzeului Municipal „Ioan Raica” din Sebeș, nr. crt. 303.

³⁴ Profesor la Universitatea din Cluj, Kurt Horedt (1914-1991) s-a afirmat ca specialist în preistorie și în istorie veche.

³⁵ Borza 1949-1951.

³⁶ Borza 1987, p. 191.

„De aici încolo neștiutorii nu vor mai risipi florile rare ale Râpei. Copiii, iubitori ai frumuseților naturii, vor îndrăgi mai mult flora și fauna Râpei Roșii, care, ca monument al naturii, se va păstra și dezvolta mai bine. Pe timpul dominației austro-ungare, artileria făcea aici exerciții de tir, dărâmand coloanele și piramidele dantelate, clădite de mâna măiastră a naturii. Doar ochiul excursionistului și obiectivele aparatelor de fotografiat ale turiștilor se vor îndrepta de acum încolo spre aceste falnice coloane, pentru a le privi și prinde grandioasa făptură, pentru a face cunoscut în cercuri tot mai largi un punct pe cât de pitoresc al naturii, pe atât de accesibil tuturor”³⁷.

În afara manuscrisului de la Sebeș, profesorul Al. Borza a depus la actualul Muzeu Național al Unirii din Alba Iulia un document dactilografiat, intitulat *Amintirile unui naturalist din Alba Iulia* - o scriere memorialistică redactată în 1949 și revizuită în 1962-1963. De altfel, în timpul șederii la Alba Iulia, la verișoara sa Ana Popa, profesorul „frecventa Muzeul de Istorie, unde studia probleme de arheologie, pasiunea sa”³⁸. Tot Muzeul Unirii este locul în care Al. Borza a dorit să plaseze colecția sa de monede - „o grijă ce-l preocupă stăruitor în ultimii ani, chiar până în ultimele luni”³⁹ ale vieții. Astfel că, în mai 1971, muzeul achiziționează colecția numismatică⁴⁰, cuprinzând numeroase monede bizantine din Evul Mediu timpuriu (secolele VI-X), inedite, inclusiv din aur⁴¹.

În 1964 a devenit profesor consultant al Facultății de Biologie din Cluj. Își continuă cercetările și i se conferă titlul de „om de știință emerit”. Reabilitarea rămâne însă parțială și tardivă.

Soția lui Alexandru Borza a fost Veturia (1890-1970) - fiica profesorului Ioan F. Negruțiu (1854-1940), la rândul său preot, filolog și director al Școlii Normale din Blaj (**fig. 6**). Copiii familiei Borza (**tabel 1**) s-au numit⁴²: Veturia (căsătorită Țenchea), naturalist; Nicolae Mircea, inginer și profesor universitar; Viorica Valeria (căsătorită Lascu), profesor de limba italiană la Universitatea „Babeș-Bolyai” Cluj-Napoca; Alexandru Ioan, inginer și cercetător științific; Pius Enea, profesor la Conservatorul din Cluj-Napoca.

Un corolar al activității profesorului Al. Borza a fost *Dicționarul etnobotanic*, publicat în amurgul vieții și pentru care Academia RSR i-a acordat Premiul „E. Teodorescu” pe anul 1967. În 1969 este votat, în unanimitate, ca membru de onoare al Academiei Române, cea care, cândva, îi refuzase accesul, dar adunarea generală, care trebuia să ratifice votul, nu se va mai întruni în timpul vieții celui omagiat. Firul vieții îi va fi curmat în septembrie

³⁷ Borza 1959b.

³⁸ Lascu 2004, p. 27.

³⁹ Resmeriță, Tarnavski 1976, p. 151.

⁴⁰ Oargă 2013, p. 103-111.

⁴¹ Anghel *et alii* 2015, p. 177-193.

⁴² Resmeriță, Tarnavski 1976, p. 147.

1971 și va fi înmormântat la Blaj, în cimitirul mare, românesc, deopotrivă ortodox și greco-catolic, în capela funerară a familiei Negruțiu (**fig. 7**) - în timp, devenită capelă a familiei Borza.

În 1976 i se consacră un volum monografic, *Alexandru Borza. Biolog român ctitor al Grădinii botanice din Cluj-Napoca*. Tot în 1976, la intrarea în Grădina Botanică, se dezvește statuia în piatră a profesorului (**fig. 8**), operă a sculptorului Virgil Fulicea (1907-1979)⁴³. În anul 1990, Alexandru Borza va deveni membru *post-mortem* al Academiei Române. La Blaj, în *Piața 1848*, în 2003, „Astra” va dezveli o placă de marmură *in memoriam*, eternizându-i pe cei 16 membri ai Consiliului Național Român din Blaj, între care Alexandru Borza și Ioan F. Negruțiu. Trei licee tehnologice din țară - la Cluj-Napoca, Ciombrud (Aiud) și Geoagiu (Hunedoara) - dintre care ultimele două cu profil agricol, vor purta numele „Alexandru Borza”. Străzi cu numele său vor exista cel puțin la Cluj-Napoca (mărginind Grădina Botanică) și la Timișoara.

Dintre fii, pe Alexandru Ioan Borza (1921, Cluj - 1998, București) contemporanii și-l amintesc ca cercetător științific, între anii 1971 și 1983, în cadrul Institutului de Economia Comerțului Interior și a Turismului - actualul Institut Național de Cercetare-Dezvoltare în Turism. De tânăr, de la părintele său a preluat ca moștenire afecțiunea pentru natură, precum și spiritul independent, lucid, mereu treaz, deloc înclinat spre compromis. Până în 1961, inginerul Alexandru Borza a lucrat în profesia de bază, aceea de constructor, pentru ca apoi să se dedice studiilor, inclusiv ca director în Direcția de Studii și Conjunctură a Oficiului Național de Turism, și cercetării științifice în domeniul turismului. Studiază și se documentează. Este perioada de creștere explozivă a turismului românesc. Curajos, cu argumente, își susține cu tărie poziția. Devenit incomod, este retrogradat succesiv și apoi pensionat. A rămas activ, ca expert în turism, până în ultimele zile ale vieții, în total fiind autor și coordonator a 64 de studii, precum și a numeroase articole și comunicări științifice și susținând 55 de conferințe de popularizare a turismului⁴⁴. Este autor și coordonator al unor studii despre dezvoltarea turismului în județul Alba din anii 1975, 1976⁴⁵, 1990 și, respectiv, 1995⁴⁶. Ca un dialog peste timp cu părintele său, între variate alte teme, inginerul Alexandru Borza a stabilit măsuri concrete de *Valorificare turistică a monumentului natural Râpa Roșie*.

⁴³ Virgil Fulicea, *personalitate uitată în depozitul Cetății Făgărașului*, în *Monitorul de Făgăraș*, 8, din aprilie 2014, consultat online la http://www.monitorfg.ro/index.php?option=com_content&view=article&id=6723%3Avirgil-fulicea-personalitatea-uitata-in-depozitul-cetăii-fagaraului&Itemid=28, accesat la 3.03.2016.

⁴⁴ Borza 2011.

⁴⁵ Borza 2014.

⁴⁶ Borza 2012.

Atât naturalistul Alexandru Borza, cât și inginerul Alexandru Ioan Borza fac parte din galeria ilustră a pionierilor mișcării de afirmare a turismului în România⁴⁷. Sintetizând din acest punct de vedere contribuțiile profesorului Al. Borza, pot fi identificate cel puțin patru direcții: a) militantismul pentru ocrotirea naturii și instituirea unor arii naturale protejate; b) crearea de atracții turistice în sine, de tipul grădinilor botanice; c) drumețiile și expedițiile organizate și ghidate pentru cunoașterea și popularizarea unor areale cu valoare științifică și turistică; d) scrierile cu conotații turistice realizate în urma numeroaselor călătorii întreprinse.

În cariera de peste 65 de ani de activitate științifică și socială a profesorului Al. Borza, drumețiile în natură, precum și călătoriile de studiu și la manifestările științifice din țară și din străinătate au fost o constantă. În 1987, la 100 de ani de la naștere, în îngrijirea lui Gheorghe Lascu, a apărut o selecție de scrieri de călătorie, *Amintirile turistice ale unui naturalist. Călător pe trei continente*. Titlul volumului a fost inspirat de un articol publicat în 1946, în pragul vârstei de 60 de ani, autorul folosindu-se de notele de drum întocmite de-a lungul timpului, cu precizarea: „pe vremea aceea turiștii adevărați își însemnau impresiile lor într-un carnet, seară de seară”. Obiceiul de a ține un „carnet de excursie”, cu însemnări de pe teren, și l-a păstrat până la sfârșitul vieții, în total adunând cel puțin 100 de carnete. Fiul său, inginerul Alexandru Borza, de asemenea obișnuia să facă însemnări despre întâlnirile și vizitele sale de lucru.

Totuși, în articolul din 1946, *Amintirile turistice ale unui naturalist*, în spiritul vremii, profesorul Borza este tentat să limiteze turismul la drumeție și, respectiv, să-l identifice cu un sport:

„Cu aceasta am ajuns la scăderile turismului modern, mecanizat, la primejdia ce o reprezintă, dacă nu este cuminte îndrumat. Din sport întăritor poate ajunge un mijloc de lenevire și lux, din căutarea inocentă a atmosferei de sănătate și întărire trupească, un mijloc de molesire vinovată și stricăciune morală!”⁴⁸.

Deși, odată cu trecerea timpului, contribuțiile profesorului Al. Borza la diversificarea colecțiilor Muzeului Municipal „Ioan Raica” și-au pierdut din valoarea intrinsecă, preocuparea unui mare român, personalitate de talie internațională, pentru o instituție aflată la începuturi, cum era muzeul în anii '50, este de natură să îi marcheze acesteia din urmă perpetuu devenirea.

Pionier și creator de școală, autor cu operă vastă, personalitate recunoscută a lumii științifice internaționale, neobosit și foarte bun organizator, Alexandru Borza avea ca dominante ale activității devotamentul față de muncă, insuflat și colaboratorilor, și onoarea. *Fă tot ce poți acum!* și

⁴⁷ Lupu, Marin-Pantelescu 2009, p. 189.

⁴⁸ Borza 1987, p. 34.

Urmărește cu tenacitate lucrul început! par să fi fost principiile sale călăuzitoare. Pentru că *munca stăruitoare ce biruie totul*⁴⁹ este cheia succesului. *Memento!*

Explanation of Figures

- Fig. 1.** Alexandru Borza as Professor in Blaj (Source: Resmeriță, Tarnavschi 1976).
Fig. 2. The (degraded) panel at the entrance of the Botanical Garden in Blaj.
Fig. 3. Prof. Alexandru Borza in Tău, Sebeș Valley, in 1950 (Source: family archive).
Fig. 4. Herbal board form 1957, composed by Professor Al. Borza.
Fig. 5. The first page of the manuscript of the book *The Flora and Vegetation of Sebeș Valley*.
Fig. 6. Professor Al. Borza and his wife, Veturia, in May 1967 (Source: family archive).
Fig. 7. The funeral chapel of the Negruțiu and Borza families, Blaj.
Fig. 8. Statue of Professor Alexandru Borza in the Botanical Gardens of Cluj-Napoca.
Table 1. Alexandru and Veturia Borza family tree (excerpt) (Source: Based on Doina Olteanu, son-niece of Ioan F. Negruțiu, in Resmeriță, Tarnavschi 1976).

Abrevieri bibliografice

- Anghel *et alii* 2015 - Dan Anghel, Ovidiu Oargă, Monica Ursu, Claudiu Tănăselia, Mircea Chintoanu, Marin Șenilă, *Studiu privind compoziția metalografică a unor monede bizantine din colecția Muzeului Național al Unirii Alba Iulia*, în *Terra Sebus*, 7, 2015, p. 177-193.
- Borza 1920 - Alexandru Borza, *Bolșevismul în natură*, în *Transilvania*, 11, 1920, p. 929-936.
- Borza 1933 - Alexandru Borza, *Rețezatul, viitorul parc național al României*, în *Carpații*, 12, 1933, p. 2-8.
- Borza 1939-1942 - Alexandru Borza, *Monumentele naturii din Ardealul central și apusean*, în *Apulum*, I, 1939-1942, p. 248-256.
- Borza 1944 - Alexandru Borza, *Documente, referate și informații*, București, 1944.
- Borza 1949-1951 - Alexandru Borza, *Flora Văii Sebeșului, studiu*, manuscris, 1949-1951.
- Borza 1959a - Alexandru Borza, *Flora și vegetația Văii Sebeșului*, București, 1959.
- Borza 1959b - Alexandru Borza, *Monumentul natural „Râpa Roșie” de la Sebeș*, în *Natura*, 5, 1959, p. 104-106.
- Borza 1987 - Alexandru Borza, *Amintirile turistice ale unui naturalist. Călător pe trei continente*, București, 1987.
- Borza 2002 - Alexandru Borza, *Însemnările unui botanist român dintr-o călătorie în China*, Timișoara, 2002.
- Borza 2011 - Alexandru Borza, *Drumurile mele prin turism. Repere bibliografice*, București, 2011.
- Borza 2012 - Alexandru Borza, *Comorile Albei. Însemnări de drum*, București, 2012.

⁴⁹ Resmeriță, Tarnavschi 1976, p. 58.

Nicolae Lupu, Monica Maria Coroș

- Borza 2014 - Alexandru Borza (coord.), *Valorificarea turistică a patrimoniului material și imaterial al județului Alba*, Alba Iulia, 2014.
- Cristea, Pedrotti 2005 - Vasile Cristea, Franco Pedrotti, *Cuvânt înainte*, la Alexandru Borza, *Protecțiunea naturii: pagini alese (Nature Protection: Selected Papers)*, Camerino, 2005, p. 3-5.
- Dărămuș 2009 - Gheorghe Dărămuș, *Ion Berciu și Muzeul din Sebeș*, în *Terra Sebus*, 1, 2009, p. 389-399.
- Giurgiu et alii 2010 - Dorin Giurgiu, Nicolae Josan, Ionela Mircea, Ioan I. Șerban, *Dicționarul personalităților Unirii. Trimișii românilor transilvăneni la Marea Adunare Națională de la Alba Iulia*, Alba Iulia, 2010.
- Lascu 2004 - Viorica Lascu, *Internal Exile the Professor Alexandru Borza*, în *StudiaTC*, 3, 2004, p. 25-28.
- Lupu, Marin-Pantelescu 2009 - Nicolae Lupu, Andreea Marin-Pantelescu, *Alexandru Borza, tată și fiu - precursori ai turismului modern și ai turismului rural actual*, în Ion Talabă, Dănuț Gițan, Dănuț Ungureanu, Janos Talpas (coord.), *Turismul rural românesc în contextul dezvoltării durabile. Actualitate și perspectivă*, Iași, 2009, p. 187-193.
- Manciulea 2003 - Ștefan Manciulea, *Aici e pământul sfânt al Blajului*, Blaj, 2003.
- Mărgineanu et alii 2004 - Ion Mărgineanu, Daniela Barb Floroian, Cornel Petru Comșa, *Alba Iulia - întâiul dicționar fără sfârșit*, Alba Iulia, 2004.
- Nicoară 2012 - Mihai Teodor Nicoară, *Universitatea din Cluj în anii 1945-1959*, în Ovidiu Ghitta (coord.), *Istoria Universității „Babeș-Bolyai”*, Cluj-Napoca, 2012, p. 201-229.
- Nicoară 2013 - Mihai Teodor Nicoară, *Rectorii Universității din Cluj (1919-2013)*, Cluj-Napoca, 2013.
- Oargă 2013 - Ovidiu Oargă, *Monede bizantine din Evul Mediu timpuriu păstrate în colecțiile Muzeului Național al Unirii Alba Iulia*, în Călin Cosma, Dobos Alpár, Gabriel T. Rustoiu, Aurel Rustoiu, Ovidiu Oargă (coord.), *Războinici în Transilvania din epoca avară*, Cluj-Napoca, 2013, p. 103-111.
- Pădurean 2011 - Claudiu Pădurean, *Savant. Un profesor român a creat știința numită geobotanică. Cine a fost Charles Darwin al României*, în *România liberă*, 13 ianuarie 2011.
- Resmeriță, Tarnavschi 1976 - I. Resmeriță, I. T. Tarnavschi, *Alexandru Borza. Biolog român cititor al Grădini botanice din Cluj-Napoca*, București, 1976.
- Rusu 2003 - Dorina N. Rusu, *Membrii Academiei Române. Dicționar 1866-2003*, București, 2003.
- Sălăgean 2012 - Marcela Sălăgean, *Universitatea din Cluj între 1919 și 1944*, în Ovidiu Ghitta (coord.), *Istoria Universității „Babeș-Bolyai”*, Cluj-Napoca, 2012, p. 127-183.
- Scurtu 1993 - Ioan Scurtu (coord.), *România, documentele Unirii, 1918. Album*, București, 1993.
- Tătaru 1993 - Teresia B. Tătaru, *Terminologia botanică creștină la poporul român. Studiu etnobotanic. Omagiu Profesorului Alexandru Borza*, Augsburg, 1993.
- Țimonea 2017 - Dorin Țimonea, *Povestea celei mai vechi grădini botanice înființate pe lângă o școală secundară din lume. Superlativul, găsit de edili din Blaj*, în *Adevărul*, 11 februarie 2017.

Fig. 1. Al. Borza, ca profesor la Blaj (sursa: Resmeriță, Tarnavschi 1976)

Fig. 2. Panoul (degradat) de la intrarea în grădina botanică din Blaj

Fig. 3. Al. Borza pe Valea Sebeșului, la Tău, în 1950 (sursa: arhiva familiei)

Fig. 4. Planșă-ierbar din 1957, alcătuită de Al. Borza

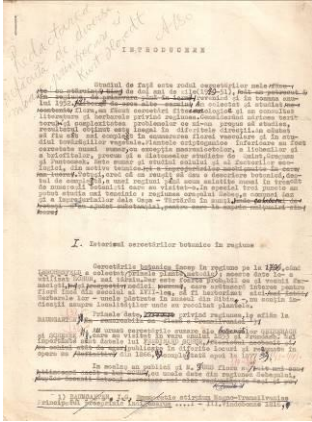

Fig. 5. Prima pagină a manuscrisului volumului *Flora și vegetația văii Sebeșului*

Fig. 6. Al. Borza și soția sa Veturia, în mai 1967 (sursa: arhiva familiei)

Fig. 7. Capela funerară a familiilor Negruțiu și Borza de la Blaj

Fig. 8. Statuia profesorului Al. Borza din Grădina Botanică din Cluj-Napoca

Tabel 1. Arborele genealogic al familiei Alexandru și Veturia Borza (fragment)⁵⁰

Ignat BORZA (din Berchiș/Borzești; 5 frați; subofițer la Alba Iulia, pensionar la Turda)	Valeria, n. Rațiu (din Teiuș; 5 frați; un singur copil)	Ioan F. NEGRUȚIU (1854-1940; preot, filolog și director al Școlii Normale din Blaj)	Leontina, n. Cristian (1860-1894; profesor; 6 copii)	
Alexandru (1887-1971; n. Alba Iulia; profesor la Blaj, savant la Cluj)		Veturia (1890-1970; căs. 1913; 5 copii)		
Veturia (Turicuța; 1914-2002; profesor șt. nat.); căs. Ioan ȚENCHEA (1905-1999; jurist), 3 copii	Nicolae Mircea (1916-1973; ing. și prof. la Politehnica București) căs. Ileana Bornemișă (1917-1998; filolog), 2 copii	Viorica Valeria (1919-2015; filolog și profesor la UBB Cluj) căs. Nicolae LASCU (1908-1988; latinist), 3 copii	Alexandru Ioan (Puiu; 1921-1998; inginer) căs. Florica Popescu (d. 1998; medic endocrinolog), 2 copii	Pius Enea (1926-1991; prof. Conservator Cluj) căs. Victoria Botez (n. 1931; chimist), 3 copii
Alexandru (n. 1940); Maria (n. 1945); Petru (n. 1947)	Doina (n. 1941); Dan (n. 1948)	Nicolae (n. 1948; arh.); Ioan (n. 1949; biochimist); Gheorghe (n. 1950; filolog)	Alexandra (n. 1947; fizician); Mircea (1949-2017; fizician)	Ruxandra (1965-2015); Tudor (n. 1967; naturalist); Anca (n. 1968; medic)

⁵⁰ Adaptare după Doina Olteanu, nepoată de fiu a lui Ioan F. Negruțiu (Resmeriță, Tarnavschi 1976).

LISTA ABREVIERILOR

AAR-SI	- Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Istorice. Academia Română. București.
ActaArchHung	- Acta Archaeologica. Academiae Scientiarum Hungaricae. Budapesta.
ActaHASH	- Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae. Budapesta.
ActaMN	- Acta Musei Napocensis. Muzeul de Istorie a Transilvaniei. Cluj-Napoca.
Adevărul	- Adevărul. București.
AÉ	- Archaeologiai Értesítő a Magyar régészeti, művészt-történeti és éremtani társulat tudományos folyóirata. Budapesta.
AF	- Altorientalische Forschungen. Institut für Archäologische Wissenschaften, Abteilung Vorderasiatische Archäologie. Berna.
AH	- Archaeologia historica. Masarykova univerzita, Filozofická fakulta. Brno.
AHY	- Austrian History Yearbook. Center for Austrian Studies. Minneapolis MN.
AIEFCB	- Anuarul Institutului de Etnografie și Folclor „Constantin Brăiloiu”. Academia Română, Institutul de Etnografie și Folclor „Constantin Brăiloiu”. București.
AIAC	- Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie Cluj-Napoca. (este continuat de AIIGB).
AIIAI/AIIX	- Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie „A. D. Xenopol” Iași (din 1990 Anuarul Institutului de Istorie „A. D. Xenopol” Iași).
AIIGB	- Anuarul Institutului de Istorie „George Barițiu” Cluj-Napoca. (continuă AIAC).
AIIN	- Anuarul Institutului de Istorie Națională. Cluj-Sibiu.
AISC	- Anuarul Institutului de Studii Clasice. Cluj.
AJPA	- American Journal of Physical Anthropology. The Official Journal of the American Association of Physical Anthropologist. Baltimore.
Alba-Iulia	- Alba-Iulia. Alba Iulia.
Aluta	- Aluta. Studii și comunicări - Tanulmányok és Közlemények. Sfântu Gheorghe.
AM	- Arheologia Moldovei. Institutul de Istorie și Arheologie „A. D. Xenopol” Iași.
AMM	- Acta Moldaviae Meridionalis. Muzeul Județean Vaslui.
Anatolia Antiqua	- Anatolia Antiqua. L'Institut Français d'Études Anatoliennes d'Istanbul.
AnB	- Analele Banatului. Muzeul Național al Banatului (serie nouă). Timișoara.
Anistoriton	- Anistoriton / <i>Ανιστόριτον</i> . History and Archaeology Journal. Digital Journal (Grecia).

Lista abrevierilor

- Annales** - Annales. Économies, Sociétés, Civilisations. École des Hautes Études en Sciences Sociales. Paris.
- Antaeus** - Antaeus. Communicationes ex Instituto Archaeologico Academiae Scientiarum Hungaricae. Budapesta.
- AntAfr** - Antiquités africaines. Université de Provence. Paris.
- AnUB-ŞP** - Analele Universităţii din Bucureşti. Seria Ştiinţe Politice. Universitatea din Bucureşti.
- AO** - Arhivele Olteniei. Serie nouă. Institutul de Cercetări Socio-Umane. Craiova.
- Apulum** - Apulum. Acta Musei Apulensis. Muzeul Naţional al Unirii Alba Iulia.
- ArhMed** - Arheologia Medievală. Reşiţa. Cluj-Napoca.
- ArhVestnik** - Arheološki Vestnik. Institut za arheologijo. Ljubljana.
- Arts of Asia** - Arts of Asia. The Asian Arts & Antiques Magazine. Hong Kong.
- Astra Sabesiensis** - Astra Sabesiensis. Despărţământul Astra „Vasile Moga” Sebeş.
- AUASH** - Annales Universitatis Apulensis. Series Historica. Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia.
- Banatica** - Banatica. Muzeul de Istorie al judeţului Caraş-Severin. Reşiţa.
- BAR** - British Archaeological Reports (International Series). Oxford.
- BB** - Bibliotheca Brukenthal. Muzeul Naţional Brukenthal. Sibiu.
- BCH** - Bulletin de correspondance hellénique. L’Institut de correspondance hellénique d’Athenes. Atena.
- BCŞS** - Buletinul Cercurilor Ştiinţifice Studenteşti. Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia.
- BECh** - Bibliothèque de l’école des chartes. Revue d’érudition. Paris.
- BerRGK** - Bericht der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts. Frankfurt pe Main.
- BHAB** - Bibliotheca Historica et Archaeologica Banatica. Muzeul Banatului Timişoara.
- BJJS** - The British Journal of Sociology. London School of Economics and Political Science. University of London.
- BMA** - Bibliotheca Musei Apulensis. Muzeul Naţional al Unirii Alba Iulia.
- BOR** - Biserica Ortodoxă Română. Patriarhia Română. Bucureşti.
- Boabe de grâu** - Boabe de grâu. Revistă de cultură. Bucureşti.
- BR** - Budapest Régiségei. Budapesti Történeti Múzeum. Budapesta.
- Britannia** - Britannia: A Journal of Romano-British and Kindred Studies. Society for the Promotion of Roman Studies. Londra.
- Brukenthal** - Brukenthal. Acta Musei. Muzeul Naţional Brukenthal. Sibiu.
- BS** - Balkan Studies. Institute for Balkan Studies in Thessaloniki. Salonic.
- BSNR** - Buletinul Societăţii Numismatice Române. Bucureşti.
- BTh** - Bibliotheca Thracologica. Institutul Român de Tracologie. Bucureşti.
- BudRég** - Budapest Régiségei. Budapesti Történeti Múzeum. Budapesta.

CAC	- Central Asia and Caucasus. Institute for Central Asian and Caucasian Studies. Luleå (Sweden). Institute of Strategic Studies of the Caucasus. Baku (Azerbaijan).
Carpații	- Carpații: Vânătoare, pescuit, chinologie. Cluj.
Castrum	- Castrum. A Castrum Bene Egyesület Hírlevele. Budapesta.
CCA	- Cronica cercetărilor arheologice. București.
Cercetări arheologice	- Cercetări arheologice. Muzeul Național de Istorie a României. București.
Chronica	- Chronica: annual of the Institute of History. University of Szeged.
Cibinium	- Cibinium. Analele Muzeului Etnografic „ASTRA”. Complexul Muzeal „ASTRA”. Sibiu.
CN	- Cercetări Numismatice. Muzeul Național de Istorie a României. București.
CNA	- Cronica Numismatică și Arheologică. Foaie de informații a Societății Numismatice Române. București.
CP	- Classical Philology. A Journal Dedicated to Research in Classical Antiquity. Chicago.
Crisia	- Crisia. Culegere de materiale și studii. Muzeul Țării Crișurilor. Oradea.
Dacia	- Dacia. Recherches et découvertes archéologiques en Roumanie. Nouvelle série: Revue d'archéologie et d'histoire ancienne. București.
Denarius	- Denarius. Slovenské národné múzeum - historické múzeum. Bratislava.
Der Unterwald	- Der Unterwald. Sebeș.
DolgCluj	- Dolgozatok az Erdély Nemzeti Múzeum Érem - és Régiségtarából. Kolosvár (Cluj).
EDR	- Ephemeris dacoromana. Annuario dell'Accademia di Romania. Roma.
EHQ	- European History Quarterly. Sage Publications. New York.
EO	- Etnograficheskoye obozreniye. Institut etnologii i antropologii RAN. Moscova.
Erdély Múzeum	- Erdély Múzeum. Erdélyi Múzeum-Egyesület. Cluj-Napoca.
Études balkaniques	- Études balkaniques. Cahiers Pierre Belon. Association Pierre Belon. Paris.
European Archaeology	- European Archaeology/online. București.
FBW	- Fundberichte aus Baden-Württemberg. Stuttgart.
FI	- File de Istorie. Muzeul de Istorie Bistrița (continuată de <i>Revista Bistriței</i>).
FolArch	- Folia Archaeologica. Magyar Történeti Múzeum. Budapesta.
FUrb	- Forma Urbis. Roma.
Gasyrlar avazy	- Gasyrlar avazy. Ekho vekov. Kazan.
Germania	- Germania, Römisch-Deutscher Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts. Frankfurt am Main.
GM	- Golos minuvshogo. Federal'noye gosudarstvennoye byudzhethnoye obrazovatel'noye uchrezhdeniye vysshego obrazovaniya Kubanskiy gosudarstvennyy universitet. Krasnodar.
Godišnjak	- Godišnjak. Jahrbuch Knjiga. Sarajevo-Heidelberg.

Lista abrevierilor

- HEI** - History of European Ideas. International Society for the Study of European Ideas. Londra.
- Hierasus** - Hierasus. Muzeul Județean Botoșani.
- Hiperboreea Journal** - Hiperboreea Journal. Societatea de Istorie Balcanică. București.
- HOMÉ** - A Herman Ottó Múzeum Évkönyve. Miskolc.
- HSCP** - Harvard Studies in Classical Philology. Harvard University. Cambridge (SUA).
- IIER** - Issues in Educational Research. Western Australian Institute for Educational Research Inc. New South Wales, Australia.
- IJESE** - International Journal of Environmental & Science Education. Kazan.
- IJL** - International Journal of Linguistics. Makrothink Institute. Las Vegas.
- IPH** - Inventaria Praehistorica Hungarie. Budapesta.
- Istoricheskie** - Istoricheskie, filosofskie, politicheskie i yuridicheskie nauki, kulturologiya i iskustvovedenie. Voprosy teorii i praktiki. Tambov.
- Izvestiya ASU** - Izvestiya. Altayskiy gosudarstvennyy universitet. Barnaul.
- Jászkunság** - Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Tudományos Egyesület. Szolnok.
- JHE** - Journal of Human Evolution. Elsevier.
- JRGZM** - Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums zu Mainz.
- Közlemények** - Közlemények az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem - és Régiségtárából. Cluj.
- KST** - Kazı Sonuçları Toplantısı. Ankara.
- Kubaba** - Kubaba. Faculdade de Ciências Sociais e Humanas, Universidade Nova de Lisboa.
- Lumea nouă** - Lumea nouă. București.
- Lupta** - Lupta. Iași.
- Mannus** - Mannus. Gesellschaft für Deutsche Vorgeschichte. Leipzig.
- Maqarnas** - Muqarnas Online. An Annual on the Visual Cultures of the Islamic World. Cambridge.
- Marisia** - Marisia. Muzeul Județean Târgu Mureș.
- MCA** - Materiale și cercetări arheologice. București.
- ME** - Memoria Ethnologica. Centrul Județean pentru Conservarea și Promovarea Culturii Tradiționale Maramureș. Baia Mare.
- MEFRA** - Mélanges de l'École française de Rome - Antiquité. Roma.
- MEJSR** - Middle-East Journal of Scientific Research. International Digital Organization for Scientific Information. Deira, Dubai.
- MFME** - A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Studia Archaeologica. Szeged.
- Mir nauki** - Mir nauki, kulturni, obrazovania. Gorno-Altaysk.
- MN** - Muzeul Național. Muzeul Național de Istorie a României. București
- Mots** - Mots. Les langages du politique. ENS Editions. Paris.
- Muzeológia** - Muzeológia a kultúrne dedičstvo. Univerzita Komenského v Bratislave.
- Múzeum** - Slovenské národné múzeum. Bratislava.

Natura	- Natura. Revistă pentru răspândirea științei. București.
NK	- Národní knihovna: knihovnická revue. Národní knihovna České republiky. Praga.
Numizmatika	- Numizmatika. Slovenská numizmatická spoločnosť. Bratislava.
PA	- Patrimonium Apulense. Direcția Județeană pentru Cultură Alba. Alba Iulia.
PBF	- Prähistorische Bronzefunde. München.
PolSci	- Romanian Journal of Political Science. Societatea Academică din România. București.
Pontica	- Pontica. Muzeul de Istorie Națională și Arheologie. Constanța.
PQCS	- Philippine Quarterly of Culture and Society. University of San Carlos. Cebu.
PZ	- Prähistorische Zeitschrift. Deutsche Gesellschaft fuer Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte, Institut für Prähistorische Archäologie. Berlin.
Rațiunea	- Rațiunea. Revistă bilunară de liberă cugetare. București.
RB	- Revista Bistriței. Complexul Muzeal Bistrița-Năsăud. Bistrița (continuă File de Istorie).
RES	- Review of European Studies. Canadian Center of Science and Education. Toronto.
RevHisto	- Revista de Historiografia. Instituto de Historiografía Julio Caro Baroja. Universidad Carlos III de Madrid.
RHA	- Revue historique des armées. Ministère de la Défense. Paris.
RHSEE/RESEE	- Revue historique du sud-est européen. Academia Română. București, Paris (din 1963 Revue des études sud-est européennes).
RI	- Revista de Istorie (din 1990 Revista istorică). Academia Română. București.
RIR	- Revista istorică română. Institutul de Istorie Națională din București.
RMM-MIA	- Revista muzeelor și monumentelor. Monumente Istorice și de Artă. București.
Romantisme	- Romantisme. Revue du dix-neuvième siècle. Editeur Armand Colin. Paris.
România liberă	- România liberă. București.
Rossiyskaya istoriya	- Rossiyskaya istoriya. Akademicheskii nauchno-izdatel'skiy, proizvodstvenno-poligraficheskii i knigorasprostranitel'skiy tsentr Nauka. Moscova.
RRH	- Revue Roumaine d'Histoire. Academia Română. București.
RRSE	- Revista română de studii eurasiatice. Centrul de Studii Eurasiatice, Universitatea „Ovidius” Constanța.
SA	- Sociological Analysis. Oxford University Press. Oxford.
SAA	- Studia Antiqua et Archaeologica. Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași.
SAI	- Studii și articole de istorie. Societatea de Științe Istorice și Filologice a RPR. București.
SArcheologiczne	- Sprawozdania Archeologiczne. Instytut Archeologii i Etnologii PAN. Cracovia.

Lista abrevierilor

Sargetia	- Sargetia. Acta Musei Devensis. Muzeul Civilizației Dacice și Romane Deva.
SC	- Studii și comunicări. Asociația Folcloriștilor și Etnografilor din județul Sibiu (din 1992 devine Studii și Comunicări de Etnologie).
SCB	- Studii și cercetări de bibliologie. Academia RPR. București.
SCIV(A)	- Studii și cercetări de istoria veche. București (din 1974, Studii și cercetări de istorie veche și arheologie).
SCN	- Studii și Cercetări de Numismatică. Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan” București.
SJ	- Saalburg Jahrbuch. Bericht des Saalburg Museum. Mainz am Rhein.
SJAHSS	- Scholars Journal of Arts, Humanities and Social Sciences. Scholars Academic and Scientific Publishers (SAS).
SlovArch	- Slovenská Archeológia. Nitra.
SlovNum	- Slovenská numizmatika. Národný numizmatický komitet Slovenskej republiky a Archeologický ústav SAV. Nitra.
SM	- Svobodnaya mysl. Obshchestvo s ogranichennoy otvetstvennost'yu Politizdat. Moscova.
SMIM	- Studii și materiale de istorie modernă. Institutul de Istorie „Nicolae Iorga” al Academiei Române. București.
SMIMed	- Studii și materiale de istorie medie. Institutul de Istorie „Nicolae Iorga” al Academiei Române. București.
Socialismul	- Socialismul. București.
SP	- Studii de Preistorie. Asociația Română de Arheologie. București.
SS	- The Social Sciences. Western Social Association. Dubai.
Stâna	- Stâna. Revistă profesională și de cultură. Organ al oierilor din întreaga țară. Poiana Sibiului.
Steaua	- Steaua: literară, artistică și culturală. Uniunea Scriitorilor din România. Cluj-Napoca.
StudiaTC	- Studia Theologia Catholica. Universitatea „Babeș-Bolyai” Cluj-Napoca.
StudiaUBBH	- Studia Universitatis Babeș-Bolyai. Series Historia. Universitatea „Babeș-Bolyai” Cluj-Napoca.
Studii	- Studii. Revistă de istorie. (din 1974 Revista de istorie și din 1990 Revista istorică). Academia Română. București.
Suceava	- Anuarul Muzeului Județean Suceava.
SUCH	- Studia Universitatis Cibiniensis, Serie Historica. Universitatea „Lucian Blaga” Sibiu.
Syria	- Syria. Archéologie, art et histoire. Revue d'art oriental et d'archéologie. Institut français du Proche-Orient.
Századok	- Századok. A Magyar Történelmi Társulat folyóirata. Budapest.
TAD	- Türk Arkeoloji Dergisi. Ankara.
Telegraphul	- Telegraphul. București.
Terra Sebus	- Terra Sebus. Acta Musei Sabesiensis. Muzeul Municipal „Ioan Raica” Sebeș.
Thraco-Dacica	- Thraco-Dacica. Institutul Român de Tracologie. București.
Transilvania	- Transilvania. Centrul Cultural Interetnic Transilvania. Sibiu.

Tyragetia	- Tyragetia. Muzeul Național de Arheologie și Istorie a Moldovei. Chișinău.
UPA	- Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie. Berlin.
Vestnik Moskovskaya	- Vestnik Moskovskaya gosudarstvennaya khudozhestvenno-promyshlennaya akademiya imeni S. G. Stroganova. Moscova.
Vestnik Omskogo	- Vestnik Omskogo universiteta. Seriya Istoricheskiye nauki. Omskij Gosudarstvennyj Universitet. Omsk.
Vestnik Tatarskogo	- Vestnik Tatarskogo gosudarstvennogo gumanitarno-pedagogicheskogo universiteta. Filologija i kul'tura. Kazan.
VI	- Voprosy istorii. Institut russkoy istorii Rossiyskoy akademii nauk. Moscova.
VF	- Voprosy filosofii. Izdatel'stvo «Nauka». Moscova.
VTT	- Veszprémi Történelmi Társaság és Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság kiadványa. Veszprém.
WASJ	- World Applied Sciences Journal. International Digital Organization for Scientific Information. Deira, Dubai.
Xenopoliana	- Xenopoliana. Buletin al Fundației Academice „A. D. Xenopol” Iași.
Ziridava	- Ziridava. Muzeul Județean Arad.

THE BENEFIT OF MUSEUM VISITS FOR THE FORMAL EDUCATION OF CHILDREN IN PRIMARY AND SECONDARY EDUCATION IN THE SLOVAK REPUBLIC

Ľuboš KAČÍREK*

Pavol TIŠLIAR**

Abstract. *This paper concerns the benefit that museum visits provide in the formal education system in the Slovak Republic. It reviews the opportunities that cooperation between schools and museums represents for the museum and education systems and the limits to such cooperation. It considers the factors that museums should take into account in providing educational programmes and activities, including the need for interaction with specialised museum staff, the creation of age-group-specific educational support materials, the challenge of harmonising exhibitions with school curricula, and the need to consider schools' planning schedules when announcing exhibitions aimed at this demographic. It also discusses proposals for increasing access to museums for more remote schools where distance/travel time is a barrier, such as travelling exhibitions, visiting experts and virtual tours.*

Keywords: *field trip, museum, visitor structure, education process, Slovak Republic.*

Introduction

Practically every country develops its own cultural policy. In developing this, the country draws on established traditions with defined aims and objectives which are promoted in practice by various means. Museums have a vital and irreplaceable part to play in cultural policy.¹ The fundamental institutional objectives of a museum include both the protection, management and professional documentation of collections, and the presentation and communication activities that make the collections accessible for the public. In presentation and communication activities, museums must consider questions of education and work with the public. They must engage in active and passive communication with visitors to provide both informal learning and shape the impression visitors take away from the museum.

Although museums prepare programmes for all the public, their most frequent visitors come from specific sections of the population. The most frequent are children and adolescents in compulsory education. Museums should adapt their work to the structure of their audience, not only in their exhibitions but also in terms of communication plans and their implementation, accompanying events, the work of museum guides, museum education, and so on.

School field trips to museums have a relatively long tradition in the Slovak Republic. They have become a regular part of the teaching process in

* Comenius University in Bratislava, Slovakia; e-mail: lubos.kacirek@uniba.sk.

** Comenius University in Bratislava, Slovakia; e-mail: pavol.tisliar@uniba.sk.

¹ Tišliar 2016, p. 75-77.

some subjects (notably history) in primary and secondary schools, and they have been incorporated into curricula and instructions of the Ministry of Education, Science, Research and Sport of the Slovak Republic.

Materials and Methods

The vital role of visits to museums by primary and secondary school children and the importance of teaching in museums to the pedagogical process have recently been discussed by many researchers from the perspective of both museum staff and school teachers.² At present there can be no doubt that educational activities are becoming a central part of museums' activities, and museums are closely studying the benefits such activities can bring for their public relations and for all society. The answers to many questions about the relationship between visitors and museums have been addressed by visitor research studies in museum science. The methodologies of such studies are based on those from sociology, with the application of quantitative and qualitative research to a sample of visitors.³ Information acquired and interpreted in this way identifies not only various groups of visitors but can also, with an appropriately chosen procedure, address many issues relevant to museums' communication (presentation, educational activities, the attractiveness of accompanying programmes, and so on.). The paper draws on a range of sociological research, such as the work of Ján Bunčák from 2001.⁴

In the area of museum theory, theoreticians in our part of the world who have addressed the topic of museum communication include Josef Beneš,⁵ Zbyněk Z. Stránky,⁶ Vladimír Jůva and others,⁷ but significant contributions have also come from the educational community on the other side, where the work of Josef Petřtyl in particular stands out as being of high value.⁸

Discussion and results

When people are deciding whether to visit a museum, their motivation or personal interest is a very important factor. Josef Beneš defined four groups of visitors:⁹

² Brabcová 2002; Šobáňová 2012a; Jagošová 2015, p. 39-58; Pavlikánová 2015, p. 29-38.

³ Kubátová 2006, p. 27-65.

⁴ Bunčák 2002.

⁵ Beneš 1980; Beneš 1981.

⁶ Stránský 1979.

⁷ Waidacher 1999; Jagošová et al. 2010.

⁸ Petřtyl 1962.

⁹ Beneš 1997, p. 122.

1. The casual visitor, who goes quickly through the museum and notices only attractions;
2. The cursory visitor, who looks at the exhibition and takes away knowledge of things and processes;
3. Study visitors, who study exhibits to acquire knowledge and in-depth experience;
4. Expert visitors, who not only study individual exhibits but also study documentation and take away a high level of knowledge of processes.

In this system, pupils and students can be classed as “casual” visitors and the teachers as “cursory” or “study” visitors depending on their personal level of interest.

From another perspective, museum visitors can be classified in two groups:¹⁰

1. Individual visitors, who come to the museum from personal interest;
2. Group visitors - who make up the majority of museum visitors.

For group visitors, their visit has usually been organised by someone else, so some may have more and some less interest in a tour of the museum. At some museums, especially “castle” museums, it is not possible to make an individual visit and visitors must tour the museum with a guide as part of a group.

G. Talboys,¹¹ who combines the age and interest categories, categorises groups of visitors as:

1. Children under 5 years of age (children in pre-primary education);
2. Children and adolescents aged 5 to 16 years in school (formal) education;
3. Children and adolescents aged 5 to 16 years in informal education (organised groups);
4. Children and adolescents aged 5 to 16 years in informal education (family groups);
5. Adolescents aged 16 to 19 years in continuing education;
6. Adolescents aged 16 to 19 years in further education;
7. Higher education students;
8. Trainee teachers;
9. Teachers in continuing education;
10. Adult visitors;
11. Various other groups (e.g. members of interest groups, “friends of the museum,” etc.);
12. Chance visitors;
13. People with disabilities.

¹⁰ Ibid., p. 118.

¹¹ Talboys 2000, p. 63; Šobánková, Johnová Čapková 2015, p. 26.

A group tour has a time limit that all participants must adapt to regardless of personal interest. It does not allow them to set their own route, and visitors often do not have time to see the things that interest them because the group proceeds at the same speed according to a fixed schedule because another group is on their heels. Guides/instructors are very often under time pressure and are unable to give extra time to questions that interest visitors, especially if another tour is waiting. Many times, members cannot see what the guide is talking about because a crowd of other visitors blocks their view of the presented exhibit.

Other problems of group visits to museums result from the different purposes of visits. Beneš gives examples of visits for leisure purposes, school trips, a side trip to a spa museum for guests at the spa, and a special programme for participants in a seminar.¹² Current education curricula distinguish two sorts of “school trip:” there is a *školský výlet* (school outing), which is a recreational out-of-school activity that is not linked to the educational process and takes place after the completion of grade assessment. The other is a *školská exkurzia* (school field trip), which is an educational activity subject to precisely defined rules. Petryl offers a special methodological guide for field trips in history courses, which includes recommendations for activities to be carried out before and after field trips to museums.¹³

1. Make a plan for the field trip and define its educational objectives;
2. Study the museum’s documentation and if necessary ask the museum to add other exhibits;
3. Discuss the trip with pupils in advance and arouse their interest, which will increase the visit’s educational effectiveness.
4. It is important to conduct follow-up lessons after the trip to reinforce and supplement what the pupils acquired from the trip.
5. The vital requirements are thorough preparation of working procedures and the teacher’s knowledge of the topic of the trip. The teacher must always have the aim of the trip in mind, otherwise it will be a waste of time.

In the current education system in Slovakia the term *exkurzia* (field trip) usually refers to a trip that objectively determines a group of persons’ command of an educational subject. It is form of education organised outside the school that enables pupils to get to know phenomena in the field, i.e. in their authentic setting, under typical conditions. In other words, it involves the temporary relocation of the teaching process from the classroom to the real world. The educational value of a field trip is the direct experience of a

¹² Beneš 1997, p. 125.

¹³ Petryl 1962, p. 55.

natural, cultural or social environment and its history. One of the greatest benefits that justify the use of field trips is that if a trip is well organised, it increases pupils' awareness and concentration and their interest in the subject, which makes it easier for them to learn the subject.¹⁴

The educational process distinguishes several types of field trip, based on the breadth of subject-matter that they cover.¹⁵ A thematic field trip concerns a specific part of a topic within a subject. A complex field trip may cover one or more complete topics. A complex and interdisciplinary field trip covers several subjects. An initial field trip is intended for the collection of teaching material that will be used further in the educational process and a final field trip is aimed at the overall reinforcement of learning and in-depth learning.

Besides the intended content, the field trip allows pupils to meet with workers (museum guides and other museum staff) and learn about the organisation of work in the visited establishment and the results of their work.¹⁶ Pupils learn about historical and natural heritage, and in this way a field trip promotes not only children's cognitive and emotional development, but also the development of their personality. At the same time, it is important that teachers be familiar with content of an exhibition before the first visit with students so that they will be able to inspire the students' interest and give them positive motivation for the visit.

The issue of the relationship between museums and schools has long been debated, and was a subject of interest even before museums existed in institutional form. The illustrative method of teaching, in which a teacher uses a natural or artificial object as a teaching aid, dates from the earliest times. In the Classical period this method of teaching was practiced in Egypt and Greece, where academies called "Mouseions" were established with collections of various items.¹⁷ A later thinker on this issue who cannot be overlooked was John Amos Comenius (1592-1670), whose concept of "learning through play" included illustrative teaching as one of its most important functions.¹⁸ After the establishment of the first museums, the idea of learning through experience changed somewhat and museums came to be seen as an informal environment that supplemented the knowledge imparted by formal education in schools. For example, in the 1840s, schools' acquisition of collections such as "school cabinets" and the movement to promote adult and youth education prompted intellectuals such as František

¹⁴ Vereš 2010, p. 219.

¹⁵ Ibid.

¹⁶ Ibid., p. 220.

¹⁷ Brožek 2002, p. 122-124.

¹⁸ Šobáňová 2012b, p. 93-94.

Palacký and Kliment Čermák, who was originally a teacher, to call for cooperation between museums and schools. The view was promoted that not only should young people go to museums but museums should come into the schools.¹⁹

School trips account for a large share of visits to museums. According to research conducted in the first half of the 1970s, school groups made up around 25% of museum visitors.²⁰ According to a sociological survey in 2001, the under-19 and 20-29 age groups make up over 50% of museum visitors. The under-19 age group made up 15.8% of visitors based on random selection and 22.7% according to visitor numbers. The 20-29 age group made up 18.0% and 28.0% of museum visitors respectively by the same measures.²¹

Czech and Slovak researchers began to study the relationship between museums and schools in greater detail at the start of the 1960s by organising a series of dedicated seminars.²² This early research found that teachers undervalued museum visits as a waste of time or a leisure activity and believed that teachers should not conduct teaching at a museum.

Slovak museums began systematic (but often purely formal) cooperation with schools from 1961, when the first Act of the Slovak National Council on museums and galleries - Act SNR No 109/1961 Zb. z. - came into effect (it was preceded in the Czech lands two years earlier by Act No 54/1959 on museums and galleries). This established in law museums' role within the state, including their basic objectives, mission and methods. Museums and galleries were defined as institutions that, alongside other activities, use collections for cultural and educational purposes.²³

In 1969 and 1970, the Central Office of Museology in Prague, in cooperation with the National Museum in Prague and other Czech museums, conducted a survey via questionnaire to obtain the views of the central, regional, district, local heritage and specialised museums. The research findings, which remain relevant in the present, can be summed up as follows:²⁴

1. Primary schools visited museums more often than the higher-level schools. This is understandable, because the ratio of primary to secondary schools in Slovakia is approximately 70% to 30%²⁵ and primary schools dedicate more attention to school field trips than secondary schools.

¹⁹ Špét 1976, p. 6.

²⁰ Ibid., p. 40.

²¹ Bunčák 2002, p. 7-28.

²² Marcinková 1965, p. 12-20.

²³ Ibid., p. 2.

²⁴ Špét 1976, p. 15-16.

²⁵ <http://www.cpk.sk/web/dokumenty/krvv.pdf>, accessed 4 April 2017.

2. The further a museum was from a school or the longer a visit takes, the lower the school's interest in visiting the museum.

3. More than 80% of organised school visits to museums took place during teaching hours.

4. The average duration of a museum tour was an hour and a half.

5. A class needed 3-4 hours for a field trip - even in the case of schools situated close to the museum.

6. Since museum visits had high time requirements, they took place on average 3 to 5 times per school year.

7. Schools appreciated a commentary on the museum and preferred the commentary to be given by a guide rather than a teacher.

8. Teachers with longer experience went to museums more often than newly qualified teachers.

9. Visits were usually related to the subject of history.

The second phase of the research project aimed to determine whether time spent at a museum was used effectively and whether the effect of a visit to a museum had the breadth and intensity claimed in the literature. The survey was conducted at the start of the 1970s during a period of political turmoil ("normalisation"), when a many highly-qualified museum workers were forced out of work because they had been active in the "Prague Spring" reform movement of the late 1960s. The resulting staff changes prevented research from being conducted in its full planned scope. It nevertheless produced interesting findings. Around 30% of pupils remembered the content of a teacher's presentation in class but in a museum, where they could see the subject-matter of the presentation and visually inspect original documents, the effectiveness increased to 80%.²⁶

The results also showed that the subject in which there was most interest was history. J. Špét has called this "the most fruitful subject for museum science and the most important from a political and ideological viewpoint,"²⁷ although the results showed that the most interesting periods were more ancient ones. It was followed by natural history, literature and music museums. At this time the education system made relatively little use of technical museums. Another question raised at the beginning of the 1970s concerned whether specialised, education-focused exhibitions should be built.²⁸ At the start of the 1970s there were still voices questioning whether the Ministry of Education should support the inclusion of school museum visits in the education process and whether it would be better to have

²⁶ Špét 1976, p. 16-17.

²⁷ Ibid., p. 20.

²⁸ Ibid., p. 23.

continuous standard teaching and make museum visits an out-of-school activity that pupils engage in their free time.²⁹

Cooperation between museums and schools is a topic that received special attention when, over half a century ago, Josef Petřtyl published a monograph mainly concerned with history education in museums, *Zkušenosti ze spolupráce školy a muzea při vyučování dějepisu* [Case studies of cooperation between schools and museums in teaching history].³⁰ The work has relevance outside the subject of history, however, and can be applied to nearly all subjects in primary and secondary education. The guide was not very widely distributed and it inspired only a small circle of teachers. Petřtyl's conception of cooperation between museums and schools was based on the then prevalent idea of building district local heritage museums, and his work bears the marks of the times in which it was written. He emphasised that a visit to an educational visit to a museum should be a means not an end. There should be systematic plans for school field trips so that they become a routine activity for pupils. He recommended that visits to exhibitions should take place not just when it was necessary to substitute for lessons or fill a gap in a programme, because pupils would see it only as a replacement for "real" lessons.³¹ The aim should be to support pupils' independent work and encourage them to be active.

Petřtyl identified a variety of forms that cooperation between a museum and a school could take:

Field trip to a museum or gallery exhibition. Even nowadays this is the most widespread and common form of relationship between museums and schools in Slovakia. It is, however, no longer sufficient by itself. Most museums, as will be shown later, have accepted this trend and provide schools (and other visitors) with a variety of other museum products. As Špét warned in 1974, this form cannot be considered "the only fully valid form of organised cooperation" and museums need to prepare other supplementary (or accompanying) programmes. His proposals included discussions, audio-visual material and competitions. He recommended a non-traditional approach that combined learning with play and commentary with pupils' independent work, because "nothing is more harmful for cooperation with schools and young people than a stereotype."³²

Exhibitions are not always perfectly aligned with what a teacher is trying to teach. It is also difficult to organise a field trip to a museum in communities that have few museums in their vicinity. If there is a museum in

²⁹ Ibid., p. 37.

³⁰ Petřtyl 1962.

³¹ Ibid., p. 52-53.

³² Špét 1976, p. 18.

the local area whose orientation is in line with the school's, it would be natural for teachers to be interested in visiting it. In Petřtyl's view, it would be desirable for teachers to cooperate with the museum and make proposals concerning exhibitions. This led him to propose the following forms of cooperation between museums and schools:³³

*Special mini-exhibitions for school work.*³⁴ In this form of cooperation, the museum prepares a special mini-exhibition according to requirements given by a teacher, with reference to the teaching plan and its educational requirements. These special mini-exhibitions would require specialised experience on the side of the museum worker, who would need to select the collection items most relevant to the topic of the mini-exhibition and best adapted to the pupils' age group, and then plan the most appropriate arrangement of the exhibition. Petřtyl says that a mini-exhibition could be prepared for nearly every subject in the curriculum. He expected that the mini-exhibition would be visited by the target class (year, grade) of most schools in the local area. It is evident that this form of cooperation would place a heavy burden on museums and might not always be the most efficient way to fulfil the given objectives.

Another form of cooperation that Petřtyl proposed was *travelling exhibitions for schools*,³⁵ also referred to as "suitcase exhibitions."³⁶ These travelling exhibitions were intended for schools in small villages from which it was difficult to get to a museum. These exhibitions would take the form of panels and the theme would be based on the curriculum for the subject. The role of teachers would be to supply more detailed methodological sheets. J. Beneš highlighted the fact that such mini-exhibitions could be tailored to meet the specific needs of different school years and subjects and would be a direct aid for the school in supplementing conventional lessons.³⁷ They could include original items of which the museum collection included multiple examples or substitute items - facsimiles or reproductions. A well-prepared travelling mini-exhibition can be very effective.

Another effective form of cooperation between museums and schools is *lectures in schools by museum personnel*.³⁸ In this form of cooperation, it is important that the lecture should not deviate too far from the curriculum and that it should be accompanied by illustrative material, ideally material items from the museum's collection or audiovisual recordings. It is understandable

³³ Petřtyl 1962, p. 53.

³⁴ Ibid., p. 45-47.

³⁵ Ibid., p. 47-49.

³⁶ Špét 1976, p. 26.

³⁷ Beneš 1997, p. 75.

³⁸ Petřtyl 1962, p. 55-60.

that the use of authentic items should increase pupils' interest in the topic of the lecture. This form of cooperation is, to some extent, in line with the contemporary view that visitors to a museum should be able to touch items and not just experience them through vision or sound effects. *Discussions for school pupils/ students at a museum on agreed topics* can encourage deeper interest in a topic and provide a means of broadening pupils' knowledge that does not rely on force. In communities that do not have their own museum, museum staff could visit the school or the local cultural centre.

Direct teaching in museum collections, or to put it more simply, "teaching in the museum," corresponds with the aims of the establishment of museums for education (such a museum was established at The Hague in 1904), where pupils can get close to collection items. They were preceded by school collections, which have appeared sporadically in our region since the seventeenth century, usually in secondary schools or universities. The initial plan was to provide special teaching facilities for supplementary programmes for schools.³⁹ It must also be noted, as J. Beneš emphasised, that these facilities should not be called classrooms, because they are intended to have a fundamentally different atmosphere from classrooms thanks to the installation of original collection items and audiovisual equipment.⁴⁰

In Petřtyl's view, museums for education should try to organise exhibitions in line with the requirements of the curriculum for the relevant subjects.⁴¹ In Slovakia this is currently not entirely feasible because the country is continuously making changes in the teaching plans for every subject and there is the question of whether a visiting class comes from a "reformed" or "non-reformed" year. It would however be useful if the Museum of Education and Pedagogy in Bratislava organised its exhibitions to support this approach.

Understandably, many museums were and are prevented from pursuing this form of cooperation because of a lack of space for special educational facilities, especially if they have only one room for their exhibition. In such cases, it is desirable to develop interactive exhibitions and incorporate into the permanent exhibition interactive elements that are attractive for children and catch their interest. Relevant examples include the City Museum of Ljubljana or the exhibition *Story of Prague Castle*, where the exhibitions include interactive tasks for children. A recent trend has been the creation of specialised rooms where pupils can try out their (newly) acquired knowledge in practice. An example is the Technical Museum in Brno (Czech Republic). Further discussion of this issue goes beyond the topic of school

³⁹ Špét 1976, p. 19.

⁴⁰ Beneš 1997, p. 74.

⁴¹ Petřtyl 1962, p. 66.

visits to programmes for the general public, especially the important category of families with children. In recent years specialised children's museums have been established.⁴² These institutions do not work with original collection items and place an emphasis on preparing special programmes that appeal to children. This helps to make a visit to a museum a natural part of their experience and through play they learn not only how to be a museum visitor but also broaden their knowledge without being forced.

Museums should also establish their own *history and local heritage clubs*.⁴³ Their aim should be to focus on reinforcing and extending what participants learned in school and also encouraging the younger generation to take an interest in popular science work. In terms of history and biology, the centre of attention could be the region in which pupils live. At present there is a trend for establishing friends of museums clubs. Examples in Slovakia include the Friends of the Slovak National Museum, the Friends of the Slovak National Uprising Museum in Banská Bystrica and the Friends of the Museum of Kitsch in Kremnica. These are aimed at the general public and mainly offer their members cheaper admission or free entry to museum events. The outcome of the activity of such clubs may include proposals for establishing an educational trail, a type of project for which financial support is currently available from European Union funds.

Petrtyl also proposed special forms of lifelong learning for teachers, because a teacher with knowledge and enthusiasm for a subject is more likely to inspire pupils to learn it. To this end, he proposed creating *working groups of teachers within museum clubs*, meaning within the above-mentioned history and local heritage clubs. This way of increasing teachers' motivation and engagement would require the involvement of higher education institutions. Assistance in developing this form of cooperation between museums and schools could also come from *district* (in contemporary Slovakia regional or specialised) *educational centres*. Space could be created for continuing education in the existing methodological centres, which could organise field trips for teachers themselves to take part in and develop guidelines for trip organisation.

Museums' presentations need to take account of the mental level of their programme, i.e. the comprehension of a programme's message. Beneš says that the standard for presentations should be the secondary education level. Any missing knowledge or experience can be supplemented for pupils in primary and secondary education in the commentary of a guide or a teacher.⁴⁴ The commentary is a key part of any group tour. It determines how

⁴² Jůva 2004; Kucharík 2016, p. 109-116.

⁴³ Jůva 2004, p. 69-70.

⁴⁴ Beneš 1997, p. 123.

the group proceeds, including the speed at which it moves, which will not necessarily suit all group members. This brings us to another problem affecting group tours - the personality of the guide, instructor or museum pedagogue. The guide's commentary is not a lecture but functional guidance for the tour, providing comments and information when needed in a form that allows participants to feel satisfied with what they have seen when the tour is complete.⁴⁵ People do not go to a museum to listen but to satisfy their need to see something noteworthy. The content and form of the guide's commentary should enhance visitors' experience of the exhibits. The guide must be able to adapt the length, content and presentation of commentary to the conditions of the group. In order to accommodate visitors' individual needs, there is now a trend to replace commentary from a human guide with an audiovisual recorded commentary, such as that provided at the Schönbrunn Palace in Vienna, Austria or at the Lobkowitz Palace at Prague Castle in the Czech Republic. However, a negative side-effect of such systems is the reduced opportunity to interact with museum experts, as visitors may then only come into contact with invigilators, who do not always have a professional guide's level of knowledge.

Increasingly, modern digital technology is being used in the educational process to prepare for field trips. It is a more effective way for pupils to research the location and information on it than traditional preparation based on a textbook. Broadening awareness and obtaining information using a computer is an interactive experience that can overcome geographical and historical distance and supplement traditional forms of communication.⁴⁶

One of the most attractive forms of field trip for pupils is a virtual museum tour. A virtual museum is a museum that presents itself in digitised form on the internet. This allows the public to look at the museum's collection without visiting it physically.⁴⁷ The advantage of virtual museum tours is that they enable visitors to prepare in advance for their visit to the museum or to visit it remotely should anything prevent their physical participation in a tour. Of course, there is a degree of risk that some people will make do with a virtual tour of the museum and never visit it physically, which would mean that the museum loses money. Museums could make up for the loss of income in the same way that certain newspapers and magazines do, by charging for access to the virtual tour. On the other hand, the main objectives of digital museum tours should be to motivate and attract people to visit the museum in person. Looking at a museum on a computer display cannot replace the authenticity of a physical tour. An example of a Slovak

⁴⁵ Ibid., p. 125-126.

⁴⁶ Vereš 2010, p. 220.

⁴⁷ Ibid., p. 226.

museum offering a virtual tour is the branch of the Slovak National Museum at Bojnice Castle.⁴⁸ A notable foreign museum offering such a tour is the National Museum of Iraq in Baghdad,⁴⁹ whose main motivation is to interest foreign tourists in visiting Iraq, which has many monuments of ancient Mesopotamia.

In the early 1960s, there was a trend towards suggesting that teachers should conduct lessons both at school and in the museum, taking on the function of the instructor/guide. Teachers were expected to familiarise themselves with the content of the exhibition and then use appropriate pedagogical and didactic methods to communicate it to their pupils. The teachers naturally resisted this approach. Museum personnel were seen as experts supplying specialised factual information and the interpretative work of presentation staff was still in its infancy.⁵⁰ By the first half of the 1970s, the professional literature was stressing how museums needed to have cultural and educational departments.⁵¹ Museums in Slovakia began to systematise the work of their cultural and educational staff, and museum pedagogy and museopedagogy developed as areas of research.

The field declined at the start of the 1990s, when a shortage of funds led to cuts, primarily in educational positions, and employees who worked with collections were once again expected to handle presentation duties. However, at the turn of the millennium, education officers were again recruited to specialised departments of presentation or museum and gallery pedagogy. There has been a boom in interest in education in museums and galleries in Slovakia in recent years, as can be seen from the numbers of papers published on the topic in the professional literature.⁵²

Slovak museums now prepare specialised programmes aimed at attracting pupils and students to museums. An example is the long-term education project *Škola v múzeu/Veda brou* (School in the museum/Science through play) organised since 2005 by the Museum Pedagogy Department of the Slovak National Museum.⁵³ It developed from an interactive education programme in the Natural History Museum of the Slovak National Museum and now covers educational activities in all the specialised museums that constitute the Slovak National Museum. The aim of these specialised activities and programmes is to make exhibitions as accessible as possible, and they are based on a specific approach to the museum designed to create an informal atmosphere of play, interaction, entertainment and discussion for

⁴⁸ <http://www.bojnicecastle.sk/virtual/virtual-en.html>, accessed 27 March 2017.

⁴⁹ <http://www.virtualmuseumiraq.cnr.it>, accessed 1 April 2017.

⁵⁰ Špét 1976, p. 24.

⁵¹ Ibid., p. 36-37.

⁵² Brabcová 2009, p. 11-13; Lukáčová 2009, p. 19-20.

⁵³ <http://www.snm.sk/?oddelenie-muzejnej-pedagogiky>, accessed 15 April 2017.

children and young people. The programme allows children and young people to engage in active discovery and learning that helps them to think like a scientist and promotes curiosity and the desire to investigate how the things around us work. This programme offers teachers a unique way to enliven lessons, make the learning process more attractive and reinforcing pupils' and students' knowledge through direct experience and contact with exhibits relevant to their subjects.

Conclusions

A school field trip to a museum remains an attractive form of out-of-school activity. Teaching needs cannot be satisfied with a passive tour of an exhibition without a guide's commentary, and these days, even a tour that has only a guide's commentary is considered insufficient. As well as requiring adequate pre-trip preparation in the classroom, the most important part of a school field trip is the follow-up review, whether in the form of checking worksheets completed whilst in the museum or the assessment of tasks that the teacher gave to pupils/students before the visit. The definitive conclusion of the field trip is its evaluation by the teacher and pupils. In the monograph mentioned previously, Petrtyl proposed that museums and galleries should prepare special methodological sheets for teachers, to help them give their commentary on the museum exhibition.⁵⁴ In this context, teachers often complain that there is not a worksheet for every exhibition, in which case they have to prepare one themselves before the visit. Another problem is that the commentary or worksheet on offer is aimed at a different age group, for example, a programme designed for 10-11 year olds being offered to older teenagers.

It is also important to bear in mind that even if school field trips are a regular part of the educational process, there are still several obstacles to overcome in organising them. Teachers are required to enter a summary of the field trips they plan for the current school year in the school activity plan at the start of the school year. If they receive an offer to visit a museum exhibition in the course of the year which was not provided for in the plan, they may have difficulty getting a visit approved by the school management. Under the current decree on secondary schools in Slovakia, the largest group that can be led by one teacher is 25 pupils. If a class has a larger number of pupils, an additional teacher must be assigned to the field trip, which may conflict with their own teaching duties. It is not possible to visit a museum in a single teaching hour. The minimum must be two, allowing for travel to and from the museum. This means conflicts with the lessons of other teachers.

⁵⁴ Petrtyl 1962, p. 69.

At the same time, field trips cannot simply be rescheduled outside of teaching hours. Both teachers and pupils/students oppose this because they have other duties. When organising a field trip, it is important to coordinate with the teachers of other subjects to avoid a clash of field trips on one date or within a short period, which would place high financial and organisational demands on the field trip (for example, if it is necessary to arrange substitute teachers). Parental consent is usually required for under-18-year-olds to go on field trips. Under the old decree, a legal representative (parent) was obliged to give consent before every out-of-school activity. This requirement has now been simplified and a legal representative can give informed consent once for multiple activities in the school year.

Bibliographical Abbreviations

- Beneš 1980 - Josef Beneš, *Muzeum a výchova*, Prague, 1980.
Beneš 1981 - Josef Beneš, *Kulturně výchovná činnost muzeí*, Prague, 1981.
Beneš 1997 - Josef Beneš, *Základy muzeologie*, Opava, 1997.
Brabcová 2002 - Alexandra Brabcová (ed.), *Brána muzea otevřená*, Náchod, 2002.
Brabcová 2009 - Alexandra Brabcová, *Múzejní pedagogika nebo Výchova ke vztahu ke kulturně historickému dědictví?*, in *Múzeum*, 54, 2009, 2, p. 11-13.
Brožek 2002 - Aleš Brožek, *Alexandrijská knihovna*, in *NK*, 13, 2002, 2, p. 122-124.
Bunčák 2002 - Ján Bunčák, *Sociologické poznatky v marketingu a práci s verejnost'ou*, in Gabriela Podušelová (ed.), *Múzeum v spoločnosti. Zborník príspevkov zo seminára Banská Bystrica 2002*, Bratislava, 2002, p. 7-28.
Jagošová 2015 - Lucie Jagošová, *Múzejní pedagog jako (semi)profese*, in *Muzeológia*, 3, 2015, 2, p. 39-58.
Jagošová et al. 2010 - Lucie Jagošová, Vladimír Jůva, Lenka Mrázová, *Múzejní pedagogika: Metodologické a didaktické aspekty muzejní edukace*, Brno, 2010.
Jůva 2004 - Vladimír Jůva, *Dětské muzeum - edukační fenomén pro 21. století*, Brno, 2004.
Kubátová 2006 - Helena Kubátová, *Sociologický výzkum*, Olomouc, 2006.
Kucharík 2016 - Juraj Kucharík, *Dětské muzeum SNM v Bratislave v rokoch 2010 - 2015*, in *Muzeológia*, 4, 2016, 1, p. 109-116.
Lukáčová 2009 - Marcela Lukáčová, *Vzdelávanie v múzeách a galériách*, in *Múzeum*, 54, 2009, 1, p. 19-20.
Marcinková 1965 - Anna Marcinková, *Čo priniesol prieskum spolupráce múzeí so školami*, in *Múzeum*, 10, 1965, 3, p. 12-20.
Pavlikánová 2015 - Martina Pavlikánová, *Vzdelávanie v múzeách a galériách na Slovensku*, in *Muzeológia*, 3, 2015, 2, p. 29-38.
Petřtyl 1962 - Josef Petřtyl, *Skúsenosti ze spolupráce školy a muzea při vynořování dějepisu*, Prague, 1962.
Šobáňová 2012a - Petra Šobáňová, *Múzejní edukace a Edukační potenciál muzea*, Olomouc, 2012.

Ľuboš Kačírek, Pavol Tišliar

- Šobáňová 2012b - Petra Šobáňová, *Edukační potenciál muzea*, Olomouc, 2012.
- Šobáňová,
Johnová Čapková 2015 - Petra Šobáňová, Michaela Johnová Čapková, *Plánování edukačních aktivit v muzeu*, Olomouc, 2015.
- Špét 1976 - Jiří Špét, *Spolupráce muzea a školy v letech 1959-1974 (Zhodnocení a perspektivy)*, in Jiří Špét (ed.), *O problematice spolupráce muzea a školy*, Prague, 1976, p. 5-50.
- Stránský 1979 - Zbyněk Zbyslav Stránský, *Úvod do studia muzeologie*, Brno, 1979.
- Talboys 2000 - Graeme K. Talboys, *Museum Educator's Handbook*, Vermont, 2000.
- Tišliar 2016 - Pavol Tišliar, *Inštitucionalizácia pamäťových a fondových zariadení v 50. a 60. rokoch 20. storočia v okrese Rožňava: Príspevok k výskumu regionálnej kultúrnej politiky a kultúrnej stratégie 2. pol. 20. storočia na Slovensku*, in *Muzeológia*, 4, 2016, 2, p. 75-77.
- Vereš 2010 - Karol Vereš, *Dejepisná exkurzia a digitálne technológie*, in Antolov Pavel (ed.), *Využitie informačných a komunikačných technológií v predmete dejepis pre základné školy. Učebný materiál - modul 3*, Košice, 2010.
- Waidacher 1999 - Friedrich Waidacher, *Príručka všeobecnej muzeologie*, Bratislava, 1999.

LISTA ABREVIERILOR

AAR-SI	- Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Istorice. Academia Română. București.
ActaArchHung	- Acta Archaeologica. Academiae Scientiarum Hungaricae. Budapesta.
ActaHASH	- Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae. Budapesta.
ActaMN	- Acta Musei Napocensis. Muzeul de Istorie a Transilvaniei. Cluj-Napoca.
Adevărul	- Adevărul. București.
AÉ	- Archaeologiai Értesítő a Magyar régészeti, művészt-történeti és éremtani társulat tudományos folyóirata. Budapesta.
AF	- Altorientalische Forschungen. Institut für Archäologische Wissenschaften, Abteilung Vorderasiatische Archäologie. Berna.
AH	- Archaeologia historica. Masarykova univerzita, Filozofická fakulta. Brno.
AHY	- Austrian History Yearbook. Center for Austrian Studies. Minneapolis MN.
AIEFCB	- Anuarul Institutului de Etnografie și Folclor „Constantin Brăiloiu”. Academia Română, Institutul de Etnografie și Folclor „Constantin Brăiloiu”. București.
AIAC	- Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie Cluj-Napoca. (este continuat de AIIGB).
AIIAI/AIIX	- Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie „A. D. Xenopol” Iași (din 1990 Anuarul Institutului de Istorie „A. D. Xenopol” Iași).
AIIGB	- Anuarul Institutului de Istorie „George Barițiu” Cluj-Napoca. (continuă AIAC).
AIIN	- Anuarul Institutului de Istorie Națională. Cluj-Sibiu.
AISC	- Anuarul Institutului de Studii Clasice. Cluj.
AJPA	- American Journal of Physical Anthropology. The Official Journal of the American Association of Physical Anthropologist. Baltimore.
Alba-Iulia	- Alba-Iulia. Alba Iulia.
Aluta	- Aluta. Studii și comunicări - Tanulmányok és Közlemények. Sfântu Gheorghe.
AM	- Arheologia Moldovei. Institutul de Istorie și Arheologie „A. D. Xenopol” Iași.
AMM	- Acta Moldaviae Meridionalis. Muzeul Județean Vaslui.
Anatolia Antiqua	- Anatolia Antiqua. L'Institut Français d'Études Anatoliennes d'Istanbul.
AnB	- Analele Banatului. Muzeul Național al Banatului (serie nouă). Timișoara.
Anistoriton	- Anistoriton / <i>Ανιστόριτον</i> . History and Archaeology Journal. Digital Journal (Grecia).

Lista abrevierilor

- Annales** - Annales. Économies, Sociétés, Civilisations. École des Hautes Études en Sciences Sociales. Paris.
- Antaeus** - Antaeus. Communicationes ex Instituto Archaeologico Academiae Scientiarum Hungaricae. Budapesta.
- AntAfr** - Antiquités africaines. Université de Provence. Paris.
- AnUB-ŞP** - Analele Universităţii din Bucureşti. Seria Ştiinţe Politice. Universitatea din Bucureşti.
- AO** - Arhivele Olteniei. Serie nouă. Institutul de Cercetări Socio-Umane. Craiova.
- Apulum** - Apulum. Acta Musei Apulensis. Muzeul Naţional al Unirii Alba Iulia.
- ArhMed** - Arheologia Medievală. Reşiţa. Cluj-Napoca.
- ArhVestnik** - Arheološki Vestnik. Institut za arheologijo. Ljubljana.
- Arts of Asia** - Arts of Asia. The Asian Arts & Antiques Magazine. Hong Kong.
- Astra Sabesiensis** - Astra Sabesiensis. Despărţământul Astra „Vasile Moga” Sebeş.
- AUASH** - Annales Universitatis Apulensis. Series Historica. Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia.
- Banatica** - Banatica. Muzeul de Istorie al judeţului Caraş-Severin. Reşiţa.
- BAR** - British Archaeological Reports (International Series). Oxford.
- BB** - Bibliotheca Brukenthal. Muzeul Naţional Brukenthal. Sibiu.
- BCH** - Bulletin de correspondance hellénique. L’Institut de correspondance hellénique d’Athenes. Atena.
- BCŞS** - Buletinul Cercurilor Ştiinţifice Studenteşti. Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia.
- BECh** - Bibliothèque de l’école des chartes. Revue d’érudition. Paris.
- BerRGK** - Bericht der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts. Frankfurt pe Main.
- BHAB** - Bibliotheca Historica et Archaeologica Banatica. Muzeul Banatului Timişoara.
- BJJS** - The British Journal of Sociology. London School of Economics and Political Science. University of London.
- BMA** - Bibliotheca Musei Apulensis. Muzeul Naţional al Unirii Alba Iulia.
- BOR** - Biserica Ortodoxă Română. Patriarhia Română. Bucureşti.
- Boabe de grâu** - Boabe de grâu. Revistă de cultură. Bucureşti.
- BR** - Budapest Régiségei. Budapesti Történeti Múzeum. Budapesta.
- Britannia** - Britannia: A Journal of Romano-British and Kindred Studies. Society for the Promotion of Roman Studies. Londra.
- Brukenthal** - Brukenthal. Acta Musei. Muzeul Naţional Brukenthal. Sibiu.
- BS** - Balkan Studies. Institute for Balkan Studies in Thessaloniki. Salonic.
- BSNR** - Buletinul Societăţii Numismatice Române. Bucureşti.
- BTh** - Bibliotheca Thracologica. Institutul Român de Tracologie. Bucureşti.
- BudRég** - Budapest Régiségei. Budapesti Történeti Múzeum. Budapesta.

CAC	- Central Asia and Caucasus. Institute for Central Asian and Caucasian Studies. Luleå (Sweden). Institute of Strategic Studies of the Caucasus. Baku (Azerbaijan).
Carpații	- Carpații: Vânătoare, pescuit, chinologie. Cluj.
Castrum	- Castrum. A Castrum Bene Egyesület Hírlevele. Budapesta.
CCA	- Cronica cercetărilor arheologice. București.
Cercetări arheologice	- Cercetări arheologice. Muzeul Național de Istorie a României. București.
Chronica	- Chronica: annual of the Institute of History. University of Szeged.
Cibinium	- Cibinium. Analele Muzeului Etnografic „ASTRA”. Complexul Muzeal „ASTRA”. Sibiu.
CN	- Cercetări Numismatice. Muzeul Național de Istorie a României. București.
CNA	- Cronica Numismatică și Arheologică. Foaie de informații a Societății Numismatice Române. București.
CP	- Classical Philology. A Journal Dedicated to Research in Classical Antiquity. Chicago.
Crisia	- Crisia. Culegere de materiale și studii. Muzeul Țării Crișurilor. Oradea.
Dacia	- Dacia. Recherches et découvertes archéologiques en Roumanie. Nouvelle série: Revue d'archéologie et d'histoire ancienne. București.
Denarius	- Denarius. Slovenské národné múzeum - historické múzeum. Bratislava.
Der Unterwald	- Der Unterwald. Sebeș.
DolgCluj	- Dolgozatok az Erdély Nemzeti Múzeum Érem - és Régiségtárából. Kolosvár (Cluj).
EDR	- Ephemeris dacoromana. Annuario dell'Accademia di Romania. Roma.
EHQ	- European History Quarterly. Sage Publications. New York.
EO	- Etnograficheskoye obozreniye. Institut etnologii i antropologii RAN. Moscova.
Erdély Múzeum	- Erdély Múzeum. Erdélyi Múzeum-Egyesület. Cluj-Napoca.
Études balkaniques	- Études balkaniques. Cahiers Pierre Belon. Association Pierre Belon. Paris.
European Archaeology	- European Archaeology/online. București.
FBW	- Fundberichte aus Baden-Württemberg. Stuttgart.
FI	- File de Istorie. Muzeul de Istorie Bistrița (continuată de <i>Revista Bistriței</i>).
FolArch	- Folia Archaeologica. Magyar Történeti Múzeum. Budapesta.
FUrb	- Forma Urbis. Roma.
Gasyrlar avazy	- Gasyrlar avazy. Ekho vekov. Kazan.
Germania	- Germania, Römisch-Deutscher Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts. Frankfurt am Main.
GM	- Golos minuvshogo. Federal'noye gosudarstvennoye byudzhethnoye obrazovatel'noye uchrezhdeniye vysshego obrazovaniya Kubanskiy gosudarstvennyy universitet. Krasnodar.
Godišnjak	- Godišnjak. Jahrbuch Knjiga. Sarajevo-Heidelberg.

Lista abrevierilor

- HEI** - History of European Ideas. International Society for the Study of European Ideas. Londra.
- Hierasus** - Hierasus. Muzeul Județean Botoșani.
- Hiperboreea Journal** - Hiperboreea Journal. Societatea de Istorie Balcanică. București.
- HOMÉ** - A Herman Ottó Múzeum Évkönyve. Miskolc.
- HSCP** - Harvard Studies in Classical Philology. Harvard University. Cambridge (SUA).
- IIER** - Issues in Educational Research. Western Australian Institute for Educational Research Inc. New South Wales, Australia.
- IJESE** - International Journal of Environmental & Science Education. Kazan.
- IJL** - International Journal of Linguistics. Makrothink Institute. Las Vegas.
- IPH** - Inventaria Praehistorica Hungarie. Budapesta.
- Istoricheskie** - Istoricheskie, filosofskie, politicheskie i yuridicheskie nauki, kulturologiya i iskustvovedenie. Voprosy teorii i praktiki. Tambov.
- Izvestiya ASU** - Izvestiya. Altayskiy gosudarstvennyy universitet. Barnaul.
- Jászkunság** - Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Tudományos Egyesület. Szolnok.
- JHE** - Journal of Human Evolution. Elsevier.
- JRGZM** - Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums zu Mainz.
- Közlemények** - Közlemények az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem - és Régiségtárából. Cluj.
- KST** - Kazı Sonuçları Toplantısı. Ankara.
- Kubaba** - Kubaba. Faculdade de Ciências Sociais e Humanas, Universidade Nova de Lisboa.
- Lumea nouă** - Lumea nouă. București.
- Lupta** - Lupta. Iași.
- Mannus** - Mannus. Gesellschaft für Deutsche Vorgeschichte. Leipzig.
- Maqarnas** - Muqarnas Online. An Annual on the Visual Cultures of the Islamic World. Cambridge.
- Marisia** - Marisia. Muzeul Județean Târgu Mureș.
- MCA** - Materiale și cercetări arheologice. București.
- ME** - Memoria Ethnologica. Centrul Județean pentru Conservarea și Promovarea Culturii Tradiționale Maramureș. Baia Mare.
- MEFRA** - Mélanges de l'École française de Rome - Antiquité. Roma.
- MEJSR** - Middle-East Journal of Scientific Research. International Digital Organization for Scientific Information. Deira, Dubai.
- MFME** - A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Studia Archaeologica. Szeged.
- Mir nauki** - Mir nauki, kulturni, obrazovania. Gorno-Altaysk.
- MN** - Muzeul Național. Muzeul Național de Istorie a României. București
- Mots** - Mots. Les langages du politique. ENS Editions. Paris.
- Muzeológia** - Muzeológia a kultúrne dedičstvo. Univerzita Komenského v Bratislave.
- Múzeum** - Slovenské národné múzeum. Bratislava.

Natura	- Natura. Revistă pentru răspândirea științei. București.
NK	- Národní knihovna: knihovnická revue. Národní knihovna České republiky. Praga.
Numizmatika	- Numizmatika. Slovenská numizmatická spoločnosť. Bratislava.
PA	- Patrimonium Apulense. Direcția Județeană pentru Cultură Alba. Alba Iulia.
PBF	- Prähistorische Bronzefunde. München.
PolSci	- Romanian Journal of Political Science. Societatea Academică din România. București.
Pontica	- Pontica. Muzeul de Istorie Națională și Arheologie. Constanța.
PQCS	- Philippine Quarterly of Culture and Society. University of San Carlos. Cebu.
PZ	- Prähistorische Zeitschrift. Deutsche Gesellschaft fuer Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte, Institut für Prähistorische Archäologie. Berlin.
Rațiunea	- Rațiunea. Revistă bilunară de liberă cugetare. București.
RB	- Revista Bistriței. Complexul Muzeal Bistrița-Năsăud. Bistrița (continuă File de Istorie).
RES	- Review of European Studies. Canadian Center of Science and Education. Toronto.
RevHisto	- Revista de Historiografia. Instituto de Historiografía Julio Caro Baroja. Universidad Carlos III de Madrid.
RHA	- Revue historique des armées. Ministère de la Défense. Paris.
RHSEE/RESEE	- Revue historique du sud-est européen. Academia Română. București, Paris (din 1963 Revue des études sud-est européennes).
RI	- Revista de Istorie (din 1990 Revista istorică). Academia Română. București.
RIR	- Revista istorică română. Institutul de Istorie Națională din București.
RMM-MIA	- Revista muzeelor și monumentelor. Monumente Istorice și de Artă. București.
Romantisme	- Romantisme. Revue du dix-neuvième siècle. Editeur Armand Colin. Paris.
România liberă	- România liberă. București.
Rossiyskaya istoriya	- Rossiyskaya istoriya. Akademicheskii nauchno-izdatel'skiy, proizvodstvenno-poligraficheskiy i knigorasprostranitel'skiy tsentr Nauka. Moscova.
RRH	- Revue Roumaine d'Histoire. Academia Română. București.
RRSE	- Revista română de studii eurasiatice. Centrul de Studii Eurasiatice, Universitatea „Ovidius” Constanța.
SA	- Sociological Analysis. Oxford University Press. Oxford.
SAA	- Studia Antiqua et Archaeologica. Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași.
SAI	- Studii și articole de istorie. Societatea de Științe Istorice și Filologice a RPR. București.
SArcheologiczne	- Sprawozdania Archeologiczne. Instytut Archeologii i Etnologii PAN. Cracovia.

Lista abrevierilor

Sargetia	- Sargetia. Acta Musei Devensis. Muzeul Civilizației Dacice și Romane Deva.
SC	- Studii și comunicări. Asociația Folcloriștilor și Etnografilor din județul Sibiu (din 1992 devine Studii și Comunicări de Etnologie).
SCB	- Studii și cercetări de bibliologie. Academia RPR. București.
SCIV(A)	- Studii și cercetări de istoria veche. București (din 1974, Studii și cercetări de istorie veche și arheologie).
SCN	- Studii și Cercetări de Numismatică. Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan” București.
SJ	- Saalburg Jahrbuch. Bericht des Saalburg Museum. Mainz am Rhein.
SJAHSS	- Scholars Journal of Arts, Humanities and Social Sciences. Scholars Academic and Scientific Publishers (SAS).
SlovArch	- Slovenská Archeológia. Nitra.
SlovNum	- Slovenská numizmatika. Národný numizmatický komitet Slovenskej republiky a Archeologický ústav SAV. Nitra.
SM	- Svobodnaya mysl. Obshchestvo s ogranichennoy otvetstvennost'yu Politizdat. Moscova.
SMIM	- Studii și materiale de istorie modernă. Institutul de Istorie „Nicolae Iorga” al Academiei Române. București.
SMIMed	- Studii și materiale de istorie medie. Institutul de Istorie „Nicolae Iorga” al Academiei Române. București.
Socialismul	- Socialismul. București.
SP	- Studii de Preistorie. Asociația Română de Arheologie. București.
SS	- The Social Sciences. Western Social Association. Dubai.
Stâna	- Stâna. Revistă profesională și de cultură. Organ al oierilor din întreaga țară. Poiana Sibiului.
Steaua	- Steaua: literară, artistică și culturală. Uniunea Scriitorilor din România. Cluj-Napoca.
StudiaTC	- Studia Theologia Catholica. Universitatea „Babeș-Bolyai” Cluj-Napoca.
StudiaUBBH	- Studia Universitatis Babeș-Bolyai. Series Historia. Universitatea „Babeș-Bolyai” Cluj-Napoca.
Studii	- Studii. Revistă de istorie. (din 1974 Revista de istorie și din 1990 Revista istorică). Academia Română. București.
Suceava	- Anuarul Muzeului Județean Suceava.
SUCH	- Studia Universitatis Cibiniensis, Serie Historica. Universitatea „Lucian Blaga” Sibiu.
Syria	- Syria. Archéologie, art et histoire. Revue d'art oriental et d'archéologie. Institut français du Proche-Orient.
Századok	- Századok. A Magyar Történelmi Társulat folyóirata. Budapest.
TAD	- Türk Arkeoloji Dergisi. Ankara.
Telegraphul	- Telegraphul. București.
Terra Sebus	- Terra Sebus. Acta Musei Sabesiensis. Muzeul Municipal „Ioan Raica” Sebeș.
Thraco-Dacica	- Thraco-Dacica. Institutul Român de Tracologie. București.
Transilvania	- Transilvania. Centrul Cultural Interetnic Transilvania. Sibiu.

Tyragetia	- Tyragetia. Muzeul Național de Arheologie și Istorie a Moldovei. Chișinău.
UPA	- Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie. Berlin.
Vestnik Moskovskaya	- Vestnik Moskovskaya gosudarstvennaya khudozhestvenno-promyshlennaya akademiya imeni S. G. Stroganova. Moscova.
Vestnik Omskogo	- Vestnik Omskogo universiteta. Seriya Istoricheskiye nauki. Omskij Gosudarstvennyj Universitet. Omsk.
Vestnik Tatarskogo	- Vestnik Tatarskogo gosudarstvennogo gumanitarno-pedagogicheskogo universiteta. Filologija i kul'tura. Kazan.
VI	- Voprosy istorii. Institut russkoy istorii Rossiyskoy akademii nauk. Moscova.
VF	- Voprosy filosofii. Izdatel'stvo «Nauka». Moscova.
VTT	- Veszprémi Történelmi Társaság és Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság kiadványa. Veszprém.
WASJ	- World Applied Sciences Journal. International Digital Organization for Scientific Information. Deira, Dubai.
Xenopoliana	- Xenopoliana. Buletin al Fundației Academice „A. D. Xenopol” Iași.
Ziridava	- Ziridava. Muzeul Județean Arad.

THE EXHIBIT OF ETHNOCULTURAL HERITAGE IN THE MUSEUM AND ETHNOGRAPHIC COMPLEXES OF SOUTH RUSSIA REGIONS IN THE CONTEXT OF PROJECT CULTURE

Tatiana Vitalievna POYDINA*

Sergey Dmitrievich BORTNIKOV**

Elena Alexandrovna POLYAKOVA***

Abstract. *This article focuses on preservation, inheritance, transfer of ethnic traditions' experience and ethno-heritage as a source of ethno-culture's existence in the context of project culture. An important constituent of regional project practice is the modelling of traditional components of the "ethno-village" and "ethno-aul." The article analyzes spatial forms of ethno-cultural traditions' existence in the unique natural environment of the South Russia regions. It is the confluence of natural, ethnographic and spiritual-aesthetic factors that determines the uniqueness and value of ethnographic complexes in North Caucasus and Krasnodar Territory. The article concludes the role of traditional cultural complexes in inheriting the values of ethnic tradition as a source for contemporary creativity.*

Keywords: *project culture, ethnic culture, ethno-heritage, ethno-village, small museum.*

Introduction

Project culture represents a link between material (utilitarian) and spiritual cultures, a way of reconciling people and technology, creating patterns, models linking goals with technology.¹ Humanities researchers are currently showing sustained interest in studying project culture phenomena. This is firstly due to the rapid changes taking place in society and the processes of globalization in contemporary culture, which leads to new world images, cultural symbols, types of behaviour and socio-cultural communication. Modernization processes and internal transformations of design project practice actualize the study of design phenomenon as a part of cultural values systems and as important component of project culture.

The importance of the question of the place and role of ethno-cultural factors in strengthening the humanitarian function of design is increasing, along with a growing interest in the problem of ethnicity in project culture. The works of K. M. Kantor,² V. F. Sidorenko,³ O. I. Genisaretsky,⁴ G. G.

* Altai State University, Barnaul, Russian Federation; e-mail: tatjana.8@yandex.ru.

** Altai State University, Barnaul, Russian Federation; e-mail: sd.bort@list.ru.

*** Altai State Institute of Culture, Barnaul, Russian Federation; e-mail: elena2873@mail.ru.

¹ Definition given by Irina Karabulatova, December 2017.

² Kantor 1996.

³ Sidorenko 1993.

⁴ Genisaretsky 1991.

Kurierova⁵ develop fundamental concepts in this field, making it possible to reveal the phenomenon of projectivity in social-philosophical and cultural discourse in order to define the place of the concept of “project culture” in both the methodological tools of the humanities and in project activities. In accordance with the culturological approach, where design activity is considered to be a historical and cultural succession phenomenon, project culture’s is based on revealing the cultural identity of an object-spatial environment, and understanding the appeal of environmental design to the objective world of material culture as the reflection of cultural traditions and ethno-cultural variety.⁶

Humanity is currently experiencing a great meeting of various national cultures in modern socio-cultural environments, while at the same time, globalization processes are leading to the homogenisation of ethnic cultures. Accordingly, there are opposite trends, such as transculturalism and the search for self-identification, which are reflected in art, in the forms of cultural and household traditions, art-project culture and design. K. A. Kondratieva focuses on the culturological approach in design. Its essence is expressed through very attentively building relationships with the accumulated tradition in the corresponding culture, which is determined by ethnic and national context.⁷

Design today is considered to be one of the spheres of mutual adaptation of man and nature, traditions and innovation. The specificity of regional design is expressed in the ability to recreate, in the appearance of the subject-spatial environment, certain styles and lifestyles peculiar to the ethno-cultural tradition being represented. In conditions of universal globalization and innovative culture’s intensive dissemination, the tasks of preserving ethnic traditions, as a necessary condition for and source of ethno-cultural existence and the groundwork for regions’ development, are ever more urgent. In the context of the multinationality and diversity of cultures within the Russian Federation, the transfer of ethnocultural heritage values is an important factor in the formation of socio-cultural communications and ethno-cultural tourism development. Russia has a rich and diverse ethno-cultural heritage. In the context of ethno-cultural resources’ demonstration, the “ethno-village cultural landscapes” are becoming increasingly popular, acting as a model, clone, imitation and sometimes also the traditional landscape stylization.

Preservation of the material and spiritual heritage of the North Caucasus, respect for the traditions of its peoples, and the development of

⁵ Kurierova 2008.

⁶ Poydina 2012.

⁷ Kondratyeva 2000.

socio-cultural communication between the regions of the multinational Russian Federation region, are all important factors in the field of cultural preservation.

The purpose of this study is to explore the planning and spatial-organizational methods through which ethnic traditions are incorporated into the landscapes of tourist-recreational and ethnographic complexes in two South Russian regions: the Northern Caucasus Federal District and Krasnodar Territory. These regions were chosen due to the cluster of tourist and recreational economic zones that have been developed there, as well as large-scale projects for the development of ethno-tourism currently under way. Unique artefacts of history and ethnic culture are preserved in these regions, reflecting the main aspects of the worldview and understanding of ethnos, traditions and everyday life, and helping to translate ethnic spiritual and moral values into modernity. The study of the ethnographic complexes' organization in the unique natural and geographical environment of South Russia regions has direct relevance to the cultural and environmental dimension of the regional project practice, reflecting the modern project culture's ethno-cultural orientation.

Methodology

The authors studied the natural-recreational and cultural-ethnographic complex "Karachaevskoe Podvorie" at "Honey Waterfalls," Karachay-Cherkessia Republic; the ethnographic complex "Dondi-Yurt" in the Chechen Republic; and the museum and ethnographic complexes of Sochi - the "My Russia" ethno-park, the "Volnitsa," "Amshensky dvor" ethno-complexes, and the ethnographic museum in Lazarevskoye village.

Historical, systematic, ethnographic approaches were used, and the authors drew upon ethno-artistic ideas of T. M. Stepanskaya and L. I. Nekhviadovich, I. V. Chernyaeva and L. I. Nekhviadovich⁸ in which ethnic traditions are viewed as integral formal content structures that carry valuable artistic achievements of the ethnos and determine the individuality of creative method and style in contemporary art.⁹ This approach serves as a methodological basis for studying ethnicity and transmitting the experience of ethnic traditions in contemporary creativity in the context of the influence of the natural and ethnographic environment, of original history, of ethnic groups' mentality, and of the multinational Russian Federation's religious culture.

Fundamental to this study are the theories of L. I. Nekhviadovich on the interdisciplinary study of ethnicity and cultural processes, based on the

⁸ Stepanskaya, Nekhviadovich 2014; Nekhviadovich, Chernyaeva 2016.

⁹ Stepanskaya, Nekhviadovich 2014; Nekhviadovich 2014.

integration of history, ethnology and art history.¹⁰ The concept of project culture is considered from the perspective of culture as a semiotic entity that accumulates a system of values. The authors also drew upon K. M. Kantor's justification for culture projectivity, where any culture can be treated as a project on which all of its distinctive activities, its customs and national mentality are built.¹¹ G. G. Kurierova's definition of the regional model of design as a national-specific type of project culture was also methodologically important.¹² Identifying the connection of project culture with ethnic art traditions, the authors rely on modern ethno-cultural concepts that define ethnic tradition as a style-forming category.¹³

Project culture as an aesthetic and artistic category

In modern scientific research, the axiological approach is used to explain the essence of project culture.¹⁴ The definition of "project culture" brings to the fore the artistic and aesthetic aspect of the project activity and leads to the unity of the value, methodological, design and creative, sociocultural components of artistic and design activity. In the context of the project culture ontology, the "project culture of design" is defined as an integral structure, including: 1) values and meanings; 2) specific ways and means to achieve a practical result.¹⁵ At the same time, the project culture as an aesthetic and artistic category appears in the form of value orientations, aesthetic ideals, cultural patterns and professional norms, and forms the paradigm of artistic and project activity. The conceptual importance has an idea, formulated by V. F. Sidorenko: artistry is internal pattern of projectivity, and projectivity is an active mode of artistry,¹⁶ which has value in terms of regional design methodology.

The semantic kernel of axiological approach to projection is interconnection of a man and the environment. The environmental paradigm of design actualizes the solution of environmental problems, and this is the complex ecological and aesthetic basis of project solutions. The attitude, inherent to ecological consciousness, towards participation, self-perception as a part of the natural whole, identification with it, attitude to the human environment from the humanistic standpoints is the integration core of the ecological and aesthetic approach with the cultural and ecological approach, aimed at preserving the values of natural and environmental culture. The

¹⁰ Nekhvyadovich 2013; Nekhvyadovich 2014.

¹¹ Kantor 1996, p. 241.

¹² Kurierova 2008.

¹³ Nekhvyadovich 2013.

¹⁴ Poydina 2014.

¹⁵ Koveshnikova 2014.

¹⁶ Sidorenko 1993.

following components of the form of natural and environmental culture are distinguished: 1) collectives, communities of people, interacting with nature and with each other in relation to the natural environment; 2) the natural environment territory; 3) economic and recreational activities of people in the natural environment; 4) social norms, types of liability for the conservation, multiplication, destruction and elimination of natural resources; 5) knowledge of nature and the possibilities of using natural resources.¹⁷ An important role in knowledge and experience transfer in the field of natural and environmental culture belongs to landscape-ethnographic and museum-ethnographic complexes demonstrating planning and spatial-organizational forms of ethnic traditions.

Landscape-planning organization of the natural-ethnographic complex “Karachaevskoe Podvorie” in Karachay-Cherkessia

“Honey Waterfalls” is located in Alikanovsky gorge, surrounded by mountainous landscape. Karachaevskoe Podvorie is an “ethno-aul” (ethnic village complex), in the form of a reproduction of a nineteenth/twentieth-century Karachai farmstead. It has been thoughtfully and organically inscribed into the local landscape, in a way that fuses the nature and the architectural history of the area. The spatial-organizational forms of traditional settlements are rooted in the complex landscape from which they arose, thus experience the territorial context is an integral part of understanding the local ethno-cultural identity. The ethno-aul is thus designed to reflect the generative relationship between local styles of house-building and the particular challenges posed by the environment of the Caucasus mountains.

The complex is reached via stone steps descending into Alikanovskoye gorge, immersing visitors in a dramatic natural environment: rugged mountain waterfalls, sandstone boulders, granite and marble rock formations, a mountain lake and rich vegetation. The mountain village aesthetic is preserved in the architecture of the museum. The vertical axis of the architectural design is its monumental stylized tower with narrow windows, built from local stone using traditional techniques and modelled on the family/clan watchtower, a phenomenon particular to North Caucasian architecture.

The ambiance of residential spaces is a common theme in the design of ethno-complexes. Traditional North Caucasus mountain houses typically consisted of a large (50-100 m²) single-chamber space in which all the daily activities of a large patriarchal family were carried out. These principles are reflected in the design of the “Karachaevskoe Podvorie” compound. From a

¹⁷ Tomilov 2016, p. 92.

terraced landscape, steps lead to a wooden building with a balcony-terrace, based on traditional North-Caucasian terraced lodgings common to these mountain slopes.

Bringing alive the details everyday life is an important concern to museums, including small ones such as the one at Karachaevskoe Podvorie. Founded in 2010, the museum aims to communicate the interaction between spiritual and material culture of that community and the natural environment from which it arose.

M. Kh. Dudov, the museum's founder, considered the collection - which contains everyday objects found in Malokarachaeovsky district during excavations of Alansky burial mounds, such as weapons and ammunition, clothes and household objects - a source from which to explore the local culture and history.

The earthen-roofed exhibition building was, again, constructed using traditional materials and technologies, and the internal layout reflects the arrangement of typical North Caucasian homes. Inside there is a spacious room, with a reproduction stove with a wooden chimney in the centre, such as would have been used to warm the house. The room recreates a typical Karachai interior: carefully arranged antique furniture, household utensils, a carpet with colourful geometric patterns on the wall.

The museum offers a modern take on the interaction between the visitor and the exhibition, allowing public access to the exhibits, immersing visitors in the atmosphere of the epoch, and of the ethnic heritage of the region. Historical household items tell us about everyday life of the Karachay people. Woven cloth, traditional clothing and jewellery provide insight into local aesthetics and craft. The Karachay people have long been famous for producing wool and woollen products, the manufacture of carpets, and also leather goods.

In order to recreate the atmosphere of the original settlement, it is necessary to model not only the material components of village life - architecture, economic activities, household objects - but also the spiritual component of peoples' lives. Karachaevskoe Podvorie achieves this by staging events representing local holidays, festivals and wedding ceremonies. The museum also allows visitors to come into contact with local folk art and traditional handicrafts via demonstrations from skilled craftsmen. Thus, the ethno-complex Karachaevskoe Podvorie in the landscape-planning organization and its functioning realizes the life of ethnic culture, the revival of traditions. The Museum Ethnographic Complex Karachaevskoe Podvorie is a unique spiritual and aesthetic tourist resource of the region, a place for dialogue and cultural transfer.

The ethnographic complex “Dondi-Yurt” in Urus-Martan, Chechen Republic

The ethnographic complex Dondi-Yurt (founded by Adam Satuev in 2000) occupies an important place in the preservation of the unique ethnic traditions of Chechen history and culture and in the context of ethno-tourism development. It is a reproduction village, set in the mountainous terrain on the western outskirts of Urus-Martan. It includes traditional towers and crypts, a sample dwelling and various outhouses typical of the area, as well as antique objects of everyday life and examples of Chechen art and traditional crafts. Dondi-Yurt was created in collaboration with contemporary Chechens in the area, with the aim of building a space that would represent local historical traditions, acting as a bequest to future generations. The museum presents items from various periods of Chechen history, such as utensils and stoneware jugs and pots from the Koban and Vainakh periods.

Lazarevskoe ethnographic museum and ethno-complexes “Volnitsa” and “Amshensky Dvor” in Sochi

The ethnographic museum in Lazarevskoe was founded in 1985. The museum building dates from the beginning of the twentieth century and was the former mansion of a merchant named Popandopulo. The collection includes household utensils, handicrafts and clothes, illustrating the everyday rural life, folk customs and traditions of the Adyghe people of the Black Sea region.

The ethnographic complexes Volnitsa and Amshensky Dvor, located in the natural environment of Sochi, offer insight into local economic and folklore traditions, as well as customs relating to the management of nature. Volnitsa, located in a picturesque area on the way to the Matessta resort, demonstrates the rural way of life through a reproduction Cossack settlement which represents elements of the everyday life of people who once lived in this territory. The complex focuses on the revival of crafts of past centuries: vine weaving, ceramics, blacksmithing, and wood-carving.

Amshensky Dvor is a private, non-governmental museum and ethnographic complex located in Adler district, Kazachiy Brod village; the museum's founder is Eduard Kaladzhyan. The exhibition presents archaeological finds such as weapons, tools and women's jewellery dating from the fourth to first centuries BC. The exhibition also presents more recent antiques such as tools, household utensils, dishes and old books. The landscape is decorated with reproduction structures in the style of fifteenth-sixteenth-century Caucasian architecture.

Ethnographic park “My Russia”

The cultural and ethnographic centre My Russia was built for the Winter Olympics in 2014, intended as a landmark in the Olympic Sochi mountain cluster. The ethno-park is located in Krasnaya Polyana, near the international resort of Rosa Khutor, occupying 11 hectares on the left bank of Mzymta River, along Olympic Street. The concept of the project was to present the ethnocultural and house-building traditions of various Russian regions. It is divided into eleven sectors, each representing the architectural styles of a geographical region: the Caucasus region has a complex of buildings with a traditional tower, natural cladding and tiled roof; a Cossack hut is offered as a symbol of Krasnodar Territory; the tradition of white stone architecture embodies Suzdal. The other regions represented are Central Russia, Moscow, the Russian North, St Petersburg, Kazan, the Urals, Siberia and Buryatia.

Discussion

Traditional ethnic complexes are intended to demonstrate the continuity of generations, provide immersion in the everyday life of the past, and serve as a basis for studying the various styles of ethnic art and crafts, as well as acting as a resource for national art schools and regional cultural projects. It is important, in designing such complexes, to focus on the local ethno-cultural identity, to inherit the artistic and spiritual values of the ethnos to hand on to future generations. This requires the penetration of project consciousness into the traditional layers of ethnic culture.

Today design as an important component of the project culture becomes the place where different layers of culture cross. This fact raises the problematic area of research: in the context of globalization, the international functions of design are strengthened, in turn, the universalism of project practice language neutralizes traditions and identity in design. From the standpoint of the historical and cultural approach to the study of project culture phenomenon, “projectivity” and “cultural significance” are combined into a single meaning. O. I. Genisaretsky considers this phenomenon through interconnections “subject environment - a way of life” and “subject environment - culture.”¹⁸ Consequently, the knowledge of the symbolic content of the ethnic culture’s phenomena corresponds to the task of preserving the regional specificity in the projected object, the interpretation of the ethnic phenomenon as a modern project idea. Regional design is able to create, concentrate, expose and enhance the accumulated “symbolic code.” Processes of style formation in design naturally have a genetic connection with style-forming factors in other areas of artistic subject creativity,

¹⁸ Genisaretsky 1991.

architectonic and spatial arts. L. I. Nekhviadovich makes a valuable conclusion that the style structure, directly conditioned by the mental content of the ethnic tradition, thereby becomes a sign of the spiritual content and principles of form-building in art.¹⁹ For that reason, the understanding of ethnic tradition as a category of artistic style has methodological importance in revealing regularities of style formation in design. The ethno-cultural component occupies an important place in professional design education. A deep understanding of ethnic traditions enriches the worldview of the designer and ensures the harmonious use of ethno-cultural potential in the project idea. In the development of the artist's project culture, the importance of interaction between designers and artists of applied folk art is emphasized.²⁰ Researchers T. M. Stepanskaya, I. V. Chernyaeva, V. I. Naumova pay attention that in modern conditions it is especially important to defend the idea of science, religion, philosophy, art and morality synthesis, the formation of universal knowledge system.²¹ This requires a systematic approach to the introduction of cultural heritage in today's panoramas. Ethnocultural self-identification in regional project practice contributes to discovery and preservation of Russian regions' unique cultural and natural heritage.

Conclusions

Design expresses a certain attitude to ethno-cultural heritage, ethnic traditions and their adaptation to the modernity. It brings to the fore the need to seek methods for the harmonious inclusion of ethnic cultural elements into modern objects of artistic and project creativity. The artistic-projective and artistic-household content of ethnographic complexes represents one of the ways this dialogue with ethnic tradition can be realized. The ethno-complexes representing South Russia's ethnographic heritage described in this article are important spiritual and aesthetic tourist resources; they are highly valuable for the inheritance of ethnic culture values and the translation of these values into national folk art, via national art schools, as a source of artistic originality, focused on the peculiarities of national mentalities. Museums and ethnographic complexes not only popularize the historical and cultural heritage, but translate its traditions, knowledge and memory into modern everyday life and demonstrate the planning and spatial-organizational forms of ethnic traditions' existence in their unique natural and geographical environment, as well as the cultural space of the region. They enable visitors' immersion into a distinct ethno-cultural and ethno-natural environment. The

¹⁹ Nekhviadovich 2013.

²⁰ Shokorova, Turlyun 2013.

²¹ Stepanskaya et al. 2016.

preservation and study of the architectural-ethnographic and architectural-historical museum complexes, as well as complexes of traditional culture, in the North Caucasus, Krasnodar Territory are relevant and in demand for the development of ethno-tourism in Russia.

Bibliographical Abbreviations

- Genisaretsky 1991 - Oleg Igorevich Genisaretsky, *Ekologiya kul'tury: Teoreticheskie i proektnye problemy*, Moscow, 1991.
- Kantor 1996 - Karl Moiseevich Kantor, *Pravda o dizajne. Dizajn v kontekste kul'tury doperestrochnogo tridcatiletiya (1955-1985). Istorija i teoriya*, Moscow, 1996.
- Kondratyeva 2000 - Kseniya Andreevna Kondratyeva, *Dizajn i ehkologiya kul'tury*, Moscow, 2000.
- Koveshnikova 2014 - Natal'ya Alekseevna Koveshnikova, *Proektnaya kul'tura dizajna kak kategoriya hudozhestvenno-proektnoj deyatel'nosti, in Dekorativnoe iskusstvo i predmetno-prostranstvennaya sreda*, in *Vestnik Moskovskaya*, 2, 2014, p. 42-50.
- Kurierova 2008 - Galina Grigor'evna Kurierova, *Ekologiya predmetnogo mira kak strategija dizajna v postindustrial'nyj period*, Moscow, 2008.
- Nekhvyadovich 2013 - Larisa Ivanovna Nekhvyadovich, *Ethnic Origins of Art as Urgent Problem of Art Studies*, in *MEJSR*, 15, 2013, 6, p. 830-833.
- Nekhvyadovich 2014 - Larisa Ivanovna Nekhvyadovich, *The Possibilities of Ethnomethodology in Modern Art Studies*, in *Terra Sebus*, Special Issue, 2014, p. 187-199.
- Nekhvyadovich, Chernyaeva 2016 - Larisa Ivanovna Nekhvyadovich, Irina Valerievna Chernyaeva, *Experience and Perspectives of Art History Development in Educational Space of Siberia at the Turn of XX-XXI Centuries*, in *IJESE*, 11, 2016, 7, p. 1501-1507.
- Poydina 2012 - Tatiana Vitalievna Poydina, *Proektnaya kul'tura: sovremennye podbody k osmysleniyu fenomenov. Mir nauki, kul'tury, obrazovaniya*, in *Mir nauki*, 5 (36), 2012, p. 10-12.
- Poydina 2014 - Tatiana Vitalievna Poydina, *Aksiologicheskie aspekty proektnoj kul'tury i formirovanie professional'no-kompetentnoj kul'tury studentov v sisteme professional'nogo obucheniya (dizajn)*, in *Izvestiya ASU*, 2 (82), 2014, p. 189-193.
- Shokorova, Turlyun 2013 - Larisa Vladimirovna Shokorova, Lyubov Nikolaevna Turlyun, *The Problem of Synthesis of Traditions and Innovations in the Art of Woodwork*, in *WASJ*, 27, 2013, 3, p. 408-412.
- Sidorenko 1993 - Valentina Gennad'evna Sidorenko, *Genезis proektnoj kul'tury i ehstetika dizajnerskogo tvorchestva. Dizajn: sb. nauch. trudov*, Moscow, 1993.
- Stepanskaya, Nekhvyadovich 2014 - Tamara Mikhaelovna Stepanskaya, Larisa Ivanovna Nekhvyadovich, *Ethnocultural Traditions as a Basis of National Originality of Schools of Art*, in *Terra Sebus*, Special Issue, 2014, p. 161-175.

The Exhibit of Ethnocultural Heritage in the Museum and Ethnographic Complexes

- Stepanskaya et al. 2016 - T. M. Stepanskaya, I. V. Chernyaeva, V. I. Naumova, *Humanities - the Basis of University Education*, in *IJESE*, 11, 2016, 15, p. 8718-8725.
- Tomilov 2016 - Nikolai Arkad'evich Tomilov, *Etnicheskaya ekologiya, ekologicheskaya istoriya i oblasti prirodno-sredovoj kul'tury*, in *Vestnik Omskogo*, 2, 2016, 10, p. 88-93.

LISTA ABREVIERILOR

AAR-SI	- Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Istorice. Academia Română. București.
ActaArchHung	- Acta Archaeologica. Academiae Scientiarum Hungaricae. Budapesta.
ActaHASH	- Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae. Budapesta.
ActaMN	- Acta Musei Napocensis. Muzeul de Istorie a Transilvaniei. Cluj-Napoca.
Adevărul	- Adevărul. București.
AÉ	- Archaeologiai Értesítő a Magyar régészeti, művészt-történeti és éremtani társulat tudományos folyóirata. Budapesta.
AF	- Altorientalische Forschungen. Institut für Archäologische Wissenschaften, Abteilung Vorderasiatische Archäologie. Berna.
AH	- Archaeologia historica. Masarykova univerzita, Filozofická fakulta. Brno.
AHY	- Austrian History Yearbook. Center for Austrian Studies. Minneapolis MN.
AIEFCB	- Anuarul Institutului de Etnografie și Folclor „Constantin Brăiloiu”. Academia Română, Institutul de Etnografie și Folclor „Constantin Brăiloiu”. București.
AIAC	- Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie Cluj-Napoca. (este continuat de AIIGB).
AIIAI/AIIX	- Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie „A. D. Xenopol” Iași (din 1990 Anuarul Institutului de Istorie „A. D. Xenopol” Iași).
AIIGB	- Anuarul Institutului de Istorie „George Barițiu” Cluj-Napoca. (continuă AIAC).
AIIN	- Anuarul Institutului de Istorie Națională. Cluj-Sibiu.
AISC	- Anuarul Institutului de Studii Clasice. Cluj.
AJPA	- American Journal of Physical Anthropology. The Official Journal of the American Association of Physical Anthropologist. Baltimore.
Alba-Iulia	- Alba-Iulia. Alba Iulia.
Aluta	- Aluta. Studii și comunicări - Tanulmányok és Közlemények. Sfântu Gheorghe.
AM	- Arheologia Moldovei. Institutul de Istorie și Arheologie „A. D. Xenopol” Iași.
AMM	- Acta Moldaviae Meridionalis. Muzeul Județean Vaslui.
Anatolia Antiqua	- Anatolia Antiqua. L'Institut Français d'Études Anatoliennes d'Istanbul.
AnB	- Analele Banatului. Muzeul Național al Banatului (serie nouă). Timișoara.
Anistoriton	- Anistoriton / <i>Ανιστόριτον</i> . History and Archaeology Journal. Digital Journal (Grecia).

Lista abrevierilor

- Annales** - Annales. Économies, Sociétés, Civilisations. École des Hautes Études en Sciences Sociales. Paris.
- Antaeus** - Antaeus. Communicationes ex Instituto Archaeologico Academiae Scientiarum Hungaricae. Budapesta.
- AntAfr** - Antiquités africaines. Université de Provence. Paris.
- AnUB-ŞP** - Analele Universităţii din Bucureşti. Seria Ştiinţe Politice. Universitatea din Bucureşti.
- AO** - Arhivele Olteniei. Serie nouă. Institutul de Cercetări Socio-Umane. Craiova.
- Apulum** - Apulum. Acta Musei Apulensis. Muzeul Naţional al Unirii Alba Iulia.
- ArhMed** - Arheologia Medievală. Reşiţa. Cluj-Napoca.
- ArhVestnik** - Arheološki Vestnik. Institut za arheologijo. Ljubljana.
- Arts of Asia** - Arts of Asia. The Asian Arts & Antiques Magazine. Hong Kong.
- Astra Sabesiensis** - Astra Sabesiensis. Despărţământul Astra „Vasile Moga” Sebeş.
- AUASH** - Annales Universitatis Apulensis. Series Historica. Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia.
- Banatica** - Banatica. Muzeul de Istorie al judeţului Caraş-Severin. Reşiţa.
- BAR** - British Archaeological Reports (International Series). Oxford.
- BB** - Bibliotheca Brukenthal. Muzeul Naţional Brukenthal. Sibiu.
- BCH** - Bulletin de correspondance hellénique. L’Institut de correspondance hellénique d’Athenes. Atena.
- BCŞS** - Buletinul Cercurilor Ştiinţifice Studenteşti. Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia.
- BECh** - Bibliothèque de l’école des chartes. Revue d’érudition. Paris.
- BerRGK** - Bericht der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts. Frankfurt pe Main.
- BHAB** - Bibliotheca Historica et Archaeologica Banatica. Muzeul Banatului Timişoara.
- BJS** - The British Journal of Sociology. London School of Economics and Political Science. University of London.
- BMA** - Bibliotheca Musei Apulensis. Muzeul Naţional al Unirii Alba Iulia.
- BOR** - Biserica Ortodoxă Română. Patriarhia Română. Bucureşti.
- Boabe de grâu** - Boabe de grâu. Revistă de cultură. Bucureşti.
- BR** - Budapest Régiségei. Budapesti Történeti Múzeum. Budapesta.
- Britannia** - Britannia: A Journal of Romano-British and Kindred Studies. Society for the Promotion of Roman Studies. Londra.
- Brukenthal** - Brukenthal. Acta Musei. Muzeul Naţional Brukenthal. Sibiu.
- BS** - Balkan Studies. Institute for Balkan Studies in Thessaloniki. Salonic.
- BSNR** - Buletinul Societăţii Numismatice Române. Bucureşti.
- BTh** - Bibliotheca Thracologica. Institutul Român de Tracologie. Bucureşti.
- BudRég** - Budapest Régiségei. Budapesti Történeti Múzeum. Budapesta.

CAC	- Central Asia and Caucasus. Institute for Central Asian and Caucasian Studies. Luleå (Sweden). Institute of Strategic Studies of the Caucasus. Baku (Azerbaijan).
Carpații	- Carpații: Vânătoare, pescuit, chinologie. Cluj.
Castrum	- Castrum. A Castrum Bene Egyesület Hírlevele. Budapesta.
CCA	- Cronica cercetărilor arheologice. București.
Cercetări arheologice	- Cercetări arheologice. Muzeul Național de Istorie a României. București.
Chronica	- Chronica: annual of the Institute of History. University of Szeged.
Cibinium	- Cibinium. Analele Muzeului Etnografic „ASTRA”. Complexul Muzeal „ASTRA”. Sibiu.
CN	- Cercetări Numismatice. Muzeul Național de Istorie a României. București.
CNA	- Cronica Numismatică și Arheologică. Foaie de informații a Societății Numismatice Române. București.
CP	- Classical Philology. A Journal Dedicated to Research in Classical Antiquity. Chicago.
Crisia	- Crisia. Culegere de materiale și studii. Muzeul Țării Crișurilor. Oradea.
Dacia	- Dacia. Recherches et découvertes archéologiques en Roumanie. Nouvelle série: Revue d'archéologie et d'histoire ancienne. București.
Denarius	- Denarius. Slovenské národné múzeum - historické múzeum. Bratislava.
Der Unterwald	- Der Unterwald. Sebeș.
DolgCluj	- Dolgozatok az Erdély Nemzeti Múzeum Érem - és Régiségtárából. Kolosvár (Cluj).
EDR	- Ephemeris dacoromana. Annuario dell'Accademia di Romania. Roma.
EHQ	- European History Quarterly. Sage Publications. New York.
EO	- Etnograficheskoye obozreniye. Institut etnologii i antropologii RAN. Moscova.
Erdély Múzeum	- Erdély Múzeum. Erdélyi Múzeum-Egyesület. Cluj-Napoca.
Études balkaniques	- Études balkaniques. Cahiers Pierre Belon. Association Pierre Belon. Paris.
European Archaeology	- European Archaeology/online. București.
FBW	- Fundberichte aus Baden-Württemberg. Stuttgart.
FI	- File de Istorie. Muzeul de Istorie Bistrița (continuată de <i>Revista Bistriței</i>).
FolArch	- Folia Archaeologica. Magyar Történeti Múzeum. Budapesta.
FUrb	- Forma Urbis. Roma.
Gasyrlar avazy	- Gasyrlar avazy. Ekho vekov. Kazan.
Germania	- Germania, Römisch-Deutscher Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts. Frankfurt am Main.
GM	- Golos minuvshogo. Federal'noye gosudarstvennoye byudzhethnoye obrazovatel'noye uchrezhdeniye vysshego obrazovaniya Kubanskiy gosudarstvennyy universitet. Krasnodar.
Godišnjak	- Godišnjak. Jahrbuch Knjiga. Sarajevo-Heidelberg.

Lista abrevierilor

- HEI** - History of European Ideas. International Society for the Study of European Ideas. Londra.
- Hierasus** - Hierasus. Muzeul Județean Botoșani.
- Hiperboreea Journal** - Hiperboreea Journal. Societatea de Istorie Balcanică. București.
- HOMÉ** - A Herman Ottó Múzeum Évkönyve. Miskolc.
- HSCP** - Harvard Studies in Classical Philology. Harvard University. Cambridge (SUA).
- IIER** - Issues in Educational Research. Western Australian Institute for Educational Research Inc. New South Wales, Australia.
- IJESE** - International Journal of Environmental & Science Education. Kazan.
- IJL** - International Journal of Linguistics. Makrothink Institute. Las Vegas.
- IPH** - Inventaria Praehistorica Hungarie. Budapesta.
- Istoricheskie** - Istoricheskie, filosofskie, politicheskie i yuridicheskie nauki, kulturologiya i iskustvovedenie. Voprosy teorii i praktiki. Tambov.
- Izvestiya ASU** - Izvestiya. Altayskiy gosudarstvennyy universitet. Barnaul.
- Jászkunság** - Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Tudományos Egyesület. Szolnok.
- JHE** - Journal of Human Evolution. Elsevier.
- JRGZM** - Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums zu Mainz.
- Közlemények** - Közlemények az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem - és Régiségtárából. Cluj.
- KST** - Kazı Sonuçları Toplantısı. Ankara.
- Kubaba** - Kubaba. Faculdade de Ciências Sociais e Humanas, Universidade Nova de Lisboa.
- Lumea nouă** - Lumea nouă. București.
- Lupta** - Lupta. Iași.
- Mannus** - Mannus. Gesellschaft für Deutsche Vorgeschichte. Leipzig.
- Maqarnas** - Muqarnas Online. An Annual on the Visual Cultures of the Islamic World. Cambridge.
- Marisia** - Marisia. Muzeul Județean Târgu Mureș.
- MCA** - Materiale și cercetări arheologice. București.
- ME** - Memoria Ethnologica. Centrul Județean pentru Conservarea și Promovarea Culturii Tradiționale Maramureș. Baia Mare.
- MEFRA** - Mélanges de l'École française de Rome - Antiquité. Roma.
- MEJSR** - Middle-East Journal of Scientific Research. International Digital Organization for Scientific Information. Deira, Dubai.
- MFME** - A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Studia Archaeologica. Szeged.
- Mir nauki** - Mir nauki, kulturni, obrazovania. Gorno-Altaysk.
- MN** - Muzeul Național. Muzeul Național de Istorie a României. București
- Mots** - Mots. Les langages du politique. ENS Editions. Paris.
- Muzeológia** - Muzeológia a kultúrne dedičstvo. Univerzita Komenského v Bratislave.
- Múzeum** - Slovenské národné múzeum. Bratislava.

Natura	- Natura. Revistă pentru răspândirea științei. București.
NK	- Národní knihovna: knihovnická revue. Národní knihovna České republiky. Praga.
Numizmatika	- Numizmatika. Slovenská numizmatická spoločnosť. Bratislava.
PA	- Patrimonium Apulense. Direcția Județeană pentru Cultură Alba. Alba Iulia.
PBF	- Prähistorische Bronzefunde. München.
PolSci	- Romanian Journal of Political Science. Societatea Academică din România. București.
Pontica	- Pontica. Muzeul de Istorie Națională și Arheologie. Constanța.
PQCS	- Philippine Quarterly of Culture and Society. University of San Carlos. Cebu.
PZ	- Prähistorische Zeitschrift. Deutsche Gesellschaft fuer Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte, Institut für Prähistorische Archäologie. Berlin.
Rațiunea	- Rațiunea. Revistă bilunară de liberă cugetare. București.
RB	- Revista Bistriței. Complexul Muzeal Bistrița-Năsăud. Bistrița (continuă File de Istorie).
RES	- Review of European Studies. Canadian Center of Science and Education. Toronto.
RevHisto	- Revista de Historiografia. Instituto de Historiografía Julio Caro Baroja. Universidad Carlos III de Madrid.
RHA	- Revue historique des armées. Ministère de la Défense. Paris.
RHSEE/RESEE	- Revue historique du sud-est européen. Academia Română. București, Paris (din 1963 Revue des études sud-est européennes).
RI	- Revista de Istorie (din 1990 Revista istorică). Academia Română. București.
RIR	- Revista istorică română. Institutul de Istorie Națională din București.
RMM-MIA	- Revista muzeelor și monumentelor. Monumente Istorice și de Artă. București.
Romantisme	- Romantisme. Revue du dix-neuvième siècle. Editeur Armand Colin. Paris.
România liberă	- România liberă. București.
Rossiyskaya istoriya	- Rossiyskaya istoriya. Akademicheskii nauchno-izdatel'skiy, proizvodstvenno-poligraficheskiy i knigorasprostranitel'skiy tsentr Nauka. Moscova.
RRH	- Revue Roumaine d'Histoire. Academia Română. București.
RRSE	- Revista română de studii eurasiatice. Centrul de Studii Eurasiatice, Universitatea „Ovidius” Constanța.
SA	- Sociological Analysis. Oxford University Press. Oxford.
SAA	- Studia Antiqua et Archaeologica. Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași.
SAI	- Studii și articole de istorie. Societatea de Științe Istorice și Filologice a RPR. București.
SArcheologiczne	- Sprawozdania Archeologiczne. Instytut Archeologii i Etnologii PAN. Cracovia.

Lista abrevierilor

Sargetia	- Sargetia. Acta Musei Devensis. Muzeul Civilizației Dacice și Romane Deva.
SC	- Studii și comunicări. Asociația Folcloriștilor și Etnografilor din județul Sibiu (din 1992 devine Studii și Comunicări de Etnologie).
SCB	- Studii și cercetări de bibliologie. Academia RPR. București.
SCIV(A)	- Studii și cercetări de istoria veche. București (din 1974, Studii și cercetări de istorie veche și arheologie).
SCN	- Studii și Cercetări de Numismatică. Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan” București.
SJ	- Saalburg Jahrbuch. Bericht des Saalburg Museum. Mainz am Rhein.
SJAHSS	- Scholars Journal of Arts, Humanities and Social Sciences. Scholars Academic and Scientific Publishers (SAS).
SlovArch	- Slovenská Archeológia. Nitra.
SlovNum	- Slovenská numizmatika. Národný numizmatický komitet Slovenskej republiky a Archeologický ústav SAV. Nitra.
SM	- Svobodnaya mysl. Obshchestvo s ogranichennoy otvetstvennost'yu Politizdat. Moscova.
SMIM	- Studii și materiale de istorie modernă. Institutul de Istorie „Nicolae Iorga” al Academiei Române. București.
SMIMed	- Studii și materiale de istorie medie. Institutul de Istorie „Nicolae Iorga” al Academiei Române. București.
Socialismul	- Socialismul. București.
SP	- Studii de Preistorie. Asociația Română de Arheologie. București.
SS	- The Social Sciences. Western Social Association. Dubai.
Stâna	- Stâna. Revistă profesională și de cultură. Organ al oierilor din întreaga țară. Poiana Sibiului.
Steaua	- Steaua: literară, artistică și culturală. Uniunea Scriitorilor din România. Cluj-Napoca.
StudiaTC	- Studia Theologia Catholica. Universitatea „Babeș-Bolyai” Cluj-Napoca.
StudiaUBBH	- Studia Universitatis Babeș-Bolyai. Series Historia. Universitatea „Babeș-Bolyai” Cluj-Napoca.
Studii	- Studii. Revistă de istorie. (din 1974 Revista de istorie și din 1990 Revista istorică). Academia Română. București.
Suceava	- Anuarul Muzeului Județean Suceava.
SUCH	- Studia Universitatis Cibiniensis, Serie Historica. Universitatea „Lucian Blaga” Sibiu.
Syria	- Syria. Archéologie, art et histoire. Revue d'art oriental et d'archéologie. Institut français du Proche-Orient.
Századok	- Századok. A Magyar Történelmi Társulat folyóirata. Budapest.
TAD	- Türk Arkeoloji Dergisi. Ankara.
Telegraphul	- Telegraphul. București.
Terra Sebus	- Terra Sebus. Acta Musei Sabesiensis. Muzeul Municipal „Ioan Raica” Sebeș.
Thraco-Dacica	- Thraco-Dacica. Institutul Român de Tracologie. București.
Transilvania	- Transilvania. Centrul Cultural Interetnic Transilvania. Sibiu.

Tyragetia	- Tyragetia. Muzeul Național de Arheologie și Istorie a Moldovei. Chișinău.
UPA	- Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie. Berlin.
Vestnik Moskovskaya	- Vestnik Moskovskaya gosudarstvennaya khudozhestvenno-promyshlennaya akademiya imeni S. G. Stroganova. Moscova.
Vestnik Omskogo	- Vestnik Omskogo universiteta. Seriya Istoricheskiye nauki. Omskij Gosudarstvennyj Universitet. Omsk.
Vestnik Tatarskogo	- Vestnik Tatarskogo gosudarstvennogo gumanitarno-pedagogicheskogo universiteta. Filologija i kul'tura. Kazan.
VI	- Voprosy istorii. Institut russkoy istorii Rossiyskoy akademii nauk. Moscova.
VF	- Voprosy filosofii. Izdatel'stvo «Nauka». Moscova.
VTT	- Veszprémi Történelmi Társaság és Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság kiadványa. Veszprém.
WASJ	- World Applied Sciences Journal. International Digital Organization for Scientific Information. Deira, Dubai.
Xenopoliana	- Xenopoliana. Buletin al Fundației Academice „A. D. Xenopol” Iași.
Ziridava	- Ziridava. Muzeul Județean Arad.

Niccolò Guasti, *Juan Andrés e la cultura del Settecento*, Milano-Udine, Mimesis edizioni, 2017, 334 p.

Ultima lucrare a cercetătorului italian, care și-a dedicat două decenii studierii problematicii expulzării *Societății lui Isus* din Spania în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea și analizării exilului italian al iezuiților spanioli, în special al lui Juan Andrés y Morell, încheie ciclul de investigații începute în anul 1997 în cadrul *Scuola Normale Superiore di Pisa*.

Până la jumătatea secolului al XX-lea, istoriografia italiană a dezvoltat puțin acest important subiect pentru istoria europeană, deși mulți iezuiți au căutat adăpost în fața acestui front antiiezuit chiar în Peninsula. Desființarea companiei în Portugalia (1759), Franța (1764), Spania (1767), Regatul Neapolelui și al Siciliei, care aparținea pe atunci Spaniei (1767), a determinat exilul iezuiților în teritoriile care încă le erau favorabile. Unul dintre acestea a fost și spațiul italian, cu mici excepții ducatul Parmei și Regatul Neapolelui și al Siciliei, care i-a acceptat pe membrii ordinului până când, în luna iulie 1773, papa Clement al XIV-lea a semnat decretul *Dominus ac Redemptor* de suprimare a ordinului înființat de Ignățiu de Loyola peste tot în Europa. Suprimarea canonică din anul 1773 i-a obligat pe foștii preoți iezuiți spanioli să se integreze social în zonele în care s-au așezat, mulți dintre ei îndreptându-se spre cariera de „literat”. Astfel, unii au devenit până în anul 1815, când ordinul a fost reînființat, preceptori, educatori sau secretari pe lângă familiile aristocratice din centrul și nordul Peninsulei; alții, în schimb, au reușit să pătrundă în corpurile profesionale ale instituțiilor superioare din Bologna, Camerino sau Ferrara, predând în școli publice sau seminarii.

Autorul lucrării pe care o aducem în fața cititorilor analizează o importantă personalitate spaniolă a ordinului iezuit, care s-a confruntat cu exilul impus acestora, dar s-a integrat social în noua sa patrie, reușind să transforme pribegia în perioada de apogeu a creației sale științifice. Este vorba de Juan Andrés y Morell, unul dintre „cei cinci mii de iezuiți spanioli” căruia Niccolò Guasti nu i-a dedicat o biografie „clasică”, ci una în care „datele biografice și opera lui Andrés au ajutat la reconstruirea imaginarului ideologico-cultural”, reușind astfel să îmbine activitatea sa intelectuală cu ambianta socială, politică și culturală a epocii în care a trăit.

În primul rând, autorul a analizat contextul politic care a dus la expulzarea *Societății lui Isus* din Spania. Cel dintâi capitol (*L'espulsione della Compagnia di Gesù della Spagna di Carlo III*, p. 15-47) dezvoltă evenimentele care au dus la procesul de alungare în lunile aprilie și mai 1767. Politica reformatoare a regelui Carol al III-lea de Bourbon a urmărit două obiective: mărirea taxelor și reducerea privilegiilor clerului. Încă din momentul întemeierii Companiei, au existat rivali care s-au preocupat de multele privilegii și de puterea pe care ordinul a reușit să le obțină de

la papi. În plus, criticile aduse de elite erau cu atât mai aspre cu cât ordinul a încercat încontinuu să se îmbogățească, în ciuda votului de sărăcie care a stat la baza înființării, a acțiunii misionare împotriva păgânilor, a educației elitelor catolice împotriva protestanților. Operațiunea de expulzare a iezuiților a fost una extrem de complexă, fiind promulgate o serie de acte și instrucțiuni care stabileau criteriile de gestionare a bunurilor obținute de la Companie. În plus, la jumătatea secolului al XVIII-lea, monarhia spaniolă era un vast imperiu colonial (numai peste Atlantic teritoriile spaniole înglobau Noua Spanie, Paraguay, Peru, Chile etc.) în care erau răspândiți, după ultimele cercetări, cei 5046 de iezuiți. Acest capitol analizează toate momentele care au precedat dispariția de pe scena social-politică a ordinului iezuit.

Integrarea în societatea italiană a sfârșitului de secol al XVIII-lea și începutul celui următor a celor exilați din Spania a fost riguros dezbătută în *L'esilio dei gesuiti spagnoli espulsi: tra controllo politico e integrazione sociale* (p. 49-100). Aici autorul a analizat posibilitățile unei integrări sociale ale unor străini ajunși într-un ținut necunoscut, dar care, datorită învățaturii primite în cadrul ordinului, au reușit să se adapteze și să profeseze în domeniul lor de activitate: slujirea în biserică și educație. În Italia, unii dintre ei au ajuns să fie absorbiți în clerul diecezan. Alții au îndeplinit rolul de educatori în familiile aristocratice, ceea ce le-a asigurat casa și masa cât timp au deținut funcția. În al treilea rând, unii au reușit să pătrundă în sistemul public de educație și în seminariile din centrul și nordul Italiei, acest fapt permițându-le să-și tipărească lucrările și să pătrundă astfel în *Respublica litteraria* a epocii.

Personalitatea căreia Niccolò Guasti i-a dedicat această biografie se încadrează oarecum în ultimele două paliere prezentate anterior: educator și literat, care și-a gândit și publicat opera în exil. În capitolul al III-lea, *Da Gandia a Ferrara: l'inizio dell'esilio italiano di Andrés* (p. 101-145) este surprinsă activitatea lui Juan Andrés de la începuturi până la Ferrara, respectiv, Mantova, unde acesta va găsi ambientul ideal pentru interesele sale literare.

Autorul a analizat viața lui Juan Andrés cu ajutorul evenimentelor istorice la care a fost părtaș. Toate datele biografice au fost atent incluse în palierul socio-politic al epocii, fapt care ne furnizează și o scurtă istorie a *Societății lui Isus* în epoca trăită de Andrés. Începutul exilului a stat la baza unei valoroase colecții de scrisori pe care Andrés le-a trimis fratelui său, Carlos, rămas în Spania, și pe care acesta le-a publicat pentru prima dată în epocă sub denumirea de *Cartas familiares* [...]¹. Informațiile oferite de aceste scrisori fac din ele și astăzi o sursă istorică, literară și științifică deosebită, deoarece oferă date despre societatea italiană a sfârșitului de secol al XVIII-lea, descriind societățile literare, bibliotecile, instituturile, personalitățile vremii și evenimentele marcante la care a fost părtaș câțiva ani.

Activitatea literară și științifică a lui Juan Andrés este dezvoltată și în continuare în *Andrés, la «Philosophie» e i Lumi italiani* (p. 147-195) și *Andrés e cultura del Settecento: tra enciclopedismo, erudizione e letteratura di viaggio* (p. 197-286). Acestea sunt capitolele în care se analizează cu atenție, pe baza operii scrise, cercurile științifice în care s-a mișcat. Una dintre cele mai interesante lucrări scrise și publicate are la bază

¹ *Cartas familiares del abate D. Juan Andrés Morell a su hermano D. Carlos Andrés*, dândole noticia del viaje que hizo a varias ciudades de Italia en el año de 1785, publicadas por el mismo D. Carlos, Madrid, Antonio Sancha, 1786-1793, 5 tomos.

încercarea lui Andrés de a reevalua ideile lui Galileo Galilei. Lucrarea, apărută sub titlul *Saggi della filosofia del Galilei*, argumentează rolul omului de știință italian în schimbarea atitudinii și a gândirii în spațiul științific. Cea mai importantă lucrare rămâne însă *Dell'origine, progressi e stato attuale d'ogni letteratura* (1782-1799, șapte volume), un tratat care s-a bucurat de 14 ediții până la jumătatea secolului al XIX-lea. Istoriografia europeană consideră și în zilele noastre această operă drept un precursor al unui tratat al literaturii deoarece pune bazele istoriei literaturii și istoriei comparate a literaturilor. În epocă însă lucrarea „a fost interpretată ca unul din multele experimente de sinteză enciclopedică a gândirii umane”. În schimb, Juan Andrés a considerat această scriere „drept o expresie a așa-zisului «enciclopedism» iezuit de la sfârșitul secolului al XVIII-lea”.

Evenimentele politice din Spania care au urmat morții regelui Carol al III-lea și din primii ani ai secolului al XIX-lea au permis reînființarea ordinului iezuit. Aceste etape sunt urmărite și în *Andrés e la restaurazione della Compagnia di Gesù* (p. 287-334), cel de-al șaselea capitol al cărții dedicat lui Juan Andrés și epocii sale. Acțiunile s-au desfășurat lent și cu ajutorul iezuiților care s-au refugiat în Imperiul Țarist, împărăteasa Ecaterina a II-a opunându-se abolirii ordinului. Membrii săi ajunși în spațiul rus și-au continuat activitatea educativă și formatoare, acesta fiind unul din motivele care l-au împins pe papa Pius al VII-lea să recunoască, la 7 martie 1801, prin decretul *Catholicae Fidei*, Compania din Rusia. Rând pe rând, iezuiții și-au recuperat o parte din drepturi, cu toate că au existat opinii diferite despre modul în care trebuia să se desfășoare restaurarea ordinului. Abia în anul 1814, Pius al VII-lea a semnat bula *Sollicitudo omnium ecclesiarum*, prin care acesta a fost reînființat și din punct de vedere canonic. Juan Andrés a reintrat în ordin la 24 decembrie 1804, când și-a reinnoit profesiunea de credință, ocupându-se de noile direcții pe care ordinul trebuia să le urmeze în cazul în care dorea să-și redobândească primatul în educația europeană. Totodată s-a ocupat și de Biblioteca Regală din Napoli în perioada în care armata franceză a invadat regatul în februarie 1806 și l-a constrâns pe rege să se refugieze în Sicilia. Andrés a fost singurul iezuit care a rămas în Napoli și a catalogat cărțile din bibliotecă în ciuda decretului de expulzare a tuturor iezuiților „străini” emis la Paris de Napoleon Bonaparte. Activitatea științifică pe care a dus-o de-a lungul întregii vieți i-a adus lui Andrés o serie de aprecieri și distincții, ajungând secretar la Accademia di Storia din Napoli, corespondent la Accademia della Crusca din Florența sau colaborator extern al secțiunii istorico-filologice al Königlische Gesellschaft der Wissenschaften din Göttingen. Deși a orbit spre sfârșitul vieții, Juan Andrés s-a preocupat de punerea în mișcare a *Societății lui Isus* până la 12/13 ianuarie 1817, când a murit.

Bibliografia folosită de Nicolò Guasti apelează frecvent la izvorul istoric, iar sursele arhivistice folosite depășesc perioada de timp analizată. Des utilizate sunt scrisorile trimise de Juan Andrés fratelui său sau altora, în care, printre altele, sunt descrise personalitățile întâlnite, fonduri de biblioteci și arhive din Italia sfârșitului de secol al XVIII-lea. Din acest punct de vedere scrisorile sale pot fi socotite un fel de jurnal științific care se apropie prin conținut de jurnalul lui Imre Dániel (1754-1804), bibliotecarul episcopului Ignác Batthyány, trimis de acesta în Italia pentru a aduce în Transilvania date istorice necesare prelatului în activitatea sa științifică.

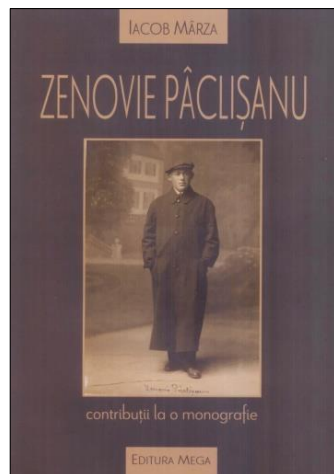
Nivelul la care au lucrat cei doi, Juan Andrés și Imre Dániel, este însă cu totul diferit. Primul a lăsat în urma sa o bogată operă, bucurându-se de recunoaștere prin lucrările scrise. În schimb, Imre Dániel a îndeplinit doar cerințele ierarhului său și nu a lăsat posterității lucrări științifice proprii. Deși diferențele dintre cei doi sunt mari, scrisorile lui Juan Andrés și *Diarium itineris Italici* a lui Dániel au o structură asemănătoare, aducând în prim-plan societatea italiană de la sfârșitul secolului al XVIII-lea, cu cele mai interesante evenimente trăite pe parcursul șederii lor în Italia. Deschiderea către public a bibliotecilor și arhivelor din Peninsula în epoca iluministă a permis și altor învățați europeni - Friedrich Münter (1761-1830), Jakob Georg Christian Adler (1756-1834) ș.a. - să-i informeze pe cei de acasă, comanditari sau nu ai unor jurnale sau lucrări, asupra bogățiilor culturale ale Italiei.

Andreea MÂRZA*

Atitudine și profesionalism: Iacob Mârza despre Zenovie Pâclișanu

La nivel senzitiv, prezentarea cărții Iacob Mârza, *Zenovie Pâclișanu. Contribuții la o monografie* (ediție de Radu Mârza, Cluj-Napoca, Editura Mega, 2017, 327 p., inclusiv indice de persoane și locuri) este o călătorie într-o rană. Primul motiv al acestei senzații este dat de faptul că mi-am imaginat de multe ori lansarea acestei monografii, dar am crezut de fiecare dată că voi vorbi în prezența profesorului Iacob Mârza despre lucrarea publicată, probabil tot la Editura Mega, dedicată istoricului Zenovie Pâclișanu. Am sperat mereu că voi avea ocazia să subliniez contribuția adusă istoriei istoriografiei românești a secolului al XX-lea prin această carte și nu voi fi pusă în situația de a vorbi despre istoricul Iacob Mârza, în lipsa lui. Voi încerca, prin urmare, să prezint cartea care stă în fața cititorului și să ajut lectorul să înțeleagă de ce trebuia ea publicată, dincolo, desigur, de motivațiile personale, sentimentale, emoționale ale familiei. Ce contribuție aduce lucrarea în istoriografia subiectului, cu informații strânse de autor discret și tenace, timp de mai bine de două decenii, și care ar fi fost păcat să nu fie valorificate, să se piardă.

Am discutat de zeci, poate de sute de ori cu Iacob Mârza despre „Zeno”, cum își alinta subiectul, și despre lumea și vremurile sub care preotul greco-catolic a trăit. Îmi amintesc cum mi-a pus în vedere să citesc *Istoria Bisericii Române Unite*, apărută în revista *Perspective*, chiar din primii ani ai studenției mele, când, sub coordonarea profesorului, mă străduiam să descifrez istoria Bisericii Române Unite și mă apropiam de „Petrică” al meu ... Și asta, cu atât mai mult cu cât profesorul avea acel

* Universitatea „Babeș-Bolyai” Cluj-Napoca, România; e-mail: dejka78@yahoo.com.

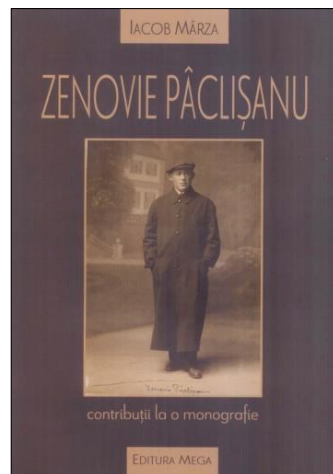
Nivelul la care au lucrat cei doi, Juan Andrés și Imre Dániel, este însă cu totul diferit. Primul a lăsat în urma sa o bogată operă, bucurându-se de recunoaștere prin lucrările scrise. În schimb, Imre Dániel a îndeplinit doar cerințele ierarhului său și nu a lăsat posterității lucrări științifice proprii. Deși diferențele dintre cei doi sunt mari, scrisorile lui Juan Andrés și *Diarium itineris Italici* a lui Dániel au o structură asemănătoare, aducând în prim-plan societatea italiană de la sfârșitul secolului al XVIII-lea, cu cele mai interesante evenimente trăite pe parcursul șederii lor în Italia. Deschiderea către public a bibliotecilor și arhivelor din Peninsula în epoca iluministă a permis și altor învățați europeni - Friedrich Münter (1761-1830), Jakob Georg Christian Adler (1756-1834) ș.a. - să-i informeze pe cei de acasă, comanditari sau nu ai unor jurnale sau lucrări, asupra bogățiilor culturale ale Italiei.

Andreea MÂRZA*

Atitudine și profesionalism: Iacob Mârza despre Zenovie Pâclișanu

La nivel senzitiv, prezentarea cărții Iacob Mârza, *Zenovie Pâclișanu. Contribuții la o monografie* (ediție de Radu Mârza, Cluj-Napoca, Editura Mega, 2017, 327 p., inclusiv indice de persoane și locuri) este o călătorie într-o rană. Primul motiv al acestei senzații este dat de faptul că mi-am imaginat de multe ori lansarea acestei monografii, dar am crezut de fiecare dată că voi vorbi în prezența profesorului Iacob Mârza despre lucrarea publicată, probabil tot la Editura Mega, dedicată istoricului Zenovie Pâclișanu. Am sperat mereu că voi avea ocazia să subliniez contribuția adusă istoriei istoriografiei românești a secolului al XX-lea prin această carte și nu voi fi pusă în situația de a vorbi despre istoricul Iacob Mârza, în lipsa lui. Voi încerca, prin urmare, să prezint cartea care stă în fața cititorului și să ajut lectorul să înțeleagă de ce trebuia ea publicată, dincolo, desigur, de motivațiile personale, sentimentale, emoționale ale familiei. Ce contribuție aduce lucrarea în istoriografia subiectului, cu informații strânse de autor discret și tenace, timp de mai bine de două decenii, și care ar fi fost păcat să nu fie valorificate, să se piardă.

Am discutat de zeci, poate de sute de ori cu Iacob Mârza despre „Zeno”, cum își alinta subiectul, și despre lumea și vremurile sub care preotul greco-catolic a trăit. Îmi amintesc cum mi-a pus în vedere să citesc *Istoria Bisericii Române Unite*, apărută în revista *Perspective*, chiar din primii ani ai studenției mele, când, sub coordonarea profesorului, mă străduiam să descifrez istoria Bisericii Române Unite și mă apropiam de „Petrică” al meu ... Și asta, cu atât mai mult cu cât profesorul avea acel

* Universitatea „Babeș-Bolyai” Cluj-Napoca, România; e-mail: dejka78@yahoo.com.

har inconfundabil de a-i face pe colaboratorii domniei sale, mai mult sau mai puțin tineri, să plece de la întâlnirea cu dumnealui convinși că discuția, părerea colegului mai mult sau mai puțin inițiat în tainele zeiței Clio, cum îi plăcea să repete, contează și că opinia sa va fi inclusă, topită în discursul istoric al magistrului.

Remarc în concepția istoricului Mârza eleganța unui ins unicat, el rămânând în amintirea mea un iscoditor, un căutător. Avea ADN-ul unui istoric, adică o curiozitate inconfundabilă, datorită căreia mirosea temele virgine, neumblate. Zenovie Pâclișanu este exemplul discutat azi și nu pentru că intelectualul stins la închisoarea din Jilava era un istoric mărunț, cum ar fi tentați să se grăbească unii să afirme. Ci dimpotrivă, pentru că a fost un subiect ce nu se dezvăluie ușor exegetului, după cum se vedea în bibliografia tot mai bogată dedicată istoriei istoriografiei românești din ultimii 25 de ani.

Prin urmare, al doilea motiv al tristeții care mă apasă este constatarea paradoxală că istoricul greco-catolic nu este nici măcar enunțat în exegeza scrisului istoric românesc al secolului XX, cu excepția unor imagini reflectate în memoriile regretatului Constantin C. Giurescu despre anii petrecuți împreună la închisoarea din Sighet¹ sau a două studii sporadice², valorificate atent de Iacob Mârza, darămite cercetat sistematic, așa cum, desigur, s-ar cădea³.

Ce i-a unit pe cei doi, Zenovie/Zenobie Pâclișanu și Iacob Mârza?! Poate obârșia comună, erau copii de țărani de pe Valea Mureșului. Primul născut în 1886, în Straja, al doilea născut 60 de ani mai târziu, la Galtiu, în 1946. Ambii au urmat cursurile inferioare ale Liceului „Majláth Gusztáv” din Alba Iulia, pe care Pâclișanu le-a continuat la Gimnaziul Greco-Catolic din Blaj (1898-1906) și apoi ca bursier al Mitropoliei Române Unite din Blaj, a plecat la Budapesta unde a audiat între anii 1906 și 1910 cursurile Facultății de Teologie, în cadrul Universității Ungare Regale de Științe. Între 1910 și 1916 a fost membru al Institutului *Augustineum*, urmând cursurile Facultății de Teologie a Universității din Viena, finalizate printr-o teză de doctorat în teologie și istorie, susținută la 4 decembrie 1916, sub titlul *Relatio Rumenorum e terris coronae Sancti Stephani ad reformationem soec. XVI et XVII*, întocmită sub conducerea profesorului Cölestin Wolfsgruber, lucrare care a fost pusă în circuitul istoriografiei române abia în 2010, printr-o ediție modernă, publicată la Sibiu, la Editura Techno Media. Cartea a fost îngrijită de Andreea Mârza și Iacob Mârza, prima asigurând traducerea textului din latină în limba română, iar al doilea redactând un bogat și doct studiu introductiv dublat de note, rezumat și indice.

Așadar, Pâclișanu a avut un parcurs formativ central-european pe placul exegetului confrate de mai târziu. După epoca formării, el a revenit la Blaj, unde a fost profesor la Academia Teologică Greco-Catolică, iar între anii 1916 și 1919 a fost

¹ Giurescu 1994.

² Ghitta 1990, p. 91-96; Ghitta 2007, p. 247-255.

³ Pentru edificare, a se vedea Boia 1995; Boia 1998; Boia 1999; Boia 2011; Buculei 2000; Constantiniu 2007; Constantiniu 2010; Georgescu 2008; Hitchins 1997; Kellogg 1996; Mihalache 1999; Mihalache 2000-2001; Mihalache 2003; Mihalache 2005; Moisa 2003; Moisa 2006; Moisa 2008a; Moisa 2008b; Moisa 2012; Müller 2003; Opreș 2004; Opreș 2006; Papacostea 1996; Pavelescu, Dumitru 2007; Rad 2012; Stan 2010; Stan 2012; Stoica 2012; Vasile 2011; Velimirovici 2015; Verdery 1994; Zăinea 2006; Zub 2000.

bibliotecar la Biblioteca Arhiepiscopala. În 1918 și-a asumat misiunea de a fi secretarul Adunării Naționale de la Alba Iulia. Ulterior, la București a ocupat demnitatea de vicar general al Bisericii Române Unite cu Roma și a slujit ca preot la Biserica Sf. Vasile cel Mare, din strada Polonă.

A parcurs traseul urmat odinioară de Ioan Micu Moldovan. Dacă în 1901 papa Leon al XIII îi acorda acestuia distincția de prelat papal, în perioada interbelică, Pius al XI-lea l-a onorat pe Pâclișanu cu același ordin. Al doilea moment decisiv politic al existenței prelatului unit s-a desfășurat în anii 1946 și 1947, când a devenit membru în delegația României la Conferința de Pace de la Paris, ca expert în probleme de istorie a Transilvaniei. După arestarea episcopilor Tit Liviu Chinezu și Vasile Aftenie, Pâclișanu a fost numit vicar general mitropolitan pentru enoriașii uniți din Vechiul Regat.

După interzicerea Bisericii Române Unite, în 1949, el a fost condamnat sub acuzația de activitate clandestină religioasă greco-catolică. La 15 iunie 1950 a fost transferat la închisoarea Sighet, de unde a fost eliberat doar pentru anul 1955. Arestat din nou în 1956, a fost internat la închisoarea Jilava, unde a murit un an mai târziu, în 1957.

Un destin așadar și o operă istorică ce nu puteau fi uitate, ignorate sau neglijate. Prin urmare, ceea ce l-a preocupat pe Iacob Mârza a fost să tâlmăcească cititorului din secolul al XXI-lea cum a influențat formația intelectuală a lui Zenovie Pâclișanu opera sa istorică? Prin temele alese, prin felul în care le-a tratat, cum s-a raportat la predecesori, precum și la autorii subiectelor tratate. Acestea au fost temele predilecte ale exegezei lui Iacob Mârza în: *Aspecte ale sursologiei în Istoria Bisericii Române Unite de Zenovie Pâclișanu; Ad fontes! Apelul istoricului Zenovie Pâclișanu la Cartea Românească Veche* sau cât s-a lăsat influențat, cât s-a inspirat de la ei și ce a dezvoltat în baza surselor consultate (*Zenovie Pâclișanu și veacul Luminilor la românii ardeleni; Din istoriografia Supplex-ului: cercetările lui Zenovie Pâclișanu*) și care a fost contribuția adusă domeniului frecventat (*Zenovie Pâclișanu despre raporturile românilor cu calvinismul în veacul al XVII-lea: Reevaluări istoriografice*). Sintetic, pragmatic și esențial, direcțiile de exegeză urmărite de Iacob Mârza în evaluarea discursului istoric al înaintașului său, în ultimii 20 de ani, au fost subordonate „binomului Națiune-Biserică”.

Secțiunea intitulată de editor *Analiză istoriografică. Discurs istoric*, în pofida unor formulări cu aparentă tentă conservatoare, propune „itinerarii și soluții istoriografice” inedite pentru exegeza istoriografiei românești a secolului al XX-lea. În această parte a cărții descoperim un text nepublicat de Iacob Mârza, dar sintetic, coerent și maturat din punct de vedere exegetic (*Discurs istoric contemporan: Zenovie Pâclișanu 1886-1957*). În subtext, capitolul pledează pentru „meseria de ... istoriograf”, ca să parafrazez un studiu, publicat tot postum al celebrului Marc Bloch, *Apologie pour l'histoire ou métier d'historien*, 1949, și-l impune pe profesorul albaian drept un fin și meticolos exeget al istoriei istoriografiei românești din secolul XX. Doar și pentru restituirea acestei părți din analiza făcută asupra operei lui Zenovie Pâclișanu și posibilitatea ca ea să fie în continuare valorificată merită și trebuie să le mulțumim editorilor (Eva, Andreea și Radu Mârza).

Un iezuit bavarez spunea despre profesorul Iacob Mârza că „aude și iarba cum crește”. Dacă, lecturând reconstituirea biografică pe care o face vieții lui

Pâclișanu, lasă cititorului impresia că a trăit în intimitatea subiectului său, Mârza te convinge de acest lucru atunci când parcurgi paginile bine cumpănite de analiză și evaluare a discursului istoric a preotului unit. Dar să dau cuvântul exegetului, care, referindu-se la monumentală lucrare *Istoria Bisericii Române Unite*, afirma: „Zenovie Pâclișanu merită să fie restituit, în acest context al valorizării științifice [...] când s-a manifestat o «vizibilă vasalitate» între direcțiile politicii comuniste și ductul istoriografic”.

Suntem în fața a 24 de studii inegale ca valoare documentară, în conținut și formă, care reflectă șantierul istoricului. Important este însă că aceste studii, în pofida repetițiilor și a redundanțelor, poate tocmai datorită lor, fixează în mintea cititorului o conștiință vie, un istoric talentat, un veritabil greco-catolic, format complex și coerent, cu o carieră parcursă temeinic, devotat Bisericii sale și un patriot autentic. Pentru toate aceste atribute Pâclișanu a plătit în temnițele de la Sighet și Jilava și a fost jertfit de comuniști, potrivit sintagmei dureroase folosită de profesorul Mârza „plata și răsplata istoriei”. Explicit, din punctul meu de vedere acesta este mesajul univoc al cărții lui Iacob Mârza.

Laura STANCIU*

Abrevieri bibliografice

Boia 1995	- Lucian Boia, <i>Mituri istorice românești</i> , București, 1995.
Boia 1998	- Lucian Boia, <i>Miturile comunismului românesc</i> , București, 1998.
Boia 1999	- Lucian Boia, <i>Mitologia științifică a comunismului</i> , București, 1999.
Boia 2011	- Lucian Boia, <i>Capcanele istoriei. Elita intelectuală românească între 1930 și 1950</i> , București, 2011.
Buculei 2000	- Toader Buculei, <i>Clio încarcerată. Mărturii și opinii privind destinul istoriografiei românești în epoca totalitarismului comunist</i> , Brăila, 2000.
Constantiniu 2007	- Florin Constantiniu, <i>De la Răutu și Roller la Mușat și Ardeleanu</i> , București, 2007.
Constantiniu 2010	- Florin Constantiniu, <i>O istorie sinceră a poporului român</i> , ediția a IV-a, București, 2010.
Georgescu 2008	- Vlad Georgescu, <i>Politică și istorie. Cazul comuniștilor români, 1944-1977</i> , București, 2008.
Ghitta 1990	- Ovidiu Ghitta, <i>Contribuția lui Zenovie Pâclișanu la istoria Maramureșului</i> , în <i>StudiaUBBH</i> , XXXV, 1990, 2, p. 91-96.
Ghitta 2007	- Ovidiu Ghitta, <i>Între oglinzi paralele: Zenovie Pâclișanu</i> , în Alina Branda, Ion Cuceu, Claudia Ursuțiu (ed.), <i>Spiritualitate și cultură europeană. Volum dedicat profesorului Ladislau Gyémánt la împlinirea vârstei de 60 de ani</i> , Cluj-Napoca, 2007, p. 247-255.
Giurescu 1994	- Constantin C. Giurescu, <i>Cinci ani și două luni în penitenciarul din Sighet</i> , București, 1994.

* Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia, România; e-mail: laurastanciu@hotmail.com.

Recenzii și note de lectură

- Hitchins 1997 - Keith Hitchins, *Mit și realitate în istoriografia română*, București, 1997.
- Kellogg 1996 - Frederick Kellogg, *O istorie a istoriografiei române*, Iași, 1996.
- Mihalache 1999 - Andi Mihalache, *Ideologie și politică în istoriografia română (1948-1965)*, în *AIIX*, XXXVI, 1999, p. 45-65.
- Mihalache 2000-2001 - Andi Mihalache, *Iluminismul transilvan în istoriografia perioadei 1948-1965*, în *AUASH*, 4-5, 2000-2001, p. 197-202.
- Mihalache 2003 - Andi Mihalache, *Istorie și practici discursive în România „democrat-populară”*, București, 2003.
- Mihalache 2005 - Andi Mihalache, *Pe urmele lui Marx. Studii despre comunism și consecințele sale*, Iași, 2005.
- Moisa 2003 - Gabriel Moisa, *Istoria Transilvaniei în istoriografia românească, 1965-1989*, Cluj-Napoca, 2003.
- Moisa 2006 - Gabriel Moisa, *Direcții și tendințe în istoriografia românească, 1989-2006*, Oradea, 2006.
- Moisa 2008a - Gabriel Moisa, *Despre manipularea istoriografiei în comunism*, în Gabriel Moisa (coord.), *Studii de istoriografie românească*, Cluj-Napoca, 2008, p. 95-158.
- Moisa 2008b - Gabriel Moisa, *Istorie și politică în România comunistă*, Oradea, 2008.
- Moisa 2012 - Gabriel Moisa, *History, Ideology and Politics in Communist Romania*, Budapesta, 2012.
- Müller 2003 - Florin Müller, *Politică și istoriografie în România (1948-1964)*, Cluj-Napoca, 2003.
- Oprîș 2004 - Ioan Oprîș, *Istoricii și Securitatea*, vol. 1, București, 2004.
- Oprîș 2006 - Ioan Oprîș, *Istoricii și Securitatea*, vol. 2, București, 2006.
- Papacostea 1996 - Șerban Papacostea, *Captive Clio: Romanian Historiography under Communist Rule*, în *EHQ*, 26, 1996, p. 181-208.
- Pavelescu, Dumitru 2007 - Alina Pavelescu, Laura Dumitru, *P.C.R. și intelectualii în primii ani ai regimului Ceaușescu (1965-1972)*, București, 2007.
- Rad 2012 - Ilie Rad (coord.), *Cenzura în România*, Cluj-Napoca, 2012.
- Stan 2010 - Apostol Stan, *Istorie și politică în România comunistă*, București, 2010.
- Stan 2012 - Apostol Stan, *De veghe la scrierea istoriei (Securitatea)*, București, 2012.
- Stoica 2012 - Stan Stoica, *Istoriografia românească între imperativele ideologice și rigorile profesionale 1953-1965*, București, 2012.
- Vasile 2011 - Cristian Vasile, *Politicile culturale comuniste în timpul regimului Gheorghiu-Dej*, București, 2011.
- Velimirovici 2015 - Felician Velimirovici, *Istorie și istorici în România comunistă (1948-1989)*, Cluj-Napoca, 2015.
- Verdery 1994 - Katherine Verdery, *Compromis și rezistență. Cultura română sub Ceaușescu*, București, 1994.
- Zainea 2006 - Ion Zainea, *Cenzura istoriei, istoria cenzurată: documente (1966-1972)*, Oradea, 2006.
- Zub 2000 - Alexandru Zub, *Orizont închis. Istoriografia română sub dictatură*, Iași, 2000.

LISTA ABREVIERILOR

AAR-SI	- Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Istorice. Academia Română. București.
ActaArchHung	- Acta Archaeologica. Academiae Scientiarum Hungaricae. Budapesta.
ActaHASH	- Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae. Budapesta.
ActaMN	- Acta Musei Napocensis. Muzeul de Istorie a Transilvaniei. Cluj-Napoca.
Adevărul	- Adevărul. București.
AÉ	- Archaeologiai Értesítő a Magyar régészeti, művészt-történeti és éremtani társulat tudományos folyóirata. Budapesta.
AF	- Altorientalische Forschungen. Institut für Archäologische Wissenschaften, Abteilung Vorderasiatische Archäologie. Berna.
AH	- Archaeologia historica. Masarykova univerzita, Filozofická fakulta. Brno.
AHY	- Austrian History Yearbook. Center for Austrian Studies. Minneapolis MN.
AIEFCB	- Anuarul Institutului de Etnografie și Folclor „Constantin Brăiloiu”. Academia Română, Institutul de Etnografie și Folclor „Constantin Brăiloiu”. București.
AIAC	- Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie Cluj-Napoca. (este continuat de AIIGB).
AIIAI/AIIX	- Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie „A. D. Xenopol” Iași (din 1990 Anuarul Institutului de Istorie „A. D. Xenopol” Iași).
AIIGB	- Anuarul Institutului de Istorie „George Barițiu” Cluj-Napoca. (continuă AIAC).
AIIN	- Anuarul Institutului de Istorie Națională. Cluj-Sibiu.
AISC	- Anuarul Institutului de Studii Clasice. Cluj.
AJPA	- American Journal of Physical Anthropology. The Official Journal of the American Association of Physical Anthropologist. Baltimore.
Alba-Iulia	- Alba-Iulia. Alba Iulia.
Aluta	- Aluta. Studii și comunicări - Tanulmányok és Közlemények. Sfântu Gheorghe.
AM	- Arheologia Moldovei. Institutul de Istorie și Arheologie „A. D. Xenopol” Iași.
AMM	- Acta Moldaviae Meridionalis. Muzeul Județean Vaslui.
Anatolia Antiqua	- Anatolia Antiqua. L'Institut Français d'Études Anatoliennes d'Istanbul.
AnB	- Analele Banatului. Muzeul Național al Banatului (serie nouă). Timișoara.
Anistoriton	- Anistoriton / <i>Ανιστόριτον</i> . History and Archaeology Journal. Digital Journal (Grecia).

Lista abrevierilor

- Annales** - Annales. Économies, Sociétés, Civilisations. École des Hautes Études en Sciences Sociales. Paris.
- Antaeus** - Antaeus. Communicationes ex Instituto Archaeologico Academiae Scientiarum Hungaricae. Budapesta.
- AntAfr** - Antiquités africaines. Université de Provence. Paris.
- AnUB-ŞP** - Analele Universităţii din Bucureşti. Seria Ştiinţe Politice. Universitatea din Bucureşti.
- AO** - Arhivele Olteniei. Serie nouă. Institutul de Cercetări Socio-Umane. Craiova.
- Apulum** - Apulum. Acta Musei Apulensis. Muzeul Naţional al Unirii Alba Iulia.
- ArhMed** - Arheologia Medievală. Reşiţa. Cluj-Napoca.
- ArhVestnik** - Arheološki Vestnik. Institut za arheologijo. Ljubljana.
- Arts of Asia** - Arts of Asia. The Asian Arts & Antiques Magazine. Hong Kong.
- Astra Sabesiensis** - Astra Sabesiensis. Despărţământul Astra „Vasile Moga” Sebeş.
- AUASH** - Annales Universitatis Apulensis. Series Historica. Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia.
- Banatica** - Banatica. Muzeul de Istorie al judeţului Caraş-Severin. Reşiţa.
- BAR** - British Archaeological Reports (International Series). Oxford.
- BB** - Bibliotheca Brukenthal. Muzeul Naţional Brukenthal. Sibiu.
- BCH** - Bulletin de correspondance hellénique. L’Institut de correspondance hellénique d’Athenes. Atena.
- BCŞS** - Buletinul Cercurilor Ştiinţifice Studenteşti. Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia.
- BECh** - Bibliothèque de l’école des chartes. Revue d’érudition. Paris.
- BerRGK** - Bericht der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts. Frankfurt pe Main.
- BHAB** - Bibliotheca Historica et Archaeologica Banatica. Muzeul Banatului Timişoara.
- BJJS** - The British Journal of Sociology. London School of Economics and Political Science. University of London.
- BMA** - Bibliotheca Musei Apulensis. Muzeul Naţional al Unirii Alba Iulia.
- BOR** - Biserica Ortodoxă Română. Patriarhia Română. Bucureşti.
- Boabe de grâu** - Boabe de grâu. Revistă de cultură. Bucureşti.
- BR** - Budapest Régiségei. Budapesti Történeti Múzeum. Budapesta.
- Britannia** - Britannia: A Journal of Romano-British and Kindred Studies. Society for the Promotion of Roman Studies. Londra.
- Brukenthal** - Brukenthal. Acta Musei. Muzeul Naţional Brukenthal. Sibiu.
- BS** - Balkan Studies. Institute for Balkan Studies in Thessaloniki. Salonic.
- BSNR** - Buletinul Societăţii Numismatice Române. Bucureşti.
- BTh** - Bibliotheca Thracologica. Institutul Român de Tracologie. Bucureşti.
- BudRég** - Budapest Régiségei. Budapesti Történeti Múzeum. Budapesta.

CAC	- Central Asia and Caucasus. Institute for Central Asian and Caucasian Studies. Luleå (Sweden). Institute of Strategic Studies of the Caucasus. Baku (Azerbaijan).
Carpații	- Carpații: Vânătoare, pescuit, chinologie. Cluj.
Castrum	- Castrum. A Castrum Bene Egyesület Hírlevele. Budapesta.
CCA	- Cronica cercetărilor arheologice. București.
Cercetări arheologice	- Cercetări arheologice. Muzeul Național de Istorie a României. București.
Chronica	- Chronica: annual of the Institute of History. University of Szeged.
Cibinium	- Cibinium. Analele Muzeului Etnografic „ASTRA”. Complexul Muzeal „ASTRA”. Sibiu.
CN	- Cercetări Numismatice. Muzeul Național de Istorie a României. București.
CNA	- Cronica Numismatică și Arheologică. Foaie de informații a Societății Numismatice Române. București.
CP	- Classical Philology. A Journal Dedicated to Research in Classical Antiquity. Chicago.
Crisia	- Crisia. Culegere de materiale și studii. Muzeul Țării Crișurilor. Oradea.
Dacia	- Dacia. Recherches et découvertes archéologiques en Roumanie. Nouvelle série: Revue d'archéologie et d'histoire ancienne. București.
Denarius	- Denarius. Slovenské národné múzeum - historické múzeum. Bratislava.
Der Unterwald	- Der Unterwald. Sebeș.
DolgCluj	- Dolgozatok az Erdély Nemzeti Múzeum Érem - és Régiségtarából. Kolosvár (Cluj).
EDR	- Ephemeris dacoromana. Annuario dell'Accademia di Romania. Roma.
EHQ	- European History Quarterly. Sage Publications. New York.
EO	- Etnograficheskoye obozreniye. Institut etnologii i antropologii RAN. Moscova.
Erdély Múzeum	- Erdély Múzeum. Erdélyi Múzeum-Egyesület. Cluj-Napoca.
Études balkaniques	- Études balkaniques. Cahiers Pierre Belon. Association Pierre Belon. Paris.
European Archaeology	- European Archaeology/online. București.
FBW	- Fundberichte aus Baden-Württemberg. Stuttgart.
FI	- File de Istorie. Muzeul de Istorie Bistrița (continuată de <i>Revista Bistriței</i>).
FolArch	- Folia Archaeologica. Magyar Történeti Múzeum. Budapesta.
FUrb	- Forma Urbis. Roma.
Gasyrlar avazy	- Gasyrlar avazy. Ekho vekov. Kazan.
Germania	- Germania, Römisch-Deutscher Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts. Frankfurt am Main.
GM	- Golos minuvshogo. Federal'noye gosudarstvennoye byudzhethnoye obrazovatel'noye uchrezhdeniye vysshego obrazovaniya Kubanskiy gosudarstvennyy universitet. Krasnodar.
Godišnjak	- Godišnjak. Jahrbuch Knjiga. Sarajevo-Heidelberg.

Lista abrevierilor

- HEI** - History of European Ideas. International Society for the Study of European Ideas. Londra.
- Hierasus** - Hierasus. Muzeul Județean Botoșani.
- Hiperboreea Journal** - Hiperboreea Journal. Societatea de Istorie Balcanică. București.
- HOMÉ** - A Herman Ottó Múzeum Évkönyve. Miskolc.
- HSCP** - Harvard Studies in Classical Philology. Harvard University. Cambridge (SUA).
- IIER** - Issues in Educational Research. Western Australian Institute for Educational Research Inc. New South Wales, Australia.
- IJESE** - International Journal of Environmental & Science Education. Kazan.
- IJL** - International Journal of Linguistics. Makrothink Institute. Las Vegas.
- IPH** - Inventaria Praehistorica Hungarie. Budapesta.
- Istoricheskie** - Istoricheskie, filosofskie, politicheskie i yuridicheskie nauki, kulturologiya i iskustvovedenie. Voprosy teorii i praktiki. Tambov.
- Izvestiya ASU** - Izvestiya. Altayskiy gosudarstvennyy universitet. Barnaul.
- Jászkunság** - Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Tudományos Egyesület. Szolnok.
- JHE** - Journal of Human Evolution. Elsevier.
- JRGZM** - Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums zu Mainz.
- Közlemények** - Közlemények az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem - és Régiségtárából. Cluj.
- KST** - Kazı Sonuçları Toplantısı. Ankara.
- Kubaba** - Kubaba. Faculdade de Ciências Sociais e Humanas, Universidade Nova de Lisboa.
- Lumea nouă** - Lumea nouă. București.
- Lupta** - Lupta. Iași.
- Mannus** - Mannus. Gesellschaft für Deutsche Vorgeschichte. Leipzig.
- Maqarnas** - Muqarnas Online. An Annual on the Visual Cultures of the Islamic World. Cambridge.
- Marisia** - Marisia. Muzeul Județean Târgu Mureș.
- MCA** - Materiale și cercetări arheologice. București.
- ME** - Memoria Ethnologica. Centrul Județean pentru Conservarea și Promovarea Culturii Tradiționale Maramureș. Baia Mare.
- MEFRA** - Mélanges de l'École française de Rome - Antiquité. Roma.
- MEJSR** - Middle-East Journal of Scientific Research. International Digital Organization for Scientific Information. Deira, Dubai.
- MFME** - A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Studia Archaeologica. Szeged.
- Mir nauki** - Mir nauki, kulturni, obrazovania. Gorno-Altaysk.
- MN** - Muzeul Național. Muzeul Național de Istorie a României. București
- Mots** - Mots. Les langages du politique. ENS Editions. Paris.
- Muzeológia** - Muzeológia a kultúrne dedičstvo. Univerzita Komenského v Bratislave.
- Múzeum** - Slovenské národné múzeum. Bratislava.

Natura	- Natura. Revistă pentru răspândirea științei. București.
NK	- Národní knihovna: knihovnická revue. Národní knihovna České republiky. Praga.
Numizmatika	- Numizmatika. Slovenská numizmatická spoločnosť. Bratislava.
PA	- Patrimonium Apulense. Direcția Județeană pentru Cultură Alba. Alba Iulia.
PBF	- Prähistorische Bronzefunde. München.
PolSci	- Romanian Journal of Political Science. Societatea Academică din România. București.
Pontica	- Pontica. Muzeul de Istorie Națională și Arheologie. Constanța.
PQCS	- Philippine Quarterly of Culture and Society. University of San Carlos. Cebu.
PZ	- Prähistorische Zeitschrift. Deutsche Gesellschaft fuer Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte, Institut für Prähistorische Archäologie. Berlin.
Rațiunea	- Rațiunea. Revistă bilunară de liberă cugetare. București.
RB	- Revista Bistriței. Complexul Muzeal Bistrița-Năsăud. Bistrița (continuă File de Istorie).
RES	- Review of European Studies. Canadian Center of Science and Education. Toronto.
RevHisto	- Revista de Historiografia. Instituto de Historiografía Julio Caro Baroja. Universidad Carlos III de Madrid.
RHA	- Revue historique des armées. Ministère de la Défense. Paris.
RHSEE/RESEE	- Revue historique du sud-est européen. Academia Română. București, Paris (din 1963 Revue des études sud-est européennes).
RI	- Revista de Istorie (din 1990 Revista istorică). Academia Română. București.
RIR	- Revista istorică română. Institutul de Istorie Națională din București.
RMM-MIA	- Revista muzeelor și monumentelor. Monumente Istorice și de Artă. București.
Romantisme	- Romantisme. Revue du dix-neuvième siècle. Editeur Armand Colin. Paris.
România liberă	- România liberă. București.
Rossiyskaya istoriya	- Rossiyskaya istoriya. Akademicheskii nauchno-izdatel'skiy, proizvodstvenno-poligraficheskii i knigorasprostranitel'skiy tsentr Nauka. Moscova.
RRH	- Revue Roumaine d'Histoire. Academia Română. București.
RRSE	- Revista română de studii eurasiatice. Centrul de Studii Eurasiatice, Universitatea „Ovidius” Constanța.
SA	- Sociological Analysis. Oxford University Press. Oxford.
SAA	- Studia Antiqua et Archaeologica. Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași.
SAI	- Studii și articole de istorie. Societatea de Științe Istorice și Filologice a RPR. București.
SArcheologiczne	- Sprawozdania Archeologiczne. Instytut Archeologii i Etnologii PAN. Cracovia.

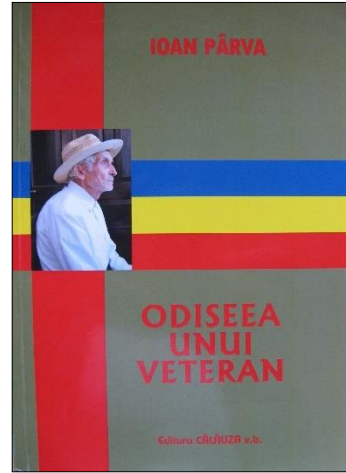
Lista abrevierilor

Sargetia	- Sargetia. Acta Musei Devensis. Muzeul Civilizației Dacice și Romane Deva.
SC	- Studii și comunicări. Asociația Folcloriștilor și Etnografilor din județul Sibiu (din 1992 devine Studii și Comunicări de Etnologie).
SCB	- Studii și cercetări de bibliologie. Academia RPR. București.
SCIV(A)	- Studii și cercetări de istoria veche. București (din 1974, Studii și cercetări de istorie veche și arheologie).
SCN	- Studii și Cercetări de Numismatică. Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan” București.
SJ	- Saalburg Jahrbuch. Bericht des Saalburg Museum. Mainz am Rhein.
SJAHSS	- Scholars Journal of Arts, Humanities and Social Sciences. Scholars Academic and Scientific Publishers (SAS).
SlovArch	- Slovenská Archeológia. Nitra.
SlovNum	- Slovenská numizmatika. Národný numizmatický komitet Slovenskej republiky a Archeologický ústav SAV. Nitra.
SM	- Svobodnaya mysl. Obshchestvo s ogranichennoy otvetstvennost'yu Politizdat. Moscova.
SMIM	- Studii și materiale de istorie modernă. Institutul de Istorie „Nicolae Iorga” al Academiei Române. București.
SMIMed	- Studii și materiale de istorie medie. Institutul de Istorie „Nicolae Iorga” al Academiei Române. București.
Socialismul	- Socialismul. București.
SP	- Studii de Preistorie. Asociația Română de Arheologie. București.
SS	- The Social Sciences. Western Social Association. Dubai.
Stâna	- Stâna. Revistă profesională și de cultură. Organ al oierilor din întreaga țară. Poiana Sibiului.
Steaua	- Steaua: literară, artistică și culturală. Uniunea Scriitorilor din România. Cluj-Napoca.
StudiaTC	- Studia Theologia Catholica. Universitatea „Babeș-Bolyai” Cluj-Napoca.
StudiaUBBH	- Studia Universitatis Babeș-Bolyai. Series Historia. Universitatea „Babeș-Bolyai” Cluj-Napoca.
Studii	- Studii. Revistă de istorie. (din 1974 Revista de istorie și din 1990 Revista istorică). Academia Română. București.
Suceava	- Anuarul Muzeului Județean Suceava.
SUCH	- Studia Universitatis Cibiniensis, Serie Historica. Universitatea „Lucian Blaga” Sibiu.
Syria	- Syria. Archéologie, art et histoire. Revue d'art oriental et d'archéologie. Institut français du Proche-Orient.
Századok	- Századok. A Magyar Történelmi Társulat folyóirata. Budapest.
TAD	- Türk Arkeoloji Dergisi. Ankara.
Telegraphul	- Telegraphul. București.
Terra Sebus	- Terra Sebus. Acta Musei Sabesiensis. Muzeul Municipal „Ioan Raica” Sebeș.
Thraco-Dacica	- Thraco-Dacica. Institutul Român de Tracologie. București.
Transilvania	- Transilvania. Centrul Cultural Interetnic Transilvania. Sibiu.

Tyragetia	- Tyragetia. Muzeul Național de Arheologie și Istorie a Moldovei. Chișinău.
UPA	- Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie. Berlin.
Vestnik Moskovskaya	- Vestnik Moskovskaya gosudarstvennaya khudozhestvenno-promyshlennaya akademiya imeni S. G. Stroganova. Moscova.
Vestnik Omskogo	- Vestnik Omskogo universiteta. Seriya Istoricheskiye nauki. Omskij Gosudarstvennyj Universitet. Omsk.
Vestnik Tatarskogo	- Vestnik Tatarskogo gosudarstvennogo gumanitarno-pedagogicheskogo universiteta. Filologija i kul'tura. Kazan.
VI	- Voprosy istorii. Institut russkoy istorii Rossiyskoy akademii nauk. Moscova.
VF	- Voprosy filosofii. Izdatel'stvo «Nauka». Moscova.
VTT	- Veszprémi Történelmi Társaság és Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság kiadványa. Veszprém.
WASJ	- World Applied Sciences Journal. International Digital Organization for Scientific Information. Deira, Dubai.
Xenopoliana	- Xenopoliana. Buletin al Fundației Academice „A. D. Xenopol” Iași.
Ziridava	- Ziridava. Muzeul Județean Arad.

Note pe marginea cărții lui Ioan Pârva, *Odiseea unui veteran. De la Țebea până la Stalingrad și înapoi*, Editura Călăuza v.b., Deva, 2014, 163 p.

Domnul Ioan Pârva, născut la Brad, județul Hunedoara, în anul 1938, poate fi considerat unul dintre ultimii reprezentanți ai marii tradiții culturale din micile orașe și târguri ale Transilvaniei, Banatului și teritoriilor ungurene, din prima jumătate a secolului al XX-lea. Este vorba de o tradiție culturală care s-a alimentat din propriile izvoare, ce a fost încrezătoare în puterile sale și care a funcționat animată de *sentimentul datoriei*. Atât în perioada austro-ungară, cât și în cea interbelică, în orașele „de seria/categoria B” - cum ar fi Brad, Orăștie, Sebeș, Blaj, Lugoj, Sighișoara, Beiuș sau Turda - a existat o eferescență culturală extraordinară (de neegalat astăzi și cu siguranță nici mâine!), manifestată prin apariția a nenumărate reviste literare și culturale de o valoare confirmată, a multor societăți cultural-artistice sau a și mai multor creații literare ori monografii de istorie locală.

Faptul că domnul Ioan Pârva nu are studii universitare este pentru noi o calitate. El se înscrie în nobila serie a micilor burghezi și a țăranilor culți ardeleni din prima jumătate a secolului al XX-lea, care au lăsat în urma lor poezii, povești, lucrări de istorie locală, jurnale și memorii. Autodidact, cu diferite pasiuni, de-a lungul vieții el a scris cărți de turism, istorie, poezie și proză, și a corespondat cu reviste din țară, dintre care se evidențiază colaborarea cu publicația *România Pitorească*. Domnul Ioan Pârva își face treaba așa cum știe el mai bine, nefiind încorsetat de rețete metodologice și neîncadrându-se în curente istoriografice la modă sau de succes. El este pur și simplu îndrăgostit de subiectul abordat, încercând să rămână sincer în expunerea unei realități trecute, așa cum a perceput-o.

Ca ultim reprezentant al unei lumi culturale ce se stinge, domnul Ioan Pârva își face datoria de a fixa în scris experiența de viață a unui alt ultim reprezentant. Volumul pe care ne-am propus să-l discutăm în rândurile următoare reunește discuțiile-interviu purtate (în august 2012 și iunie 2013) de autorul cărții cu nonagenarul Nicolae I. Zeriu, din satul hunedorean Țebea, veteran din cel de-al Doilea Război Mondial¹.

Lungile dialoguri despre război, purtate între Nicolae I. Zeriu și Ioan Pârva, sunt introduse sau completate de câteva pasaje narrative în care Ioan Pârva își exersează talentul de prozator. Cu toate că aceste intervenții nu sunt pe gustul nostru, deoarece schimbă registrul memorialistic de interes științific cu unul literar, ele sunt totuși utile în ceea ce privește conturarea unui cadru contextualizant, care ne ajută mai mult să înțelegem personalitatea lui Nicolae I. Zeriu. Ceea ce rămâne însă cu

¹ Un alt interviu cu veteranul Nicolae I. Zeriu a fost realizat, pe tema războiului, în anul 2013. Cf. Coroi 2013, p. 269-290.

adevărat important este informația istorică pe care domnul Ioan Pârva o obține de la veteran.

Amintirile domnului Nicolae I. Zeriu au o valoare documentară deosebită, ele putând fi exploatate în diferite sensuri științifice. Vom putea identifica scene de viață cotidiană din cadrul armatei sau de pe câmpul de luptă, care ne vor lămuri cu privire la aspectele legate de: identitatea națională, problema alterității, sentimentul religios, alimentație, moravuri, igienă, cultură, mentalități colective etc. Nicolae I. Zeriu își povestește istoria propriei vieți „așa cum a fost”, fără intenția de a o înfrumuseța sau de a o îmbunătăți prin omiterea aspectelor negative. O primă demitizare a istoriei oficiale este aceea a armatei române. Încă de la încorporare, înainte de începerea războiului, Nicolae I. Zeriu spune lucrurilor pe nume:

„Eu să am amintiri frumoase? / Am în primu' rând, din perioada recrutării și apoi a încazarmării în cetatea Aradului, mizeriile din sistemu' cazon românesc și apoi atmosfera în care trăiau militarii noștri, oameni simpli, țărani, muncitori și meseriași - că ăștia erau talpa oștirii - prost echipați și înarmați, insuficienți hrăniți și aflați la cheremu' vreunui majur care socotea armata o sursă de câștig și trai bun pântru el și ai lui, că furau din alimente, vindeau din echipament, te trimiteau la muncă pă averea lor și a neamurilor, la țară, și îți dădeau câte o amărâtă de permisie numa' dacă viniai «de acasă», adică cu ploconu'. De înjurături și bătăi, ce să-ți mai spun?” (p. 14-15).

Această manieră în care funcționa armata română în anii '40, în condițiile „mizeriei omenesti”, este completată în continuare de mărturiile lui Nicolae I. Zeriu:

„Înjurăturile erau ceva obișnuit, «la modă», mai ales din partea majurului de la companie, da' nici ofițerii nu erau mai buni. Rar care era omenos și cu frica lui Dumnezeu în suflet. Între ofițeri și soldat era o mare prăpastie. / În țară, bătaia cu centura pă bucle goale, 25 de lovituri, a fost ordonată de către mareșalu' Antonescu în 1940, după problemele pă care le-o avut cu legionarii” (p. 15).

Relațiile dintre soldații și ofițerii armatei române sunt descrise cu mult realism, așa cum au fost, neregăsindu-se aici nimic din abordarea romantică a unei comunități de soldați care era unită și funcționa în armonie, mânăta de scopuri nobile. Ceea ce este și mai șocant este faptul că Nicolae I. Zeriu continuă mărturisirea, dezvăluind o realitate care nu se regăsește prea des în cărțile de istorie. Relația tensionată și conflictuală dintre soldați și superiorii lor a fost „rezolvată” în anumite cazuri „ca la război”. În acest sens, Nicolae I. Zeriu descrie faptele petrecute în armata română, punându-le în contrast cu ceea ce a văzut în armata germană:

„ – Pă front s-o întâmplat că multe gloanțe «rătăcite» să trimită «dincolo» pă câte unu', care să dovedise cu apucături de zbir! / – S-a aplicat și pe front bătaia? / – Să bătea și pă front, ce-i drept, mai rar, și nemții, aliații noștri, când aveau ocazia, râdeau și fotografiau, că aveau ce. La ei, altele erau relațiile dintre ofițeri și ostași; relații de prietenie și respect pentru om. / De aceea eu am zâs dintotdeauna, după ce am venit de pă front, că nemții is printre cele mai culte poporare din lume. Așa i-am apreciat eu, după câte am putut să-i cunosc!” (p. 16).

În cele din urmă, Nicolae I. Zeriu povestește fără ocoliș despre destinul unui ofițer român care își persecuta soldații din subordine: „O sfârșât-o rău, pă front, omorât de un glonț «rătăcit», că prea își bătea joc de mulți!” (p. 18).

Cu mult umor, veteranul Nicolae I. Zeriu își amintește că pe front nu se cântau doar cântece patriotice cum ar fi *Pe-al nostru steag, Deșteapă-te române, La arme*, intonate

la ordinul superiorului (p. 18), ci și cântece compuse de soldați, care nu se găsesc înregistrate în „marea istorie”. Din cele două variante ale textului, care era fredonat pe fundalul melodiei cântate din goarnă, ce anunța chemarea trupei la masă (p. 21), se surprinde atât faptul că pe câmpul de luptă furtul era o îndeletnicire cotidiană (p. 20), cât și maniera licențios-umoristică în care soldații comunicau între ei: „Lingura și strachina, / Ciorba este gata, / Nu fura din zama mea / Că-ți dau cu lopata!” sau varianta „Lingura și strachina, / Mămăliga-i gata. / Nu mânca din porția mea, / Futu-ți mama ta!” (p. 22). În același registru umoristic și dezinhibat, soldații din armata română au compus versuri stângace, într-un stil naiv-țărănesc, în care este surprins, într-un caz, fenomenul furtului:

„De la Cercul de Recrutare / Am fost trimis la Regiment, / Mai echipat ca orișicare / Cu-ntregul echipament. / Din ză în ză ce trecea, / Într-una mă tot fura; / Azi gamela, / Măine capela. / De bocanci și de ciorapi, / Maica Domnului, nu scapi. / De ștergere și batiste, / Nu știi ce s-o fi făcut / Dar atâta știu, / Că ranița o dispărut! / Dacă le spun, mă iau la pumni: / – Unde le-ai pus, de acum nu-s? / În armată tăi te fură / Și te trag pe sfoară, / Nici dracu’ n-o mai vrut să fie, / Recrutat a doua oară!” (p. 20-21).

În alt caz, rugăciunea *Tatăl nostru* este parodiată și adaptată, într-un mod caricatural, la orizontul de așteptare și la nevoile cotidiene ale soldaților:

„Tatăl nostru care-le ești în garnizoana cerului, / Sfințească-se numele tău, / Execute-să ordinu’ tău / Precum în timp de pace, / Așa și-n timp de război. / Porția noastră regulamentară / Mărește-ne-o, / Și dă-ne-o la timp, / Și nu ne duce pă noi la arestul de garnizoană, / Ci ne trimite în concediu, / Marș!” (p. 21).

Sunt amintite și secvențe relevante pentru dimensiunea religioasă a societății românești din timpul celui de-al Doilea Război Mondial. Mai ales femeile sunt cele care întrețin și alimentează aceste implicații religioase. În acest sens, veteranul Nicolae I. Zeriu își amintește: „Cât am fost duși, mama o plătit, săraca, slujbe de pomenire la popii de la bisericile din Țebea, Baia de Criș și Mesteacăn - plătea pântru un an întreg - să se roage ăia pântru noi, să ne întoarcem citovi acasă” (p. 25). Mai mult, pe câmpul de luptă, icoana ortodoxă a devenit o amuletă salvatoare pentru soldatul confruntat la tot pasul cu amenințarea morții:

„De când am plecat de acasă și până am venit de pă front, am purtat cu mine, în dreptu’ inimii, o iconiță cu Maica Domnului și Pruncu’. Poate că ea mi-o salvat viața. Mi-o dat-o mama când am ieșit pă poarta casei, cu valiza de placaj în mână, după ce m-o sărutat pă frunte și pă ochi, și m-o strâns pântru ultima dată la piept. Tata mi-o făcut numa’ cu mâna din fundu’ curții. Cu siguranță că și el plângea, da’ nu vrea să-l văd eu, să mă gândesc, că uită, ce slab îi de fire!” (p. 26).

Războiul a scos țărani-soldați din satele lor și i-a dus la distanțe foarte mari, punându-i în situații inedite, care reprezentau o premieră absolută în viața lor. Astfel, soldatul Nicolae I. Zeriu a avut ocazia de a vedea, pentru prima dată în viață, Marea de Azov și Marea Neagră. El își amintește că: „Am staționat în Tangarog o săptămână, după un drum așa de lung și obositor. / Eram cazați în căzărnila părăsitate de ruși. Și pentru prima dată în viața mea, m-am scăldat în mare!” (p. 29).

Întâlnirea cu alteritatea extremă este întotdeauna „domesticită” prin comparații încadrate în orizontul de cunoaștere al țaranului român din Ardeal. Modul

de viață al calmucilor, care „în majoritate nu erau prea înalți, da’ aveau ochii înguști și erau rotofei la trup” (p. 30), a fost asemuit cu cel al oltenilor, care nu se gospodăreau la fel ca românii ardeleni: „Să duceau după apă la sângura fântână din sat, cu cobilița pă umăr, - ca oltenii noștri’ - și le slobozau în fântână” (p. 30).

Nicolae I. Zeriu este un bun observator al felului în care arătau, se comportau și trăiau calmucii. Atenția soldatului român este atrasă de dantura frumoasă și sănătoasă a populației băștinașe sau de faptul că aceștia vorbeau foarte prost limba rusă. Este observată și sărăcia cruntă în care trăiau calmucii, precum și dezumanizarea la care i-a adus războiul. Rândurile următoare sunt revelatoare în acest sens: „Era o populație plină de păduchi și tăta zăua ședea la soare și să păducheau” (p. 30). Calmucii trăiau în bordeie și se încălzeau cu baliga uscată de la cămile. În ceea ce privește alimentația:

„[...] calmucii beau mult ceai și lapte de cămilă; că aveau multe cămile! [...] / Dacă se întâmpla să moară un cal - că nici ei nu rezistau la marșurile acelea atât de lungi și istovitoare - noi îl abandonam pă marginea drumului. / Și ca din pământ apăreau câțiva bătrâni cu femeile și copiii satului. / Trăgeau jos pielea de pă cal, îl curățau, apoi îl împărțeau în patru și dădeau cu ea în cazan. / Așa erau de flămânzi, că nici nu aveau răbdare să fiarbă ca lumea halca de cal, să să desprindă carnea de pă oase. / [...] Puneau cazanu’ pă o placă de piatră în mijlocu’ mesei, să așezau pă scăunele și luau cu lingura de lemn, prima dată zama. Apoi apucau cu mâna câte o bucată de carne și începeau să rupă cu dinții din ea, pă nerăsuflăte, parcă-i fugărea careva din urmă. / Carnea era pă jumătate crudă, după cum am spus, și câte unu’ să mai mânjea și cu urme de sânge pă buze” (p. 31).

Veteranul de război își amintește și un episod sângeros în care trupele germane SS au exterminat un sat întreg de calmuci, deoarece localnicii nu i-au denunțat pe cei care atacaseră un convoi al armatei germane. Astfel, „pă toți cei scoși din sat, i-or omorât cu rafale de mitralieră. Unu’ nu o scăpat; după care, cu aruncătoarele de flăcări, or aprins tăte casele și satu’ s-o prefăcut într-un rug uriaș” (p. 32).

Războiul este trecut prin filtrul sensibilității țărănești, acțiunile și evenimentele de pe front căpătând o dimensiune poetizată, fantastică, prin atribuirea unei serii de însușiri și manifestări animaliere. Astfel, mitralierele „latră” (p. 35), avioanele devin „păsări aducătoare de moarte” (p. 40), iar tancurile sunt percepute ca niște „broaște țestoase uriașe”, niște „matahale cu carapace de oțel” (p. 43). În acest peisaj, în care războiul este populat de ființe fantastice venite din imaginarul popular, țărânul român nu-și poate închipui moartea altfel decât în ipostaza unui cosaș. Viața oamenilor este asemuită cu viața firului de iarbă, comparație cu valoare teologică, iar câmpul de luptă devine câmpul de lucru al Morții care seceră existențe: „Păstă tăt moartea cosea de zor, că avea mult de lucru!” (p. 43).

În amintirile lui Nicolae I. Zeriu sunt surprinse și aspecte referitoare la solidaritățile naționale și regionale. Românii basarabeni nu au fost considerați camarazi de încredere în armata română. Dintre aceștia, mulți au dezertat de cealaltă parte a baricadelor. Mai mult, românii basarabeni au contribuit și la propaganda rusească și la destabilizarea încrederii de sine a soldaților români. În acest sens, veteranul de război precizează:

„Urlau difuzoarele cât era noaptea de lungă; alteori vorbeau și zăua. / – În limba română? / – În limba română, da, că mulți basarabeni din unitățile noastre dezertaseră și trecuseră dincolo. De aceea o și ordonat mareșalul, ca soldații basarabeni să fie scoși de pă linia frontului și să fie folosiți la alte munci” (p. 41).

În schimb, Nicolae I. Zeriu s-a împrietenit în tranșee cu un sas din Romos, județul Hunedoara, cu care a trăit situații-limită pe câmpul de luptă. Această legătură umană, care a trecut peste barierele etnice, a rezistat și după război:

„A fost o prietenie care nu să poate uita, cu una, cu două! După vreo 30 de ani de la terminarea războiului, am hotărât să-l caut. Am plecat până la Romos a doua zi de Rusalii. Da' am avut ghinionu' că nu l-am găsit acasă. / Era plecat cu nevasta la Cugir. Oricum, ne-am scris de câteva ori, apoi tăt la o sărbătoare, o vinit Binder la Țebea. Și ne-am petrecut două zile împreună, amintindu-ne de grozăviile prin care am trecut și mulțumind Cerului de Sus, că ne-a ajutat să le depășim” (p. 49).

Pe lângă aceste solidarități umane și camaraderești, este de remarcat pentru istoric și modul în care se fac aceste întâlniri. Cei doi veterani de război reiau legătura *într-un timp al sărbătorii*, atunci când țaranii nu se ocupă cu muncile câmpului sau cu cele gospodărești, viața acestor oameni continuând a se desfășura în cadrul *timpului calendarului creștin*, continuând, în acest fel, obiceiurile lumii arhaice în plină epocă comunistă!

În cuprinsul cărții mai sunt amintite câteva poezii licențioase, cu tente erotice, realizate în război. Ele sunt foarte utile pentru întregirea unei imagini generale despre poezia scrisă sau compusă pe câmpul de luptă. Aceste poezii trebuie să fi reprezentat un capitol aparte din literatura războiului, ele având menirea de a destinde spiritele și de a distra soldații prin umorul lor frust și lipsit de inhibiții. Marea majoritate a acestor poezii s-a pierdut, deoarece ele nu au fost înregistrate în scris, la fel ca poeziile „standard” din jurnalele de război sau din scrisorile trimise celor de acasă. În același timp, nici morala burgheză și pudibonderia cercetătorilor nu au încurajat culegerea lor și realizarea unui repertoriu. Poeziile licențioase și erotice au făcut parte din cultura orală a soldaților, ele fiind recitate în momentele de pauză și transmise prin viu grai. Dacă erau scrise, poeziile licențioase și erotice se puteau citi doar în locuri și pe materiale neconvenționale. În acest sens, Nicolae I. Zeriu spune că: „am avut surpriza să dau într-un closet de școală, pă păretele vărui, de niște versuri scrise cu un tăciune, pă care și acu' le ții minte, că plecând, le-am tăt repetat în căruță, până le-am învățat pe de rost” (p. 90).

Asupra multor detalii ne putem opri, în funcție de interesele și de preocupările noastre. Însă citind amintirile veteranului Nicolae I. Zeriu, înregistrate pentru posteritate de Ioan Pârva, avem ocazia de a intra într-un univers uman complex, în care războiul a devenit în cele din urmă un pretext istoric pentru a descoperi umanitatea în toate aspectele sale. Avem de-a face cu o carte-document de istorie orală, care ne readuce în actualitate un trecut din care răzbate viața trăită la scara unu pe unu.

Valentin TRIFESCU*

* Universitatea „Babeș-Bolyai” Cluj-Napoca, România; e-mail: valentintrifescu@yahoo.fr.

Abrevieri bibliografice

Coroi 2013

- Livia Coroi, *Al Doilea Război Mondial în memoria veteranilor din zona Brad, județul Hunedoara*, vol. I, Cluj-Napoca, 2013.

LISTA ABREVIERILOR

AAR-SI	- Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Istorice. Academia Română. București.
ActaArchHung	- Acta Archaeologica. Academiae Scientiarum Hungaricae. Budapesta.
ActaHASH	- Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae. Budapesta.
ActaMN	- Acta Musei Napocensis. Muzeul de Istorie a Transilvaniei. Cluj-Napoca.
Adevărul	- Adevărul. București.
AÉ	- Archaeologiai Értesítő a Magyar régészeti, művészt-történeti és éremtani társulat tudományos folyóirata. Budapesta.
AF	- Altorientalische Forschungen. Institut für Archäologische Wissenschaften, Abteilung Vorderasiatische Archäologie. Berna.
AH	- Archaeologia historica. Masarykova univerzita, Filozofická fakulta. Brno.
AHY	- Austrian History Yearbook. Center for Austrian Studies. Minneapolis MN.
AIEFCB	- Anuarul Institutului de Etnografie și Folclor „Constantin Brăiloiu”. Academia Română, Institutul de Etnografie și Folclor „Constantin Brăiloiu”. București.
AIAC	- Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie Cluj-Napoca. (este continuat de AIIGB).
AIIAI/AIIX	- Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie „A. D. Xenopol” Iași (din 1990 Anuarul Institutului de Istorie „A. D. Xenopol” Iași).
AIIGB	- Anuarul Institutului de Istorie „George Barițiu” Cluj-Napoca. (continuă AIAC).
AIIN	- Anuarul Institutului de Istorie Națională. Cluj-Sibiu.
AISC	- Anuarul Institutului de Studii Clasice. Cluj.
AJPA	- American Journal of Physical Anthropology. The Official Journal of the American Association of Physical Anthropologist. Baltimore.
Alba-Iulia	- Alba-Iulia. Alba Iulia.
Aluta	- Aluta. Studii și comunicări - Tanulmányok és Közlemények. Sfântu Gheorghe.
AM	- Arheologia Moldovei. Institutul de Istorie și Arheologie „A. D. Xenopol” Iași.
AMM	- Acta Moldaviae Meridionalis. Muzeul Județean Vaslui.
Anatolia Antiqua	- Anatolia Antiqua. L'Institut Français d'Études Anatoliennes d'Istanbul.
AnB	- Analele Banatului. Muzeul Național al Banatului (serie nouă). Timișoara.
Anistoriton	- Anistoriton / <i>Ανιστόριτον</i> . History and Archaeology Journal. Digital Journal (Grecia).

Lista abrevierilor

- Annales** - Annales. Économies, Sociétés, Civilisations. École des Hautes Études en Sciences Sociales. Paris.
- Antaeus** - Antaeus. Communicationes ex Instituto Archaeologico Academiae Scientiarum Hungaricae. Budapesta.
- AntAfr** - Antiquités africaines. Université de Provence. Paris.
- AnUB-ŞP** - Analele Universităţii din Bucureşti. Seria Ştiinţe Politice. Universitatea din Bucureşti.
- AO** - Arhivele Olteniei. Serie nouă. Institutul de Cercetări Socio-Umane. Craiova.
- Apulum** - Apulum. Acta Musei Apulensis. Muzeul Naţional al Unirii Alba Iulia.
- ArhMed** - Arheologia Medievală. Reşiţa. Cluj-Napoca.
- ArhVestnik** - Arheološki Vestnik. Institut za arheologijo. Ljubljana.
- Arts of Asia** - Arts of Asia. The Asian Arts & Antiques Magazine. Hong Kong.
- Astra Sabesiensis** - Astra Sabesiensis. Despărţământul Astra „Vasile Moga” Sebeş.
- AUASH** - Annales Universitatis Apulensis. Series Historica. Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia.
- Banatica** - Banatica. Muzeul de Istorie al judeţului Caraş-Severin. Reşiţa.
- BAR** - British Archaeological Reports (International Series). Oxford.
- BB** - Bibliotheca Brukenthal. Muzeul Naţional Brukenthal. Sibiu.
- BCH** - Bulletin de correspondance hellénique. L’Institut de correspondance hellénique d’Athenes. Atena.
- BCŞS** - Buletinul Cercurilor Ştiinţifice Studenteşti. Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia.
- BECh** - Bibliothèque de l’école des chartes. Revue d’érudition. Paris.
- BerRGK** - Bericht der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts. Frankfurt pe Main.
- BHAB** - Bibliotheca Historica et Archaeologica Banatica. Muzeul Banatului Timişoara.
- BJS** - The British Journal of Sociology. London School of Economics and Political Science. University of London.
- BMA** - Bibliotheca Musei Apulensis. Muzeul Naţional al Unirii Alba Iulia.
- BOR** - Biserica Ortodoxă Română. Patriarhia Română. Bucureşti.
- Boabe de grâu** - Boabe de grâu. Revistă de cultură. Bucureşti.
- BR** - Budapest Régiségei. Budapesti Történeti Múzeum. Budapesta.
- Britannia** - Britannia: A Journal of Romano-British and Kindred Studies. Society for the Promotion of Roman Studies. Londra.
- Brukenthal** - Brukenthal. Acta Musei. Muzeul Naţional Brukenthal. Sibiu.
- BS** - Balkan Studies. Institute for Balkan Studies in Thessaloniki. Salonic.
- BSNR** - Buletinul Societăţii Numismatice Române. Bucureşti.
- BTh** - Bibliotheca Thracologica. Institutul Român de Tracologie. Bucureşti.
- BudRég** - Budapest Régiségei. Budapesti Történeti Múzeum. Budapesta.

CAC	- Central Asia and Caucasus. Institute for Central Asian and Caucasian Studies. Luleå (Sweden). Institute of Strategic Studies of the Caucasus. Baku (Azerbaijan).
Carpații	- Carpații: Vânătoare, pescuit, chinologie. Cluj.
Castrum	- Castrum. A Castrum Bene Egyesület Hírlevele. Budapesta.
CCA	- Cronica cercetărilor arheologice. București.
Cercetări arheologice	- Cercetări arheologice. Muzeul Național de Istorie a României. București.
Chronica	- Chronica: annual of the Institute of History. University of Szeged.
Cibinium	- Cibinium. Analele Muzeului Etnografic „ASTRA”. Complexul Muzeal „ASTRA”. Sibiu.
CN	- Cercetări Numismatice. Muzeul Național de Istorie a României. București.
CNA	- Cronica Numismatică și Arheologică. Foaie de informații a Societății Numismatice Române. București.
CP	- Classical Philology. A Journal Dedicated to Research in Classical Antiquity. Chicago.
Crisia	- Crisia. Culegere de materiale și studii. Muzeul Țării Crișurilor. Oradea.
Dacia	- Dacia. Recherches et découvertes archéologiques en Roumanie. Nouvelle série: Revue d'archéologie et d'histoire ancienne. București.
Denarius	- Denarius. Slovenské národné múzeum - historické múzeum. Bratislava.
Der Unterwald	- Der Unterwald. Sebeș.
DolgCluj	- Dolgozatok az Erdély Nemzeti Múzeum Érem - és Régiségtárából. Kolosvár (Cluj).
EDR	- Ephemeris dacoromana. Annuario dell'Accademia di Romania. Roma.
EHQ	- European History Quarterly. Sage Publications. New York.
EO	- Etnograficheskoye obozreniye. Institut etnologii i antropologii RAN. Moscova.
Erdély Múzeum	- Erdély Múzeum. Erdélyi Múzeum-Egyesület. Cluj-Napoca.
Études balkaniques	- Études balkaniques. Cahiers Pierre Belon. Association Pierre Belon. Paris.
European Archaeology	- European Archaeology/online. București.
FBW	- Fundberichte aus Baden-Württemberg. Stuttgart.
FI	- File de Istorie. Muzeul de Istorie Bistrița (continuată de <i>Revista Bistriței</i>).
FolArch	- Folia Archaeologica. Magyar Történeti Múzeum. Budapesta.
FUrb	- Forma Urbis. Roma.
Gasyrlar avazy	- Gasyrlar avazy. Ekho vekov. Kazan.
Germania	- Germania, Römisch-Deutscher Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts. Frankfurt am Main.
GM	- Golos minuvshogo. Federal'noye gosudarstvennoye byudzhethnoye obrazovatel'noye uchrezhdeniye vysshego obrazovaniya Kubanskiy gosudarstvennyy universitet. Krasnodar.
Godišnjak	- Godišnjak. Jahrbuch Knjiga. Sarajevo-Heidelberg.

Lista abrevierilor

- HEI** - History of European Ideas. International Society for the Study of European Ideas. Londra.
- Hierasus** - Hierasus. Muzeul Județean Botoșani.
- Hiperborea Journal** - Hiperborea Journal. Societatea de Istorie Balcanică. București.
- HOMÉ** - A Herman Ottó Múzeum Évkönyve. Miskolc.
- HSCP** - Harvard Studies in Classical Philology. Harvard University. Cambridge (SUA).
- IIER** - Issues in Educational Research. Western Australian Institute for Educational Research Inc. New South Wales, Australia.
- IJESE** - International Journal of Environmental & Science Education. Kazan.
- IJL** - International Journal of Linguistics. Makrothink Institute. Las Vegas.
- IPH** - Inventaria Praehistorica Hungarie. Budapesta.
- Istoricheskie** - Istoricheskie, filosofskie, politicheskie i yuridicheskie nauki, kulturologiya i iskustvovedenie. Voprosy teorii i praktiki. Tambov.
- Izvestiya ASU** - Izvestiya. Altayskiy gosudarstvennyy universitet. Barnaul.
- Jászkunság** - Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Tudományos Egyesület. Szolnok.
- JHE** - Journal of Human Evolution. Elsevier.
- JRGZM** - Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums zu Mainz.
- Közlemények** - Közlemények az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem - és Régiségtárából. Cluj.
- KST** - Kazı Sonuçları Toplantısı. Ankara.
- Kubaba** - Kubaba. Faculdade de Ciências Sociais e Humanas, Universidade Nova de Lisboa.
- Lumea nouă** - Lumea nouă. București.
- Lupta** - Lupta. Iași.
- Mannus** - Mannus. Gesellschaft für Deutsche Vorgeschichte. Leipzig.
- Maqarnas** - Muqarnas Online. An Annual on the Visual Cultures of the Islamic World. Cambridge.
- Marisia** - Marisia. Muzeul Județean Târgu Mureș.
- MCA** - Materiale și cercetări arheologice. București.
- ME** - Memoria Ethnologica. Centrul Județean pentru Conservarea și Promovarea Culturii Tradiționale Maramureș. Baia Mare.
- MEFRA** - Mélanges de l'École française de Rome - Antiquité. Roma.
- MEJSR** - Middle-East Journal of Scientific Research. International Digital Organization for Scientific Information. Deira, Dubai.
- MFME** - A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Studia Archaeologica. Szeged.
- Mir nauki** - Mir nauki, kulturni, obrazovania. Gorno-Altaysk.
- MN** - Muzeul Național. Muzeul Național de Istorie a României. București
- Mots** - Mots. Les langages du politique. ENS Editions. Paris.
- Muzeológia** - Muzeológia a kultúrne dedičstvo. Univerzita Komenského v Bratislave.
- Múzeum** - Slovenské národné múzeum. Bratislava.

Natura	- Natura. Revistă pentru răspândirea științei. București.
NK	- Národní knihovna: knihovnická revue. Národní knihovna České republiky. Praga.
Numizmatika	- Numizmatika. Slovenská numizmatická spoločnosť. Bratislava.
PA	- Patrimonium Apulense. Direcția Județeană pentru Cultură Alba. Alba Iulia.
PBF	- Prähistorische Bronzefunde. München.
PolSci	- Romanian Journal of Political Science. Societatea Academică din România. București.
Pontica	- Pontica. Muzeul de Istorie Națională și Arheologie. Constanța.
PQCS	- Philippine Quarterly of Culture and Society. University of San Carlos. Cebu.
PZ	- Prähistorische Zeitschrift. Deutsche Gesellschaft fuer Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte, Institut für Prähistorische Archäologie. Berlin.
Rațiunea	- Rațiunea. Revistă bilunară de liberă cugetare. București.
RB	- Revista Bistriței. Complexul Muzeal Bistrița-Năsăud. Bistrița (continuă File de Istorie).
RES	- Review of European Studies. Canadian Center of Science and Education. Toronto.
RevHisto	- Revista de Historiografia. Instituto de Historiografía Julio Caro Baroja. Universidad Carlos III de Madrid.
RHA	- Revue historique des armées. Ministère de la Défense. Paris.
RHSEE/RESEE	- Revue historique du sud-est européen. Academia Română. București, Paris (din 1963 Revue des études sud-est européennes).
RI	- Revista de Istorie (din 1990 Revista istorică). Academia Română. București.
RIR	- Revista istorică română. Institutul de Istorie Națională din București.
RMM-MIA	- Revista muzeelor și monumentelor. Monumente Istorice și de Artă. București.
Romantisme	- Romantisme. Revue du dix-neuvième siècle. Editeur Armand Colin. Paris.
România liberă	- România liberă. București.
Rossiyskaya istoriya	- Rossiyskaya istoriya. Akademicheskii nauchno-izdatel'skiy, proizvodstvenno-poligraficheskii i knigorasprostranitel'skiy tsentr Nauka. Moscova.
RRH	- Revue Roumaine d'Histoire. Academia Română. București.
RRSE	- Revista română de studii eurasiatice. Centrul de Studii Eurasiatice, Universitatea „Ovidius” Constanța.
SA	- Sociological Analysis. Oxford University Press. Oxford.
SAA	- Studia Antiqua et Archaeologica. Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași.
SAI	- Studii și articole de istorie. Societatea de Științe Istorice și Filologice a RPR. București.
SArcheologiczne	- Sprawozdania Archeologiczne. Instytut Archeologii i Etnologii PAN. Cracovia.

Lista abrevierilor

Sargetia	- Sargetia. Acta Musei Devensis. Muzeul Civilizației Dacice și Romane Deva.
SC	- Studii și comunicări. Asociația Folcloriștilor și Etnografilor din județul Sibiu (din 1992 devine Studii și Comunicări de Etnologie).
SCB	- Studii și cercetări de bibliologie. Academia RPR. București.
SCIV(A)	- Studii și cercetări de istoria veche. București (din 1974, Studii și cercetări de istorie veche și arheologie).
SCN	- Studii și Cercetări de Numismatică. Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan” București.
SJ	- Saalburg Jahrbuch. Bericht des Saalburg Museum. Mainz am Rhein.
SJAHSS	- Scholars Journal of Arts, Humanities and Social Sciences. Scholars Academic and Scientific Publishers (SAS).
SlovArch	- Slovenská Archeológia. Nitra.
SlovNum	- Slovenská numizmatika. Národný numizmatický komitet Slovenskej republiky a Archeologický ústav SAV. Nitra.
SM	- Svobodnaya mysl. Obshchestvo s ogranichennoy otvetstvennost'yu Politizdat. Moscova.
SMIM	- Studii și materiale de istorie modernă. Institutul de Istorie „Nicolae Iorga” al Academiei Române. București.
SMIMed	- Studii și materiale de istorie medie. Institutul de Istorie „Nicolae Iorga” al Academiei Române. București.
Socialismul	- Socialismul. București.
SP	- Studii de Preistorie. Asociația Română de Arheologie. București.
SS	- The Social Sciences. Western Social Association. Dubai.
Stâna	- Stâna. Revistă profesională și de cultură. Organ al oierilor din întreaga țară. Poiana Sibiului.
Steaua	- Steaua: literară, artistică și culturală. Uniunea Scriitorilor din România. Cluj-Napoca.
StudiaTC	- Studia Theologia Catholica. Universitatea „Babeș-Bolyai” Cluj-Napoca.
StudiaUBBH	- Studia Universitatis Babeș-Bolyai. Series Historia. Universitatea „Babeș-Bolyai” Cluj-Napoca.
Studii	- Studii. Revistă de istorie. (din 1974 Revista de istorie și din 1990 Revista istorică). Academia Română. București.
Suceava	- Anuarul Muzeului Județean Suceava.
SUCH	- Studia Universitatis Cibiniensis, Serie Historica. Universitatea „Lucian Blaga” Sibiu.
Syria	- Syria. Archéologie, art et histoire. Revue d'art oriental et d'archéologie. Institut français du Proche-Orient.
Századok	- Századok. A Magyar Történelmi Társulat folyóirata. Budapest.
TAD	- Türk Arkeoloji Dergisi. Ankara.
Telegraphul	- Telegraphul. București.
Terra Sebus	- Terra Sebus. Acta Musei Sabesiensis. Muzeul Municipal „Ioan Raica” Sebeș.
Thraco-Dacica	- Thraco-Dacica. Institutul Român de Tracologie. București.
Transilvania	- Transilvania. Centrul Cultural Interetnic Transilvania. Sibiu.

Tyragetia	- Tyragetia. Muzeul Național de Arheologie și Istorie a Moldovei. Chișinău.
UPA	- Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie. Berlin.
Vestnik Moskovskaya	- Vestnik Moskovskaya gosudarstvennaya khudozhestvenno-promyshlennaya akademiya imeni S. G. Stroganova. Moscova.
Vestnik Omskogo	- Vestnik Omskogo universiteta. Seriya Istoricheskiye nauki. Omskij Gosudarstvennyj Universitet. Omsk.
Vestnik Tatarskogo	- Vestnik Tatarskogo gosudarstvennogo gumanitarno-pedagogicheskogo universiteta. Filologija i kul'tura. Kazan.
VI	- Voprosy istorii. Institut russkoy istorii Rossiyskoy akademii nauk. Moscova.
VF	- Voprosy filosofii. Izdatel'stvo «Nauka». Moscova.
VTT	- Veszprémi Történelmi Társaság és Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság kiadványa. Veszprém.
WASJ	- World Applied Sciences Journal. International Digital Organization for Scientific Information. Deira, Dubai.
Xenopoliana	- Xenopoliana. Buletin al Fundației Academice „A. D. Xenopol” Iași.
Ziridava	- Ziridava. Muzeul Județean Arad.

LISTA AUTORILOR

Călin ANGHIEL, Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia, România;
e-mail: calin.anghel@uab.ro.

Sorin ARHIRE, Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia, România;
e-mail: sorin.arhire@uab.ro.

Gabriel BALTEȘ, doctorand, Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia, România;
e-mail: gabi_baltes@yahoo.com.

Cătălin BORANGIC, Muzeul Național al Unirii Alba Iulia, România;
e-mail: borangic@enciclopedia-dacica.ro.

Sergey Dmitrievich BORTNIKOV, Altai State University, Barnaul, Russian Federation;
e-mail: sd.bort@list.ru.

George BOUNEGRU, Muzeul Național al Unirii Alba Iulia, România;
e-mail: bounegru_g_viziru@yahoo.com.

Costel CIOANCĂ, Academia Română, Muzeul de Artă Veche Apuseană, București, România;
e-mail: kishinn@gmail.com.

Monica Maria COROȘ, Universitatea „Babeș-Bolyai” Cluj-Napoca, România;
e-mail: monica.coros@tbs.ubbcluj.ro.

Julia Nikolayevna EBZEEVA, Peoples' Friendship University of Russia, Moscow, Russian Federation;
e-mail: julia_03@mail.ru.

Violeta-Anca EPURE, Universitatea „Ștefan cel Mare” Suceava, România;
e-mail: violetaanca@atlas.usv.ro.

Victor Pavlovich ERMAKOV, Pyatigorsk State University, Russian Federation;
e-mail: ermakov@pglu.ru.

Ana FETCU, masterandă, Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia, România;
e-mail: fetcuana@gmail.com.

Ovidiu GHENESCU, doctorand, Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia, România;
e-mail: ovidiughenescu@yahoo.com.

Petru Ștefan IONESCU, Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia, România;
e-mail: petru.ionescu@uab.ro.

Luboš KAČÍREK, Comenius University in Bratislava, Slovakia;
e-mail: lubos.kacirek@uniba.sk.

Irina Sovetovna KARABULATOVA, Peoples' Friendship University of Russia, Moscow,
Russian Federation;
e-mail: radogost2000@mail.ru.

Ioannis K. KENANIDIS, Primary Education Directorate of Kavala, Greece;
e-mail: ioakenanid@sch.gr.

Evgeniy Mikhailovich KHARITONOV, Kuban State Agrarian University, Krasnodar
Russian Federation;
e-mail: emkharitonov@mail.ru.

Svetlana Vladimirovna KHORUZHAYA, Kuban State Agrarian University, Krasnodar,
Russian Federation;
e-mail: svkhoruzhaya@mail.ru.

Ilie LASCU, Muzeul Național al Unirii Alba Iulia, România;
e-mail: lascuia@yahoo.com.

Ștefan LIPOT, Muzeul Orașului Oradea - Complex Cultural, România;
e-mail: stefanlipot@yahoo.com.

Alexandr LOGINOV, Moscow State Law Academy; Russian Federation;
e-mail: alonginus@yandex.ru.

Nicolae LUPU, Academia de Studii Economice din București, România;
e-mail: nicolae.lupu@com.ase.ro.

Sebastian MANOLESCU, masterand, Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia,
România;
e-mail: sebastian-andrei.manolescu@uab.ro.

Andreea MÂRZA, Universitatea „Babeș-Bolyai” Cluj-Napoca, România;
e-mail: dejka78@yahoo.com.

Eva MÂRZA, Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia, România;
e-mail: evamarza@yahoo.com.

Christian MESIA-MONTENEGRO, Scientific University of the South, Villa El Salvador,
Peru;
e-mail: cmesia@cientifica.edu.pe.

Valer MOGA, Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia, România;
e-mail: valermoga@yahoo.co.uk.

Radu OTA, Muzeul Național al Unirii Alba Iulia, România;
e-mail: eractum@yahoo.com.

Lista autorilor

Evangelos C. PAPAKITSOS, School of Pedagogical and Technological Education, Greece;
e-mail: papakitsev@sch.gr.

Nataliia PAVLOVA, Penza State University, Russian Federation;
e-mail: nataliia.pavlova@inbox.ru.

Nurbiy Aslanovich POCHESHKHOV, Adyghe State University, Maikop, Republic of
Adyghe, Russian Federation;
e-mail: slyausheva@rambler.ru.

Elena Alexandrovna POLYAKOVA, Altai State Institute of Culture, Barnaul, Russian
Federation;
e-mail: elena2873@mail.ru.

Cristian Ioan POPA, Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia, România;
e-mail: cristi72popa@yahoo.com.

Eleonora-Maria POPA, doctorandă, Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia,
România;
e-mail: mariaepopa@gmail.com.

Cornelia POPA-GORJANU, Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia, România;
e-mail: pgcornelia@yahoo.com.

Cosmin POPA-GORJANU, Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia, România;
e-mail: cosminpg@uab.ro.

Viktor Vasilievich POPOV, Kuban State Agrarian University, Krasnodar, Russian
Federation;
e-mail: vasvpopov@mail.ru.

Tatiana Vitalievna POYDINA, Altai State University, Barnaul, Russian Federation;
e-mail: tatjana.8@yandex.ru.

Marius ROTAR, Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia, România;
e-mail: mrotar2000@yahoo.com.

Anatoliy Alekseevich SALFETNIKOV, Kuban State Agrarian University, Krasnodar,
Russian Federation;
e-mail: aasalfetnikov@mail.ru.

Dmitriy Anatolievich SALFETNIKOV, Kuban State Agrarian University, Krasnodar,
Russian Federation;
e-mail: dasalfetnikov@mail.ru.

Florin SFRENGEU, Universitatea din Oradea, România;
e-mail: florinsfrengeu@yahoo.com.

Laura STANCIU, Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia, România;
e-mail: laurastanciu@hotmail.com.

Olga SUKHOVA, Penza State University, Russian Federation;
e-mail: suhhov747@yandex.ru.

Pavol TIŠLIAR, Comenius University in Bratislava, Slovakia;
e-mail: pavol.tisliar@uniba.sk.

Radu TOTOIANU, Muzeul Municipal „Joan Raica” Sebeș, România;
e-mail: rtotoianu@yahoo.com.

Marian TRANDAFIR, Muzeul Orașului Oradea - Complex Cultural, România;
e-mail: trandafirmariancornel@yahoo.com.

Valentin TRIFESCU, Universitatea „Babeș-Bolyai” Cluj-Napoca, România;
e-mail: valentintrifescu@yahoo.fr

Oleg YAGOV, Penza State University, Russian Federation;
e-mail: yagovdom@yandex.ru.